UNIVERSITAT DE BARCELONA

Poblament al Penedès medieval

Assentaments i nuclis de població concentrada (segles X-XIII)

Marçal Díaz Ros

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (**www.tdx.cat**) i a través del Dipòsit Digital de la UB (**diposit.ub.edu**) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (**www.tdx.cat**) y a través del Repositorio Digital de la UB (**diposit.ub.edu**) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (**www.tdx.cat**) service and by the UB Digital Repository (**diposit.ub.edu**) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

POBLAMENT AL PENEDÈS MEDIEVAL

ASSENTAMENTS I NUCLIS DE POBLACIÓ CONCENTRADA (SEGLES X-XIII)

Tesi presentada per optar al títol de doctor

Doctorand:

Marçal Díaz Ros

Direcció:

Dra. Marta Sancho Planas (Universitat de Barcelona)

Dra. Maria Soler Sala (Universitat de Barcelona)

Tutora:

Dra. Marta Sancho Planas (Universitat de Barcelona)

Sant Joan de Mediona, 2024

Programa de Doctorat "Cultures Medievals"

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Recerca realitzada amb el suport de la Secretaria d'Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu.

Unió Europea
Fons Social Europeu
L'FSE inverteix en el teu futur

Generalitat de Catalunya
Departament d'Empresa i Coneixement
Secretaria d'Universitats i Recerca

RESUM

La present tesi doctoral té com a objectiu l'estudi del poblament al Penedès entre els segles X i XIII, fent un èmfasi especial en els nuclis de població i la seva evolució. Mitjançant l'ús de fonts escrites i arqueològiques, la recerca documenta i restitueix la xarxa d'assentaments d'hàbitat concentrat i, amb l'ajuda dels Sistemes d'Informació Geogràfica, l'analitza des d'una doble perspectiva espacial i temporal. L'objectiu principal és la identificació dels processos històrics i els factors geogràfics que van condicionar la localització dels nuclis d'hàbitat concentrat. Així mateix també es busca detectar pautes comunes que permetin la fixació de models i aprofundir damunt de fenòmens com el poblament castral i eclesial. A aquesta anàlisi s'hi suma l'estudi de les morfologies urbanes d'aquests assentaments, que s'emmarquen en un context més ampli d'abast català. En definitiva, aquest treball conté un seguit d'aproximacions complementàries entre sí amb la finalitat d'oferir una visió conjunta del poblament a l'àrea penedesenca entre els segles X i XIII.

ABSTRACT

This doctoral thesis explores the settlement dynamics in the Penedès region between the 10th and 13th centuries, placing a particular emphasis on population centres and their developmental trajectories. Employing a combination of written records and archaeological sources, the research reconstructs the network of villages and towns and analyses it under a dual spatial and temporal perspective using Geographic Information Systems. The main objective is to discern historical processes and geographical determinants that affected the localization of these population centres. Additionally, the study aims to identify recurring patterns to establish models and to delve deeper into phenomena such as *incastellamento* and ecclesiastical settlements. This exploration is complemented by an examination of the urban morphologies of these population centres within the broader Catalan context. In essence, this work integrates a series of interrelated approaches to present a comprehensive insight into the settlement dynamics of the Penedès region from the 10th to the 13th centuries.

AGRAÏMENTS

En primer lloc vull agrair a les meves directores, les doctores Marta Sancho Planas i Maria Soler Sala de la Universitat de Barcelona, les seves orientacions i el seu guiatge en aquest llarg viatge. Així mateix, també vull donar les gràcies a la resta de membres de l'àrea d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona que van esdevenir companys de feina durant els més de tres anys de durada del meu contracte predoctoral: al Daniel Piñol, a la Mireia Comas, a la Blanca Garí, al Pau Castell, a l'Ignasi Baiges, al Gerard Marí, a l'Esther Travé, a la Karen Álvaro, a la Mª Dolores López, al Salvatore Marino, a l'Elena Cantarell, al Marc Ferrer, al Xavier Costa, al Pol Bridgewater, a la Jordina Sales, a l'Anna Peñalver i, especialment, a la Rosa Lluch, per les llargues converses a l'entorn de la tesi i la vida en general.

També cal fer un reconeixement especial a la doctora Piraye Hacigüzeller, de la Universitat d'Anvers, per la seva orientació constant, metòdica i detallada al llarg dels tres mesos de la meva estada internacional en aquesta ciutat flamenca. Així mateix, també vull donar les gràcies a la resta del grup de recerca ARCHES i als seus esforços per fer-me sentir com a casa, especialment a les meves companyes de despatx: Nan, Doris, Eda, Chiara, Alina, Annelies, Iryn, Silke i Nina, *dank u*!

Des d'una vessant acadèmica, també cal agrair la dedicació i el suport d'aquells que em van ajudar en els primers passos en el món de la història: per ordre cronològic, al Josep Mestres, a la Lurdes Mallart, a la Mònica Maspoch i al David Galí. Així també, vull fer el meu reconeixement als arxivers que m'han fet la recerca molt més fàcil: al Nil i la Clara de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona; a la Joana, la Gemma i la Montse de l'Arxiu Diocesà de Barcelona; al Xavier, la Montse i el Daniel de l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès. També a aquells que, desinteressadament m'han resolt dubtes i m'han ofert un cop de mà: al Mariano Barriendos, al Xavier Argemí, al Xavier Campillo, al Ricard Segura, a l'Albert Trilla i al Jordi Farré, a tots ells, moltes gràcies!

Tampoc no em puc oblidar d'esmentar i correspondre als altres doctorands com la Carlota Vidal, la Júlia Coso, la Bet Mallofré, el Jaume Marcé, el Jordi Saura, la Marianne Blanchard i la Begoña Pons, que han estat companys en aquest llarg viatge. També a les *Doctorandes en lluita* per treballar per aconseguir unes millores laborals que, sovint, van arribant massa lentament. En especial a la Cris, l'Ivan i la Tere i, sobretot, al Ginés Puente, sense el qual la meva estada al despatx 1047 hagués estat molt més monòtona.

Des d'una vessant més personal, vull agrair a les meves amigues haver seguit al meu costat, malgrat haver estat massa vegades més absent del que caldria i hauria desitjat: a la Xènia i a la Júlia, amb qui vam començar aquesta aventura en el món de la història ja fa més de 10 anys; a la Lorena, amb qui hem compartit les penes i les alegries d'aquest llarg camí (i que està a punt d'encetar-ne un altre de molt més fascinant); a la Laia del Vinseum, la Sònia, l'Eloi, la Marina i la resta d'educadores del Born CCM, amb qui vam viure la història i l'arqueologia d'una de les maneres més boniques que he vist mai; a la Júlia, la Foix, la Neus, la Gemma, el Pere i la resta de caps i *aquel·les* del cau de Vilafranca; al Nil, l'Abel, la Clara, la Tere, la Lídia, el Jordi i la resta de la colla de Sant Joan, amb qui hem compartit excursions i sortides per tot el Penedès; a la Rossi, la Foix, les Annes, l'Alba, la Laura i la resta de la colla de Vilafranca, que m'han ajudat i donat suport constantment durant aquests més de cinc anys.

Finalment, també vull agrair a la meva família l'infinit suport que m'han brindat, tant als que malauradament ja no hi són, com als que tinc la sort de tenir a prop meu. Especialment a l'avi i la iaia, la Teresa i el Josep de Cal Xapando, per haver cregut en mi d'aquella manera exagerada que només els avis saben fer. També als meus pares, la Teresa i el Lluís, per haver estat des de sempre al meu costat i haver-me donat suport incondicional en tot allò que m'he proposat. I com no podia ser d'altra manera, al Toni, per haver esdevingut un company de viatge afectuós i constant al llarg d'aquests anys.

ÍNDEX

Les bases de la recerca 8
Introducció 9
Objectius 11
Estat de la qüestió 13
Marc teòric 19
Les fonts d'informació 24
Metodologia 29
Àmbit i període d'estudi 40
L'hàbitat i les seves formes 53
Atles del poblament al Penedès 72
El Baix Gaià 78
Castellví, Albinyana i els seus entorns 93
La plana penedesenca meridional 109
El Montmell i l'Alt i el Mig Gaià 121
Les serres d'Ancosa 130
La conca d'Òdena 138
Montserrat i l'Anoia penedesenca 159
Gelida, Subirats i el Riudebitlles 170
Pontons, Sant Martí i Font-rubí 185
La plana i el massís del Garraf 195
L'escala local: el terme de Mediona 208
L'escala local: el terme d'Olèrdola 248
Anàlisi i resultats 302
Els factors espacials de nucleació 303
Un recorregut històric 343
Conclusions 362
Bibliografia 371
Annexos 408
Annex 1: Jaciments d'hàbitat a Catalunya 409
Annex 2: Mostra de nuclis 457
Annex 3: Conclusions (English version) 459
Annex 4: Mostra en línia de la base de dades 467
Annex 5: Índex de figures 468

ABREVIATURES

ACA	Agència Catalana de l'Aigua
ACAN	Arxiu Comarcal de l'Anoia
ACAP	Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès
ACB	Arxiu Capitular de Barcelona
ADB	Arxiu Diocesà de Barcelona
AECCM	Associació d'Estudis Científics i Culturals de Mediona
AFCEC	Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya
AHAT	Arxiu Històric de Tarragona
AHBSF	Arxiu Històric del Bisbat de Sant Feliu de Llobregat
AHMSQM	Arxiu Històric Municipal de Sant Quintí de Mediona
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya
APCB	Arxiu Particular de Cal Batlle de Pacs del Penedès
BC	Biblioteca de Catalunya
BPT	Biblioteca Pública de Tarragona
CRAI-UB	Centre de Recursos per l'Aprenentatge i la Investigació (UB)
ICGC	Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya
IEC	Institut d'Estudis Catalans
IGN	Instituto Geográfico Nacional

LES BASES DE LA RECERCA

INTRODUCCIÓ

Per què aquí? Aquesta pregunta es podria dir que és l'origen d'aquesta recerca. Passejar pel territori sovint pot ser sinònim de que ens assaltin interrogants sobre el paisatge que ens envolta, com ara: per què aquest poble està tan amunt? I per què aquesta església està tan allunyada? Qui deuria ser el primer en viure en aquest lloc?... Sovint, totes aquestes qüestions queden sense resposta i, és probable, que per molt temps sigui així.

La present recerca, però, busca resoldre alguns d'aquests interrogants, encara que sigui només parcialment. L'objectiu de fons principal és entendre el perquè de l'estructura del nostre territori i de les nostres poblacions, conèixer quines han estat les causes que els han dut a ser on són i com són. En definitiva, doncs, l'objecte d'estudi d'aquesta investigació és el fenomen del poblament.

Segons l'Enciclopèdia Catalana, per "poblament" s'entén el "concepte demogeogràfic que fa referència a la situació de la població en l'espai." Analitzar la localització dels nuclis d'hàbitat i les pautes que aquests segueixen, des d'una doble perspectiva espacial i temporal, és una de les metes bàsiques de la investigació plantejada. Això ha significat tenir en compte tant els processos històrics com els factors geogràfics que van influir en l'estructura i l'organització del poblament. Aquests objectius s'han complementat també amb l'estudi dels nuclis des d'una escala més petita, és a dir, tenint en compte la seva morfologia i les unitats constructives que els conformen.

Com en tota recerca inclosa en el marc de l'*arqueologia* o la *història del paisatge*, ha esta necessari fixar unes coordenades temporals i espacials. Com bé es pot sospitar, l'elecció de l'àrea d'estudi, el Penedès, no ha estat fruit de l'atzar, sinó de la pròpia experiència personal, que m'ha dut a seguir investigant com a historiador en un entorn viscut i conegut. Això aporta un doble benefici. Per una banda, facilita la pròpia recerca, especialment les tasques de treball de camp. Per l'altra, permet incorporar a la investigació la saviesa popular que els habitants del lloc, com ara família, veïns, amics i coneguts, ostenten pel fet de viure-hi.

Els límits de l'àrea penedesenca s'han fixat obeint criteris històrics. Principalment, s'ha pres com a àrea d'estudi l'antiga vegueria de Vilafranca, establerta pel rei Jaume II l'any 1304. Ara bé, d'aquest extens territori, hem fet èmfasi en dues àrees concretes, com són els terme dels castells d'Olèrdola i Mediona. El primer representa la plana, mentre que el segon la muntanya.

El seu estudi ha permès focalitzar millor la recerca i, al mateix temps, fer més assequible la tasca investigadora.

Les pàgines següents, doncs, s'endinsaran en un territori que ja fa gairebé 1000 anys que és conegut amb el mateix topònim: *Penitense*, Penedès. Cal matisar, però, que fins al segle XVIII el Penedès no era la regió vitivinícola que és ara, sinó que era també una terra de blat i oliveres. Com veurem, aquest territori a cavall entre les "Catalunyes" Vella i Nova era una "terra de frontera." Les seves dinàmiques poblacionals no s'identifiquen ni amb els masos dispersos de les comarques gironines, ni amb els nuclis apinyats de les terres de l'Ebre o de les valls pirinenques.

Fixar l'atenció en el període comprès entre els segles X i XIII permet, a més, conèixer el Penedès "d'abans de la vinya." Per una banda, aquesta és l'època on tradicionalment la historiografia ha situat l'origen del poblament actual, d'una bona part dels pobles i viles del país. Però al mateix temps, aquest és un període on les fonts d'informació resulten molt més generoses, en comparació especialment amb les èpoques precedents. Aquest és, doncs, un clar avantatge, que ens ha permès plantejar-nos i assolir els objectius d'investigació que ens vam proposar.

En aquest sentit, caldria esmentar també un últim objectiu de fons, potser de caràcter més ètic i ciutadà, que ha influït en el plantejament de la present recerca. Estudiar el poblament i el territori penedesencs ha estat també una manera d'entendre'n i comprendre'n els seus valors patrimonials. Identificar les formes urbanes pròpies del període medieval, així com conèixer la gènesi dels nuclis de població ens ha de permetre comprendre millor l'entorn que ens envolta. Aquest major coneixement, doncs, esperem que comporti també una major consciència envers la preservació i la divulgació dels nostres pobles, llogarets i masos, entesos com una part integrant d'un patrimoni col·lectiu a conservar.

OBJECTIUS

Com hem esmentat, donada la seva naturalesa, la present recerca pot incloure's dins l'anomenada *arqueologia* o *història del paisatge.*[1] Com a tal, la recerca adopta la noció de paisatge com a geosistema, és a dir, com la combinació complexa i dinàmica de diversos elements interrelacionats. De tots aquests elements, n'hem seleccionat només un per situar-lo al centre de l'anàlisi, des d'una doble perspectiva temporal i espacial, com és el poblament. L'estudi dels assentaments d'hàbitat, especialment els nuclis de poblament concentrat, esdevé, doncs, el nostre objecte de recerca principal.

La seva anàlisi, però, l'hem estructurat a través de dos paràmetres bàsics: l'estudi de la seva localització i distribució damunt del territori i l'estudi de la seva forma i estructura. La recerca a l'entorn d'aquests dos paràmetres, però, no s'ha dut a terme de forma aïllada, sinó que s'ha estudiat "en relació amb un espai, amb un territori, i això vol dir també en relació amb altres elements del paisatge" (Bolòs 2004, p. 22).

Partint d'aquest supòsit, s'ha determinat quines són les variables que poden condicionar els assentaments a nivell geogràfic, tenint en compte elements territorials diversos, com la presència d'un curs fluvial, de terres fèrtils o d'una fortalesa. Com no podia ser d'altra manera, al tractar-se d'una recerca històrica, també s'han tingut en compte la variable temporal. Així doncs, els processos i les transformacions de caràcter econòmic, polític i social que van tenir lloc entre els segles X i XIII han estat també inclosos en les anàlisis i les investigacions plantejades per tal d'identificar els seus efectes damunt del poblament.

En definitiva, el present treball adopta una doble perspectiva d'anàlisi, tant temporal com espacial (Fig. 1). Val a dir, però, que som conscients que les variables històriques i geogràfiques estan estretament relacionades, però la seva diferenciació permet adoptar aquesta doble visió analítica que facilita, per una banda, la fixació de models de poblament i, per l'altre, l'establiment de fases evolutives. Partint d'aquest plantejament teòric inicial, doncs, s'han proposat quatre objectius de recerca:

- Realitzar una cartografia històrica que permeti reconstruir el poblament penedesenc per a finals del segle XIII, amb especial atenció a la xarxa de nuclis concentrats, i que posi

[1] Vegeu el capítol "Marc tèoric."

de manifest la realitat existent amb anterioritat al despoblament rural d'època baix-medieval.

- Identificar el pes que van tenir diversos factors geogràfics, especialment l'existència de fortaleses i esglésies, a l'hora de condicionar la localització dels nuclis de població concentrada per tal determinar diversos models de poblament.
- Aproximar-se a les morfologies urbanes dels nuclis entre els segles X i XIII, així com entendre'n la seva gènesi i evolució, tenint en compte les unitats domèstiques que els conformaven i que en condicionaven el traçat urbà.
- Estudiar les tendències que permetin extreure uns patrons de poblament per diversos moments històrics i relacionar-los amb els models de poblament anteriorment esmentats.

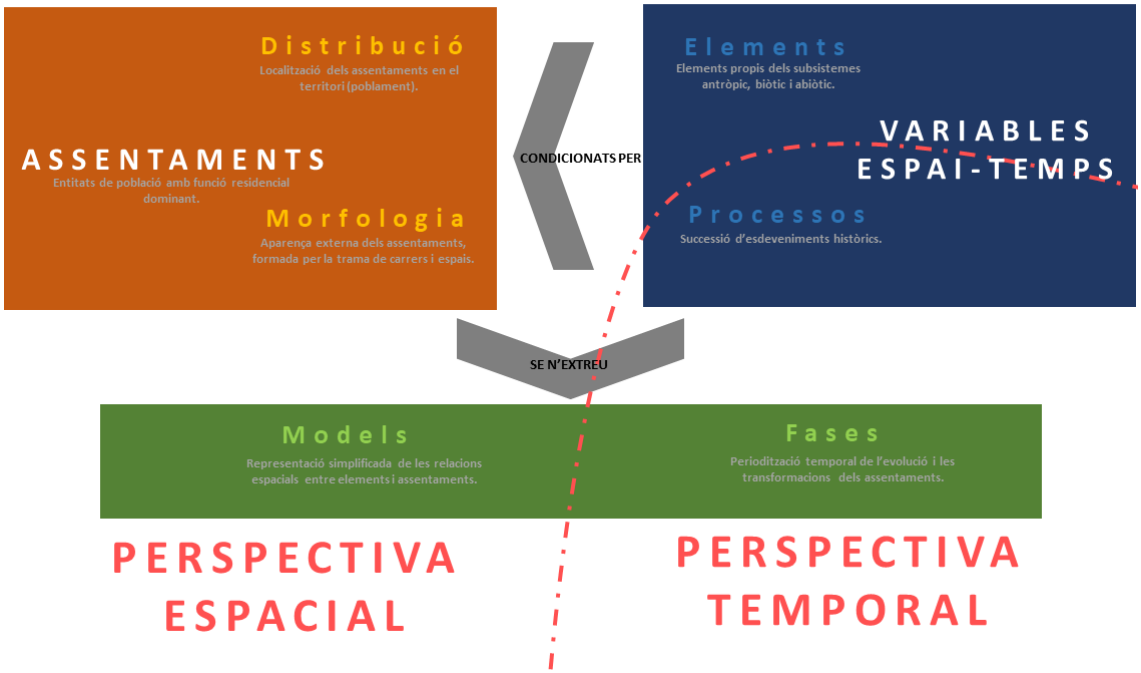

Figura 1. Esquema conceptual sobre les bases de la recerca i la seva doble perspectiva espacial i temporal. L'estudi dels assentament d'hàbitat penedesencs des d'una perspectiva històrica i geogràfica té en compte les variables espacials (elements territorials) però també els processos històrics que les van condicionar. Com a resultat, es busca la detecció de models geogràfics i les seves fases d'evolució històrica (M. Díaz-Ros).

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Donada la seva pròpia naturalesa, els estudis de l'*arqueologia del paisatge* es centren en àmbits territorials molt concrets, fet que afavoreix el sorgiment de diferents "escoles nacionals" o grups de recerca locals. La major part, però, comparteix la mateixa base metodològica amb adaptacions a les necessitats de cada territori.[2] A continuació es presenta un breu repàs d'aquells estudis i autors que es tindran en compte al llarg de la recerca, bé perquè resulten un model metodològic a aplicar, bé perquè aporten informació complementària sobre l'objecte d'estudi o bé perquè són un bon referent teòric.

El terme *història del paisatge* va néixer vinculat a la coneguda com escola anglesa, encapçalada per William G. Hoskins. L'any 1954, aquest historiador va publicar el llibre *The Making of the English Landscape* (1954) que va suposar el punt de partida per la publicació d'altres obres com les de Christopher Taylor (1974), Michael Aston (1985) o Brian K. Roberts (1987). Més enllà de fixar el paisatge com a objecte d'estudi, aquestes treballs resulten d'especial interès per la proposta d'una metodologia on el "fieldwork" o treball de camp esdevé un element fonamental. A més a més, inclouen la conservació i la posada en valor de diversos elements patrimonials com una meta a assolir dins la tasca de recerca, fet que va dur-los a ser coneguts com els "ecologistes de la història."

A Itàlia l'*arqueologia del paisatge* també ha tingut una remarcable importància, sobretot pel que fa les recerques centrades en l'àmbit de la Toscana. En són bons exemples, els estudis de Riccardo Francovich i Maria Ginatempo, de la Universitat de Siena, i Enrica Salvatori i Monica Baldassari , des de la Universitat de Pisa. Igual que en la historiografia vinculada a la *Landscape History*, les prospeccions i el treball de camp esdevenen elements fonamentals, així com la consulta de fonts escrites i l'ús de Sistemes d'Informació Geogràfica (Francovich i Giantempo 2000; Francovich i Hodges 2003; Francovich 2008; Salvatori 2007; Salvatori et a. 2012).

Finalment, en l'àmbit francès, caldria mencionar l'obra de Pierre Toubert (1973) sobre el fenomen de l'*encastellament* al Laci. Tot i la repercussió d'aquesta obra, no ha estat l'únic investigador en tractar temes de territori i paisatge al país veí: Gérard Chouquer (1997),

[2] Sobre les diferències entre l'escola francesa i la britànica pot consultar-se l'article de Magali Watteaux *Settlement and Landscape in English Historical Studies: a French View* (2009). Per obtenir una visió panoràmica de les diferents escoles nacionals europees esdevé útil com a primera aproximació la introducció del llibre de Jordi Bolòs *Els orígens medievals del paisatge català* (2004) o l'article *L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval* (Bolòs 2014).

Elisabeth Zadora-Rio (1987) i Jean-Loup Abbé (2020) han destacat sobretot pels seus estudis arqueomorfològics sobre les formes dels parcel·laris urbans.

Pel que fa a la península Ibèrica existeixen també diversos grups d'investigació, adscrits generalment a l'estudi d'un àmbit territorial concret. Pel nord-oest peninsular destacaria Margarita Fernández Mier i els seus estudis sobre assentaments miners, forestals ramaders (Mier 1999; Mier i Quirós 2015). També caldria esmentar José Avelino Gutiérrez, autor d'articles sobre les fortificacions medievals lleoneses i sobre l'evolució urbana de la ciutat de Lleó (Gutiérrez 1995; 1999).

D'altra banda, des de la Universitat del País Basc també s'han dut a terme un important nombre de treballs vinculats a *l'arqueologia del paisatge*, com ara els d'Iñaki García Camino (2002) o Juan Antonio Quirós Castillo (2009). Aquest últim és autor de nombrosos estudis sobre arqueologia agrària i poblament rural en unes cronologies força àmplies, que inclouen també la Baixa Edat Mitjana (Quirós 2017).

Des de la Universitat de Salamanca, Iñaki Martín Viso ha publicat diversos treballs sobre el nord peninsular (Martín i Barrios 2000), encara que la major part de la seva bibliografia es centra en el territori a l'entorn de Madrid i la comunitat de Castilla la Manxa (Martín 2002; 2015; Escalona i Martín 2013). Aquesta mateixa àrea també ha estat estudiada per Julio Escalona des del CSIC amb una extensa bibliografia centrada en les relacions entre el poblament i el poder feudal (Escalona 2001b; 2001a; 2001c).

Per aquelles zones de la península on la presència musulmana va tenir més impacte en el territori destaquen els estudis sobre hidràulica i regadiu. Carlos Laliena ha publicat diversos estudis sobre les infraestructures hidràuliques a l'Aragó (Laliena 1994; 2008), així com d'altres centrats en els processos d'aglutinació poblacional i organització territorial posterior a la conquesta cristiana (Laliena 2010; 2014; Laliena Ortega 2006). De la mateixa manera, des del País Valencià Enric Guinot és autor de diversos treballs sobre l'horta i el regadiu (Guinot 2011; Guinot i Esquilache 2011; Guinot i Martí 2006), així com d'altres sobre la creació de nous nuclis de població al segle XIII (Guinot 2009).

Pel que fa als estudis d'ecologia històrica realitzats a l'estat espanyol caldria mencionar la celebració del primer congrés d'*ecohistòria* l'any 2000 impulsat per Julián Clemente (2001), autor també de diverses obres sobre l'administració i l'organització dels espais agraris extremenys en època medieval (Clemente 1986; 2018). En una mateixa línia, Juan Martínez Alier

té diversos estudis centrats en la relació entre l'economia i l'ecologisme des d'una perspectiva històrica (Martínez Alier 1984; 1993). Finalment, l'obra de Carlos Barros, *La humanización de la naturaleza en la Edad Media*, proporciona una perspectiva general sobre aquesta temàtica (Barros 1999).

Pel que fa als estudis sobre el paisatge medieval a Catalunya resulta cabdal la bibliografia de Jordi Bolòs, en especial l'obra *Els orígens medievals del paisatge català* (Bolòs 2004), així com la col·lecció "Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia" que va incorporat el seu últim volum *Atles del comtat de Barcelona* l'any 2018 (Bolòs i Hurtado 2018). Aquest historiador també és l'editor de la col·lecció "Territori i societat" que compta amb vuit volums que inclouen articles dedicats, per exemple, al mas feudal (Salrach 1997), als espais pobletans (Bolòs 1998), a les àrees d'assistència (Sancho i Soler 2018) o a les cartes de poblament (Font 1998).

Des de la Universitat Autònoma de Barcelona, Jordi Gibert (2011) realitzà una àmplia recerca sobre la Catalunya Central durant l'Alta Edat Mitjana i Joan Negre (2013) una extensa tesi doctoral sobre les terres de l'Ebre en època musulmana on destaca l'aplicació de mètodes matemàtics per l'anàlisi de dades. Des de la mateixa universitat, Helena Kirchner encapçala diferents recerques sobre la societat andalusí, especialment sobre els seus espais agraris i els seus sistemes d'irrigació (Kirchner i Navarro 1994; Kirchner 2012; Kirchner i Virgili 2021).

També caldria fer referència als estudis d'Aymat Catafau des de la Catalunya nord, centrats en aspectes territorials com ara el sorgiment de les viles del Vallespir (Catafau 2003), l'urbanisme i l'entorn d'un poble abandonat com la Rodera (Passarrius i Catafau 2009) o els eixamples medievals de la ciutat de Perpinyà (Remy i Catafau 2021). Per l'àrea de Girona, Elvis Mallorquí també compta amb un ampli rang d'estudis, com ara la seva àmplia recerca sobre el poblament i la societat a les Gavarres medievals (2000), els veïnats (2009b) o les parròquies del bisbat de Girona (2011).

Tot dos autors també han centrat part de la seva recerca en dos tipus d'assentaments que han estat objecte d'estudi recorrent per la historiografia dedicada al paisatge i el territori com són les sagreres i els masos. Catafau va publicar, juntament amb Ramon Martí i Víctor Farías un volum dedicat a les sagreres (Farías et al. 2007) i Mallorquí també hi ha dedicat diversos treballs (Mallorquí 2009a; 2022). A banda dels estudis pioners de Bonnassie (1994), també recentment Jordi Morelló ha fet noves aportacions al tema (Morelló 2022).

Pel que fa al món del mas, des de la historiografia, se n'han fet diverses aproximacions, sovint complementàries entre elles. Poden esmentar-se les actes del col·loqui sobre el mas medieval organitzat pel Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles l'any 1998 (To et al. 1998) i les del col·loqui sobre al mas català durant l'Edat Mitjana i Moderna organitzades pel CSIC un any més tard (Ferrer et al. 2001). Tots dos volums ofereixen articles on es reflexiona sobre el concepte de "mas" i les seves accepcions (Salrach 1998; Mallorquí et al. 2001), les evidències arqueològiques que se'n tenen (Bolòs 1998; Riu 2001), la seva estructura arquitectònica (Moner 1998; 2001) o el seu ús com a eina d'enquadrament senyorial (Lluch 1998; Benito 2001). En les últimes dues dècades s'hi han sumat treballs com el de Víctor Farías (2011), els estudis de Rosa Lluch i Elvis Mallorquí (Lluch i Mallorquí 2003; Mallorquí 2010; Lluch 2010) o els articles d'Assumpta Serra (2000; 2007; 2018). Finalment, en els últims anys l'Institut d'Estudis Catalans i la Institució Catalana d'Estudis Agraris també han celebrat els congressos "Masia i Territori" on s'ha tractat el tema dels masos des d'una perspectiva interdisciplinària que engloba estudis històrics, però també patrimonials, arquitectònics, geogràfics i ambientals.[3]

Pel que fa a la zona penedesenca no són pocs els autors que hi han fixat la seva atenció. Els treballs d'Alexandra Chavarria (1998; 2001), Josep Maria Palet (2009) i José Javier Guidi Sánchez (2010a; 2010b) permeten conèixer aquest territori durant l'Antiguitat Tardana, quan era integrat dins de l'"ager tarraconensis." Aquests últims autors, de fet, resulten bàsics per conèixer les estratègies de poblament al Penedès durant aquest període, així com l'evolució de les tècniques constructives en l'àmbit domèstic. Pel període musulmà, caldria tornar a esmentar Jordi Gibert i els seus treballs centrats en l'ocupació andalusina del territori penedesenc (Gibert 2004; 2007), així com els estudis de Miquel Barceló i el seu equip (Barceló 1991; Barceló et al. 1992; Martí 1992).

Ja entrant en el període comtal, Carolina Batet ofereix un bon reguitzell d'estudis que esdevenen una molt bona base per conèixer la xarxa castral penedesenca dels segles X i XI i la posterior expansió de la xarxa parroquial (Batet 1994; 1995; 1996; 2005; 2008). Així mateix, els diversos volums de la col·lecció *Catalunya Romànica* resulten també de consulta indispensable (Catalunya Romànica 1992a; 1992b; 1995).

Cal esmentar també els diferents treballs fruit de les excavacions practicades al jaciment d'Olèrdola que l'equip dirigit per Núria Molist ha anat acumulant al llarg dels últims anys (Molist

[3] S'han publicat únicament les actes del primer congrés, celebrat el 2015 a Barcelona (Serra 2019). El pròxim mes de març de 2024 es celebrarà la tercera edició dedicada a la complexitat dels nous reptes i els nous sistemes.

2012; Farré i Molist 2015; Molist et al. 2018; Molist et al. 2020). Pel que fa a les vies de comunicació d'una bona part de l'àrea penedesenca, la tesi doctoral de Miquel Vives (2007) és actualment la millor referència per conèixer l'evolució de la xarxa de comunicacions en el territori del sud de Barcelona. D'altra banda, també cal tenir en compte les actes dels diferents seminaris i jornades d'estudi organitzats per l'Institut d'Estudis Penedesencs. Aquestes ens permeten obtenir una visió d'alguns fenòmens o episodis particulars del passat medieval penedesenc (Arnabat 2001; 2007; Benito 2008; Sancho 2013; 2014; Garcia et al. 2017).

Per l'àrea del Baix Gaià, inclosa dins del Penedès històric, Antoni Virgili compta amb un ampli ventall d'estudis sobre aquest territori en època medieval, als quals recentment s'hi han sumat les col·laboracions de Ramon Serra (Virgili 1985; 1991; 2008; 2019; Serra 2017; Serra i Virgili 2017). Respecte a la conca d'Òdena es compta amb els dos volums sobre la història de l'Anoia editats per Josep Maria Torras i Ribé (1986), així com amb els treballs que Flocel Sabaté i Pere Benito han dedicat a aquesta zona en època medieval (Sabaté 1992; 1995; 2003; Casals et al. 1999; Benito 2009). Pel que fa al Garraf, la tesi doctoral de Carme Muntaner (2014) ofereix una àmplia informació sobre Sitges i el seu terme.

A aquests estudis, s'hi ha afegit la tesi doctoral de Josep Maria Bosch (2017) centrada en les esglésies i castells penedesencs com a elements estructuradors i gestors de la zona penedesenca entre els segles X i XI. Aquest treball incorpora els Sistemes d'Informació Geogràfica en l'anàlisi d'aquests assentaments i dels seus factors de localització, de manera que esdevé també un bon referent a nivell metodològic. També cal esmentar, però, les tesis doctorals de Maria Soler (2006), centrada en les relacions comercials i els mercats del comtat de Barcelona entre els segles IX i XIII, i d'Alfred Mauri (2006), enfocada en la configuració del paisatge medieval en aquest mateix àmbit geogràfic. Tots dos treballs faciliten informació sobre el territori penedesenc i la seva estructura en època feudal i, al mateix temps, apliquen també l'ús de SIG. En una mateixa línia també caldria esmentar les tesis doctorals de Marc Fernández (2019) i Xavier Costa (2019) que, tot i centrar-se en el Baix Montseny i en la Catalunya Vella, esdevenen també bons exemples de l'ús d'aquesta eina en l'estudi del territori medieval.

Ara bé, pel que fa a l'anàlisi espacial i el tractament estadístic de la informació obtinguda, segueix sent un referent útil i clarificador el llibre de Ian Hodder i Clive Orton *Spatial analysisi in archaeology* (Hodder i Clive 1976). Tot i tractar-se d'una obra anterior a l'eclosió dels Sistemes d'Informació Geogràfica, és la base teòrica a partir de la qual es plantegen moltes de les anàlisis actuals des de l'arqueologia i la història. En aquest sentit, la seva consulta pot complementar-se

amb la més recent publicació *Archaeological spatial analysis: a methodological guide*, coordinada per Mark Gillings, Piraye Hacigüzeller i Gary Lock (2020). En aquest volum s'hi recullen diverses aportacions d'arqueòlegs i investigadors especialitzats en calcular i analitzar paràmetres diversos com la visibilitat d'un assentament, els graus de dispersió i concentració de punts i la correlació entre diverses variables.

Finalment, caldria fer esment d'un seguit d'autors de la disciplina coneguda com a *arqueologia de l'arquitectura*, centrada en les tècniques constructives emprades en altres períodes històrics. Des de la Universitat del País Basc, conjuntament amb el CSIC, es publica la revista *Arqueología de la Arquitectura* des de l'any 2002 amb aportacions com les de Rebeca Blanco (2017) o el ja citat Juan Antonio Quirós Castillo (2012). Des d'aquest mateix territori, Agustín Azkarate compta amb diversa bibliografia centrada en els espais domèstics i l'arquitectura dels assentaments rurals (Azkarate 2013; Azkarate i Solaun 2015). Es tracta d'obres que resulten útils especialment a nivell metodològic, com es veurà posteriorment. A nivell català, la revista *Rodis. Journal of Medieval and Post-medieval Archaeology* també ha dedicat diversos números a tipologies edilícies concretes, com ara monestirs, muralles o habitatges. Així mateix, des del món de la història de l'art s'han tractat aspectes constructius i urbanístics del període romànic però, especialment, del gòtic. Caldria esmentar els treballs de Francesc Caballé, Reinald Gonzalez o Mònica Maspoch, així com el volum de la col·lecció "L'art gòtic a Catalunya" dedicat a urbanisme, masies i palaus (Caballé i González, 2003; González 2010; Maspoch 2013; Pladevall 2003).

MARC TEÒRIC

L'ARQUEOLOGIA O LA HISTÒRIA DEL PAISATGE

Com ja s'ha esmentat, la present recerca s'engloba dins la disciplina anomenada *arqueologia* o *història del paisatge.* Sota aquesta denominació s'emmarquen tots aquells treballs centrats en l'estudi, des d'una perspectiva històrica, de la relació establerta entre les societats humanes i l'entorn, el medi i el territori que les envolta. Ara bé, el terme *paisatge* té un significat ambigu i polisèmic que varia en funció de l'idioma, fet que dificulta fixar uns límits precisos per definir l'objecte d'estudi d'aquesta disciplina (Orejas 1991, p. 192-195).

Fins a mitjans del segle XX, el terme *paisatge* era concebut pels geògrafs com l'aspecte que presentava un territori, mentre que pels arqueòlegs era utilitzat principalment per referir-se al marc geogràfic en el qual enquadrar l'evolució d'un jaciment (De Bolòs 1992a; Mauri 2006, p. 9-14). Estudiosos com l'historiador Marc Bloch o el geògraf Alexander Von Humboldt van ser pioners en l'enfocament històric a l'hora d'estudiar el paisatge i els elements que el conformen, però va caldre esperar a la dècada de 1960 perquè aquest deixés de ser concebut com el teló de fons dels esdeveniments històrics. El sorgiment en aquesta moment de la nova arqueologia va comportar un canvi en la concepció del *paisatge:* aquest va passar a esdevenir un element més en constant interacció amb les cultures humanes, les quals, al seu torn, s'emmarcaven en un procés de transformació ininterromput. Els treballs de Ian Hodder i Clive Orton (1976), emmarcats dins de l'arqueologia espacial, plantejaven, doncs, la relació entre els objectes arqueològics, els jaciments i el marc espacial del seu voltant. Ara bé, l'ambigüitat i la polisèmia de la paraula *paisatge* van comportar el naixement d'una gran varietat de corrents amb denominacions més precises, com ara l'arqueogeografia, l'arqueologia agrària o l'ecologia històrica (Fernández-Ferrer 2019; Orejas 1991).

Tanmateix, la denominació *arqueologia del paisatge* segueix emprant-se en una gran quantitat d'estudis. La definició del mot *paisatge* més global i adaptable als interessos d'historiadors i arqueòlegs prové de l'entorn de la Geografia.[4] Basant-se en la Teoria General de Sistemes enunciada per Bertalanffy, aquesta disciplina ha concebut el paisatge com un *geosistema*, és a dir, un sistema conformat per tres subsistemes diferents: l'abiòtic (relleu, hidrologia i clima), el biòtic (flora, fauna i sòl) i l'antròpic (fruit de l'actuació humana). Tots tres subsistemes

[4] Sobre el significat de la paraula *paisatge* en els cercles geogràfics pot consultar-se el text *La formación del concepto de paisaje en la Geografía Contemporánea* (Vilà 1984).

interaccionen entre ells, actuen en bloc i coincideixen en un àmbit i un moment determinats de la superfície terrestre. Qualsevol canvi en un d'aquests subsistemes afecta als altres dos (Orejas 1991; De Bolòs 1992b; Fernández-Ferrer 2019).

Actualment, el paisatge segueix considerant-se com el marc de les transformacions històriques, però també és concebut com un recurs i com una forma de comunicació i plasmació d'interessos, relacions i mentalitats.[5] Es tracta d'un element històric més, completament relacionat amb les necessitats i les capacitats de les societats humanes (Orejas 1991, p. 212).

Des d'aquesta perspectiva, doncs, es planteja l'estudi i l'anàlisi de la xarxa d'assentaments d'hàbitat penedesencs entre els segles X i XIII, entenent-la com un element integrant del subsistema antròpic que evoluciona i es transforma de forma interrelacionada amb altres elements del mateix subsistema, però també amb els subsistemes biòtic i abiòtic. S'entén, però, que tots tres subsistemes no són estables i, per tant, viuen transformacions i processos de canvi, de manera que és possible analitzar-los des d'una perspectiva temporal. Com a resultat, l'estudi de qualsevol element paisatgístic permet desgranar l'existència de models espacials i la fixació de fases temporals per aquests models. La seva identificació pel que fa al poblament penedesenc medieval és un dels objectius de la present recerca.

EL FEUDALISME I ELS SEUS EFECTES EN EL POBLAMENT

El títol d'aquest apartat podria ben ser el títol d'una altra tesi doctoral. Tot i així, com no podia ser d'una altra manera per una recerca emmarcada entre els segles X i XIII, el concepte de *feudalisme* ha estat fermament present en els nostres plantejaments analítics. És difícil, però, resumir les diferents coordenades teòriques que han influït al llarg d'aquesta investigació. Pierre Bonnassie definí el *feudalisme* de la següent manera:

> "Règim social que es basava en la confiscació regular i amb freqüència brutal, dels beneficis (de l'excedent) del treball pagès i que garantia, mitjançant un sistema més o menys complex de xarxes de dependència (vassallatge) i de gratificacions (feus), la seva redistribució en el sí de la classe dominant (és a dir, l'aristocràcia feudal)" (Bonnassie 1983, p. 95).

[5] De fet, el propi paisatge pot considerar-se també com una font d'informació i així ha estat tractat durant la present recerca. Ara bé, cal ser curós amb el seu ús ja que és fàcil identificar-hi transformacions històriques generals, però és difícil determinar alguns dels mecanismes econòmics, polítics i socials que van originar-les. En conseqüència, tot i que és fàcil identificar en el paisatge elements propis d'aquestes mutacions, sol ser més difícil precisar-ne l'origen i la seva posterior evolució.

No cal ni esmentar que el concepte de *feudalisme* compta amb un ampli ventall de possibles definicions. L'emprada per Bonnassie representaria els postulats influenciats pel materialisme històric a casa nostra, per bé que d'altres autors han optat per definicions on les relacions institucionals i jurídiques ostenten un pes en la caracterització d'aquest fenomen històric (Sabaté 2001). Tot els autors, però, donen per vàlida l'existència d'una classe senyorial que ostentava el poder i que, com esmenta Bonnassie, confiscava l'excedent del treball pagès.

L'estudi dels efectes damunt del territori s'ha traduït principalment en la recerca a l'entorn de dos fenòmens com són l'*encastellament* i l'*ensagrerament*. El primer, proposat per Pierre Toubert a partir del seu estudi sobre el Laci (1973), consistia en la concentració de poblament al voltant d'una fortificació i la reordenació de les terres del seu entorn, situant els conreus més intensius a tocar del nou nucli (Toubert 1990, p. 221). Com qualsevol model, però, l'*encastellament* ha estat sotmès a crítica en l'últim mig segle (Marazzi 1995; Augenti i Galetti, 2018), encara que a Catalunya, en l'estudi del paisatge i el territori segueix tenint un pes important (Bolòs 2004, p. 203). Cal tenir en compte, que el territori català es troba ple de nuclis encimbellats, arrecerats a l'entorn d'una fortalesa, que semblen concordar (salvant distàncies) amb la teoria proposada per Toubert.

Per altra banda, l'*ensagrerament* fou un terme encunyat per Ramon Martí per definir la concentració d'hàbitat a l'entorn d'una església en un radi habitualment de 30 passes, sota la protecció fixada per les assemblees de Pau i Treva. El mateix autor, però, matisava la interpretació d'aquests espais com a espais únicament de protecció de la pagesia, sinó que els considerava també com a possibles espais de control (Martí 2007).

El plantejament d'una recerca a l'entorn del paisatge català entre els segles X i XIII no pot obviar l'existència d'aquests dos fenòmens de llarga tradició historiogràfica i, per tant, han estat tinguts en compte tant en la planificació de les anàlisis, com en les interpretacions finals. Ara bé, tot dos conceptes s'adopten com a conceptes de reflexió però *buits de contingut*, és a dir, únicament com a termes útils per fer referència a la materialització del poblament castral i eclesial. S'entén que es tracta de dues realitats presents a la Catalunya cristiana dels segles X al XIII però que resulta encara arriscat situar-les en unes coordenades temporals concretes i vincular-les amb unes transformacions jurídiques i econòmiques específiques. [6] Es parteix de la base, però, que

[6] Més endavant es tractarà la problemàtica a l'entorn de l'anomenada "mutació feudal" que va tenir lloc a Catalunya a mitjans del segle XI i sobre les seves possibles interpretacions, abastament analitzades per Flocel Sabaté (2001) i Gaspar Feliu (2010).

tant castells com esglésies eren *llocs centrals*[7] en la societat medieval, sobretot com a espais de poder. Per tant, han sigut particularment tinguts en compte en les anàlisis espacials, entenent que la noblesa i l'alta jerarquia eclesiàstica, com qualsevol altre elit, no va renunciar en cap moment a l'ordenació del territori a tenor dels seus interessos.

UNES DINÀMIQUES DE FONS

Tal com es detallarà al llarg del treball, la present recerca parteix d'unes línies i tendències de fons que marquen l'evolució del poblament a Catalunya i que, amb la prudència necessària, s'han pres com a referència. Per una banda, s'assumeix que el període comprès entre els segles X i XIII fou, tot i nombroses oscil·lacions, un període en què va produir-se un creixement de la població que hauria arribat als 500.000 habitants a la Catalunya de finals del segle XIII (Nadal 1983, p. 66). L'any 1000 ha estat tradicionalment considerat com el punt de partida d'un període de creixement agrari i demogràfic a tota l'Europa occidental (Bonnassie 1979). Tanmateix, pel que fa a Catalunya, Pere Benito apunta a l'existència de fins a quaranta-set fams cícliques entre els segles XI i XII, que s'alternaven amb períodes d'estabilitat. Aquestes caresties, de durades molt diferents, se succeïen de mitjana cada 4,2 anys. Tanmateix, Benito calcula que els moments d'estabilitat alimentària constituirien el 78% del període d'anàlisi. L'autor apunta, doncs, que caldria repensar el paper extraordinari que s'associa a les fams d'inicis del segle XIV, així com la fase "de crecimiento económico y demográfico lineal de más de tres siglos de duración en la historia de Occidente" (Benito 2006, p. 107).

De fet, durant aquests tres segles va viure's l'anomenada Anomalia Climàtica Medieval, fins no fa gaire coneguda com a Òptim Climàtic Medieval. Pel que fa al nord-est de la península ibèrica, els efectes d'aquesta etapa climàtica van traduir-se en un temps més sec amb baixa freqüència d'episodis de pluja que, alhora, eren més extrems (Moreno et al. 2012; Corella et al. 2019). Per tant, cal plantejar-se les conseqüències que aquestes condicions climàtiques haurien pogut tenir en l'agricultura. En definitiva, doncs, existeixen dubtes suficients per considerar els segles XI, XII i XI com un període de creixement demogràfic i econòmic sostingut, però això no treu que es pugui seguir assumint que aquest és una etapa on, malgrat tot, la població catalana va incrementar-se.

Benito també posa en qüestió l'excepcionalitat de les crisis alimentàries de principis del segle XIV. Tanmateix, el fenomen del despoblament rural a la Catalunya dels segles XIV i XV ha estat

[7] En arqueologia, un lloc central és aquell que inclou una concentració de funcions específiques, serveis i productes (Bolòs 2004, p. 229).

força més ben documentat. L'estudi ja clàssic d'Antoni Pladevall a la plana de Vic (Pladevall 1963) ha estat seguit per d'altres treballs que documenten l'existència freqüent de "masos rònechs" (Ferrer 2001; Muset 2009). De fet, la documentació consultada al llarg d'aquesta recerca també reflecteix l'abandonament d'habitatges en alguns nuclis concentrats, així com de masos que anteriorment es trobaven ocupats.[8] En el marc de la present recerca, doncs, davant la manca d'evidències i d'estudis al respecte,[9] és factible considerar que aquest va ser un període on resultava difícil la fundació de nous nuclis de poblament i l'establiment de nous masos.

Amb tota la prudència necessària, doncs, s'assumeix la premissa bàsica que entre els segles X i XIII van incrementar-se, en un grau indeterminat, el nombre d'assentaments d'hàbitat i que aquesta dinàmica va veure's alterada a inicis del segle XIV. Aquest plantejament, que cal esperar que pugui ser ampliat i matisat per futures recerques, ha guiat algunes de les decisions analítiques i interpretatives hem pres a l'hora d'afrontar el present treball. Una d'aquestes decisions és l'assumpció que molts dels espais de poblament documentats en època baix-medieval és probable que tinguessin un origen anterior, en el que serien els segles XI, XII i XIII. Això no significa que es consideri aquests tres segles com una etapa ininterrompuda de creixement demogràfic i creació d'hàbitats.[10] Sí que creiem, però, que resulta més probable la creació de nuclis de població durant aquestes centúries, que no pas durant els segles XIV i XV.[11]

D'altra banda, també cal afegir que una lectura superficial de les fonts sembla reflectir entre els segles X i XIII va produir-se un creixement del nombre de nuclis i assentaments existents. De fet, sovint, els discursos historiogràfics semblen apuntar en aquesta direcció. Tanmateix, s'ha procurat defugir aquest tipus d'interpretació en el marc de la present recerca ja que, a banda d'escapar de l'abast dels objectius plantejats, semblava poc sòlida: cal tenir en consideració els amplis buits d'informació que impedeixen corroborar aquestes afirmacions, així com el fet que les fonts emprades sovint reflecteixen realitats parcials, que probablement ja existien amb anterioritat.

[8] Vegeu l'apartat dedicat al terme de Mediona (p. 219).

[9] Referint-se a la demografia baix-medieval catalana, Gaspar Feliu deia que "el que hi ha per fer espanta," referint-se a la manca d'estudis sobre la població medieval al Principat (Feliu

[10] De fet, l'arqueologia sovint ens informa de nuclis i masos abandonats durant aquest període. El cas d'Olèrdola, abandonat al segle XII, n'és un exemple il·lustratiu (Molist et al. 2018), així com el cas de Sidillà, que va despoblar-se al segle XI (Ripoll et al. 2019).

[11] Carme Batlle apuntava que durant aquest període "apareixien llocs completament despoblats no solament per la mort dels habitants sinó també per l'abandó a causa del canvi de residència dels supervivents, desarrelats per manca de família i d'organització de tota mena, civil i religiosa" (Batlle 1988, p. 253).

LES FONTS D'INFORMACIÓ

La present recerca ha fet ús de diferents tipologies de fonts d'informació històrica per obtenir la visió més global possible del poblament penedesenc medieval. Com no podia ser d'altra manera en una investigació lligada al territori, s'han emprat fonts arqueològiques i s'ha dut a terme un treball de camp i reconeixement de l'àrea d'estudi. Així mateix, s'ha fet ús de fonts escrites, tant inèdites com editades, així com de fonts gràfiques, incloent-hi cartografia i imatges històriques i actuals.

LES FONTS ARQUEOLÒGIQUES I TERRITORIALS

Pel que fa a les fonts arqueològiques s'han consultat memòries, catàlegs i inventaris que abastaven l'àmbit del Penedès històric. Així doncs, s'ha revisat l'Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya[12] que, afortunadament, ha estat recentment actualitzat pel que fa al territori penedesenc. En algunes ocasions, però, s'ha procurat ampliar la informació mitjançant la consulta de les memòries d'intervenció arqueològica, tant aquelles digitalitzades al repositori *Calaix*[13] del Departament de Cultura, com les que s'han de sol·licitar expressament a aquesta mateixa administració.

D'altra banda, especialment per la realització del capítol *L'hàbitat i les seves formes*, ha estat essencial la consulta de les actes dels Congressos d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya, organitzats per l'ACRAM des l'any 1998 (DD. AA. 2000; 2003; 2007; Fernández et al. 2010; Vila 2015). El seu buidatge proveeix informació de primera mà sobre jaciments particulars enormement interessants, sovint difícils de localitzar en obres de caràcter més generalista.

També caldria tornar a fer esment dels volums de l'obra la *Catalunya Romànica* (1992a; 1992b; 1995) que, tot i tenir més de trenta anys d'antiguitat, segueix sent un referent vàlid per qualsevol estudi del paisatge medieval a Catalunya. La seva consulta ha resultat vital per poder realitzar, encara que fos sovint de forma aproximada, un primer inventari sobre l'existència d'esglésies i fortaleses, així com sobre la seva possible datació.

La consulta de fonts territorials, enteses com tota aquella informació que l'observació i l'estudi directe del mateix territori i del seu paisatge pot aportar, ha comportat recórrer i visitar un bon

[12] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia, consulta: 05/07/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/.
[13] Departament de Cultura, *Calaix* [en línia, consulta: 05/07/2023]. Disponible: https://calaix.gencat.cat/.

grapat d'esglésies, castells i pobles. En algunes ocasions, s'ha sol·licitat també la visita dels interiors d'alguns habitatges particulars.[14] Les informacions obtingudes durant el treball de camp s'han combinat amb l'estudi de fonts gràfiques, com imatges o cartografies, que permeten conèixer determinats entorns anteriors als processos d'industrialització i urbanització intensiva viscuts en l'últim segle. La consulta de fotografies de finals del segle XIX i inicis del XX s'ha dut a terme emprant principalment el portal anteriorment citat *Arxius en línia*, així com la *Memòria digital de Catalunya*,[15] on s'apleguen imatges d'entitats diverses com el Centre Excursionista de Catalunya, el Vinseum-Museu de les Cultures del Vi de Catalunya i l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Aquesta última institució, a més, també ofereix ortofotografies històriques, especialment les dels vols realitzats entre 1946 i 1956, que resulten d'especial interès.

A aquestes fonts caldria sumar-hi aquelles de tipus cartogràfic, especialment les de caràcter històric.[16] Tot i que la cartoteca de l'ICGC conté un fons important de mapes antics,[17] pel que fa a les morfologies urbanes ha estat d'especial utilitat els fons de l'Instituto Geográfico Nacional. L'arxiu d'aquesta institució conserva els anomenats "planos de población", realitzats entre 1870 i 1950, encara que per l'àrea d'estudi són principalment de principis del segle XX.[18] En nombroses ocasions, aquests plànols constitueixen la primera font cartogràfica que informa de la morfologia d'un nucli.

LES FONTS DOCUMENTALS ESCRITES

La major conservació de fonts escrites partir del segle X ha permès realitzar un ampli buidatge de diversos repertoris transcrits i editats. Majoritàriament, pels segles X i XI els documents que

[14] En aquest sentit, cal esmentar la disponibilitat de Jose Luís Seguí, Lluís Vich Sastre, Manel Bertran, Immaculada Bosch i Joaquim Rovirosa Cendrós.
[15] Consorci de Serveis Universitaris de Catalunya, *Memòria Digital de Catalunya* [en línia, consulta: 29/09/2023]. Disponible: https://mdc1.csuc.cat/.
[16] Cal fer un apunt, però, sobre l'ús de la cartografia històrica per l'estudi de les morfologies urbanes. Sovint, resulta habitual treballar amb la cartografia més antiga disponible, habitualment dels segles XVIII, XIX o XX. D'aquesta manera, s'accedeix a morfologies menys afectades per la industrialització i pels creixements urbanístic de les últimes dècades. Ara bé, el seu ús implica la necessitat de ser conscient que, en el cas del Penedès, l'ús de la cartografia de finals del segle XIX i inicis del segle XX inclou les transformacions urbanes ocorregudes durant els moments d'expansió vitivinícola i creixement demogràfic, a cavall dels segles XVIII i XIX. Per altra banda, la seva utilització per l'estudi dels segles X-XII també implica obviar les afectacions que les crisis baix-medievals i els primers segles moderns van poder tenir en els nuclis, tant en forma de creixement com de decreixement urbà.
[17] ICGC, *Cartoteca Digital* [en línia, consulta: 29/09/2023]. Disponible: https://cartotecadigital.icgc.cat/.
[18] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)* [en línia, consulta: 29/09/2023]. Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#.

s'han buidat corresponen a compra-vendes, donacions o permutes, per bé que també s'han consultat testaments, cartes de poblament, consagracions d'esglésies o juraments de fidelitat.

Pel que fa a les fonts editades, doncs, en primer lloc cal esmentar els volums de la col·lecció *Catalunya carolíngia* corresponents als comtats de Barcelona, Osona i Manresa que permeten tenir fàcilment controlats tots els documents referents al territori català d'abans de l'any 1000 (Baiges i Puig 2019; Ordeig 1999). A més, la seva recent digitalització a càrrec del projecte CatCar[19] n'ha facilitat enormement la consulta.

Així mateix, respecte als fons de l'Arxiu Comtal de Barcelona, la documentació editada dels segles X i XI ha aportat força dades sobre la zona penedesenca (Feliu i Salrach 1999; Baiges et al. 2010). A partir del govern de Ramon Berenguer II, però, la informació resulta més minsa, ja que la documentació tracta d'aspectes relacionats amb la política comtal i no tant de l'administració de les propietats del comte. Com no podia ser d'altra manera, també s'ha revisat el volum recopilatori de *Cartas de población y franquícia de Cataluña* editat per Josep Maria Font i Rius (1969), així com el *Liber feudorum maior* a càrrec de F. Miquel Rosell (1945-1947).

Pel que fa a les fonts vinculades a les institucions eclesiàstiques, el diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona del segle XI no ha permès obtenir excessives dades sobre el poblament al Penedès, exceptuant les referències a alguns béns sota domini del bisbe, com ara la torre de la Granada (Baucells et al. 2006). En canvi, sí que ha resultat enormement útil el cartulari del monestir de Sant Cugat del Vallès que ha facilitat un gran nombre de mencions escrites (Rius 1945). També han aportat un important volum de referències els regests fets per Josep Mas sobre el *Liber Antiquitatum* de la catedral de Barcelona (Mas 1914), que han estat contrastades mitjançant la consulta del volum original, dipositat al corresponent arxiu capitular. Caldria fer esment també del recopilatori de dotalies d'esglésies catalanes realitzat per Ramon Ordeig (1993-2004), així com les transcripcions dels volums de visites pastorals dutes a terme durant l'episcopat de Ponç de Gualba (Martí i Niqui 2017).

Pel territori penedesenc també ha resultat de gran utilitat el diplomatari de Santa Maria de Solsona editat per Antoni Bach (1984), així com el de Santa Maria de Santes Creus editat per Joan Papell (2005). L'obra d'Eufemià Fort (1972) sobre el senyoriu d'aquest cenobi, que combina transcripcions amb explicacions sobre el recorregut històric de les possessions del monestir, també ha permès obtenir nombroses dades sobre diferents assentaments penedesencs. Així

[19] IEC. *CatCar. Interreg POCTEFA* [en línia, consulta: 24/09/2023]. Disponible a: https://catcar.iec.cat/documents/edicio/llistaMan.action?request_locale=ca

mateix, tot i ser una institució menys vinculada a aquest territori, el diplomatari de Sant Llorenç de Munt també ha aportat algunes referències, especialment pel municipi de la Llacuna (Puig et al. 2013).

Per la Conca d'Òdena són de consulta indispensable les edicions de documentació dels fons dels Cardona, que van passar a dominar-la a partir del segle XIII (Alvarez 1990; Rodríguez 2016). També cal esmentar alguns estudis monogràfics que, a mode d'annexos, incorporen documentació rellevant. En aquest sentit, caldria destacar els estudis de Montserrat Miret sobre la capella de Sant Joan de Vilafranca (1991) o sobre la basílica de Santa Maria de la mateixa vila (1987).

Pel que fa a les fonts escrites inèdites, aquestes pertanyien principalment als segles XIII i XIV i incloïen noves tipologies documentals, com ara capbreus o escriptures d'establiment, menys freqüents en les centúries anteriors. Per una banda, s'ha consultat el fons de la Pia Almoina de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, que posseïa amplis dominis al Penedès. Aquest fons conté pergamins principalment dels segles XIII i XIV que es troben organitzats per possessions, cosa que facilita trobar informació precisa i concreta sobre assentaments específics.[20] De fet, ha estat emprat principalment per poder documentar els nuclis pertanyents a l'antic terme d'Olèrdola i també per restituir morfològicament algunes parts de la Vilafranca medieval.

D'altra banda, al mateix arxiu també es conserva els fons de l'antic priorat de Sant Quintí de Mediona, que va ser unit al capítol de la catedral de Barcelona al segle XVI. En aquest cas, s'ha localitzat un capbreu de principis del segle XIV que ha aportat informació útil sobre la vila de Sant Quintí i el terme de Mediona en aquell moment històric.[21] Les dades obtingudes s'han complementat amb el buidatge d'un manual notarial corresponent als anys 1298-1299 de la parròquia de Santa Maria de Mediona, conservat a l'Arxiu Diocesà de Barcelona, que també ha aportat nombroses referències escrites de masies i nuclis de població concentrada medionencs.[22]

Finalment, també cal fer esment a algunes consultes puntuals a fons d'altres arxius, com podria ser l'Arxiu de la Corona d'Aragó o l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès. En aquest sentit, ha estat enormement útil l'important volum de documentació digitalitzada a càrrec de la Xarxa d'Arxius

[20] ACB, Pergamins, Pia Almoina.
[21] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313.
[22] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299.

de Catalunya, que engloba tant els arxius comarcals com l'Arxiu Nacional de Catalunya, i que es troba disponible al portal *Arxius en línia*.[23]

BIBLIOGRAFIA

Els referents bibliogràfics més importants han estat convenientment citats en els capítols *Marc teòric* i *Estat de la* qüestió. A banda d'obres de caràcter general sobre l'evolució del territori i el paisatge en època medieval, també s'han consultat alguns títols dedicats a tipologies d'assentaments, com podrien ser el masos, les sagreres o les viles. Així mateix, també s'han consultat estudis de caràcter més metodològic, que han servit de guia bàsica per realitzar l'anàlisi espacial.

Cal fer un esment particular, però, a algunes obres monogràfiques que permetien aproximar-se a l'evolució històrica de determinades àrees o assentaments específics. En aquest sentit, s'ha consultat un volum considerable d'obres d'estudiosos locals dedicades a una població concreta que, sovint, incorporen informació històrica, però també geogràfica, demogràfica o mediambiental sobre el municipi. Cal aclarir que, en nombroses ocasions, encara que molts d'aquests autors no disposessin de la formació adequada o que sovint siguin menystinguts per una suposada manca de rigor, esdevenen una primera aproximació vàlida a poblacions concretes, sovint marginades dels focus de les recerques de caràcter més acadèmic.

[23] Departament de Cultura. *Arxius en línia* [en línia, consulta: 15/12/2023]. Disponible a: https://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/#/cercabasica/cerca.

METODOLOGIA

La metodologia emprada s'ha dissenyat tenint en compte els objectius de recerca a assolir, així com les fonts d'informació i els estudis previs disponibles. Com no podia ser d'una altra manera, els recursos i el temps també han estat factors que han jugat el seu paper en el procés d'investigació. Així doncs, s'ha optat per la delimitació de diverses escales d'estudi, a cada una de les quals s'ha aplicat a un determinat grau de buidatge documental i unes anàlisis específiques. D'aquesta manera, s'ha procurat obtenir uns resultats que mostrin realitats diverses i que, a mode de calidoscopi, permetin obtenir una aproximació a la realitat del poblament medieval penedesenc.

ESCALES D'ANÀLISI

L'any 1977 es va publicar l'obra pòstuma de David Clarke *Spatial Archaeology*. En ella, l'arqueòleg proposava tres escales d'anàlisi en arqueologia espacial. La primera, sota la denominació de "microespacial", es centrava en estructures i contextos individuals, com ara una casa o una tomba. La segona, anomenada "mesoespacial", afectava a jaciments i espais d'activitat grupal i col·lectiva, com podria ser un poblat. Finalment, en tercer lloc hi proposava una escala "macroespacial", centrada en l'anàlisi de les relacions entre comunitats humanes i en les estratègies d'ocupació i explotació del territori (Clarke 1977). D'una manera semblant, per assolir els objectius plantejats, la present recerca també ha emprat diverses escales d'estudi on s'han aplicat enfocaments i tractament diferenciats pel que fa a les dades i a la metodologia. En aquest sentit, a cada escala s'hi ha realitzat un buidatge documental i unes anàlisis diferents en funció dels fenòmens que es volien estudiar. Això ha permès evitar realitzar a tot arreu les mateixes anàlisis i les mateixes tasques de recerca documental i centrar els esforços en aquells punts on era més necessari.

Escala regional

De forma similar al que Clarke anomenava escala "macroespacial", l'escala regional ha possibilitat l'anàlisi de la xarxa de nuclis concentrats existent al Penedès medieval. Per poder estudiar els factors que van afavorir els processos de nucleació i observar-ne les seves pautes de localització, ha estat necessari adoptar una escala d'estudi que inclogués tota la regió penedesenca. Donat que aquesta és considerablement extensa i, per tant, inclou un bon nombre d'assentaments, s'ha optat per estudiar només els nuclis existents per un moment històric concret, com és el final del segle XIII i l'inici del segle XIV. D'aquesta manera s'ha obtingut una

imatge posterior als canvis territorials soferts entre els segles X i XIII i prèvia a les transformacions associades a la Baixa Edat Mitjana. En aquest cas, degut a l'abast de la recerca, s'ha prioritzat l'ús de bibliografia i de fonts escrites editades per tal de documentar els diversos assentaments analitzats, de manera que s'ha restringit l'ús de fonts escrites inèdites.

Escala local

S'ha definit un segon nivell d'anàlisi, a cavall entre les escales "macroespacial" i "mesoespacial" de Clark, sota la denominació d'escala local. En aquesta escala s'han fixat els termes castrals, que són la demarcació bàsica a l'àrea penedesenca,[24] com a objecte d'estudi per poder observar la relació entre l'hàbitat dispers i concentrat. S'han seleccionat dos sub-àmbits d'estudi, corresponents als termes castrals d'Olèrdola i Mediona, per observar la distribució del poblament concentrat i dispers, així com la seva evolució històrica. En aquest cas, el període analitzat és més ampli (segles X-XIII) i s'han incrementat el tipus de fonts emprades: a l'ús de bibliografia i repertoris documentals, s'hi ha incorporat l'ús de fonts escrites inèdites.

Escala urbana

L'últim nivell d'anàlisi correspon a l'escala urbana i se centra en la restitució morfològica principalment de dos nuclis diferents, Sant Quintí de Mediona i Vilafranca. En tots dos casos, les fonts escrites, arqueològiques i territorials han permès la realització d'una hipòtesi de morfologia urbana. D'altra banda, aquests casos concrets han estat suficientment emmarcats en un context més general, d'àmbit nacional, mitjançant la recopilació d'un bon nombre de jaciments arqueològics d'espais d'hàbitat.[25]

SISTEMATITZACIÓ DE LA INFORMACIÓ

L'emmagatzematge i el tractament de les dades obtingudes ha suposat un repte important des del començament de la recerca. En els estadis més inicials de la investigació, es va plantejar la necessitat de registrar en un mateix lloc tant la informació textual com la de caràcter espacial: era necessari geocalitzar els assentaments però també introduir i relacionar totes les notícies històriques i les fonts que en feien referència. A més, també calia classificar els espais registrats segons la seva tipologia, preveure'n els diferents períodes d'existència i la seva possible evolució morfològica.

[24] Vegeu l'apartat "Els sub-àmbits d'estudi a escala local."
[25] Vegeu el capítol "L'hàbitat i les seves formes."

Per poder satisfer aquests requeriments es va optar per emprar el software MySQL que permet l'emmagatzematge de dades espacials, així com bolcar la informació en un Sistema d'Informació Geogràfica, concretament al programari QGIS. Així doncs, va dissenyar-se una base de dades d'extensió espacial que s'adaptava a les necessitats concretes de la recerca i que permetia incloure informació històrica i geogràfica i, al mateix temps, vincular-a entre sí (Annex 4).

La base de dades està formada per una primera taula on s'ha registrat qualsevol assentament que es documentés al territori, independentment de la seva tipologia. Aquesta taula es vincula directament a una altra taula d'extensió espacial on s'han incorporat i georeferenciat les fases d'aquests assentaments. D'aquesta manera, s'han pogut registrar morfologies diverses per un mateix espai en funció del moment històric i també s'han pogut indicar els seus canvis d'ús. Per cada una d'aquestes fases també s'ha indicat una data d'inici i de final, si es tracta d'una primera o d'una última ocupació i el grau de certesa sobre la seva existència (precisa, probable, hipotètica) i localització (precisa, hipotètica, indeterminada).

Les notícies històriques recopilades s'han introduït en una altra taula, que al mateix temps quedava enllaçada amb la taula de fases d'assentaments. Així doncs, l'acte de dotalia d'una església s'ha pogut vincular a la mateixa església, però també als masos, nuclis de població o

ESPAI TEMPS FONTS

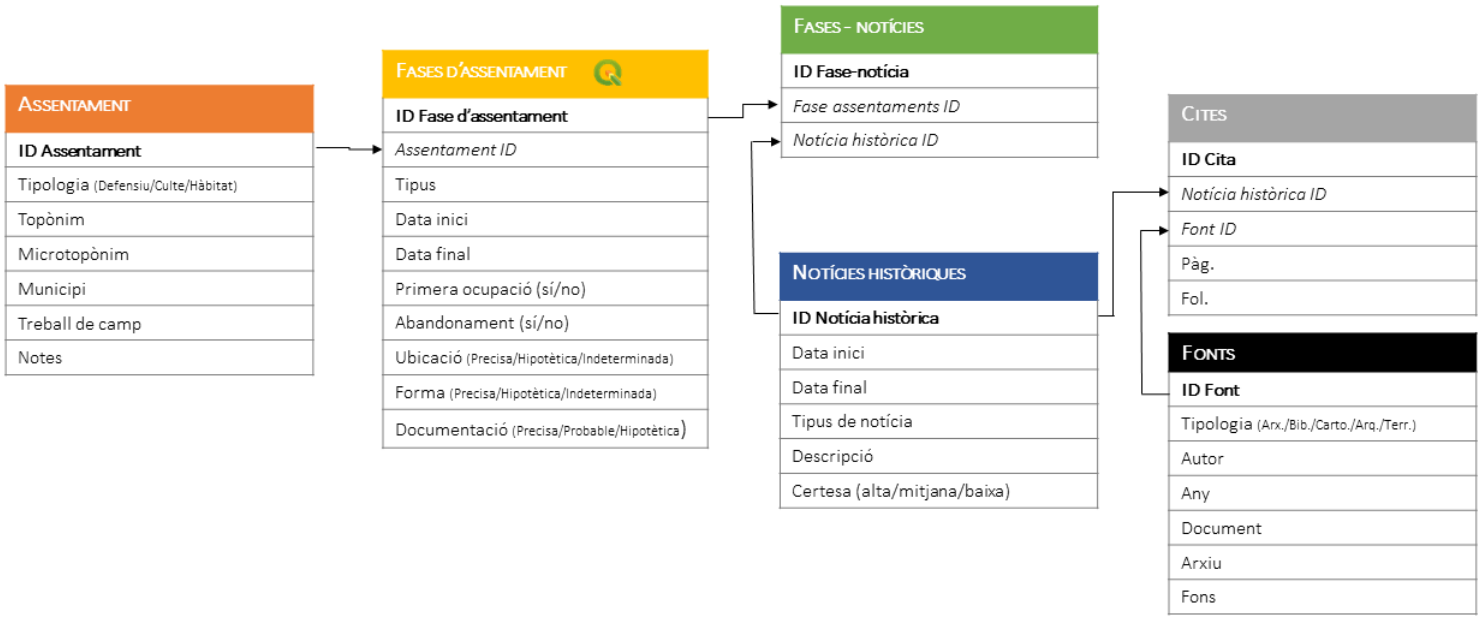

Figura 2. Esquema de la base de dades emprada per emmagatzemar informació històrica i geogràfica. Per cada assentament es poden registrar diverses fases, les quals es vinculen a les notícies històriques que n'informen i que queden convenientment referenciades (M. Díaz-Ros).

castells on se li atorgaven drets i possessions. D'altra banda, aquesta taula de notícies històriques s'ha vinculat amb la taula de fonts històriques, de manera que es pot saber d'on prové la informació emmagatzemada (Fig. 2).

Com a resultat, mitjançant consultes en llenguatge SQL, s'ha pogut disposar de la informació històrica ben referenciada sobre qualsevol assentament en qualsevol moment històric determinat. La base de dades, a més, al tenir una extensió espacial, ha permès seleccionar els assentaments d'una tipologia determinada existents en un període concret, fet que ha facilitat la realització de les anàlisis necessàries.

DIGITALITZACIÓ DE LA INFORMACIÓ GEOGRÀFICA

En el marc dels SIG, digitalitzar esdevé sovint un primer pas importantíssim, ja que significa transformar un seguit de dades en informació geogràfica, dotant-la d'unes coordenades d'ubicació i d'una forma precisa. En la present recerca, la digitalització dels diferents assentaments ha comportat la superació d'un seguit d'esculls degut a la manca d'informació històrica. El primer d'ells ha estat referent a la seva localització, ja que sovint aquesta es desconeix amb exactitud i només cal situar els llocs d'una forma aproximada. Aquesta problemàtica és recorrent en els estudis d'arqueologia espacial per aquestes cronologies. Per exemple, Marc Fernández-Ferrer per estudiar les *villae* o els *villares* dels segles IX i X va optar per localitzar-los en algun edifici del centre històric de poblacions actuals o, en zones poc urbanitzades, en alguna antiga masia o capella amb el mateix topònim (Fernández-Ferrer 2019, p. 134). En la present recerca, també s'han incorporat algunes ubicacions imprecises, les quals han estat convenientment registrades en la base de dades, de manera que a l'hora de fer les anàlisis aquest factor s'ha pogut tenir en compte.

Un segon escull pel que fa a la digitalització dels assentaments ha estat la forma que se'ls assignava. En consonància amb la voluntat d'estudiar les seves morfologies, s'ha optat per digitalitzar-los emprant polígons, enlloc de fer-ho mitjançant punts, que és l'opció més recurrent. Això ha plantejat nous reptes, ja que sovint les dades sobre la forma dels assentaments són nul·les.

En alguns casos, els assentaments han conservat la seva forma originària, pròpia del període d'estudi. Es tracta generalment de castells, esglésies o monestirs que, tot i patir modificacions posteriors, conserven estructures que han estat convenientment estudiades i datades. Malauradament, aquest és un fet molt menys habitual pel que fa als assentaments d'hàbitat,

com ara masies o nuclis, que generalment han viscut importants transformacions que n'han alterat l'aspecte i la morfologia. En moltes ocasions, a més, encara que es conegui la forma d'alguns d'aquests assentaments, aquesta és difícilment extrapolable a tot el període d'estudi i resulta evident que va patir canvis al llarg dels segles. Aquesta manca de dades s'ha resolt mitjançant la fixació d'uns assentaments-tipus que permetien digitalitzar unes formes estàndard per a les tres tipologies bàsiques d'assentament (fortificació, església i hàbitat) i que han agilitzat les tasques.

Pel que fa a les esglésies, en la majoria de casos les mencions escrites són anteriors a la cronologia de les estructures conservades i/o documentades. Això significa que sovint ha estat necessari digitalitzar molts temples emprant una forma-tipus. En la seva tesi doctoral, Jordi Bosch facilitava les superfícies de diferents naus d'esglésies, documentades entre els segles IX i X al Penedès (Bosch 2017, p. 106). S'ha observat que la superfície mitjana d'aquestes naus era de 46,34 m^2, mentre que la mediana era de 36,97 m^2, que correspon a la planta de l'església de Santa Susanna de Santa Perpètua de Gaià (Pontils, Conca de Barberà). Donat que la mitjana pot veure's alterada per valors extrems, en aquest cas s'ha optat per prendre la mediana com a valor orientatiu, al tractar-se del valor més comú i probable. Així doncs, per crear la forma-tipus d'una església d'aquest període s'ha dissenyat una planta composta per una nau de 37 m^2, a la qual s'ha sumat la superfície corresponents als murs perimetrals de mig metre d'amplada (50,64 m^2), la superfície del presbiteri (18,5 m^2) i l'absis (12,42 m^2). D'aquesta manera, s'ha obtingut un temple-tipus de 86 m^2 de planta rectangular i amb absis semi-circular, propi de l'estil romànic, que s'ha orientat majoritàriament en direcció est (Fig. 3).

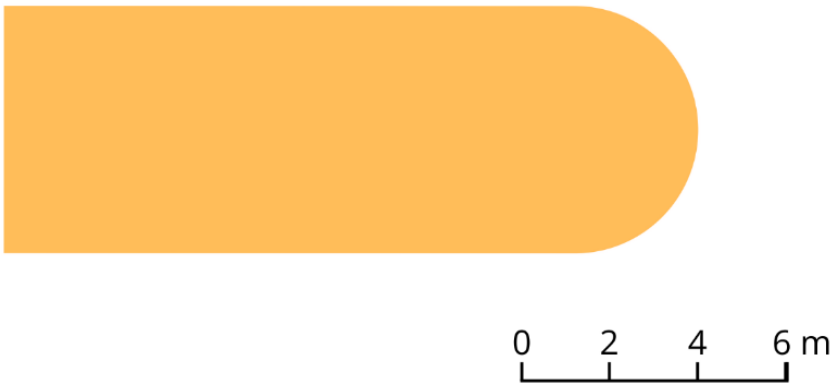

Figura 3. Planta-tipus d'una església a partir de l'estudi estadístic de diversos temples documentats entre els segles X i XI. Les seves dimensions són de 86 m^2, dels quals 37 corresponen a la superfície útil de la nau (M. Díaz-Ros).

Pel que fa als elements defensius, la problemàtica resulta similar a la de les esglésies: molts són citats en la documentació sense que pugui determinar-se'n la forma, especialment per les cronologies més reculades. En aquest cas, s'ha optat per definir un torre-tipus que fos aplicable a diversos espais. Com que en la majoria de casos aquest model s'havia d'aplicar per a torres documentades entre els segles X i XI, s'ha optat per prendre com a referent diverses torres de planta circular documentades al Penedès durant aquesta cronologia (Fig. 4).

Torre	Municipi	Diàmetre (m^2)
Moja	Olèrdola	8,9
Viladellops	Olèrdola	5,8
L'Arboçar	Olèrdola	5,6
Castellot	Castellví de la Marca	5,5
Can Llopard	Subirats	4,6
	Mitjana	6,1

Figura 4. Quadre de la mostra de torres documentades penedesenques documentades entre els segles X i XI (Catalunya Romànica 1992a). El seu diàmetre ha estat pres com a referència per fixar un model de torre-tipus.

Tot i que a l'àrea penedesenca també existeixen algunes torres poligonals, com les dels castells de Font-rubí, Subirats o Vilademàger, s'ha optat per digitalitzar una torre tipus de planta circular de 6 metres de diàmetre, al tractar-se d'una forma més estesa i més simple (Fig. 5).

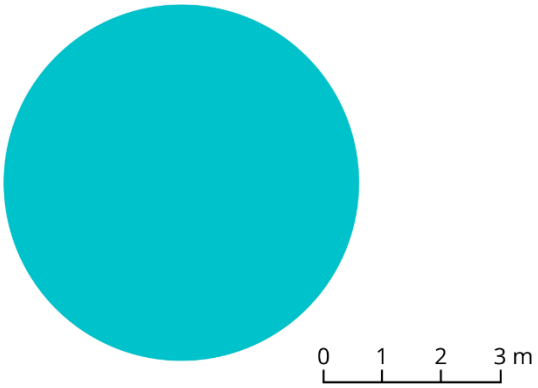

Figura 5. Planta-tipus d'una torre circular de 6 metres de diàmetre (M. Díaz-Ros).

La digitalització de les estructures d'hàbitat és sense cap mena de dubte la que més reptes ha plantejat per aquelles cronologies més reculades. Pel que fa a l'hàbitat dispers, diversos estudis han permès fixar, a partir de les dades arqueològiques i documentals, un hipòtesis evolutiva del model arquitectònic de la masia (Riu 2001; Bolòs 2004; Moner 2005; Farías 2011). Majoritàriament, existeix un consens en considerar que, amb anterioritat al segle XIV, les masies

o habitatges dispersos eren d'una sola planta, amb àmbits agregats de forma horitzontal. A finals del segle XII, segons Manuel Riu, faria aparició el mas-torre, entès com una construcció que és a la vegada habitatge i fortalesa i que disposa de dues o tres plantes (Riu 2001, p. 25).

MASIA	MUNICIPI	FORMA	SUPERFÍCIE (m^2)
Mas Balà	Tavertet	Rectangular	28
Mas Sunyer Antic	Tavertet	Rectangular	28
Mas de Sa Palomera	Tavertet	Rectangular	46
Balma dels Bugaders	Tavertet	Rectangular	120
La Clota	Tavertet	Rectangular	36
Mas de la Creu de Pedra	Cercs	Rectangular	125
Collet Alt de Cal Galzeran	Llanera de Solsonès	Rectangular	80
		MITJANA	66

Figura 6. Mostra d'alguns masos d'època medievals excavats, amb la seva forma i la seva superfície.

L'arqueologia ha reportat diversos exemples de masies, molts d'ells recopilats en l'annex 1. Les estructures i superfícies resulten molt variades, des dels 28 m^2 dels masos Balà i Sunyer de Tavertet, als 120 m^2 del Collet Alt de Cal Galzeran (Fig. 6). Finalment, les dades dels masos recopilats han permès obtenir una superfície mitjana de 66 m^2, que s'ha adoptat per dissenyar una planta tipus d'un habitatge aïllat (Fig. 7).

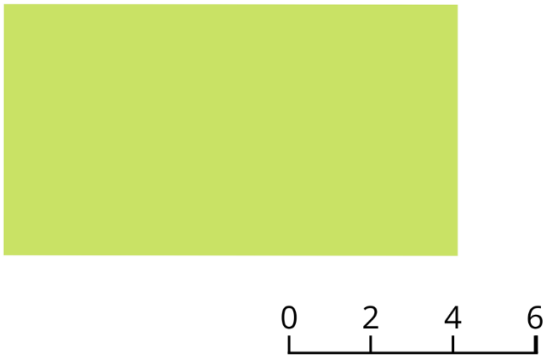

Figura 7. Planta-tipus d'un hàbitat aïllat de 100 m^2 definit a partir de l'observació de diversos casos concrets i emprat especialment per la digitalització de masies i estructures d'hàbitat associades a torres.

D'altra banda, també s'ha fixat una forma predeterminada per aquelles cases entre mitgeres, documentades a partir dels segles XII i XIII. Aquestes han estat emprades únicament en nuclis completament o gairebé totalment desapareguts. Diversos treballs apunten a variacions locals a l'hora de definir les parcel·lacions d'aquest tipus d'habitatges durant aquestes centúries. Vicenç Rosselló, que realitzà un estudi sistemàtic pel conjunt del País Valencià, proposa una

parcel·la urbana de 88 m^2, que comprendria la casa i el pati (Rosselló 2017, p. 30). A Barcelona van localitzar-se a la plaça de Sant Cugat del Rec diverses cases entre mitgeres que tenien una planta de 5 metres d'amplada i 14 de llargada, que correspondrien a una superfície de 70 m^2 (Huertas et al. 2011, p. 170). Al jaciment de la Ciutadella de Roses, en canvi, s'està treballant amb parcel·les de 7 metres d'amples per 13,4 de llarg, que equivalen a 114 m^2, 96 dels quals de superfície útil (Puig 2016; 2021). Partint d'aquests precedents, per a la digitalització d'espais desapareguts s'ha fixat una parcel·la tipus de 80 m^2, 5 d'amplada i 16 de llargada, dels quals 50 m^2 podrien ser dedicats a habitatge (Fig. 8).

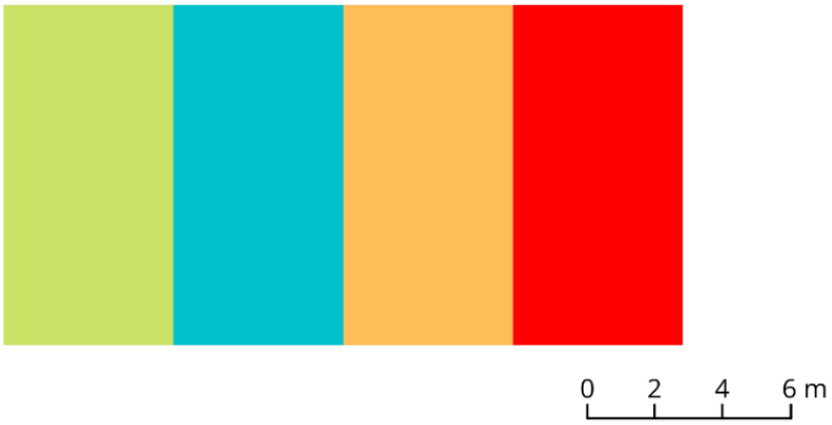

Figura 8. Planta-tipus de quatre habitatges entre mitgeres, en aquest cas aplicat al nucli de Sant Martí de Cunies, documentat al segle xv al municipi de Mediona i actualment desaparegut (M. Díaz-Ros).

EINES D'ANÀLISI ESPACIAL

Les anàlisis espacials dutes a terme han pres com a referència els estudis prèviament realitzats on s'incorporava l'ús de SIG. En aquest sentit, els treballs a càrrec de Josep Maria Bosch pel terme d'Olèrdola (2017) i de Marc Fernández-Ferrer pel Baix Montseny (2019) són els exemples geogràficament més propers, per bé que l'ambiciós manual editat per Mark Gillings, Piraye Hacigüzeller i Gary Lock (2020) ha esdevingut una sòlida base metodològica.

El càlcul de desplaçaments

Una de les opcions més emprades que ofereixen els Sistemes d'Informació Geogràfica per la caracterització dels assentaments són les eines de càlcul de distàncies. Aquestes funcions permeten conèixer els temps de desplaçament des de diversos punts del territori. Per calcular-lo es té en compte l'orografia del terreny, així com altres possibles elements que puguin alentir o impossibilitar els desplaçaments, que són anomenats costos de fricció: camins, vegetació, muralles, etc. El seu càlcul planteja un seguit de reptes donada la manca d'informació geogràfica detallada per les cronologies més reculades, de manera que sovint s'opta per l'ús de dades

geogràfiques actuals (Yubero i Rubio 2010; Sancho i Soler 2018; Ferrer-Fernández 2019; Verbrugghe et al. 2020;).

El càlcul de distàncies ha estat habitualment aplicat per delimitar l'àrea d'influència més propera a un hàbitat, coneguda com a l'àrea de captació de recursos (d'ara endavant, ACR). L'ACR correspon a l'espai assolible a peu en 60 minuts des d'un assentament i és concebuda com l'àrea preferent on obtenir els recursos necessaris per a la supervivència dels seus habitants (Fernández-Ferrer 2019, p. 26; Kvamme 2020, p. 213). Aquest càlcul, doncs, ha permès caracteritzar els entorns dels nuclis analitzats..

Les eines de càlcul de desplaçament també permeten calcular els temps que es trigava en transitar d'un punt concret del territori fins a un altre, emprant una xarxa viària determinada. D'aquesta manera, es pot delimitar el temps de desplaçament des d'un hàbitat fins a un seguit d'assentaments o elements territorials concrets i plantejar-se, hipotèticament, quin és el més abastable. D'una forma similar, aplicant l'anàlisi de xarxes, Josep Maria Bosch delimitava d'aquesta manera quins eren els camins mínims entre castells, esglésies i mercats (Bosch 2017, p. 32). En el present estudi, emprant l'eina de càlcul de distàncies *r.walk* del software QGIS,[26] s'ha calculat el temps de desplaçament entre cada un dels nuclis urbans i un seguit d'elements territorials concrets: el riu, el node viari, l'element defensiu, l'església i el mercat més propers.

Capacitat agrològica

La delimitació de les ACRs permet obtenir una aproximació de les zones més accessibles des de un assentament i, per tant, les més susceptibles de ser explotades pels seus habitants. Jordi Bolòs considera que el naixement de "qualsevol establiment humà medieval suposà la creació d'un espai de conreu" (Bolòs 2004, p. 299). De fet, en una econòmica de base agrària com la medieval, una de les qualitats a considerar a l'hora d'impulsar els assentament d'hàbitat va ser la capacitat agrològica de les terres de l'entorn. Per tant, s'ha considerat que era cabdal conèixer quin era el potencial agrari de les ACRs dels nuclis analitzats.

Actualment, però, l'ICGC es troba en procés d'elaboració del mapa de les capacitats agrològiques que presenta el territori català i no disposa de les dades completes pel territori penedesenc.[27] En aquest cas, doncs, mitjançant l'ús dels SIG, s'ha suplert aquesta manca d'informació, d'una

[26] Aquesta eina també va ser aplicada amb èxit en la recerca doctoral de Marc Fernández-Ferrer sobre el Baix Montseny (Fernández-Ferrer 2019, p. 236).
[27] ICGC. *Geoíndex – Capacitat agrològica dels sòls* [en línia, última consulta 29/09/2023]. Disponible a: https://www.icgc.cat/Administracio-i-empresa/Eines/Visualitzadors-Geoindex/Geoindex-Capacitat-agrologica-dels-sols

manera similar a l'adoptada per d'altres autors (Negre 2013, p. 371; Fernández-Ferrer 2019, p. 250). Mitjançant la combinació de les dades de pendent del terreny i un mapa de sòls del mateix ICGC, s'ha obtingut una classificació de les capacitats agrològiques dels sòls en tres categories (òptims, mitjans i no-conreables) que ha permès analitzar el potencial agrícola dels nuclis estudiats.

Conca visual

Un altre aspecte generalment analitzat pel que fa als assentaments és el seu grau de visibilitat, és a dir, la superfície abastable a simple vista des d'un mateix lloc. En estudis d'edificacions defensives, com castells o torres, aquestes anàlisis prenen una gran importància. Ara bé, en època medieval s'ha detectat un gruix de poblacions que s'ubicaven en espais poc accessibles, allunyats de l'aigua i dels conreus, que després es van traslladar en espais més planers (Bolòs 2004, p. 160). Per tant, és innegable que en determinats moments històrics la visibilitat era també una de les qualitats defensives que es sospesaven a l'hora d'escollir la localització d'un assentament d'hàbitat.

El software QGIS ofereix la possibilitat de calcular la superfície visible des d'un punt a partir de diversos paràmetres indicats per l'usuari. A banda de la informació bàsica sobre l'orografia del terreny, també es pot afegir informació sobre el punt d'elevació en què es troba l'observador (per simular, per exemple, que està al capdamunt d'una torre o un campanar), el grau de refracció de la llum solar a l'atmosfera o la curvatura terrestre (Fernández-Ferrer 2019, p. 63; Gillings i Wheatley 2020).

Clusterització

L'obtenció de diverses sèries de dades espacials per cada assentament permet la seva caracterització i classificació (Verhagen i Whitley 2020). En aquesta línia, el *software* R ofereix funcions concretes per tal d'agrupar en clústers els individus d'una mostra a partir de diverses variables quantitatives i qualitatives. Això permet l'observació de tendències generals i facilita l'observació d'interrelacions i dependències entre variables. Així mateix, també permet la comparació entre els individus de la mostra.

Marc Fernández-Ferrer (2019) ja va demostrar la utilitat d'aquesta eina en el seu estudi del Baix Montseny, que li va permetre classificar i caracteritzar diversos assentaments a cavall de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana a partir de variables com ara el grau d'encimbellament o la seva àrea de captació de recursos. En aquest cas, aquesta eina també s'ha aplicat per a

l'estudi dels nuclis d'hàbitat concentrat i per obtenir, almenys, una aproximació a diferents models de poblament.

Observació

Finalment, també cal tenir en compte que l'anàlisi espacial més bàsic i elemental, però no per això menys important, és la pròpia observació de la distribució geogràfica d'un fenomen. És evident que la tecnologia permet el tractament de grans quantitats de dades i l'obtenció de resultats estadístics d'una forma àgil i ràpida, però això no significa que calgui oblidar la simple observació atenta de punts dibuixats damunt d'un mapa.

ÀMBIT I PERÍODE D'ESTUDI

ENTRE ELS SEGLES X I XIII

La present recerca s'inicia al segle X, una centúria en què les fonts escrites per l'àrea penedesenca esdevenen més abundants i permeten obtenir informació més detallada. Aquesta documentació deriva del procés d'ocupació i organització del territori penedesenc per part dels comtes de Barcelona. El casal barceloní, cada vegada menys lligat a la cort carolíngia, va expandir durant aquest segle el seu domini envers el sud del riu Llobregat, curs fluvial que fins llavors havia servit de frontera amb els musulmans.

De les primeres fases d'aquesta expansió comtal se'n tenen poques notícies. S'atribueix al comte Sunyer l'ocupació i militarització del castell d'Olèrdola (911-937) que va esdevenir el centre polític i militar de la nova àrea ocupada (Molist et al. 2018, p. 160). També sembla que durant la primera meitat d'aquesta centúria ja estava erigit el castell veí de Castellví de la Marca (Baiges i Puig 2019, doc. 207). A la conca d'Òdena, que es trobava dividia entre els comtats de Manresa i Barcelona (tots dos sota domini del casal barceloní), el 938 es fa un primer esment al castell de Montbui (Ordeig 1999, doc. 439). Ara bé, tant en aquesta àrea, com a la resta del Penedès històric, cal esperar a mitjans del segle X perquè es documentin la majoria de fortaleses de la zona.

El 944 es documenta el "castrum" de Subirats (Baiges i Puig 2019, doc. 253), el 945 el de Gelida (Ordeig 1999, doc. 543), el 946 el de Sant Martí Sarroca (Baiges i Puig 2019, doc. 275), el 954 els de Piera, Mediona i Lavit (Baiges i Puig 2019, doc. 345) i el 957 el d'Òdena (Baiges i Puig 2019, doc. 769). Tal com apuntava Carolina Batet, aquests esments documentals indicarien que durant la primera meitat del segle x s'hauria ocupat principalment la depressió penedesenca i les planes fluvials. Durant la segona meitat d'aquesta mateixa centúria, la documentació mostra que el control cristià s'hauria estès sobre l'Alt Gaià i l'àrea fronterera entre els comtats de Barcelona i Manresa (Batet 1996, p. 28). El procés d'expansió comtal, però, no va estar exempt d'atacs i ràtzies musulmanes, com la que l'any 985 va liderar al-Mansur i que va acabar amb l'assalt de la ciutat de Barcelona (Salrach 1988, p. 295; Hurtado i Bolòs 2018, p. 28).

El control dels territoris conquerits es garantia mitjançant el seu repartiment entre la noblesa que havia ajudat el comte en la contesa. Les diverses fortaleses s'assignaren a diversos col·laboradors, juntament amb un terme per administrar (Fig. 9). D'aquesta manera, la població quedava enquadrada en nous àmbits territorials que permetien tenir-la sota control i extreure'n

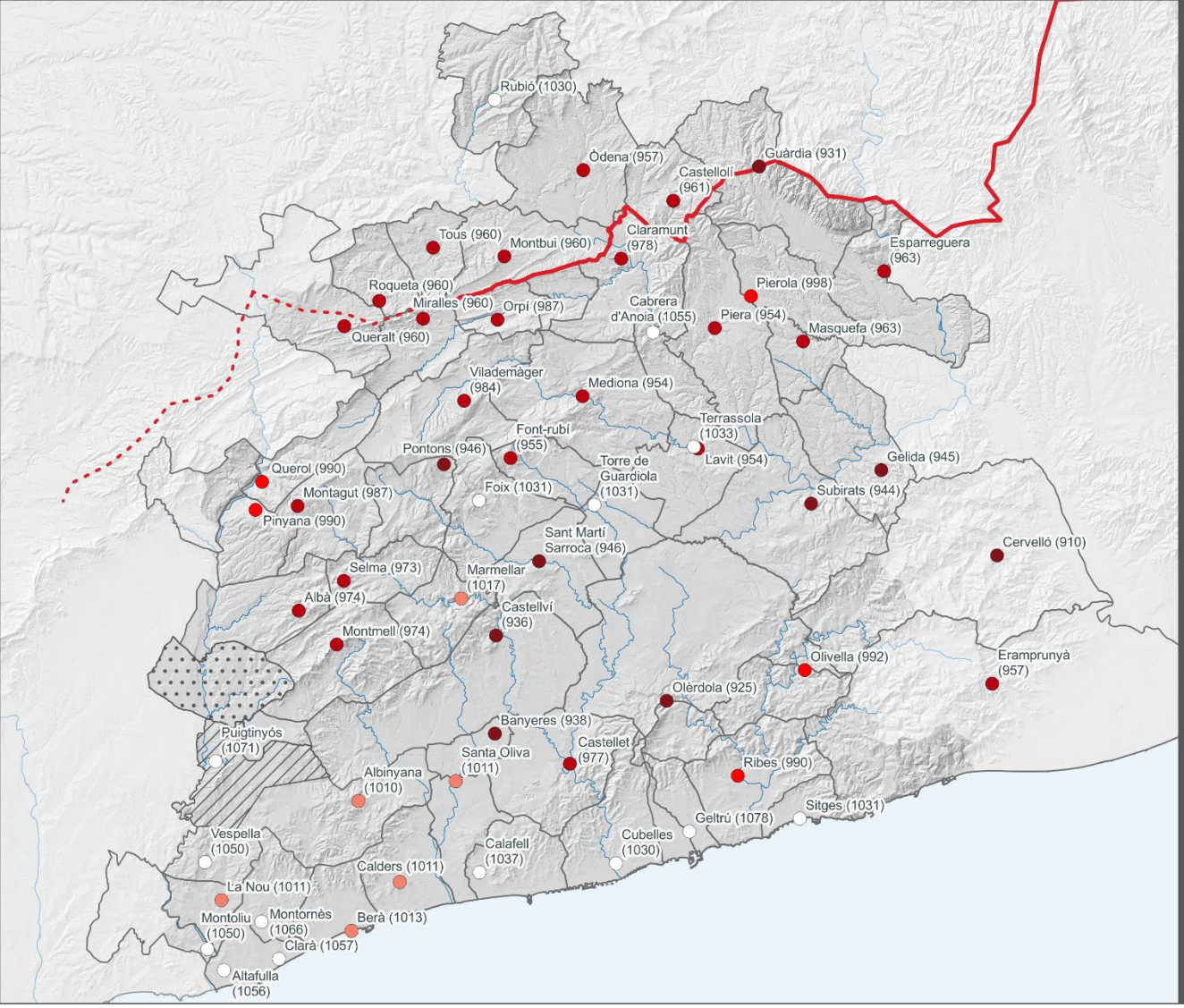

Figura 9. Els castells termenats penedesencs amb la seva primera menció documental (M. Díaz-Ros).

les rendes necessàries. Al Penedès del segle X, doncs, els termes castrals van esdevenir la unitat territorial bàsica en què s'organitza el territori (Batet 1996, p. 47). En aquest punt, seria convenient fer esment als coneguts com a processos d'encastellament. Definits el 1973 per Pierre Toubert com la concentració dels habitants a l'entorn d'un castell al llarg dels segles X i XI, al Penedès es presenta com una realitat difícil de documentar i sembla que no excessivament exitosa (Toubert 1973; Batet 1995; Soler 2002).

Cal evitar imaginar el Penedès del segle X com un espai feréstec, despoblat i perillós. La documentació evidencia l'ocupació dels espais per camps de conreu, habitatges i pastures. A més, pel que fa al cas d'Olèrdola, l'arqueologia ha permès localitzar un nucli de població concentrada d'unes dimensions considerables que comptava amb diversos barris i suburbis (Farré i Molist 2016; Molist et al. 2018).

Al segle XI, els comtats de Barcelona i Manresa van viure una etapa menys expansiva i es va iniciar la consolidació sobre l'àrea del Gaià. Aquest riu exercia de frontera entre els dominis

cristians i musulmans. Per bé que es documenten diverses fortaleses i termes castrals al seu entorn, el domini complet de la zona sembla que no es va aconseguir fins a la centúria següent (Virgili 1991; Serra 2017b, p. 63).

Alguns dels termes castrals creats durant les primeres etapes de l'ocupació comtal, van dividir-se en unitats més petites a finals del segle X i inicis del segle XI, probablement per garantir un control més eficaç sobre el territori (Batet 2005, p. 38). Aquests fets caldria també relacionar-los amb el procés de feudalització viscut a tot l'Occident europeu, que comportà l'apoderament per part de l'aristocràcia local d'atribucions i òrgans de poder i, com a resultat, la creació "d'una multitud de senyories locals" (Aventín i Salrach 1998, p. 53).

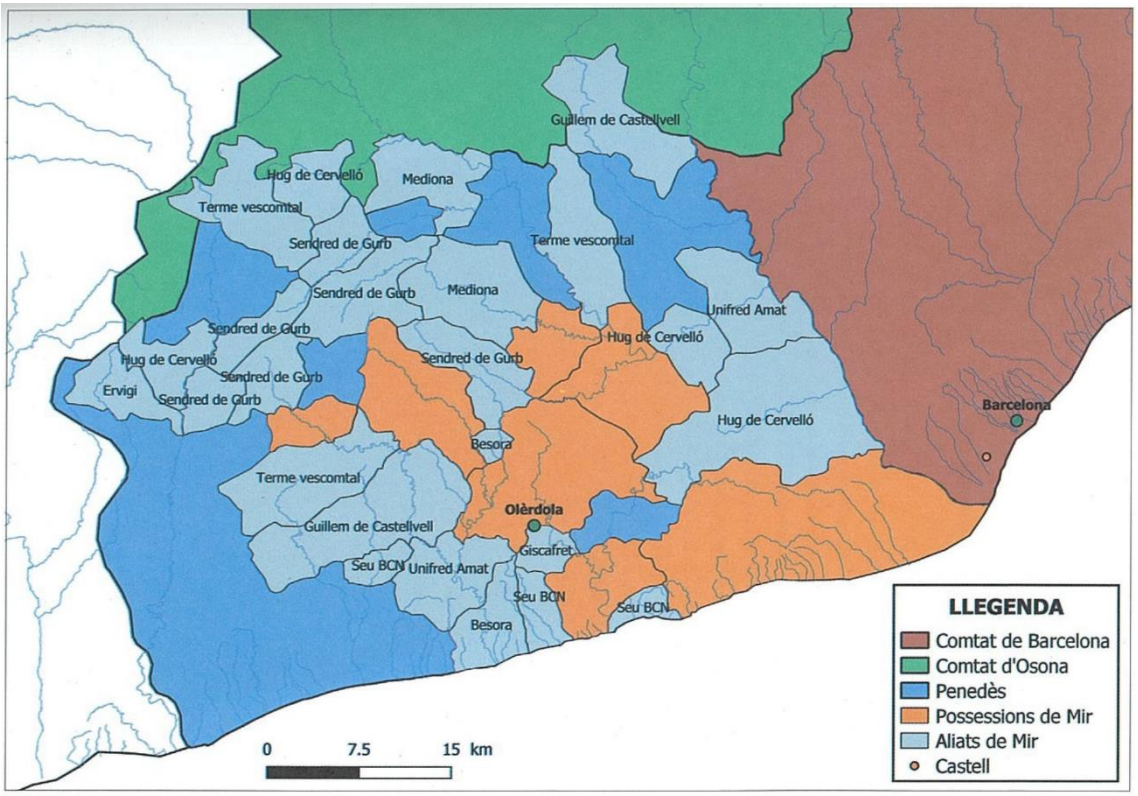

Figura 10. Mapa de les possessions de Mir Geribert i dels seus aliats al Penedès fet per Carles Solé Parellada (2020).

Al Penedès va viure's un dels episodis més ben documentats de les "revoltes" feudals de la mà de Mir Geribert, senyor del castell d'Olèrdola i Eramprunyà, que comptava amb una àmplia xarxa d'aliances en el clan de la família vescomtal (Fig. 10). El noble va proclamar-se príncep d'Olèrdola el 1041 i va liderar una suposada sublevació contra el comte de Barcelona. Tanmateix, Mir Geribert va acabar havent de sotmetre's a la justícia del comte Ramon Berenguer I (Lluch 2018). Com s'esmentarà en capítols posteriors, la desfeta de Mir Geribert tingué importants conseqüències en l'estructura territorial penedesenca, ja que suposà l'inici de la decadència del

nucli d'Olèrdola, condemnada definitivament arran de l'última gran ràtzia musulmana a la zona, encapçalada envers l'any 1108 pels almoràvits (Rius 1945, doc. 801).

Una de les reaccions al processos feudalitzadors fou la convocatòria de les assemblees de Pau i Treva de Déu, impulsades especialment per l'abat i bisbe Oliba, que buscaven limitar la violència i garantir la inviolabilitat del patrimoni eclesiàstic (Aventín i Salrach 1998, p. 58). En el marc d'aquestes assembles es va instaurar un perímetre sacralitzat de 30 passes al voltant dels temples, de manera que qualsevol infracció que es cometés al seu interior era considerada una ofensa a Déu. Això va afavorir la creació d'espais d'emmagatzematge i nuclis de població arrecerats a l'entorn de les esglésies, per tal de salvaguardar béns i persones de les violències dels senyors laics, especialment a la Catalunya Vella (Farías 2007, p. 23, 45).

Durant la segona meitat del segle XI el comte Ramon Berenguer I (1035-1076), afavorit pels ingressos de les pàries de les taifes de Lleida, Tortosa i Saragossa, va aconseguir un restabliment progressiu de la seva autoritat. El comte va acceptar les usurpacions de béns i drets per part de la noblesa a canvi de la submissió a la generosa justícia comtal i d'un jurament de fidelitat. D'aquesta manera, tot allò aconseguit per la força es dotava d'una aparença legal i es reconeixia el comte de Barcelona com a cap de l'aristocràcia (Salrach 1988, p. 322).

Com s'ha esmentat, el segle XII s'inicià al Penedès amb la ràtzia almoràvit que el 1108 que afectà tota la depressió Prelitoral i que va ser aturada als voltants de Gelida (Rius 1945, doc. 801). Arran de l'atac, l'enclavament d'Olèrdola va ser abandonat i sembla que els seus habitants van optar per traslladar-se a d'altres espais de la plana penedesenca, com per exemple Vilafranca, una vila que havia nascut sota la protecció dels mateixos comtes de Barcelona (Molist i Bosch 2014, p. 376). La consolidació d'aquests nous assentaments va veure's facilitada també per l'allunyament de la frontera amb els musulmans. El 1118 es va dur a terme la restauració de l'arquebisbat de Tarragona, acompanyat de la posterior ocupació de la ciutat, i entre el 1148 i el 1153 es van conquerir també Tortosa, Lleida, Fraga, Miravet i Siurana. D'aquesta manera, es van assolir els límits del principat de Catalunya (Aventín i Salrach 1998, p. 71-73).

Al segle XII, el Penedès feia més de dos segles que es trobava sota domini comtal i només les àrees més meridionals van veure's afectades pels nous intents d'organització territorial de la Catalunya Nova, que el comte va encomanar a l'orde del Cister. A les valls del Gaià, que fins llavors havien estat parcialment controlades pel comte, el bisbe de Barcelona i alguns nobles, es va aixecar el monestir de Santes Creus, el qual va erigir-se com una important senyoria feudal a la zona (Aventín i Salrach 1998, p. 73). D'altra banda, a tota l'àrea penedesenca es va viure

l'expansió d'un nou actor en l'organització del territori i de la producció agrària: el mas. Al comtat de Barcelona la difusió dels masos s'inicia de forma lenta entre el 1050 i el 1100 i s'accelera durant els primers decennis del segle XII. Aquest hàbitat aïllat era també una nova unitat d'apropiació senyorial, que permetia l'extracció de rendes i serveis de pagesia (Mauri 2006, p. 176; Farías 2011, p. 25-27).

Com ja s'ha esmentat, l'allunyament de la frontera va permetre l'afermament del poblament a la plana penedesenca i a la conca d'Òdena, on van consolidar-se les viles d'Igualada i Vilafranca. La primera, documentada com a vila des del 1186, va néixer sota la protecció del monestir de Sant Cugat del Vallès (Rius 1945, doc. 1162). Vilafranca, en canvi, va formar-se sota impuls dels comtes de Barcelona, que cercaven fundar un nou assentament que pogués fer la competència a l'enclavament d'Olèrdola. Totes dues viles disposaven d'un mercat, per bé que no eren els únics a l'àrea penedesenca. Maria Soler ha documentat d'altres places, segurament de menor rellevància, on també existien espais d'intercanvi (Soler 2015; 2016). De fet, des del segle XI es documenta l'existència de mercats als comtats catalans, espais on la pagesia donava sortida a una part dels excedents agrícoles. Aquesta dinàmica va afavorir la producció manufacturera i el comerç, de manera que van començar a proliferar nuclis on es concentraven totes dues funcions. Aquests enclavaments, esmentats en la documentació com a "viles," solien comptar amb l'atorgament de franqueses que els permetien disposar d'un règim jurisdiccional diferenciat (Farías 2011, p. 210-211).

El segle XIII és l'última centúria inclosa dins del període d'estudi de la present recerca. A la Corona d'Aragó aquest segle està marcat per la conquesta de Mallorca (1229-1232) i València (1233-1245) per part del rei Jaume I (1213-1276) i l'inici de l'expansió mediterrània amb la incorporació de Sicília (1282). A nivell polític, durant aquesta centúria va instaurar-se el pactisme, que regulava les relacions entre la monarquia, l'aristocràcia, l'Església i els governs de les viles i ciutats sota jurisdicció reial (Aventín i Salrach 1998, p. 90).

Al segle XIII es detecta un important desenvolupament econòmic, especialment en el comerç i la producció manufacturera, que descansava sobre una important base agrícola (Batlle 1988, p. 119-121). Al camp, la condició servil sorgida al segle XI va estandarditzar-se i va adquirir un estatut legal (Salrach 1988, p. 419). Possiblement, la major pressió senyorial va forçar un increment de la producció cerealista i ramadera, que també va veure's afavorida per diversos progressos tècnics, com ara l'ús més freqüent del ferro, i per l'adveniment de l'Anomalia Climàtica Medieval (Moreno et al. 2012; Corella et al. 2019). Pel que fa al comerç, el segle XIII es

van consolidar les relacions comercials, especialment per via marítima gràcies a la política expansionista de la Corona (Salrach 1988, p. 433; Batlle 1988, p. 130). Tot aquest creixement econòmic va anar acompanyat d'un procés de creixement demogràfic, en què es calcula que a finals de segle, Catalunya va arribar al mig milió d'habitants (Nadal 1983, p. 66).

Pel que fa al Penedès, durant aquesta etapa va produir-se el creixement dels nuclis urbans fundats durant el segle anterior, com ara Vilafranca, Sitges o Igualada. Tots ells van esdevenir a centres de producció manufacturera i espais d'intercanvi comercial amb un govern municipal cada vegada més consolidat. A Vilafranca, a més, a banda del mercat, es documenta també la celebració d'una important fira, on hi destacava la presència de negociants francesos (Batlle 1988, p. 142). La rellevància de la vila durant aquest període es fa palesa en el seu nomenament com a cap de vegueria l'any 1304 per part del rei Jaume II (Arnabat 2014, p. 231). L'activitat econòmica d'aquestes viles soli aportar importants fonts d'ingressos als seus senyors, de manera que se'n van intentar crear de noves, com ara Vilanova de Cubelles, que va rebre carta de poblament l'any 1274 per part del rei Jaume I (Font 1969, doc. 327).

El creixement econòmic i demogràfic va estroncar-se a Catalunya pels volts de l'any 1333, que fou conegut com "lo mal any primer." En aquesta data es va encetar un nou període on les epidèmies, les fams i les guerres van provocar una important inestabilitat econòmica i social, que va allargar-se durant els dos últims segles de l'Edat Mitjana. S'ha pres aquesta any, doncs, com a límit temporal de la present investigació. Les transformacions viscudes durant els segles XIV i XV van provocar intensos canvis en l'estructura del poblament català, tant en el món urbà com rural. De fet, el fenomen dels masos rònecs n'és una bona mostra (Batlle 1988, p. 251). Així doncs, el brusc canvi de context econòmic i social, així com una major disponibilitat de fonts escrites i tipologies documentals feien prudent aturar en aquest punt la recerca. L'estudi del poblament penedesenc baix-medieval, doncs, resta pendent per a futures possibles investigacions.

EL TERRITORI PENEDESENC

Les primeres mencions escrites al Penedès daten del segle X i s'emmarquen en el procés d'expansió que visqué el comtat de Barcelona durant aquesta centúria, que generà un alt volum de documentació escrita. Amb anterioritat, les notícies històriques sobre aquest territori són més aviats minses i provenen estrictament de fonts arqueològiques. En època romana el Penedès formava part del conegut com a "ager tarraconensis," és a dir, el territori adscrit a la ciutat de Tàrraco. Durant l'Antiguitat Tardana, però, la capacitat de control i d'administració

d'aquesta ciutat damunt de l'àrea penedesenca va minvar, fet que no significa que el Penedès esdevingués un territori despoblat, com molt sovint s'ha assegurat. La informació arqueològica permet afirmar que hi existia una xarxa d'assentaments controlada per unes elits, segurament locals, i alguns autors han plantejat que la fortalesa d'Olèrdola hagués pogut esdevenir la seu del control polític i fiscal d'aquest territori. Sota el domini musulmà el silenci documental i arqueològic a la zona és encara més acusat, de manera que no es té cap referència sobre la seva administració o el seu poblament, per bé que pot imaginar-se una continuïtat en relació als períodes anteriors (Guidi-Sánchez 2010a; 2010b; Bosch 2017; Mauri 2006).

Ja sota domini comtal, durant el segle X el territori penedesenc apareix sovint esmentat en les fonts escrites. A banda d'una primera menció dubtosa l'any 917,[28] el topònim és citat en diverses ocasions: *Penitese* (956), *Penedes* (988), *Penitense* (992) i *Penedes* (1000). Tot i així, aquest topònim no semblen fer referència a una demarcació precisa amb uns límits clars, si no a l'àrea meridional del comtat de Barcelona, tot just acabada d'incorporar (Feliu 2010, p. 35-36). [29]

Els comtats eren divisions d'origen carolingi, que van ser adoptades com a marc de referència territorial durant els segles IX, X i XI. Progressivament, les conquestes van fer que la seva extensió fos major. Així doncs, va ser necessari especificar els diferents territoris que comprenien i, per fer-ho, sovint utilitzant topònims que eren coneguts tant pels redactors del document, com per la població en general. En el cas del comtat de Barcelona, per exemple, s'especificaven principalment els territoris del Vallès, de la ciutat de Barcelona i del Penedès (Sabaté 1997, p. 23-24). En algunes ocasions, aquests territoris acabaven assolint la categoria comtats, com en el cas del de la Cerdanya, que al segle X va distingir la seva àrea d'expansió com a comtat d'Osona. El Penedès, encara que en alguna ocasió va rebre el qualificatiu de comtat, mai va assolir aquesta categoria. Probablement, els enfrontaments entre el comte de Barcelona i la noblesa local van provocar que fos més prudent mantenir-lo dins del territori del comtat barceloní.

[28] Tradicionalment la primera menció documental ha estat assignada a la donació d'un alou proper al riu Anoia i Riudebitlles que Ermenard i Udalard concedeixen a l'abat de Sant Cugat el 917 (Rius 1945, doc. 9). Tanmateix, en el volum dedicat al Comtat de Barcelona del projecte *Catalunya Carolíngia*, els autors han considerat que probablement es tracti d'un document fals (Baiges i Puig 2019, doc. IX)

[29] Atenent als nous corrents historiogràfics que presenten el Penedès a inicis del segle X com un territori poblat i amb una xarxa d'assentaments estructurada (Guidi-Sanchez 2010; Bosch 2017), no pot descartar-se que la seva configuració com a territori amb una determinada entitat pròpia tingui els seus orígens en l'Antiguitat Tardana. Ara bé, la manca d'informació no ens permet demostrar aquesta hipòtesi. De la mateixa manera, també seria plausible aventurar que aquest procés s'iniciés arran de la conquesta cristiana i la feudalització, amb la "revolta" de Mir Geribert com a moment culminant.

Els processos de conquesta van fer que els comtats adquirissin sovint una forma estreta i allargassada. Com a resultat, van acabar esdevenint territoris poc cohesionats, que incloïen capitalitats menors i que patien una fragmentació socioeconòmica. Això feia, doncs que no responguessin "a la unitat d'espai que justificava la seva naixença i la seva pervivència" (Sabaté 1997, p. 33). Per altra banda, molts d'ells van ser incorporats als dominis del comte de Barcelona, de manera que les seves fronteres eren cada vegada més difuses.[30] Segons Flocel Sabaté, el procés de desconfiguració dels comtats va culminar amb la conquesta de Tortosa el 1148 i la capitulació de Lleida el 1149, que foren incorporades als dominis del comte de Barcelona sense la creació d'una demarcació comtal pròpia.

Pel que fa als comtats de Barcelona i Manresa, amb anterioritat al segle XII ja es detecten alguns límits difusos entre ells. Per exemple, en la documentació referent al castell de Miralles s'especificava que aquest es trobava "in comitato Barchinonense sive Menresense" (Batet 1996, p. 29). Els motius d'aquesta poca definició fronterera es deuen, per una banda, al fet que el comtat manresà va ser inclòs en diverses ocasions sota els dominis del casal barceloní, abans d'incorporar-s'hi definitivament l'any 1111. De l'altra, els límits entre els dos comtats, que havien estat instaurats durant la conquesta cristiana, obeïen a criteris militars i partien en dos el centre de la conca d'Òdena. Aquesta divisió es contraposava a la realitat socioeconòmica de la conca, que tenia la nova vila d'Igualada com a centre rector, de manera que cada vegada tenia menys sentit.

De fet, la documentació reflecteix en l'àmbit popular la caiguda en desús dels comtats com a marc de referència territorial. Sovint, van ser substituïts per l'esment de territoris seguint criteris principalment orogràfics o històrics, com en el cas del Penedès i la Conca d'Òdena. Aquestes denominacions populars van ser acceptades per l'administració reial al segle XIII, quan els seus vicaris van afegir al seu títol la denominació del nucli que els acollia (Sabaté 1997, pàg. 54). Es reflectia, d'aquesta manera, una realitat socioeconòmica i orogràfica que, probablement, havia estat forjada durant els segles anteriors i que cada vegada corresponia menys a les divisions comtals.

[30] Al llarg del segle XII progressivament els comtes del casal de Barcelona evitaran cada vegada més indicar enumerar els diversos comtats sota el seu control i els donaran per inclosos en la noció de comtat Barcelonesa (Sabaté 1997, p. 30-41). Progressivament, doncs, "les veritables delimitacions territorials, en realitat, es formen entorn dels exercicis jurisdiccionals i, cada cop més, de les capitalitats imposades pels centres d'atracció sòcio-econòmica" (Sabaté 1993, p. 416).

En aquest sentit, la creació de les vegueries, heretada dels districtes vicarials del segle XIII, reflecteix la supressió dels comtats com a marc de referència territorial. En el cas de la vegueria històrica del Penedès, els seus límits van ser fixats el 1304 per ordre del rei Jaume II i incorporaven territoris tant del comtats de Manresa com de Barcelona:

> "La vegueria de Vilafrancha combrença de Gayà, ço és la riba de la mar davant Tamarit, e puja-se'n per Gayà a amunt entró sus a Villa-redona e a Sanctes Creus e al Pont d'Armentera e, puys, travessa en lo terme de Tous e comprèn Muntbuy, dins aquest terme, e passa per los termes que comprèn e per Jorba e per la serra sobre Aygualada e comprèn Jorba et Òdena e Castellaulí entre Saguàrdia e passa per la rocha de Muntserrat deçà e ix en Lobregat sobre coll Bató et, tenent la ribera de lonch en lonch de Lobregat, hix a la riera de Martorell e travessa les muntanyes entre Castellviy e Gilida, qui roman de la dita vegueria. E passa per les muntanyes sobre lo terme de Cervelló e ix al terme d'Araprunyà. E puis devala tro en la mar dessobre Garraf e puis tot lo maresme entró a Gayà" (Arnabat 2014, p. 231).

L'àmbit de la vegueria fixada per Jaume II correspon al que avui en dia es coneix com al Penedès històric, el qual té com a límits principals quatre accidents geogràfics: els rius Gaià i Llobregat, el mar Mediterrani i la conca d'Òdena (Fig. 11). La plana penedesenca, entesa com el tram final de la depressió Prelitoral, esdevé l'eix central que estructura aquest territori i també una zona de pas transitada.[31] Es tracta d'una àrea caracteritzada per un relleu ondulat força planer, els extrems de la qual, la plana de Roda de Berà i Martorell, permeten comunicar-la respectivament amb el Camp de Tarragona i el Vallès. Per aquest motiu, en aquesta depressió s'hi troben ubicats els principals nuclis de població, com ara Sant Sadurní d'Anoia, Vilafranca del Penedès o El Vendrell.

Vers el sud-est, la plana es troba franquejada pel massís del Garraf, que l'aïlla de l'estreta depressió Litoral (on se situen les poblacions de Sitges i Vilanova) i del tram final del riu Llobregat, un territori històricament dependent de la ciutat de Barcelona. El massís del Garraf consta d'un relleu abrupte de naturalesa calcària, que forma penya-segats en determinades zones del litoral, i que disposa de cursos d'aigua poc importants i de règim irregular. L'aridesa

[31] La Via Augusta i la *Strata Francisca* ja travessaven aquesta plana. Actualment ho segueix fent l'autopista i el tren de gran velocitat (Bohigas et al. 1992; Vives 2007).

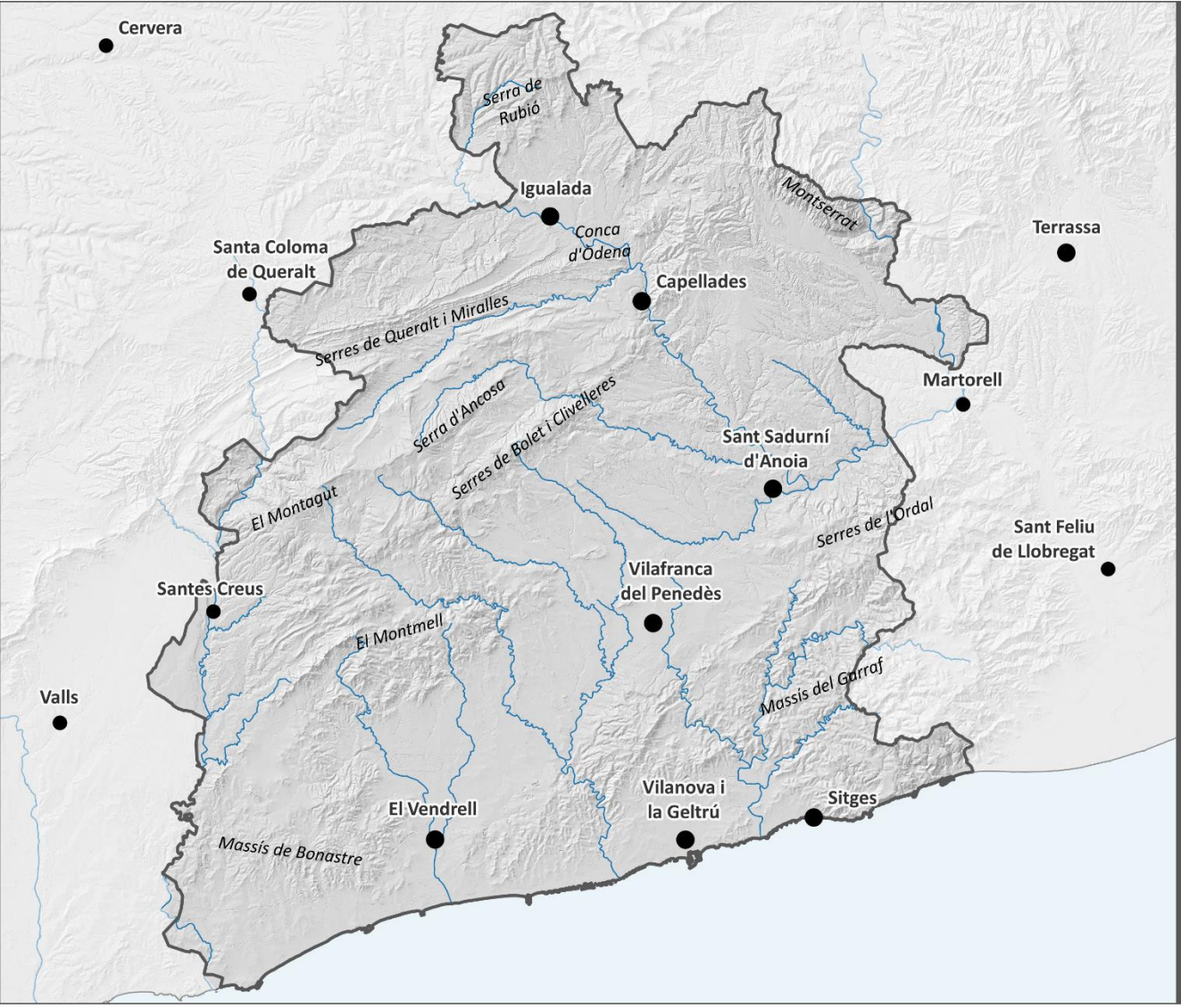

Figura 11. Àrea del considerat com a Penedès històric amb les serralades i les poblacions més destacades (M. Díaz-Ros).

del seu terreny i el predomini del rocam ha provocat que històricament sigui un territori poc poblat, ja que resulta poc adequat per les activitats agro-ramaderes.

Pel que fa al sud-oest, la plana penedesenca es troba franquejada pel massís de Bonastre i del Montmell, que la separen del Camp de Tarragona, i al nord-oest per la serralada Prelitoral, que l'aïlla de la Conca d'Òdena. A diferència del massís del Garraf, aquestes serralades contenen en el seu interior petites planes aptes per a l'aprofitament agrícola. La Conca d'Òdena, situada al nord de la Serralada Prelitoral, compta amb la ciutat d'Igualada com a nucli més important, i tot i ser englobada dins del Penedès històric, tradicionalment ha gaudit de certa autonomia donat el seu major aïllament geogràfic. De fet, al segle xv va ser reconeguda com una sots-vegueria (Arnabat 2010; 2014).

La fixació del Penedès històric com a àmbit d'estudi permet disposar de gairebé 2.000 km^2 de territori susceptibles de ser analitzat, una extensió adequada per a l'estudi d'una xarxa de poblament. La seva delimitació, a més, disposa de coherència geogràfica, ja que s'incorpora

l'àmbit comprès entre la Serralada Prelitoral i el mar, que ha exercit sempre com a àrea de circulació entre el nord i el sud. A més, seguint criteris històrics, s'ha observat com aquesta regió exercia de marc de referència territorial des del segle X, si bé no va ser fins als segles XII i XIII quan va ser reconeguda com un districte administratiu. D'altra banda, també cal apuntar que la delimitació de la present recerca en l'àmbit estricte del comtat de Barcelona, hagués suposat estudiar únicament la meitat de la conca d'Òdena, un fet que considerem poc lògic.

Així doncs, hem adoptat el conjunt del Penedès històric com a àmbit d'estudi, tot i recordar que per evitar la fixació de falses fronteres "resulta más adecuado trabajar sobre límites parciales, siendo conscientes de su provisionalidad, susceptibles de dilatarse o contraerse según las exigencias de la investigación" (Orejas 1991, p. 213).

ELS SUB-ÀMBITS D'ESTUDI A ESCALA LOCAL I URBANA

L'estudi del poblament medieval del Penedès històric ha estat complementat amb la fixació de dues sub-àrees d'estudi de caràcter més detallat, que ens permeten fixar l'atenció en processos de transformació a petita escala (Fig. 12). La selecció i delimitació d'aquests sub-àmbits d'estudi obeeix principalment a dos criteris fonamentals. El primer d'ells és la necessitat de representació de les diferents realitats geogràfiques del Penedès històric. Per aquest motiu, s'han tingut en compte diversos elements que constitueixen els seus paisatges, com l'orografia o la hidrografia, així com l'evolució històrica que aquests han patit. Segons el catàleg del paisatge del Penedès,[32] pendent de publicació i aprovació definitiva, el Penedès històric comprèn global o parcialment divuit unitats de paisatge diferents. La majoria d'aquestes àrees, però, resulten perifèriques i només afecten les zones limítrofes de l'àmbit d'estudi. L'elecció dels dos sub-àmbits ha procurat ser representativa de les diferents realitats geogràfiques i permetre la comparació entre els territoris situats en el sí de la serralada Prelitoral i de la depressió homònima.

Per altra banda, un segon criteri tingut en compte per delimitar aquestes dues sub-àrees obeeix a la necessitat de delimitar una porció d'un territori sense la fixació de falses fronteres i a partir d'un criteri històric, atenent a les divisions territorials de l'època. La selecció d'un seguit de termes castrals s'ha mostrat com l'opció més adient en aquest sentit, tenint en compte que al Penedès, com a la majoria de territoris ocupats durant el segle X, va constituir-se una densa xarxa de castells amb l'objectiu de defensar el territori fronterer però també amb la voluntat

[32] Observatori del Paisatge de Catalunya. *Catàleg de paisatge del Penedès* [en línia]. Els paisatges [consulta: 15/07/2023]. Disponible a: http://paisatgepenedes.cat/

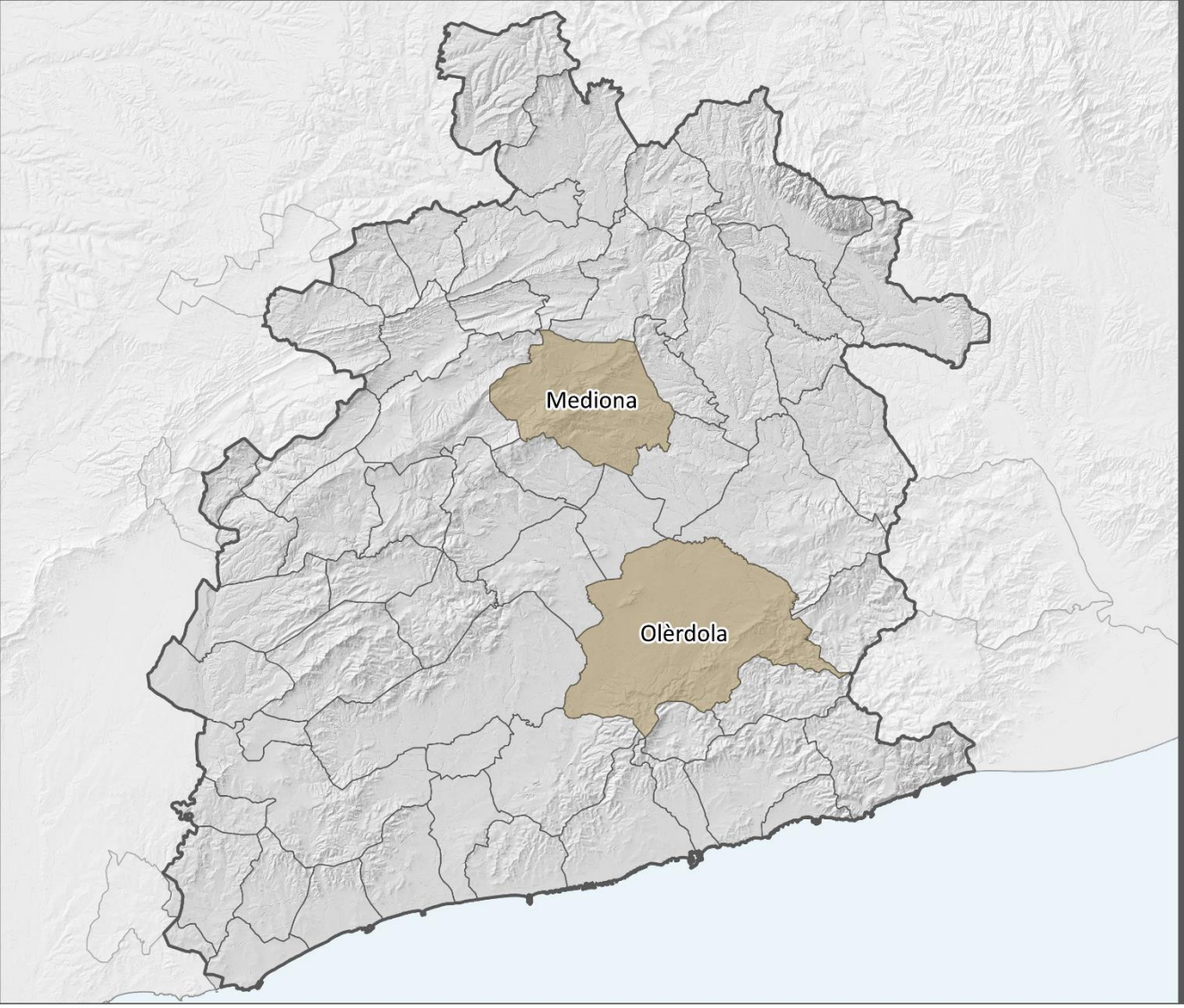

Figura 12. Sub-àmbits d'estudi seleccionats seguint els criteris de representativa geogràfica i de respecte a les divisions administratives de l'època (M. Díaz-Ros).

d'enquadrar i controlar de la seva població. Aquesta xarxa, que va anar evolucionant al llarg de tota l'Edat Mitjana, va esdevenir la unitat territorial i jurisdiccional bàsica i en molts casos és predecessora dels municipis actuals. Al Penedès, a més, les parròquies generalment mostraven una tenir uns límits coincidents amb els termes castrals, de manera que sovint parlar de castells i parròquies esdevé sinònim (Sabaté 1997, p. 92; Batet 1996, p. 83).

Mediona: les serres d'Ancosa i les valls de l'Anoia

Segons les unitats de paisatge proposades pel catàleg de paisatges del Penedès, la primera sub-àrea d'estudi correspon a un terme castral que englobava part de les serres d'Ancosa i les valls de l'Anoia: el del castell de Mediona. Aquesta fortalesa controlava una part de la serralada Prelitoral, que inclou serres com la de Clivelleres (744 m) o el serral de Santa Anna, però també algunes de les valls que s'hi obren entremig, com la del torrent de Puigcúgul o la del Mediona-Riudebitlles. De fet, el terme de Mediona també englobava el punt on aquest afluent de l'Anoia deixa enrere totes aquestes serres i s'encamina cap a una àrea més planera, de transició envers

la plana penedesenca. Per tant, esdevé una bona mostra de les àrees més muntanyoses del Penedès, però també d'algunes de les seves valls fluvials. El seu territori correspon als actuals municipis de Mediona i Sant Quintí de Mediona, tots ells de l'Alt Penedès.

Olèrdola: el pla del Penedès i el nord del massís Garraf

El segon sub-àmbit d'estudi proposat engloba principalment la plana del Penedès, encara que també una part del massís del Garraf. Aquesta delimitació correspon al que tradicionalment ha estat concebut com el terme del castell d'Olèrdola, després de l'escissió de les fortaleses de Ribes, Cubelles, Canyelles i Olivella. Tal i com va estudiar Carolina Batet, originàriament el terme d'Olèrdola controlava gran part de la plana del Penedès, però també una bona porció del massís del Garraf, fins arribar al mar. Els territoris més meridionals, però, van escindir-se entre els segles X i XII, de manera que Olèrdola va passar a dominar únicament els estreps septentrionals del massís del Garraf i l'àrea central de la plana penedesenca.

S'ha pres en consideració, doncs, aquesta demarcació, tot i que també inclou algunes fortaleses subsidiàries, com la Granada o Avinyó, que sembla que van emancipar-se del terme del castell d'Olèrdola. S'ha optat per mantenir-les, però, perquè la seva escissió va ser tardana i perquè permetien obtenir una mostra més àmplia de territoris pertanyents a la plana penedesenca.

L'HÀBITAT I LES SEVES FORMES

Un dels objectius de la present recerca és l'estudi de les morfologies dels assentaments d'hàbitat penedesencs entre els segles X i XIII. Tanmateix, les fonts escrites aporten poques dades al respecte, mentre que la bibliografia i les fonts arqueològiques sobre el tema van incrementant-se de forma lenta però gradual.

En aquest capítol, doncs, es proposa un exercici per tal de sintetitzar i analitzar les informacions que diferents recerques arqueològiques i documentals han anat proporcionant al llarg dels anys. Amb aquesta finalitat, es proposa una aproximació evolutiva de les formes dels assentament d'hàbitat entre els segles X i XIII, creada a partir de les dades obtingudes en diversos jaciments excavats en l'últim mig segle (Annex 1). De forma excepcional, en aquest apartat ha estat necessari ampliar l'àrea d'estudi a la resta del país, ja que la regió penedesenca no oferia prou exemples d'aquesta tipologia.

Per altra banda, a la llum dels resultats obtinguts, també es proposa un model de classificació de les formes d'hàbitat a la Catalunya dels segles X-XIII. La seva confecció, com es veurà a continuació, s'ha basat en les propostes realitzades per altres autors, com Sonia Gutiérrez (2012) i Agustín Azkarate i José Luis Solaun (2015).

Tota la informació recollida en aquest apartat ha estat útil també durant el desenvolupament de les altres fases de la recerca. Les dades obtingudes han permès poder identificar i classificar algunes característiques morfològiques pròpies de l'hàbitat dels segles X-XIII, especialment durant el treball de camp i la confecció del capítol de l'"Atles."

L'EVOLUCIÓ DELS ESPAIS D'HÀBITAT: UNA PROPOSTA

La forma i l'estructura dels espais d'hàbitat entre els segles X i XIII només la podem conèixer a partir de realitats fragmentàries, facilitades principalment per la recerca arqueològica. Tot i una major disponibilitat de fonts escrites a partir de l'any 1000, sovint no és fins a final dels segles XIII que la documentació facilita informació prou detallada per conèixer com eren els habitatges, encara que poques vegades ofereix descripcions sobre la seva forma o disposició (Batlle 1981; 1988, p. 372; 1998).

Per a cronologies més reculades, s'han realitzat algunes aproximacions teòriques als mots emprats en la documentació per designar els habitatges, per tal de relacionar-los amb algun tipus arquitectònic més o menys concret. En la seva tesi doctoral, Alfred Mauri (2006, p. 171-

199) realitzà una breu aproximació als espais d'hàbitat anteriors al segle XI mitjançant l'ús de repertoris documentals i fonts arqueològiques. L'autor destacava l'escassetat de jaciments que poguessin aportar informació en el marc del comtat de Barcelona, especialment pel que feia a la forma i l'estructura dels habitatges.[33] Per aquest motiu, recorria a les fonts escrites on analitzava els mots aplicats per designar residències, com "casa", "casal" o "manso". Com a resultat, va concloure que el mot "casa" era emprat de forma genèrica tant en àmbits urbans com rurals, mentre que respecte al mot "domus" aconsellava prudència a l'hora de considerar-lo com a sinònim de "casa", sobretot en l'àmbit rural. Per la seva banda, Josep Maria Bosch recentment ha intentat fer un pas més enllà i, emprant també repertoris documentals, ha proposat que el mot "casa" en singular definiria habitatges exempts, mentre quan apareix en plural faria referència a residències agrupades (Bosch 2021, p. 185-208).

Cal esmentar també l'aproximació que Assumpta Serra va fer a l'hàbitat català dels segles XI-XIII (Serra 2000). L'autora aporta un recull d'evidències escrites i arqueològiques per caracteritzar com eren els habitatges i els nuclis durant aquest període. A tall de síntesi, parteix d'un segle XI on les sagreres constituïdes per habitatges modestos exerceixen un important protagonisme en l'àmbit rural, mentre que en ciutats com Girona o Barcelona es detecta l'existència de residències més confortables, aixecades en pedra. El segle XII, en canvi, es caracteritzaria per l'ampliació dels nuclis de les sagreres i la construcció dels primers burgs i eixamples. Per aquesta cronologia, tot i que la superfície dels habitatges segueix sent modesta, s'incorporaria l'ús de la pedra de forma més generalitzada. Finalment, durant el segle XIII es manté el procés de creixement urbà i es detecten noves millores en les residències, com ara la incorporació d'un segon pis o l'ús de teules en les cobertes.

Com ja s'ha esmentat abans, la nostra recerca ha optat per complementar les aportacions realitzades per tots aquests autors mitjançant l'estudi i l'anàlisi de diferents jaciments d'hàbitat d'entre els segles X i XIII. Així doncs, s'ha dut a terme un recopilatori de diversos jaciments catalans que permeten obtenir informacions parcials sobre els habitatges i les seves

[33] Mauri (2006, p. 171-199) cita els següents jaciments: la plaça Doctor Guardiet de Rubí (estructures d'hàbitat del segles IX-X entorn l'església de Sant Pere, en un espai després ocupat per una necròpolis), el mas Vilar d'Olesa de Montserrat (vegeu l'Annex 1), les estructures de Can Roqueta II a Sabadell (conjunt de sitges datades del segle IX), la vila "Palueniano" de Polinyà (un hàbitat de planta circular irregular i diversos forats de pal, amb dues llars o forns en extrems oposats, segurament dels segles IX-X) i el conjunt arqueològic de Castellar Vell a Casteller del Vallès (principalment, un conjunt de sitges dels segles IX-X).

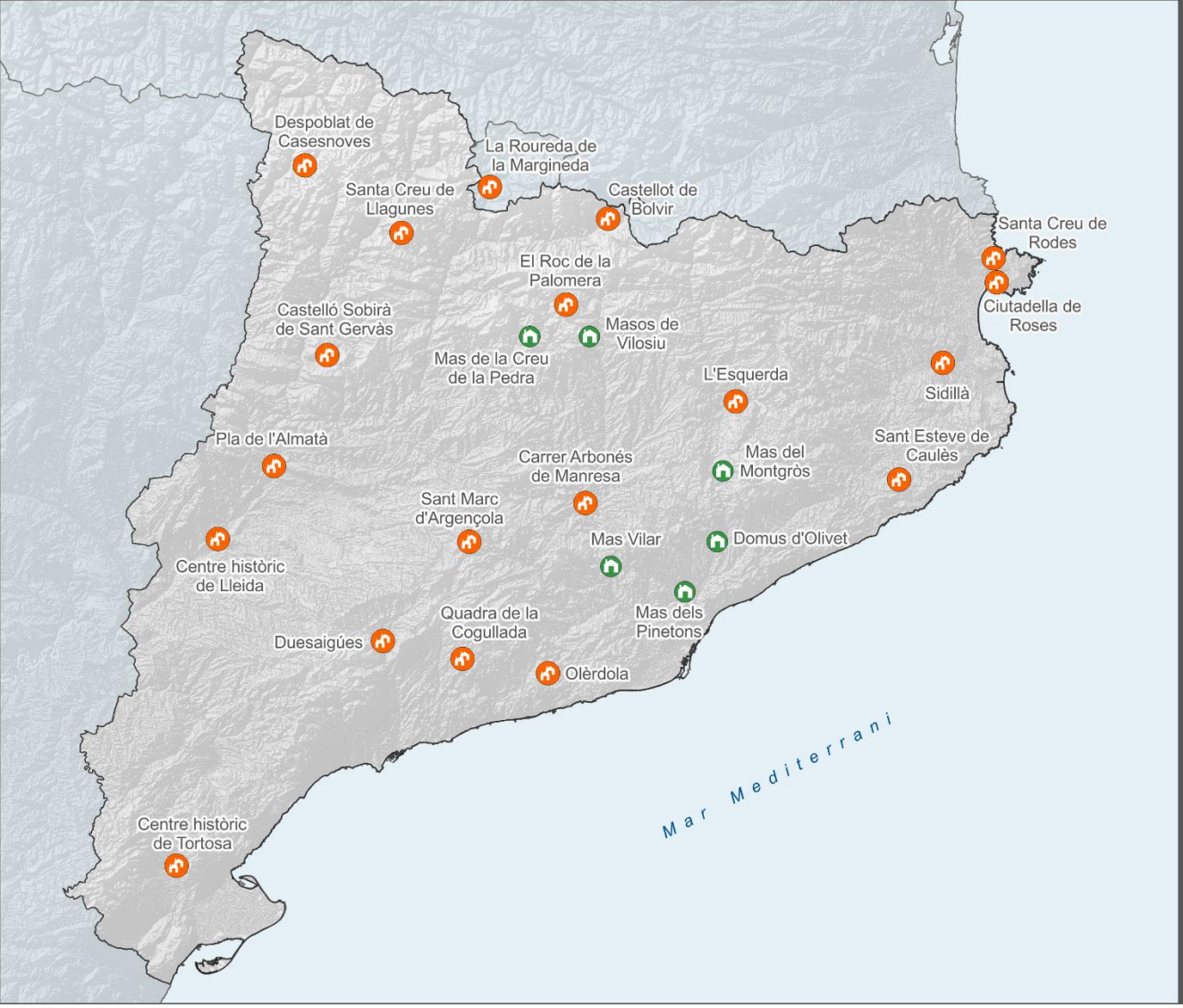

Figura 13. Jaciments d'hàbitat recopilats per a l'estudi de les morfologies de les agrupacions d'habitatges i de les pròpies unitats domèstiques (M. Díaz-Ros).

transformacions durant aquest període (Annex 1). La majoria d'ells pertanyen als territoris de la Catalunya Vella i les terres de Marca, com el Penedès o l'Anoia, encara que també se n'han incorporat diversos de la Catalunya Nova que permeten obtenir un contrapunt de les societats andalusines (Fig. 13).

Per l'estudi de les formes, tant dels habitatges com dels nuclis, Sonia Gutiérrez (2012, p. 140), remarca la importància de disposar de jaciments en extensió i excavats emprant metodologia moderna, de manera que es puguin estudiar de forma diacrònica. Malauradament, a Catalunya no són gaires els jaciments que reuneixin aquestes condicions i que ofereixin una panoràmica tant completa de la seva evolució com succeeix en el cas de Gasteiz.[34] Així doncs, s'han inclòs també alguns casos en què s'han estudiat únicament unitats domèstiques aïllades. Cal afegir,

[34] En aquesta ciutat, Augstín Azkarate i José Luis Solaun (2015) van poder documentar de forma acurada l'evolució d'un hàbitat format per mòduls unicel·lulars dispersos (ell n'anomena "espais domèstics desagregats" organitzats en un "model agregat de naturalesa alveolar"), entre els segles VII i X, a l'organització d'un teixit urbà de cases unitàries entre els segles XII-XIII.

també, que s'ha procurat que la mostra fos el màxim diversa i representativa possible, però sense la voluntat de realitzar un inventari exhaustiu, de manera que probablement alguns jaciments n'hauran quedat fora.

Agrupacions primerenques

Una de les primeres observacions a destacar dels vint jaciments recopilats és la omnipresència d'edificis de planta poligonal, on predominen amb major o menor grau les línies rectes que conformen espais rectangulars, quadrangulars o trapezoidals. Únicament en el despoblat de Casesnoves, a la Vall de Boí, s'han localitzat estances domèstiques de planta circular, les quals coexistirien amb d'altres de rectangulars, totes elles amb signes d'ocupació fins al segle XIII (Garcia et al. 2015, p. 610). En la resta de jaciments es constata la preeminència de les formes poligonals, que permeten un major aprofitament de l'espai. En algunes ocasions, tot i l'existència de formes irregulars, aquestes són concebudes mitjançant la unió de murs rectes. Aquest seria el cas del mas B de Vilosiu, localitzat al Berguedà, que s'adossa a una paret de roca de perfil irregular però presenta una façana mínimament regularitzada (Bolòs 1996).

Els jaciments recollits amb cronologies d'ocupació més antigues i pertanyents a societats cristianes són els d'Olèrdola i Sidillà. Tots dos van ser ocupats almenys des del segle X i es van abandonar durant el segle XII, de manera que ens ofereixen una imatge força aproximada dels nuclis d'hàbitat amb anterioritat a aquesta data. En ambdós casos s'ha constatat que les unitats domèstiques eren de planta poligonal i formades per l'agregació de diversos mòduls. Aquests habitatges es disposaven de forma contínua entre ells, creant una agrupació que no obeïa el traçat de cap trama reticular, però que respectava els eixos i els espais de circulació principals en tots dos nuclis.

Una realitat similar, encara que amb resultats menys clars, deixen entreveure els jaciments que mostren tenir orígens entre els segles XI i XII però que van ser abandonats en un moment més tardà. En aquests casos, les evidències resulten parcials, ja que l'ocupació durant els segles següents ha comportat la pèrdua d'informació arqueològica. Pel que fa a l'Esquerda s'ha documentat una unitat domèstica unicel·lular (d'una sola estança), que podria tenir el seu origen a mitjans del segle XI i que degué estar habitada, sense gaires alteracions estructurals, fins al segle XIII (Ollich 2002). Com succeeix a Olèrdola i Sidillà, els habitatges documentats al jaciment de l'Esquerda es disposen de forma contínua entre ells, sense obeir cap trama geomètrica, però respectant els espais públics i vials principals. De fet, tant Olèrdola com l'Esquerda mostren una morfologia urbana similar, ja que s'estructuren a l'entorn d'un via principal que ressegueix el jaciment des del punt més baix al punt més alt i que podria deure's a la pervivència d'una

estructuració urbana d'origen ibèric.[35] El jaciment de Duesaigües o Vila-salva, fundat al segle XII i predecessor de l'actual Montblanc, permet observar una estructuració similar, ja que els seus habitatges unicel·lulars se situen al voltant d'un mateix vial (Adseries i Teixell 2003). Aquest és, de fet, un dels pocs casos on s'ha documentat una distribució alveolar de les unitats domèstiques, que es pot deure a una baixa pressió demogràfica. Cal tenir en compte que Duesaigües és una creació de nucli fracassada, de manera que ens ofereix un instantània de les fases més fundacionals d'un assentament.

En d'altres casos, l'arqueologia ha obtingut informacions més parcials sobre els espais d'hàbitat del segle XII. Aquest seria el cas de Sant Marc d'Argençola, a l'Anoia, un jaciment excavat d'urgència i actualment desaparegut. Les evidències mostren que entre els segles XI i XII hi predominaven àmbits de tendència rectangular, identificats com a unitats domèstiques de tipus unicel·lulars i continus entre ells (Nadal i Pascual 2004). Així mateix, a la Quadra de la Cogullada, situada al Montmell, també van identificar-se unitats domèstiques unicel·lulars o formades per diversos mòduls agregats, però no va poder-se'n analitzar la disposició (Miquel i Vila 2005, p. 66).

Els jaciments esmentats permeten intuir que en les societats cristianes dels segles XI i XII és freqüent la presència d'unitats domèstiques unicel·lulars, però també d'unitats compostes per l'agregació (generalment horitzontal) de diverses estances o mòduls, que originaven sovint una planta irregular però poligonal. Aquests habitatges es solien disposar de forma contínua entre ells i, com a resultat, les morfologies dels nuclis que conformaven no obeïen cap trama, sinó que corresponien a un agregat d'edificacions on l'orografia del lloc exercia com a principal condicionant. Tot i així, això no significa que no disposessin d'una estructuració lògica interna. Jaciments com la Quadra de la Cogullada o Sant Marc d'Argençola mostren un organització espacial en base a la superposició històrica de funcions polítiques, socials o econòmiques que desenvolupaven les seves diferents àrees.

Àmbits d'urbanització intensiva

El jaciment del Castellot del Bolvir, a la Cerdanya, ocupat entre els segles XI i XII, mostra una característica morfològica que, a primer cop d'ull, pot cridar l'atenció. Com en la resta de jaciments, les plantes dels habitatges són de tendència rectangular i es disposen de forma

[35] Els precedents d'ocupació ibèrica també podrien relacionar-se amb les canalitzacions excavades a la roca per drenar l'aigua, que han estat detectades també en tots dos jaciments (Molist et al 2018, p. 169; Ollich et al. 2021, p. 99).

contínua. Ara bé, s'ha detectat que durant la seva construcció primer s'edificaven uns murs perimetrals que delimitaven un espai de planta rectangular i, després, es dividien mitjançant un envà, que donava lloc a dues unitats domèstiques diferents. Adrià Cubo i el seu equip consideren que aquesta distribució correspon a l'esquema original de l'edifici, ja que tots els nivells estratigràfics interiors s'entregaven als murs de compartimentació (Cubo et al. 2015, p. 690). Aquest fet deixa entreveure l'existència d'un tipus constructiu propi,[36] així com d'una certa planificació en la urbanització dels espais. L'edificació de les unitats domèstiques de dos en dos evidencia que els seus promotors preveien la necessitat de nous habitatges i que la seva construcció no es condicionava la necessitat puntual d'una família concreta. Es percep, doncs, una estratègia urbanitzadora mínimament planificada.

A l'espera de futures investigacions arqueològiques, pot plantejar-se una realitat similar per al cas d'Olèrdola. En certes zones d'aquest jaciment penedesenc s'han detectat conjunts d'unitats domèstiques contínues entre elles i alineades seguint les corbes de nivell, que semblen reflectir una estratègia urbanitzadora semblant (Molist et al. 2018, p. 168). Els espais són compartimentats de forma igualitària i mantenen les mateixes dimensions, de manera que permeten intuir una possible planificació de la urbanització, com en el cas del Bolvir. Tot i que no han estat excavats i se'n desconeix la cronologia d'ocupació i la distribució interna, pot plantejar-se que probablement es tracti d'unitats domèstiques unicel·lulars.

Aquesta realitat contrasta amb la falsa creença de què en època medieval existia una hegemonia de les formes "orgàniques" en l'urbanisme. Cada vegada són més, però, els estudis que posen de relleu l'existència de nuclis planificats durant aquest període (Banks 2003, p. 23; Guàrdia 2003; Bolòs 2004, p. 221; Rosselló 2017). De fet, els jaciments localitzats a la Catalunya sota domini andalusí mostren, ja al segle XI, la importància d'aquest urbanisme planificat. Tant al Pla de l'Almatà de Balaguer, com a la Magdalena de Lleida o al centre històric de Tortosa es detecten uns trets similars pel que fa als habitatges i a l'urbanisme (Giralt et al. 1995; Alòs et al. 2007; Loriente 2003; Puit i Lázaro 1986; Diloli et al. 2010; Montañés i Ramos 2016). En tots tres casos s'observa l'existència de trames urbanes ortogonals formades mitjançant la disposició contigua

[36] El concepte de "tipus" es relaciona amb moments de continuïtat cultural en què el constructor d'un edifici, duu a terme el seu disseny i construcció guiat pel substrat inconscient d'una cultura heretada, transmesa i evolucionada anteriorment. La concepció d'un tipus arquitectònic requereix un procés de formació i evolució fins a la seva consolidació definitiva. A més, accepta variants evolutives o influències externes de les arquitectures de les àrees de poder. D'aquesta manera, els sistemes constructius són estables però poden patir adaptacions en funció de l'entorn, així com adoptar finalitats simbòliques o representatives. Per contra, el concepte de "model" seria propi de societats poc especialitzades, on tot està determinat des d'un inici i cal repetir-ho sense alteracions: *pallozas*, cabanyes o barraques de vinya en són bons exemples (Moner 1998, p. 128-129).

d'unitats modulars a l'entorn d'un pati. Aquestes residències solien estar conformades per mòduls de planta rectangular, per bé que en algunes ocasions la necessitat d'adaptar-se al terreny podia donar lloc a formes més irregulars, com en el cas de Lleida. Així doncs, es pot detecta un model urbà força estès en les societats andalusines del segle XI, que implicava l'existència d'una planificació i d'un control urbanístics.

La necessitat d'aquest tipus d'urbanisme sembla obeir principalment a la voluntat d'ocupar de la forma més intensiva i òptima possible l'espai disponible, segurament sota la tutela d'algun tipus d'autoritat, que en les societats cristianes podia ser el comte, el rei o el bisbe. Els casos d'Olèrdola i el Bolvir podrien correspondre als primers indicis d'aquesta planificació urbana medieval per a unes cronologies més reculades (segles XI-XII).

A Barcelona s'han identificat restes d'aquest tipus de parcel·lacions pels segles XII i XIII. A la plaça de Sant Cugat del Rec s'han localitzat unitats domèstiques de planta rectangular de 5 metres d'amplada i 14 d'allargada. Aquests habitatges disposaven de murs de pedres lligades amb argila i un pati posterior, seguint l'esquema de la casa entre mitgeres amb corral. Així mateix, al subsol del mercat de Santa Caterina també s'han documentat habitatges de característiques similars però amb dimensions més variables, datats del segle XII i força mal conservats (Huertas et al. 2011, p. 170).

En les societats cristianes és a partir del segle XIII quan els exemples d'urbanitzacions planificades esdevenen més comuns i es documenten amb més claredat. A Girona, a l'espai actualment ocupat per la plaça Pompeu Fabra, van identificar-se cases entre mitgeres amb planta baixa, destinada al treball; primer pis, destinat a l'habitatge; i una eixida a la part posterior (Palahí 2006). Semblen obeir també aquest esquema algunes de les unitats domèstiques dels jaciments de Santa Creu de Rodes i la Ciutadella de Roses, on els equips d'arqueòlegs han plantejat l'existència d'una parcel·lació planificada, en què la terra es dividia en lots de planta rectangular, continus entre ells i de dimensions estandarditzades. En tots dos casos, però, ha estat impossible identificar la distribució interna dels habitatges d'aquest moment, ja que havia estat alterada en segles posteriors.

Jordi Bolòs ofereix un bon recull d'aquest de trames ortogonals, que identifica en viles actuals com Guàrdia de Tremp, Sant Joan de les Abadesses o Vilagrassa (Bolòs 2004, p. 222). Al País Valencià, on el rei Jaume I va afavorir la creació d'un bon nombre de nuclis, també son habituals. Aquest seria el cas de Nules (Felip 2008) o Vila-real (Gil 2008), per citar només alguns dels nombrosos exemples existents (Rosselló 2017). Es tracta de viles organitzades també per una trama ortogonal, on la plaça ocupa un lloc central i on és omnipresent l'existència de parcel·les

de planta rectangular per a unitats domèstiques entre mitgeres continues entre elles. Pot suposar-se que aquest model era conegut pels conqueridors catalans i que, possiblement, van importar-lo del Principat.

Aquest tipus de parcel·lacions en espais d'urbanització intensa van ajudar a la generalització, sobretot a partir del segle XIII, del tipus de casa d'una sola crugia, alçada entre mitgeres cegues i amb un pati, eixida o corral posterior (Farías 2011, p. 213). Com bé apunta Eduard Riu-Barrera, aquest tipus arquitectònic ha perviscut fins a l'actualitat en molts pobles i viles però amb tècniques constructives posteriors, ja que els edificis aixecats en època medieval, degut a la pobresa dels seus materials, han hagut de ser refets en nombroses ocasions (Eduard-Riu 2003, p. 150). Ara bé, cal evitar relacionar les unitats domèstiques entre mitgeres únicament amb les parcel·lacions ortogonals planificades. Al carrer Arbonés de Manresa (segle XIII) va detectar-se aquest tipus arquitectònic en parcel·les de mides i formes diverses, per bé que sempre de tendència rectangular (Achón i Morera 2011).

Malauradament, els jaciments recopilats no mostren una realitat que sí que ha estat estudiada per l'anomenada arqueologia vertical o arqueologia de la construcció. Diversos estudis històrico-artístics desenvolupats al centre de la ciutat de Barcelona apunten al sorgiment, entre els segles XII i XIII, de casals aristocràtics que s'adossen a la muralla romano-comtal. És tractaria de residències construïdes en un sol bloc amb la planta baixa dedicada als serveis (estable, cuina, corrals) i el primer pis com a sala polivalent amb funcions residencials i representatives. El número 7 del carrer Lladó, que aprofitava el pas de ronda de la muralla comtal per adossar-hi el pis principal, en seria un bon exemple (Caballé et al. 2004). L'historiador de l'art Eduard Riu-Barrera considera que l'agregació de diversos cossos a aquest casal original va derivar en la formació d'un pati de llums interior que, a partir del segle XIV, va passar a ser el centre estructurador de l'habitatge (Eduard-Riu 2003, p. 147). D'aquesta manera, es donà origen al conegut com a casal o palau gòtic, que va esdevenir un tipus arquitectònic enormement reproduït durant la Baixa Edat Mitjana (Fig. 14). Tot i trobar-se en espais rurals, el mas Vilar d'Olesa de Montserrat i la Domus d'Olivet de Canovelles poden considerar-se com una mostra paral·lela d'aquest procés. En tots dos casos, però, els cossos afegots no s'adossen a un casal aristocràtic fet d'un sol bloc, si no a torres de base circular d'època romànica (Pujades i Subiranas 2000; Vila 2000).

Ara bé, pel que fa al sorgiment del casal gòtic, també caldria plantejar-se fins a quin punt l'arquitectura de les societats andalusines hauria pogut influir en la seva concepció, tenint en compte que el tipus d'unitat domèstica modular a l'entorn d'un pati hi era molt estès. És fàcil

suposar que els contactes tots dos mons eren constants i, per tant, no sembla descabellat plantejar-se alguna possible influència musulmana en l'urbanisme cristià. Tanmateix, aquest plantejament hipotètic quedarà pendent per a futures investigacions.

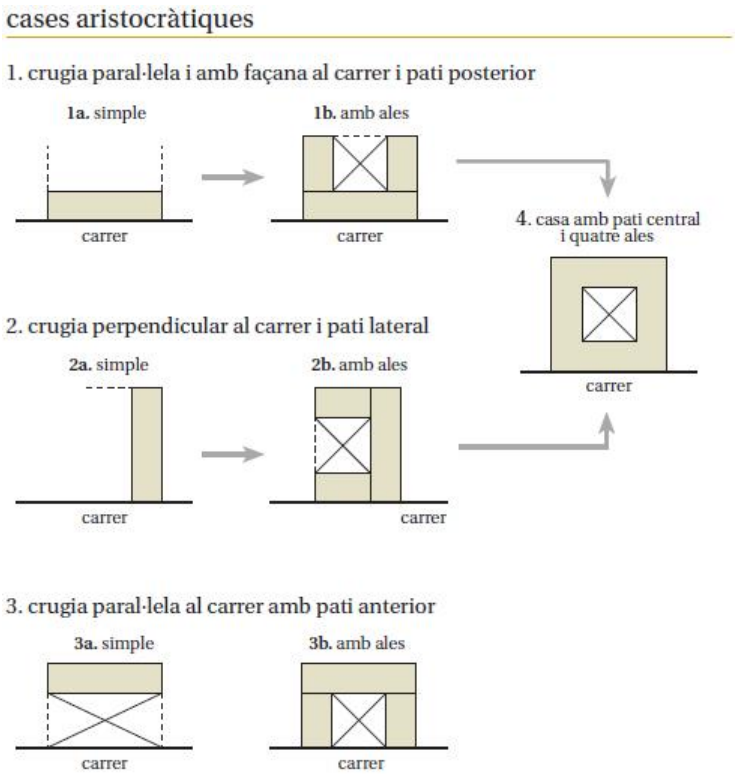

Figura 14. Procés de consolidació del tipus arquitectònic del palau gòtic (Riu-Barrera 2003, p. 150).

La pervivència rural

La progressiva generalització del tipus arquitectònic de la casa entre mitgeres amb pati posterior no va significar la desaparició immediata de les altres tipologies d'unitats domèstiques. Fins almenys el segle XIV, la pervivència de teixits urbans de morfologia irregular formats per habitatges unicel·lulars o constituïts per l'agregació de mòduls es fa evident en els jaciments de Sant Esteve de Caulès, l'Esquerda, Santa Creu de Llagunes, el Castelló Sobirà de Sant Gervàs o el Roc de la Palomera. Això va originar, doncs, que progressivament es generés una diferenciació entre els habitatges i les morfologies dels nuclis més densament poblats (viles, ciutats) i aquells ocupats amb menor intensitat (pobles, llogarrets).

En aquest sentit, Agustín Azkarate i José Luis Solaun apunten que durant l'Alta Edat Mitjana existia una similitud tipològica en l'arquitectura de les àrees rurals i urbanes, fruit de l'existència de paisatges fortament ruralitzats. A partir de l'any 1000, però, els nuclis urbans es van anar ocupant de forma més intensiva i van diferenciar-se morfològicament dels nuclis rurals. De

forma progressiva va estendre's la "compactación del tejido urbano con la implantación de casas alineadas frente a la calle y el abandono de conjuntos domésticos aislados que caracterizaron el urbanismo del altomedioevo" (Azkarate i Solaun 2015, p. 562).

Els jaciments recopilats pertanyents a àmbits d'alta muntanya i d'economia ramadera també mostren que en cronologies avançades (segles XIII-XV) es mantenen les unitats domèstiques de planta irregular. Aquest seria el cas de la Roureda de la Margineda (Andorra), ocupat fins al segle XV, i del despoblat de Casesnoves (Vall de Boí), ocupat fins al segle XIV. En el primer cas, les unitats domèstiques de mòduls agregats conformen habitatges de planta irregular, que s'adossen entre ells i generen una agrupació que morfològicament no obeeix cap tipus d'esquema concret (Fortó et al. 2019, p. 109). En el cas de les Casesnoves, les unitats domèstiques de planta irregular s'alternen amb les cledes i tancats pel bestiar, de manera que es distribueixen de forma alveolar pel territori. A més a més, en aquest últim cas, com ja s'ha esmentat, s'hi detecten estructures de planta ovalada, un cas únic en els jaciments recopilats (Garcia 2015, p. 610).

Entre les possibles causes de la pervivència d'aquesta tipologia d'habitatge en determinats àmbits de muntanya s'hi pot comptar uns processos urbanitzadors menys intensos, la necessitat d'adaptar-se a una orografia accidentada o un possible major aïllament que afavoria l'adopció de solucions autoconstructives, enlloc de la contractació de personal especialitzat. Tot i així, encara que d'una forma més tardana, l'àmbit rural també va acabar generant entre els segles XVI i XVII un tipus arquitectònic propi, com és la masia. Tot i que la masia ha estat àmpliament estudiada des d'inicis del segle XX,[37] pel que fa als seus antecedents medievals la informació de què es disposa és molt minsa.

L'arqueologia medieval de la segona meitat del segle XX considerava que els masos adossats a una balma o una roca eren aquells més arcaics, com seria el cas del mas de la Creu de la Pedra (Solsonès) i del mas B de Vilosiu (Berguedà).[38] En canvi, el mas A de Vilosiu, que disposava de dos nivells, era considerat com una tipologia en transició cap al mas horitzontal exempt del segle XII, que al segle XIII evolucionaria cap al mas de dos pisos (Riu 2001; Bolòs 2004; Moner 2005).

La masia dels Pinetons de Ripollet i el mas Montgròs del Brull podrien enquadrar-se dins d'aquesta última categoria. El primer era un edifici exempt de planta quadrangular, que fou

[37] Recentment s'han recopilat en un únic volum els estudis publicats o inèdits realitzats per un dels pioners en aquest camp, com fou Josep Danés Torras (2010).

[38] No només els habitatges aïllats com els masos aprofitaven les baumes com a espai d'hàbitat. Existeixen pobles construït també en aquests espais, com el cas de l'Espluga de Cuberes, al Pallars Sobirà i avui abandonat, o les àrees suburbials d'Olèrdola, com can Ximet (Farré 2016).

abandonat al segle XIV, mentre que el segon s'adossava a una muralla ibèrica i va ser abandonat a mitjans del segle XV. [39] Tot dos semblen constituir un antecedent del tipus arquitectònic de la masia d'època moderna que, segons Jeroni Moner, sorgí arran de "la participació de professionals en l'execució de l'obra, és a dir, en l'avenç que significa passar d'uns habitacles construïts pels mateixos usuaris (...), a uns altres bastits per picapedrers o mestres de cases amb l'ajuda o sense l'ajuda dels futurs usuaris" (Moner 2005, p. 72). De fet, la incorporació d'aquests artesans podria haver comportat la translació de determinats mètodes constructius propis de viles i ciutats en entorns rurals. Això hauria pogut provocar que la masia com a tipus arquitectònic sorgís arran de la juxtaposició en bateria de dues o tres crugies o, el que és el mateix, de dues o tres cases entre mitgeres.[40]

UN MODEL DE CLASSIFICACIÓ

Com hem vist, en l'apartat anterior la descripció dels diferents jaciments se centrava tant en la forma dels habitatges, com en la dels traçats urbans que generaven. Això es deu al fet que, en l'estudi morfològic de les agrupacions d'hàbitat, cal tenir en compte la forma de les unitats domèstiques com un important factor condicionant. Com bé afirma l'historiador de l'art Manel Guàrdia "la forma dels habitatges ha estat un determinant de la forma urbana" (Guàrdia 2003, p. 40).

Des de l'arqueologia, aquesta vinculació ha estat abordada també per Sonia Gutiérrez (2012) i Agustín Azkarate i José Luis Solaun (2015). Tot i no ser l'objectiu principal de la seva recerca, aquests autors mostren com la forma dels habitatges influeix directament damunt del traçat dels nuclis de poblament en dos contextos molt diferents. En el cas de Sonia Gutiérrez, l'arqueòloga ha estudiat els àmbits domèstics d'època musulmana a la península Ibèrica, per tal d'enunciar el que ella anomena la "gramàtica de la casa", una reflexió metodològica destinada a "discutir patrones formales de estructuras domésticas y formas de agrupación de las mismas (...) que se centra inicialmente en la caracterización del espacio" (Guitíerrez 2012, p. 141). La "gramàtica de la casa" estableix tres nivells d'anàlisi dels espais d'hàbitat: el morfològic, orientat a l'estudi de les formes de les unitats domèstiques i les seves transformacions; el sintàctic, que analitza les relacions entre aquestes unitats i les estructures espacials on s'enquadren, i el

[39] Pel segle XV també caldria esmentar la masia de la Posada (Calella), que fou excavada per David Olivares i Goretti Vila (Prevosti et al. 1995).

[40] Aquesta és, només, una altra hipòtesis que podria sumar-se a la que planteja que l'origen del mas de diversos nivells com a derivat del tipus arquitectònic de la *turris* (Riu 1978; Riu i Segret 1986; Tarragó 1981, p. 22).

semiòtic, centrat en el seu ús i significat social. Són els dos primer nivells, morfològic i sintàctic, els que expliquen la relació existent entre la forma de l'habitatge i la trama urbana dels nuclis.

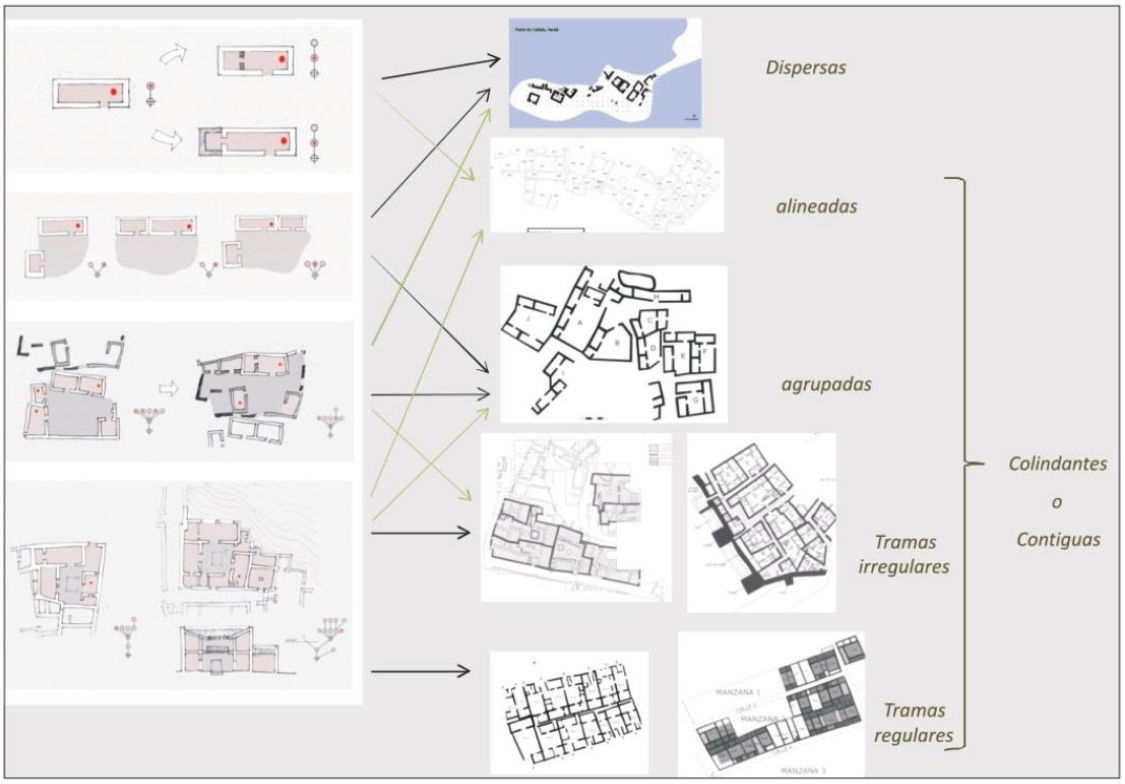

Figura 15. Relació entre tipologies d'unitats domèstiques i morfologies urbanes segons Sònia Gutiérrez (2012, p. 27).

Partint d'aquests supòsits, Sonia Gutiérrez (2012, p. 144-148) proposa una classificació morfològica, tant de les unitats domèstiques, com dels nuclis agrupats que acaben generant. L'arqueòloga adopta la tradicional divisió entre cases mononuclears o pluricel·lulars i en desenvolupa un seguit de categories intermèdies, a partir de les evidències observades en diversos jaciments: mòduls independents però associats funcionalment, unitats de mòduls agregats funcionalment a l'entorn d'un pati i la casa amb pati pròpia de les societats islàmiques (Fig. 15). Aquesta classificació, que no s'ha d'entendre des d'una òptica evolucionista, es relaciona amb diferents distribucions espacials de conjunts d'unitats domèstiques. Per Gutiérrez, els habitatges mononuclears tendeixen generalment a una organització dispersa per l'espai, mentre que les cases-tipus entorn d'un pati solen organitzar-se en trames urbanes regulars o irregulars, però organitzades. Les unitats domèstiques de mòduls associats o agregats mostren una major disparitat organitzativa, ja que poden situar-se de forma dispersa, creant trames irregulars o agrupant-se però mantenint espais entre sí (Gutiérrez 2012, p. 156-161).

Per la seva banda, Agustín Azkarate i Javier Solaun (2015), basant-se principalment en l'estudi de la Gasteiz medieval, observen com els espais domèstics que ells anomenen "desagregats" donen lloc a unes agrupacions de naturalesa "alveolar," mentre que a mesura que els habitatges es van compactant, la trama urbana pot organitzar-se en carrers, fins arribar a un teixit urbà compost per solars de cases de planta rectangular i més d'un pis (Fig. 16).

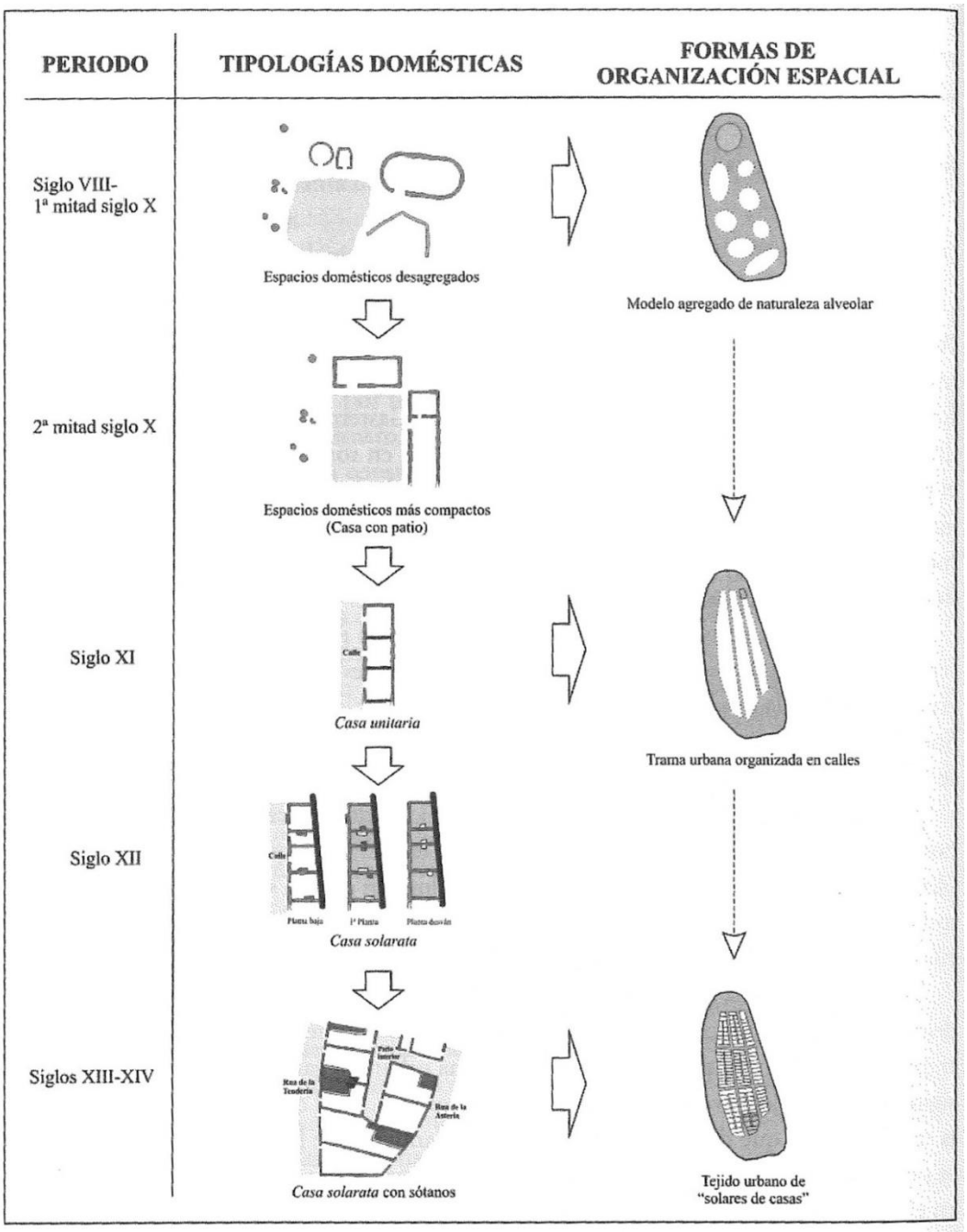

Figura 16. Relació entre tipologies d'unitats domèstiques i morfologies urbanes segons Agustín Azkarate i José Luis Solaun (Azkarate i Solaun 2015, p. 570).

Ara bé, en relació als estudis sobre la morfologia dels nuclis medievals, especialment pel que fa als àmbits rurals, també caldria esmentar almenys dos autors més. El primer és Brian K. Roberts, arqueòleg britànic que va realitzar una classificació pròpia per l'anàlisi de les morfologies dels pobles anglesos (Roberts 1987, p. 20-32). L'autor empra tres criteris fonamentals a l'hora de plantejar la seva classificació. El primer de tots, és la forma bàsica del traçat urbà, que pot organitzar-se en un eix, en graella o radialment. El segon correspon al nivell de regularitat o irregularitat d'aquesta forma i el tercer criteri es basa en el grau de densitat urbana, observat a partir de l'existència d'espais oberts a l'interior dels nuclis. Roberts, però, també observa l'existència de pobles polifocals, sorgits a partir de tres focus diferents, que poden generar l'existència de traçats urbans heteromòrfics. Aquests traçats, contràriament als homomòrfics, estan compostos per la unió de trames de tipologia diversa.

Finalment, per la realitat catalana cal tornar a esmentar a Jordi Bolòs (1998; 2004), que va realitzar una classificació dels pobles medievals que, tot i contenir trets morfològics, també té en compte altres aspectes, com els elements generadors van propiciar-ne el seu naixement. La seva categorització no relaciona la morfologia amb el tipus d'unitats domèstica, sinó que la vincula als possibles factors que van propiciar la creació dels nuclis. Com a resultat, proposa diverses categories, com ara els pobles de sagrera, els pobles encastellats o les vil·les noves.

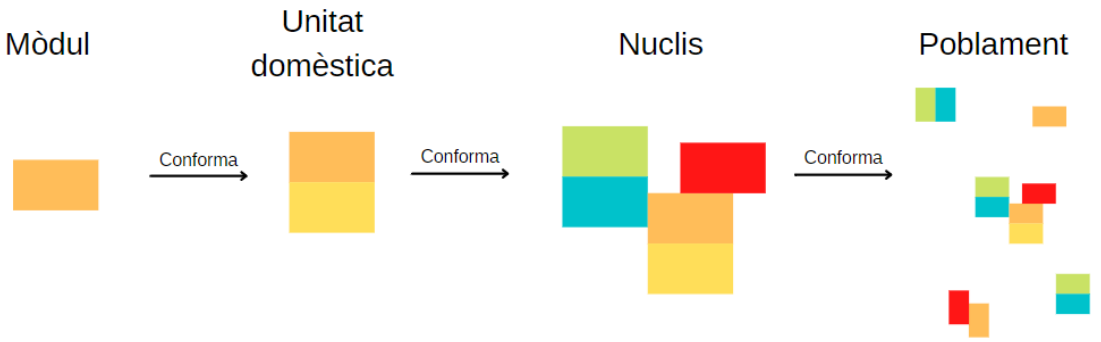

Figura 17. Quadre sobre la relació condicionant entre unitats domèstiques, nuclis i poblament. Les unitats domèstiques estan compostes per mòduls. La disposició d'aquests mòduls condiciona la forma de la pròpia unitat domèstica. De la mateixa manera, la morfologia dels nuclis d'hàbitat es veu condicionada per la pròpia forma de les unitats constructives que els configuren, generalment, de caràcter domèstic (M. Díaz-Ros).

Partint de la recopilació dels diferents jaciments d'hàbitat exposats anteriorment (Fig. 13 / Annex 1), així com les propostes de classificació a plantejades pels autors esmentats, s'ha plantejat a continuació un model de classificació propi per l'anàlisi morfològic de les unitats domèstiques i dels nuclis en les societats cristianes de la Catalunya dels segles X-XIII. Aquesta classificació ha estat plantejada com una síntesi, de manera que pogués esdevenir el més universal possible i adaptar-se a realitats diverses pel període medieval. Es parteix, però, d'una

idea bàsica: l'existència d'una interrelació entre les formes de les unitats domèstiques i les morfologies dels nuclis dels quals participen (Fig. 17).

Tipologies d'unitats domèstiques: la forma i la disposició dels mòduls

La primera categoria classificada és la morfologia de les unitats domèstiques a partir de dos paràmetres (Fig. 18). El primer d'ells correspon a la forma dels mòduls que poden composar la pròpia unitat. Aquests poden ser de forma ortogonal, el·líptica-circular o irregular. Val a dir, però, que molt sovint no es localitzen mòduls de geometria perfecte, si no que aquesta tendeix a assimilar-se a alguna de les formes esmentades.

El segon paràmetre contemplat correspon al nombre i disposició dels mòduls que conformen les unitats domèstiques, adaptat principalment de la classificació proposada per Sonia Gutiérrez (2012). Una primera tipologia recau en les unitats unicel·lulars, enteses com una única unitat constructiva amb diverses àrees d'activitat a l'interior i on la llar desenvolupa un paper central (tot i poder-se localitzar a qualsevol lloc de l'estança). Aquest tipus de casa és documentat en diversos jaciments arqueològics i en contextos i períodes molt diferents. Com hem vist, se n'han localitzat exemples a l'Esquerda (Ollich 2002), Duesaigües (Adserias i Teixell 2003), la Quadra de la Cogullada (Miquel i Vila 2005) o Sant Marc d'Argençola (Nadal i Pascual 2004).

Derivat de la casa unicel·lular i, a vegades, difícil de diferenciar, trobem el que Azkarate anomena "espais domèstics desagregats" i Gutiérrez "mòduls associats". Consisteix un conjunt de mòduls independents que es troben interrelacionats funcionalment, de manera que conformen una única unitat domèstica. Aquest tipus correspondria a la unitat domèstica de la fase 1 de Gasteiz, que Azkarate interpreta com una *longhouse* amb àrees artesanals adjacents (Azkarate i Solaun 2009, p. 6), o als diversos mòduls detectats al jaciment d'El Molón, al País Valencià (Gutiérrez 2012, p. 146). D'aquesta tipologia, en la mostra anterior, se'n podria localitzar algun possible cas al jaciment de Duesaigües, encara que és difícil d'assegurar (Adserias i Teixell 2003).

La tercera possibilitat obeeix a una major compacticitat dels mòduls, en què aquests són majoritàriament contigus i, per tant, agregats. Gutiérrez i Azkarate consideren que aquesta aglomeració pot desenvolupar-se entorn d'un pati o proto-pati, parcialment tancat. Ara bé, dins d'aquesta tipologia també es podrien tenir en compte mòduls contigus entre ells, comunicats a través d'un passadís o d'un tercer mòdul. Aquesta tipologia es troba àmpliament representada arreu de Catalunya, com en el cas de Santa Creu de Llagunes, on la coneguda com a casa 1 s'estructura a partir d'un petit corredor (Roig 2003, p. 623-624).

La quarta tipologia considerada és el que Sonia Gutiérrez (Gutiérrez 2012, p. 147) anomena unitat modular complexa, entesa com el conjunt de mòduls arquitectònics a l'entorn d'un pati, que queda totalment envoltat. Aquest tipus correspondria a la casa amb pati musulmana, que s'ha documentat tant al Pla de l'Almatà de Balaguer (Alòes et al. 2007), com al centre històric de Tortosa i Lleida (Loriente et al. 1997; Bea et al. 2011; Montañés i Ramos 2016; Ferré i Navarro 2016) . Tot i les diferències conceptuals, en les societats cristianes podríem incloure dins d'aquesta categoria els casals gòtics documentats a ciutats com Barcelona (González 2010; González i Miró 2021) o Girona (Canal et al. 2010, p. 84), especialment a partir dels segles XIII i XIV.

La cinquena tipologia contemplada, no és considerada en la classificació de Sònia Gutiérrez, però sí en la d'Agustín Azkarate (Azkarate i Solaun 2015, p. 569). Es tracta de la casa entre mitgeres cegues d'una crugia amb pati posterior i un pis. Aquest tipus generalment no apareix documentat en societats plenament islamitzades, però sí que apareix documentat àmpliament en les societats cristianes medievals, sobretot a partir del segle XIII (Palahí 2006; Huertas et al 2011; Achón i Morera 2011).

Formes de disposició de les unitats domèstiques

La disposició de les unitats domèstiques és la segona categoria observada, entesa com la col·locació i organització d'aquestes construccions en el marc de les agrupacions de poblament. Correspondria parcialment al que Sonia Gutiérrez anomena la sintaxis, les relacions entre les estructures elementals (Gutiérrez 2012, p. 140). Tant aquesta autora, com Azkarate han observat que aquesta categoria es veu directament afectada per la forma i la disposició dels mòduls de les unitats domèstiques, ja que acaben configurant la forma del seu perímetre.

Es proposen tres formes principals a l'hora de disposar i relacionar les unitats domèstiques entre elles (Ching 1982, p. 182). La primera d'elles és la disposició que Azkarate anomena alveolar, en què les unitats domèstiques formen una agrupació, però estan disseminades per l'espai, aïllades i sense tocar-se entre sí. Habitualment, aquest tipus d'organització és pròpia d'unitats domèstiques unicel·lulars, de planta rectangular o el·líptica, com poden ser els fons de cabana (Gutiérrez 2012, p. 156). Com ja s'ha esmentat, el jaciment de Duesaigües n'és un bon exemple (Adseries i Teixell 2003).

En segon lloc, es proposa la disposició contigua entre unitats domèstiques, en què els límits d'aquestes es toquen i poden arribar a ser compartits. Aquesta col·locació és habitual en unitats

domèstiques entre mitgeres, però també en cases-pati i, fins i tot, en mòduls agregats. En són un bon exemple les bateries de cases localitzades a Olèrdola (Molist et al. 2018, p. 167) o al carrer Arbonés de Manresa (Achón i Morera 2011).

Finalment, en tercer lloc, s'ha inclòs una opció més teòrica que pràctica, la dels espais connexos. Aquesta relació es dona quan dues unitats solapen parcialment els seus volums, però mantenen la seva pròpia identitat. Pot emprar-se per definir la relació produïda entre cases entre mitgeres d'època baix-medieval i moderna, en què un dels propietaris podia comprar una estança de la casa veïna. Aquest tipus de compres, difícils de detectar en les fonts escrites i arqueològiques, han estat vinculades a l'existència d'arcs ogivals a les parets entre mitgeres, els quals permetien tancar o comunicar dos espaïs continus amb facilitat. Com apunta Reinald González, el seu objectiu és "poder fer permeable la circulació entre finques de diferents propietaris" (González 2010, p. 12).

Traçat format per les unitats domèstiques

L'última categoria d'anàlisi que es planteja correspon al traçat que conformen les unitats domèstiques en conjunt, és a dir, la morfologia de la seva agrupació. Existeixen múltiples propostes teòriques per classificar les morfologies dels nuclis de població, si bé és força habitual combinar-hi aspectes formals i funcionals. En aquest cas, però, hem optat per cenyir-nos únicament a la forma, com s'ha fet amb la resta de categories.

Un primer tipus consistiria en els traçats agrupats, en què les unitats domèstiques es troben pròximes entre elles, compartint algun tret visual o algun tipus de relació funcional, podent arribar a ser contigües (Ching 1982, p. 214). No existeix, però, cap trama repetitiva que organitzi els espais, sovint són definides com a "orgàniques" i han estat tradicionalment i erròniament associades al període medieval (Morris 1984, p. 113). Aquest tipus de traçat s'associa generalment a unitats domèstiques unicel·lulars o de mòduls associats o agregats, independent de la seva disposició (Gutiérrez 2012, p. 156). En són bons exemples els jaciments de la Roureda de la Margineda (Fortó et al. 2019) o de Sidillà (Ripoll et al. 2019).

En segon terme, es proposa l'existència de traçats alineats, en què es produeix una seqüència lineal d'espais, generalment de forma i funció similars. Aquells espais més destacats solen situar-se al final d'aquesta seqüència o en un punt de gir d'un fragment de la forma lineal (Ching 1982, p. 198). Aquest traçat sorgeix habitualment en conjunts d'unitats unicel·lulars, com el cas de

Duesaigües (Adseries i Teixell 2003), o per cases entre mitgeres disposades de forma contigua, com seria el cas del carrer Arbonés de Manresa (Achón i Morera 2011).

En tercer lloc, s'han considerats els traçats que conformen una trama i que es troben organitzats seguint un esquema. Aquest esquema pot donar lloc a formes ortogonals, en què les unitats domèstiques s'agrupen creant quadrats i rectangles; concèntriques, en què les unitats domèstiques s'organitzen a l'entorn d'un element central de major importància; o esdevenir radials, en què aquest espai central organitza radialment la resta d'unitats domèstiques. La Ciutadella de Roses (Puig 2016, 2021), la sagrera de Darnius (Bolòs 2004, p. 190) o Igualada (Catalunya Romànica 1992a, p. 419) serien tres exemples respectius. Els traçats purs d'aquestes tres tipologies són difícils de detectar. Tot i que les trames ortogonals s'associen a un procés d'organització previ, les concèntriques o radials no semblen necessitar-lo. Sovint, però, existeix el que Brian K. Roberts (1987, p. 128) anomena com a plans heteromòrfics, on conviuen més d'un sol traçat .

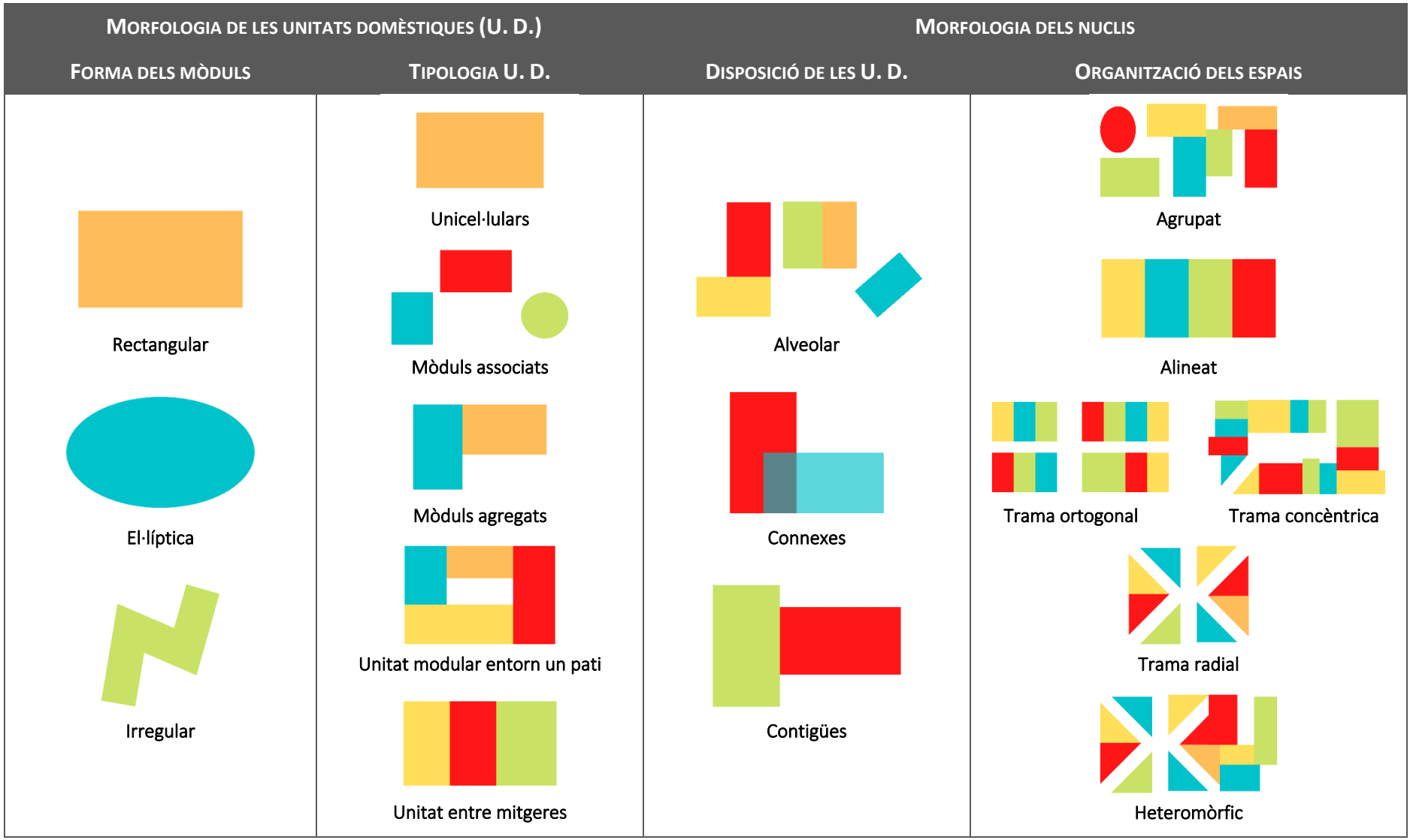

Figura 18. Model de classificació morfològica per a unitats domèstiques i els nuclis que conformen entre els segles X-XIII (M. Díaz-Ros).

ATLES DEL POBLAMENT AL PENEDÈS

L'atles que es presenta a continuació recull els assentaments penedesencs que han estat objecte d'estudi al llarg de la present recerca. Per una banda, doncs, hi hem inclòs els cent-tres nuclis concentrats que s'han documentat al Penedès a finals dels segle XIII i que han servit per realitzar les anàlisis a escala regional. Per l'altra, però, també hi hem incorporat tots aquells assentaments pertanyents als sub-àmbits d'estudi d'escala local, que corresponen als termes castrals d'Olèrdola i Mediona. Com es podrà comprovar, en aquest cas, els assentaments són de tipologia variada i tenen un abast cronològic més ampli. Finalment, l'atles també recull les dues poblacions que han estat estudiades a escala urbana i que, per tant, han estat restituïdes morfològicament, Vilafranca del Penedès i Sant Quintí de Mediona.

Consideracions prèvies

El centenar de nuclis documentats pes les anàlisis d'escala regionals s'ha procurat que corresponguessin a tota l'àrea estudiada i que es trobessin poblats en un mateix moment històric: a finals del segle XIII i principis del segle XIV.[41] L'elecció d'aquest període obeeix a motius pràctics, però també conceptuals. Per una banda, les fonts escrites a finals del segle XIII resulten més generoses i permeten confirmar amb seguretat l'existència de tots aquests assentaments. Per l'altra, realitzar un anàlisi de la xarxa de nuclis d'aquest moment permet obtenir una imatge prèvia al despoblament rural produït a la Baixa Edat Mitjana. Ara bé, no tots els nuclis detectats han pogut ser documentats amb el mateix nivell de seguretat. Per aquest motiu s'ha establert una classificació en tres categories de nuclis, en funció del grau d'evidències que s'han recopilat: d'existència comprovada, d'existència probable i d'existència hipotètica. Aquesta divisió en tres grups, a més, permet obtenir uns resultats analítics amb un major grau de precisió.

Nuclis d'existència comprovada

Assentaments definits com a "villa" en la documentació posterior al segle XII. En aquest sentit, cal ser curós ja que durant els segles X i XI el mot "villa" s'associava a una demarcació territorial (Mauri 2006, p. 132-146; Sabaté 1997, p. 61-63). També s'hi han inclòs aquells nuclis on les fonts escrites esmentin habitatges confrontant amb altres habitatges, així com l'existència de carrers o places. Finalment, també s'ha tingut en compte la detecció de restes arqueològiques que confirmessin l'existència d'una agrupació d'hàbitat.

Nuclis d'existència probable

Assentaments on el topònim és citat en la documentació del segle XIII, encara que sigui definit com a "lloc" o "quadra," i que les fonts baix-medievals permeten confirmar que era un nucli concentrat. A més, es pot tenir en compte l'esment de "cases" en les fonts, així com la troballa de restes arqueològiques de l'època, com ara sitges o estructures aïllades. Finalment, també es té en consideració que la morfologia i el parcel·lari actual sigui compatible amb aquelles descrites en el capítol "L'hàbitat i les seves formes."

Nuclis d'existència hipotètica

Assentaments on la recerca històrica realitzada és minsa però que la seva morfologia conserva trets compatibles amb un origen medieval, com els detectats en el capítol 7. Sovint, relacionats amb altres edificacions, com ara castells i esglésies, documentats amb seguretat al segle XIII.

[41] En aquest sentit, s'han obviat alguns nuclis que es coneix que es trobaven abandonats al segle XIII, com és el cas d'Olèrdola, però també d'altres que no es podia assegurar que es trobessin poblats, com Sant Martí Sadevesa (Font-rubí) o Puigmoltó (Sant Pere de Ribes).

El plantejament d'aquestes tres categories de nuclis, però, parteix de l'assumpció implícita de dues premisses. La primera d'elles, anteriorment esmentada, és la concepció del període comprès entre els segles X i XIII com un període d'expansió agrícola i demogràfica, on es produeix una important fundació d'espais d'hàbitat. En contraposició a aquest moment històric, els segles XIV i XV són considerats com unes centúries en què es detecta un major despoblament del món rural i on resulta difícil plantejar-se el naixement de pobles i viles. Per tant, s'assumeix que aquells assentaments que apareixen documentats per primer cop com a nucli durant la Baixa Edat Mitjana és probable que fossin creats durant els segles precedents.

La segona premissa tinguda en consideració és la prevalença de la continuïtat davant de la interrupció pel que fa als espais d'hàbitat. La creació d'un assentament en una societat preindustrial suposa una inversió en material, treball i temps considerable, major que en l'actualitat. Per aquest motiu, es considera més probable la pervivència de l'hàbitat en un mateix punt que el seu trasllat. Aquesta idea es tradueix en l'assumpció que aquells nuclis documentats per primer cop al segle XII i actius en l'actualitat és altament probable que també fossin habitats durant el segle XIII, encara que no se n'hagin documentat evidències.

Com a resultat, som conscients que es produeix un biaix en la selecció i densitat de la mostra analitzada. En aquest sentit assumim que existeix una sobre-representació d'aquells nuclis que van sobreviure a les crisis baix-medievals.[42] Això es deu al fet que moltes d'aquestes poblacions han perviscut fins al present, de manera que sovint han estat objecte d'estudi per part dels historiadors locals o, si més no, és fàcil detectar encara en la seva morfologia urbana trets medievals. Per tant, aquells nuclis, sovint més modestos, que van abandonar-se o van transformar-se en masos són els absents de la present mostra. Només en dos sub-àmbits que han estat estudiats a escala local i on el buidatge documental ha estat més exhaustiu, ha estat possible documentar un major nombre de nuclis i s'ha compensat aquest biaix.[43]

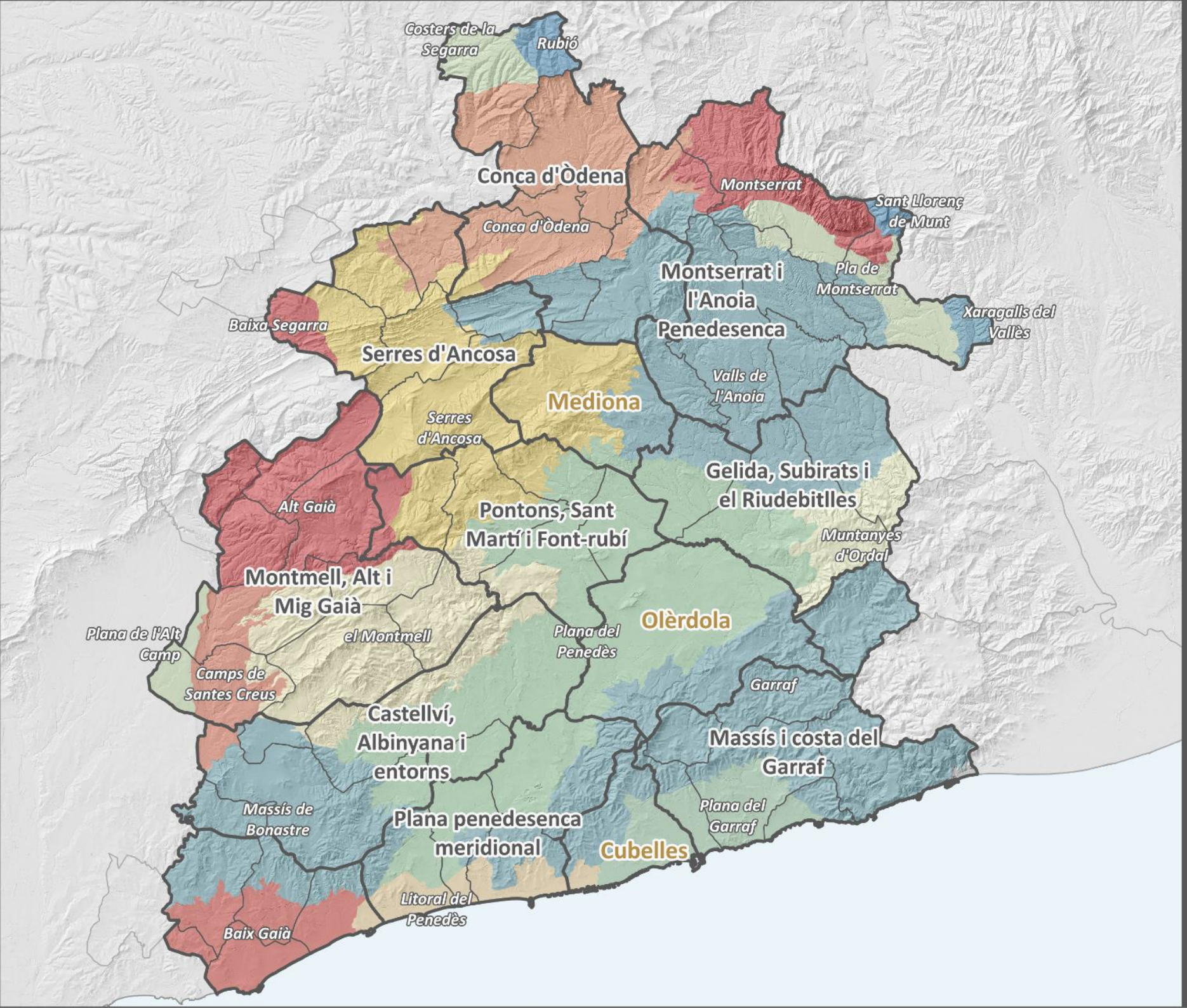
[Peus d'imatge de les pàgines següents]

Figura 19. Sectors de l'atles sobreposats a les unitats paisatgístiques del Penedès històric.

Figura 20. Poblament al Baix Gaià a finals del segle XIII.

[42] Per exemple, de la vila d'Avinyó l'última notícia històrica localitzada data de l'any 1174. Donat que en l'actualitat no existeix i no se'n pot assegurar una continuïtat, no ha estat inclosa en la mostra d'estudi [ACA, Cancelleria, Pergamins Alfons I, Carpeta 44, núm. 146].

[43] El terme del castell de Mediona és un dels sectors pels que s'ha realitzat un estudi documental més detallat. Això ha permès detectar l'existència de petits nuclis d'hàbitat concentrat d'una forma similar a la que va fer Pere Benito a la conca d'Òdena (2009).

Sectors de l'atles

Sectors en què s'ha organitzat l'atles tenint en compte els termes castrals, així com les unitats paisatgístiques existents.

Unitats de paisatge *Montserrat*

Sector segons escala d'estudi

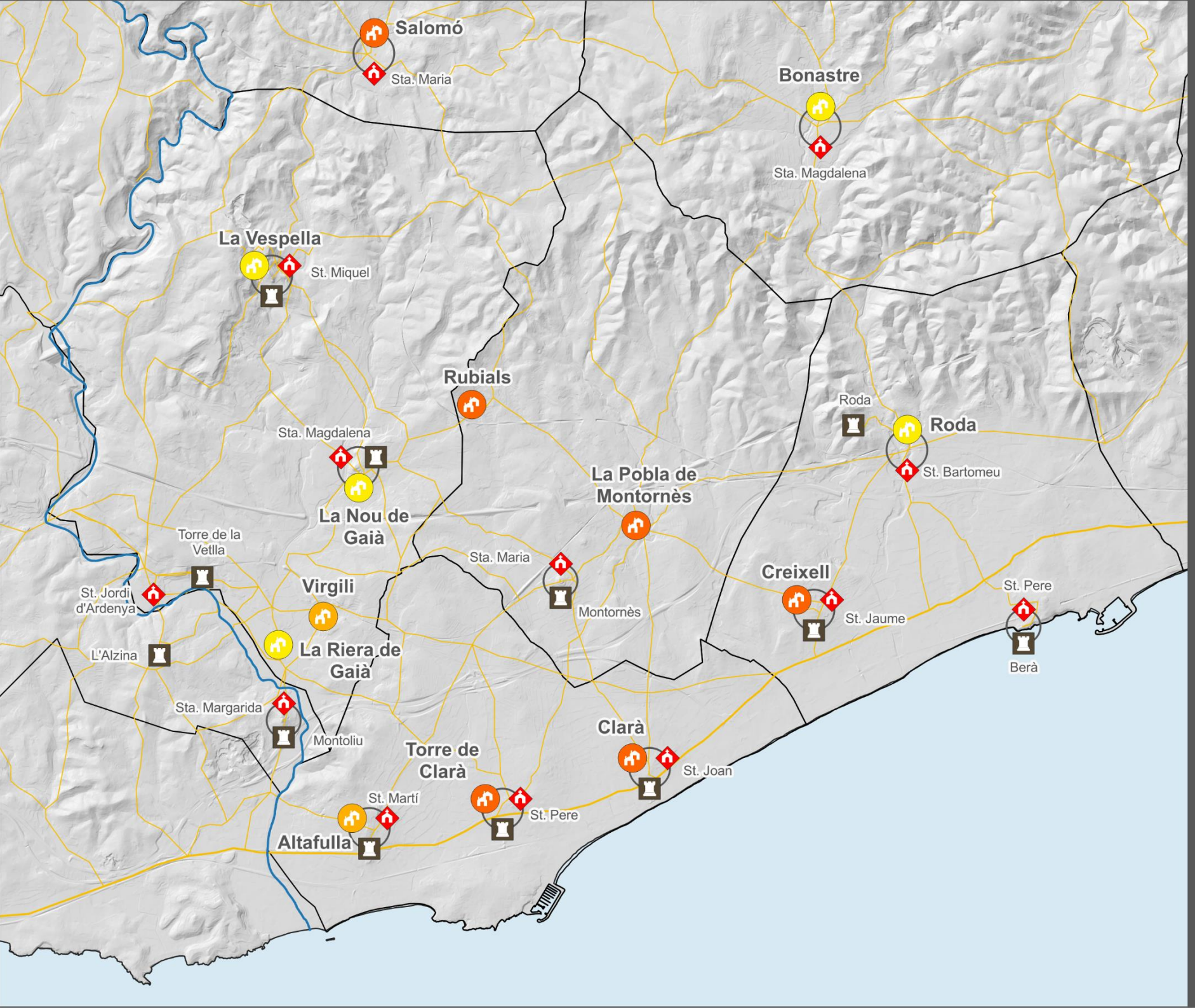
Regional **Mediona**

Local **Baix Gaià**

0 5 10 km

N

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i de l'Observatori del Paisatge.

El Baix Gaià

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica
- Casa agrupada
- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat: Clarà

Element defensiu o religiós: Sta. Maria

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

EL BAIX GAIÀ

A l'extrem sud-oest del Penedès s'hi localitza la comarca natural del Baix Gaià, actualment exclosa de la divisió comarcal oficial. Comprèn els municipis situats a l'est de la desembocadura del riu Gaià, els quals es troben en una situació de frontissa entre el Camp de Tarragona i la plana penedesenca (Fig. 20). Tot i que en l'actualitat aquesta àrea ha estat incorporada de forma majoritària dins la comarca del Tarragonès, a principis del segle XIV es trobava inclosa dins la vegueria de Vilafranca. En la divisió del Principat en corregiments, aplicada el 1716, el Baix Gaià va continuar agrupat amb la resta de territori penedesenc. No va ser fins a la divisió provincial decimonònica que es vinculà amb Tarragona, encara que en la divisió en partits judicials del 1860 l'àrea va tornar a dependre del Vendrell (Arnabat 2014).

A principis del segle XI l'expansió del comtat de Barcelona va arribar fins a la riba del riu Gaià. Al tractar-se d'una zona llunyana del poder central barceloní i molt pròxima als territoris musulmans, el procés d'organització i ocupació territorial fou més tardà que en d'altres àrees penedesenques. De fet, el control real de la zona sembla que no es va assolir fins al segle XII (Serra 2017b, p. 63). Durant dècades els termes castrals del Baix Gaià van tenir unes fronteres difuses i difícils de clarificar, que sovint van originar conflictes jurisdiccionals entre els membres de la noblesa local.

Els termes castrals als quals s'atorga major antiguitat són els de Berà, Ullastrell (després conegut com a Montoliu) i Tamarit.[44] En un primer moment comptaven amb una major extensió que, progressivament, es va anar reduint. Pel que fa al castell de Tamarit, segurament per voluntat dels mateixos comtes de Barcelona Ramon Berenguer i Almodis, al llarg del segle XI se'n van escindir els termes castrals de Clarà (1057), Altafulla (1060) i Puigperdiguers o Montornès (1069) (Serra 2017, p. 33). Pel que fa al terme d'Ullastrell o Montoliu es va expandir cap a ponent, més enllà del riu Gaià, però al seu interior s'hi van construir fortaleses subsidiàries que acabarien gaudint d'una gran autonomia, com ara la Vespella (1050) o la Nou de Gaià (1011). Un cas similar seria el del terme de Berà, on el castell i el nucli de Roda van adquirir una major importància que la fortalesa matriu.

[44] El castell de Tamarit escapa de l'àmbit d'estudi de la present recerca, però no alguns dels termes que se'n van disgregar.

MONTOLIU I LA RIERA DE GAIÀ

L'any 1060 els comtes Ramon Berenguer i Almodis van concedir a Bernat Amat de Claramunt i Arsenda el puig d'Ullastrell amb la condició que hi aixequessin una fortalesa (Feliu i Salrach 1999, doc. 546). Actualment, el topònim Ullastrell ha desaparegut, però mitjançant l'estudi comparat de les afrontacions d'aquest terme, Antoni Virgili va identificar aquesta fortalesa amb l'actual castell de Montoliu o Santa Margarida, al municipi de la Riera de Gaià.[45]

Avui en dia es conserven vestigis d'aquesta fortalesa, situada al capdamunt d'un turó i a l'entorn de la qual s'observen diverses restes constructives. La localització de restes ceràmiques en verd i manganès, reflex metàl·lic i blau català permet confirmar l'ocupació de l'espai almenys en els últims segles de l'Edat Mitjana.[46] Al mateix turó també s'hi localitzaria la primitiva església de Santa Margarida, de la qual acabaria agafant nom el castell. Malauradament, aquest temple no s'ha pogut documentar, ni se n'han conservat vestigis arquitectònics. La primera notícia que se'n té data de l'any 1573 i, possiblement, fa referència a l'església sota la mateixa advocació que se situa al nucli actual de la Riera de Gaià (Rafí 1985). En un moment incert, doncs, es deuria produir el trasllat del temple de Santa Margarida des del puig de Montoliu fins a la població planera de la Riera. D'altra banda, alguns autors han plantejat l'existència, als peus de la fortalesa, d'un petit nucli de població, atenent a les restes arqueològiques que s'hi conserven.[47] Tanmateix, donada la inexistència d'estudis amb major profunditat, no s'ha inclòs aquest possible nucli a la mostra d'anàlisi del present estudi.

Pel que fa al nucli de la Riera de Gaià, s'ha atribuït el seu naixement a l'actual molí de la Torre, documentat el 1272 i propietat del monestir de Santes Creus, el qual hauria acabat agrupant un petit nucli al seu entorn. Aquesta petit nucli, sota protecció del castell de Montoliu, es contraposaria a l'assentament de la mateixa fortalesa, de manera que seria conegut com a "Montoliu de Baix" (Rafí 1985). De forma progressiva, Montoliu de Baix va anar atraient més pobladors, donada la seva situació en un lloc planer, a tocar de la sèquia del Gaià. El poble actual

[45] L'historiador adduïa principalment tres motius. El primer era la similitud entre les afrontacions del terme d'Ullastrell i la localització actual del castell de Montoliu; el segon, els nombrosos béns que els Claramunt ostentaven a la zona de Montoliu i, el tercer, el significat similar dels topònims *Ullastrell* i *Montoliu*, tots dos estretament relacionat amb el conreu de l'olivera (Virgili 1991, p. 49).
[46] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia]. Despoblat als peus del castell de Montoliu [consulta: 5 /07/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/15481.
[47] Ibídem.

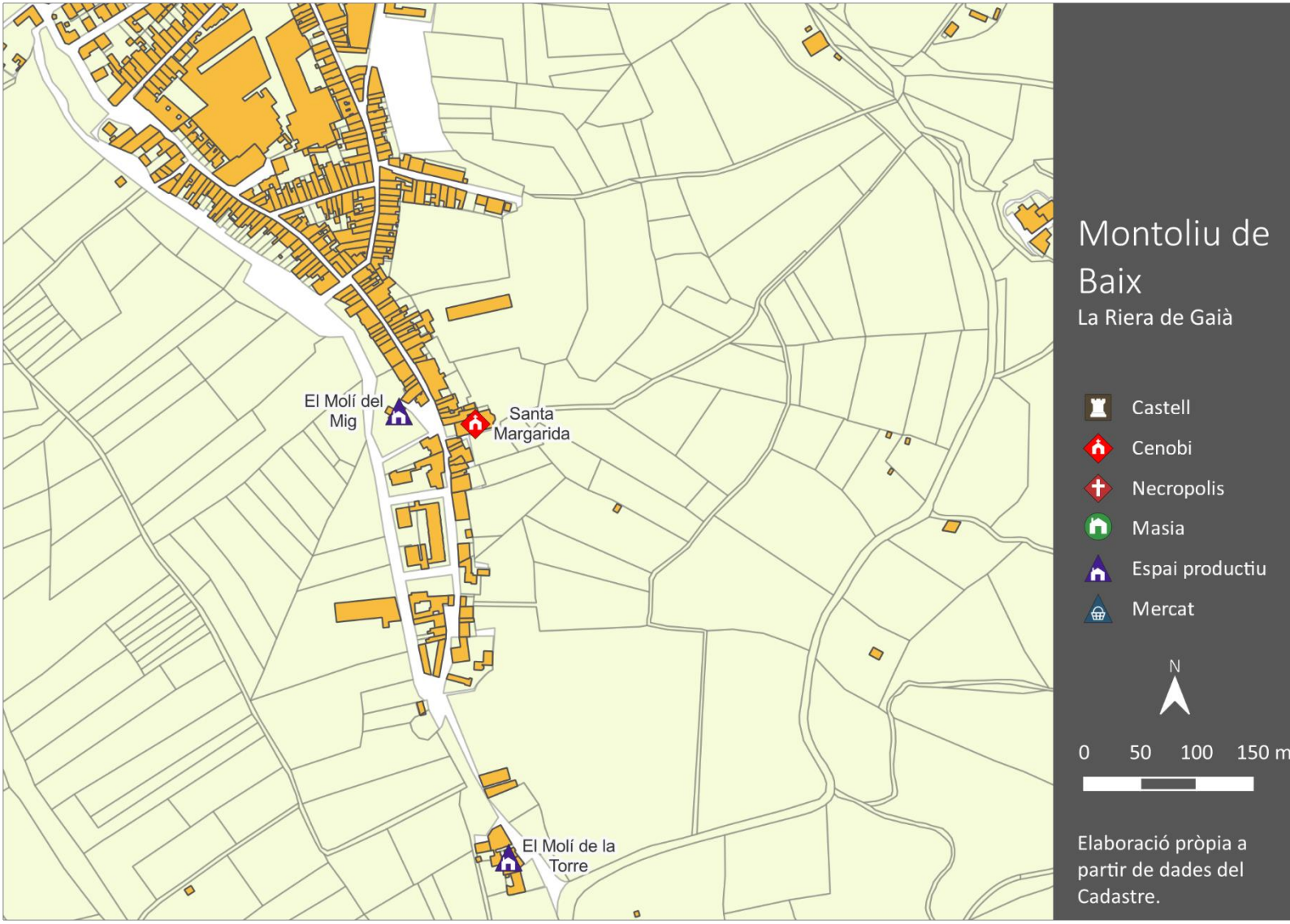

Figura 21. El nucli de Montoliu de Baix, actual Riera de Gaià, amb els principals espais documentats a finals del segle XIII.

mostra exemples d'arquitectura pròpia dels segles XVI-XVII i el seu parcel·lari engloba unitats domèstiques entre mitgeres, contigües entre elles i alineades entorn al carrer Major. Alguns sectors del nucli semblen deure's a una urbanització intensiva, probablement d'època moderna, si bé alguns espais podrien ser fruit d'una agrupació primerenca de caràcter més espontani. Malauradament, seria necessari una recerca amb major profunditat per esclarir de forma més precisa els orígens i l'evolució urbana de la Riera de Gaià. De fet, el molí de la Torre, plantejat per Jaume Rafí (1985) com l'origen del nucli, es troba en un extrem del poble i semblen mantenir un paper molt més central el molí del Mig i l'actual temple de Santa Margarida.

Tot i la migradesa d'indicis documentals, morfològics i arquitectònics, el nucli de la Riera de Gaià o Montoliu de Baix sembla tenir uns orígens atribuïbles, a tall d'hipòtesi, als últims segles de l'Edat Mitjana. Per aquest motiu, ha estat considerat com una agrupació d'hàbitat d'existència hipotètica per a finals del segle XIII i ha estat inclòs dins la mostra analitzada en el present estudi.

VIRGILI

En el mateix municipi de la Riera de Gaià, s'hi localitza el nucli de Virgili, on es documenta un mas i un molí el 1225[48] i que el 1334 és referit com "els Masos de Virgili" (Companys 1999, p. 58). També apareix en el fogatge de 1358 (Morelló 2015, p. 223), potser perquè disposava d'universitat pròpia. La seva morfologia correspon a la d'un nucli compacte, concentrat i lleugerament encimbellat. Es tracta d'una agrupació d'unitats domèstiques de mòduls agregats i majoritàriament contigües entre elles (Fig. 22). Aquests trets tradicionalment s'han considerat propis d'alguns nuclis d'origen medieval i s'assimilarien als de la quadra de Santa Susanna, a Avinyonet del Penedès, o Montfalcó Murallat, a la Segarra. En conseqüència, Virgili ha estat classificat com una agrupació d'hàbitat d'existència probable i inclòs en la mostra d'anàlisi.

Figura 22. Vista del nucli de Virgili, encimbellat al capdamunt d'un petit turó, que li ofereix una visibilitat considerable. (A. Esteves, 2008).

LA NOU DE GAIÀ

El primer esment al castell de la Nou data de l'any 1011 quan s'esmenta el "kastelar que dicunt Nuce" entre les afrontacions del terme del castell d'Albinyana (Rius 1945, doc. 432). En canvi, l'església de Santa Magdalena, situada al mateix turó i a poca distància del castell, no es

[48] El 1225 Guillem de Claramunt i Guillema, conjugues, van vendre a Berenguer de Tamarit el mas per 3.000 sous, una xifra considerable que Antoni Virgili, atenent a notícies posteriors, addueix que es deu a la presència d'un molí amb totes les seves instal·lacions (Virgili 2016, p. 11).

documenta fins un moment molt més tardà, encara que la seva localització suggereix un origen medieval. De la mateixa manera, tampoc s'han localitzat evidències escrites o arqueològiques anteriors al segle XIV de l'existència del nucli a redós del castell i de l'església de la Nou.

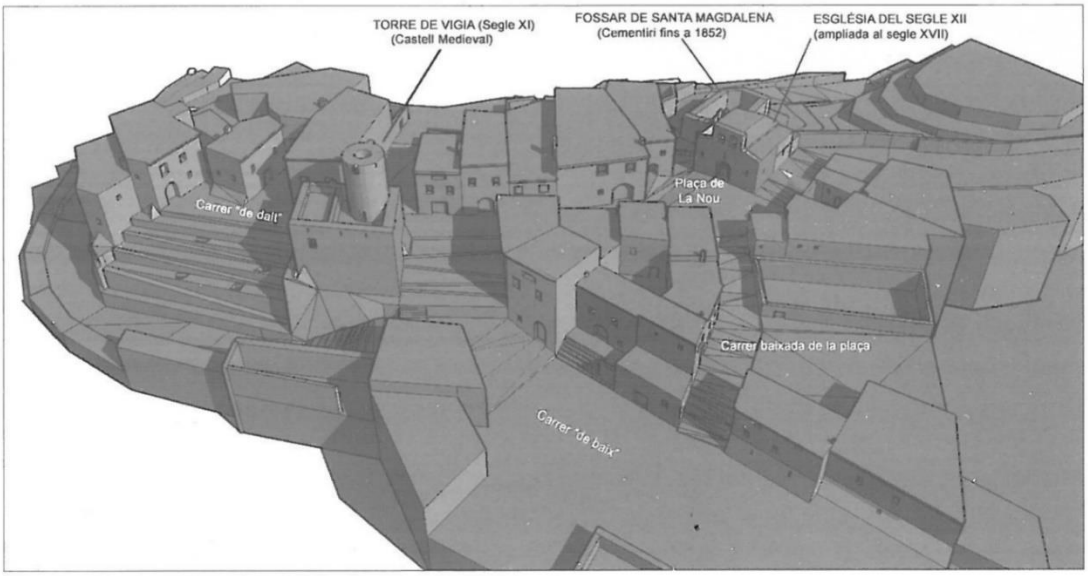

Figura 23. Idealització volumètrica del nucli de la Nou a mitjans del segle XVII a càrrec de Joan Carles Blanch (2013, p. 55). Pot observar-se un nucli apinyat d'habitatges a l'entorn del castell, que constituirien el nucli fundacional. El carrer que comunicava la fortalesa amb Santa Magdalena, en canvi, hauria estat urbanitzat en un segon moment entre els segles XIII i XV.

Ara bé, atenent a la morfologia urbana de la Nou, Joan Carles Blanch proposa un seguit de fases evolutives pel nucli (Blanch 2011, p. 53). L'autor proposa un primer moment fundacional entre els segles XI i XII, quan s'haurien aixecat les primeres cases apinyades a l'entorn d'una torre o petita fortificació. En un segon moment, entre els segles XIII i XV, la població hauria viscut un procés d'expansió al llarg de l'eix que enllaçava el castell de la Nou amb l'església de Santa Magdalena, separats per una distància d'uns 70 metres (Fig. 23). En l'actualitat, el nucli presenta una morfologia irregular, que s'adapta al terreny accidentat, especialment a l'àrea entorn al castell i l'església. Aquesta àrea podria haver estat constituïda en època medieval per unitats domèstiques de mòduls agregats.

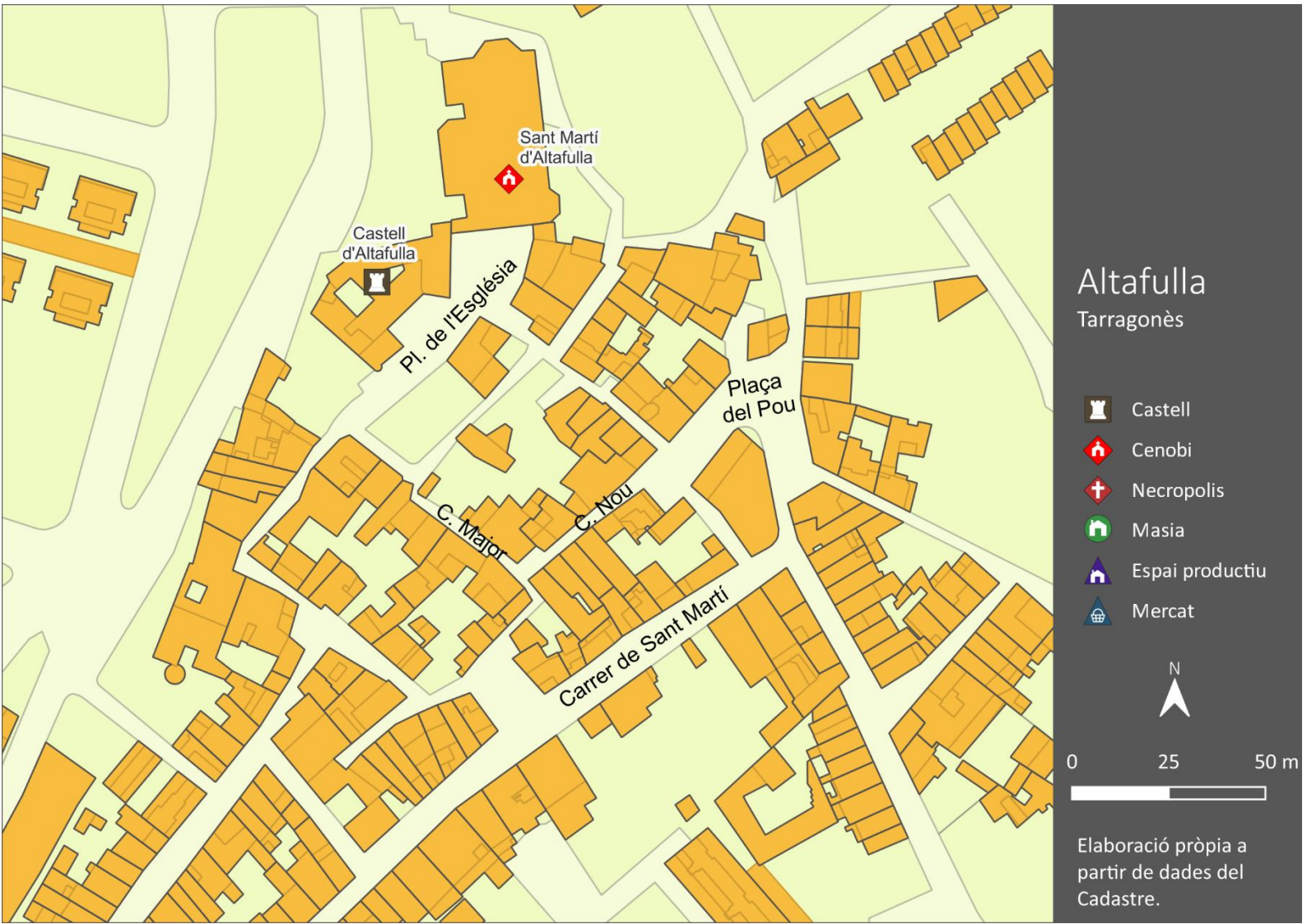
Tot i la mancança d'indicis que permetin confirmar l'existència del nucli de la Nou amb anterioritat al segle XIV, aquest ha estat inclòs en la mostra del present estudi atenent principalment a dos motius. Per una banda, la morfologia urbana del nucli actual és compatible amb l'existència, en època medieval, de les tipologies domèstiques documentades en els diferents jaciments reportats (vegeu capítol "L'hàbitat i les seves formes"). Per l'altra, el castell de la Nou, documentat al segle XI, és probablement l'embrió del nucli i es podria considerar-se un cas de poblament castral, habitual a l'Europa feudal.

ALTAFULLA

El castell d'Altafulla apareix documentat per primera vegada l'any 1060, en les afrontacions del castell d'Ullastrell (Feliu i Salrach 1999, doc. 546). L'església de Sant Martí d'Altafulla, adossada a la fortalesa, és citada el 1094 i, cent anys més tard, ja figura com a parròquia (Baucells et al. 2006, doc. 1612; Español 1991, doc. 12). Per bé que no s'han localitzat notícies escrites del nucli d'Altafulla anteriors al segle XV (Fort 1972, p. 372), aquest presenta una morfologia que, a priori, no pot descartar-se que fos d'origen medieval. Tot i tractar-se d'un terreny en pendent, l'organització de l'espai permet intuir la voluntat de crear una trama ortogonal (Fig. 24). En aquest sentit, pot plantejar-se l'existència d'una urbanització primerenca als peus del castell, mitjançant la parcel·lació de cases entre mitgeres de planta rectangular. Aquesta parcel·lació, amb el pas dels anys, s'hauria anat desfigurat, com s'ha detectat en el jaciment de Santa Creu de Rodes al Baix Empordà (Ollich et al. 2021, p. 106).

A manca d'estudis més profunds i a tall d'hipòtesis, es pot plantejar la urbanització del nucli per iniciativa i sota control dels senyors del castell, que presideix el conjunt. A més, la documentació

Figura 24. El nucli d'Altafulla i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

confirma l'existència d'un nucli consolidat al segle XV, fet que permet plantejar-se amb seguretat l'existència d'aquesta població, com a mínim, a finals del segle XIII i, per tant, incloure-la en la mostra del present estudi.

TORRE DE CLARÀ O TORREDEMBARRA

El 1057 els comtes de Barcelona Ramon Berenguer i Almodis van donar una quadra de terra al castell de Clarà a diverses persones, per tal que l'habitessin, la conressin i hi construïssin una torre feta de pedra i calç (Font 1969, doc. 26). La quadra se situava dins del comtat de Barcelona i del terme del castell de Tamarit; la meitat va ser donada en feu i l'altre meitat en alou (Virgili 1991, p. 56). La construcció d'aquesta torre dins del territori del *castrum* de Clarà podria haver correspost a l'embrió de l'actual nucli Torredembarra, que fins a finals del segle XIII era coneguda com la Torre de Clarà (Virgili 1991, p. 56; Serra 2017, p. 191-194).

El 1206, Ramon de Tamarit, senyor de la Torre de Clarà, va establir una concòrdia amb "los homens habitans e poblats en la Torre" per tal que es fessin obres de millora a la torre que tenia al lloc. Com a resultat d'aquestes obres, el 1217 és esmentada com a "domum meam de Turre," és a dir, com una domus senyorial adossada a l'antiga torre (Companys 1999, doc. 1). El 1235 es va dur a terme la creació de la parròquia de Torre de Clarà, independitzada de la de Tamarit (Serra 2017, p. 26), i que apareix esmentada en la recaptació de la dècima de les croades de 1278 i 1280 (Rius 1946, p. 151, 157). El pas del topònim de Torre de Clarà a Torredembarra es produeix de forma més tardana. A finals del segle XIII el lloc era conegut com a "Turri d'en Barres" (Companys 1999, p. 27; Serra 2017, p. 116) i el 1358 ja com a Torredembarra (Virgili 1991, p. 58).

Els diferents indicis històrics semblen apuntar amb claredat cap a l'establiment d'un seguit d'habitants a l'entorn de l'església de Sant Pere i de la *domus* de la Torre de Clarà. Tanmateix, les fonts no permeten corroborar-ho amb seguretat fins a inicis del segle XIV. Isabel Companys aporta diverses notícies documentals en aquest sentit: el 1326 Berenguer Garbí i Gueraula van vendre una casa que afrontava entre el carrer i el seu propi habitatge i el 1375 s'estableix un alberg amb una *cova*[49] que afrontava amb els fossats del castell, fet que permet confirmar la urbanització dels contorns de la fortalesa (Companys 1999, p. 40-43).

[49] La documentació esmenta "quoddam hospicium (...) cum una domus vocata cova." La paraula "cova" és emprada en diverses ocasions, fet que ha dut Isabel Companys a considerar-la un possible sinònim de "celler."

A partir d'aquestes notícies documentals, Isabel Companys traça una primera aproximació de la morfologia urbana de la Torredembarra baix-medieval, estructurada a l'entorn de la *domus* o antiga Torre de Clarà i l'església de Sant Pere. Els indicis documentals fins ara disponibles, així com la morfologia del lloc semblen indicar que degué ser principalment l'antiga torre de Clarà l'edificació que va provocar la concentració de poblament fins a formar l'actual nucli de Torredembarra.

CLARÀ

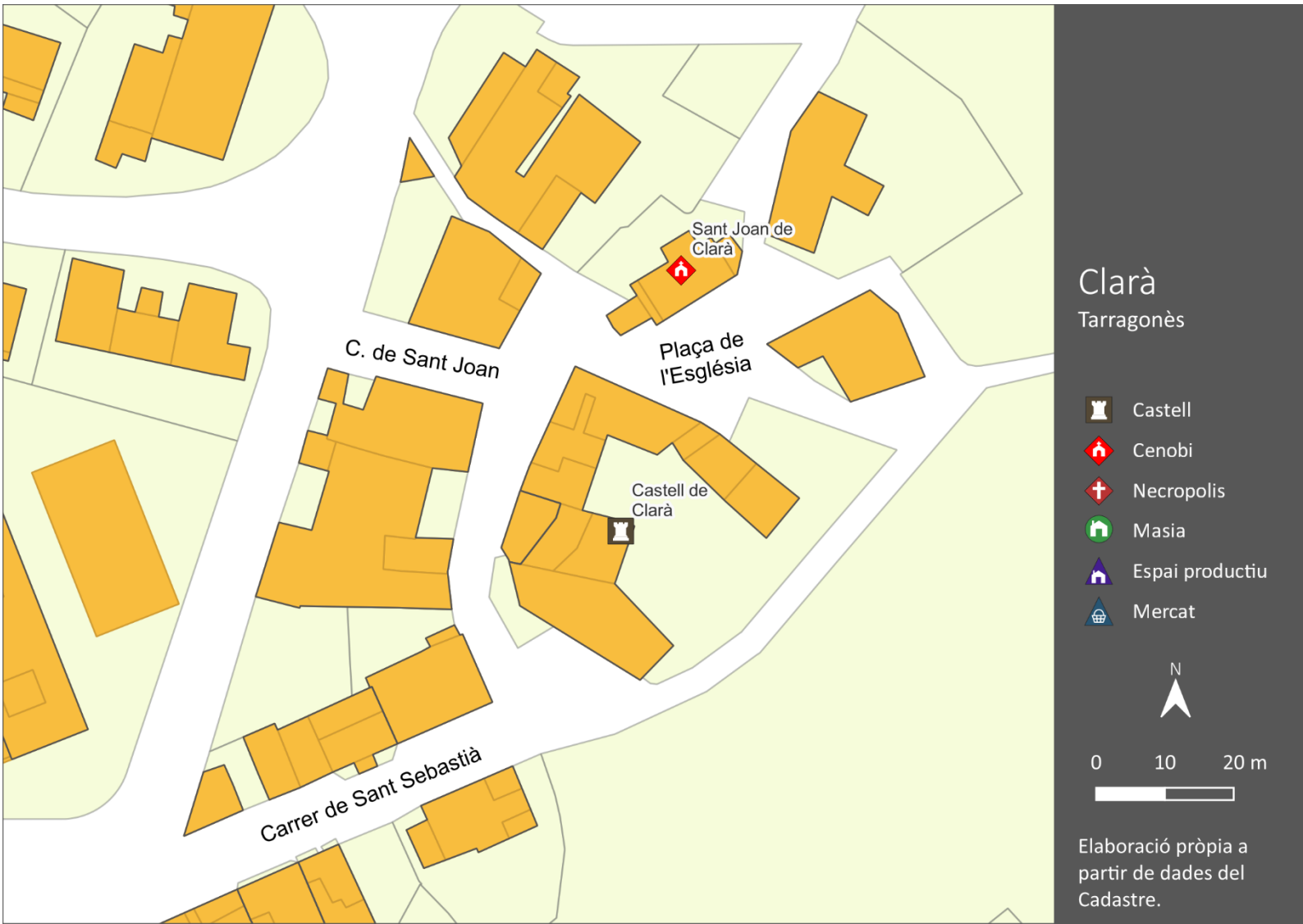
Tot i que actualment es troba integrat dins del municipi i del perímetre urbanitzat de Torredembarra, el barri de Clarà havia estat en el passat un nucli independent. El "castrum" de Clarà apareix documentat el 1057, per bé que no se'n conserven vestigis en l'actualitat (Font 1969, doc. 26). Mentre que l'església de Sant Joan es documenta el 1235 (Serra 2017, doc. 26), el nucli de Clarà ho fa amb anterioritat, ja l'any 1073. En aquesta data es produeix una convinença entre Bonfill Guitard i Giscafred i diversos prohoms a la plaça de Clarà, plaça que encara estructurava el nucli clos de Clarà al segle XVIII (Serra i Virgili 2017, apèndix; Serra 2017, p. 153). Per altra banda, Isabel Companys localitzà fins a tres inventaris de cases al Clarà del segle XIV que semblarien confirmar l'existència d'un petit nucli habitat. Malauradament, en cap d'ells s'indica les afrontacions dels habitatges (Companys 1999, p. 186).

Actualment, el barri de Clarà està constituït per una agrupació d'unitats domèstiques que, excepte en el carrer de Sant Sebastià, semblen haver sorgit mitjançant l'agregació de diversos mòduls. Més que un nucli compacte, Clarà sembla correspondre a una modesta agrupació habitatges, els quals, donada una baixa pressió urbanitzadora, s'haurien disposat de forma alveolar al voltant del castell i l'església de Sant Joan (Fig. 25, 26). En conseqüència, no es pot descartar un origen medieval d'aquest nucli, que resultaria probable si es tenen en compte les evidències documentals anteriorment esmentades. Així doncs, el nucli ha estat inclòs en la mostra del present estudi.

Figura 25. Aspecte actual de l'antic castell de Clarà. Tot i les evidents transformacions, la seva disposició al centre del nucli i la seva volumetria fan destacar-lo per damunt de la resta d'habitatges (M. Díaz-Ros 2023).

Figura 26. El nucli de Clarà i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

VESPELLA DE GAIÀ

El castell de la Vespella, situat al capdamunt d'un turó, apareix esmentat per primera vegada el 1050 en la donació del lloc que Deodat i Ermessenda van fer a Arnau Bernat i Sança, a canvi de que hi edifiquessin una fortalesa (Serra 2017, doc. 1). L'església de Sant Miquel, en canvi, localitzada al vessant septentrional del mateix turó, no apareix citada fins el 1212, encara que la seva nau podria haver estat aixecada al segle XII (Catalunya Romànica 1995, p. 62). La resta del pujol actualment es troba majoritàriament deshabitat, per bé que en els seus vessants s'hi localitzen restes d'estructures i retalls a la roca, que evidenciarien una ocupació d'hàbitat, corroborada per la documentació d'època moderna i contemporània (Blanch 2013, p. 107-109). Jordi Bolòs considerava agosarat intentar datar aquestes estructures sense un estudi arqueològic més detallat, per bé que plantejava la hipòtesi de la seva formació envers l'any 1000 (Pladevall 1995, p. 220). Actualment resulta cada vegada més difícil localitzar els vestigis de les antigues estructures d'hàbitat (Fig. 27, 28). Tanmateix, donada la morfologia del lloc, lligada als processos de poblament castral, i la comprovada antiguitat del castell i l'església de la a Vespella, aquest nucli ha estat inclòs en la mostra del present estudi com a nuclis d'existència hipotètica.

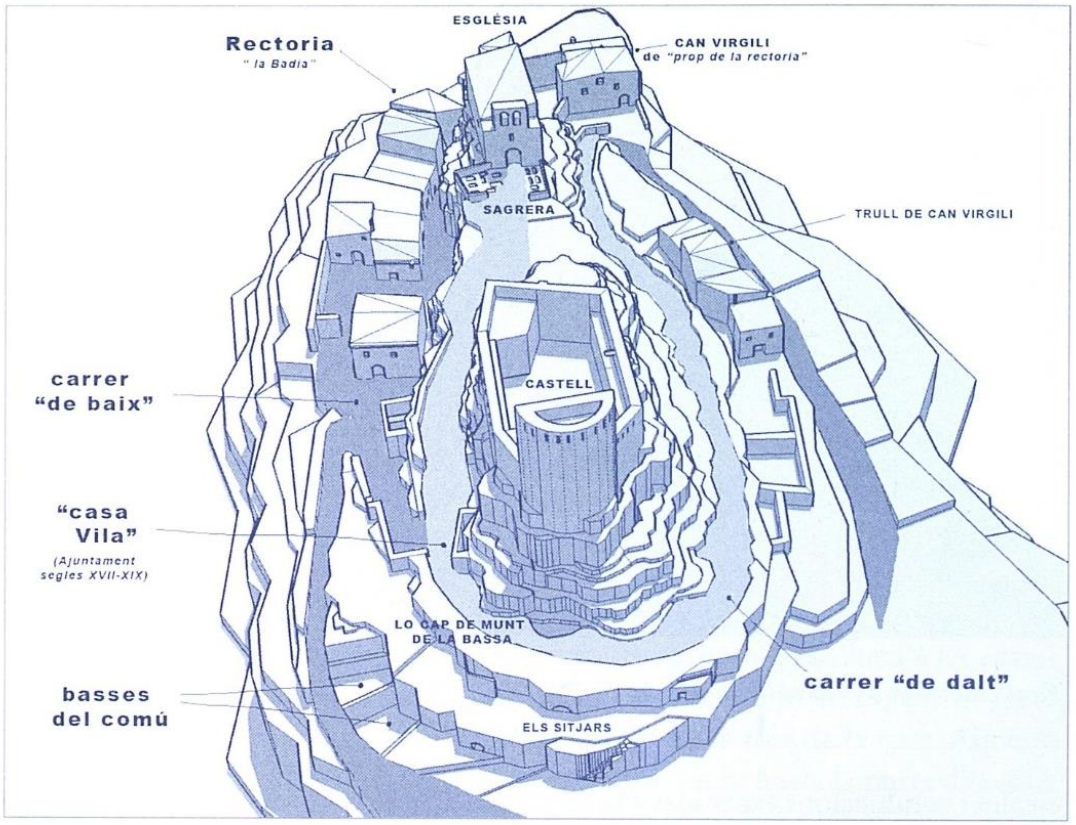

Figura 27. Idealització volumètrica del turó de la Vespella al segle XVI per Joan Carles Blanch (2013, p. 108).

Figura 28. A dalt, vista de la Vespella de Gaià entre 1920 i 1930. Pot observar-se com l'església de Sant Miquel es troba encerclada per diverses edificacions que constituïen l'antic nucli encastellat.[50] A sota, vista actual del mateix nucli, on es pot observar com la vegetació cada vegada resulta més abundant (M. Díaz-Ros, 2023).

La pobla de Montornès i Rubials

L'any 1069 els comtes de Barcelona Ramon Berenguer I i Almodis van establir el castell de Puigperdiguers, posteriorment conegut com a Montornès, a Ramon Trasunyer i Rotlenda. Els mateixos Ramon i Rotlenda, el 1091 van deixar la fortalesa en mans del seu fill Berenguer de Rajadell[51] i el 1173 tot el terme va passar a mans del monestir de Santes Creus (Papell 2005, doc. 23, 173).

El castell de Montornès es conserva al capdamunt d'un turó, al costat de l'actual ermita de la Mare de Déu, [52] que en el passat havia estat l'església parroquial de Santa Maria de Montornès. Aquest temple no apareix esmentat fins el 1235, quan va passar a formar part de la nova parròquia de Sant Pere de Torredembarra (Serra 2017, doc. 26).

[50] AFCEC, Francesc Blasi i Vallespinosa, 1920-1930, BLASI_B_00733.
[51] El document original de l'any 1069 no s'ha conservat, però sí que ho han fet diverses còpies posteriors que han estat estudiades amb profunditat per Ramon Serra que va detectar-hi diverses interpolacions dutes a terme posteriorment pel monestir de Santes Creus (Serra 2017b, p. 132).
[52] L'actual església parroquial de Santa Maria se situa al nucli de la Pobla de Montornès.

Pel que fa al nucli de la Pobla de Montornès, aquest se situa a un quilòmetre de distància de l'església i el castell, i la seva creació sembla que es dugué a terme a mitjans del segle XIII. El 1229 ja existia una granja cistercenca al terme, però va ser entre 1255 i 1259 quan el monestir de Santes creus va dur a terme la creació de la població (Serra 2017, p. 112).[53] El topònim "pobla" és comú en pobles creats en aquesta centúria o l'anterior a partir d'una carta de poblament.[54] El nucli va fundar-se en una zona plana, allunyada del castell de Montornès i de l'església de Santa Maria, però segurament força més proper a la granja cistercenca. Actualment, el seu parcel·lari està constituïdes per cases entre mitgeres que conformen una trama gairebé ortogonal, interrompuda per la plaça de l'Església, que va ser modificada i reformada per la construcció del temple al segle XVI (Morant 2012).

Actualment, dins del municipi de la Pobla de Montornès també s'hi integra l'antic poble de Rubials, de dimensions modestes i malauradament abandonat (Fig. 29). Segons anotaven els monjos del monestir de Santes Creus al segle XV, el nucli fou fundat també pel cenobi uns dos-cents anys abans, això és, a mitjans del segle XIII (Fort 1972, p. 376). Donades les notícies històriques aportades pel cenobi i a unes morfologies urbanes compatibles amb uns orígens anteriors al segle XIII, tant Rubials com la Pobla han estat inclosos en la mostra del present estudi.

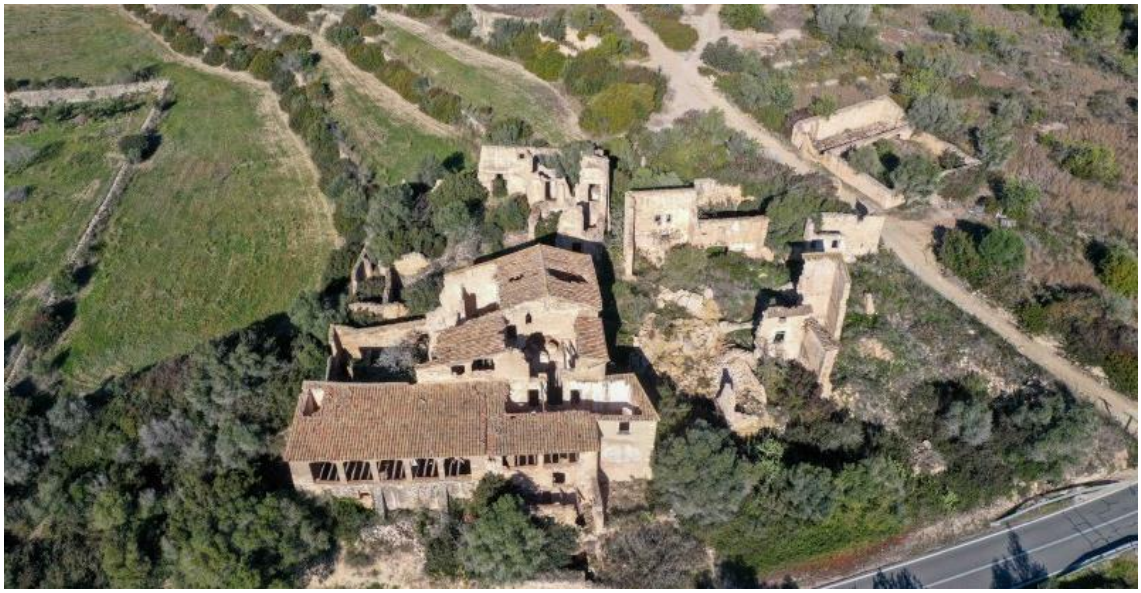

Figura 29. Vista àrea de Rubials, al municipi de la Pobla de Montornès. Pot observar-se un nucli compacte, que potser en algun moment va estar clos en sí mateix (F. Vidal-Barraquer, 2021).

[53] Sempre segons documentació posterior del mateix monestir de Santes Creus [BPT, Manuscrit 166, foli 244].
[54] Diccionari català-valencià-balear.

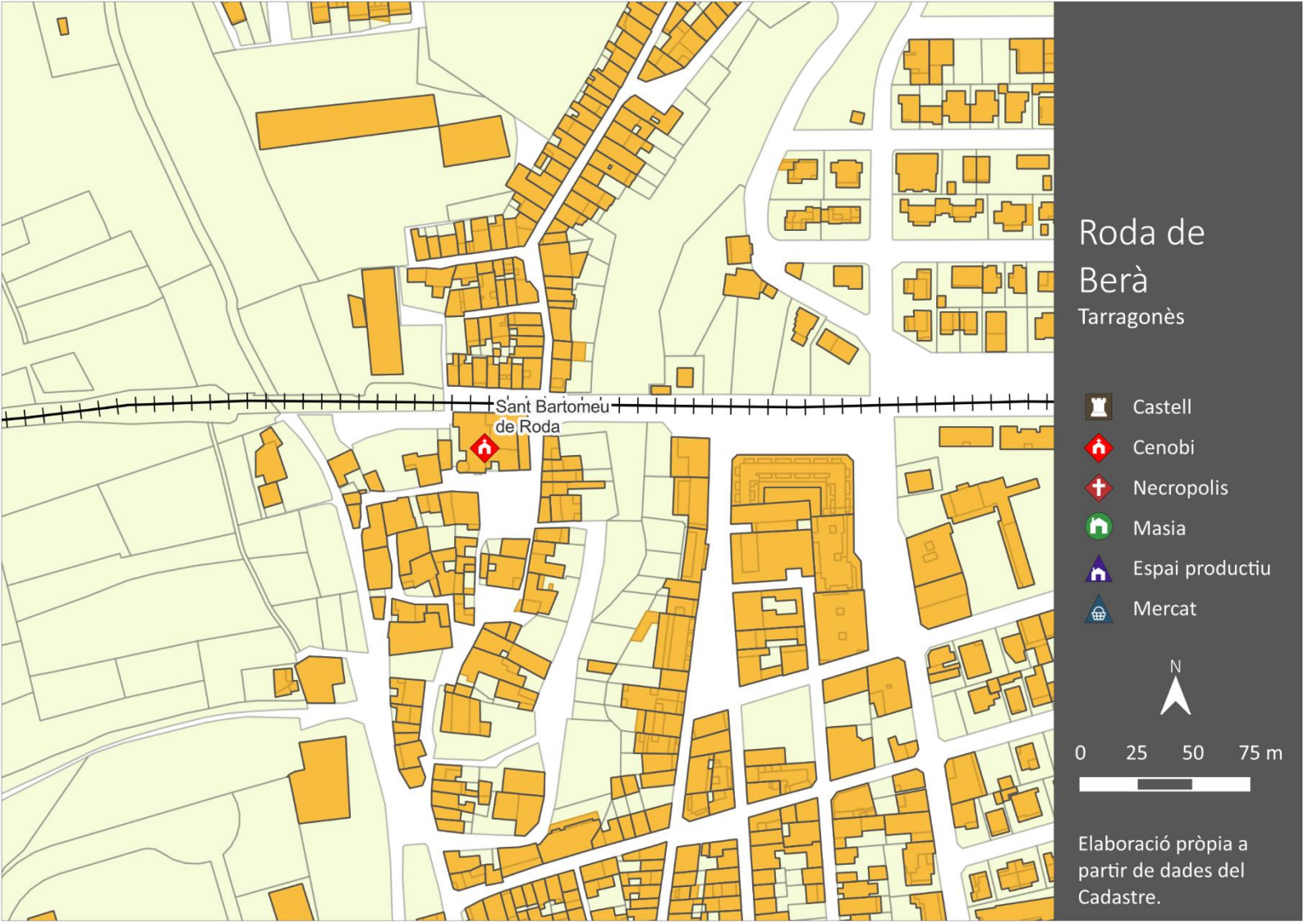

Figura 30. Nucli de Roda de Berà i principals espais documentats a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Roda de Berà

El castell de Roda ha estat identificat com a l'actual torre del Cucurull (Catalunya Romànica 1995, p. 106) i apareix documentat per primera vegada el 1088 (Rius 1945 doc. 730). L'església del castell, en canvi, no ho fa fins gairebé dos-cents anys més tard, el 1288 (Llop 2009, doc. 926). Es desconeix si aquesta primera referència al temple aniria associada a l'existència d'una capella dins del recinte castral o bé a l'existència de l'església de Sant Bartomeu de Roda, situada a uns set-cents metres de distància de la fortalesa. És a l'entorn d'aquest temple on s'hauria constituït un petit nucli concentrat, que no ha pogut ser documentat i que va prendre importància a partir de l'època moderna. Actualment, tot i les transformacions arquitectòniques del barri, encara és possible observar una parcel·lació on haurien conviscut unitats domèstiques formades per mòduls agregats de planta irregular amb habitatges entre mitgeres. Com a resultat, s'observa una agrupació heteromòrfica al voltant de l'església de Sant Bartomeu que, a més, deuria veure's alterada per la construcció del ferrocarril (Fig. 30).

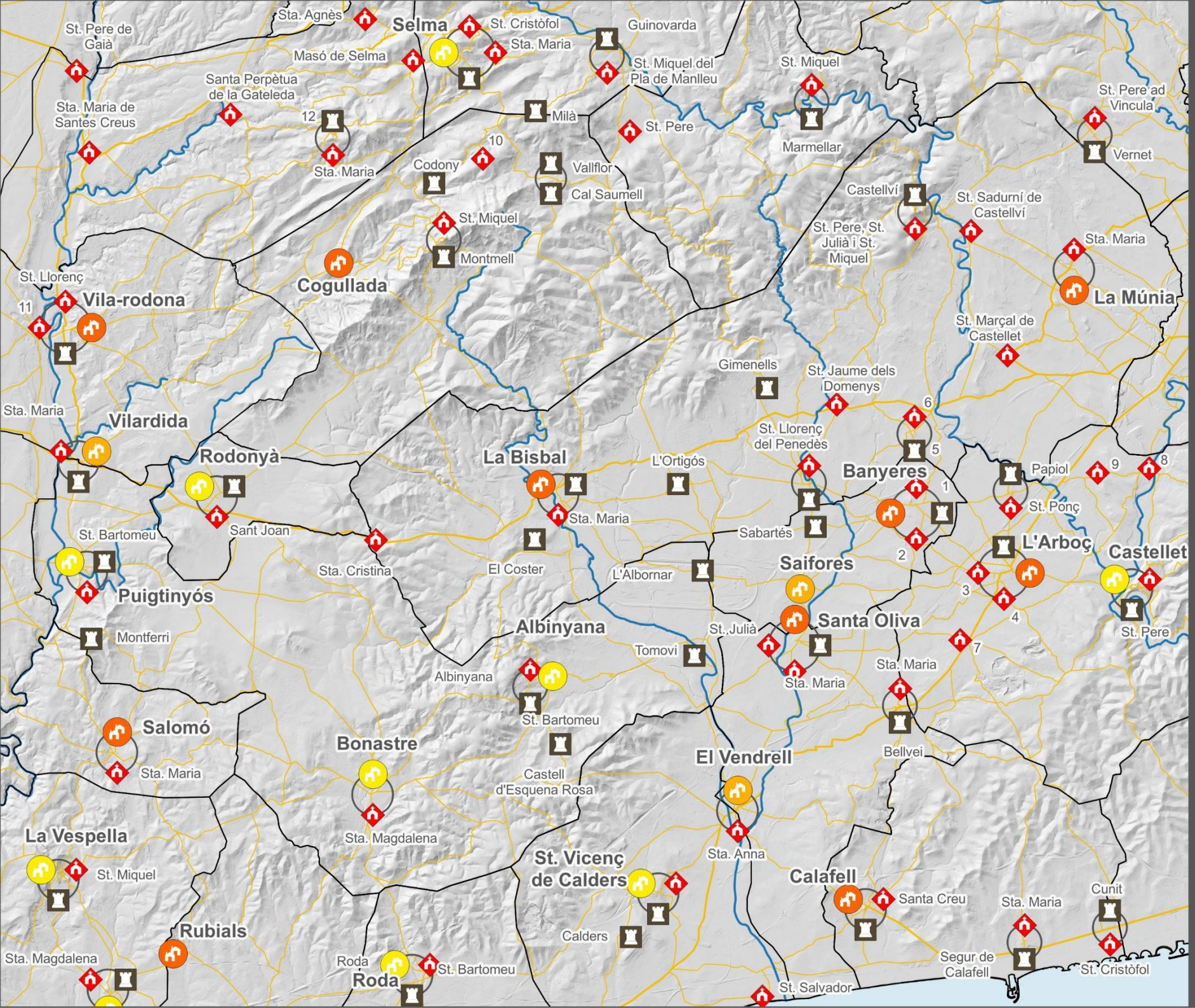
Figura 31. Nucli de Creixell i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

CREIXELL

Un dels nuclis més consolidats al Baix Gaià en època medieval fou la vila de Creixell. El castell de Creixell apareix documentat per primera vegada el 1121, l'església de Sant Jaume el 1259 i la vila el 1326 (Llop 2009, doc. 408, 812).[55] Tots tres espais es troben concentrats en un espai planer, a poc més d'un quilòmetre de la línia de la costa.

A falta d'estudis arqueològics o documentals més profunds, l'observació morfològica del nucli històric sembla indicar que els primers espais d'hàbitats van originar-se a l'entorn del castell, que deuria acollir també una primera capella castral (Fig. 31). De fet, l'existència de dues torres de vigilància al nord de la plaça Major i del carrer de l'Església suggereixen un primer nucli clos, del qual l'església actual de Sant Jaume en restaria fora. El parcel·lari del nucli mostra certa regularitat i no pot descartar-se una certa planificació en la seva urbanització, potser dissenyada per acollir habitatges entre mitgeres.

[55] ACA, Cancelleria, Jaume II, Registre, 228, fol. 116.

Castellví i Albinyana

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat — Clarà

Element defensiu o religiós — Sta. Maria

Sant Llorenç

1. Sta. Eulàlia
2. Sta. Maria
3. St. Julià
4. Sta. Llúcia
5. Lletger
6. Sta. Marina
7. St. Pere de la Gornal
8. St. Esteve de Castellet
9. St. Antoni de la Llacuneta
10. St. Marc del Montmell
11. Sta. Maria
12. Castell de l'Albà

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

CASTELLVÍ, ALBINYANA I ELS SEUS ENTORNS

Els termes de Castellví de la Marca i Albinyana es van configurant a mesura que es produïa l'expansió comtal, de manera que van adquirir una forma allargassada, seguint la direcció dels avenços cristians cap al sud-oest. Les dues demarcacions, doncs, enllaçaven la plana penedesenca amb la vall del Gaià i incloïen els últims estreps meridionals de la serra del Montmell, així com una part del massís de Bonastre (Fig. 32). Tant el castell d'Albinyana com el de Castellví apareixen documentades de forma força primerenca, encara que els extrems orientals dels seus termes, sembla que no va ser efectivament controlada fins a finals del segle XII (Virgili 2019, p. 15).

El terme de Castellví, sota control de la poderosa família Castellvell,[56] va ser subdividit en unitats més petites a causa de la seva gran extensió. Aquestes petites demarcacions, però, sembla que van mantenir llaços de dependència amb la fortalesa-mare fins, almenys, la Baixa Edat Mitjana (Fig. 33). N'és un exemple el terme de Banyeres, infeudat a una família nobiliària local, a qui sovint li costava reconèixer la primacia dels Castellvell. Un altre cas seria el del lloc de Rodonyà, que tot i trobar-se adscrit sota jurisdicció de Castellví de la Marca, havia estat infeudat als Banyeres, en primer terme, i posteriorment, subinfeudat als Lotger, de manera que sovint és considerat com un terme independent (Pastor 2009, p. 416).

Figura 33. El Castellot, nom popular amb què es coneix la fortalesa de Castellví de la Marca, en l'actualitat. Des d'aquest punt s'obté una bona panoràmica del tram meridional de la plana penedesenca (M. Díaz Ros 2023)

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 32. Poblament als termes castrals de Castellví i Albinyana a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

[56] L'any 1023, els comtes de Barcelona Berenguer Ramon i Sança van vendre a Guillem de Castellvell la fortalesa de Castellví amb les seves torres i cases (Feliu i Salrach, 1999, doc. 58). El castell va continuar vinculat a aquest llinatge fins a la Baixa Edat Mitjana (Garí 1985).

La subdivisions i infeudacions d'aquests grans termes castrals eren font de conflictes en l'època, ja que resultava confús establir una jerarquia de vassallatge i, sovint, uns límits territorials clars. De fet, al segle XI, els termes de Castellví i d'Albinyana sembla que se sobreposaven a l'entorn dels pobles de Puigtinyós (actualment, Montferri) i Salomó. Serra argumenta que aquesta juxtaposició no ha de sorprendre els territoris de la marca de ponent encara no estaven consolidats "i sobre els quals en volien prendre el control d'una banda, els Castellvell i, de l'altra, els vescomtes de Barcelona" (Serra 2017, p. 27).

Segons Isidre Pastor, els nuclis concentrats d'aquesta àrea obeirien a l'estratègia territorial pròpia de la noblesa laica que consistia en afavorir "un model d'establiment del poblament centrat en la concentració de la població" que es contraposaria al model imperant en d'altres territoris adscrits sota domini eclesiàstic (Pastor 2009, p. 421).

La Múnia

El castell de Castellví de la Marca, popularment conegut com el Castellot, se situa a 468 metres d'altitud, en els últims contraforts del massís del Montmell. Això li dona una excel·lent visibilitat damunt la plana penedesenca però també el converteix en un espai de difícil accés. El primer esment documental d'aquesta fortalesa es remunta al 936 quan el comte Sunyer va permutar-lo amb Calabuig i Guadamir pel de la Guàrdia de Montserrat. Tanmateix, el document original no s'ha conservat. Fou noranta anys més tard, el 1026, quan dos testimonis, Isarn i Arnall, van jurar haver-lo vist (Baiges i Puig 2019, doc. 207). La primera referència documental segura de la fortalesa data de l'any 960 quan Calabuig i Guadamir van vendre a Sendred "ipsum Castrum Vetulum extremum Marcha." Les excavacions arqueològiques realitzades a la fortificació han corroborat aquestes cronologies d'ocupació i han fixat diverses fases de reforma i ampliació del castell (Folch et al. 2018). Tot i que la fortalesa disposava de la seva pròpia església sota l'advocació de Sant Miquel (Baiges i Puig, 2019, p. 207), fou l'església de Sant Sadurní, situada als peus del castell i molt més accessible, la que esdevingué seu de la parròquia. Aquest temple, avui enrunat, apareix documentat per primera vegada el 1055 i va ser consagrat el 1101, encara que no es tenen indicis que agrupés hàbitat al seu entorn (Feliu et al. 1999, doc. 644; Ordeig 1993-2004, vol. 2, doc. 279).

Cal esperar al segle XIII per trobar els primers indicis d'hàbitat concentrat en les proximitats del Castellot, concretament al lloc de la Múnia. Aquest nucli de població, degut al seu topònim, sovint ha estat associat a un espai d'ocupació musulmana, per bé que no s'ha pogut demostrar. La primera referència documental que en tenim data del 1247 quan Sança de Pujades, en el seu

Figura 34. El nucli de la Múnia i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros). El carrer Major i la plaça Vella constitueixen els espais de possible origen medieval, si bé gran part de la trama urbana sembla tenir origen en els segles XVIII i XIX.

testament, va fer una deixa a l'església de Santa Maria de la Múnia.[57] Una dècada més tard, el 1259, el rei Jaume I va concedir als senyors de Castellvell el privilegi de celebrar "mercatum in loco vestro que dicitur Almunia [...] singulis diebus iovis."[58] Tot i que el mercat no va prosperar degut a l'oposició de les viles reials de Vilafranca i l'Arboç (Soler 2016, p. 24), no sembla agosarat considerar que la Múnia ja constituïa al segle XIII una agrupació d'hàbitat.

És difícil detectar en el nucli actual de la Múnia les traces del seu possible passat medieval (Fig. 34). De fet, no pot descartar-se que durant els segles XIV i XV el seu entramat urbà quedés força desdibuixat a causa de la poca densitat de poblament. L'existència d'un sinuós carrer Major, així com d'una plaça Vella, permeten definir el que seria el perímetre més antic del nucli. Ara bé, s'hi observa una parcel·lació rectangular que té unes dimensions i estructura molt similars a la de la

[57] ANC, 1-1087-T-3628.
[58] ACA, Cancelleria, Registre, 11, fol. 156.

resta del poble (segles XVIII-XIX) però que presenta certes alteracions, possiblement degudes a un substrat urbà anterior.

LA BISBAL

El castell de la Bisbal avui es troba desaparegut, per bé que se suposa que es trobava a l'entorn de l'actual carrer Major de la població. Apareix documentat de forma tardana el 1191 en la concòrdia entre Albert de Castellvell, senyor de Castellví de la Marca, i Guilla de Banyeres. En aquest document, Guilla reconeixia a Albert com a senyor seu, prometia defensar-lo i li retornava el "castrum de Bisbal" (Català 1998, p. 68). L'església de Santa Maria apareix esmentada per primer cop el 1280, en l'inventari d'esglésies i monestirs encarregats de recaptar la dècima per les Croades (Rius 1946, p. 28). Pel que fa al nucli de població, la seva existència es confirma l'any 1330. En aquesta data, el rei Alfons el Benigne absolgué Guillem de Çalbaçà, llavors senyor del castell de la Bisbal, d'haver cremat les cases del poble. Segons va explicar el mateix Guillem, alguns veïns del lloc, juntament amb d'altres del terme de Castellví, animats per algun esperit maligne, es van revoltar contra ell. El senyor es va veure obligat fins i tot a tancar-se al castell i, al veure que les cases més properes a la fortalesa podien representar un perill, va fer cremar-les i aplanar el terreny entorns (Català 1998, p. 93).

El castell de la Bisbal es probable que s'ubiqués on en l'actualitat s'aixeca el casal dels Salbà, en un extrem i a major altitud que la resta del centre històric. Davant d'aquest edifici s'obre la plaça Major, potser creada arran de l'incendi de l'any 1330. En aquest punt hi desemboca el carrer Major, l'eix que estructura tot el barri antic de la població. El parcel·lari actual mostra l'existència de parcel·les rectangulars, contigües entre elles i alineades al llarg d'aquest vial. Segurament, aquesta morfologia és fruit del procés de transformació urbana forçat endegat pels senyors de la Bisbal al segle XIV.

Figura 35. Vista actual de la Bisbal del Penedès (Àngel Rovira Turdiu).

Figura 36. El nucli de la Puigtinyós, actual Montferri, i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros). El nucli s'estructura a l'entorn d'un sol carrer, mentre que la fortalesa se situa al sud de la població.

PUIGTINYÓS

En època medieval, l'actual població de Montferri era coneguda com a Puigtinyós.[59] El 1211 s'esmenta per primera vegada l'església parroquial d'aquest nucli, "Barholomeo de Podio tinyós,"[60] que torna a aparèixer citada el 1214 en una donació (Virgili 2019, p. 18).[61] Aquell mateix any, Guillema de Castellvell va donar també un mas al monestir de Santes Creus però va reservar-se per ella els serveis d'obra i vigilància de Puigtinyós (Virgili 2019, p. 20). Aquest

[59] Al segle XIX el terme de Puigtinyós se li va unir l'antiga senyoria de Montferri, de manera que es van unir en un sol municipi. El 1917 es va canviar el topònim del municipi de Puigtinyós a Montferri (Virgili 2019, p. 8). El "castrum Monteferrei" es documenta per primera vegada el 1071 (Virgili, 2019, Apèndix. 1) i correspondria a l'actual torre de Montferri o torre del Moro, situada a uns 1.300 metres al sud de l'actual poble de Montferri.

[60] ACA, Diversos, Can Falguera (ABM), núm. 643. Actualment està fora de consulta, degut al seu mal estat de conservació.

[61] La transcripció es pot consultar al volum dedicat al Penedès i l'Anoia de la *Catalunya Romànica* (Catalunya Romànica 1992a, p. 228). L'original es troba a: ACA, Cancelleria, Pergamins, Jaume I, núm. 17.

esment, doncs, permet deduir l'existència d'un castell, que a partir d'aquest moment és citat de forma reiterada en la documentació i que se situa a dos-cents metres al sud de l'actual població Montferri.

Malauradament, no s'ha localitzat cap indici que permeti confirmar l'existència d'un nucli a l'entorn de la parròquia de Sant Bartomeu de Puigtinyós. El nucli actual mostra una parcel·lació regular on els habitatges entre mitgeres, contigus entre ells, s'alineen a banda i banda del carrer Major (Fig. 36). Es tracta, doncs, d'un poble-carrer de possible origen medieval, però que no pot descartar-se que tingués orígens en èpoques posteriors. Tot i així, donada l'antiguitat del topònim, de l'església de Sant Bartomeu i de la fortalesa, l'assentament ha estat inclòs dins la mostra d'anàlisi com un nucli d'existència hipotètica.

SALOMÓ

Tot i que el topònim de Salomó apareix esmentat com un alou l'any 1214 (Urpí i Resina 1991, p. 205; Virgili 2019, p. 18),[62] és el 1254 quan Jaume I va posar sota la seva protecció la vila de Salomó i els seus habitants (Virgili 2004, p. 99). Quinze anys més tard, el 1279 es documenta la "ecclesia Salamo, cum sacristía" de la qual actualment se'n conserva una portalada d'estil romànic, aixecada probablement també al segle XIII i que tindria elements en comú amb la portalada del monestir de Santes Creus i de l'església del Pla de Santa Maria (Rius 1946, p. 5-6; Catalunya Romànica 1995, p. 107).

Més enllà de les referències documentals, el nucli presenta una morfologia urbana interessant (Fig. 37). La seva parcel·lació sembla obeir majoritàriament a una alineació d'unitats domèstiques entre mitgeres i contínues entre elles. Tanmateix, pel que fa al traçat dels seus carrers és difícil detectar-ne l'existència d'elements rectors que l'organitzin i podria atribuir-se-li l'etiqueta d'*orgànic*. Sovint, aquest tipus de morfologia també ha estat relacionada amb el poblament d'origen musulmà (Morris 1984, p. 166-174). Sense cap mena de dubte, caldria un estudi amb major profunditat per comprendre l'evolució urbana d'aquest nucli. Tot i així, ha estat inclòs en la mostra del present estudi, ja que les referències escrites resulten clares pel que fa a l'existència de la vila amb anterioritat al segle XIII.

[62] La transcripció es pot consultar al volum dedicat al Penedès i l'Anoia de la Catalunya Romànica (Catalunya Romànica 1992a, p. 228). L'original es troba a: ACA, Cancelleria, Pergamins, Jaume I, núm. 17

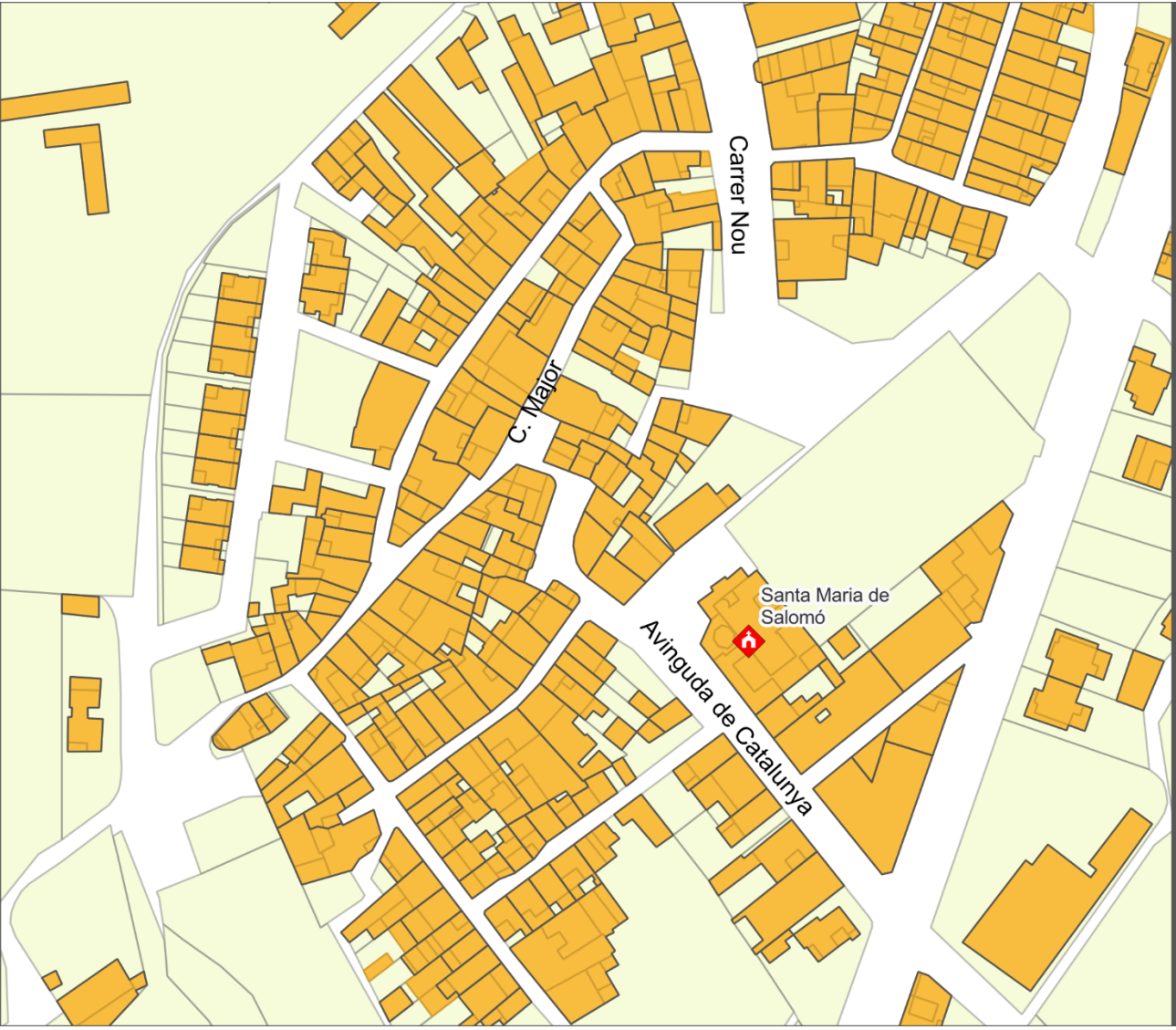

Figura 37. El nucli de Salomó i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros). El traçat dels seus carrers presenta formes "orgàniques" o, el que seria el mateix, pot estar marcat per algunes preexistències difícils de detectar.

RODONYÀ

El primer esment documental al lloc de Rodonyà data del 1170 quan Guilla de Banyeres i Mir de Castellvell van donar el "castri et de honore de Rodeonya" a Pere de Lotger (Pastor 2010, p. 25). A partir d'aquest moment, la família Lotger va restar lligada al terme de Rodonyà i progressivament en van adquirir el ple domini i titularitat (Pastor 1997; 2009). L'església de Sant Joan, situada al costat de la fortalesa, apareix documentada com a capella el 1314 quan, en la visita pastoral a Sant Bartomeu de Pugtinyós, el rector i els parroquians es queixen que alguns veïns de Masllorenç i Masarbonès no anaven a l'església parroquial, si no "ad capellam de Rodenyano" (Martí i Niqui 2017, p. 549).

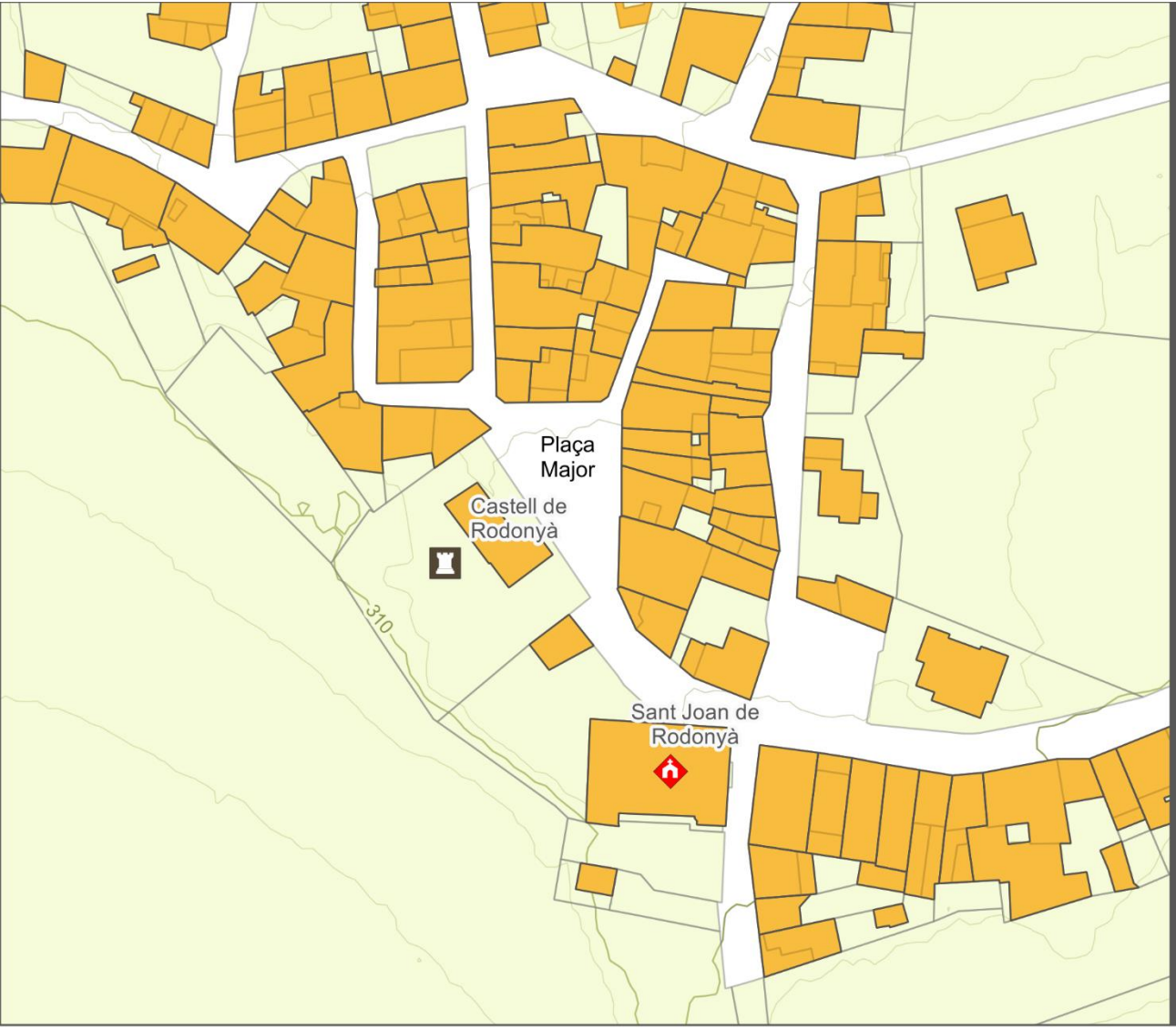

Figura 38. Nucli de Rodonyà i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Pel que fa al nucli de poblament, Isidre Pastor considera que en un primer moment el castell de Rodonyà hauria aglutinat una reduïda agrupació d'habitatges, ocupada principalment "pels membres del grup familiar dels Lotger i el seu entorn." Les reduïdes dimensions de la baronia de Rodonyà, de fet, haurien obligat els Lotger a descartar un model d'assentament d'hàbitat dispers i a agrupar la població en un únic nucli (Pastor 2009, p. 423).

Segons el mateix autor, la morfologia actual del poble de Rodonyà sembla que tindria origen, almenys, en el segle XV (Fig. 38). De fet, l'any 1411 Bernat de Tamarit va atorgar franquícies als nous pobladors del lloc de Rodonyà, un total de setze caps de casa (Pastor 2009, p. 427). Paral·lelament, durant aquesta centúria, també es va aixecar de nou castell, tal com han posat de manifest les excavacions arqueològiques, que no han documentat una ocupació precedent (Pastor 2015). El parcel·lari actual, doncs, podria ser fruit de la Baixa Edat Mitjana. Permet intuir una distribució regular dels habitatges en finques de planta rectangular, segurament disposades per acollir cases entre mitgeres des d'un primer moment. El traçat dels carrers, a més, dibuixa una trama concèntrica a l'entorn del castell i la plaça Major.

Tot i la migradesa de notícies documentals i arqueològiques anteriors al segle XIV, s'ha optat per incloure en l'anàlisi d'aquest estudi el poble de Rodonyà com a nucli de poblament d'existència hipotètica. S'adopta com a pròpia la proposta d'Isidre Pastor que considera que els Lotger haurien establert una primera agrupació d'hàbitat ja als segles XII i XIII.[63]

ALBINYANA

El primer esment documental al lloc d'Albinyana data de l'any 995, quan Guillem i Chusca van vendre a l'abat Odó de Sant Cugat del Vallès una terra al mateix lloc (Rius 1945, doc. 305). Pocs anys després, el 1010, es documenta el castell d'Albinyana i el 1177, a la mateixa zona, el castell d'Esquena Rosa (Rius 1945, doc. 767; Papell 2005, doc. 197). Malauradament, però, es desconeix la localització exacte de totes dues fortaleses.

Existeix la possibilitat que una d'elles se situés en un turó proper a Albinyana, al costat de la capella de Sant Antoni de Pàdua, ja que en el capbreu del 1562 s'esmentava l'existència d'una torre enderrocada al lloc. En el mateix document, però, també es detallava que la casa de Pere Mayner "situada en la plaça pública de dit lloc de Albinyana [avui la plaça vella] (...) antigament fonc lo Castell de dit loc" (Casellas 2000, p. 413). Com a conseqüència, doncs, és difícil determinar quina d'aquestes fortaleses corresponia al castell d'Albinyana i quina al d'Esquena Rosa.

Figura 39. El nucli d'Albinyana en l'actualitat. Pot apreciar-se com es troba parcialment encimbellat i apinyat al costat de l'església de Sant Bartomeu. Cal imaginar-se que a la part més alta del poble deuria existir-hi algun tipus d'edificació defensiva (Ajuntament d'Albinyana, 2018).

[63] Entre d'altres raons, l'arqueòleg considera que cal tenir en compte la inexistència d'establiments de masos al terme, així com la importància que Sant Joan de Rodonyà sembla jugar a l'entorn (Pastor 2009, p. 423).

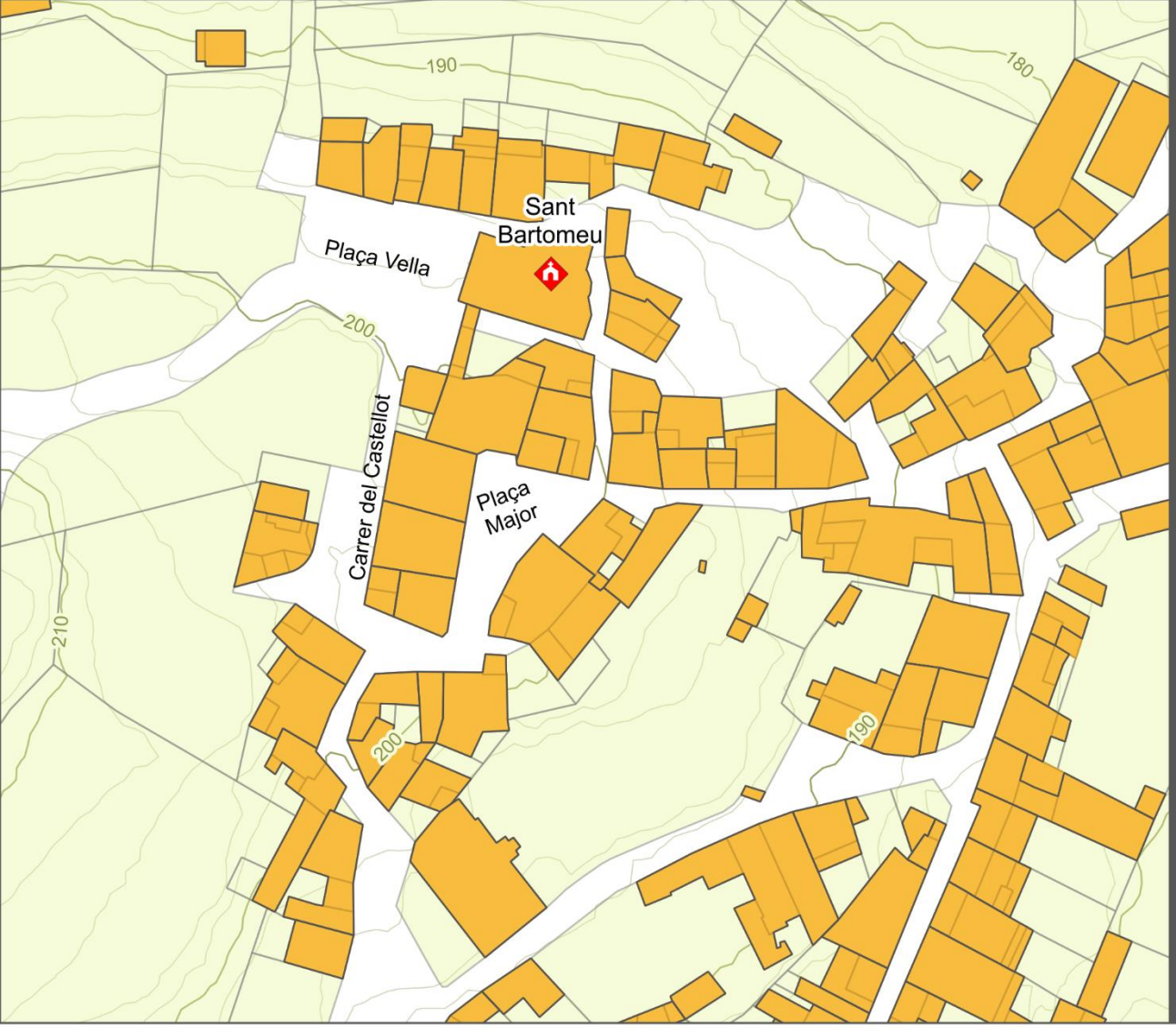

Figura 40. El nucli d'Albinyana i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Pel que fa a l'església de Sant Bartomeu, avui situada a la part més alta del poble (Fig. 39), se'n té constància des de l'any 1154, quan s'esmenta la parròquia d'Albinyana (Español 1991, doc. 13). Cal esperar, però, fins el 1233 perquè s'esmenti la seva advocació sota Sant Bartomeu (Rius 1945, doc. 1313). Malauradament no s'ha pogut localitzar cap referència a l'existència d'un nucli agrupat per a la cronologia d'estudi. Pot assegurar-se, però, que l'espai es trobava habitat, ja que el 1209 es parla dels homes que habitaven a Albinyana (Rius 1945 p. 1273). D'altra banda, el capbreu de 1562 evidencia de forma fefaent l'existència d'una població agrupada, encara que no sembla poder corroborar-ne l'antiguitat (Casellas 2000).

Pel que fa a la morfologia d'Albinyana, pot observar-se l'existència d'un parcel·lari propi d'urbanitzacions de cases entre mitgeres (al nord de la plaça Vella) que conviu amb formes molt més irregulars, compatibles amb l'existència d'unitats domèstiques de mòduls associats (Fig. 40). És possible que l'accidentada orografia del terreny obligués a aquest tipus de formes. Morfològicament, doncs, és un nucli compatible amb un possible origen medieval. Aquest fet,

juntament amb la documentació amb seguretat d'una parròquia al segle XII, la corroboració de que l'espai estava habitat al segle XIII i la documentació d'una agrupació consolidada al segle XVI han permès incloure Albinyana dins la mostra d'estudi com a nucli d'existència hipotètica.

BONASTRE

El primer esment al lloc d'*Alastre*, topònim predecessor de Bonastre, data del 1011, quan es s'esmenta en les afrontacions del terme del castell d'Albinyana (Rius 1945, doc. 432). A partir d'aquest moment, el topònim es documenta en diverses ocasions, primer com a *Alastre* i a partir del segle XIV en la seva forma moderna, Bonastre (Puche 2021, p. 143-144). L'església de Santa Magdalena, avui situada a l'extrem septentrional de la població apareix documentada per primer cop el 1270, com a sufragània de la parròquia d'Albinyana (Latorre 2016).

Josep Maria Puche ha realitzat un estudi detallat de l'evolució urbana de Bonastre, emprant principalment els capbreus de la població dels anys 1562 i 1694 (Puche 2021). Això li permet restituir de forma fidel la morfologia del nucli al segle XVI i proposar, a tall d'hipòtesis, un seguit de fases evolutives. Segons aquest autor, l'origen del nucli es remuntaria al segle XII, quan s'haurien urbanitzat principalment els vorals del camí que comunicava la Pobla de Montornès amb Tarragona. L'església de Santa Magdalena i el nou nucli quedaven separats uns dos-cents metres per motius difícils d'esbrinar i que, segons Puche, podrien ser per la voluntat de respectar les terres propietat del temple.

La morfologia urbana actual mostra la convivència de parcel·lacions rectangulars amb d'altres de planta irregular i que, per tant, resulten compatibles tant amb l'existència d'habitatges entre mitgeres, com de mòduls agregats. La trama urbana resultant manté una certa ortogonalitat, encara que acaba composant un pla heteromòrfic. L'urbanisme del nucli, doncs, sembla comptar amb uns quants segles de recorregut i, de fet, la documentació ens permet corroborar que al segle XVI ja es trobava plenament consolidat. Tot i no poder-se descartar el seu naixement durant els segles XIV i XV, aquest seria un fet força excepcional i poc coherent amb els processos de despoblament del camp viscuts durant aquestes centúries. Conseqüentment, s'ha optat per incorporar en el present estudi el poble de Bonastre com a nucli d'existència hipotètica, a l'espera de futures recerques amb resultats més concloents.

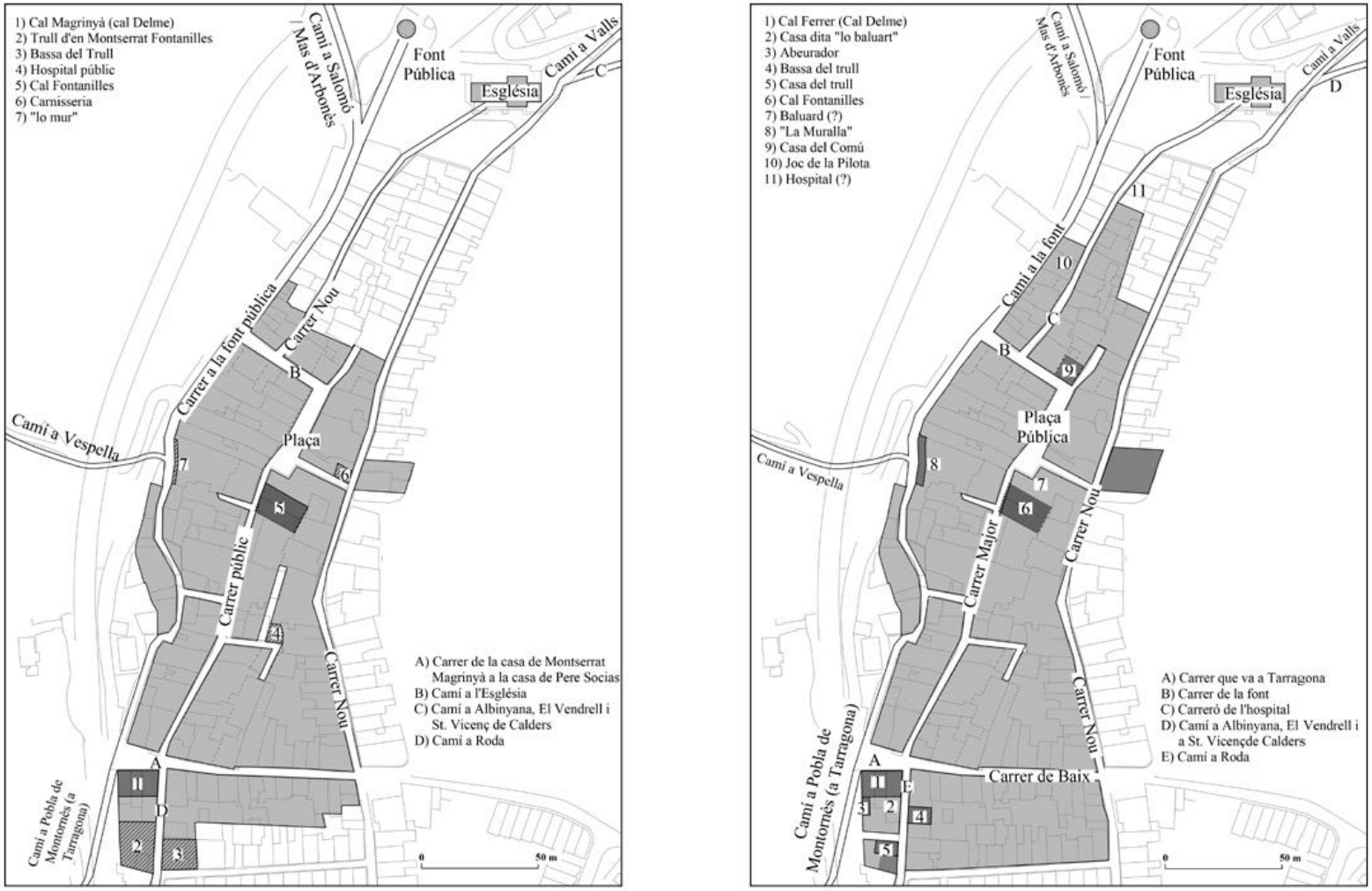

Figura 41. Restitució del nucli de Bonastre segons els capbreus de 1562 i 1694 fetes per Josep Maria Puche (2021, p. 183).

Figura 42. El nucli de Saifores (M. Díaz-Ros).

SAIFORES

"Saifores" apareix documentat per primera vegada, com a antropònim, al segle XII. El 1151 i el 1173 s'esmenta a un tal Mir de Saifores, possiblement un membre de la noblesa local que posseïa un petit domini a les proximitats dels termes de Banyeres i Castellví (Mas 1914, doc. 1678; Rius 1945, doc. 1085). El lloc de Saifores apareix citat com a topònim poc temps després, l'any 1182, quan Guilla de Banyeres va donar al monestir de Sant Cugat potestat per poder construir un rec fins a aquest lloc (Rius 1945, doc. 1141). El primer esment al nucli d'hàbitat data del 1347 quan Guillem Company i Ramon Guerau, d'acord amb els altres prohoms de la vila de Saifores, van acordar fer desaparèixer l'era d'un veí del terme (Urpí i Resina 1991, doc. LIII).

En el nucli actual de Saifores és un nucli poc compacte, on resulta difícil copsar trets morfològics de possible origen medieval (Fig. 42). Al carrer Major poden observar-se exemples d'arquitectura d'època moderna, possiblement dels segles XVI o XVII. Aquest vial seria el que, de

forma més probable, podria tenir orígens més remots, juntament amb la plaça Vella. La resta del nucli sembla presentar una urbanització molt més moderna.

Saifores ha estat inclòs en la mostra del present estudi com un nucli d'existència probable pel final del període d'estudi. S'ha tingut en compte l'antiguitat del topònim, així com el fet que el 1342 fos definit com una "vila". D'altra banda, la seva morfologia urbana seria compatible amb una urbanització d'època medieval en mòduls agregats o, potser, d'habitatges entre mitgeres.

BANYERES

En la venda del castell de Castellet de l'any 977, s'esmenta en les afrontacions la "Guardia de Bagnarias" (Rius 1945, doc. 126). El mot "guàrdia" permet suposar que al segle X ja existia algun espai defensiu on avui hi ha el poble de Banyeres. No és fins a l'any 1032 quan es documenta per primera vegada l'existència del castell de Banyeres en l'establiment que fa d'aquesta fortalesa Guadall, bisbe de Barcelona, a Mir Llopsanç i Quíxol (Mas 1914, doc. 480).[64] Entre les afrontacions del terme que controla el castell s'esmenta la "paratam episcopalem", topònim controvertit que sovint s'ha associat a un espai precedent de la Bisbal del Penedès, però també a un embrió del futur priorat de Santa Maria de Banyeres (Catalunya Romànica 1992a, p. 227). Aquest temple, però, no es documenta amb seguretat fins al segle XII.[65] En canvi, l'església parroquial de Santa Eulàlia, apareix esmentada ja l'any 1054 (Mas 1914, doc. 850).

Cal esperar al segle XIV per trobar les primeres evidències sobre l'existència d'un assentament d'hàbitat concentrat. L'any 1300 es documenta el carrer Major, el 1336 el carrer Nou, el 1138 la "villa de Bagnaris," el 1345 el carrer Travesser (avui Santa Eulàlia) i el 1356 el carrer del Forn (Urpí i Resina 1991, p. 397, apèndix XLIII-XLIV). La documentació, doncs, confirma amb escreix que al final del període d'estudi Banyeres constituïa un nucli de poblament concentrat.

El centre històric de Banyeres s'estructura a l'entorn del carrer Major. Aquest era, possiblement, l'antic vial d'accés al castell, que se situa encara avui sobre un petit turó en un extrem de la població. En el primer tram d'aquest carrer, el més proper a la fortalesa, encara perviu el portal que permetia tancar la vila de Banyeres com un nucli clos, deixant-ne fora, però, l'església de

[64]ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 130, doc. 329

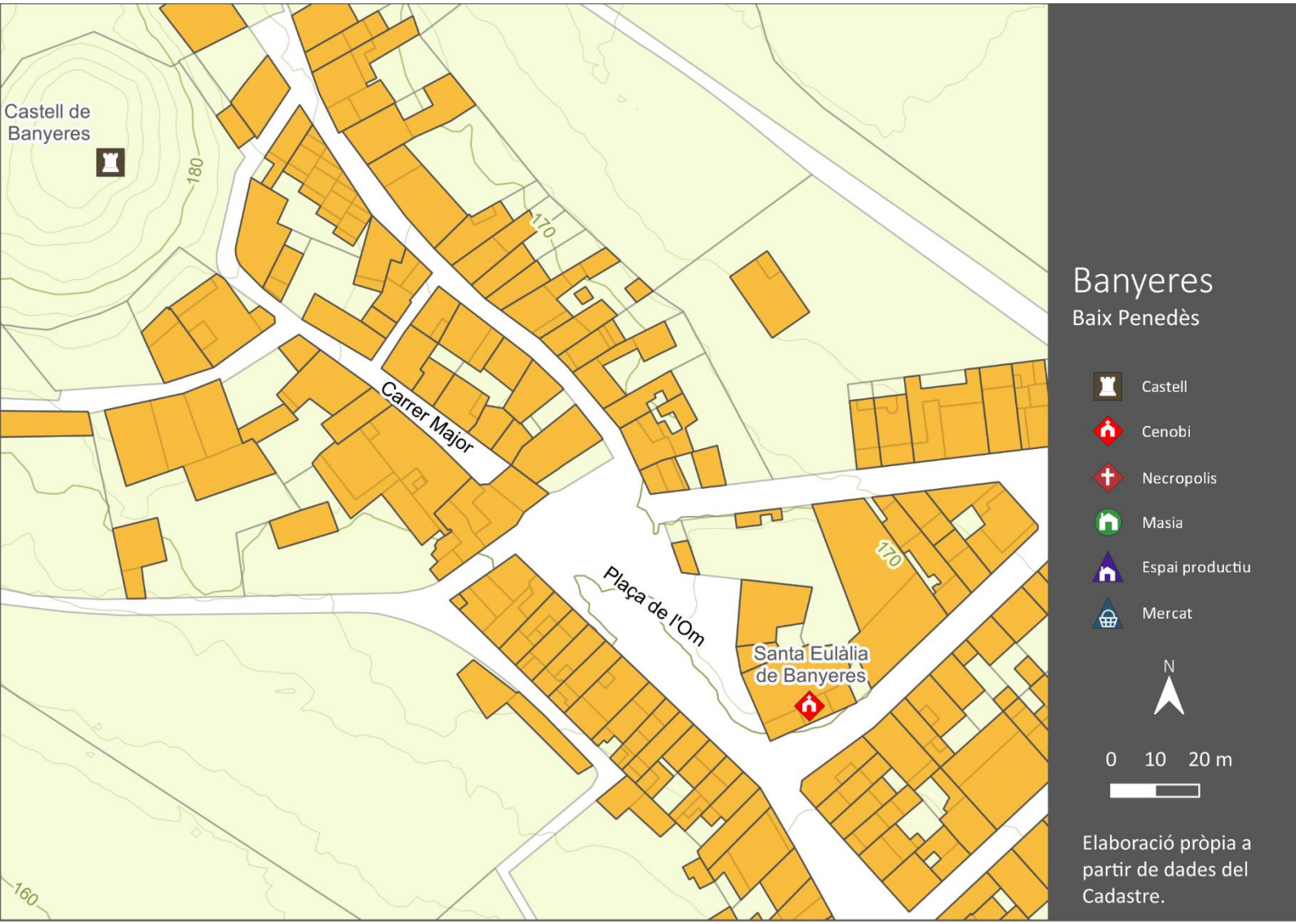
[65]Santa Maria de Banyeres es documenta per primer cop l'any 1158 però l'existència d'una comunitat vinculada al temple no pot confirmar-se fins el 1214. Aquest any Guillema de Castellvell confirma la donació a Santa Maria i als seus servents de diversos drets i possessions (Urpí i Resina 1991, p. 25, 447). El cenobi es localitza, encara avui, al sud del nucli de Banyeres, fora de la població, però sembla que mai va concentrar un nucli al seu entorn

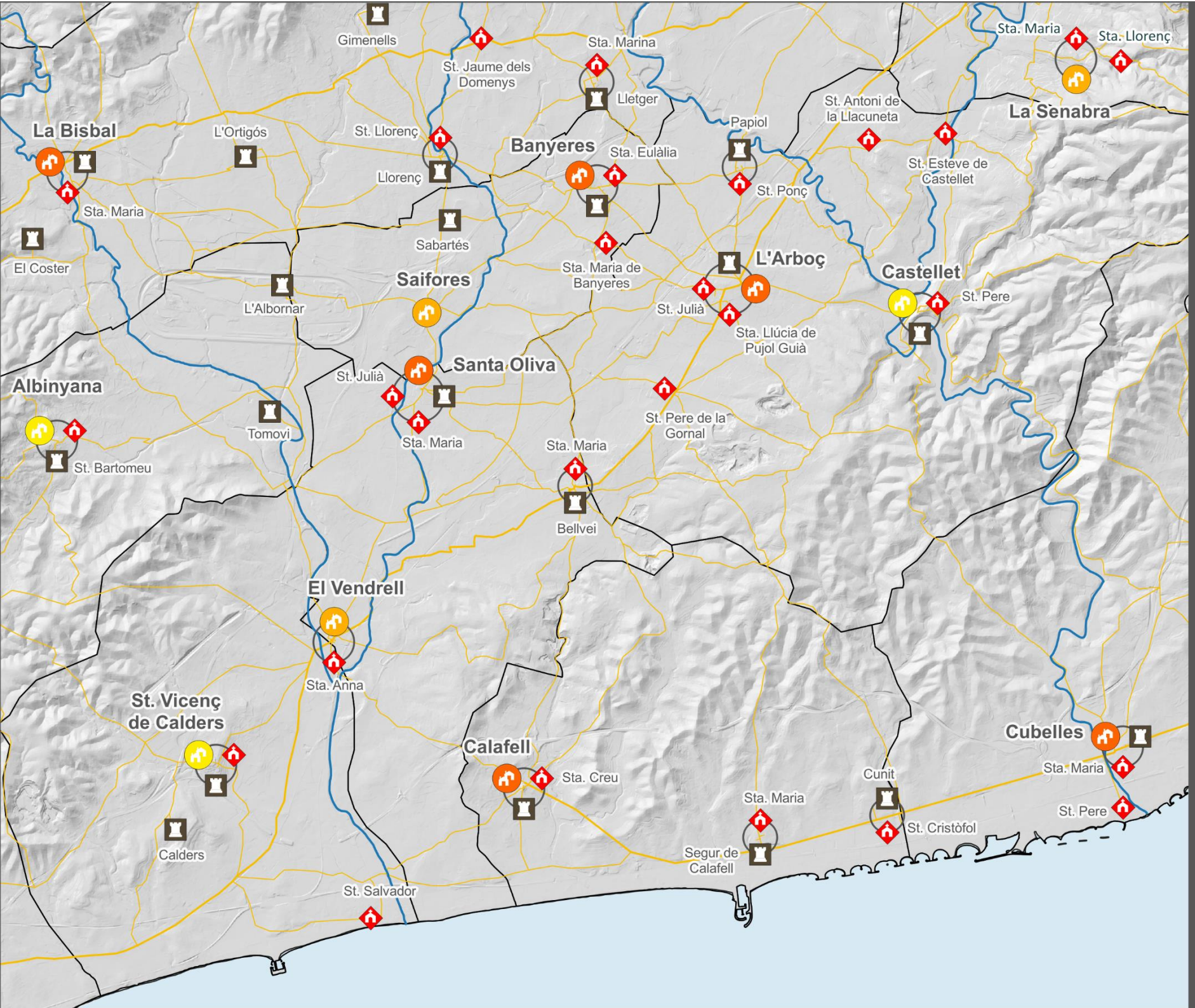
Santa Eulàlia (Fig. 43). Mentre les parcel·lacions a la resta del nucli són regulars, contigües entre elles i pròpies dels habitatges entre mitgeres, al carrer Major mostren unes dimensions i formes més variades, possiblement fruit d'un procés d'evolució històrica de major antiguitat (Fig. 44).

Figura 43. Portal de Cal Figueres, que tanca el nucli clos de Banyeres i que inclou el primer tram del carrer Major que condueix fins al turó del castell. Davant seu s'hi obre la plaça de l'Om amb l'església parroquial de Santa Eulàlia a l'extrem sud (Consell Comarcal del Baix Penedès).

Figura 44. El nucli de Banyeres del Penedès i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

La plana del Penedès meridional

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat: Clarà

Element defensiu o religiós: Sta. Maria

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

LA PLANA PENEDESENCA MERIDIONAL

El tram de la depressió penedesenca més proper al mar va ser subdividit entre els segles X i XI en diversos termes castrals que, en algunes ocasions, també incloïen alguns sectors del massís del Garraf (Fig. 45). Aquest era el cas del terme del castell de Castellet, que va ser construït en un extrem de la serra de Mala, de manera que gaudia d'un bon domini visual de la plana penedesenca. Inicialment, sembla que el seu terme arribava al mar i controlava també un tram de la costa, incloent-hi el castell de Calafell. El domini d'aquesta àrea va ser motiu de disputa a mitjans del segle XI entre Bernat Odger, senyor de Castellet, i el monestir de Sant Cugat, que posseïa el terme veí de Santa Oliva. A finals d'aquesta centúria, però, el terme de Calafell, ja segregat del de Castellet, va passar a estar sota jurisdicció comtal (Santacana 1986, p. 14; 2021, p. 60-61). D'aquesta manera, el terme de Castellet, igual que el d'Olèrdola, va perdre el seu accés al mar, però va mantenir el domini sobre la depressió penedesenca. En aquest sector més planer fou on, sota protecció reial, es va acabar consolidant la vila de l'Arboç.

Fent frontera amb els termes de Calafell i Castellet s'hi trobava el terme de Santa Oliva que, tot i estar subinfeudat a diversos castlans, es va mantenir subjecte al monestir de Sant Cugat fins al segle XIX (Catalunya Romànica, p. 260). Segons la proposta de divisió castral elaborada per Carolina Batet, a principis del segle X aquesta fortalesa dominava una bona part de la plana penedesenca meridional fins arribar al mar (Batet 1996). A principis del segle XI, però, el seu terme va ser dividit en dos i la part més oriental va segregar-se sota la tutela del castell de Calders. Aquesta fortalesa, documentada a principis del segle XI, va seguir estant sota dependència del monestir de Sant Cugat (Rius 1945, doc. 432). A diferència del de Castellet, el terme de Santa Oliva, però, va aconseguir mantenir un estreta franja territorial que li garantia un accés directe al mar.

CASTELLET

El castell de Castellet apareix documentat per primer cop l'any 977, quan el comte Borrell vengué a Unifred la fortalesa, llavors coneguda com de Sant Esteve, amb la condició que en refés els murs i les torres (Rius 1945, doc. 126). Així mateix, les intervencions arqueològiques que s'han realitzat al lloc han corroborat aquestes cronologies d'ocupació (Solanes 1999). Pel que fa

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 45. Poblament a la plana penedesenca meridional a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

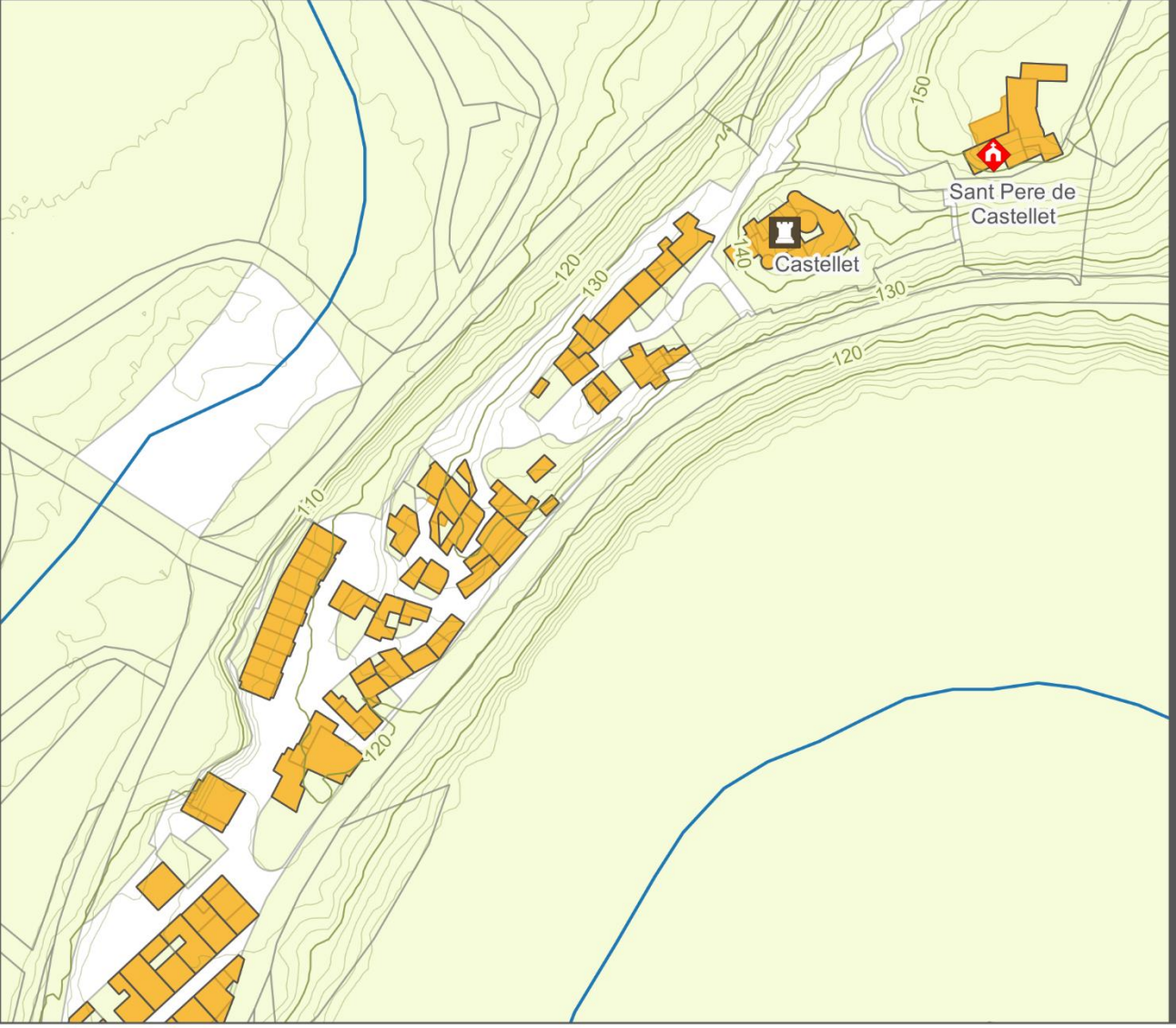

Figura 46. El nucli de Castellet amb els principals espais documentats a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros). El sud-est de la població es troba actualment ocupat pel pantà homònim.

a l'església de Sant Pere, situada al nord-est del castell i a una cota superior, apareix documentada per primer cop l'any 1106 quan Ramon Berenguer va donar el temple a Santa Maria de Solsona, amb la seva capellania, delmes, alous, primícies i esglésies sufragànies (Bach 1984, doc 29).

Tanmateix, no s'ha pogut localitzar cap indici documental sobre l'existència del nucli de població que en l'actualitat s'aixeca a tocar del castell. Encara avui, el nucli de Castellet s'allargassa damunt la carena on se situa fortalesa, a banda i banda del que es pot suposar que n'era el camí d'accés. La seva morfologia és irregular i, tot i que hi ha alguns sectors de parcel·lacions de planta rectangular per habitatges entre mitgeres, també s'observen zones formades per l'agregació de mòduls. Com a resultat, s'obté una trama heteromòrfica que s'organitza a l'entorn d'un eix lineal.

Així doncs, tot i la manca d'indicis que permetin corroborar amb seguretat la seva existència, Castellet ha estat inclòs en la mostra del present estudi com un nucli d'existència hipotètica.

S'ha tingut en compte la seva morfologia urbana compatible amb els models medievals d'hàbitat agrupat, així com la seva disposició a redós del castell i de l'església, plenament documentats i actius durant el període d'estudi (Fig. 46).

L'ARBOÇ

L'any 1062 es documenta per primera vegada el castell de l'Arboç en la venda que Ramon Bernat va fer d'aquest terme i del de Castellet (Feliu i Salarch 1999, doc. 577). Tanmateix, l'existència d'aquesta fortalesa no resulta clara. Alguns autors han considerat que l'esment del "castrum" de l'Arboç feia referència efectivament a un espai fortificat, mentre que d'altres han proposat que pogués ser una expressió jurídica per denominar un conjunt de béns que depenien d'un mateix senyor (Catalunya Romànica 1992a, p. 41; Bonet i Resina 1988, p. 120).

L'església de "Sancto Juliano de Arbutio" s'esmenta per primera vegada l'any 1136[66] i el "lloc" de l'Arboç, el 1174.[67] Cal esperar, però, fins el 1202 per trobar la primera referència a la "vila" de l'Arboç, quan el rei Pere el Catòlic li concedeix el dret de fer mercat setmanal i la qualifica com a "villa mea, noviter populanda" (Conde 1991, doc. 1). Tot i que no s'ha localitzat mai, alguns autors han proposat que l'Arboç hauria rebut també una carta de pobla, ja que el 1211 batlle reial, Ferrer de Girona, feia referència l'existència d'una "carta sigilata" (Bonet i Resina 1988, p. 124). Fos com fos, el que sí que és clar és que aquell mateix any el rei Pere va atorgar-li també el privilegi de celebrar una fira anual (Bonet i Resina 1988, doc. 2; Soler 2016, p. 22). A partir del segle XIII, doncs, el lloc de l'Arboç apareix citat de forma generalitzada com a "vila."[68]

A través del buidatge del capbreu de 1422, Pere Simon i Joan Anton Resina (1988) van dur a terme una proposta de morfologia urbana per l'Arboç medieval. Uns anys més tard, Esteve Cruanyes (2002, p. 28) va fer-ne una actualització, encara que sense detallar els motius de les modificacions (Fig. 47). La vila hauria nascut en una cruïlla de camins entre la *Strata Francisca* i el camí que duia de Sant Jaume dels Domenys cap a Cubelles i la Geltrú (Soler 2016, p. 22).

[66] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 84, núm. 221.
[67] ACA, Cancelleria, Pergamins, Alfons I, núm. 146.
[68] L'any 1251, en la concòrdia entre els germans Tamarit per repartir-se els béns del seu difunt pare s'esmenten els honors "in villa d'Arbucio" [ANC, 1-1087-T-1458].

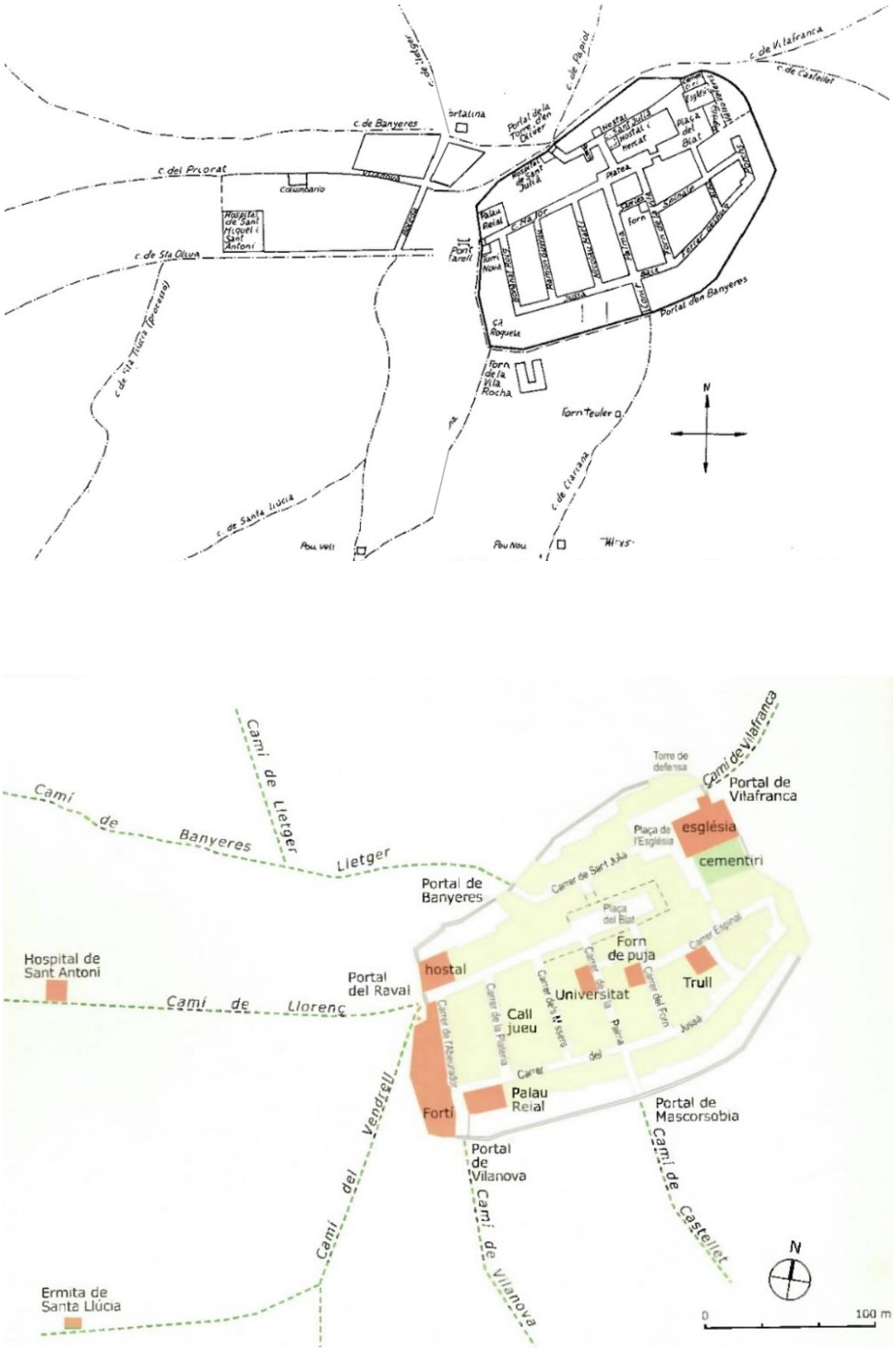

Figura 47. A dalt, restitució morfològica del nucli de l'Arboç a partir del capbreu de 1422 feta per Pere Simon i Joan Anton Resina (1988, p. 264-265). A baix, restitució a càrrec d'Esteve Cruanyes (2002, p. 28). Com a principals diferències destaca la restitució de l'entorn de l'antiga església de Sant Julià, especialment respecte a la ubicació del cementiri així com l'existència d'un portal de la muralla en aquesta àrea. Cal destacar que el carrer Major no tenia sortida pel costat occidental, ja que el portal no es va obrir fins el 1616 (Morera 2015, p. 338).

Exceptuant el nord del centre històric, que presenta una morfologia i parcel·lari irregulars, la resta de l'antic nucli clos[69] sembla regir-se per una trama ortogonal, que suggereix una urbanització planificada a càrrec, segurament, del batlle reial. Les parcel·lacions semblen haver encabit des d'un bon inici habitatges entre mitgeres contigus entre ells, tot i que avui es presenten força desdibuixades. De fet, l'any 1261 Jaume I ja va concedir als veïns de la vila el privilegi d'ampliar casa seva sense permís del batlle i sense pagar l'entrada (Cruanyes 2002, p. 27). És possible, doncs, que ja al segle XIII es produís una alteració de la parcel·lació original.

SANTA OLIVA

L'any 938 el rei franc Lluís d'Ultramar va confirmar les possessions del monestir de Sant Cugat, entre les quals la "ecclesiam Sancte Olive cum ipso alodio" (Rius 1945, doc. 15). Es tracta d'una notícia insegura, ja que el document podria ser una falsificació posterior. El 977 torna a esmentar-se el topònim de Santa Oliva i el 986, en un precepte del rei franc Lotari, es cita l'església com a propietat del monestir de Sant Cugat (Rius 1945, doc. 126). L'any 1002 apareix documentada com a cel·la, on és probable que hi habités una petita comunitat. Tradicionalment, s'ha considerat que aquesta església correspondria a l'actual temple de Sant Julià, actualment integrat dins del castell de Santa Oliva (Latorre 2011, p. 105).

El lloc de Santa Oliva, però, va ser establert el 1012 a Isnabert perquè hi habités amb la seva família, hi treballés, hi construís cases i una torra de pedra i calç. Cinc anys més tard, el lloc va haver de tornar a ser concedit a Bonet, ja que Isnabert segurament no havia complert la seva paraula (Rius 1945, doc. 451, 466). Cal suposar que aquestes escriptures de donació constitueixen l'origen de l'actual castell de Santa Oliva, que l'any 1040 apareix documentat per primer cop (Rius 1945, doc. 553).

A principis del segle XII, el lloc va ser atacat pels sarraïns. Com a resultat, el 1158 el bisbe de Barcelona Guillem va tornar a donar al monestir de Sant Cugat potestat sobre l'església i la comunitat de Santa Maria i sobre el castell i la seva església de Sant Julià (Rius 1945, doc. 1020). Es documenten per primer cop, doncs, els dos temples que han perviscut fins a l'actualitat a Santa Oliva: l'església de Sant Julià del castell, avui capella de la Mare de Déu del Remei, i el priorat de Santa Maria, situat als afores de l'actual població.

[69] Les evidències documentals i arqueològiques han fixat que la fortificació del nucli clos va produir-se al segle XIV, fins llavors sembla que la vila va créixer sense restriccions, tal com ho demostra el privilegi atorgat per Jaume I que permetia al veïnat ampliar casa seva sense permís del batlle (Morera 2015).

Les primeres notícies referents a un nucli de població daten de l'any 1238 quan el vicari reial, Berenguer de Jorba ,va promulgar una sentència contra Guillem de Santa Oliva. Segons s'explica, Guillem havia ocupat el castell de Santa Oliva "vulnerando homines illius loci et etiam cremaverat atque destruxerat totam villam, ipsius castri et cremaverat in eodem castro multas domos" (Rius 1945, doc. 1344). En ple segle XIII, la definició de Santa Oliva com a "villa" no deixa lloc pel dubte: hi existia un nucli concentrat.

El poble va créixer al sud-est del castell (Fig. 48). Els carrers més propers a la fortalesa mostren un parcel·lari irregular, potser format en origen per unitats domèstiques fruit de l'agregació de diversos mòduls. Val a dir, però, que també s'hi detecten parcel·lacions d'habitatges entre mitgeres. La trama resultant, doncs, és heteromòrfica. S'hi detecta, però, l'existència d'un eix de comunicació que estructurava el nucli i que correspondria als actuals carrer Mossèn Antoni Paradís i Torras i Bages.

Figura 48. Accés al castell de Santa Oliva des del carrer de la Planeta. Pot observar-se com el camí que conduïa a la fortalesa va ser urbanitzat a banda i banda (M. Díaz Ros 2019).

El Vendrell

El topònim del Vendrell apareix documentat per primera vegada l'any 1037, per bé que no és fins el 1068 quan el monestir de Sant Cugat va establir a Guitard el mas "Verrell" perquè en tingués cura i en conreés les terres (Rius 1945, doc. 545, 666). Sembla que aquest mas hauria estat l'eina emprada pel monestir de Sant Cugat per mantenir el control sobre aquest àrea. El lloc trobava poblat per diverses famílies que el 1183 Bernat de Papiol va prometre defensar (Rius

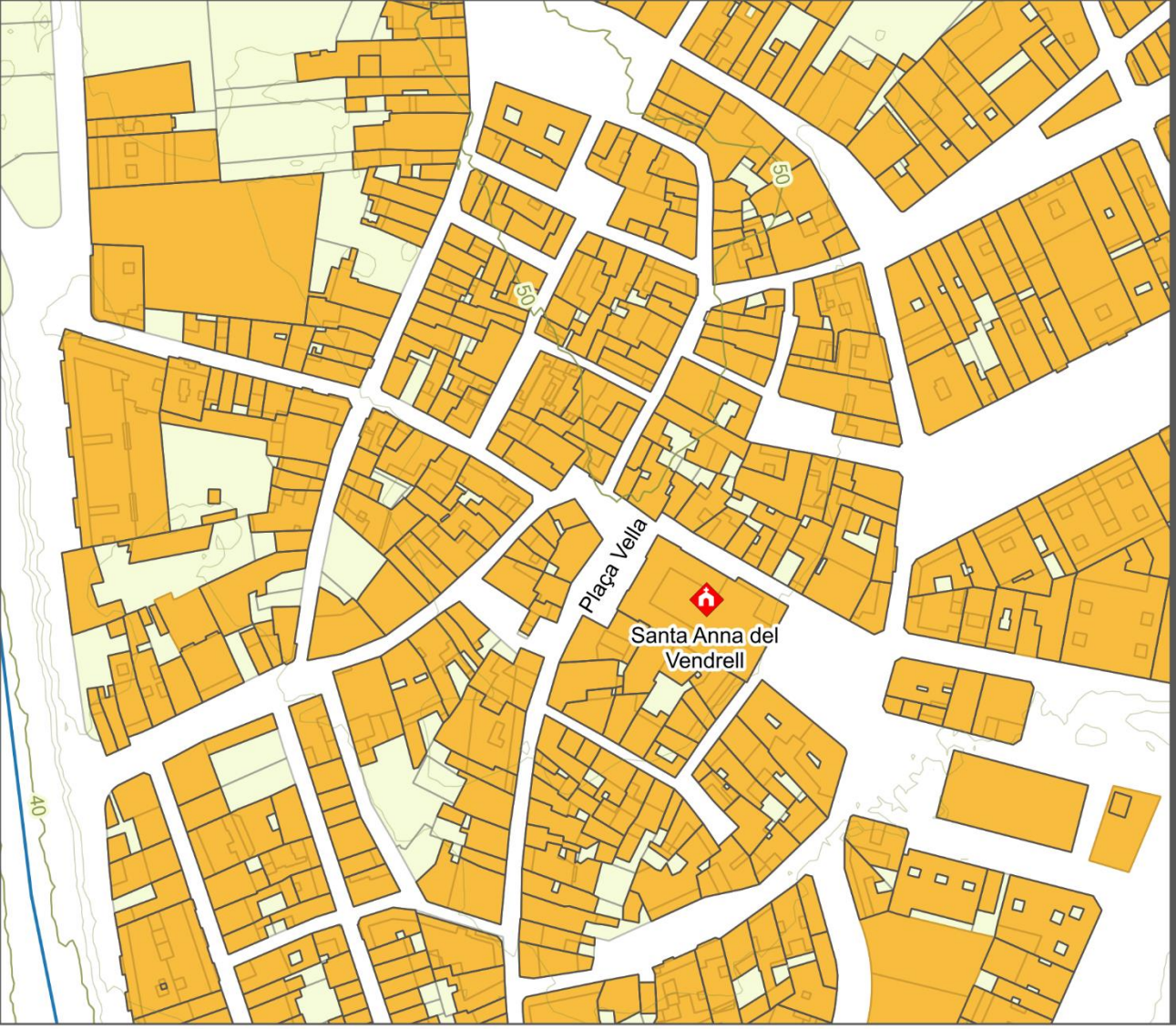

Figura 49. El nucli del Vendrell i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

1945, doc. 1145). En el document, Papiol feia referència a un "instrumento per alphabetum divisum inter me et vos" que, segons Josep Font i Rius, podria tractar-se d'una carta de poblament, que confirmaria l'existència d'un nucli incipient (Font 1969, p. 682).

Tanmateix, les notícies que permeten confirmar que s'havia acabat conformant un nucli agrupat al lloc del Vendrell són més tardanes. El 1307, donat que la majoria de veïnat vivia molt més a prop de l'església de Santa Anna del Vendrell que de la de Sant Salvador de Calders, es va traslladar la seu parroquial des d'aquest última a la primera, que va adoptar-ne també l'advocació (Canyelles 2020, p. 45).[70] Per altra banda, l'any 1342 els vendrellencs van desviar de forma unilateral el camí ral que passava per l'Arboç per fer-lo passar pel Vendrell, fet que va obligar el rei Pere el Cerimoniós a manar-los retornar la via al seu estat original (Canyelles 2020, p. 14).[71] Finalment, el 1366 "los sindichs, e jurats e prohoms del dit loch del Venrell" van exposar al bisbe diverses queixes sobre la conducta del rector de la parròquia per justificar la seva

[70] ADB, *Speculum tituolrum ecclesiasticorum*, vol. 4, fol. 260.
[71] ACA, Cancelleria, Cartes Reials, Pere III, 1999r.

negativa a pagar el delme i la primícia (Canyelles 2020, p. 43-45). Aquest reguitzell d'episodis porten Núria Canyelles a considerar que des de principis del segle XIV existia un nucli al lloc i que comptava amb "una població afermada i amb prou entitat com per ubicar-hi la seu parroquial" (Canyelles 2020, p. 48). El 1414, de fet, el Vendrell ja és qualificat com a "vila" en la visita pastoral que es fa a la parròquia: "Item in dicta ecclesia et sacristia que regitur per laycos dicte ville" (Canyelles 2009, p. 38).

Respecte a l'urbanisme medieval de la vila, Canyelles proposava:

> "la vila va ser construïda al cim d'una muntanyeta de pendent molt suau, entre els torrents de la Bisbal i del Lluc i sembla que, des del primer moment, va ser una vila tancada, és a dir emmurallada. El recinte fortificat va ser planificat a l'entorn de dos eixos viaris perpendiculars que confluïen en un centre, la plaça Vella. La muralla respon a un model de tipus medieval de planta ortogonal allargada, propi de les colonitzacions urbanes del segle XII. Els carrer que es creuen al centre geomètric del recinte, on encara avui hi ha el centre neuràlgic del poder polític i religiós, són en realitat antics camins (...). Es tracta, doncs, d'una vila medieval planificada seguint el model de *poble-cruïlla,* força abundant a la Catalunya nova (Banach et al. 2003, p. 65)."

Com observa Canyelles, el centre històric del Vendrell conserva en el seu sector nord una trama de carrers ortogonal, mentre que al costat sud aquesta es troba més desdibuixada (Fig. 49). També s'hi observen parcel·les que, tot i estar força transformades, segurament correspondrien a una parcel·lació original pensada per a habitatges entre mitgeres.

SANT VICENÇ DE CALDERS

El castell de Calders se situava en algun punt indeterminat de la costa del Vendrell i avui en dia es troba totalment desaparegut. Es documenta per primera vegada l'any 1011 (Rius 1945, doc. 432). Dins del seu terme castral i a un quilòmetre en direcció nord-est, era on s'aixecava probablement[72] el castell de Sant Vicenç de Calders, situat damunt d'un turó i documentat també al segle XI (Rius 1945, doc. 589, 707, 730).[73] El propi topònim de Sant Vicenç ja permet intuir l'existència d'un temple al lloc, encara que cal esperar al 1154 per poder documentar-lo com a parròquia (Español 1991, p. 13). Malauradament, el nucli d'hàbitat que encara avui

[72] Actualment, la fortalesa es troba totalment desapareguda, per bé que la part alta del poble encara és coneguda com "el castell" i les cases del nucli mostren materials petris reutilitzats, possiblement espoliats del castell en runes (Miquel 1993, p. 209).
[73] ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, núm. 0302. Facilitat per Albert Trilla.

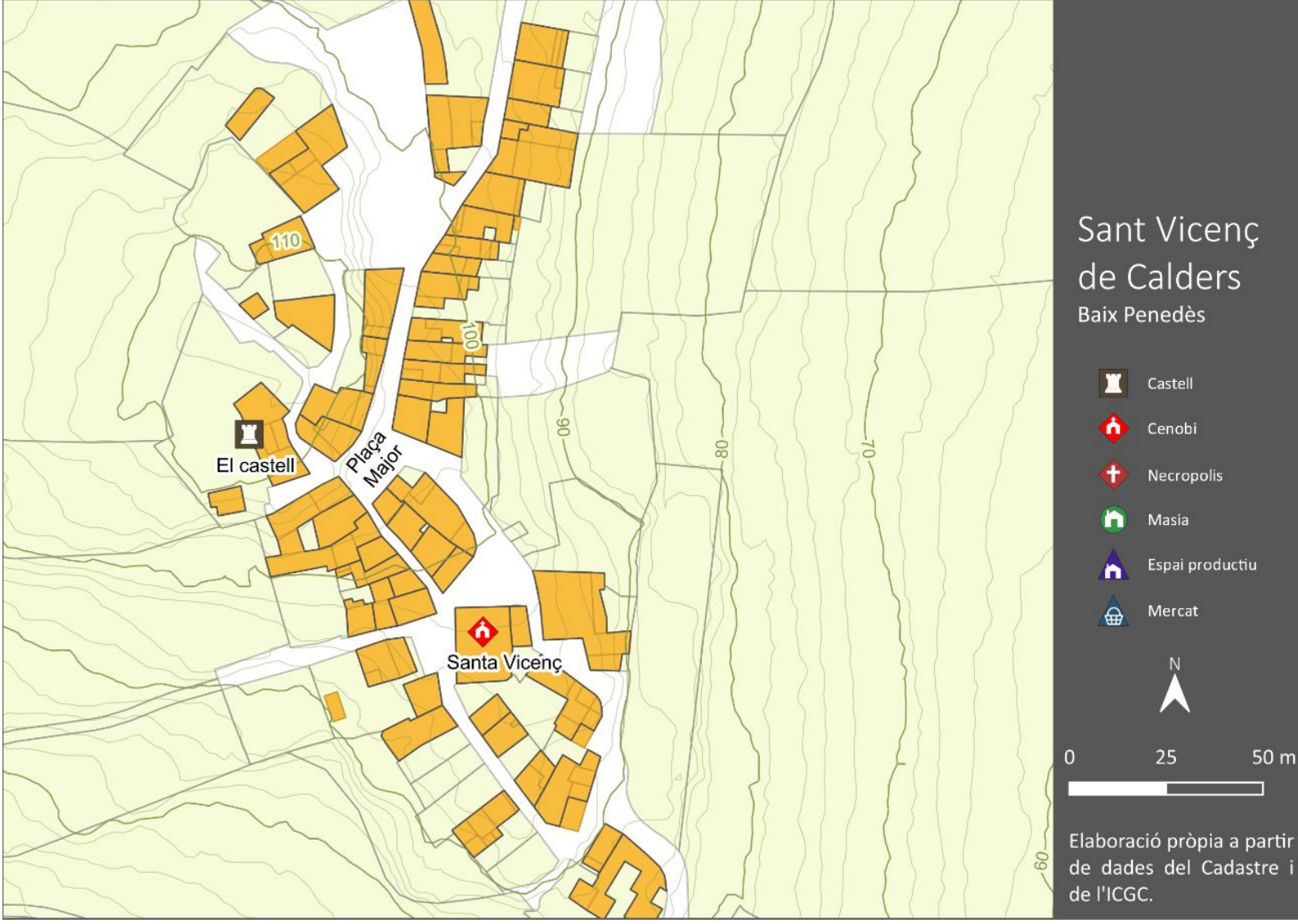

Figura 50. El nucli de Sant Vicenç de Calders i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

persisteix a l'entorn del castell i l'església no s'ha pogut documentar amb anterioritat al segle XIV. El seu parcel·lari mostra una existència majoritària de parcel·les rectangulars, en alguns casos desdibuixades. Únicament, en l'àrea on es podria haver aixecat el castell de Sant Vicenç s'observa l'existència de formes més irregulars (Fig. 50). La seva localització encimbellada, però, remet al models del poblament castral. Donat que no es tenen evidències clares de la seva existència en el període d'estudi, el nucli ha estat inclòs a la mostra sota la categoria de nucli d'existència hipotètica.

CALAFELL

El topònim "Calaphel" apareix documentat per primer cop l'any 999 , mentre que la primera referència al seu castell data de l'any el 1037 (Baiges i Puig, 2019, doc. 1496; Rius 1945, doc. 545). Les excavacions arqueològiques realitzades al turó on s'aixecava la fortalesa, així com al nucli antic del poble, han permès determinar l'evolució del lloc (Fig. 51). Entre els segles X i XI, a l'extrem oriental del turó s'hi trobava l'església de la Santa Creu, envoltada per una necròpolis.

Al costat occidental, en canvi, hi havia una cisterna, protegida per un mur circular, i un camp de sitges, encerclat també per un clos fortificat amb troncs. Finalment, la part central del turó es trobava ocupada per un seguit de cabanyes de planta irregular i de superfície inferior als 25m^2. Aquestes es van construït de forma esglaonada i adaptant-se al desnivell de la roca. Se'n conserven restes de forats de pal, sitges i retalls (Santacana 1986, p.. 41; Santacana et al. 2021, p. 59).

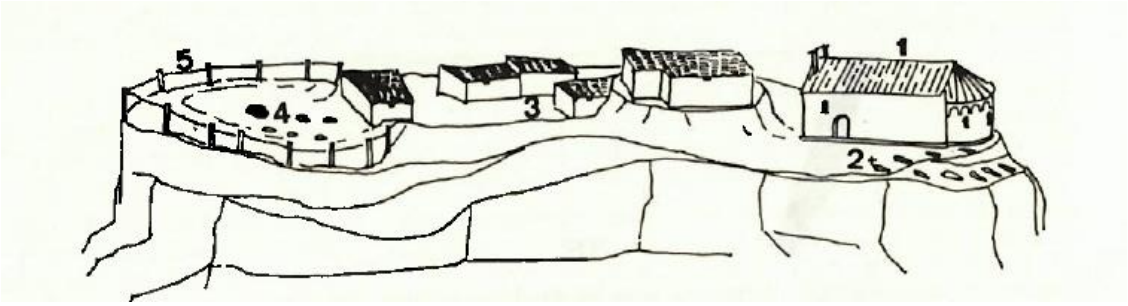

Figura 51. Interpretació esquemàtica del castell de Calafell a principis del segle XI per Joaquim Garcia i Joan Santacana (1993, p. 920). Pot observar-s'hi en el número 1 l'església, al número 2, la necròpolis; el número 3, el nucli d'hàbitat; el número 4, la cisterna i els dipòsits de gra i el número 5, la tanca de troncs.

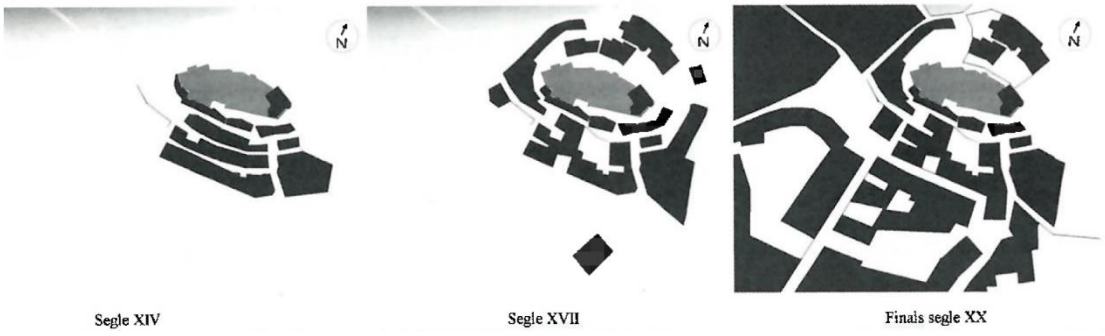
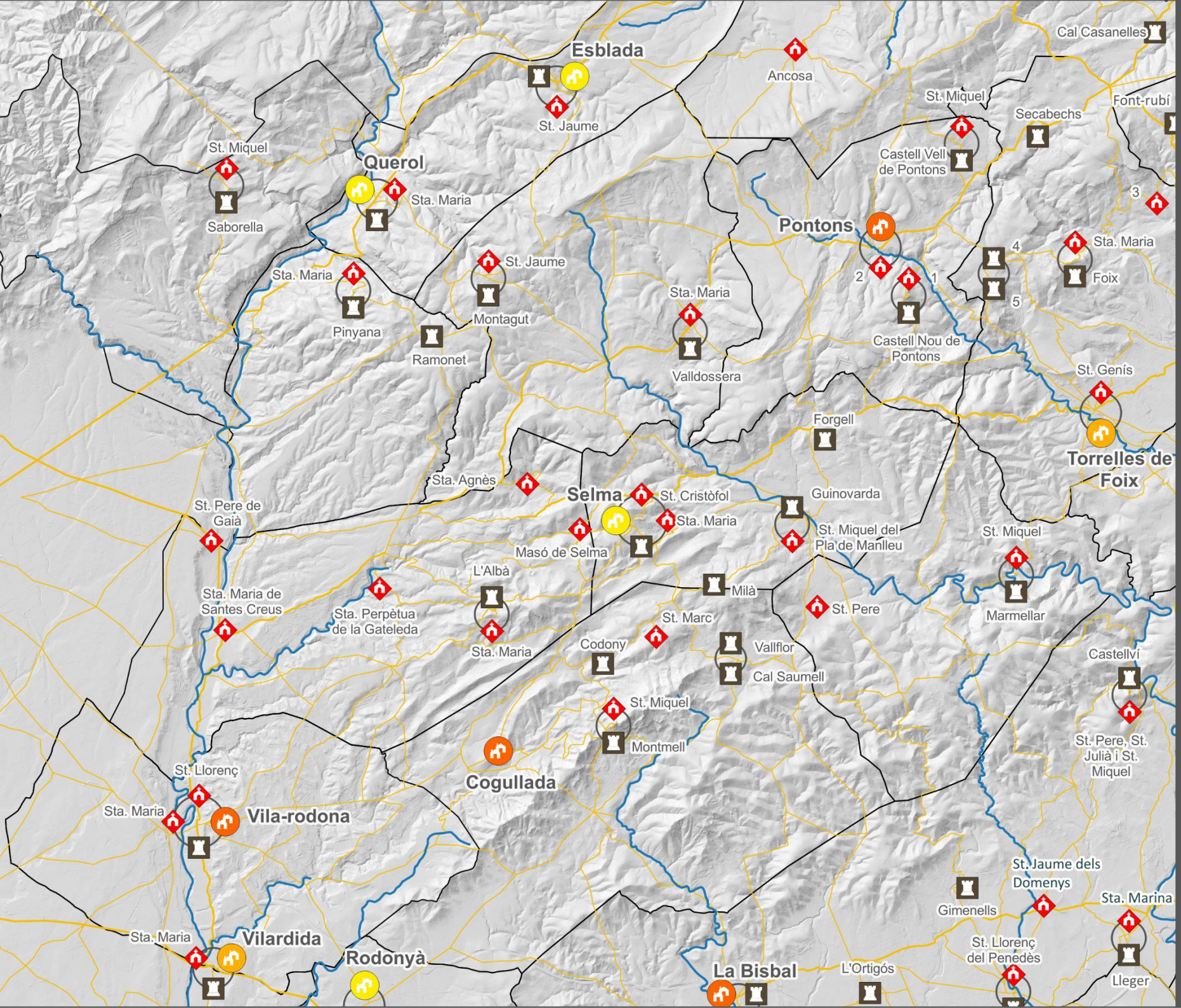

Figura 52. Evolució del nucli de Calafell segons Josep Pou (2011, p. 450). Al segle XIV es proposa l'existència d'un nucli concentrat al vessant del turó on s'aixecava el castell i l'església parroquial, després de la destrucció violenta de l'antiga zona d'hàbitat al segle XII.

Envers el segle XII s'ha documentat la destrucció i l'incendi d'aquests habitatges. Damunt seu van aixecar-s'hi les muralles de pedra del nou castell que, a partir de llavors, va ocupar el cim del turó. Josep Pou considera que els Otger, nous senyors del lloc, van ser els responsables de l'expulsió violenta de la pagesia del cim de la roca, per tal poder-hi aixecar la seva nova fortalesa senyorial (Pou 2011, p. 434-435).

L'àrea d'hàbitat va traslladar-se al vessant del turó, on encara es manté en l'actualitat. Els habitatges del carrer de les Penyes, que ressegueix el perímetre del castell, es troben parcialment excavats a la roca i es considera que van aixecar-se quan la part alta del turó va ser

incendiada (Fig. 52). Al mig d'aquest carrer s'han localitzat les restes d'una antiga construcció. En els seus murs s'hi va recuperar ceràmica vidrada de color ocre-verdós que podria tenir una cronologia a cavall dels segles XIII i XIV. L'existència d'aquesta edificació suggeriria que en època medieval aquest carrer tindria un traçat diferent, segurament més rectilini. D'aquest període , també s'han localitzat dues sitges a la cruïlla entre els carrers Major i de l'Aire (Pou 2011, p. 437-439). En aquest cas, doncs, les evidències arqueològiques confirmen de forma clara l'existència del nucli de Calafell amb anterioritat al segle XIV, de manera que ha estat inclòs en la mostra del present estudi.

El Montmell i l'Alt i el Mig Gaià

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat: Clarà

Element defensiu o religiós: Sta. Maria

1. St. Joan de la Muntanya
2. Sta. Maria
3. St. Llorenç de l'Albareda
4. Torre de Cal Pepó
5. Les Torres Altes

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

EL MONTMELL I L'ALT I EL MIG GAIÀ

La massís del Montmell, que separa la plana penedesenca de la vall del Gaià, es va repartir principalment entre quatre termes castrals: Marmellar , el Montmell, Selma i l'Albà (Fig. 53). La seva divisió va fer-se durant la segona meitat del segle X, quan ja s'havia afermat el control sobre la plana penedesenca. Els termes dels castells de Marmellar, el Montmell i Selma dominaven unes àrees eminentment muntanyoses, mentre que els estreps orientals del massís del Montmell van quedar repartits entre els castells de Foix, Sant Martí Sarroca i Castellví, que controlaven també una part de la plana penedesenca. En l'actualitat, els termes d'aquests castells corresponen a àrees menys poblades, on se'n desconeix en gran mesura el seu poblament durant el període medieval.

A l'oest del terme del Montmell s'hi trobava el terme de Vila-rodona. Aquest topònim apareix esmentat de forma primerenca al segle X i pot tractar-se probablement d'una demarcació anterior a la conquesta comtal, al contenir el topònim "villa." En un primer moment, com succeeix sovint a les àrees occidentals penedesenques, sembla que existia certa confusió sobre la potestat del lloc entre el castell del Montmell i el bisbe de Barcelona, tot i que finalment s'afermà aquesta última senyoria.

També depenia del bisbe de Barcelona el terme del castell de l'Albà que dominava el sector occidental del massís del Montmell i una part de la vall del Gaià. La fundació del monestir de Santa Maria de Santes Creus l'any 1158 a tocar d'aquest riu, però, va suposar, a la pràctica, la creació d'un nou terme jurisdiccional. El 1165 els feudataris de l'Albà, Albert de Castellvell i Guillem d'Ollers, van haver de fer una concòrdia amb monestir de Valldaura, antecedent de Santes Creus, per aclarir els drets que uns i altres tenien sobre la zona (Catalunya Romànica 1995, p. 309).

Finalment, al nord del massís del Montmell i de la vall mitjana del riu Gaià s'hi situa una àrea muntanyosa on destaca el puig Formigosa (990 metres) i el Montagut (964). L'àrea es dividia principalment entre els termes castrals de Querol, Pinyana i Montagut, tots ells documentats a finals del segle X i vinculats durant els segles XI i XII al llinatge dels Cervelló (Catalunya Romànica 1995, p. 347-350).

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 53. Poblament al Montmell i l'Alt i el Mig Gaià a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

VILA-RODONA

El topònim Vila-rodona apareix documentat per primera vegada l'any 959 en les afrontacions del castell de Freixà, a la Marca (Baiges i Puig 2019, doc. 408). En aquestes cronologies, com ja s'ha esmentat anteriorment, les "villae" solen referir-se a una demarcació territorial que podia englobar diversos nuclis de població i aquest deuria ser probablement el cas de Vila-rodona. Com és habitual en tota l'àrea, l'àrea de Vila-rodona va estar durant uns anys en disputa entre els senyors del Montmell i el bisbe de Barcelona, encara que finalment va recaure sota domini d'aquest últim (Feliu i Salrach, 1999, doc. 890; Mas 1914, doc. 1772).[74] La seva proximitat al riu Gaià feia que la zona es trobés plena de molins, que es documenten amb assiduïtat ja al segle XI.[75]

L'any 1189 el bisbe de Barcelona Ramon va atorgar carta de poblament a la vila de "Castelli Crescendis," que sovint s'ha assignat erròniament a Creixell, però que correspon a l'actual Vila-rodona (Font 1969, doc. 184). Aquest era el nom que rebia el poble a finals del segle XII i principis del XIII. Segons Marina Miquel:

> "la tardana carta de poblament atorgada pel bisbe Ramon l'any 1189 a la vila de Castellcreixent sembla no tant el tret de sortida sinó la culminació d'un primer procés d'estructuració del poblament que ha començat ja a mitjan segle XII. L'existència d'un incipient nucli de poblament anterior al 1189 és fora de dubte, tal com ho mostra el mateix topònim de la vila, Castelli Crescendis, i com així també ho explicita l'encapçalament de la carta de poblament" (Miquel 2004, p. 90).

La carta de poblament s'inicia amb la donació de la "villam meam Castelli Crescenti populationibus et hedificatoribis ibi habintantibus presentibus et futuris." Sembla, doncs, que no hi ha ombra de dubte per demostrar que a finals del segle XII ja es trobava fundat l'actual nucli de Vila-rodona. El nom del nucli també evidencia l'existència de la fortalesa de Vila-rodona, situat encara avui en un tossal a l'est del poble. Pel que fa a l'església parroquial de Santa Maria, l'any 1205 entre les signatures d'una venda hi figura la del "capellanus Ville Rotunde" i el 1279 se cita l'església, que va aportar 107 sous per les croades (Catalunya Romànica 1995, p. 70; Rius,

[74] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 176, doc. 420.

[75] El 1157 el bisbe de Barcelona estableix una terra erma a Vila-Rodona, sobre els molins a tocar del Gaià; el 1161, el mateix bisbe estableix un molí prop de Vila-Rodona a Guillem de Lavit i Guillem de Terrassola; el 1172 el monestir de Santes Creus paga als hereus d'Arnau de guàrdia 35 sous per la compra d'un molí a Vila-Rodona; un any després, el mateix cenobi compra un camp amb un "molnar", rec i cap rec (Mas 1914, doc. 1772, 1979; Font 1969, doc. 117; Papell 2005, doc. 153).

1946, p. 106). A més, des d'inicis del segle XIII la vila sembla acollir un mercat, com ho demostren les cartes dels reis Pere I i Jaume I posant-lo sota la seva protecció (Porta 2014, p. 100).

L'actual parcel·lació del nucli antic de Vila-rodona està composta per parcel·les de planta rectangular que, molt probablement, des d'un inici acollirien habitatges entre mitgeres contigus entre ells, com és habitual en les viles planificades. Com a resultat, es pot observar una trama ortogonal amb algunes irregularitats, probablement degudes al pas del temps.

VILARDIDA

El petit nucli de Vilardida es troba dividit entre els termes municipals de Vila-rodona i Montferri. El topònim Vilardida s'esmenta per primer cop l'any 960, en les afrontacions del terme de Castellví de la Marca, possiblement per designar una petita àrea poblada, i és citat en diverses ocasions al llarg del segle XI (Baiges i Puig 2019, doc. 852). El 1151 Pons Pere va encomanar Vilardida, situada al Gaià i als termes del Montmell i Castellví, a Ramon de Llorenç amb la condició de que, en cas de fer-hi cases i una fortalesa, la seva descendència hi mantingués la potestat (Mas 1914, doc. 852).

El nucli s'estructura a l'entorn d'una plaça irregular, al nord de la qual s'hi conserva una casa-forta. Aquesta es troba integrada dins l'actual casa de Cal Tudó i s'hi ha detectat un fragment d'*opus spicatum* i arcs ogivals de possible origen medieval (Fig. 54 / Catalunya Romànica 1995, p. 357). L'església de Santa Maria, en canvi, se situa a l'est de la plaça.

Figura 54. A l'esquerra, portal d'accés a l'edifici conegut com el "castell" de Vilardida a mitjans del segle XX.[76] A la dreta, interior del mateix edifici, on pot apreciar-se un arc ogival i, al fons, un fragment de paret feta en opus spicatum (Catalunya Romànica 1995, p. 357).

[76] ANC, Pere Català Roca, 1950-1956, 1-1236-N-1971.

La parcel·lació sembla haver estat originada per unitats domèstiques formades mitjançant l'agregació de mòduls. No es pot detectar, almenys actualment, una divisió parcel·lària per habitatges entre mitgeres i, en cas d'haver existit, actualment es troba totalment desdibuixada. Vilardida ha estat inclosa dins la mostra del present estudi com un nucli d'existència probable, donades les evidències documentals i la morfologia compatible amb un origen medieval.

LA COGULLADA

La primera notícia documental de la Cogullada data de l'any 974, quan el bisbe Vives de Barcelona va fer una crida als habitants del terme del Montmell perquè es traslladessin als dominis episcopals, crida que també feia extensible als habitants de la "Cuculiata" (Baiges i Puig 2019, doc. 624). El topònim és citat en diverses ocasions en els dos segles següents i el 1181 Guisla de Banyeres va encomanar el lloc al llinatge dels Bessons, que va posseir-lo fins el 1247. Un segle més tard va ser abandonat (Miquel i Vila 2005).

Les excavacions arqueològiques al lloc han permès detectar com a la part més alta del jaciment va aixecar-s'hi una torre circular, a la qual s'hi van afegir al segle XII un seguit d'estructures annexes. D'aquesta fortificació se'n té una referència documental del 1221, quan el matrimoni d'Arnau de Bessons i Stela van donar-la en dot al seu fill Guillem:

> "unam partem domus nostre de Cugurada cum omnibus suis tenedonibus versus castrum de Albano et versus Sanctas Cruces, videlicet: staticum inferius cum cellario et omnes tenedones sicut dividit serra in qua domus sedet et pervadit ad collem de Hassiolis et redit ad viam que exiit de domo et transit per serram fitam et vadit ad Villa Rotundam" (Miquel i Vila 2005, p. 75).

La zona d'hàbitat s'estructura en tres terrasses paral·leles al vessant oest del turó. S'hi ha localitzat diverses unitats domèstiques de planta rectangular (Miquel i Vila 2005, p. 66). Malauradament, només s'ha excavat una estança que correspondria a un habitatge de majors dimensions, format mitjançant l'agregació de diversos mòduls continus (Fig. 55). Com a resultat, la morfologia del nucli tampoc és clara. Tanmateix, ha estat inclòs en la mostra al considerar-se provada la seva existència com a nucli de poblament a finals del segle XIII. De fet, el seu abandonament ha esta fixat per l'arqueologia a mitjans del segle XIV.

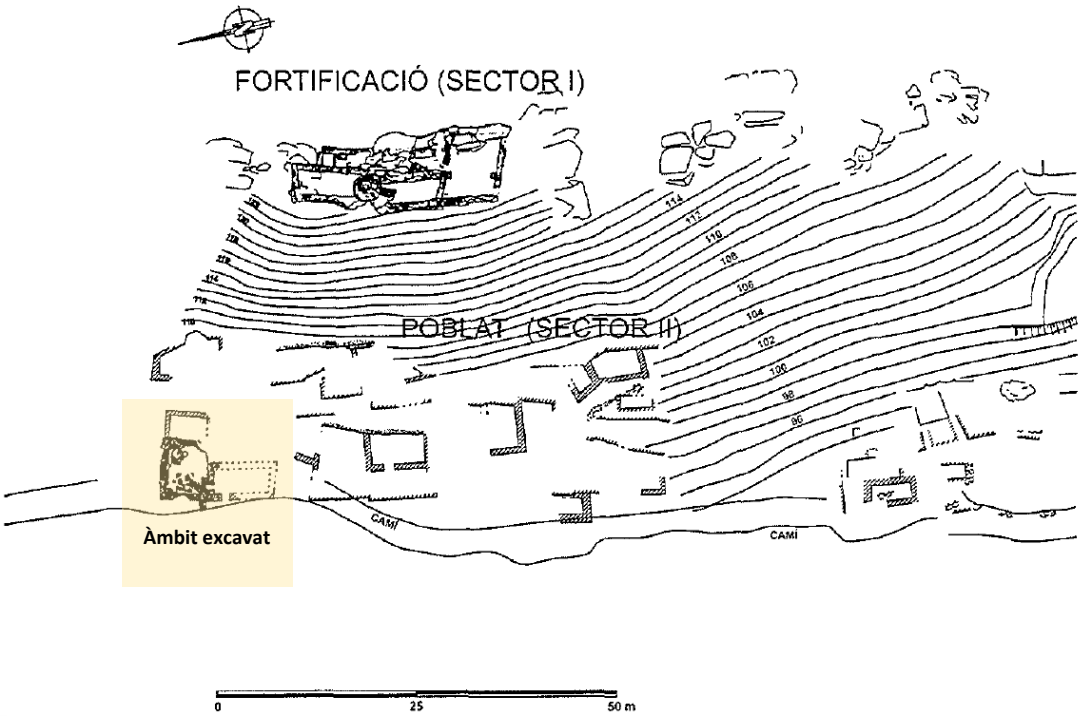

Figura 55. Planta general del jaciment de la Quadra de la Cogullada, on pot observar-se la fortificació i la zona d'hàbitat (Miquel i Vila 2005).

SELMA

L'any 978 el bisbe Vives de Barcelona va firmar una concòrdia amb Guitard de Mureden sobre el castell de l'Albà i va reservar-se sota el seu domini el castell i l'església de Selma (Udina 1947, doc. 2). Uns anys després, el 1029, Ermengarda de Subirats va testar a les esglésies de Santa Maria i Sant Cristòfol de Selma les cases i vinyes que tenia al mateix lloc (Baucells et al. 2006, doc. 437). Es confirma, doncs, que a principis del segle XI el lloc de Selma era habitat i que ja hi existien el castell i dos temples: el de Santa Maria, situat dins del recinte castral, i el de Sant Cristòfol, a uns dos-cents metres i en una zona més planera, on s'acabaria formant el nucli de Selma.

Tot i que el castell i l'església de Selma són documentats amb assiduïtat al llarg dels segles XII i XIII, aquest no és el cas del nucli d'hàbitat, del qual no se'n té cap notícia. Donat que va ser abandonat a mitjans del segle xx, la informació cadastral que se'n té també és minsa, més enllà d'un mapa de l'any 1923 (Fig. 56). En ell s'hi pot observar un nucli format a l'oest de l'església de Sant Cristòfol, adaptant-se a l'orografia el terreny. Els habitatges semblen de planta irregular, possiblement formats mitjançant l'agregació de diversos mòduls i disposats de forma alveolar. Aquesta morfologia compatible amb un origen medieval, les referències escrites d'habitatges al

segle XI i la proximitat amb el castell i l'església de Sant Cristòfol han estat motius suficients per considerar Selma com un nucli d'existència hipotètica i que, per tant, l'incloguéssim en la mostra del present estudi.

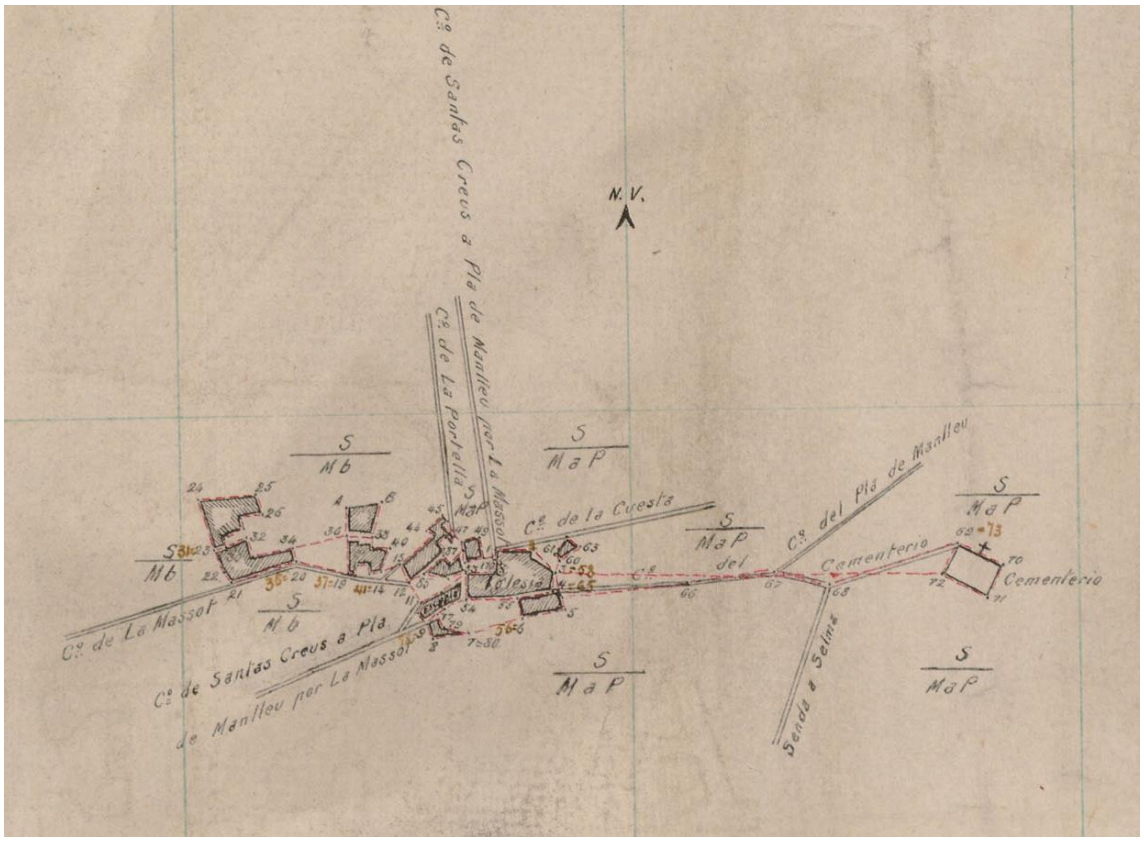

Figura 56. Plànol del nucli de Selma l'any 1923. Pot observar-s'hi com l'església de Sant Cristòfol exerceix com a node de comunicació i que encara es troben dempeus les cases situades en pendent a l'oest del temple.[77]

QUEROL

L'any 990 Sendred de Gurb va atorgar al monestir de Sant Cugat dos alous dels termes de Montagut, Pinyana i Querol (Rius 1945, doc. 246). Aquesta és la primera referència documental al lloc de Querol, tot i que cal esperar al 999 per trobar el primer esment al castell, encara avui situat al capdamunt d'un turó (rius 1945, doc. 341). L'església de Santa Maria, a uns cent metres de la fortalesa, es documenta per primer cop el 1154, en la butlla del papa Celestí (Español 1991, doc. 13).

El nucli actual de Querol s'agrupa al sud-oest del castell, a la falda del turó (Fig. 57). Es tracta d'una agrupació de cases petita, estructurada a l'entorn de tres carrers que conflueixen a la

[77] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Selma (1923). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#.

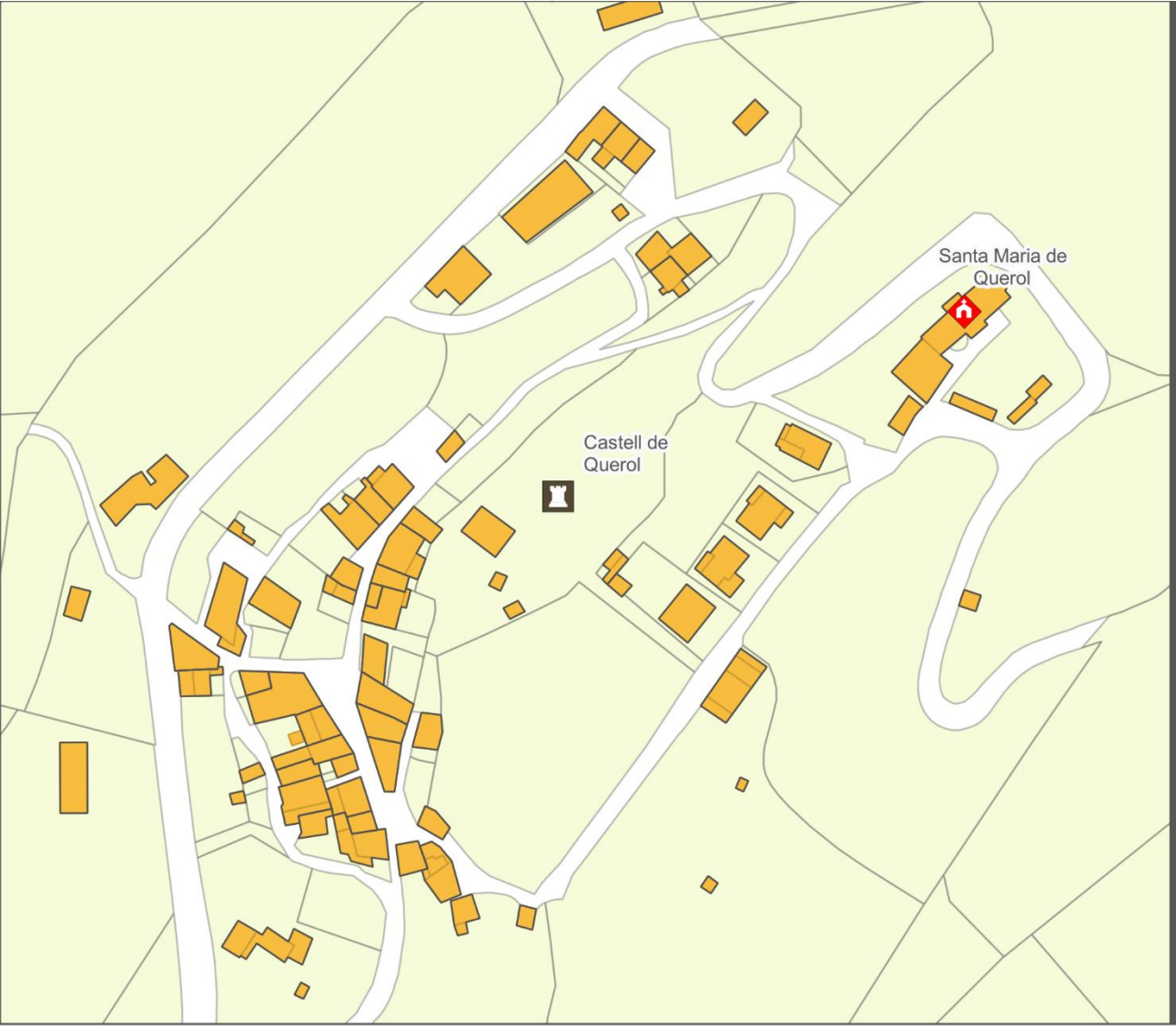

Figura 57. El nucli de Querol i les principals edificacions documentades a finals del seglexiii (M. Díaz-Ros).

plaça de Sant Sebastià. La majoria de parcel·les actuals són de planta rectangular i, per tant, s'associen a habitatges entre mitgeres contigus entre ells. Cal destacar que l'església parroquial de Santa Maria es troba al nord-est del castell de Querol, als afores de la població. El nucli, de fet, compleix un bon nombre dels trets característics que Jordi Bolòs detalla per als pobles castrals: se situa al costat d'un castell, compta amb xarxa de carrers circulars al seu entorn i té l'església fora del nucli (Bolòs 2004, p. 205). Per aquest motiu, tot i que no es tenen indicis arqueològics o documentals de la seva existència durant el període d'estudi, Querol ha estat inclòs com una població d'existència hipotètica.

Esblada

L'església de Sant Jaume d'Esblada ha estat considerada de possible origen romànic, per bé que l'edifici actual es troba totalment transformat (Catalunya Romànica 1995, p. 68). El temple se situa a la part alta del nucli, que avui es troba totalment abandonat i gairebé intransitable. A la part alta del poble, a l'interior d'una casa enrunada, s'ha localitzat l'existència d'una torre de

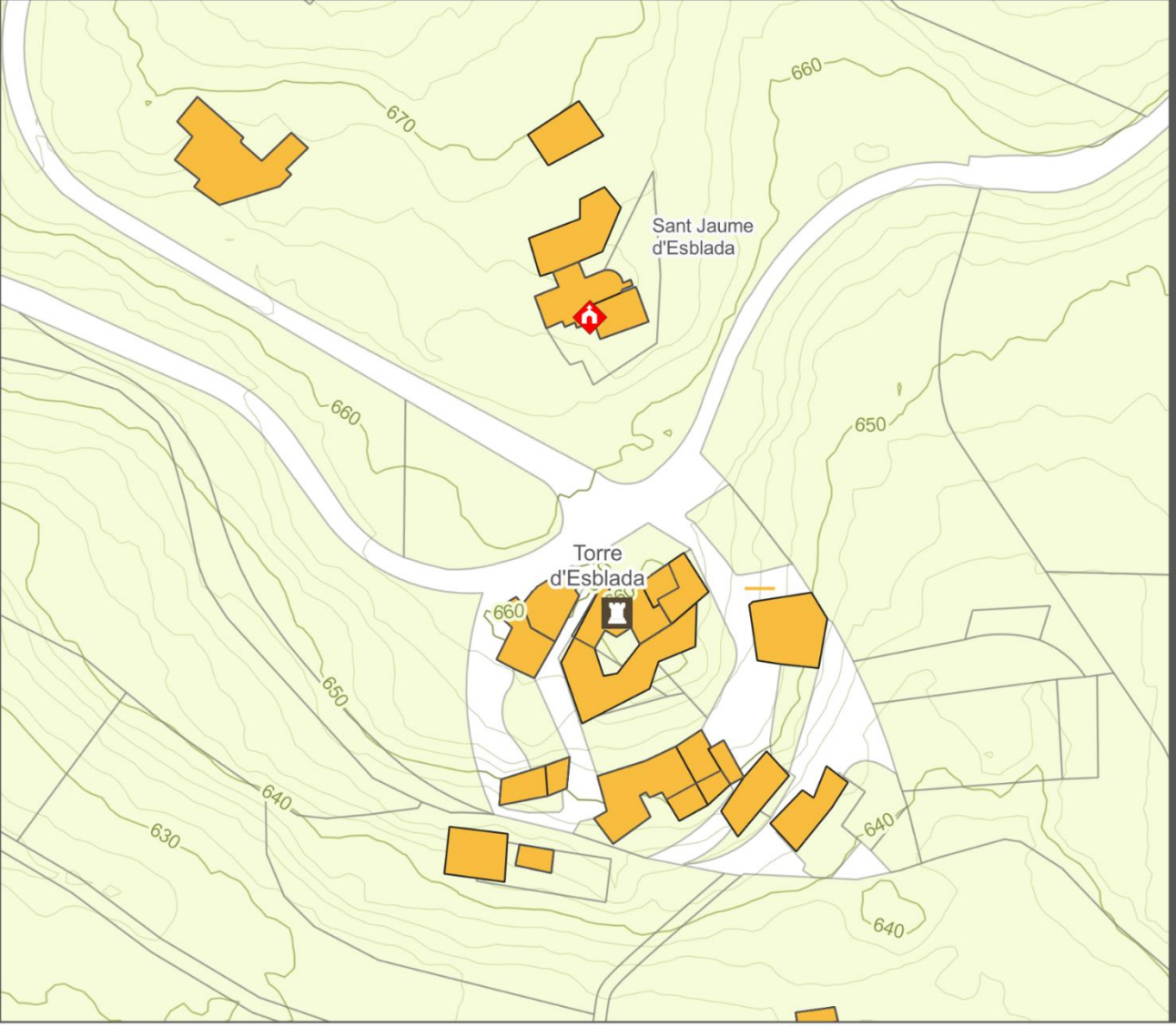
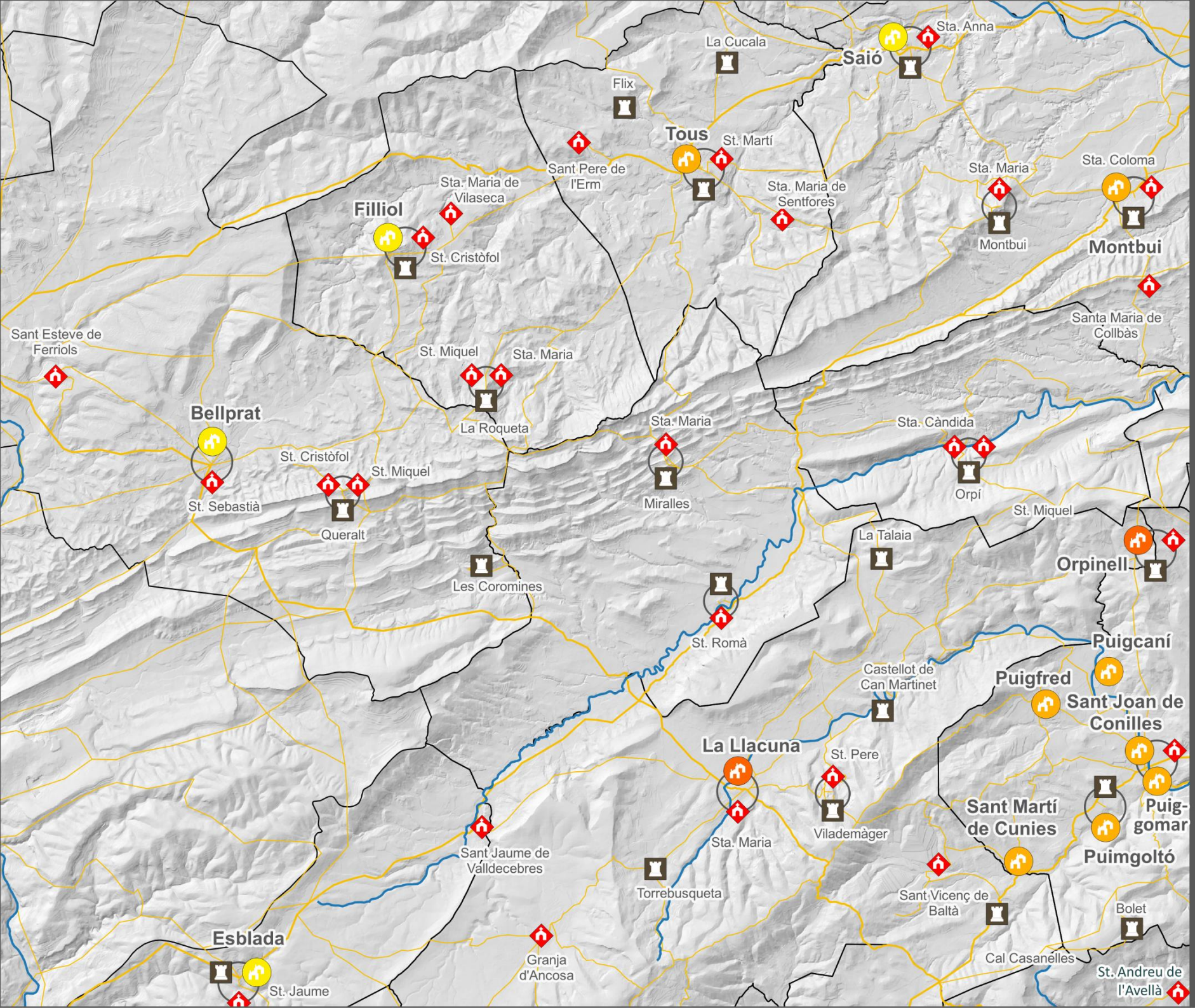

Figura 58. Restitució morfològica del nucli d'Esblada a partir de les ortofotos preses al llarg del segle XX i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

planta circular, de 5,60 metres de diàmetre i que conservava una alçada d'uns 8 metres. Els seus murs són de 120 cm de gruix, estan fets de pedra lligada amb morter de calç i presenten un aparell majoritàriament irregular. Donada la seva tipologia i atenent a d'altres paral·lels localitzats a l'entorn del riu Gaià, se li ha atribuït una cronologia medieval, probablement del voltant del segle XI (López et al. 2011).

Malauradament, no es conserven referències escrites ni de l'església, ni de la torre, ni del nucli d'Esblada per època medieval. De fet, l'abandonament del poble provoca que la informació cadastral disponible no sigui excessivament fiable, de manera que la morfologia del nucli ha estat restituïda mitjançant les ortofotos preses al llarg del segle XX (Fig. 58). Pot observar-se que el nucli s'agrupava a l'entorn d'una possible plaça, a una cinquantena de metres al sud de l'església de Sant Jaume i la torre d'Esblada. Tot i no tenir referències escrites ni arqueològiques que permetin confirmar el seu origen medieval, el nucli d'Esblada sembla deure la seva formació a la concentració d'hàbitat entorn del binomi torre-església. Per aquest motiu, doncs, ha estat incorporada a la mostra del present estudi com un nucli d'existència hipotètica.

Les serres d'Ancosa

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat **Clarà**

Element defensiu o religiós **Sta. Maria**

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

LES SERRES D'ANCOSA

La zona de les serres d'Ancosa està composta per alineacions muntanyoses gairebé paral·leles, alternades amb àrees més planeres i agrícoles. La part més meridional es trobava subdividida entre els termes de Pontons, Foix, Font-rubí i Mediona, que seran analitzats més endavant. Al sector septentrional, en canvi, s'hi localitzava el terme de Vilademàger, que controlava la vall del primer tram del riu Mediona-Riudebitlles, així com l'altiplà d'Ancosa (Fig. 59). Aquest terme és documentat a finals del segle X en mans dels comtes de Barcelona, tot i que a partir del 1079 va passar a estar sota domini dels Cervelló (Catalunya Romànica 1992a, p. 430). Al nord seu, disposat de forma paral·lela, s'hi trobava al terme de Miralles. Aquesta fortalesa controlava la vall que s'obria a l'entorn de la riera homònima, així com el vessant meridional de la serra de Miralles. Igual que el terme de Vilademàger, Miralles va estar en mans dels Cervelló des del segle XI (Catalunya Romànica 1992a, p. 513).

Al nord del terme de Miralles, d'oest a est, hi havia els termes de Queralt, la Roqueta i Tous. Aquest últim constituïa una àrea de transició entre les serres d'Ancosa i la conca d'Òdena. Com gran part de les fortaleses d'aquesta zona, el castell de Tous va ser entregat pels comtes de Barcelona al bisbe de Vic l'any 960. En un primer moment el seu terme es trobava incorporat dins del terme de Montbui, però ben aviat se'n va segregar. Fins al segle xv, el castell va estar infeudat als Tous, una família de castlans que va adoptar el nom de la fortalesa (Catalunya Romànica 1992a, p. 314). A ponent del terme de Tous se situava el terme de la Roqueta. Aquest districte ocupava una àrea més muntanyosa i, a partir del segle XI, va recaure sota domini dels Cervelló.[78]

Finalment, cal fer esment del terme de Queralt. Aquesta terme s'estenia per la serra homònima, així com per una àrea més planera, on s'acabaria fundant la vila de Santa Coloma, ja a la Baixa Segarra. L'àrea més muntanyosa del districte, però, on se situa el castell de Queralt i el nucli de Bellprat formava part de la vegueria de Vilafranca i, per tant, ha estat inclosa dins l'àmbit d'estudi (Catalunya Romànica 1992a).

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

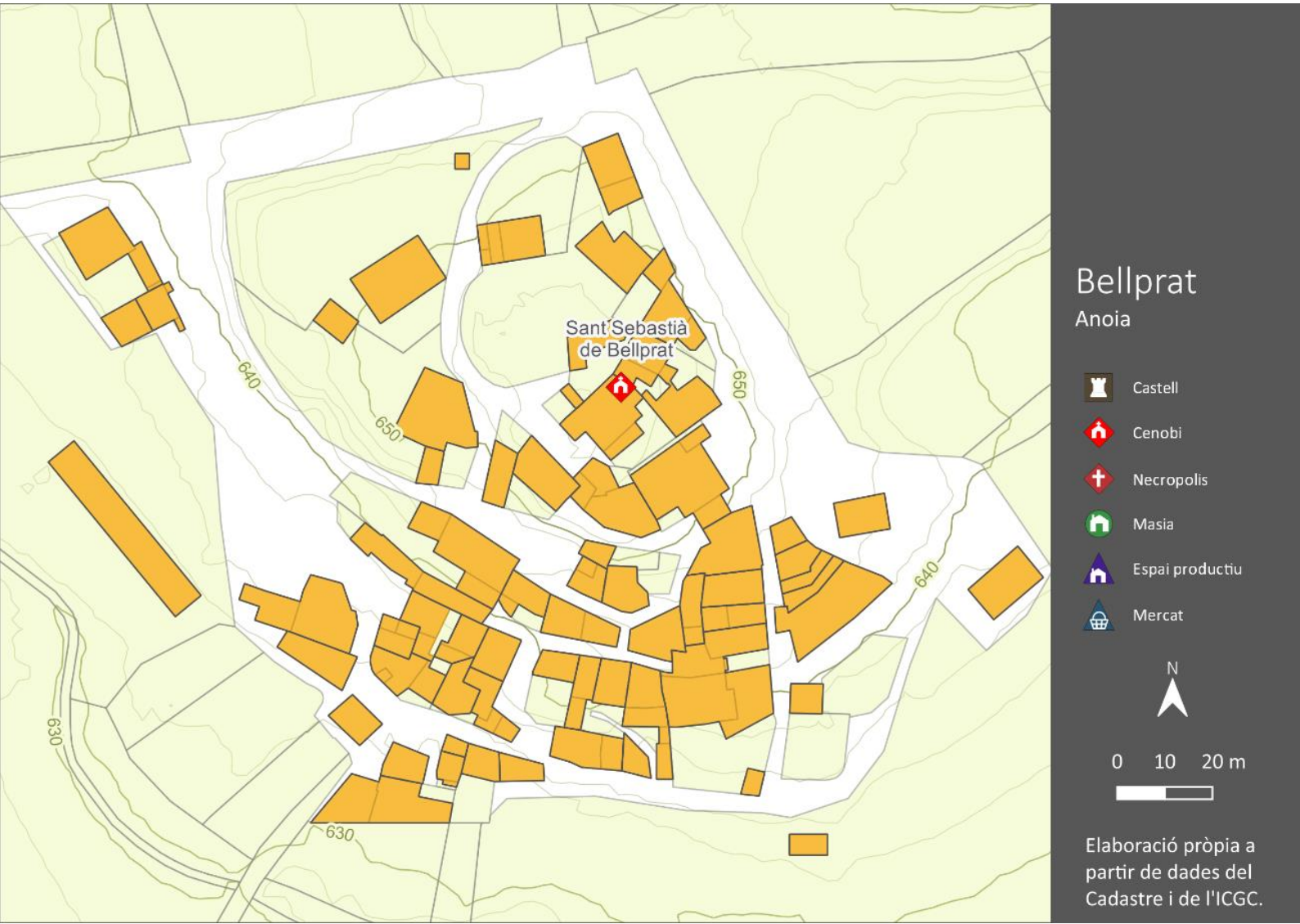
Figura 59. Poblament de les Serres d'Ancosa a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

[78] Aquest llinatge va protagonitzar nombrosos plets amb el bisbe de Vic per tal de definir els límits amb el terme veí de Tous.

BELLPRAT

El nucli de Bellprat se situa dos quilòmetres al nord-oest del castell de Queralt, en una plana als peus de la muntanya on s'aixeca la fortalesa. Tot i que el castell de Queralt apareix documentat al segle X (Ordeig 1999, doc. 864; Baiges i Puig 2019, doc. 661), cal esperar al segle XV per trobar les primeres referències escrites del lloc de Bellprat i de l'església de Sant Sebastià del mateix lloc. Aquest temple el 1425 va passar a ser seu parroquial en substitució de l'església castral de Sant Jaume, que es trobava al castell de Queralt i era molt més inaccessible (Catalunya Romànica 1992a, p. 375). Així mateix, Gerard Carceller documenta Bellprat com a "lloc" en la documentació de la baronia de Queralt del segle xv. L'historiador considera que el qualificatiu de *locus* denomina, en el cas de la baronia, formes diverses de poblament i no pot associar-se d'una forma directe a nuclis de poblament concentrat (Carceller 1998, p. 26). Tanmateix, admet que en el cas de Bellprat és probable l'existència d'una població agrupada a l'entorn de Sant Sebastià, sorgida a mesura que el castell de Queralt perdia importància (Carceller 1998, p. 30). De fet, Bellprat és un dels *locus* de la baronia de Queralt que presenta més població (entre 23 i 43 focs) segons els fogatges baix-medievals.

Figura 60. Nucli actual de Bellprat i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

L'església de Sant Sebastià de Bellprat se situa a la part més alta del poble, en un petit turó, i les primeres notícies que se'n tenen daten del segle XV. El nucli s'expandeix a l'entorn del temple, especialment al costat sud. La seva disposició a recer de l'església de Sant Sebastià permet plantejar un hipotètic origen medieval, al tractar-se d'un possible poblament eclesial. El parcel·lari actual mostra la combinació de parcel·les rectangulars i d'altres d'irregulars, que formen una agrupació on no s'observa l'existència de cap trama geomètrica (Fig. 60). Atenent a aquesta morfologia i a les evidències documentals d'època baix-medieval, Belllprat estat inclòs en la mostra del present estudi com un nucli d'existència hipotètica.

FILLOL

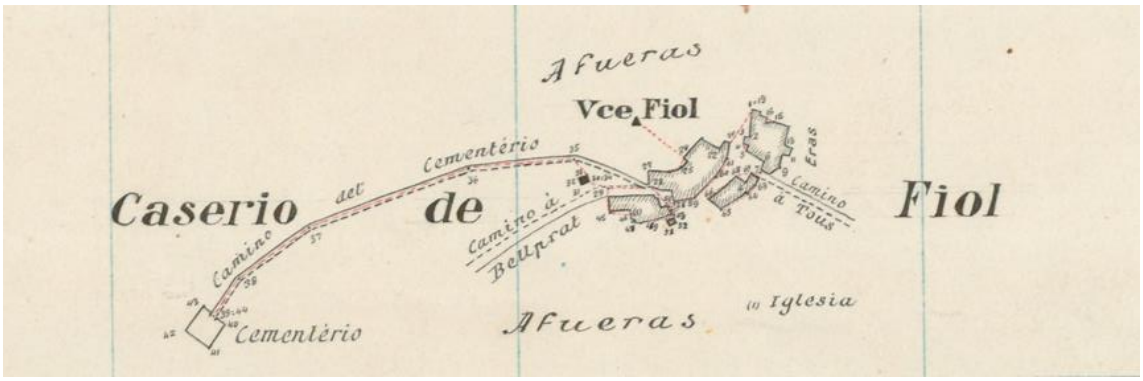

Figura 61. Plànol del nucli de Fillol a principis del segle XX. Pot observar-se i com ja llavors era un nucli reduït estructurat a l'entorn del camí que duia de Bellprat a Tous. S'hi pot notar l'existència de més edificacions de les que actualment es conserven, de manera que la seva trama urbana és més contínua.[79]

La primera referència al lloc de Fillol data del segle XI quan s'esmenta la parròquia de "Phiol" en el llistat de parròquies del bisbat de Vic (Catalunya Romànica 1984, vol I, p. 72). Cal imaginar que en aquell moment ja existia un temple en l'emplaçament actual de l'església de Sant Cristòfol. El castell de Fillol es documenta més tardanament, l'any 1162. Avui en dia no se'n conserva cap rastre, per bé que se suposa que es trobava a les immediacions del poble actual (Catalunya Romànica 1992a, p. 314). Cal esperar a la Baixa Edat Mitjana per trobar informació sobre el nucli de població, que ha sobreviscut fins a l'actualitat. Fillol és esmentat com un dels "locus" del terme de Queralt. Segons Gerard Carceller correspondria a una "morfologia d'hàbitat concentrat de petites dimensions" on els castells i les torres haurien esdevingut "el centre articulador al voltant del qual s'estructurava i s'organitzava la vida d'aquests *loci*" (Carceller 1998, p. 26).

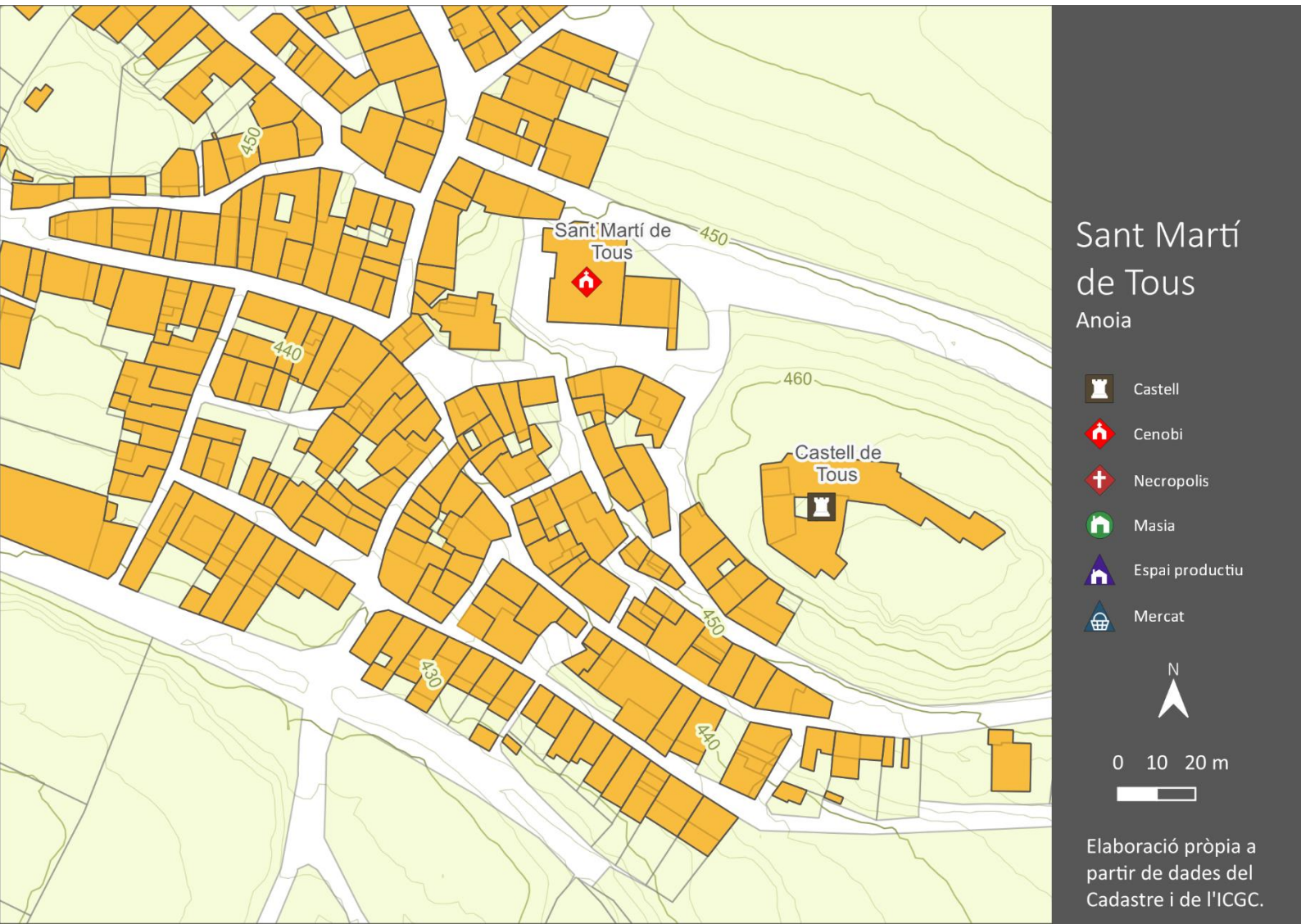
[79] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Bellprat (1917). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#

Tal com pot observar-se en les ortofotografies preses al llarg del segle XX, alguns habitatges de Fillol han estat abandonats, de manera que la seva morfologia s'ha vist alterada. Tanmateix, el plànol de la població realitzat el 1917 pel Instituto Geográfico y Estadístico (actualment, Instituto Geográfico Nacional) permet una aproximació més completa a la morfologia del nucli (Fig. 61). Aquest sembla haver-se adaptat al pendent del terreny i està conformat per unitats de mòduls agregats, disposades de forma alveolar o contigües entre elles. Al tractar-se d'un nucli tant reduït i poc compacte es fa difícil parlar de l'existència d'una trama urbana, per bé que es pot copsar una certa organització a l'entorn d'un camí. Degut a les referències escrites del lloc i a la seva morfologia, de possible origen medieval, s'ha inclòs Fillol com un nucli d'existència hipotètica.

Tous

El castell de Tous apareix documentat per primera vegada l'any 960, quan el comte Borrell va donar-lo a Sant Pere de Vic (Baiges i Puig 2019, doc. 423). Així mateix, l'església de Sant Martí de Tous també és una de les parròquies esmentades en el llistat fet pel bisbat de Vic al llarg del

Figura 62. Nucli de Tous i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros).

segle XI (Catalunya Romànica 1984, vol. I, p. 72). Pel que fa al nucli de població, no se'n conserven notícies documentals amb anterioritat al segle XIV. L'any 1341 el rei Pere el Cerimoniós va concedir permís per celebrar mercat cada dijous al lloc de Tous (Roca 2011, p. 48).[80] Una concessió d'aquesta tipologia se solia fer en viles d'una certa entitat, fet que permet deduir que en aquell moment Tous constituïa ja un nucli i tenia certes perspectives de creixement.

El centre històric de la població actual s'estructura a l'entorn del castell, situat al capdamunt d'un petit turó (Fig. 62). Sota seu, al vessant sud-oest, s'hi aixeca el poble de Tous i l'església de Sant Martí. Actualment s'observa una combinació de parcel·les rectangulars i irregulars, contigües entre elles i disposades de forma concèntrica a l'entorn del castell. L'orografia ha esdevingut probablement un factor determinant a l'hora de fixar l'organització urbana del nucli. Tous pot considerar-se un exemple poble castral (Bolòs 2004, p. 203) i, per tant, és molt probable que s'originés amb anterioritat al segle XIV, quan apareix documentat com a nucli.

La Llacuna

El terme de Vilademàger apareix documentat per primer cop l'any 984 en les afrontacions del terme de Font-rubí, mentre que el castell s'esmenta per primera vegada l'any 990 (Baiges i Puig 2019, doc. 846, 1099). Aquesta fortalesa, juntament amb l'antiga església parroquial de Sant Pere, es troba en un promontori conegut com la Roca Vermella, al vessant septentrional de la serra de la Llacuna. Des d'aquest punt s'obté un bon domini visual de la vall del Mediona-Riudebitlles, que en aquest tram rep el nom de riera de la Llacuna. Malauradament, les excavacions arqueològiques plantejades a la fortalesa no han permès corroborar l'existència d'un possible nucli al voltant del castell (Bolòs 1994, p. 171; 2004, p. 34, 207; Sabaté 2018).

L'any 1020 la comtessa Ermessenda i el seu fill Berenguer Ramon van donar a l'abat Odenguer de Sant Llorenç de Munt i al seu monestir l'església de Santa Maria de la Llacuna perquè hi fundessin un priorat (Puig 1995, doc. 384). Del temple i del cenobi en l'actualitat no en queda rastre, ja que durant la desamortització va ser transformat en habitatges. Se situava a la part més alta del poble de la Llacuna i l'actual plaça del Fortmicó formava part de les seves dependències. De fet, dos dels absis del temple, descoberts el 1980, van quedar mutilats i integrats dins dels murs d'un habitatge del carrer del Priorat (Catalunya Romànica 1992a, p. 433).

[80] ACA, Cancelleria, Registre, 871, fol. 186.

Figura 63. Nucli actual de la Llacuna i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros).

A finals del segle XII, es documenta un primer indici d'hàbitat agrupat al terme de Vilademàger sota l'impuls de Sant Llorenç de Munt. L'any 1191 l'abat d'aquest cenobi va donar als conjugues Berenguer de Vilanova i Pereta i als seus fills les cases on habitaven i els va concedir permís per aixecar-ne una altra al costat de la seva, davant d'uns cups i del farraginal que arribava fins a la via Mercadera. Desconeixem on se situaven aquests cases, encara que no sembla descabellat plantejar-se que es trobessin a la Llacuna, ja que per aquest nucli hi transcorria l'esmentada via Mercadera.

Lurdes Mallart, de fet, proposa que aquest camí, vora el qual hi tenien la casa Berenguer de Vilanova i Pereta el 1191, fos un dels factors que va afavorir la creació del poble de la Llacuna entre els segles XI i XIII (Mallart 2008). Aquesta via, coneguda també com la carrerada de la Segarra, unia la plana penedesenca amb Santa Coloma de Queralt. El trànsit de persones,

animals i mercaderies estaria confirmat per l'existència d'un hospital al lloc. Amb tot, la primera referència documental a la "vila" de la Llacuna és força tardana i data de l'any 1303.[81]

El nucli actual de la Llacuna conserva, gairebé íntegre, el seu nucli clos amb els diferents portals d'accés (Fig. 63). A més, a l'interior de moltes de les cases del centre històric es conserven arcs ogivals de possible factura gòtica (Fig. 64 / Mallart 2008, p. 46-48).

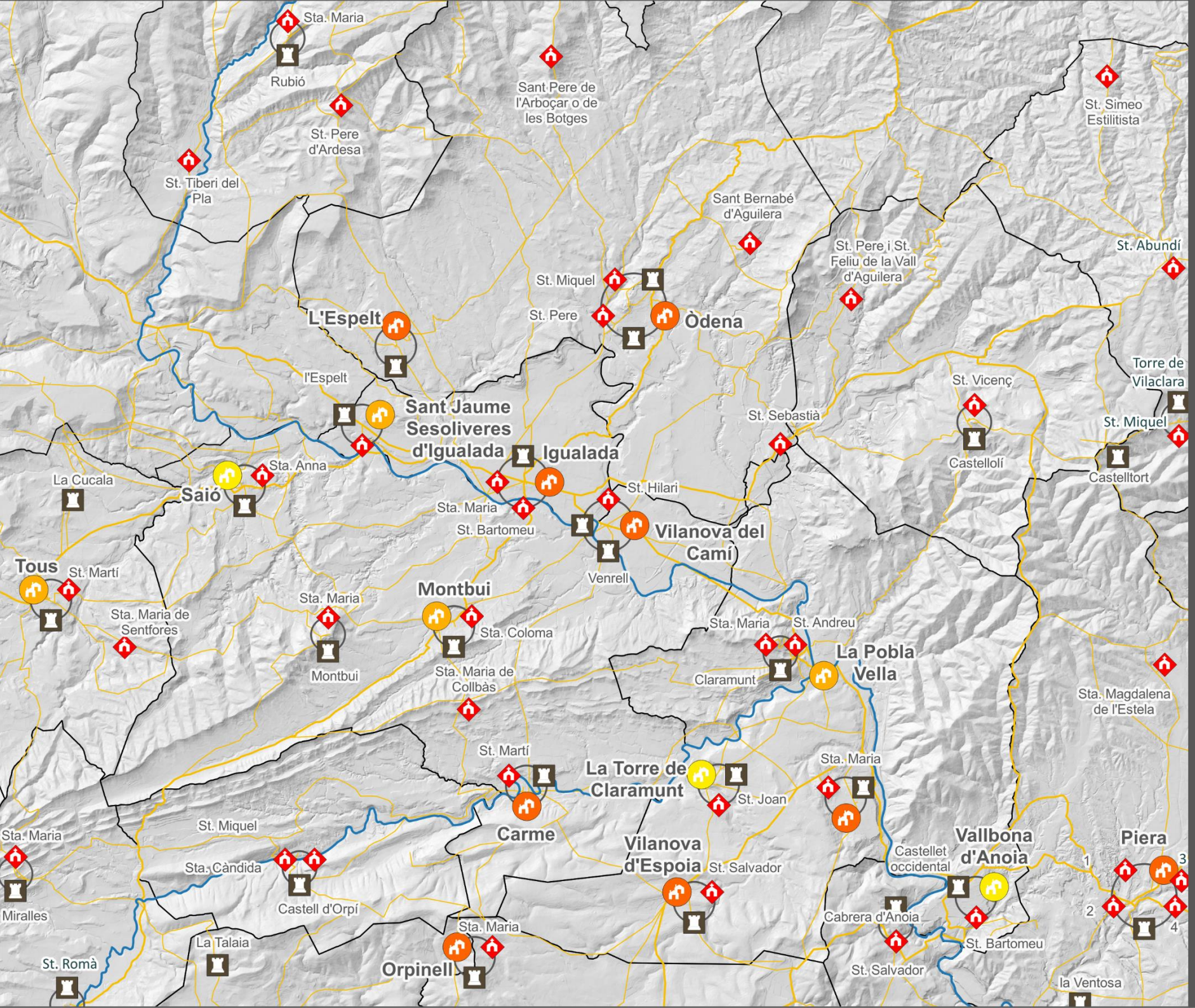
Com s'ha esmentat, l'antic priorat s'aixecava al costat occidental del nucli, a l'actual plaça del Fortmicó. A llevant d'aquest punt s'hi disposen dues illes de cases gairebé rectangulars i s'intueix una trama ortogonal formada pels carrers d'en Granell, Major i del Priorat. Això concordaria amb el fet que la majoria de parcel·les actuals són de tendència rectangular i contínues entre elles, compatibles amb l'existència d'habitatges entre mitgeres.

A la part més baixa del nucli, al costat oposat a l'antic cenobi, s'hi obre la plaça Major, gairebé tota ella porticada i que destaca per la presència d'arcs ogivals de factura gòtica. Finalment, tot aquest entramat urbà es veu encerclat per una filera contínua de cases entre mitgeres, que tanquen el nucli clos.

Figura 64. Interior de la casa coneguda com a Cal Joan de la Llacuna. Poden observar-se els arcs ogivals de factura gòtica, presents a l'interior de diversos habitatges del nucli i que en testimonien la seva antiguitat (Mallart 2008, p. 46).

[81] Berenguer Busquet i Berenguera, conjugues de la Llacuna, van donar al priorat de la vila els drets sobre la llenya [ACA, ORM, Monacals, Pergamins, Sant Llorenç de Munt, núm. 542].

La conca d'Òdena

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat **Clarà**

Element defensiu o religiós **Sta. Maria**

1. Santa Maria.
2. Sant Cristòfor
3. St. Francesc
4. Els Trinitaris

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

LA CONCA D'ÒDENA

La conca d'Òdena està constituïda per la plana creada pel pas del riu Anoia i els seus afluents (Fig. 65). Al segle X aquesta àrea ja es trobava sota domini cristià, per bé que el seu procés d'organització va ser llarg i complex.[82] Borrell II va cedir al bisbat de Vic la jurisdicció sobre nombroses fortaleses de la zona, que van ser infeudades a castlans, sovint derivats de famílies nobles de la Catalunya Vella. El sector occidental de la conca estava dominat pel terme de Montbui que, en un inici, incloïa també el castell de Tous. La fortalesa de Montbui va tenir diversos castlans, d'entre els quals cal destacar-ne els Cardona, que sovint disputaven la jurisdicció del terme al mateix bisbe vigatà. Al sud de Montbui se situava el muntanyós terme d'Orpí, que a finals del segle XIII va passar també a mans dels Cardona. De fet, com veurem, aquesta família van anar progressivament adquirint poder a tota la conca d'Òdena.

El nord de la conca estava ocupat per l'extens terme d'Òdena que, almenys des del segle XI, estava controlat pel llinatge homònim. Dins d'aquest terme, al voltant d'una església propietat del monestir de Sant Cugat del Vallès, hi va néixer la vila d'Igualada. Aquesta població, se situava al límit entre els termes d'Òdena, Claramunt i Montbui i va ser sovint font de conflictes jurisdiccionals. A finals del segle XII, per posar fi a les disputes, es va acordar cedir-la en franc alou a l'abat de Sant Cugat del Vallès (Catalunya Romànica 1992a, p. 418).

El sud de la conca, en canvi, era dominat per l'ampli terme del castell de Claramunt. Es tractava d'una àrea menys planera però marcada pel pas del riu Anoia i la riera de Carme, dos cursos fluvials propicis per la instal·lació de molins (Sabaté 1992, p. 219-225). Des del segle XI, la família Claramunt dominava el terme i va optar per subdivir-lo mitjançant la construcció de *domus*. A finals del segle XIV, però, el terme de Claramunt, juntament amb el d'Òdena i Tous, va passar també a mans de la família Cardona. D'aquesta manera, aquest llinatge de la Catalunya Central va aconseguir el control de gairebé tota la conca d'Òdena (Catalunya Romànica 1992a, p. 507; Sabaté 1992).

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 65. Poblament de la conca d'Òdena finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

[82] L'any 990 una gran sequera va provocar el despoblament de tota l'àrea (Catalunya Romànica 1992a, p. 307).

ÒDENA

La primera referència al castell i al poble d'Òdena data de l'any 957. En aquesta data Solà va vendre als conjugues Oldegari i Oria unes cases amb coberts, solars i edificacions dins del recinte emmurallat d'Òdena. Concretament, Solà va vendre les "kasas cum torre et solo et superposito (...) infra kastro Muro de Odena" que afrontaven "de oriente in kasa de Senderedo vel suos heredes et de meridie in via vel in kasa de Oliba et de occiduo in kasa de Madexio et de circi in ipso Muro" (Ordeig 1999, doc. 769). Aquest document posa de manifest l'existència al lloc d'Òdena d'almenys tres habitatges contigus entre ells, disposats a l'interior d'un recinte fortificat que rebia el nom de "kastrum". Uns anys més tard, el 973, es documenta també al mateix lloc la venda d'uns solars que afrontaven amb dos habitatges i la muralla. En aquesta ocasió, era Sesnada qui venia al seu senyor Unifred dos solars que limitaven amb la casa de Seniofred, amb el camí, amb la casa de Madexo i amb el mur d'Òdena (Ordeig 1999, doc. 1133). Les fonts escrites, doncs, semblen confirmar que al segle X ja existia a Òdena un nucli de població concentrada.

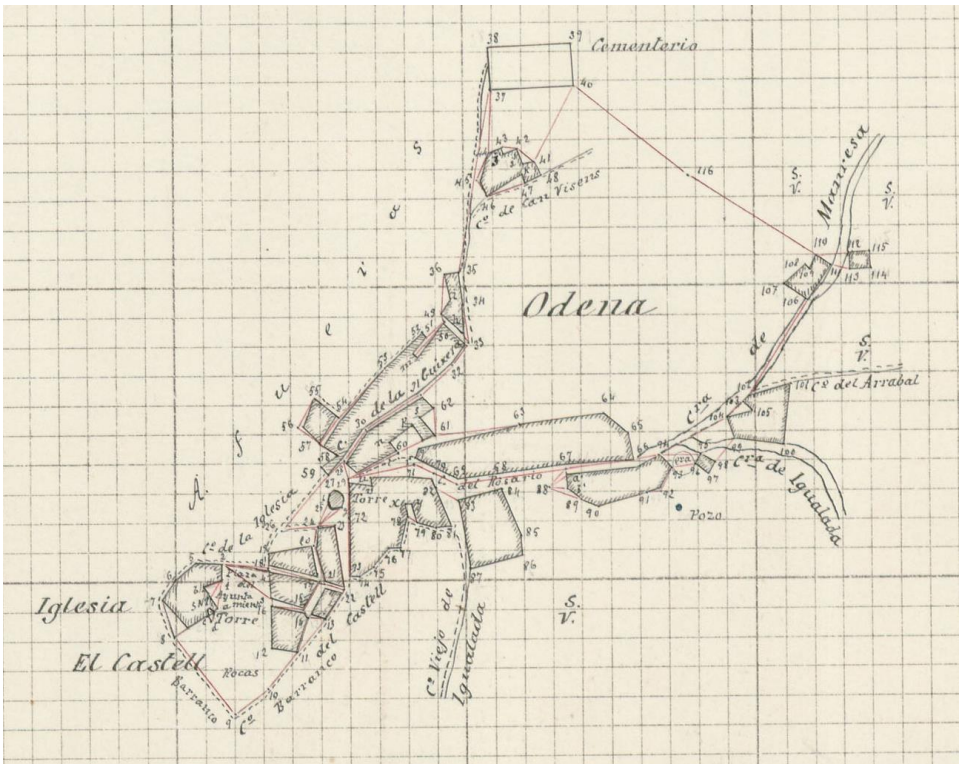

Figura 66. El nucli d'Òdena a principis del segle XX. Pot observar-se l'església de Sant Pere i el castell al sud del nucli, en un turó. La resta de la població creixia resseguint principalment dos camins envers les zones més planeres.[83]

[83] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Òdena (1915). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#

La parròquia d'Òdena apareix citada en el llistat de parròquies del bisbat de Vic de principis del segle XI. A més, el 1089 s'esmenten per primera vegada les esglésies de Sant Pere i Sant Miquel d'Òdena (Pladevall 1971). La primera era l'antiga església parroquial situada a tocar del castell, mentre que la segona, de factura romànica, es troba als afores del nucli actual.

El 1187 es documenta també l'existència d'una "domus" al lloc, que els senyors d'Òdena van subinfeudar al llinatge dels Ferrer (Alvarez, 1990, doc. 47, 48). Aquesta fortalesa torna a aparèixer esmentada el 1229 però és difícil determinar si es tractava del mateix castell d'Òdena o, més possiblement, d'una casa forta integrada dins del nucli d'Òdena.

El nucli de població actual ocupa una àrea planera al voltant de l'antic castell, on s'evidencien parcel·lacions rectangulars contigües entre elles destinades a habitatges entre mitgeres. En canvi, la zona més propera al castell d'Òdena, que es trobava habitada al segle X, avui en dia es troba abandonada (Fig. 66).

L'Espelt

El castell de l'Espelt apareix documentat per primera vegada l'any 1031, en una sentència on la mateixa fortalesa era restituïda a la seu de Vic (Alvarez, 1990, doc. 7). Tot i alguns parèntesis, el castell va seguir en mans de la seu vigatana fins almenys el segle XIII (Alvarez, 1990, doc. 56, 62, 68).

El 1227 Ramon de Cervera va definir a l'ardiaca Dalmau i a l'església de Vic el castell i la vila de l'Espelt (Alvarez 1990, p. 69). En aquesta cronologia, l'esment d'una vila fa referència de forma clara a l'existència d'un nucli concentrat; en aquest cas, probablement a l'entorn del castell de l'Espelt, avui desaparegut. Cal esmentar que l'Espelt no disposa de cap església, tot i que tradicionalment s'ha considerat que la capella de Santa Magdalena de l'Espelt, documentada al segle XV i a les afores del poble, podria tenir uns orígens més reculats i haver donat servei al nucli en època medieval (Catalunya Romànica 1992a, p. 344).

El nucli antic, que no ha patit transformacions importants en la seva morfologia en els últims cent anys, mostra una combinació de parcel·lari rectangular i irregular contigu entre ell. Com a resultat, s'observa una agrupació d'habitatges organitzada a partir d'un seguit d'eixos, que correspondrien als camins d'accés (Fig. 67).

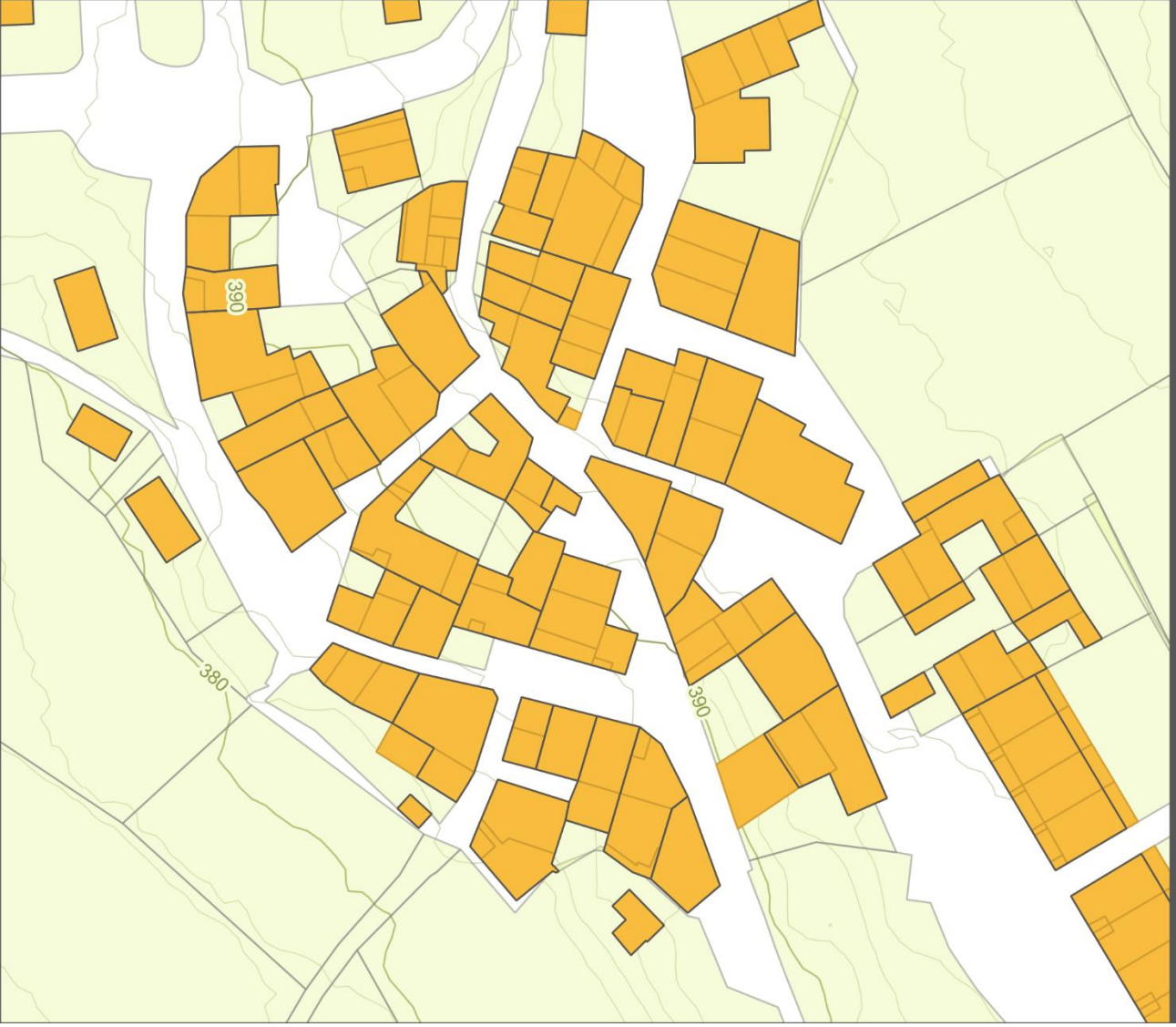

Figura 67. Nucli actual de l'Espelt, on no es detecten vestigis de cap castell, encara que apareix documentat el 1031 (M. Díaz-Ros).

SANT JAUME SESOLIVERES D'IGUALADA

Encara que les excavacions arqueològiques realitzades a l'església de Sant Jaume han fixat la seva construcció a finals del segle XII (López et al. 1993), la documentació escrita apunta a l'existència d'un temple anterior. L'any 1057, Guillem Bernat d'Òdena i Ermengarda van vendre al seu fill Enric un alou al terme del castell d'Òdena, al lloc anomenat Sant Jaume d'Igualada. Aquest alou incloïa "ipsa turre et omnes casa et casalibus qui in circuito eius sunt et fontes cum pisos ortales" (Ribas 1990, apèndix 8). Tres anys més tard, el matrimoni va donar també al seu fill Enric l'església de Sant Jaume amb el seu cementiri i la seva sagrera (Mestre 1988, p. 96). Tot plegat, doncs, sembla indicar que al segle XI l'espai es trobava poblat.

De fet, l'any 1188 el prior de Santa Maria de Montserrat va atorgar a diversos caps de casa i les seves famílies una carta de franqueses sobre les "domos sicut vos hodie tenetis et habetis in ipsa

villa Sancti de Yachobi de Aquatata".[84] L'esment d'una "villa" en aquesta cronologia permet confirmar l'existència d'un hàbitat concentrat a l'entorn de Sant Jaume a finals del segle XII.

Tanmateix, en l'actualitat, l'entorn immediat de Sant Jaume es troba sense urbanitzar. Tot i que els sondejos van detectar-hi l'existència d'estructures, aquestes no es van poder datar (López et al. 1993). Es desconeix la causa de l'abandonament del nucli, encara que se sap que a finals del segle XII Ramon d'Òdena va expulsar-ne els veïns, tal i com ell mateix va admetre quan va retornar la potestat del lloc al monestir de Sant Cugat el 1203 (Ribas 1990, apèndix 11). Així doncs, hem inclòs Sant Jaume a la mostra com un nucli d'existència probable, ja que no es pot assegurar que seguís habitat a finals del segle XIII.

IGUALADA

Les excavacions arqueològiques realitzades a la basílica de Santa Maria d'Igualada, situada al mig del seu centre històric, van posar de manifest l'existència d'una primitiva església d'època tardo-antiga (Bergadà 1991; 1990). La primera referència escrita al lloc d'"Aqualata", però, data de l'any 976 (Ordeig 1993, doc. 1247), mentre que el primer esment a l'"ecclesiam Sancte Marie juxta castrum Odena" és del 986 (Rius 1945, doc. 173). Entre els anys 1002 i 1023, Santa Maria apareix esmentada com una "cel·la", encara que la seva comunitat no sembla que tingués continuïtat més enllà d'aquest segle (Rius 1945, doc. 382, 486). De fet, no se'n diu res en les dues actes de consagració de l'església parroquial, datades dels anys 1058 i 1086 (Ordeig 1993-2004, vol II, doc. 206, 252; Catalunya Romànica 1992a; Rius 1945, doc. 67).

La confirmació de l'existència d'un nucli habitat a l'entorn de Santa Maria es produeix l'any 1186, quan Ramon d'Òdena va confirmar al monestir de Sant Cugat del Vallès la possessió de l'alberga de "ipsa villa de Aqualata" (Rius 1945, doc. 1162). Uns anys més tard, el 1196, en el seu testament, el mateix Ramon d'Òdena va deixar al monestir "ipsum locum ubi solebat esse mercatus anticus supra ipsam dominicaturam s. Cucuphatis que dicunt Aqualad" (Rius 1945, doc. 1215). Es confirma, doncs, que a finals del segle XII, existia al lloc d'Igualada un nucli de poblament concentrat que, a més, disposava de mercat.

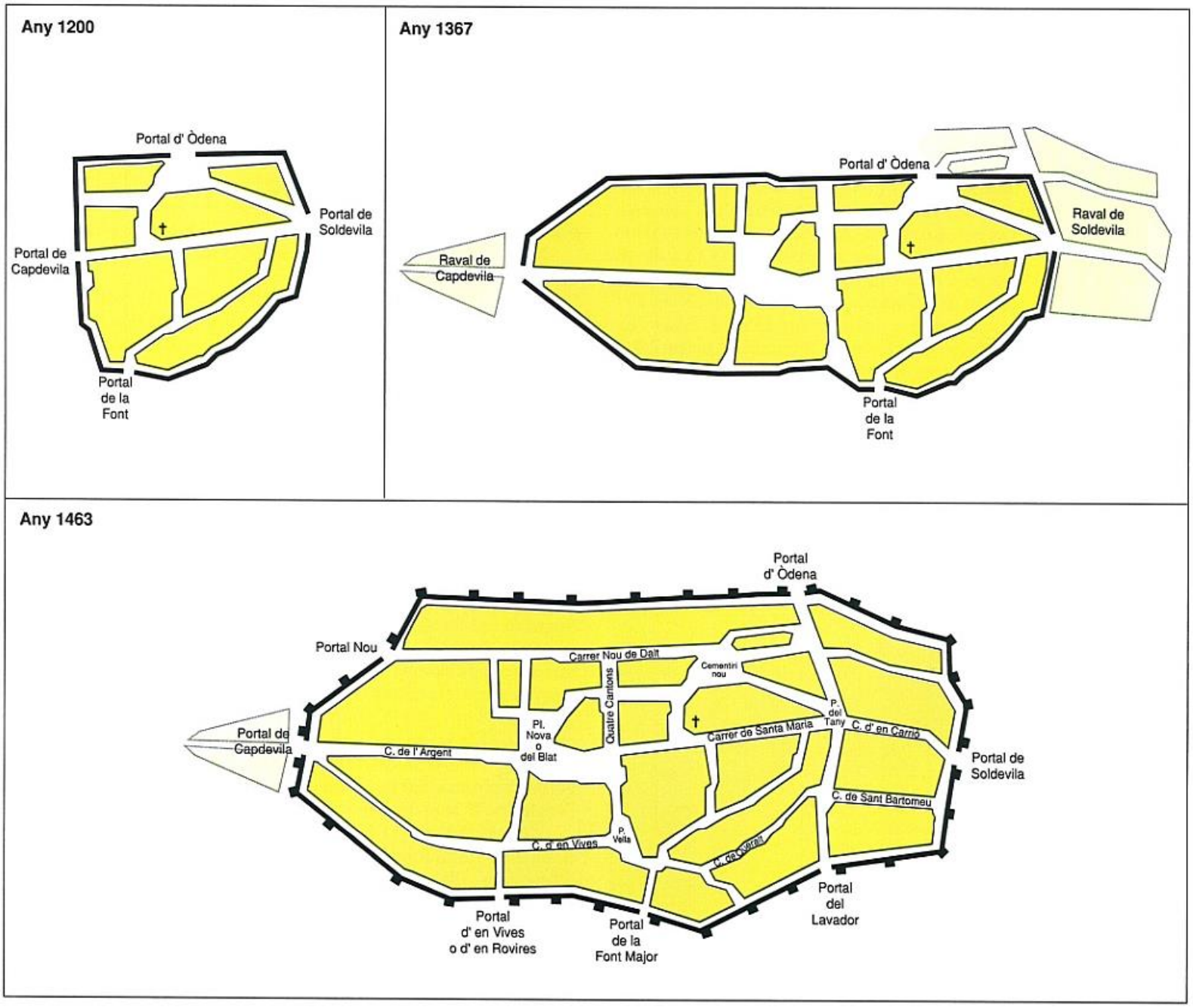
La vila, que havia nascut al centre d'una conca d'Òdena dominada pels senyors feudals, comptava amb la protecció del monestir de Sant Cugat del Vallès i, a partir del segle XIII, de la mateixa monarquia. El 1234, Sant Cugat va concedir al rei Jaume I la jurisdicció sobre la meitat

[84] La transcripció i traducció del text s'ofereix en el volum sobre el Penedès i l'Anoia de la *Catalunya Romànica* (Catalunya Romànica 1992a, p. 421). L'original pot consultar-se a: ACA, Monacals, Santa Cecília de Montserrat, núm. 107, 108.

de la població i li va permetre escollir les cases que quedarien sota la seva potestat. A canvi, el monarca havia de garantir la protecció de tota la vila (Rius 1945, doc. 1321). L'any següent, el mateix rei va atorgar carta de franqueses als seus habitants i els va eximir de complir amb la "intestia", l'"eixorquia" i la "cugucia" (Font 1969, doc. 263). Finalment, el 1293 el rei Jaume II va concedir a la vila el privilegi de celebrar mercat setmanal els dimecres, amb la salvaguarda i guiatge reial (Catalunya Romànica 1992a, p. 419).

La morfologia urbana de la vila d'Igualada ha estat estudiada per Josep Maria Torras, qui proposava que el seu embrió correspondria a la cruïlla de camins que hi havia a tocar de l'església de Santa Maria (Fig. 68). L'autor plantejava l'existència d'un primitiu nucli clos que al llarg del segle XII hauria anat creixent fins a formar una petita població amb quatre portals a cada

Figura 68. Proposta d'evolució urbana de la vila d'Igualada feta per Josep Maria Torras (Catalunya Romànica 1992a, p. 419). L'autor proposa un primer nucli a l'entorn de Santa Maria, que a mitjans del segle XIV s'hauria ampliat envers l'est i l'oest, seguint la direcció del camí ral de l'Aragó. Al segle XV, l'actual centre històric es trobaria completament urbanitzat i emmurallat.

un dels punts dels punts cardinals. Durant les centúries següents, la importància que va adquirir el camí Reial de l'Aragó hauria provocat que la vila s'eixamplés al llarg d'aquest vial, especialment envers el costat de ponent. El 1262 es documenta la "plaça vella" que correspondria a l'actual travessia de Sant Roc, un espai porxat que acolliria el mercat de la vila. A mesura que la població va seguir creixent, es documenten dues places més, la "plaça nova" (1337) i la "plaça del blat" (1356), totes dues situades en l'espai de l'actual plaça de l'Ajuntament (Fig. 69). El 1367 es va construir un nou recinte emmurallat, que incloïa les noves edificacions que s'havien anat construint a la vora del camí reial, i el 1438 aquest recinte va ampliar-se per absorbir la resta de ravals (Catalunya Romànica 1992a, p. 419-420).

Figura 69. Fragment d'un plànol d'Igualada a finals del segle XIX on pot apreciar-se l'existència de l'antiga plaça del Blat i la plaça Nova, on actualment s'obre la plaça de l'Ajuntament. Així mateix, tampoc existeix la plaça de Pius XII, de manera que el nucli històric constitueix un espai densament poblat.[85]

El parcel·lari actual del centre d'Igualada mostra que, en els ravals que Torras data del segles XIII i XIV, s'hi observa l'existència de parcel·les de planta rectangular continues entre elles i destinades a habitatges entre mitgeres. Aquests habitatges s'aixequen a banda i banda dels carrers, tots ells força rectilinis. Es podria parlar, per tant, d'una urbanització amb una regulació urbanística important, similar a les observades a la Ciutadella de Roses o, com es veurà, a Vilafranca del Penedès. Tanmateix, l'àrea més propera a la basílica de Santa Maria, considerada

[85] BC, Fons Ignasi M. Colomer i Preses, *Plano industrial de Ygualada* (1880). Disponible al repositori Memòria Digital de Catalunya: https://mdc.csuc.cat/digital/collection/mapesBC/id/1547/rec/104

Figura 70. Nucli actual de Saió i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros).

també la més antiga, mostra un parcel·lari més irregular, produït mitjançant l'agregació de mòduls i que genera una agrupació d'unitats domèstiques on resulta difícil detectar-hi cap trama. En conseqüència, es pot parlar d'una morfologia heteromòrfica, que combina espais amb una trama de lleugera tendència ortogonal, com serien els ravals, amb d'altres on es produeix una agrupació de construccions, com en el cas de l'entorn de l'església de Santa Maria.

SAIÓ

El castell de Saió apareix documentat per primera vegada el 1023 quan el bisbe Oliba de Vic va infeudar-lo juntament amb els castells de Montbui i Tous a Guillem de Mediona (Junyent 1992, doc. 78). Avui en dia la fortalesa es troba desapareguda però és probable que s'ubiqués al petit pujol a tocar de la població actual. La capella de Santa Anna, situada a l'exterior del nucli, no apareix esmentada fins època moderna, encara que Josep Maria Torras (1986, vol. II, p. 17) plantejava que pogués correspondre al temple de Sant Pere que s'esmenta al lloc l'any 1032 (Junyent 1992, doc. 108).

El petit nucli sorgit als peus del castell del castell tampoc s'ha pogut documentar, per bé que la seva possible localització sota d'una fortalesa indueix a pensar en un possible origen medieval. Actualment, la població està constituïda per un seguit d'habitatges de planta rectangular disposats de forma alveolar al voltant d'una plaça central, de manera que s'origina una trama concèntrica (Fig. 70). Únicament, l'església de Santa Anna se situa fora del nucli, a una trentena de metres de distància. Donat que Saió compleix alguns dels trets característics que Jordi Bolòs proposa per aquells pobles d'origen castral (Bolòs 2004, p. 205) ha estat inclòs en la present mostra com a nucli d'existència hipotètica.

VILANOVA DEL CAMÍ

El naixement de Vilanova del Camí ha estat àmpliament estudiat per l'historiador Pere Benito (2009). Entre els anys 1187 i 1188, Guillem de Cardona va donar permís al monestir de Sant Cugat per fer arribar l'aigua a diferents molins que el cenobi tenia al lloc de la torre i el mas Vendrell, a les proximitats d'Igualada (Rius 1945, doc. 1171, 1173, 1174). Fou en les immediacions d'aquest complex moliner, conegut com els molins de l'Abadia, on va sorgir el nucli de Vilanova. La proximitats amb Igualada i el pas del camí ral de l'Aragó haurien afavorit un ràpid creixement de la població en el termini d'uns vint anys, que segurament hauria anat acompanyat de la concessió de franqueses (Benito 2009, p. 128).

El primer esment de la vila data de l'any 1206, quan Pere de Claramunt va encomanar a Guillem de Montbui una "domus cum fortitudine que est iuxta Vilam Novam" (Alvarez 1990, doc. 59). Benito considera que el terme "vilanova" en aquest cas cal interpretar-lo en el sentit literal, és a dir, fent referència a la recent formació d'un nucli de poblament (Benito 2009, p. 127). A banda d'aquesta casa forta que controlava la població, a Vilanova també va construir-s'hi una capella dedicada a Sant Hilari. Aquest temple és documentat per primera vegada el 1226 i el 1305 el bisbe de Barcelona Ponç de Gualba va permetre instal·lar-hi una esquella (Catalunya Romànica 1992a, p. 349).[86] El creixement del nucli sembla que va ser força continuat almenys fins al segle XIV, com ho demostren les diverses escriptures d'establiment i venda de cases fetes durant el període comprès entre els anys 1308 i 1317 (Benito 2009, p. 448).

Pel que fa a la morfologia del nucli de Vilanova, donat que la població ha viscut un creixement exponencial en l'últim segle, resulta útil observar els plànols de la vila de principis del segle XX. Segons el plànol realitzat pel llavors Instituto Geográfico y Estadístico, el nucli s'estenia

[86] ADB, Registra Communium, vol. I, fol. 30v.

únicament al llarg del carrer Major, que corresponia a l'antic camí Reial de l'Aragó (Fig. 71). L'antiga domus, l'actual Ajuntament, s'aixecava a l'extrem occidental del carrer, mentre que l'església de Sant Hilari, just a l'altra banda. Entre un i altre, a més, encara quedaven espais per urbanitzar.

Per altra banda, el parcel·lari actual mostra que a l'àrea més propera a l'antiga domus existeixen parcel·les més irregulars, que formen una agrupació que envolta l'actual Ajuntament. A la resta del centre històric, en canvi, predominen les parcel·les de planta rectangular, contigües entre elles i destinades a habitatges entre mitgeres. Aquest fet, concordaria amb una urbanització pròpia de finals del segle XII i principis del segle XIII, tal com apunta Benito.

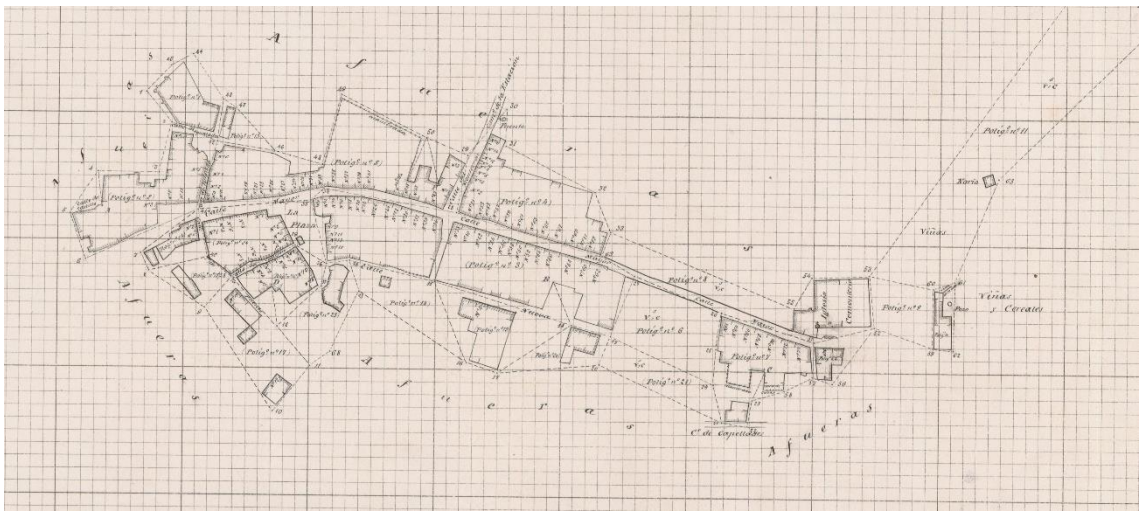

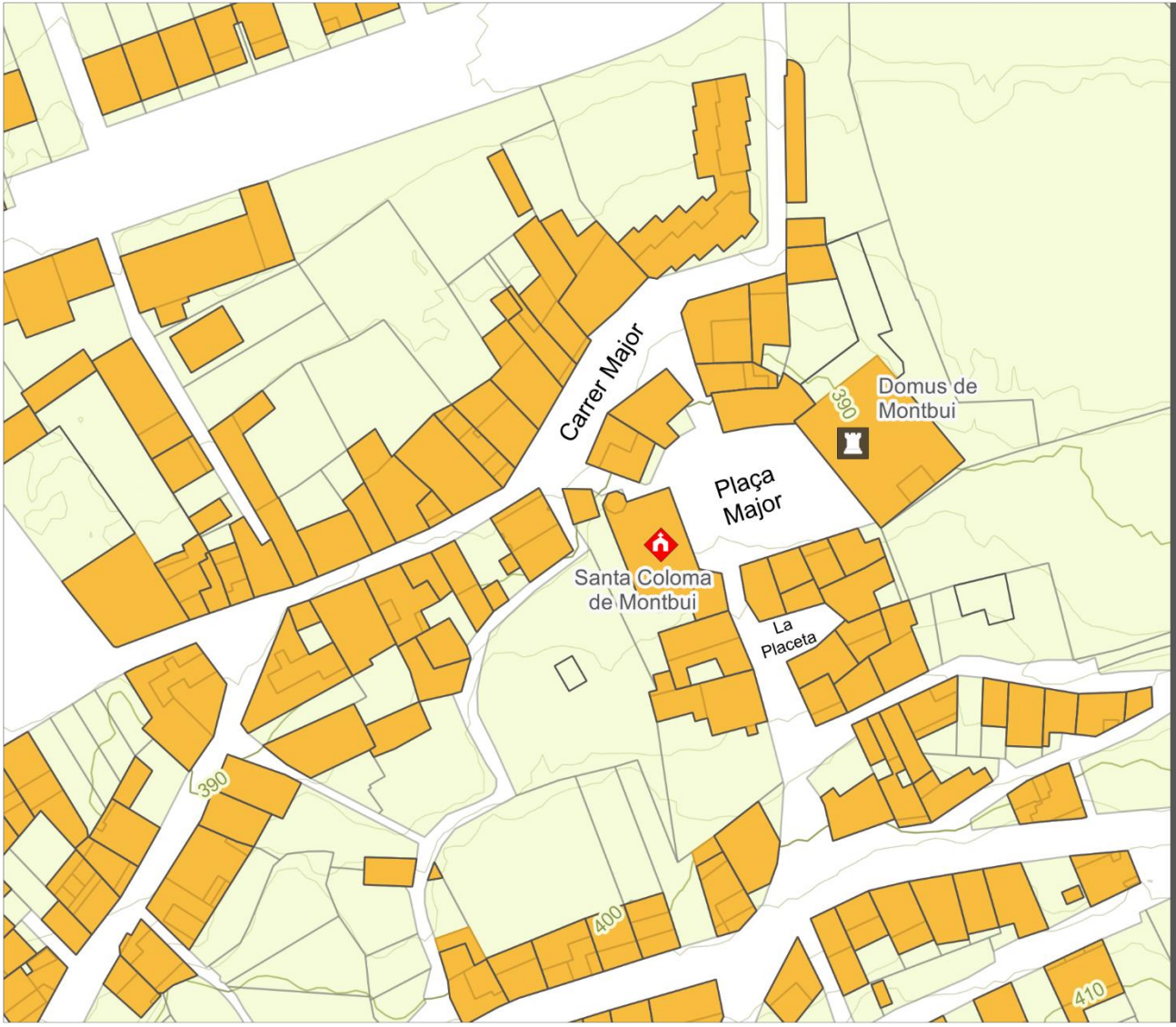
Figura 71. Plànol de Vilanova del Camí a principis del segle XX, on pot observar-se com el nucli d'estructura encara únicament a banda i banda del carrer Major.[87]

MONTBUI

El terme de Montbui apareix documentat per primera vegada l'any 936 (Ordeig 1993, doc. 438). Cal esperar fins el 978, però, per documentar la fortalesa. Aquell any el papa Benet VII va confirmar al bisbe Frujà de Vic la possessió del castell de Montbui (Ordeig 1993, doc.1247). Aquesta fortificació, coneguda també com de la Tossa, s'aixeca gairebé al cim d'una muntanya. L'arqueologia ha constat que, anteriorment a la seva construcció, el lloc era ocupat per diverses sitges i almenys una cabana.[88]

[87] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Vilanova del Camí (1914). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#

[88] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia]. La Tossa [consulta: 10/07/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/7551

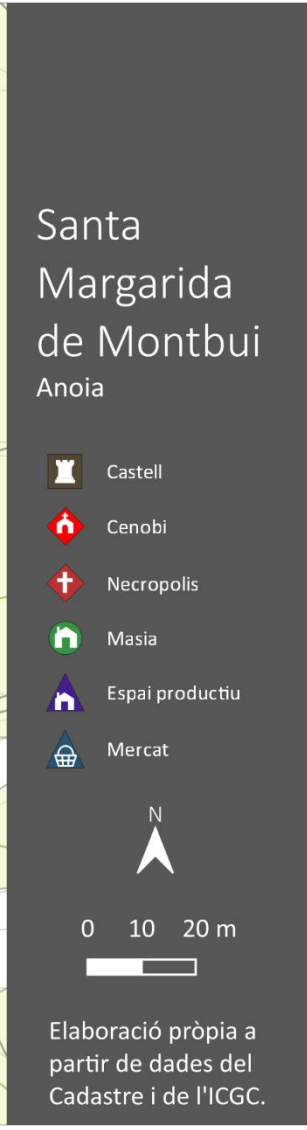

Figura 72. Nucli actual de Santa Margarida de Montbui i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros).

A tocar del castell va aixecar-se l'església de Santa Maria, d'estil romànic i encara avui dempeus. Aquest temple figura com una de les parròquies del bisbat de Vic en el llistat fet a mitjans del segle XI (Catalunya Romànica 1984, vol. I, p. 72). Tanmateix, no s'ha documentat l'existència de cap nucli de poblament a la muntanya de la Tossa.

És a dos quilòmetres a l'est del recinte castral, en una àrea més planera, on es troba la població de Santa Margarida de Montbui (Fig. 72). L'actual església de Santa Margarida, inicialment sota l'advocació de Santa Coloma, apareix documentada per primera vegada l'any 1166 (Rius 1945 p. 1058). Davant d'aquest temple, s'aixeca encara avui la coneguda com a Casa Gran, edifici que correspondria a l'antiga domus de Montbui. Aquesta casa forta apareix documentada per primer cop el 1262 (Alvarez 1990, doc. 120). Tanmateix, alguns autors n'avancen la construcció envers mitjans del segle XII, en base a les nombroses fonts escrites que acrediten l'existència del llinatge dels Montbui (Catalunya Romànica 1992a, p. 315). La creació del nucli de Santa Margarida,

doncs, també ha estat proposada per la mateixa centúria, per bé que no es pot confirmar documentalment fins a l'any 1403 (Torras 1986, vol. II, p. 24).

L'antiga domus de Montbui i l'església de Santa Coloma es troben a banda i banda de la plaça Major. Aquest és un espai tancat en sí mateix, que permet plantejar la hipòtesis de l'existència d'un nucli clos en un moment primerenc. Tant al nord d'aquesta plaça com al sud existeixen morfologies compatibles amb un possible origen medieval. En el primer cas, s'observa una parcel·lació regular d'habitatges entre mitgeres. En el segon, en canvi, s'observen carrers de traçat irregular, possiblement per adaptar-se a l'orografia del terreny.

Caldria una major recerca històrica a l'entorn del poble de Santa Margarida. Tanmateix, donat que el nucli apareix documentat a inicis del segle XV, pot plantejar-se la seva existència per almenys ja a principis del segle XIV o potser abans. De fet, tant l'església de Santa Coloma com la domus de Montbui es documenten als segles XII i XIII respectivament. En base a aquests indicis, doncs, Santa Margarida ha estat inclosa en la present mostra d'estudi com un nucli d'existència hipotètica.

CARME

El topònim de "Carme" és considerat com un topònim de possibles arrels musulmanes, fet que indueix a pensar en l'existència d'un assentament de tradició reculada (Torras 1986, vol. I, p. 324). Sota la forma de "Chazmo," Carme apareix documentat per primera vegada l'any 1005 quan la vescomtessa Geriberga va donar aquest alou al monestir de Sant Cugat (Rius 1945 doc. 400).

La primera referència segura al nucli habitat de Carme, però, és de l'any 1167. En aquesta data, va produir-se un plet entre els senyors de Claramunt i el capellà de la "villa que vocatur Cazma."[89] L'església del lloc, sota l'advocació de Sant Martí, apareix documentada l'any 1179 i el 1205. Aquest temple se situava a un centenar de metres a l'exterior de la població, on actualment s'aixeca la masia de Cal Ros.[90] Finalment, cal esmentar una tardana referència documental al desaparegut castell de Carme. L'any 1321 l'infant Alfons va fer-hi nit per preparar l'assalt al

[89] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 93, d. 238.

[90] Durant de la construcció de la nova església parroquial de Sant Martí als nous ravals de Carme, el bisbe de Barcelona va autoritzar el 1778 la venda de l'antic temple a Francesc Riba, que va convertir-lo en masia. Actualment, a l'interior de l'habitatge s'hi conserven una nau central rectangular i indicis de l'existència de dues naus laterals.
Sales Carbonell, Jordina i Salazar Ortiz, , 2001. *Mapa del Patrimoni Cultural de Carme* [en línia]. Cal Ros (antiga Església de Sant Martí). [consulta: 20/12/2023]. Diputació de Barcelona. Disponible a: https://patrimonicultural.diba.cat/element/cal-ros-antiga-esglesia-de-sant-marti

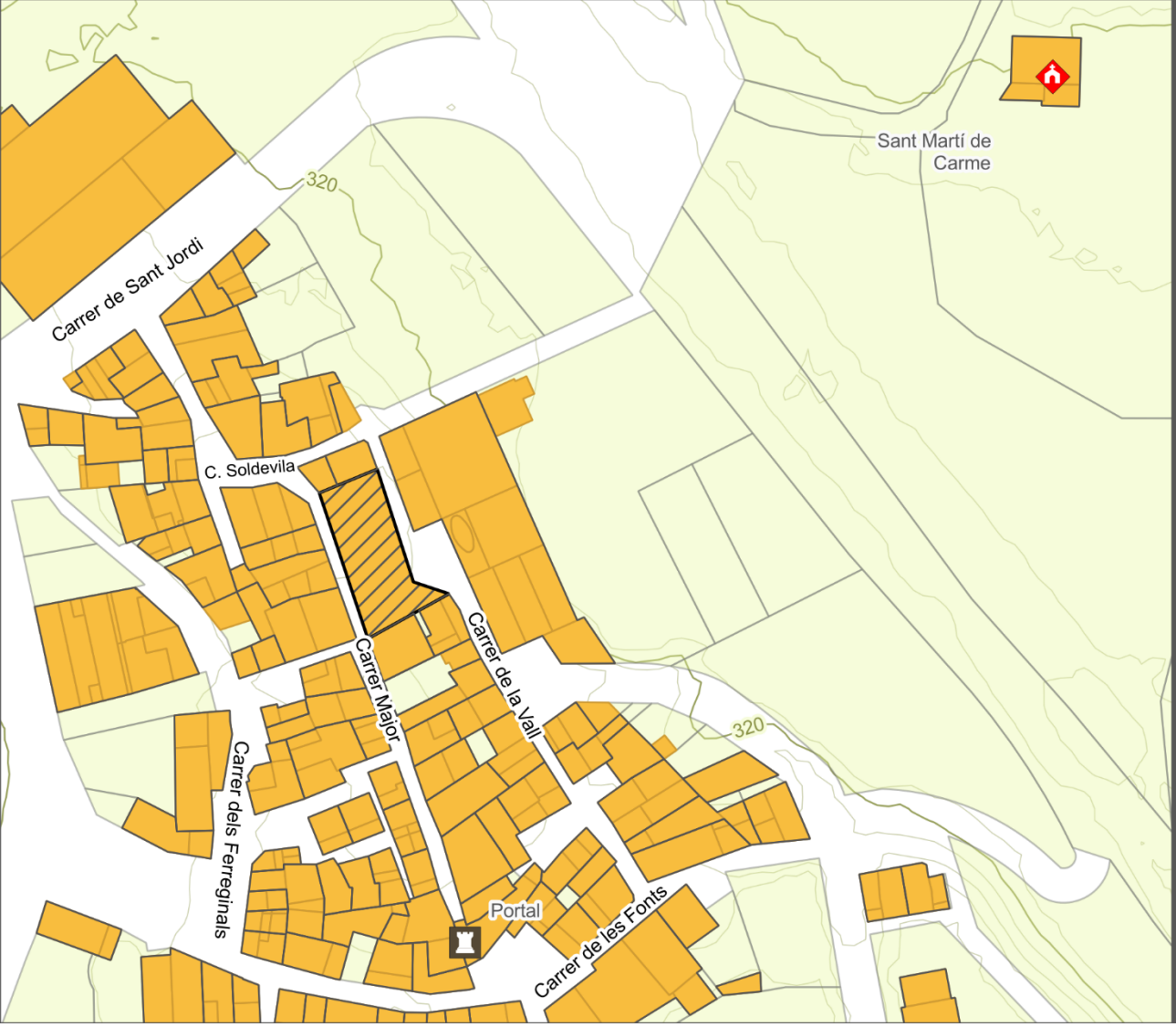

Figura 73. Nucli actual de Carme i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros). El carrer Major, antigament, es trobava tancat als seus dos extrems per dos portals.

castell d'Orpí. Se suposa que l'antiga fortalesa es troba avui integrada en les edificacions actuals del poble, per bé que no s'ha pogut corroborar (Catalunya Romànica 1992a, p. 311).

La morfologia actual del nucli històric de Carme mostra com el carrer Major exercia d'eix estructurador. Aquest carrer, en un moment indeterminat, va ser tancat pels seus extrems nord i sud per dos portals (Fig. 73). D'aquesta manera, va crear-se un carrer clos, el perímetre del qual seguiria el traçat dels actuals carrers de les Fonts, dels Ferreginals, de Sant Jordi i de la Vall.[91] El parcel·lari actual combina algunes parcel·les rectangulars amb d'altres de forma irregular, totes contigües entre elles.

La Pobla Vella

El lloc de Claramunt s'esmenta per primera vegada l'any 978, però cal esperar al 990 per documentar el castell i l'església de Santa Maria de Claramunt (Ordeig 1993, doc. 1247). La

[91] Aquest últim topònim és una referència clara a l'existència d'una muralla.

fortalesa i el temple romànic se situen al capdamunt d'una muntanya, a 452 metres d'altitud, amb un bon domini visual sobre la Conca d'Òdena. Tot i que pot plantejar-se l'existència d'un nucli de poblament en aquest punt, no se n'ha documentat per ara cap indici.

Als peus del castell, en una zona més planera i a tocar del riu Anoia és on es formà la Pobla de Claramunt. El nucli primitiu sembla que se situava a l'encreuament entre el camí Ral de l'Aragó i el camí que sortia cap al Penedès, on actualment s'aixeca la zona esportiva municipal (Riba 1972, p. 82). Aquesta població va ser destruïda per una riuada l'any 1344. Com a resposta, el comte de Cardona Hug Folc II i la seva mare Beatriu d'Anglesola van atorgar carta de repoblació per reconstruir-la en un altre punt més protegit, a l'actual barri de la Pobla Vella (Fig. 74):

> "Ordenem de donar un pati en el Camp de Jaume Coca, a l'entrada de dit nostre Castell de Claramunt. En qual pati se fassin y ordenin fer la Pobla y habitacions, hospicis o estades per los pobladors ó per los que vulguin habitar allí mateix conforme ja existeixen los patis fitats y senyalats per Berenguer de Torrelles, picapedrer que determinarem enviar per a que ordenés i dividís patis."[92]

Tanmateix, l'església parroquial va seguir situant-se a Santa Maria del castell, per bé que potser la capella de Sant Andreu, documentada el 1267 i més propera a la vila, podia també haver ofert parcialment alguns serveis als veïns de la Pobla (Alvarez 1990, doc. 525).

Figura 74. Nucli de la Pobla de Claramunt als peus del castell de Claramunt.

[92] Traducció del llatí a càrrec de Josep Mas (1907, p. 36). El document original es trobava a l'arxiu parroquial de la Pobla de Claramunt.

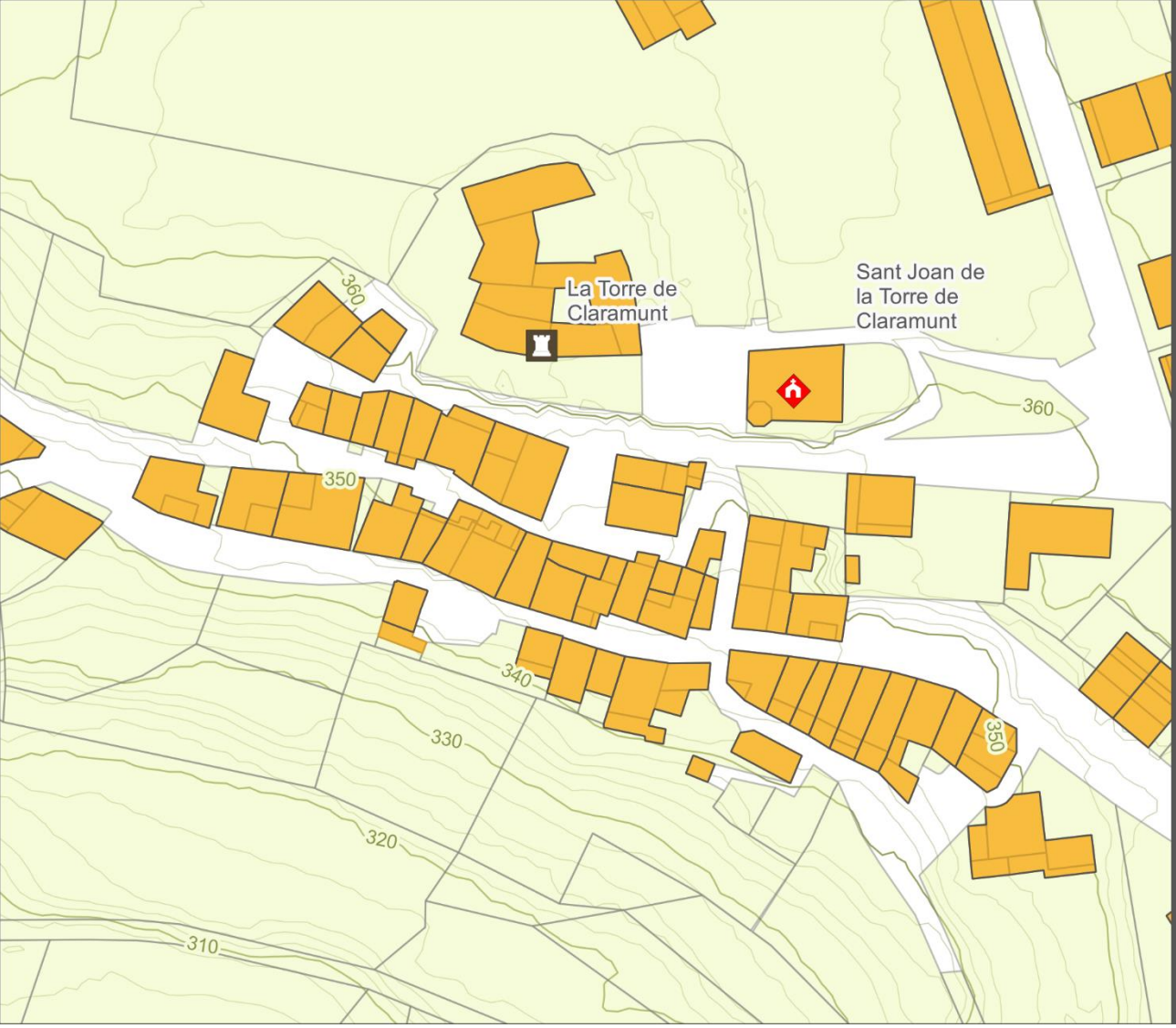

Figura 75. Nucli actual de la Torre de Claramunt i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros).

LA TORRE DE CLARAMUNT

La Torre de Claramunt era una fortalesa d'origen incert i subsidiària del castell de Claramunt. Les primeres referències escrites es refereixen a l'església de Sant Joan de la Torre, a qui Ramon de Claramunt va llegar 50 sous l'any 1197 i Saurina de Claramunt, 5 auris més l'any 1236 (Torras 1986, vol. I, p. 316). La fortalesa, en canvi, no es documenta fins a l'any 1306, quan Berenguer de Claramunt, després d'haver venut al vescomte de Cardona els seus drets sobre el terme i el castell de Claramunt, s'hi va retirar (Catalunya Romànica 1992a, p. 315).

Pel que fa al nucli de la Torre tampoc se'n tenen notícies, encara que la seva situació als peus del castell permet plantejar-se un origen medieval com a poble castral (Bolòs 2004, p. 203). El parcel·lari actual del seu centre històric mostra l'existència de parcel·les rectangulars contigües entre elles i ocupades per habitatges entre mitgeres (Fig. 75). Les cases s'alineen principalment en dues fileres, resseguint les corbes de nivell per adaptar-se a l'orografia del terreny. Com sol succeir en aquests casos, el castell de la Torre i l'església de Sant Joan se situen a la part més

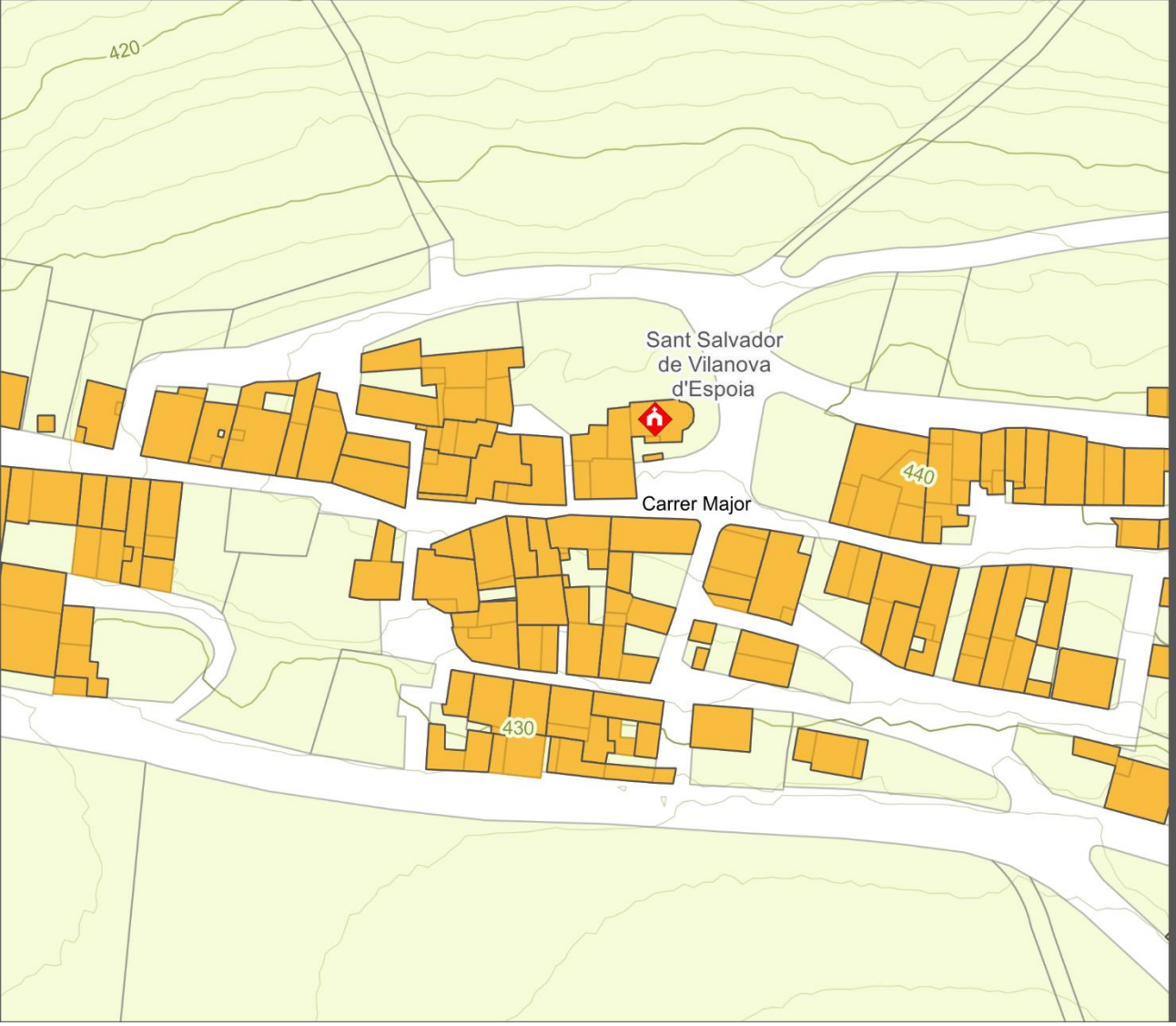

Figura 76. Nucli actual de Vilanova d'Espoia i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros).

alta del nucli. Aquesta població, donada la seva organització i morfologia, així com als indicis documentals parcials, ha estat inclosa en la mostra d'estudi com un nucli d'existència hipotètica a finals del segle XIII.

VILANOVA D'ESPOIA

L'any 1193 els cònjugues Guillem de Claramunt i Adelaida van firmar una concòrdia sobre les castlanies del castell de Claramunt. En el document, s'esmentaven els termes i les tinences de "Villanova Podiosa", és a dir, l'actual Vilanova d'Espoia (Alvarez 1990, doc. 52). En aquest cas, al tractar-se d'un topònim que clarament refereix a un poblament agrupat, s'ha considerat aquesta data com el primer esment del nucli. La casa forta d'Espoia, actualment desapareguda, és esmentada en diverses ocasions al llarg del segle XIII (Rius 1945, doc. 1270, 1280; Alvarez 1990, doc. 74). L'any 1199 també es documenta l'església de Sant Salvador, que actualment es troba al punt més alt del poble. Possiblement, al seu costat, s'aixecava l'antiga *domus* (Catalunya Romànica 1992a, p. 515).

El nucli d'Espoia s'aglomera al vessant meridional del turó, presidit per l'església de Sant Salvador i, en el passat, la casa forta del lloc (Fig. 76). Les parcel·les més properes a l'església de Sant Salvador mantenen una forma més irregular, mentre que la resta són de planta rectangular i ocupades per cases entre mitgeres (Fig. 77). La morfologia actual mostra un poble poc compacte, on les fileres de cases s'alternen amb espais per urbanitzar i on resulta difícil determinar quina àrea podria tenir orígens medievals. El carrer Major altre cop sembla esdevenir un eix estructurador del nucli: aquest vial correspondria amb l'antic camí que conduiria envers a Capellades i Orpinell (Mediona).

Figura 77. Carrer de Vilanova d'Espoia, de traçat irregular i on els habitatges mostren uns orígens reculats, almenys, a l'època Moderna (M. Díaz Ros 2021).

CAPELLADES

L'any 1005 la vescomtessa Geriberga va donar al monestir de Sant Cugat del Vallès un alou amb cases, una torre, molins i terres que es trobava a les proximitats de Santa Maria de Capellades (Rius 1945, doc. 400). Aquest és el primer esment del topònim "Capellades" així com la primera

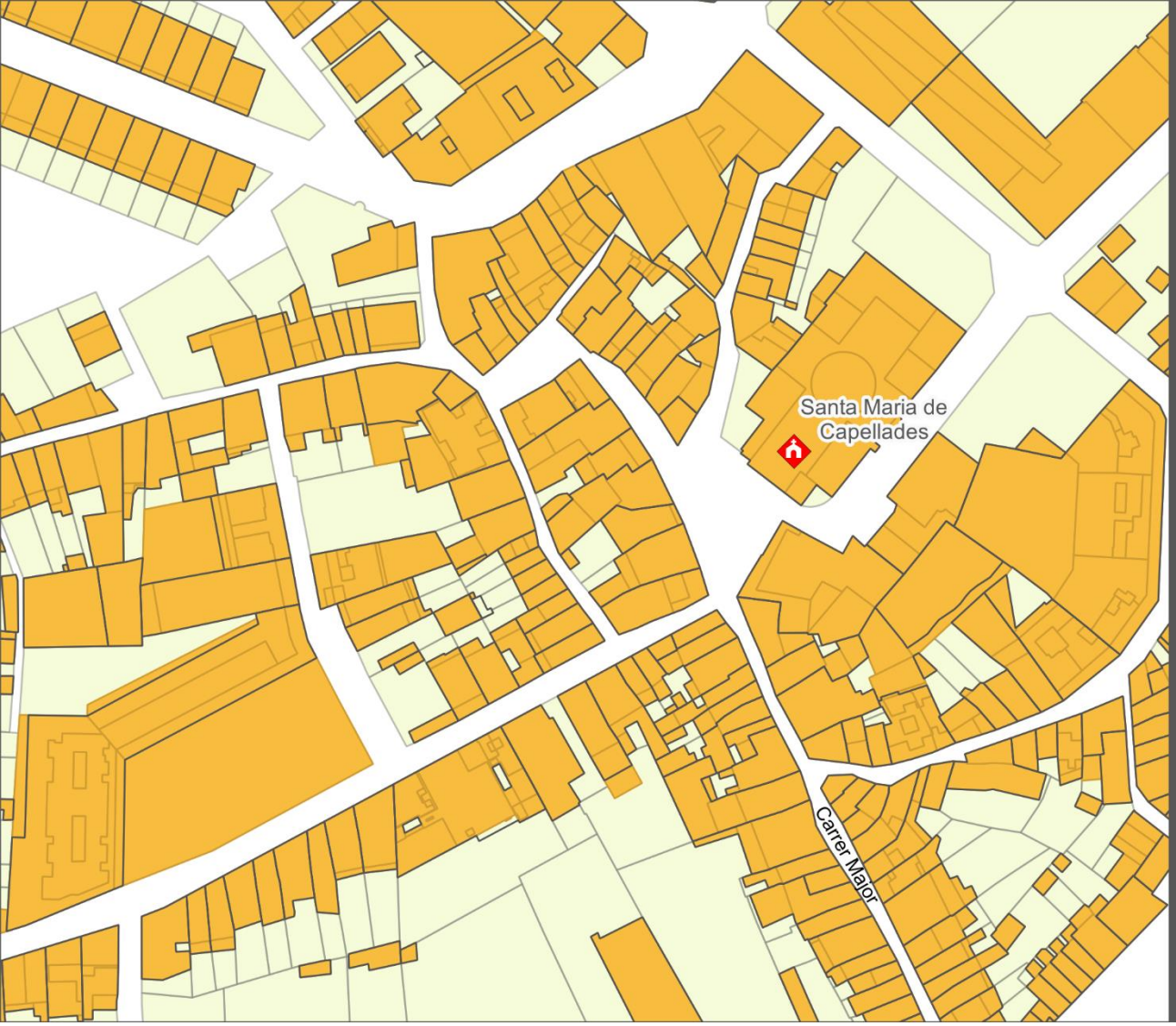

Figura 78. Nucli actual de Capellades i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros).

referència a l'església d'aquesta població. A finals del mateix segle, l'any 1087, els conjugues Pere Bonfill i Arsenda van vendre al mateix monestir les cases que tenien "in villa de Capellatis" (Alvarez 1990, doc. 26). Amb anterioritat al segle XII el terme "villa" tendeix a emprar-se per definir una demarcació territorial, més que no pas a un nucli d'hàbitat (Mauri 2006, p. 132-146). Tanmateix, en aquest cas, al tractar-se d'una referència de finals de segle d'una població actual, pot pressuposar-se que el terme va emprar-se en l'accepció més moderna. De fet, el lloc seguirà sent qualificat com a "villa" en documents posteriors dels anys 1096, 1097 i 1167 (Rius 1945, doc. 763, 766, 1065), de manera que sembla prou clar que Capellades constituïa una agrupació d'hàbitat en aquest moment.

Sembla que la vila, a més, comptava també amb edificacions que en garantien la seva defensa. L'any 1096, el monestir de Sant Cugat va reclamar la possessió d'una torre que s'havia aixecat

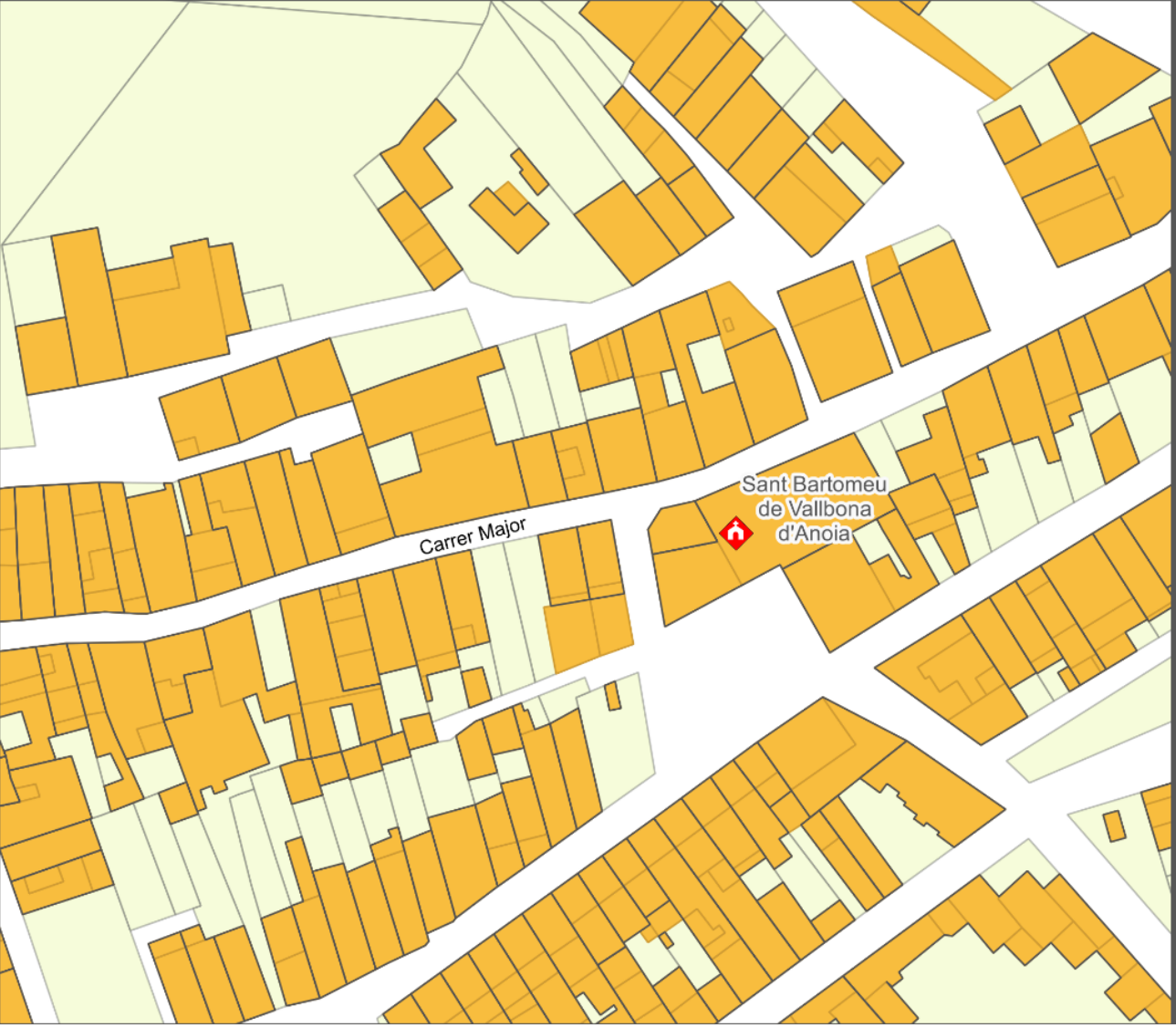
a Capellades sense el seu permís, en temps de l'abat Andreu[93] (Rius 1945, doc. 763). Uns anys més tard, la documentació també fa referència a l'existència d'una possible segona fortificació al lloc. L'any 1147, Pere Bernat i el seu germà Berenguer van donar a Sant Cugat del Vallès un alou situat damunt de Capellades, amb diverses fites de pedra que marcaven el perímetre d'una futura fortalesa, que calia construir per repel·lir els atacs sarraïns (Rius 1945, doc. 972). Es desconeix per què era necessària construir aquesta segona fortificació. Potser la torre documentada el 1096 havia estat destruïda per alguna de les ràtzies d'inici del segle XII o simplement es considerava que era insuficient. Fos com fos, no sabem si la segona torre va arribar a edificar-se, ni hem pogut localitzar cap de les dues fortificacions.

Pel que fa a la morfologia urbana del nucli, l'església actual de Santa Maria, ampliada al segle XVI i amb modificacions posteriors, impedeix imaginar com podria haver estat el seu entorn en època medieval (Fig. 78). Per bé que la majoria de parcel·les del nucli antic tenen planta rectangular i es troben ocupades per habitatges entre mitgeres, els carrers al nord-oest de l'església parroquial presenten un traçat més irregular. Tot i així, a Capellaldes resulta difícil identificar cap trama urbana ortogonal, més enllà de detectar el paper que el carrer Major hauria jugat com a eix estructurador.

VALLBONA D'ANOIA

L'any 1184, en la consagració de Santa Maria de Piera es va enumerar, entre les seves esglésies sufragànies, l'església de Sant Bartomeu de Vallbona (Catalunya Romànica 1992a, p. 348). Josep Maria Torras plantejava que, al llarg del segle XII, al voltant d'aquesta església i a banda i banda del camí ral de l'Aragó s'hauria anat forjant el nucli actual de Vallbona d'Anoia (Torras 1986, vol. II, p. 68). Així mateix, Esperança Piquer també va plantejar la possible existència d'una fortalesa o *domus* al lloc, encara que no se'n conserva cap vestigi documental (Catalunya Romànica 1992a, p. 316). Pel que fa al parcel·lari i la morfologia actual, Vallbona presenta únicament parcel·les de planta rectangular i contigües entre elles, de manera que conformen una trama ortogonal (Fig. 79). Tot i tenir uns indicis força minsos, donat que l'església de Sant Bartomeu apareix documentada al segle XII, s'ha considerat com a plausible l'existència d'un nucli-carrer, sorgit a banda i banda de l'antic camí ral. Per aquest motiu, Vallbona s'ha incorporat a la mostra d'estudi com un nucli d'existència hipotètica.

[93] El document esmenta únicament l'abat Andreu però durant el segle XI Sant Cugat va tenir dos abats amb aquests nom: Andreu Sendred (1051-1063) i Andreu Riculf (1065-1086).

Vallbona d'Anoia

Anoia

Castell

Cenobi

Necropolis

Masia

Espai productiu

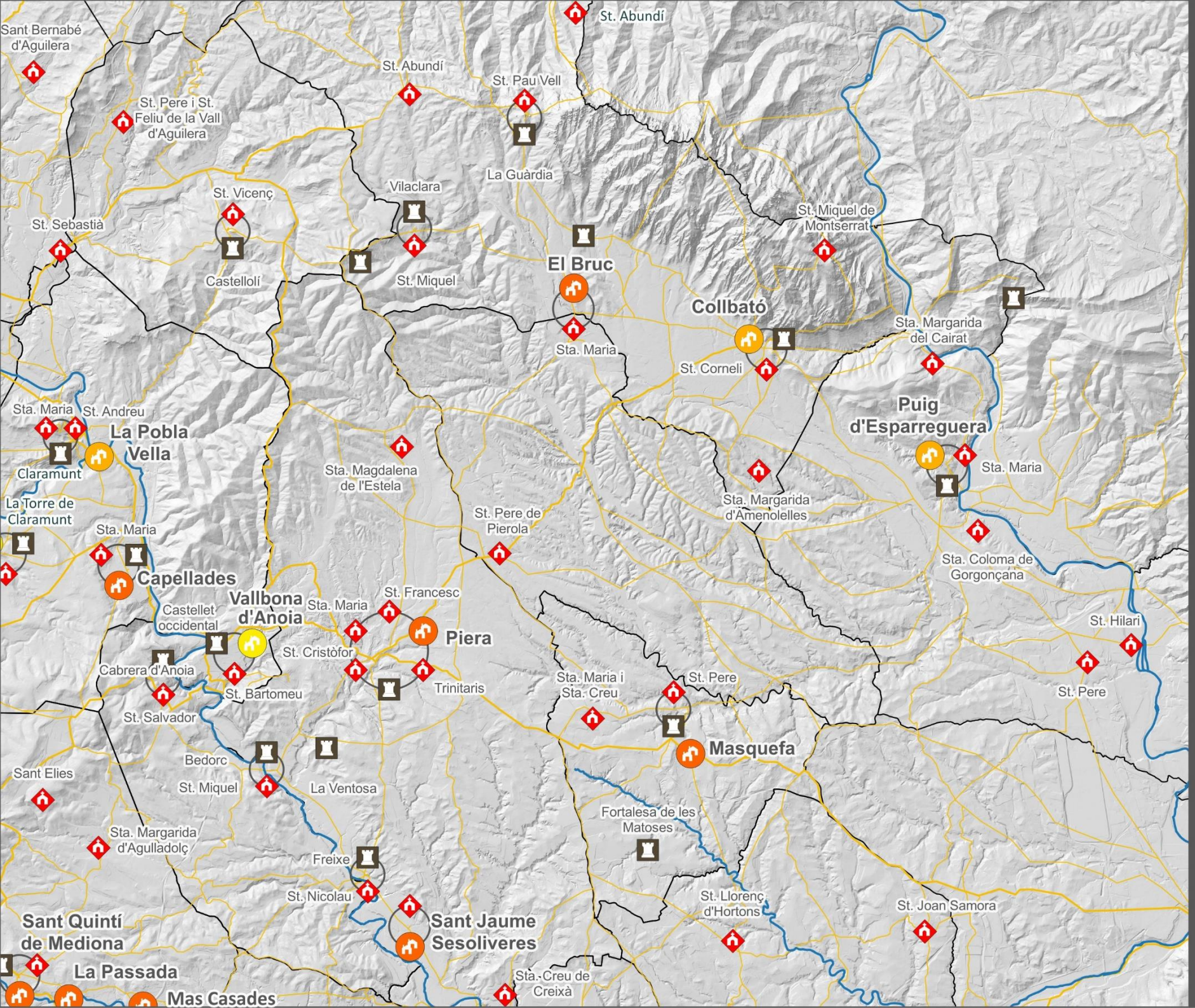
Mercat

N

0 10 20 m

Elaboració pròpia a partir de dades del Cadastre i de l'ICGC.

Figura 79. **Nucli actual de Vallbona d'Anoia i principals edificacions documentades a finals del segle XIII** (M. Díaz-Ros). El nucli actual s'estructura a l'entorn d'un carrer Major on s'aixequen habitatges entre mitgeres a banda i banda.

Montserrat i l'Anoia penedesenca

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat **Clarà**

Element defensiu o religiós **Sta. Maria**

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

MONTSERRAT I L'ANOIA PENEDESENCA

El sector nord-oriental del Penedès històric comprèn l'àrea popularment coneguda com l'Anoia penedesenca, així com el sector occidental de la muntanya de Montserrat (Fig. 80). Aquesta banda de la muntanya es trobava dominada pel terme del castell de la Guàrdia, en mans dels vescomtes de Barcelona i que a partir del segle XIII va estar controlada pel llinatge homònim. Entre els segles XII i XIII les fortaleses subsidiàries de Collbató i el Bruc van segregar-se d'aquest extens terme i van assolir la seva pròpia autonomia. Al sud del terme de la Guàrdia s'hi situava el terme d'Esparreguera, que ocupava tota l'àrea a l'oest del riu Llobregat. Des del segle X, els seus senyors en foren els Gurb, encara que a partir del segle XII va passar a mans dels Cardona.

Pel que fa a l'àrea coneguda com l'Anoia penedesenca, aquesta comprenia el termes castrals de Masquefa, Piera i Pierola. Mentre el primer va estar en mans del monestir de Sant Cugat del Vallès des del segle XI, el terme de Pierola va estar vinculat als comtes de Barcelona, primer, i després a la família vescomtal. L'extens terme de Piera, en canvi, va passar de mans dels comtes als vescomtes. Al seu interior s'hi localitzen diverses fortaleses subsidiàries, que mai van arribar a crear un terme castral propi. Finalment, al nord d'aquest sector cal indicar l'existència del terme de Castellolí, un terme frontissa entre l'àrea montserratina, la conca d'Òdena i l'Anoia penedesenca.

EL BRUC

Les primeres evidències d'hàbitat al lloc del Bruc daten de finals del segle X. Al costat de l'església de Santa Maria va documentar-se l'existència d'una unitat domèstica de planta ovalada que va ser destruïda per un incendi i, posteriorment, reconstruïda i ampliada. Les seves parets eren fetes de pedra sense lligament, únicament revestides amb calç per la part interior. La casa constava de dues llars i, sota d'una d'elles, va localitzar-s'hi una sitja retallada al terreny.[94]

En aquest mateix moment històric es documenta per primera vegada el topònim del Bruc. L'any 973 l'abat Cesari de Santa Cecília de Montserrat va fer donació d'un alou al matrimoni de

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 80. Poblament de Montserrat i l'Anoia penedesenca a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

[94] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia]. Església parroquial de Santa Maria (el Bruc) [consulta: 10/07/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/7632

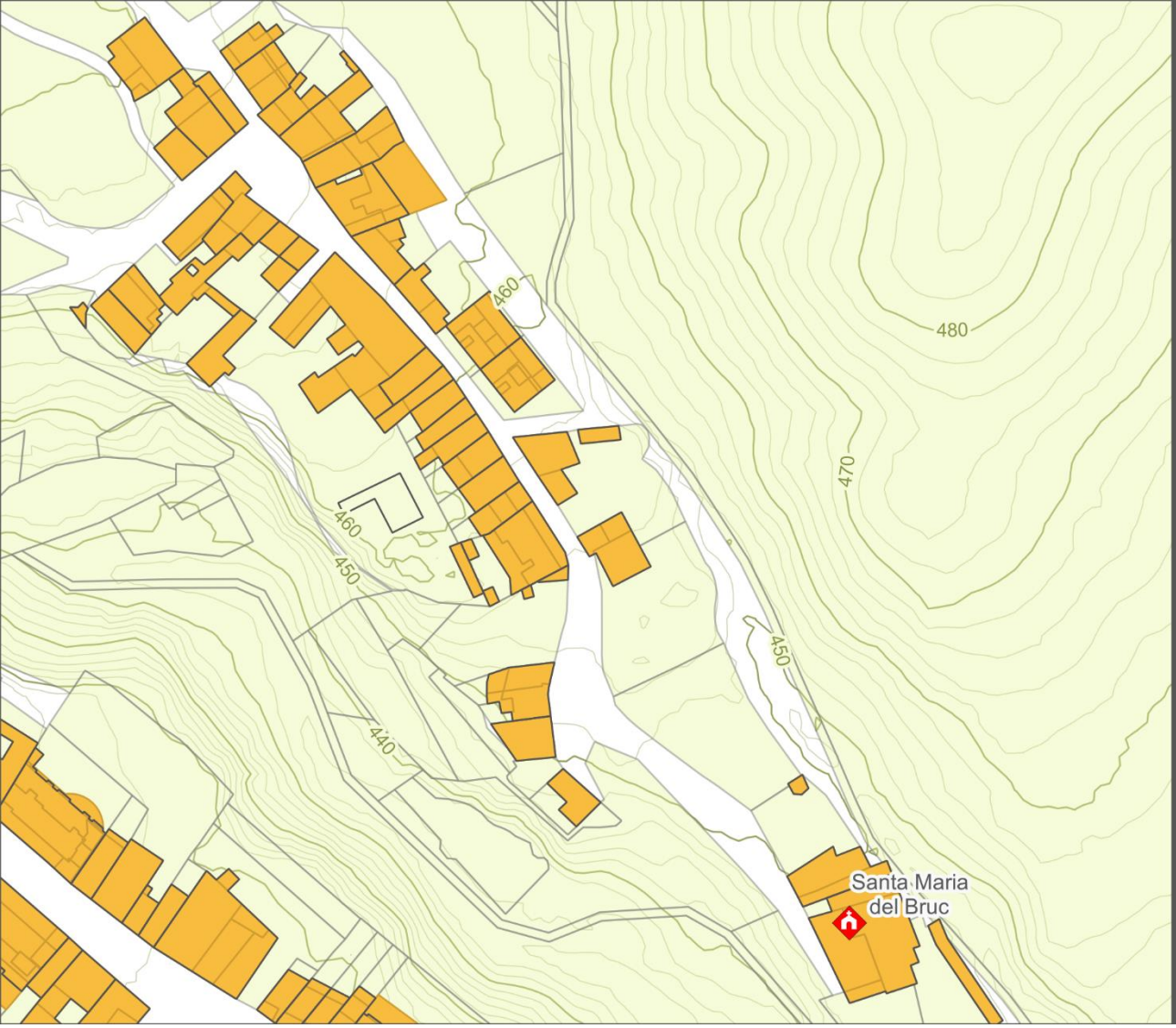

Figura 81. Nucli actual del Bruc i principals edificacions documentades a finals del segle XIII. (M. Díaz-Ros).

Conemir i Especiosa. Aquest alou es trobava al terme del castell de la Guàrdia, damunt de "ipso Brugo" (Baiges i Puig 2019, doc. 614). En canvi, l'església de Santa Maria del Bruc, que encara conserva l'absis i una part del seu campanar romànics, no apareix documentada fins el 1068. En aquesta data, l'abat de Sant Cugat del Vallès va cedir a Arnall Suner un alou a Vilaclara, amb una torre i l'església de Sant Miquel, dins del terme parroquial de Santa Maria del Bruc (Rius 1945 p. 665).

Pel que fa a l'existència d'un nucli d'hàbitat, cal esperar a l'any 1183 per confirmar-la. En aquesta data, Berenguer de Guàrdia va fer testament i va deixar al monestir de Santa Maria de Santes Creus la "villa de ipso Brug et òmnibus que ibi habeo."[95] La vila torna a aparèixer documentada el 1224 quan Guillem de Guàrdia va donar-la a Santa Maria de Montserrat (Catalunya Romànica 1992b, p. 381).

[95] ACA, Cancelleria, Pergamins, Alfons I, núm. 338.

El castell del Bruc, en canvi, es cita de forma molt tardana. No apareix documentada fins el 1221, quan Guillem de Guàrdia va donar al monestir de Santa Maria de Montserrat el lloc de Vilaclara, situat dins del terme del castell del Bruc (Pladevall i Català 1974).

Es pot suposar que el primer nucli del Bruc nasqué a l'entorn de la parròquia de Santa Maria, avui conegut com el barri del Bruc de la Parròquia (Torras 1986, vol. II, p. 172). L'església de Santa Maria se situa a l'extrem sud-est d'un altiplà, mentre que les primeres cases se situen una vuitantena de metres al nord-est, arrenglerades a banda i banda del camí d'accés al temple. Es tracta de parcel·les majoritàriament rectangulars, compatibles amb habitatges entre mitgeres (Fig. 81).

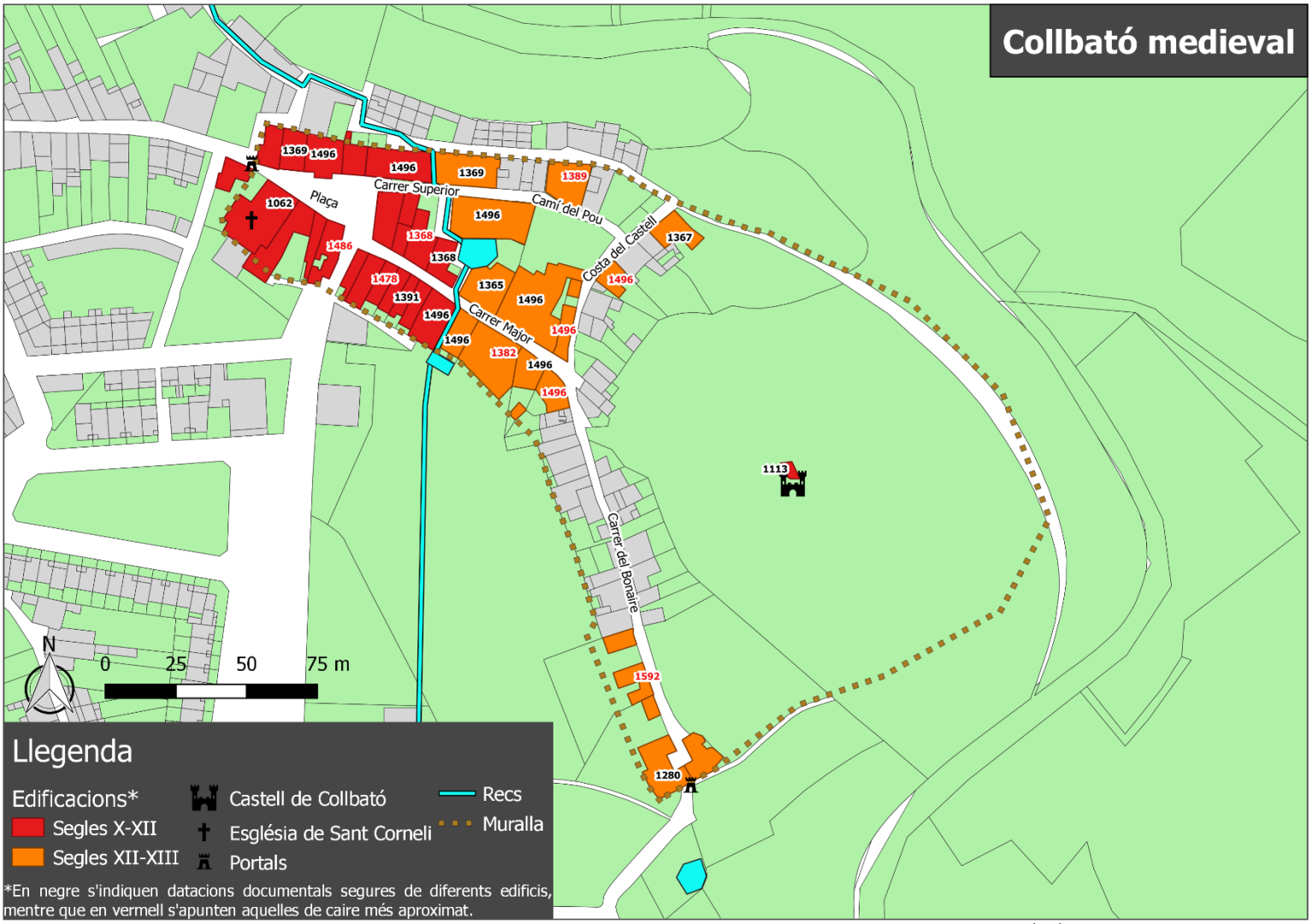
COLLBATÓ

L'any 931 es documenta per primera vegada el lloc de Collbató. En aquesta data, el prevere Guadamir i els seus germans Llunés i Calabuig van vendre al comte Sunyer un alou amb cases, quatre "mansiones," una cova i dues mujades de vinya al terme de la Guàrdia, al lloc de Collbató (Baiges i Puig 2019, doc. 174). El 945 es torna a esmentar l'existència de cases al lloc de Collbató Collbató (Baiges i Puig 2019, doc. 267, 573), de manera que es pot confirmar que l'indret estava habitat al segle X.

L'església de Sant Corneli de Collbató, en canvi, apareix documentada per primer cop l'any 1062 en el testament de Guislabert, bisbe de Barcelona (Baucells et al. 2006, p. 1038). Per la seva banda, el castell de Collbató, situat en un pujol a tocar del poble, no s'esmenta fins el 1113 quan el vescomte Guislabert Udalard cedeix la fortalesa a la seva filla Ermessenda (Catalunya Romànica 1992b, p. 306).

Pel que fa al nucli de Collbató no es disposa d'una confirmació clara de la seva existència fins a la Baixa Edat Mitjana. En el capbreu que el monestir de Montserrat va fer a la vila el 1496 s'esmenta que la casa de Cal Bros va ser donada per Guillem de Montserrat a Pere Serrió l'any 1280 (Sánchez 2006). En el mateix document, de fet, s'esmenta com alguns dels habitatges es trobaven dempeus ja al segle XIV. Aquest fet permet plantejar-se una possible existència del nucli agrupat per, almenys, finals del segle XIII.

Assumpta Muset (2009) planteja que nucli primitiu de Collbató s'hauria creat a l'entorn de l'actual plaça de l'Església. Aquesta primera agrupació de cases hauria estat eixamplada posteriorment cap a l'est, seguint els actuals carrer de Dalt (abans Superior o del Pou) i carrer

Font: elaboració pròpia a partir de dades del Cadastre.

Figura 82. Nucli actual de Collbató i principals edificacions documentades en època medieval (M. Díaz-Ros).

d'Amadeu Vives (abans carrer Major). Tal i com es documenta al segle XV, Collbató constituiria un nucli clos, on les parets posteriors de les cases farien la funció de muralla.

La parcel·lació actual mostra l'existència de parcel·les majoritàriament rectangulars, contigües entre elles i adaptades a habitatges entre mitgeres (Fig. 82). De fet, en el capbreu de 1496 s'observa una estructura urbana similar. Resta, però, una incògnita a l'entorn del segon tram del carrer d'Amadeu Vives, llavors conegut com el carrer del Bonaire. Exceptuant el cas de la casa de Cal Bros, situada a l'extrem sud-est, no s'ha pogut documentar l'existència de cap habitatge en aquest carrer en època baix-medieval. Es desconeix, per tant, si aquest sector hauria estat inclòs o no dins del recinte fortificat de la vila i si es trobava urbanitzat durant el segle XIII.

PUIG D'ESPARREGUERA

El primer esment al lloc d'Esparreguera data de l'any 945 quan és esmentat com un dels límits del terme de l'església actualment coneguda com a Santa Margarida de Can Perellong (Baiges i Puig 2019, doc. 262). El castell d'Esparreguera apareix documentat pocs anys després, el 963, en la donació que Sança va fer a Santa Cecília de Montserrat de l'església de Santa Coloma de Gorgonçana (Baiges i Puig 2019, doc. 478). D'aquesta fortalesa, però, se'n conserva únicament un pany de muralla i algunes restes d'estructures d'habitació associades.

El temple de Santa Maria del Puig, situat en un altiplà a poca distància del castell d'Esparreguera, es documenta per primera vegada el 1205, quan Ramon de Guàrdia va llegar-hi 20 sous (Catalunya Romànica 1992b, p. 335) En aquest altiplà, l'obertura de diversos sondejos arqueològics van posar de manifest la possible existència d'un nucli poblat (Fig. 83). Per una banda, es va localitzar l'existència d'una cisterna que, per les seves dimensions, els arqueòlegs Albert López i Joan Garcia van proposar que havia d'estar vinculada a un assentament d'hàbitat concentrat (Garcia i López, p. 5). De fet, a tocar seu s'hi van localitzar un seguit d'estructures i un estrat d'enderroc datat del segle XVI o XVII.

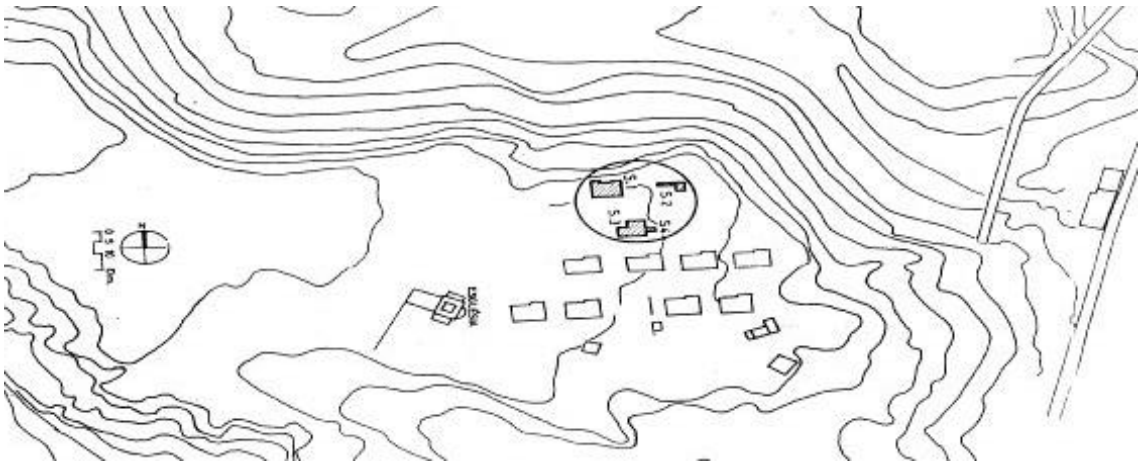

Figura 83. El puig d'Esparreguera. Encerclat, s'hi pot observar l l'àrea on es van localitzar les estructures esmentades. Així mateix, al centre de l'altiplà s'hi observa l'església de Santa Maria (Garcia i Lopez 1997).

En el mateix lloc també es va documentar el que semblava ser un habitatge que aprofitava la part inferior d'una terrassa natural. Atenent a l'aparell dels seus murs, es va proposar una cronologia de construcció a cavall dels segles XII i XIII. A més, a partir de la troballa de diverses peces ceràmiques, es va detectar una fase de reformes en aquest espai durant el segle XIV.

L'abandó d'aquest assentament va fixar-se per a finals del segle XIV i inicis del segle XV (García i López 1997). És possible que en aquest moment es produís l'abandonament del puig en benefici

de l'actual nucli d'Esparreguera, situat en una zona més planera. De fet, l'any 1316 els senyors del castell van demanar permís al bisbe de Barcelona per construir una nova església, sota l'advocació de Santa Eulàlia, que és avui l'església parroquial del poble d'Esparreguera (Fierro 2004).

MASQUEFA

Tot i que el topònim de Masquefa apareix citat per primer cop l'any 946 (Baiges i Puig 2019, doc. 269), és el 963 quan es documenta per primer cop el castell i l'església del lloc. En aquesta data, el comte Mir va vendre a Ennegó o Bonfill el castell de Masquefa amb el seu terme i la seva parròquia, sota l'advocació de Sant Pere (Baiges i Puig 2019, doc. 462). Tant la fortalesa com l'església se situen encara avui al capdamunt d'un petit turó i són àmpliament documentades al llarg dels segles XI i XII. [96]

Figura 84. Plànol de Masquefa a principis del segle XX. Pot observar-se com llavors el poble es seguia estructurant a banda i banda de l'antic camí ral de l'Aragó, a excepció de la nova estació de tren, situada al nord de la població.[97]

Pel que fa al nucli de Masquefa, tot i les abundants referències escrites de cases a tot el terme (Rius 1945, docs. 401, 417, 503, 528,714), cal esperar al 1153 per confirmar-ne l'existència: el gener d'aquell any es va produir un judici entre el monestir de Sant Cugat del Vallès i Ramon Mir

[96] El temple actual va ser aixecat probablement a finals del segle XII o inicis del XIII. No s'han pogut localitzar vestigis de l'església anterior, que sí que apareix en la documentació (Mauri 1998).
[97] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Masquefa (1916). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#.

per un camp "iuxta villam de Maszchefa" (Rius 1945, doc. 989). Uns mesos més tard, a més, Bartolomeu va donar "ipsa villa de Maccefa" al mateix cenobi (Rius 1945, doc. 990).

La vila de Masquefa s'aixecava als peus del castell i de l'església parroquial, en una zona més planera per on transitava el camí ral de l'Aragó. Fins a mitjans del segle XX, de fet, el poble de es va estructurar principalment al llarg d'aquest vial (Fig. 84). El parcel·lari actual mostra parcel·les rectangulars, totes elles de dimensions similars, contigües entre elles i alineades a banda i banda de l'actual carrer Major. Val a dir que, en el cas de Masquefa, no s'han localitzat indicis de l'existència d'un nucli encimbellat a l'entorn del castell i l'església de Sant Pere.

PIERA

Un dels primers indicis d'hàbitat a Piera data del segle X i es va localitzar a l'anomenat Pla del Cementiri, al sud oest del nucli històric. En aquest jaciment, afectat pel pas de la variant de la carretera B-224, es va localitzar un camp de fosses amb funció de sitges, així com possibles espais d'hàbitat, estructures de combustió i un enterrament. La ceràmica localitzada va dur als arqueòlegs a plantejar una cronologia d'ocupació pels segles X i XI.[98]

Les evidències arqueològiques correspondrien amb la informació que ens aporten les fonts escrites. L'any 954 es documenta per primera vegada el terme de Fontanet, nom amb què llavors es coneixia el castell de Piera (Baiges i Puig 2019, doc. 345) i el 979 s'esmenta per primer cop la fortalesa (Baiges i Puig 2019, doc. 719). L'església de Santa Maria de Piera, en canvi, apareix documentada per primera vegada el 1002 com a cel·la[99] (Rius 1945 p. 382).

Pel que fa al nucli de Piera, la primera referència escrita que se'n té data del 1062 quan els cònjugues Enard i Ermengarda van vendre als comtes Ramon Berenguer i Almodis una casa "cum solo et superposito" i cort dins de Piera, prop de l'església de Santa Maria (Feliu i Sarlach 1999, doc. 596). Se'n pot deduir, doncs, l'existència d'un nucli clos habitat a l'àrea de l'església i el castell.

Partint d'aquests indicis, Flocel Sabaté ha realitzat una proposta d'evolució urbana per la vila de (Fig. 85). L'historiador proposa, pel segle XI, l'existència de petits pols urbans. El primer, giraria

[98] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia]. El Pla del Cementiri (Piera) [consulta: 10/07/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/7589

[99] Com ja s'ha esmentat, la denominació "cel·la" sembla implicar l'existència d'algun tipus de comunitat monàstica al temple. En el cas de Santa Maria, l'any 1023 torna a aparèixer denominada com a tal, però posteriorment ja és definida com a església (Rius 1945, doc. 486). Per tant, sembla que la comunitat hi visqué durant poc temps.

a l'entorn del castell de Piera, estaria fortificat i és on caldria situar les cases d'Enard i Ermengarda, documentades l'any 1062. El segon, en canvi, tindria l'església de Santa Maria com a epicentre i estaria ocupat bàsicament per sitges i cellers en abundància. El pla del cementiri, en canvi, situat en direcció contrària i que havia estat ocupat en èpoques precedents, romandria deshabitat (Casals et al. 1999).

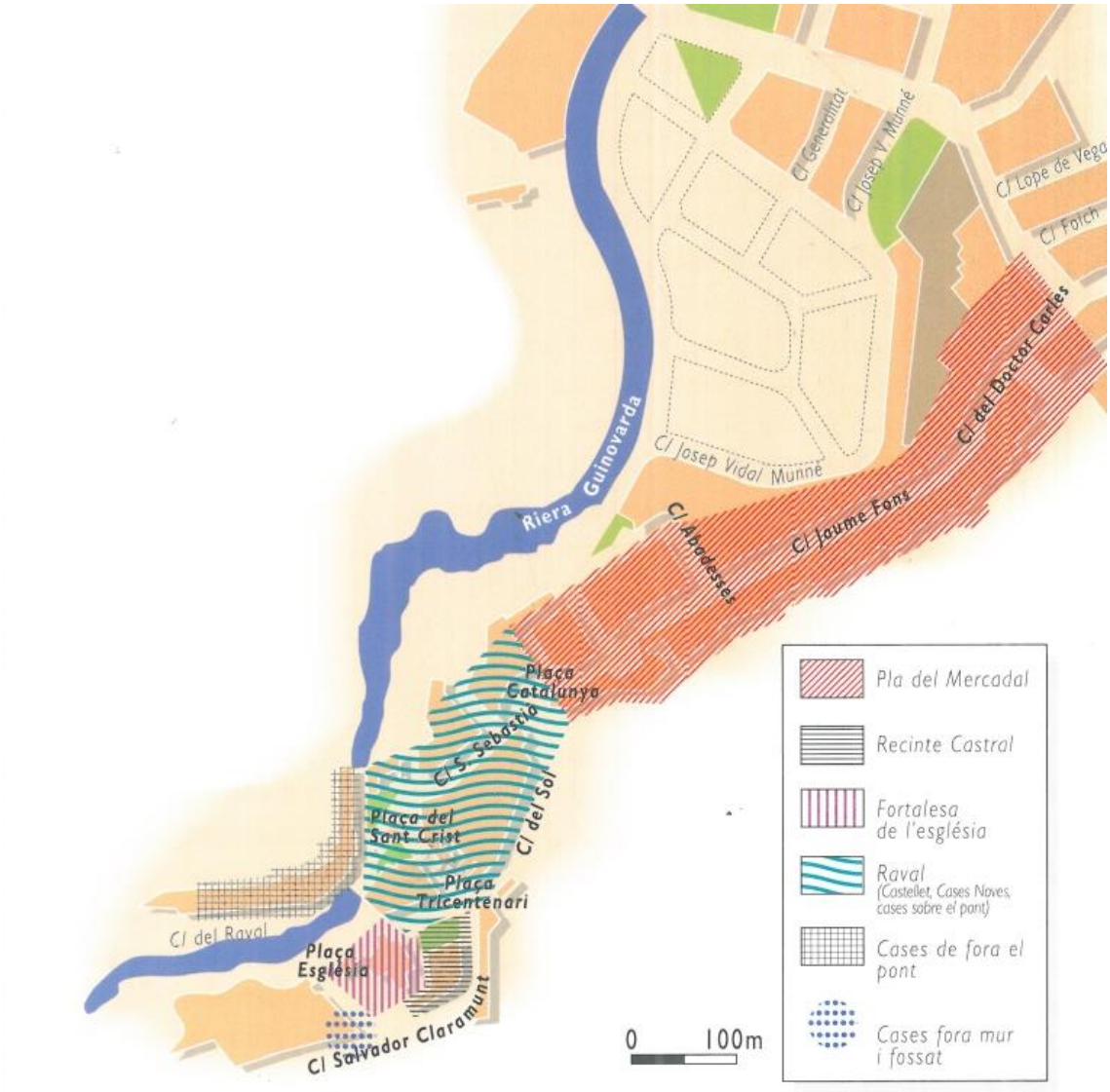

Figura 85. La vila de Piera entre els segles XIII i XIV segons la proposta d'evolució urbana de Flocel Sabaté (Sabaté et al. 1999, p. 177). Pot observar-se al sud-oest l'àrea del castell i l'església, el raval del Castellet (verd) i l'àrea del Mercadal, estructurada al llarg de l'antic camí que duia cap al Vallès (vermell).

Per Sabaté, al llarg del segle XII la vila va créixer al llarg del camí que duia de Piera cap al Vallès, a l'àrea coneguda com el "pla del Mercadal." Com el seu nom indica, aquesta àrea corresponia a un petit altiplà fora del nucli inicial, on era possible celebrar-hi mercat, i que ràpidament va urbanitzar-se. Entre aquest nou raval i el nucli del castell, però, es va mantenir una àrea sense

urbanitzar, segurament perquè al passar-hi el torrent del Gall Mullat resultava menys atractiva. L'àrea del mercadal, a més, comptava amb les defenses naturals de la riera Guinovarda i el torrent esmentat, que la vorejaven a banda i banda.

Finalment, al segle XIII, els tres pols urbans de la primitiva vila de Piera es van unir en un de sol. Es van urbanitzar els entorns de l'església de Santa Maria, fins llavors destinada a l'emmagatzematge de la collita, i també el sector que separava el recinte castral del pla del Mercadal, llavors conegut com el Castellet (Casals et al. 1999, p. 175-177). Cal tenir en compte que aquesta última zona progressivament va anar guanyant importància, ja que era aquí on el camí que duia al Vallès es creuava amb el nou camí ral de l'Aragó (Vives 2007, p. 513).

Pel que fa a la morfologia urbana actual, la majoria de parcel·les del centre històric de Piera són de planta rectangular, contigües entre elles i alineades al llarg dels carrers que avui corresponen a l'antic camí d'accés al castell de Piera. El barri del castell i l'església, en canvi, només conserva aquestes dues edificacions i ha perdut tot rastre de l'atapeïment urbanístic medieval.

SANT JAUME SESOLIVERES DE PIERA

El 1170 Pere Berenguer i Arnaueta van donar al seu fill Berenguer Gibert un honor al lloc de Sant Jaume Sesoliveres, que incloïa cases construïdes i destruïdes. Aquestes afrontaven a llevant amb l'església de Sant Jaume, a migdia amb el camí que va a Freixe, a ponent amb cases de Pere Bernat i a tramuntana amb cases de Berenguer Ferri.[100] Les afrontacions posen en evidència l'existència d'un nucli de poblament concentrat, almenys al segle XII, que hauria perviscut fins a avui en dia.

El parcel·lari actual mostra l'existència d'un seguit d'habitatges arrecerats a l'entorn de l'església de Sant Jaume (Fig. 86). Es tracta de parcel·les de forma irregular, contigües entre elles, possiblement sorgides mitjançant l'agregació de mòduls. Donat que és un nucli poc compacte, no es pot identificar cap trama urbana específica, més enllà del que seria una possible estructuració a l'entorn d'una o dues places, en un espai molt reduït, potser derivat de l'existència d'un antic nucli clos.

[100]ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 89, doc. 229.

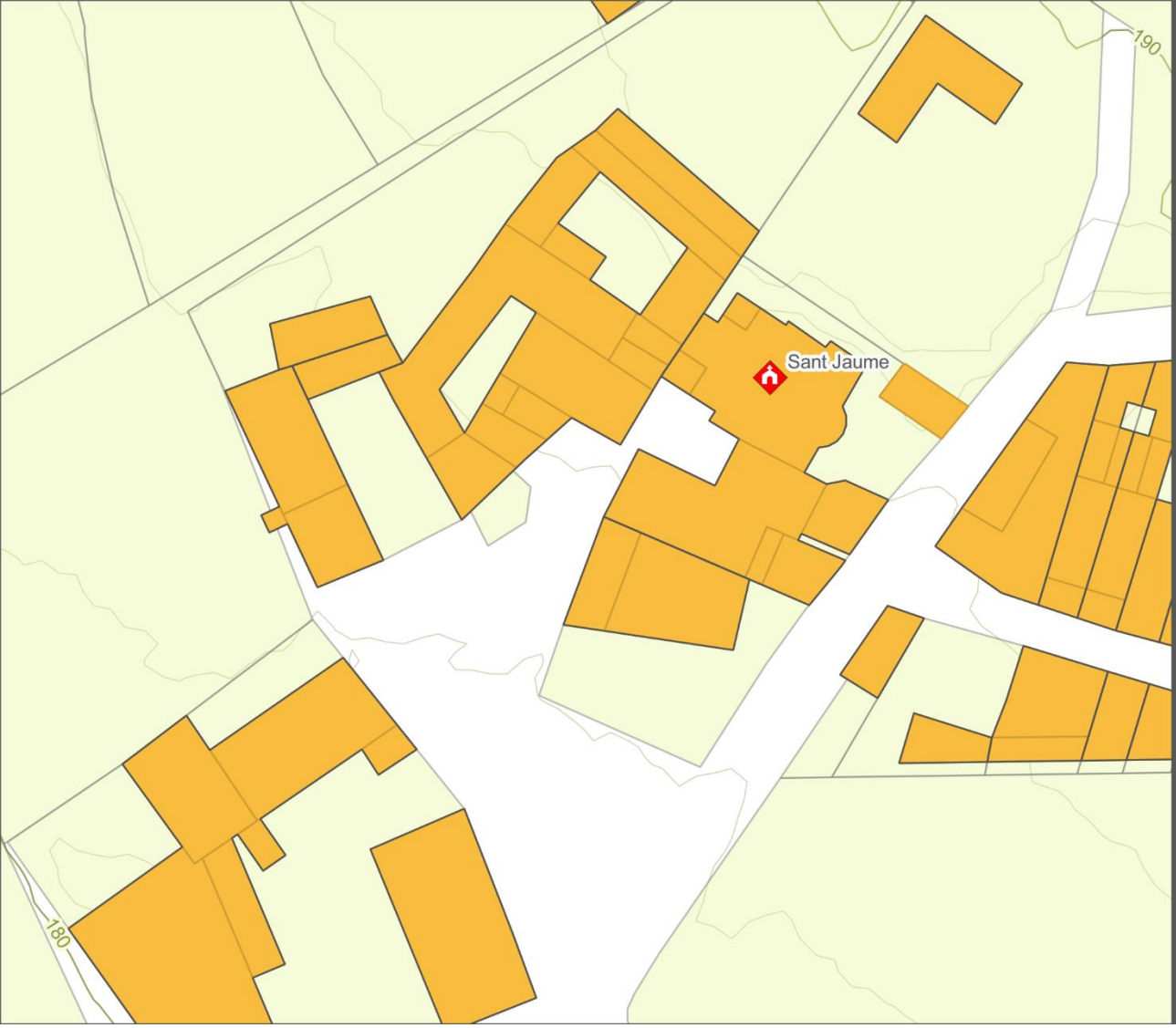
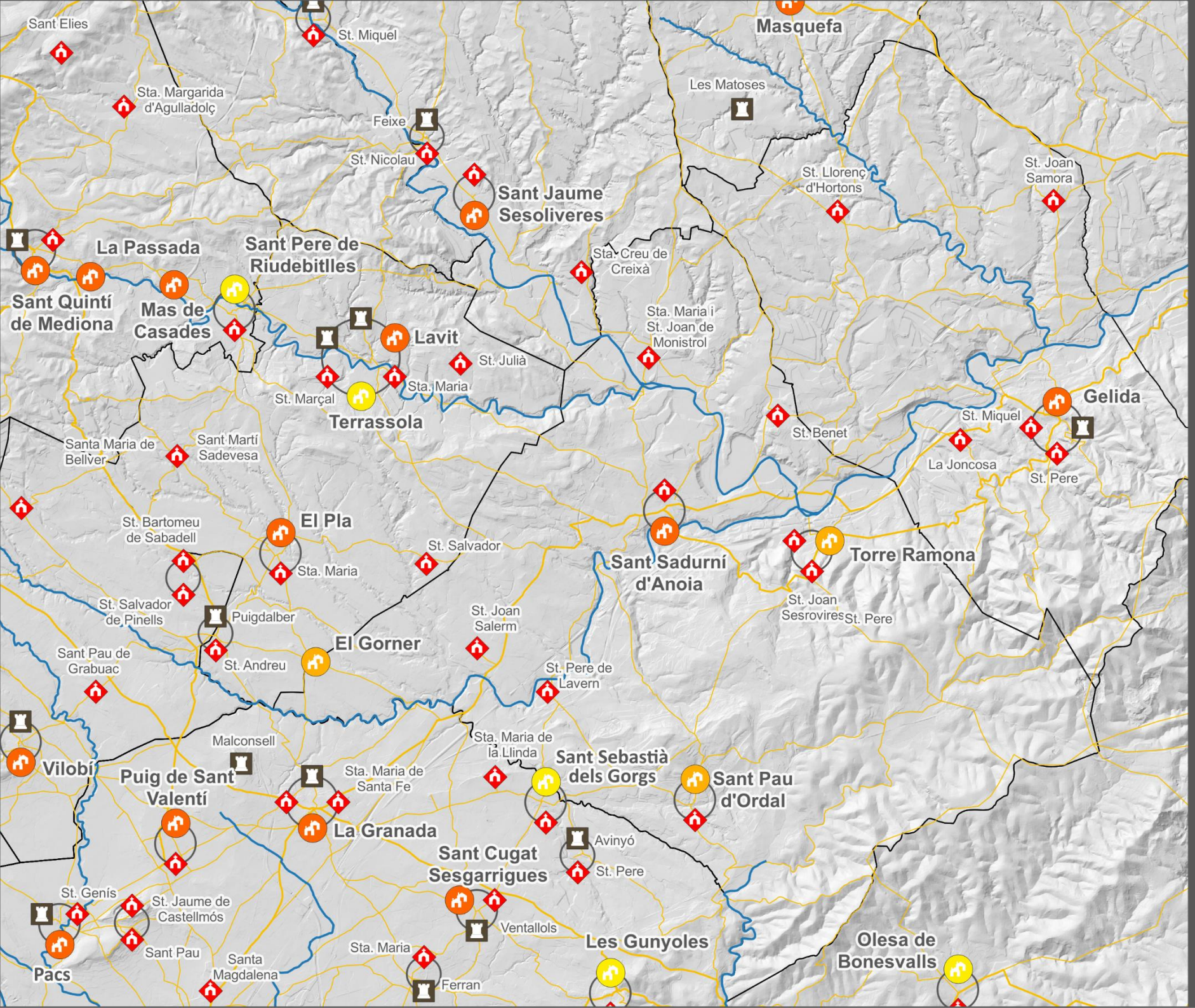

Figura 86. **Nucli actual de Sant Jaume Sesoliveres i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.** (M. Díaz-Ros).

Sant Elies
St. Miquel
Masquefa
Sta. Margarida d'Agulladolç
Les Matoses
Feixe
St. Nicolau
Sant Jaume Sesoliveres
St. Llorenç d'Hortons
St. Joan Samora
La Passada
Sant Pere de Riudebitlles
Sta. Creu de Creixà
Sant Quintí de Mediona
Mas de Casades
Lavit
Sta. Maria i St. Joan de Monistrol
St. Julià
St. Marçal
Sta. Maria
Terrassola
Gelida
St. Miquel
St. Benet
Santa Maria de Bellver
Sant Martí Sadevesa
La Joncosa
St. Pere
El Pla
St. Bartomeu de Sabadell
St. Salvador
Sant Sadurní d'Anoia
Torre Ramona
Sta. Maria
St. Salvador de Pinells
Puigdalber
St. Joan Sesrovires
St. Pere
St. Joan Salerm
El Gorner
Sant Pau de Grabuac
St. Andreu
St. Pere de Lavern
Malconsell
Sta. Maria de la Llinda
Vilobí
Puig de Sant Valentí
Sta. Maria de Santa Fe
Sant Sebastià dels Gorgs
Sant Pau d'Ordal
La Granada
Avinyó
Sant Cugat Sesgarrigues
St. Pere
St. Genís
St. Jaume de Castellmós
Ventallols
Sant Pau
Sta. Maria
Les Gunyoles
Olesa de Bonesvalls
Pacs
Santa Magdalena
Ferran
Gelida, Subirats i el Riudebitlles
Agrupació d'hàbitat
Documentada
Probable
Hipotètica
Castell / Torre
Església / Cenobi
Hidrografia
Xarxa viària
Internacional
Comarcal / local
Agrupació hàbitat Clarà
Element defensiu o religiós Sta. Maria
N
0 1 2 km
Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

GELIDA, SUBIRATS I EL RIUDEBITLLES

Els termes castrals de Gelida i Subirats van ser dels primers en ser establerts al Penedès després de l'ocupació cristiana del segle X (Fig. 87). El primer, sota domini dels Cervelló, es troba situat al vessant septentrional de les muntanyes de l'Ordal, de manera que disposa d'un bon control visual de l'últim tram del riu Anoia, àrea de comunicació entre la plana penedesenca i Martorell (Fig. 88). Com és habitual, el seu terme inclou part d'aquesta àrea més planera, així com una part del massís on se situa la fortalesa.

Figura 88. Vista des del campanar de l'església de Sant Pere del castell de Gelida. Pot observar-se el poble a una cota inferior, així com l'església actual de Sant Miquel. Així mateix, també és té un bon domini del tram final del riu Anoia (M. Díaz Ros 2020).

El castell de Subirats, en canvi, se situa uns cinc quilòmetres al sud-oest, també en un punt encimbellat de les muntanyes de l'Ordal. El seu extens terme incorpora bona part d'aquest massís però també un sector important de la plana penedesenca i l'últim tram del Mediona-Riudebitlles. Des del segle XI la fortalesa va estar lligada al llinatge dels Santmartí, descendents de Mir Geribert i un dels més poderosos de l'àrea penedesenca (Catalunya Romànica 1992a, p. 194).

Al nord-oest del terme de Subirats, seguint el traçat del riu Riudebitlles, s'hi trobaven els termes dels castells de Lavit i Terrassola. Aquestes dues fortaleses, situades una al costat de l'altra,

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 87. Poblament dels termes castrals de Subirats i Gelida i de l'últim tram del riu Mediona-Riudebitlles finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Figura 89. Nucli actual de Gelida i principals edificacions documentades en època medieval (M. Díaz-Ros).

exercien el seu domini sobre el tram mitjà d'aquest curs fluvial, encara que també incorporaven alguns sectors de la plana penedesenca. És possible que el castell de Terrassola depengués en origen del terme de Mediona, per bé que al segle XI ja es trobava completament segregat. Un procés semblant visqué l'enclavament de Sant Pere de Riudebitlles, inicialment inclòs al terme medionenc però que fou donat al monestir de Santa Maria i Sant Martí de l'illa Gallinària l'any 1011, de manera que funcionà de forma independent des d'aquesta data.

GELIDA

L'any 944 l'abat Cesari i un grup de monjos van fundar a Montserrat un nou monestir en honor a Santa Cecília. La comtessa Riquilda els va concedir, entre d'altres, el terme de Gelida amb el seu cementiri i sagrera, així com diverses terres (Ordeig 1993, doc. 569). El castell i el seu terme s'esmenten pocs anys després, tant l'any 955 com el 963 (Ordeig 1993, doc. 351; Baiges i Puig 2019, doc. 462). Aquesta fortificació s'ubica, encara avui, per damunt de l'actual poble de Gelida, en un petit espadat rocallós. L'església del castell, sota l'advocació de Sant Pere, es documenta

el 1069 en el testament del bisbe de Barcelona Umbert, que deixa aquesta "basílica", les cases i el castell de Gelida al seu nebot Gerard (Baucells et al. 2006, p. 1460). Cal esmentar que es va detectar una àrea d'estratigrafia escassa però amb "indicis suficents de treballs a la roca i restes de mur per evidenciar el que sembla que caldria interpretar com a zona d'hàbitat en les primeres fases de la fortificació" (Mauri 2006, p. 212). Tanmateix, no se'n tenen més notícies escrites i es pot pressuposar que el nucli va quedar deshabitat al segle XII, com succeeix en els casos d'Olèrdola i Calafell.

L'any 1061, en la promesa de fidelitat que Miró Onofred va fer a Geribert per la castlania del castell de Gelida, s'esmenta la vila i l'església de Sant Miquel (Feliu i Salrach 1999, doc. 572). Aquesta és la primera referència a l'existència del nucli actual de Gelida, així com a la seva parròquia, que encara avui se situa al centre de població. Al segle X, la paraula "vila," com ja s'ha comentat, pot referir-se també a una demarcació territorial. En aquest cas sembla, però, aquesta opció sembla poc probable, ja que en segles posteriors es documenta la pervivència d'un poblament agrupat. De fet, Alfred Mauri i Roger Sala, que van realitzar una proposta d'evolució urbana per aquest nucli, afirmaven:

> "La forma com s'esmenta Sant Miquel i el moment cronològic ens permeten interpretar que no s'està parlant simplement d'una capella, sinó que clarament hi ha un nucli urbà articulat al seu entorn" (Mauri i Sala 2007, p. 333).

L'església de Sant Miquel se situava a tocar del punt on coincidien el camí de Sant Llorenç d'Hortons, el de Martorell i el que permetia pujar fins al castell de Gelida. Tot i que la realització d'estudis amb georadar a la plaça de davant de l'església van mostrar evidències de possibles estructures, la seva excavació va donar resultats negatius (Mauri i Sala 2007; Del Fresno 2007).

El parcel·lari actual de Gelida mostra majoritàriament l'existència de parcel·les de planta rectangular a tot el nucli antic, excepte a la zona més propera a l'església de Sant Miquel que, degut a la seva reorganització a mitjans del segle XIX, presenta formes més irregulars. Com en d'altres ocasions, el nucli sembla estructurar-se a l'entorn d'un eix viari principal, com era el carrer Major, que coincidiria amb l'antic camí cap a Sant Llorenç d'Hortons i Martorell (Fig. 89, 90).

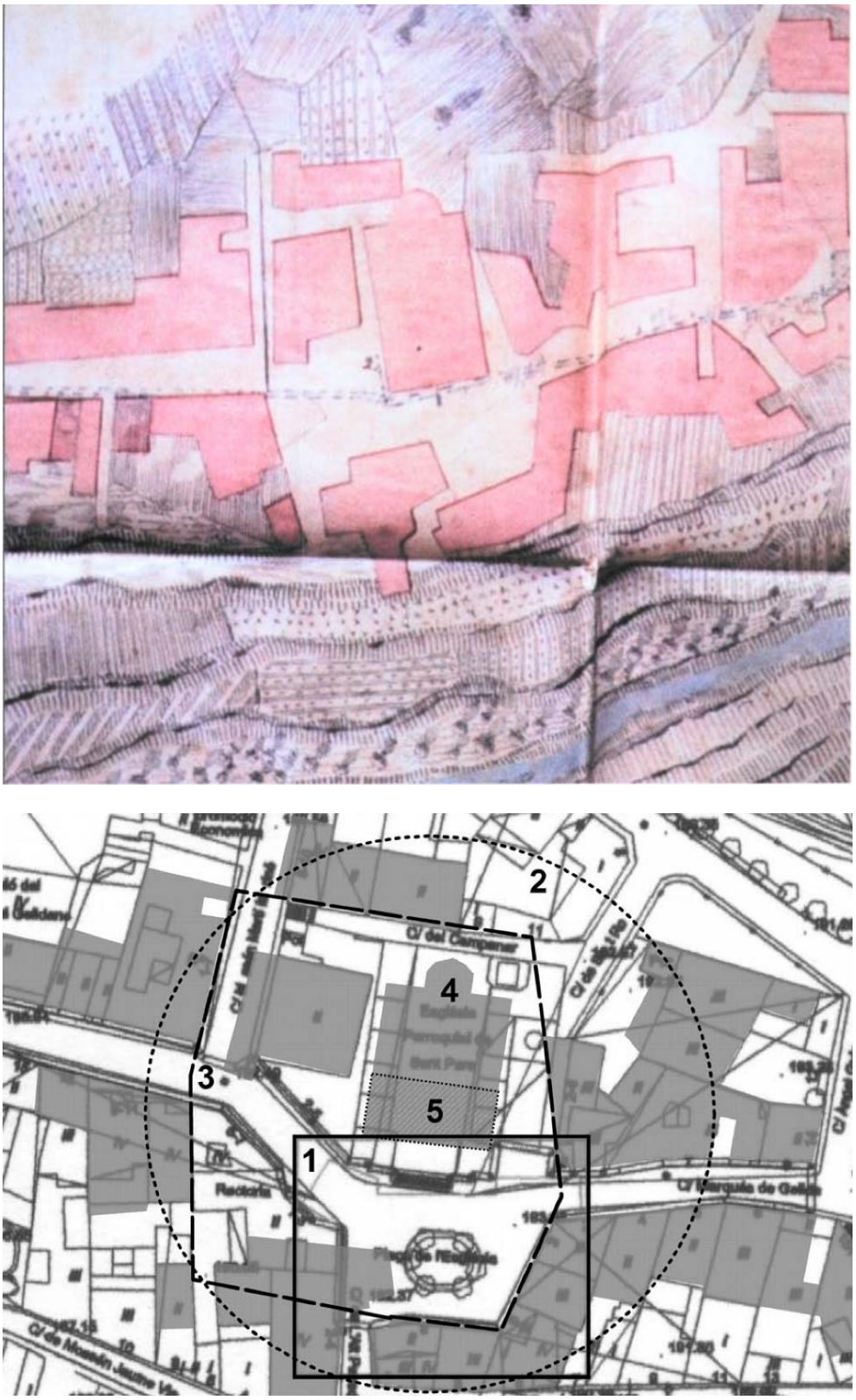

Figura 90. A dalt, plànol del nucli urbà de Gelida de l'any 1860. Es pot apreciar com els entorns de l'església de Sant Miquel mostraven una urbanització força intensa en aquell moment que, posteriorment, va ser esponjada (Del Fresno 2007, p. 2). A sota, comparativa entre el parcel·lari actual i l'existent en el plànol de 1860 (Mauri i Sala 2007, p. 334).

LAVIT I TERRASSOLA

El topònim Lavit apareix documentat per primer cop l'any 954, en les afrontacions de les terres de Freixe (Baiges i Puig 2019, doc. 345). Dos anys més tard, es documenta el castell de Lavit en la venda d'un alou, situat al seu terme, que inclou cases, terres, vinyes, recs, molins i una torre (Baiges i Puig 2019, doc. 368). Avui en dia no queda cap rastre d'aquesta fortalesa, encara que es considera que se situaria on hi ha el nucli de Lavit. De fet, en el plànol d'aquest nucli de l'any 1914 s'esmenta la "calle de la Torre" (Fig. 91). L'església de Santa Maria, encara avui conservada, es documenta per primer cop el 1029, en el testament d'Ermengarda, que hi dona el pa i el vi (Baucells et al. 2006, p. 437). Es coneix, a més, que el temple va ser consagrat durant aquesta centúria (Ordeig 1993-2004, vol. 2, doc. 213).[101]

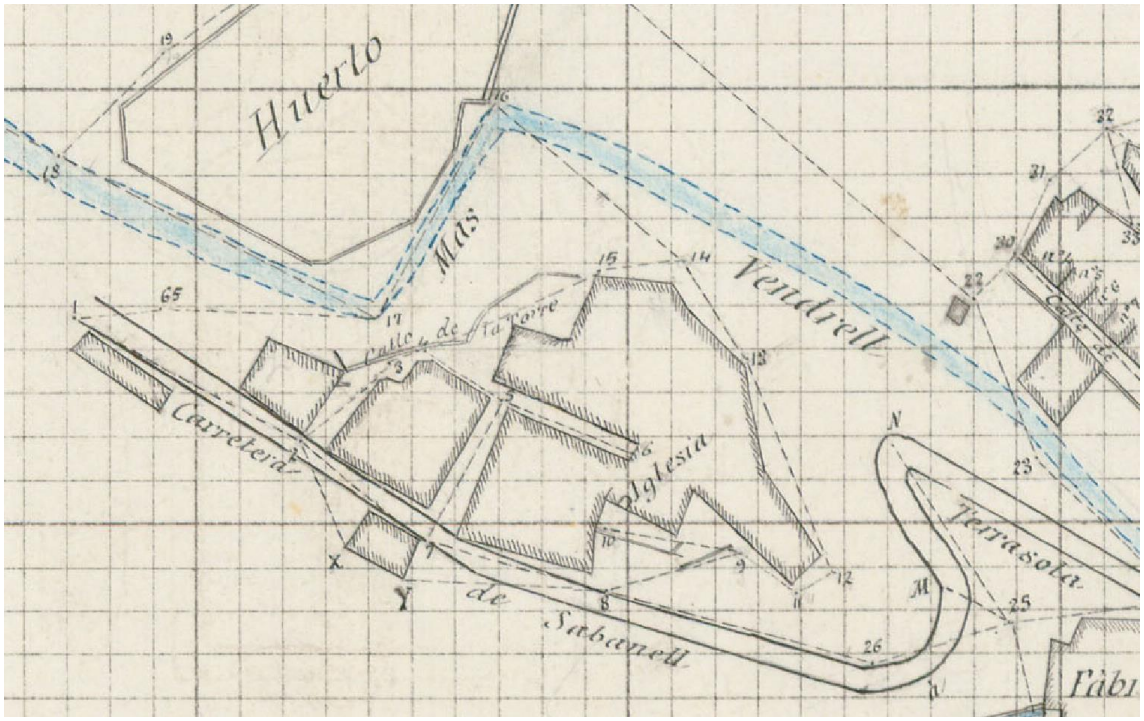

Figura 91. Plànol del nucli de Lavit de l'any 1914 on pot observar-se l'existència de la "calle de la Torre," fet que permet intuir l'existència d'algun tipus de defensa fins feia relativament poc.[102]

La primera referència al nucli de Lavit data de l'any 1144. Aquell any, es fa una convinença entre Bernat de Puigdàlber, d'una banda, i Berenguer, capellà de Santa Maria de Lavit, i els seus parroquians, de l'altra. En aquesta es confirmen les possessions que havien estat del temple en

[101] La dotalia d'aquesta consagració es va perdre al cap de poc temps, de manera que se'n va haver de fer una acta de reparació l'any 1144.

[102] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Torrelavit (1914). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#.

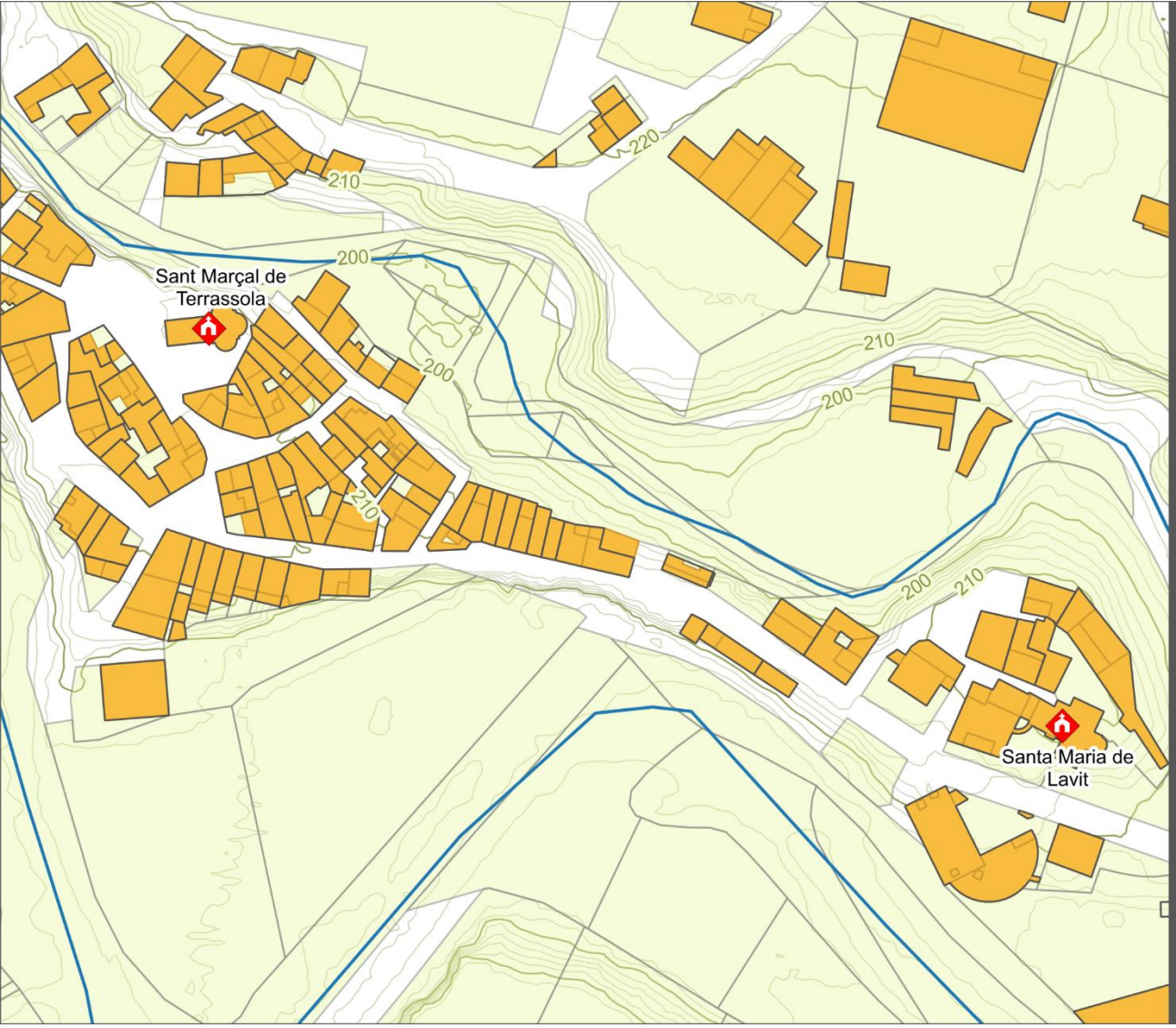

Figura 92. Nuclis actuals de Terrassola i Lavit i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

època del seu antic prevere, Grau Guillem de Mediona, i que havien estat assignats pel bisbe de Barcelona Guislabert (Ordeig 2001, doc. 360).[103] Entre aquests béns hi figura:

> "alodium Sancte Marie et decmiis et primiciis Kastrum de Vite et domus Bernardi Bonefilu et domus Iohanis Amarlici, et domus Ramundi Guillemi de Odena que ibis unt, et domus quos Petrus Bernardi ante ipsam ecclesiam fecit et domus Radulfi de Mirales."[104]

Els reiterats esments a "domus" permeten deduir, doncs, l'existència d'un petit nucli concentrat a tocar de l'església. Aquests habitatges podrien trobar-se també a les proximitats del castell de Lavit o directament formar part del seu recinte, sobretot si es té en compte la migradesa d'espai que hi ha al puig on se situa el nucli actual. Avui en dia, però, són pocs els habitatges que

[103] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 86, d. 224
[104] Ibídem, fol. 84, d. 224.

s'apinyen al turó on es troba situada l'església de Santa Maria i tots ells ocupen parcel·les de planta irregular, creant una petita d'agrupació sense que cap patró urbà concret (Fig. 92)

A dos-cents metres a l'oest del centre històric de Lavit, en un petit pujol, s'hi troba el nucli antic de Terrassola. Actualment, tots dos nuclis conformen una sola població, sota el nom de Torrelavit. El lloc de "Terraciola" apareix documentat per primera vegada l'any 990 en les afrontacions d'una terra situada al terme del castell de Mediona (Baiges i Puig 2019, doc. 1056). Cal esperar a l'any 1038 per trobar la consagració de l'església de Sant Marçal de Terrassola, així com el primer esment al "castrum" del mateix lloc (Ordeig 1996, doc. 158). Les excavacions arqueològiques practicades al temple van posar de manifest l'existència d'una necròpolis anterior a la construcció de l'església actual, que és d'origen romànic i que va ser aixecada a finals del segle XI o principis del XII (Fierro 1987). Del castell de Terrassola no se'n conserva cap vestigi, per bé que deuria estar al mateix turó que l'església de Sant Marçal, donat que la documentació diu que "ecclesie est in castrum Terracola" (Ordeig 1993, doc. 158).

L'existència d'una concentració d'hàbitat a Terrassola no s'ha pogut documentar. Avui en dia, però, envoltant l'església de Sant Marçal s'aixequen un seguit d'habitatges que, per la seva disposició i localització, podrien deure el seu origen en el període medieval. Es tracta d'un parcel·lari on es combinen les formes rectangulars amb d'altres completament irregulars, totes contínues entre elles. La trama resultant és parcialment concèntrica al temple de Sant Marçal, per bé que la necessitat d'adaptar-se a l'orografia li dona una forma irregular.

Cal tenir en compte que la morfologia ha d'haver estat forçosament alterada, ja que no es conserva cap rastre de les estructures defensives que deurien constituir el "castrum" de Terrassola. Tot i així, donat que l'església i el castell apareixen documentats en el període d'estudi i que la morfologia del nucli actual és compatible amb les morfologies pròpiament medievals, s'ha optat per incloure Terrassola en la mostra com un nucli d'existència hipotètica.

El Pla del Penedès

L'església de Santa Maria del Pla apareix esmentada per primer cop l'any 1080 quan Ramon Seniofred va donar al monestir de Sant Cugat del Vallès el cub, la tona i la "obtima" que tenia al temple (Rius 1945 p. 702). El 1088 Bernat Giscafred i Ermengarda van donar també a aquesta església un alou del terme de Lavit al lloc de la Serranela, i el 1099 Adalaidis Duran, una vinya també al mateix terme (Bach 1984, doc 17, 26). Cal esperar al 1144, en la reparació de la dotalia de Santa Maria de Lavit, per trobar els primers indicis de l'existència d'un nucli al seu entorn. En

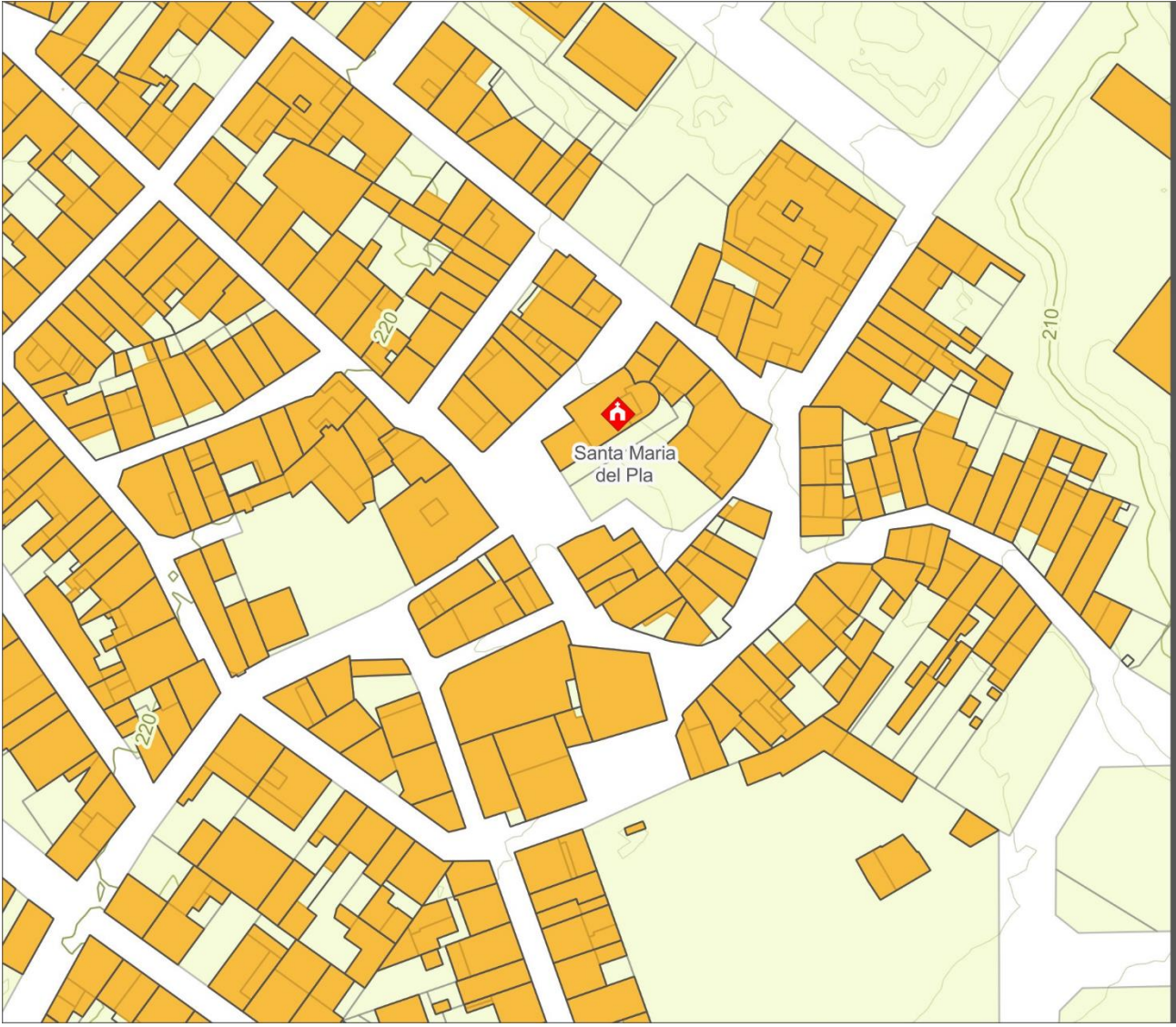

Figura 93. Nucli actual del Pla del Penedès i principals edificacions documentades en època medieval (M. Díaz-Ros).

aquest document s'esmenta que l'església de Lavit tenia a "in villa S. Marie de Plano" les dècimes, primícies, núpcies, la meitat d'oblacions d'albat, testaments, penitències, comunions i sepultures (Ordeig 1993-2004, vol. 2, doc. 361).[105] El 1148 torna a esmentar-se la vila de Santa Maria del Pla,[106] que sembla hauria estat ocupada fins a l'actualitat. De fet, l'any 1343 Guillem de Bellvei, senyor de Lavit, va ordenar als seus habitants que construïssin muralles i valls per fortificar la població (Llorac 2003b, p. 180).

L'actual centre històric del Pla del Penedès compta amb una majoria de parcel·les de forma rectangular, encara que també se'n detecten algunes d'irregulars (Fig. 93). Totes són contínues entre elles i el seu traçat urbà no sembla obeir cap trama, tot i que deixa entreveure el que podrien haver estat els antics camins d'accés a la població. Pot plantejar-se, a nivell d'hipòtesis, que les cases de l'entorn de Santa Maria haguessin constituït el primer nucli fundacional.

[105] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 86, doc. 224.
[106] Ibídem, fol. 87, doc. 225.

SANT PERE DE RIUDEBITLLES

L'any 1011 Guifré i Guisla de Mediona van donar l'església de Sant Pere de Riudebitlles amb els seus termes al monestir de Santa Maria i Sant Martí de l'illa Gallinària, a l'actual Itàlia (Feliu i Salrach 1999, doc. 100). És el primer esment del temple i del lloc i, possiblement, també correspon al moment fundacional del que seria durant tota l'Edat Mitjana el priorat de Sant Pere. Tot i que la documentació referent a aquest cenobi resulta abundant, no ho és tant la pertanyent al nucli que l'envolta i, de fet, no s'ha pogut documentar amb seguretat.

El centre històric de Sant Pere conserva encara l'anomenat Palau del Marquès de Lió, avui reconvertit en biblioteca municipal. La construcció d'aquest casal gòtic ha estat datada entre els segles XIII i XIV en base als seus elements estilístics, especialment les finestres bipartides i tripartides per columnes.[107] Tot i que mancaria un estudi arqueològic de l'edifici en major profunditat, l'edifici sembla haver-se dissenyat des d'un bon inici per situar-se en una parcel·lació d'habitatges entre mitgeres i, per tant, evidenciaria l'existència d'una trama urbana. En la seva tesi doctoral sobre la vila, Mª Àngels Torrents proposava que Sant Pere constituiria en època medieval una vila closa amb dues entrades molt clares, una per la plaça de les Eres i l'altra pel camí de Baix, que a la segona meitat del segle XIX era conegut com la Vall (Torrents 1995, p. 35).

El parcel·lari actual mostra una combinació de formes rectangulars amb d'altres completament irregulars, en alguns casos potser fruit de la deformació d'una possible urbanització planificada, com succeeix al jaciment de la ciutadella de Roses. En aquest sentit, les parcel·les serien compatibles amb l'existència d'habitatges entre mitgeres, però també amb unitats domèstiques per mòduls agregats. Totes elles són contigües entre elles i, a grans trets, s'observa una organització concèntrica a l'entorn de l'antic priorat de Sant Pere.

En aquest sentit es podria dibuixar l'existència d'un primer pinyol urbà, un primer nucli clos estructurat a l'entorn del priorat. Tot i així, cal ser prudents, ja que l'entorn de l'actual església parroquial mostra una morfologia força enrevessada, potser de resultes l'exclaustració del priorat al segle XIX. Les poques evidències documentades sobre l'existència d'un nucli a Sant Pere entre els segles X i XIII fan que aquest hagi estat inclòs en la mostra com un nucli d'existència hipotètica.

[107] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya* [en línia]. Palau del marquès de Lió, Sant Pere de Riudebitlles [consulta: 10/07/2023]. Disponible a: https://invarquit.cultura.gencat.cat/card/1725

SANT SADURNÍ D'ANOIA

L'església de Sant Sadurní d'Anoia apareix documentada per primer cop envers l'any 1080 en el testament de Guisla de Sanmartí (Llorac 1995, p. 181). Cent anys més tard es troba una primera menció a les "cases de Sant Sadurní," que pagaven 23 parells de capons anuals a l'Hospital de Sant Valentí de les Cabanyes (Miret 1991). El fet que aquest esment es faci seguit dels pagaments realitzats en el lloc de Piles, permet descartar amb fiabilitat que la referència correspongui a Sant Sadurní de Castellví de la Marca. L'expressió "les cases de Sant Sadurní" sembla descriure un possible nucli concentrat a l'entorn de la citada església i, de fet, al segle XIV Sant Sadurní ja apareixia definit com a "vila."[108]

De fet, Ivo Elias, en el seu treball sobre el terme castral de Subirats, va demostrar també que al segle XV Sant Sadurní era un nucli plenament consolidat. La vila comptava amb el camí reial o carrer Major com a eix estructurador del nucli,[109] així com la plaça de l'Om com a espai principal.[110] Elias també va documentar l'existència d'uns murs que tancarien el nucli i possiblement algun portal i alguna torre (Elies 2012, p. 107).

La morfologia actual de la vila de Sant Sadurní reflecteix encara l'estructura urbana primerenca a l'entorn de l'antic camí ral. El parcel·lari actual mostra una alineació, a banda i banda de l'antic camí, de parcel·les rectangulars, contigües entre elles i compatibles amb habitatges entre mitgeres. Algunes d'elles han estat documentades des d'almenys el segle XVI, per bé que caldrien estudis amb major profunditat (Fig. 94).[111]

[108] L'any 1345 Jaume Capdevila de Sant Sadurní d'Anoia ven una peça de terra a Bernat Provençal, veí de "eodem villa" [ANC, 1-1087-T-2477].
[109] Correspondria als actuals carrers de de l'Església i de l'Hospital.
[110] Segurament, correspon a l'actual plaça de la Vila.
[111] L'anomenat "Atles de Can Guineu" és un recull de plànols realitzats per Jaume Mir Molins (1826-1872), propietari de la hisenda de Can Guineu. Mir va realitzar diversos plànols històrics de la vila a partir de la documentació que es guardava a la casa pairal, això li permet datar algunes cases de Sant Sadurní. Tanmateix, caldria una revisió actual amb major profunditat d'aquest treball, així com un possible creuament de dades amb els capbreus estudiats per Ivò Elies (Elies 2012; Querol 2010).

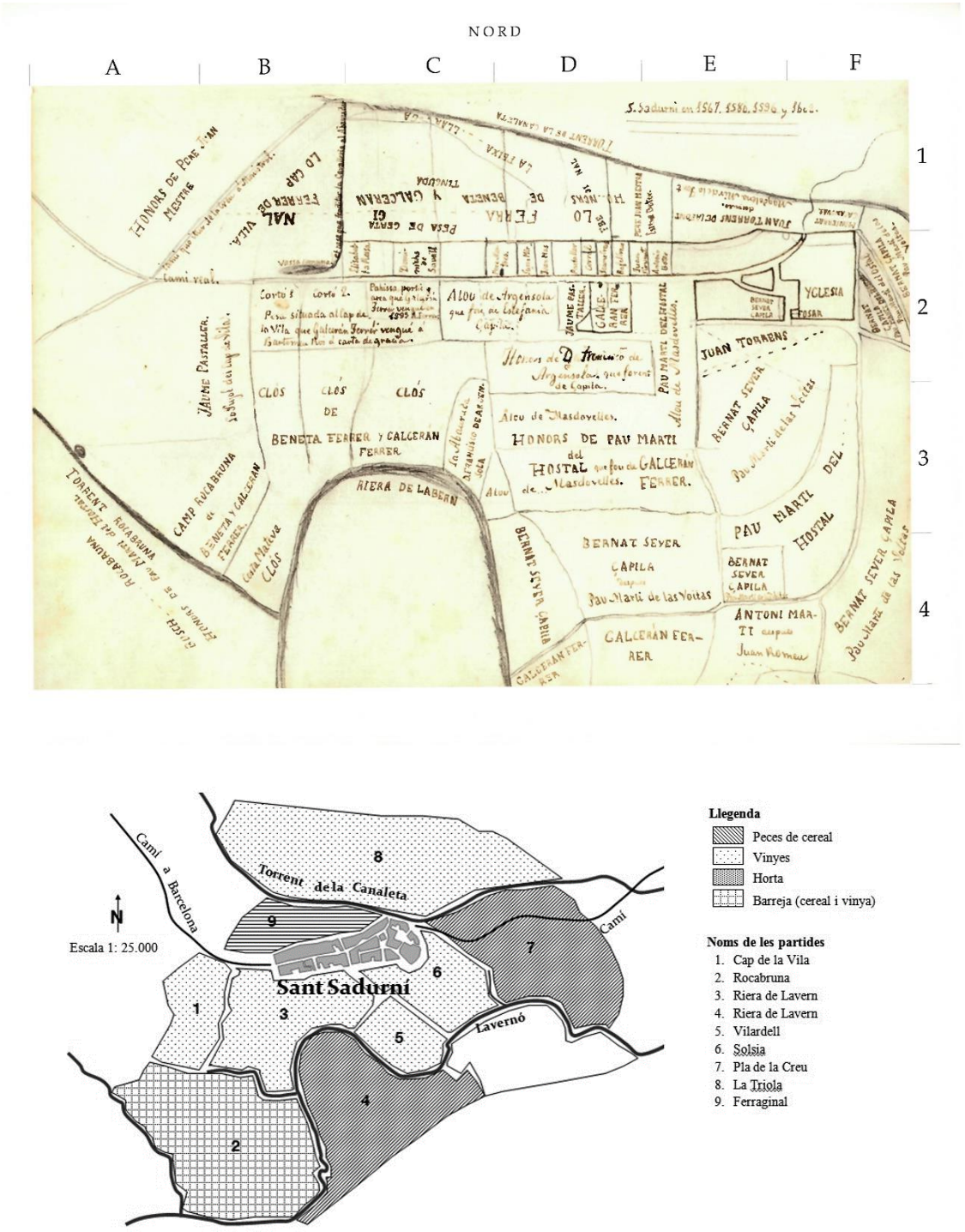

Figura 94. A dalt, un dels plànols de l'anomenat "Atles de Can Guineu" amb algunes de les cases establertes pels Mir al llarg del carrer Major. S'hi pot veure a l'oest l'església de Sant Sadurní i el nucli més antic de la vila (Querol 2010, p. 27). A sota, distribució de les terres de conreu al voltant del nucli de Sant Sadurní entre 1423 i 1523, per Ivo Elies (2014, p. 21). L'autor aprofita també per realitzar una proposta del possible perímetre que tenia la vila en aquell moment, allargassada a l'entorn del carrer Major.

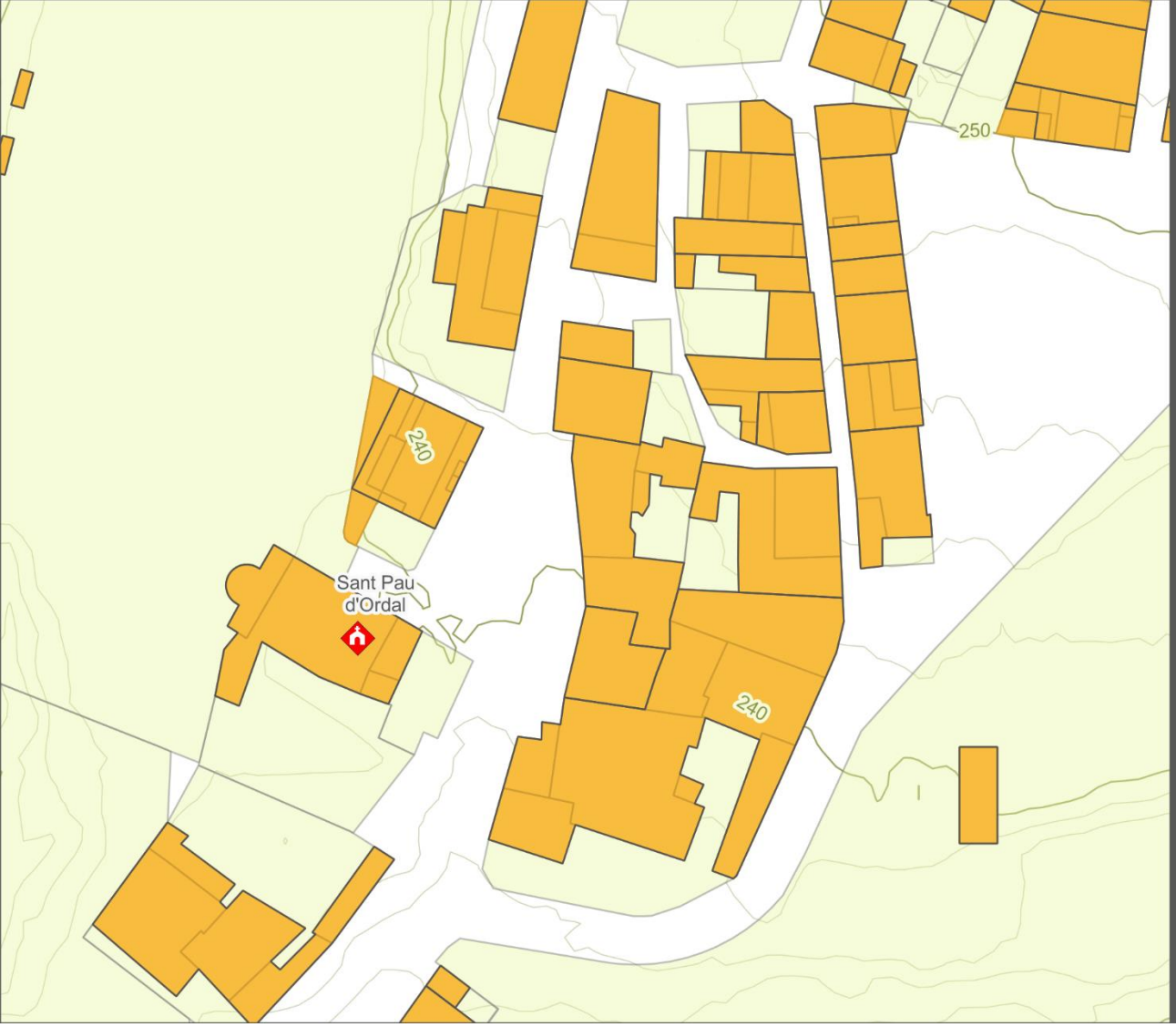

Figura 95. Nucli actual de Sant Pau d'Ordal i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

SANT PAU D'ORDAL

L'any 1059 Arnau de Santmartí i Jordana, , van atorgar al monestir de Sant Sebastià la parròquia i l'església de Sant Pau d'Ordal: "donatores sumus Domino Deo et sancto Sebastiano cenobio, cuius ecclesia constructa est in Penitense, ubi dictur Gurguitis [...] cum ipsa parrochia sive ecclesia sancti Pauli" (Elies 2014, p. 17). A partir d'aquest moment són diverses les notícies que informen sobre l'església al llarg del segles XII i XIII, malgrat que no s'ha pogut constatar l'existència de cap nucli de població al seu voltant (Papell 2005, doc. 51; Miret 1991, doc. 9).

En el seu estudi sobre el terme de Subirats, Ivo Elies considerava Sant Pau d'Ordal com un dels nuclis concentrats del terme, a banda de Sant Sadurní d'Anoia. A partir del buidatge de diversos capbreus del segle XV, Elies detectava que la denominació "domum" o "hospicium" es relacionava amb habitatges que estaven integrats dins de nuclis. El un 87% d'aquestes cases es documentaven a Sant Sadurní d'Anoia i un 8% a Sant Pau d'Ordal. Aquest fet indicaria l'existència també d'un nucli a l'entorn de l'església de Sant Pau, que es veuria confirmat per

l'esment en un capbreu del "carrer deit del Malanyat" (Elies 2012, pp. 107–109, 115-117). Per Elies, el naixement del nucli de Sant Pau aniria relacionat amb l'església homònima, però també amb la possible protecció que hauria ofert una torre, d'existència incerta i possiblement situada al turó proper de la Guàrdia (Elies 2014, p. 18).

En l'actualitat, pot observar-se com l'església de Sant Pau segueix ubicant-se en un extrem del nucli, a tocar del torrent homònim (Fig. 95). El parcel·lari més proper al temple mostra formes més irregulars, tot i que hi ha un predomini de parcel·les rectangulars contínues entre elles i aptes per habitatges entre mitgeres. L'illa de cases situada davant del temple és l'única que podria ser compatible amb l'existència d'unitats domèstiques formades per l'agregació de mòduls i és on es detecta una possible agregació d'habitatges, sense seguir cap patró geomètric. Atenent als trets morfològics que presenta avui la població, així com a les dades documentals aportades per Ivo Elias (2012; 2014), s'ha inclòs Sant Pau en la mostra d'estudi com un nucli d'existència probable.

TORRE RAMONA

Actualment, el nucli de Torre Ramon és conegut perquè els senyors de Subirats hi van aixecar el seu palau a mitjans del segle XVI, quan l'antic castell encimbellat havia esdevingut incòmode, vell i poc accessible. Tanmateix, l'església de Sant Joan Sesrovires, situada a tocar del palau, apareix documentada per primera vegada l'any 1325, encara que mostra indicis arquitectònics d'haver estat bastida en una època anterior. Per alguns autors, els seus carreus irregulars ben disposats en filades verticals i encintades demostrarien que és un edifici construït potser al segle XII (Catalunya Romànica 1992a, p. 198).

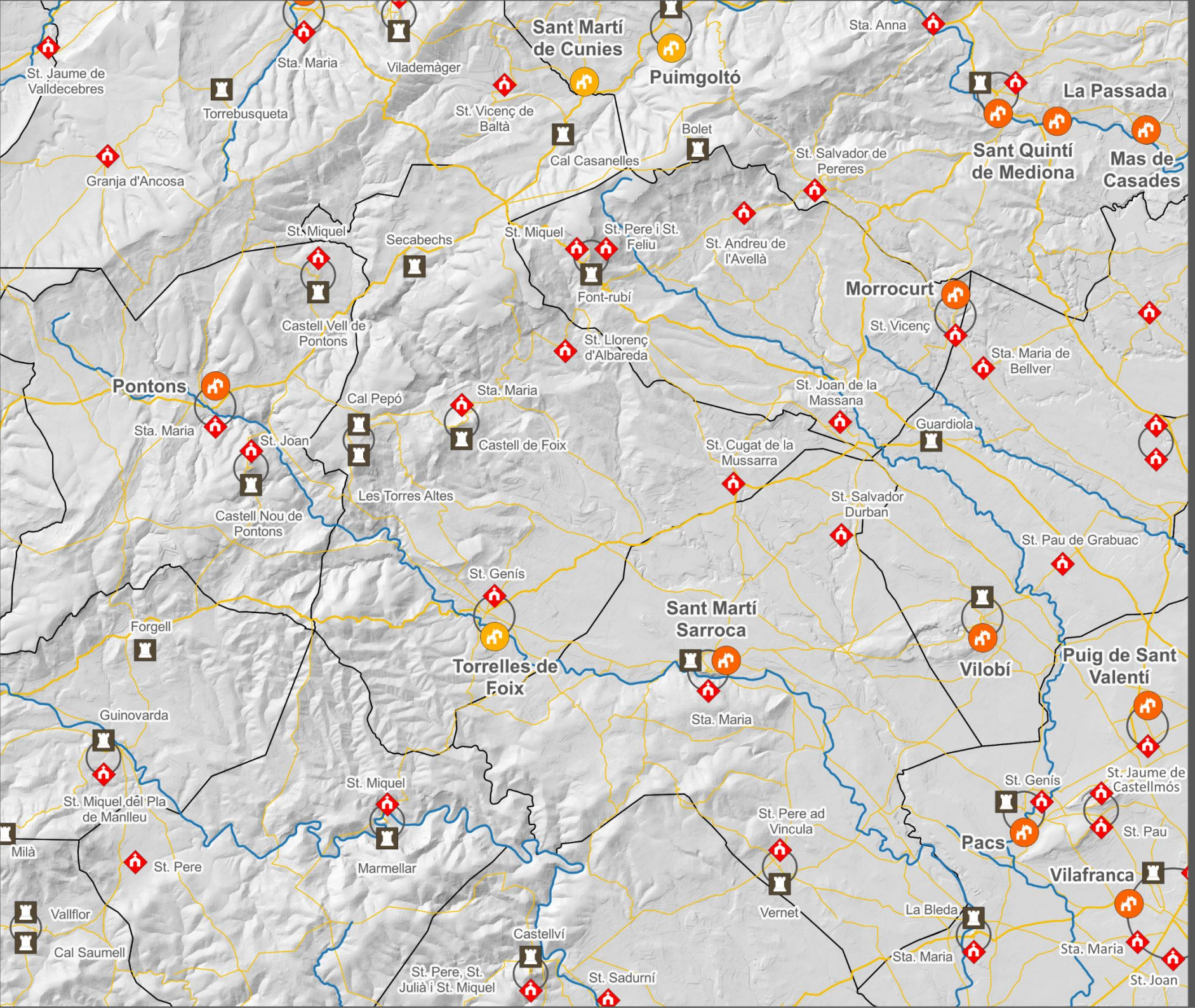
Segons el buidatge documental fet per Ivo Elies, al segle XV només pot documentar-se amb seguretat una casa al lloc. Tanmateix, les fonts esmentaven també l'existència de "aliis domibus dicti confitentis (...)alodio dicti castri" (Elies 2012, p. 109). Aquest fet, permetria plantejar-se l'existència d'un petit nucli a tocar de l'església de Sant Joan, que probablement hauria nascut amb anterioritat al segle XIV, segurament en el moment de construcció del temple. Actualment, Torre Ramona mostra una gran concentració de construccions a l'entorn del Palau Gralla, l'antiga residència dels senyors de Subirats (Fig. 96). Degut a les reduïdes dimensions actuals del nucli, la poca entitat que deuria tenir en època medieval i les transformacions que va sofrir l'espai durant la construcció del palau, resulta difícil valorar-ne el parcel·lari. Tanmateix, degut a les evidències documentals aportades per Ivo Elies, s'ha incorporat a la mostra d'estudi com un nucli d'existència probable.

Figura 96. Nucli actual de Torre Ramona i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

El Gorner

El Gorner és avui una barriada pertanyent al municipi de Puigdàlber, si bé es troba a tocar del trifini entre aquest municipi i els de Subirats i el Pla del Penedès. Històricament el Gorner havia estat una quadra de límits imprecisos dins el terme del castell de Subirats. Ivo Elies proposa l'existència en època medieval d'un possible nucli en aquest punt. En els capbreus que va consultar, al Gorner s'esmentava l'existència de "cases" i "hospicis", termes que es relacionen amb l'existència d'una agrupació d'hàbitat (Elies 2012, p. 108). Així mateix, Elies proposa que l'actual masia de Cal Mestre, documentada entre 1421-1423, hauria funcionat com a cap de quadra i hauria originat el nucli de població actual (Elies 2014, p. 23). En l'actualitat, el Gorner està constituït per un conjunt d'edificacions disposades de forma alveolar. Al ser un nucli poc compacte, és difícil poder-ne detectar traces d'origen medieval, més enllà d'una disposició que evidencia que el nucli no ha estat sotmès a grans pressions urbanitzadores que hagin obligat a optimitzar l'espai construït. Pel que fa al cas del Gorner i tenint en compte les evidències aportades per Elias, s'ha inclòs en la mostra d'estudi com un nucli d'existència probable.

Pontons, Sant Martí i Font-rubí

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat **Clarà**

Element defensiu o religiós **Sta. Maria**

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

PONTONS, SANT MARTÍ I FONT-RUBÍ

Els termes dels castells de Pontons, Sant Martí i Font-rubí controlaven el sector nord-occidental de la plana penedesenca, així com els primers estreps de les conegudes com a serres d'Ancosa (Fig. 97). El terme de Font-rubí era el més septentrional de tots i seguint l'eix de la carrerada de Santa Coloma enllaçava el terme de Vilademàger amb el terme d'Olèrdola. La seva fortalesa, des del vessant meridional de la serralada Prelitoral, obtenia un bon control visual de bona part de la plana penedesenca. La gran extensió del seu terme va provocar, durant la segona meitat del segle XI, la segregació del sector més planer, que va constituir el terme de Guardiola (Batet 1996).

Carolina Batet proposa una evolució similar pel terme de Sant Martí Sarroca. Aquesta fortalesa, aixecada al vessant nord del massís de Marmellar, obtindria també una bona visibilitat de la plana penedesenca i del tram inicial del riu Foix. Durant la segona meitat del segle XI, però, aquest vast terme també s'hauria acabat dividint. Al sector més septentrional s'hauria bastit el castell de Foix, una fortalesa que controlava una petita franja de la plana penedesenca i les serres de les capçaleres del riu homònim. Igualment muntanyós era el terme de Pontons, situat al bell mig de la serralada Prelitoral.

Figura 98. Antiga torre del castell de Font-rubí, avui enrunat. Des d'aquí es dominava visualment gran part de la plana penedesenca (M. Díaz Ros 2020).

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 97. Poblament dels termes castrals de Pontons, Sant Martí Sarroca i Font-rubí a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

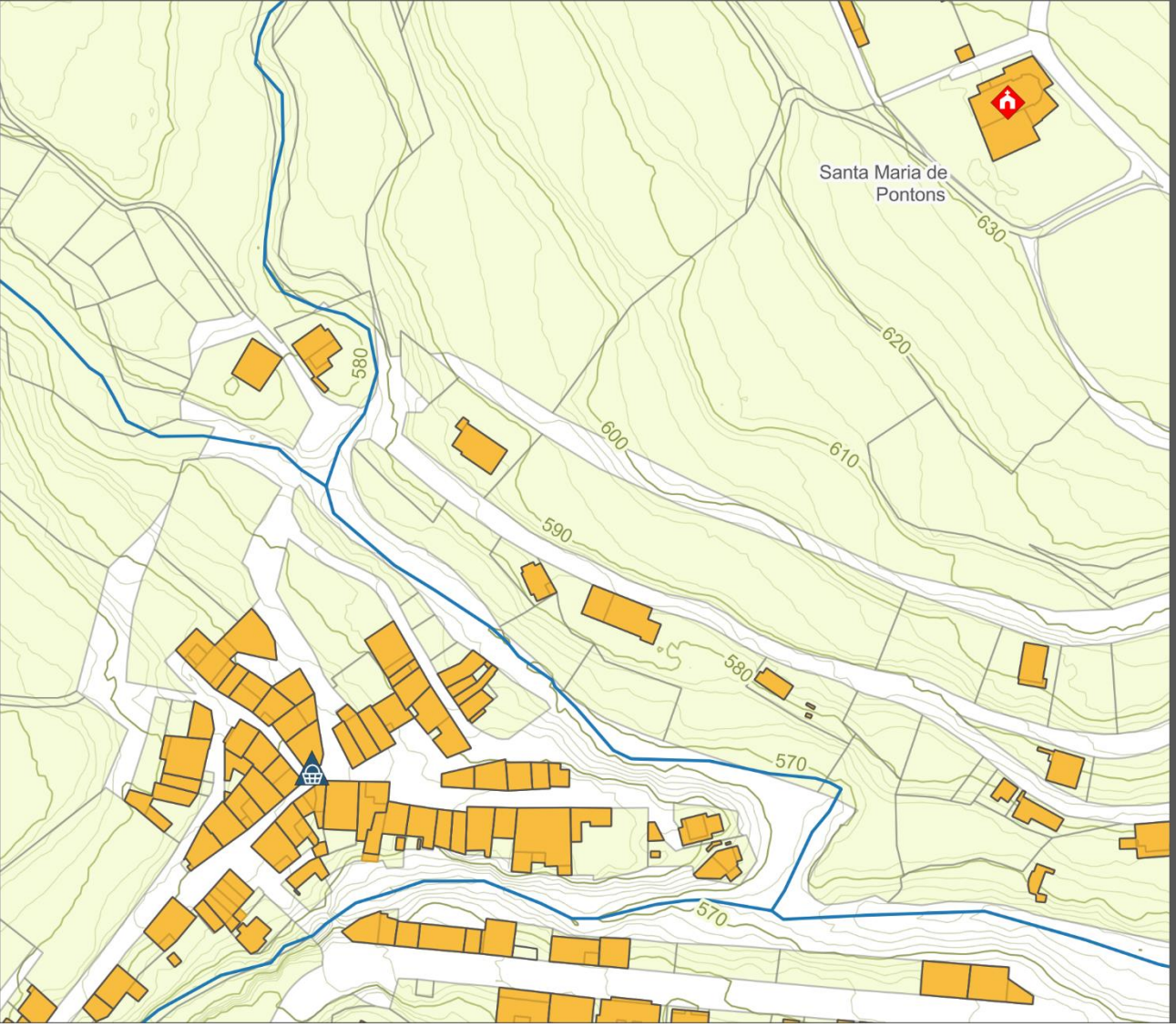

Figura 99. Nucli actual de Pontons i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

PONTONS

L'any 946 la comtessa Riquil·la va donar, entre d'altres béns, la dominicatura que tenia al castell de Pontons al monestir de Santa Cecília de Montserrat (Baiges i Puig 2019, doc. 269). Aquest és el primer esment de la fortalesa que, per la descripció que geogràfica que se'n fa, Salvador Llorac va proposar que correspongués a l'actual Mas Pontons (Catalunya Romànica 1992a, p. 165). Sembla, a més, que el castell hauria acollit un petit nucli al seu entorn, ja que el 1066 es parla de les "chasas ubi est constructum ipsum chastrum de Pontons" (Baiges et al. 2010, doc. 681). De l'antiga fortalesa no se'n coneixen vestigis, ja que en l'actualitat en aquest indret s'hi aixeca un palau fortificat del segle XVI amb la petita capella de Sant Miquel al seu costat.

De fet, l'any 1067 s'esmenta l'existència d'un castell vell i un castell nou a Pontons. (Miquel 1945, doc. 230; Feliu i Salrach1999, doc. 698). Aquesta nova fortalesa torna a ser esmentada l'any 1138 en una donació que Ramon Guillem d'Òdena va fer a l'orde de l'Hospital. Es descriu que el terme, després de la "infestatione paganorum", es trobava "eremum i depopulatum" i,

per tant, es donava a Ramon Guillem unes cases i l'església de "Sancti Iohannis que est sita en ipsco castello novo de Pontons" (Font 1969, doc. 55). Aquesta referència permet confirmar que el castell nou correspondria a la fortalesa, avui parcialment conservada, que es troba situada al capdamunt del turó de Sant Joan. A poca distància i en el vessant oriental del pujol, hi ha l'església de Sant Joan de la Muntanya, d'estil romànic i encara dempeus (Catalunya Romànica 1992a, p. 166).

El poble actual de Pontons, però, no se situa a prop de cap d'aquests dos castells, sinó a tocar de l'aiguabarreig entre la Riera de Pontons i el torrent del Bou. No se'n tenen notícies escrites, més enllà de la concessió de mercat que es va donar al lloc en època de Jaume I (Soler 2016, p. 25). Tanmateix, aquest tipus de privilegis solien atorgar-se a nuclis de poblament concentrat, així que cal pensar en l'existència d'un petit hàbitat agrupat al lloc.

Figura 100. El nucli antic de Pontons. Els seus costeruts carrers coincideixen a la petita placeta on es feia el mercat, el punt des d'on es pren la fotografia.

L'església de Santa Magdalena de Pontons, documentada el 1252 sota l'advocació de Santa Maria,[112] presideix la població en un vessant muntanyós, a uns 50 metres per sobre del nucli. Aquest, en canvi, es troba enclotat a tocar de la riera de Pontons i, possiblement, arran d'un antic camí, que correspondria a l'actual carrer Major (Fig. 99). El parcel·lari actual mostra una gran nombre de parcel·les de forma rectangular contínues entre elles, que concordarien amb l'existència d'habitatges entre mitgeres. La morfologia resultant, però, és radial, ja que els carrers del nucli antic coincideixen en un mateix punt, possiblement on es celebrava el mercat

[112] ACA, Cancelleria, Pergamins, Jaume I, Sèrie general, núm. 1297 dupl. S'esmenta la capella de Santa Maria edificada pel mateix Guillem de Creixell "intus castrum meum de Pontons." Aquesta referència afegeix més dubtes a la localització del castell vell de Pontons, encara que també podria ser que Guillem fes referència al terme del castell. Igualment, el 1313 torna a documentar-se l'església de Santa Maria Magdalena de Pontons (Martí i Niqui 2017, p. 514).

(Fig. 100 / Soler 2016 p. 25). Per tot plegat, el nucli actual de Pontons, doncs, s'ha inclòs a la mostra del present estudi com un nucli d'existència hipotètica.

TORRELLES DE FOIX

El castell de Foix es documenta per primera vegada l'any 984 en les afrontacions del terme de Font-rubí (Baiges i Puig 2019, doc. 846). Actualment no se'n conserven restes, més enllà d'unes estructures molt deteriorades. La fortalesa se situava al capdavant d'un tossal i gaudia d'una àmplia visibilitat sobre la plana penedesenca. En aquest punt encara s'hi aixeca en l'actualitat l'antiga església castral, dedicada a Santa Maria. Les excavacions arqueològiques realitzades a la dècada de 1990 van detectar unes primeres estructures a l'interior del temple, datades del segle XI, tot i que l'edifici actual va aixecar-se a finals del segle XII (Fierro 1991). Aquest fet concorda amb les dades documentals, ja que l'església és esmentada per primer cop l'any 1185 (Rius 1945, doc. 1160).

Figura 101. Vista del terme de Torrelles de Foix, de datació incerta, conservada a l'Arxiu Diocesà de Barcelona. Pot apreciar-s'hi, a banda d'un nombrós poblament dispers, com el nucli de Torrelles ja s'estructurava a l'entorn d'una plaça (Martí et al. 2017, p. 46)

L'any 1185 Ponç de Mureden va testar tres sous per Santa Maria de Foix i dos més per l'església de Sant Genís de Torrelles de Foix (Rius 1945, doc. 1160). Aquest és el primer esment del lloc de Torrelles i del seu temple. En la visita pastoral del bisbe Ponç de Gualba del 1303 torna a esmentar-se el "locum de Torreles" (Martí et al. 2017, p. 262) , però cal esperar al 1343 per

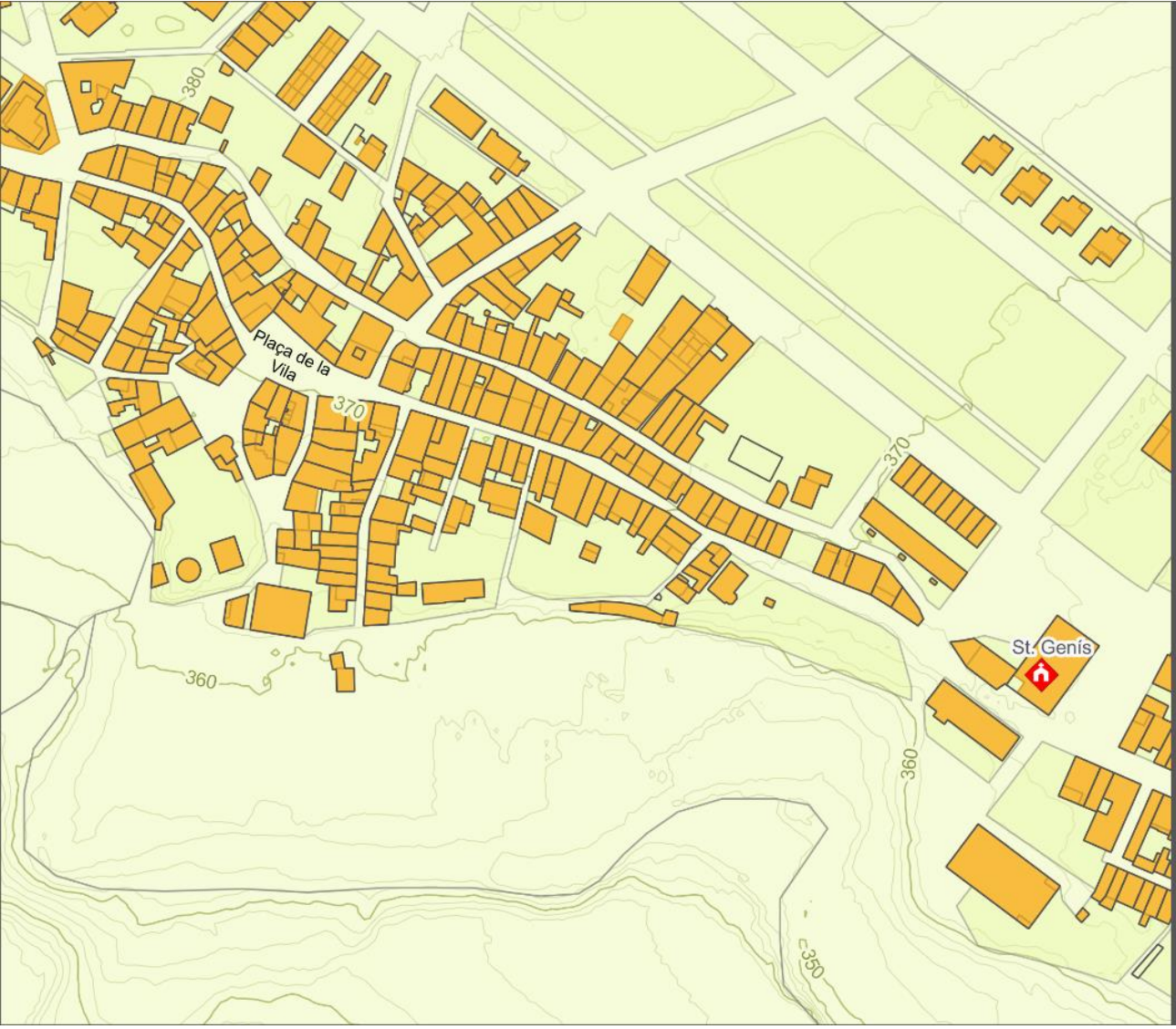

Figura 102. Nucli actual de Torrelles i principals edificacions documentades en època medieval (M. Díaz-Ros).

trobar el primer esment a la "villa" de Torrelles.[113] Aquesta denominació torna a repetir-se al segle XV (Fort 1972, p. 142).

A l'Arxiu Diocesà de Barcelona es conserva una vista pintada del territori de la parròquia de Santa Maria de Foix i la seva sufragània de Torrelles, segurament del segle XVIII, on pot observar-se com Torrelles conformava un nucli clos a l'entorn de la plaça (Fig. 101). En aquesta mateixa vista pot observar-se com l'església de Sant Genís de Torrelles se situava fora del nucli, localització que el temple actual ha mantingut (Fig. 102).

El parcel·lari mostra una preeminència de formes rectangulars, a excepció de l'àrea més propera a la plaça de la vila, on predominen les formes irregulars. En aquest sentit, podria plantejar-se l'existència d'habitatges entre mitgeres, però també d'unitats domèstiques compostes per l'agregació de mòduls. Les evidències recollides, doncs, no permeten confirmar amb seguretat l'existència d'un nucli a Pontons a finals del segle XIII, per bé que aquesta és altament probable.

[113] ACAP, 20-17-T2-314

SANT MARTÍ SARROCA

El castell de Sant Martí Sarroca apareix esmentat per primer cop l'any 946 (Baiges i Puig 2019, doc. 725). L'església de Santa Maria, situada al costat de la fortalesa, ha estat datada de finals del segle X i principis del segle XI, en base a les restes del seu antic campanar, així com als vestigis de l'absis localitzats el 1906 (Catalunya Romànica 1992a, p. 172). Pel que fa al nucli encimbellat de Sant Martí, cal esperar al segle XII per trobar-ne indicis documentals. L'any 1155 Amiguet va donar a la seva muller Berenguera "ipsas meas domos quas habeo in ipso castro eodem Sancti Martini" (Baiges et al. 2010, doc. 994). L'existència d'uns habitatges al capdamunt en el recinte del castell porten a induir la possibilitat que hi existís un petit nucli d'hàbitat al seu voltant.

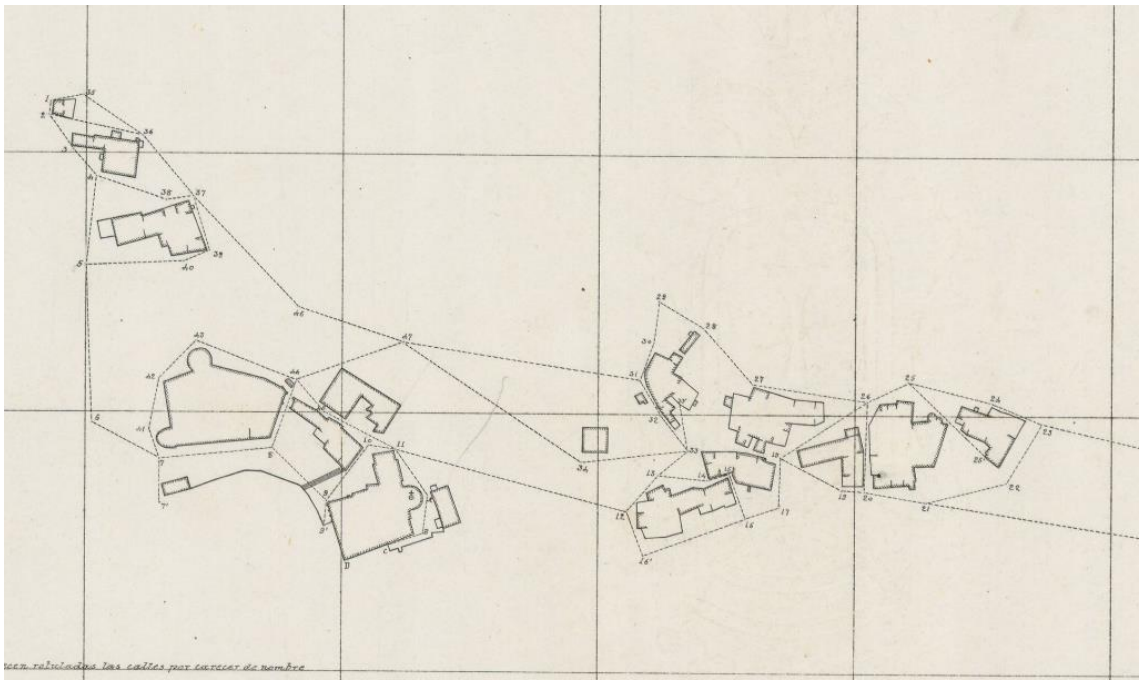

Figura 103. Detall del plànol de principis del segle xx del nucli encimbellat de Sant Martí, que ja havia iniciat el seu procés d'abandonament. Pot observar-se com els habitatges s'estenien per la vessant de la muntanya, així com encara es conservaven habitatges entre el castell i l'església.[114]

De fet, fins a l'any 1933 a l'entorn del castell de Sant Martí s'hi aixecava un nucli clos, apinyat entre la fortalesa i l'església (Fig. 103, 104). Tal i com mostren els testimonis escrits, fins al segle XIX aquesta era la població més important del terme: "por oriente las pocas casuchas que se agrupan en torno y al pié del castillo se presentan dispuestas en anfiteatro y como sirviendo de pedestal o base al magnífico absíde de la iglesa que descuella sobre todo" (Llorac 1989, p. 301). Per altra banda, es coneix que aquest nucli clos comptava amb tres portals, un que donaria accés

[114] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Sant Martí Sarroca (1914). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#

al pati del castell, un altre a la plaça d'armes i un tercer, enderrocat el 1933, que permetria entrar al clos murallat del poble (Llorac 1989, p. 179).

Figura 104. Un dels habitatges, actualment desapareguts, a tocar de l'església de Santa Maria a l'antic nucli encimbellat de Sant Martí Sarroca. [115]

MORROCURT

L'any 984 Sendred de Gurb va donar a Sant Pere de Vic la torre de Morrocurt (Baiges i Puig 2019, doc. 846). Aquesta torre es trobava situada al terme de Font-rubí i avui està completament desapareguda (Fig. 105). L'església de Sant Vicenç de Morrocurt, en canvi, sí que s'ha conservat, encara que es troba mig enrunada. Aquest temple s'esmenta com per primer cop el 1156 i es qualifica de parròquia, categoria que sembla que va mantenir fins al segle XV.[116]

A l'entorn d'aquesta església sembla que va formar-se una petita agrupació d'hàbitat. El 1299, en la venda que Berenguer de Canaler de Pereres i Maria van fer a Guillem de Compuiri, s'esmentava la vila de Sant Vicenç de Morrocurt.[117] En aquesta cronologia, el topònim vila indica de manera unívoca l'existència d'un nucli, format segurament al voltant del temple i de la torre,. Això concordaria amb la categoria de parròquia que rebia Sant Vicenç, categoria que solia implicar l'existència d'un determinat gruix de població a qui l'església donava servei.

[115] AFCEC, Lluís Estrasen i Pla, ESTASEN_X_6534. Disponible al repositori Memòria Digital de Catalunya: https://mdc.csuc.cat/digital/collection/afcecag/id/39324/rec/97
[116] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 118, doc. 31.
[117] ADB, Parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 49v.

Figura 105. Església de Sant Vicenç de Morrocurt en l'actualitat.

VILOBÍ

El 1180 Bernat de Belloc va jurar fidelitat a Guillem de Santmartí per la casa forta coneguda com a "Villa Albin"(Álvarez 1990, doc. 43). Aquesta *domus* ha estat identificada com l'actual castell del Baró, la casa forta situada al capdamunt del turó on se situa el nucli històric de Vilobí. Una cinquantena d'anys més tard, el 1232, els conjugues Guillem Mulet de Vilobí i Arsenda van vendre a Bernat Mulet de Bellver unes cases que tenien al lloc de Vilobí. Les cases limitaven amb els habitatges de Pere Barna i de n Bernat Abril, així com amb el camí públic.[118] Aquestes afrontacions evidencien l'existència, ja al segle XIII, d'un nucli concentrat al lloc de Vilobí.

D'altra banda, el 1322 Berenguer de Castellbisbal va vendre als administradors de la Pia Almoina de Barcelona la quadra de Vilobí amb la seva fortalesa i les seves cases, tot ell situat a la parròquia de Santa Maria de Vallformosa.[119] Sembla confirmar-se, doncs, que el nucli se situava

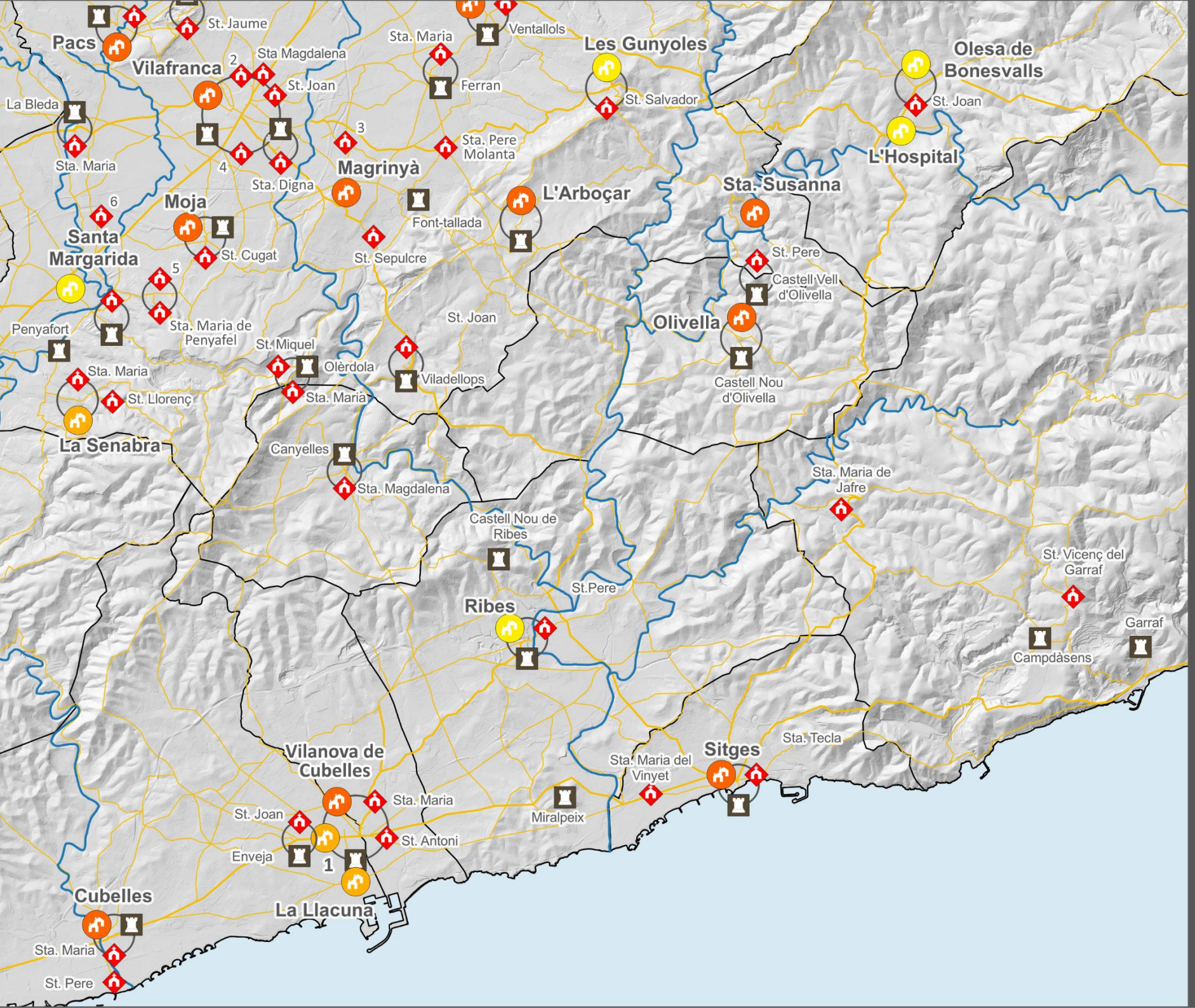
[118] ACB, 4-81-11.
[119] ACB, 4-81-2.

Figura 106. Nucli actual de Vilobí del Penedès i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

a tocar de l'antiga la *domus* documentada el 1180. Crida l'atenció, però, la inexistència d'una església a la població, ja que calia acudir a Santa Maria de Vallformosa, més d'un quilòmetre al sud de la població.

Pel que fa a la morfologia actual, pot observar-se com l'antiga casa forta de Vilobí s'aixeca un punt encimbellat del nucli, sense concentrar el poblament al seu entorn immediat, segurament degut a la complicada orografia (Fig. 106). Els habitatges actuals, de planta rectangular i entre mitgeres tots ells, s'agrupen al voltant de la plaça i el carrer Major. Aquest vial, de fet, estructura el nucli antic, que s'alinea majoritàriament al seu entorn.

La plana i el massís del Garraf

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hidrografia

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / local

Agrupació hàbitat — Clarà

Element defensiu o religiós — Sta. Maria

1. La Geltrú
2. Sta Clara
3. Sta. Maria dels Horts
4. St. Pere / St. Francesc
5. Sta Maria d'Espitlles
6. St. Salvador de la Calçada

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

LA PLANA I EL MASSÍS DEL GARRAF

Durant la primera meitat del segle X una bona part del massís i la costa del Garraf estaven integrades en el terme d'Olèrdola que, com es detalla en la documentació, arribava al mar. Progressivament, però, algunes de les seves fortaleses van anar-se segregant i creant uns termes castrals propis. Aquest seria el cas del castell de Canyelles, que a principis del segle XI apareix sense estar subordinat a Olèrdola i que acaba controlant un terme castral eminentment muntanyós, fent frontera directe amb la seva fortalesa-mare (Fig. 107).

Les terres més costaneres de l'antic terme olerdolà també van seguir el mateix camí. La costa del Garraf es va subdividir en quatre sectors paral·lels, tots amb accés al mar i controlats per quatre fortaleses: Sitges, Ribes, la Geltrú i Cubelles . Al segle XI, les tres primeres fortificacions van passar a mans del bisbe de Barcelona, que les infeudà a dues famílies de castlanes: els Ribes, que posseïen el castell de Ribes i la Geltrú,[120] i els Sitges, que controlaven el castell homònim (Catalunya Romànica 1992a, p. 44). Pel que fa al castell de Cubelles va pertànyer a diverses famílies nobiliàries, fins que al segle XIII va passar a mans de la corona.

Pel que fa a la resta del massís del Garraf, una petita part es trobava controlada pel terme del castell d'Olivella. Tanmateix, l'àrea més oriental es trobava sota domini de fortaleses situades fora de la vegueria de Vilafranca. El sector sud-oriental del massís estava dominat pel castell d'Eramprunyà, que també controlava la desembocadura del Llobregat, mentre que el nord-est es trobava sota jurisdicció del castell de Cervelló, que domiinava també bona part del massís de l'Ordal.

SITGES

L'any 992 en l'acta de dotació de Sant Miquel d'Olèrdola es feia esment del lloc de "ipsas Cegias," a tocar de la costa (Baiges i Puig 2019, doc. 1150), i el 1041, s'esmentava "ipsum kastrum quod edificatum est in ipso pugio vocitatum Cegias" (Baucells et al. 2006, doc. 606). Aquests són els primers indicis documentals de l'existència del castell de Sitges, avui desaparegut i que ocupava el lloc de l'actual Ajuntament de la vila. En el mateix turó costaner on s'ubicava aquesta

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 107. Poblament de la plana i el massís del Garraf a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

[120] Existeix la possibilitat que el castell de la Geltrú depengués en un primer moment del de Ribes (Catalunya Romànica 1992a, p. 283).

fortalesa, s'aixeca encara avui l'església de Sant Bartomeu i Santa Tecla, documentada per primera vegada l'any 1035 (Catalunya Romànica 1992a, p. 63).

Pel que fa al nucli de població que es va crear en el lloc, cal esperar a l'any 1270 per trobar una primera referència a la vila de Sitges (Muntaner 2014, Apèndix 13), encara que és probable que el nucli ja existís amb anterioritat. Carme Muntaner, en la seva tesi doctoral sobre la vila de Sitges entre els segles XIV i XV, proposava que la vila responia al model de poblament castral. Segons la historiadora, al voltant de la fortalesa "s'havia anat formant l'entramat de carrers i una església situada en una posició no central, tot plegat encerclat per un recinte emmurallat" (Muntaner 2014, p. 138). A principis del segle XIV, però aquest nucli es va veure superat per l'augment de la població i es van crear nous barris extramurs (Fig. 108).

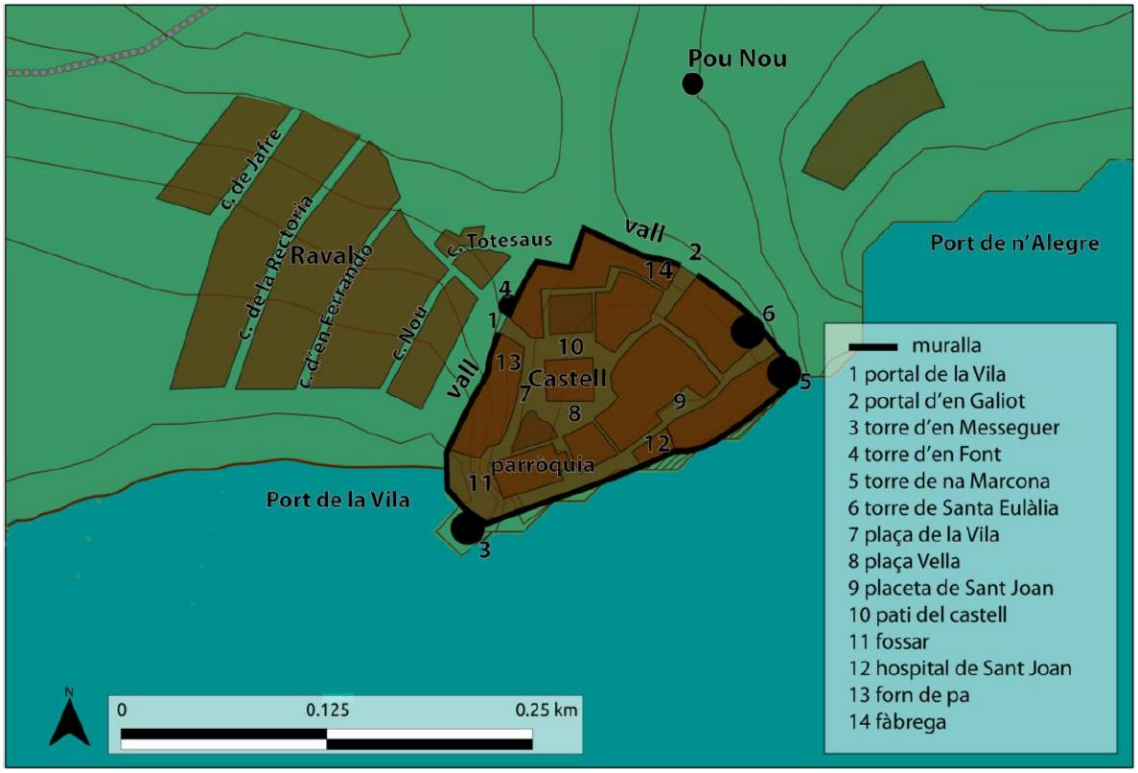

Figura 108. Restitució de Sitges entre els segles XIV i XV feta per Carme Muntaner (2013, p. 139). Pot observar-s'hi el nucli emmurallat estructurat a l'entorn del castell, que gaudia d'una posició central. A l'oest s'hi aixecava el Raval urbanitzat probablement amb habitatges entre mitgeres.

El parcel·lari actual mostra una preeminència de les formes rectangulars, aptes per a cases entre mitgeres, en els carrers del Raval del nord-oest, aixecat entre els segles XIII i XIV. El recinte del puig, en canvi, mostra formes més irregulars, amb voluntat d'adaptar-se a l'orografia del lloc i al primer recinte murat. Tot i així, cal tenir en compte que aquesta zona va patir nombroses transformacions entre els segles XIX i XX amb l'enderroc del castell, la construcció del nou Ajuntament, l'edificació del mercat municipal i les reformes del palau-museu Maricel. A més, al

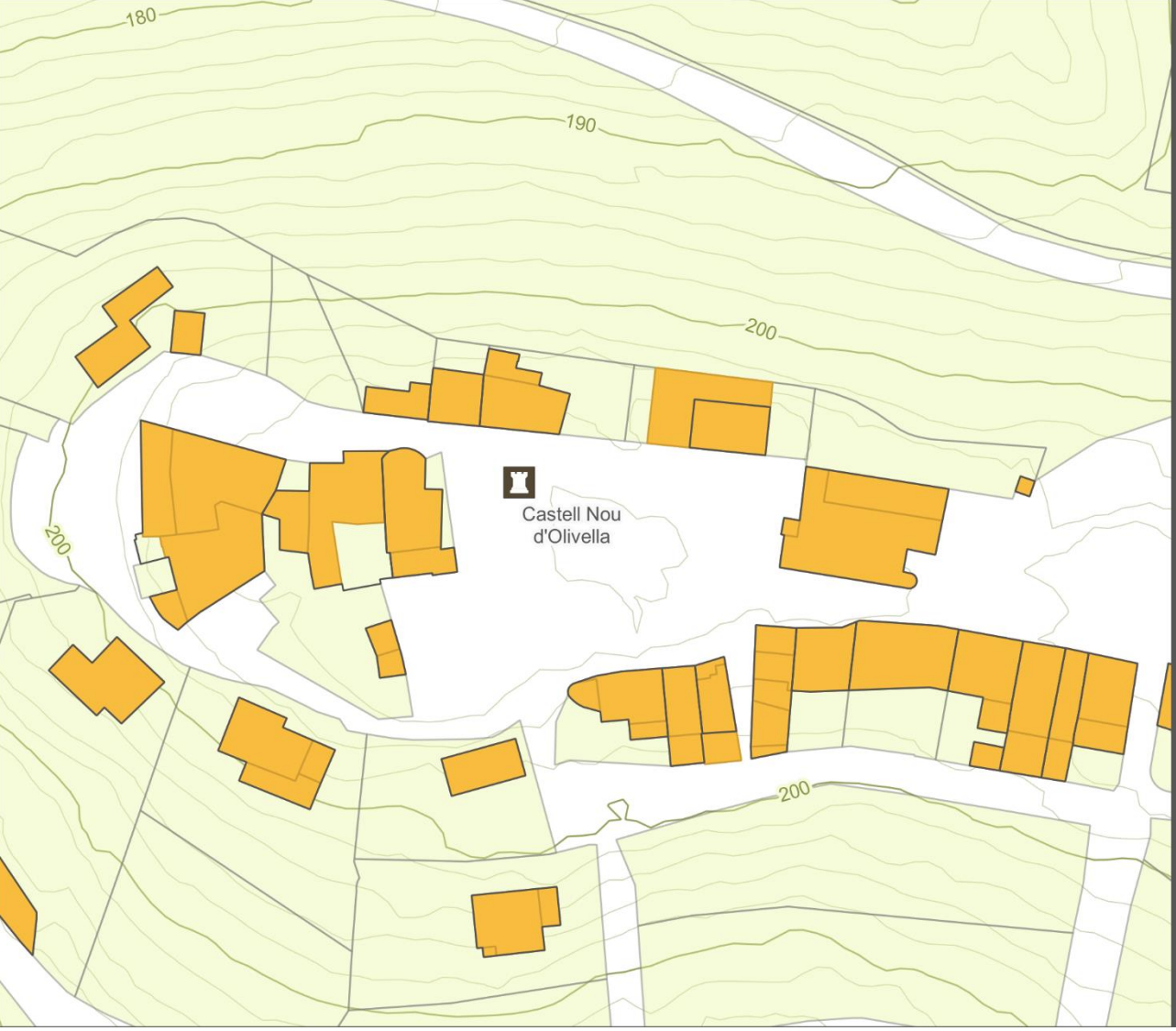

Figura 109. Nucli actual d'Olivella i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

segle XVII es va construir el temple actual de Sant Bartomeu i Santa Tecla, fet que ja deuria desfigurar la morfologia medieval del nucli.

OLIVELLA

L'any 992, entre els límits de l'alou de Viladellops, s'esmenta el terme del castell d'Olivella (Baiges i Puig 2019, doc. 1144). Els pocs vestigis d'aquesta primera fortalesa se situen al nord de l'actual poble d'Olivella, al capdamunt del conegut com a puig del Molí. Al vessant septentrional s'hi aixequen les restes de l'església de Sant Pere del Castellvell, un temple d'una nau que presenta unes fórmules constructives associades al segle XII (Catalunya Romànica 1992a, p. 266). El primer esment documental d'aquest temple, però, no es produeix fins el 1271 (Carbonell 1990, p. 42).

L'any 1164 es documenta la donació d'un puig al terme d'Olivella, el qual havia estat prèviament roturat pels germans Guillem i Cabot. L'alou s'establia altre cop al mateix Cabot i la seva dona

Guilla, al seu pare Guillem i als matrimonis d'Isarn i Guilla, de Pere i Guillema, d'Arnau i Harbona i de Bernat i Raimunda. Aquestes cinc parelles havien de poblar el puig "ad construendum et hedificancum domibus et fortedam ubi maneatis vos et vestris omni tempore et sitis inde nostris solides" (Font 1969, doc. 124).

Aquest assentament s'ha identificat amb l'actual poble d'Olivella, que el 1264 rebia el nom de "castro novo d'Olivella" (Carbonell 1990, p. 19). La continuïtat d'aquest nucli es veu confirmada el 1302 per la venda que Pere Cabot va fer a Pere d'Olivella d'unes cases "ante palacium episcopale prout terminatur cum domibus Torra et cum domibus Romie Cabota et Temessus Cabota."[121]

Actualment, el castell nou d'Olivella es troba gairebé desaparegut (Fig. 109). Al seu voltant s'hi estructura el nucli actual, poc compacte i on s'observa la preeminència de formes rectangulars disposades de forma alveolar al voltant de l'antiga fortalesa. Cal esmentar, també, l'existència d'una alineació d'habitatges entre mitgeres al sud-est del nucli, de les quals se'n desconeix l'origen.

RIBES

El castell de Ribes, llavors també conegut com de Bell-lloc, apareix documentat per primera vegada l'any 990 quan el bisbe de Vives de Barcelona, juntament amb altres canonges de la seu, van atorgar carta de franquesa als seus habitants (Baiges i Puig 2019, doc. 1065). La fortalesa, molt transformada, se situa a l'oest del nucli actual de Sant Pere de Ribes, en una petita barriada que correspon a l'antic nucli històric i que és coneguda com a Sota-Ribes. Al seu costat s'hi aixeca l'església de Sant Pere, documentada com a parròquia des del 1154 (Español 1991, doc. 13).

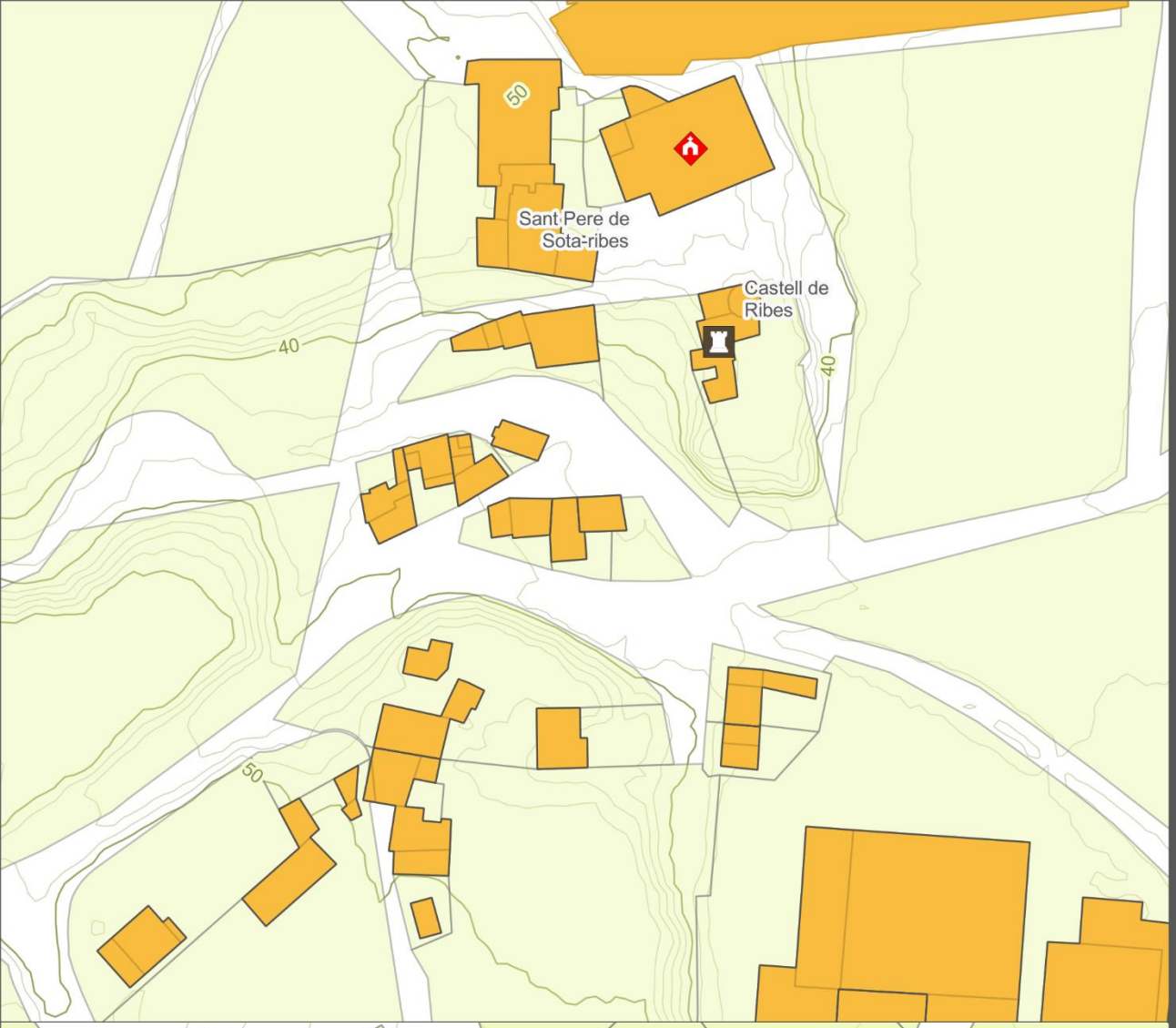
No es conserven referències escrites a l'existència de l'agrupació d'hàbitat de Sota-Ribes. Aquest és un nucli poc compacte constituït per diverses edificacions disposades de forma alveolar a l'entorn del castell i la parròquia (Fig. 110). S'hi pot observar una majoria de formes rectangulars, encara que en combinació amb algunes parcel·les irregulars. No s'hi pot copsar cap trama geomètrica o cap patró urbà definit, més enllà de que el nucli sembla haver-se adaptat als condicionants de l'orografia.

[Peus d'imatge de la pàgina següent]

Figura 110. Nucli actual de Sota-Ribes i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Figura 111. Nucli actual d'Olesa de Bonesvalls i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

[121] Arxiu de Santa Maria de Mataró, pergamí número 0125. Extret de: Carbonell 1990, p. 21.

Ribes

Garraf

- Castell
- Cenobi
- Necropolis
- Masia
- Espai productiu
- Mercat

N

0 10 20 m

Elaboració pròpia a partir de dades del Cadastre i de l'ICGC.

Olesa de Bonsevalls

Alt Penedès

- Castell
- Cenobi
- Necropolis
- Masia
- Espai productiu
- Mercat

N

0 10 20 m

Elaboració pròpia a partir de dades del Cadastre i de l'ICGC.

Figura 112. Nucli actual de l'Hospital d'Olesa i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

OLESA DE BONESVALLS I L'HOSPITAL

El lloc d'Olesa apareix documentat l'any 1038, però cal esperar al 1143 per trobar la primera referència a l'església de Sant Joan del mateix lloc (Catalunya Romànica 1992a, p. 58). L'any 1262 Guillem de Cervelló, en el seu testament, va disposar la fundació d'un hospital al costat del camí ral, gairebé un quilòmetre al sud de l'església.[122] La seva construcció va comportar el sorgiment d'un nou barri, un petit nucli entorn seu.

En l'actualitat, a l'entorn de Sant Joan d'Olesa pot observar-s'hi un parcel·lari de formes irregulars, on encara s'hi conserven espais sense urbanitzar (Fig. 111). Pot plantejar-se, doncs, que en origen existís una distribució alveolar a l'entorn del temple. Pel que fa al barri de l'Hospital, en canvi, s'observa una parcel·lació rectangular a banda i banda del que va ser el camí ral, tant a un costat com a l'altre de la riera de Begues (Fig. 112). Donat que tots dos nuclis

[122] BC, Fons històric de l'Hospital de la Santa Creu, pergamí 524.

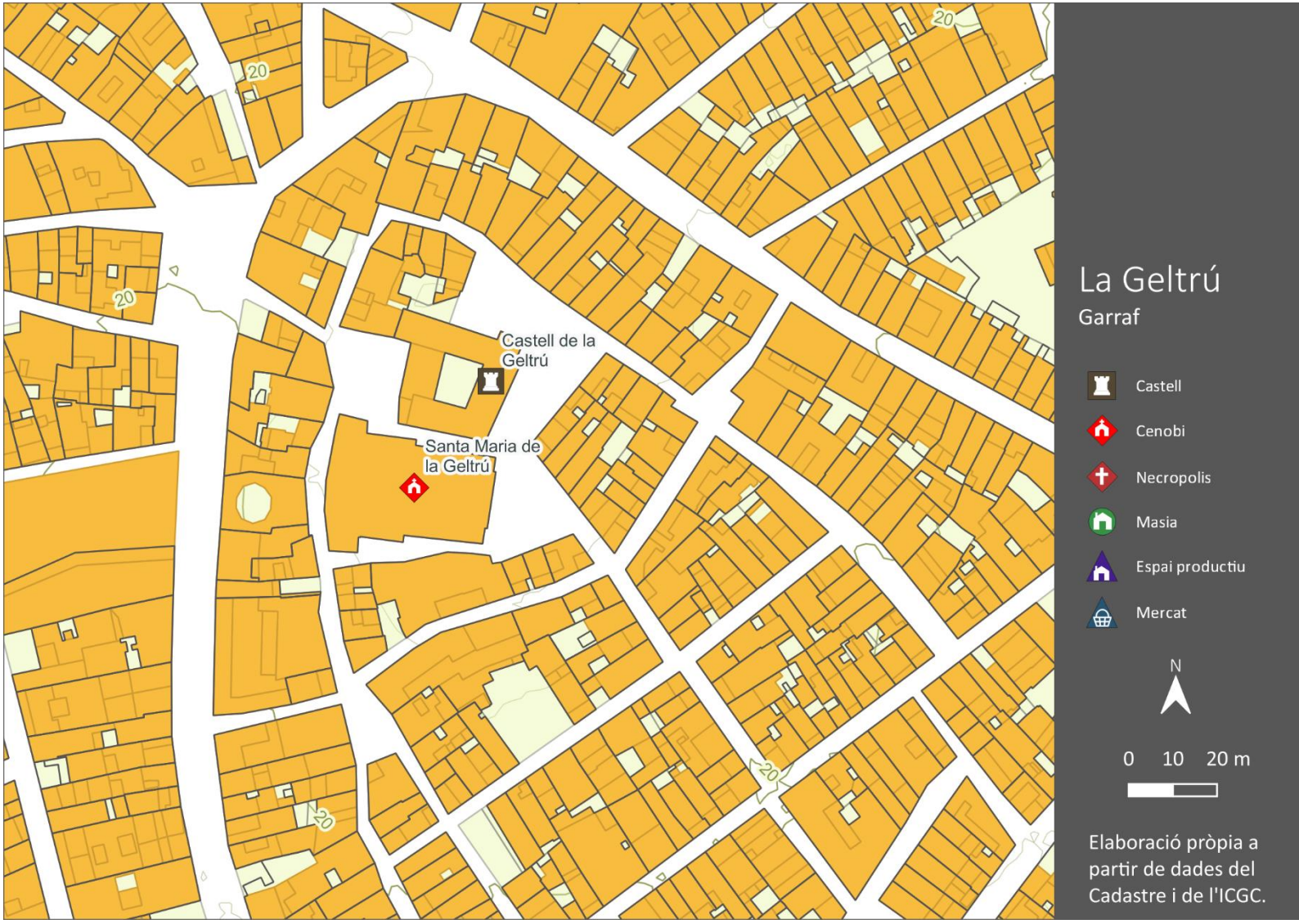

Figura 113. Nucli actual de la Geltrú i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

mantenen una morfologia compatible amb uns orígens medievals i que semblen néixer a l'entorn de dos elements de documentats durant el període d'estudi, han estat inclosos en la mostra com a nuclis d'existència hipotètica.

La Geltrú

L'any 1078 Guisla de Santmartí va testar a favor de la canonja de la Santa Creu de Barcelona la meitat dels drets que tenia sobre el pa, el vi, els cups i les botes de diverses fortaleses, entre elles la de la Geltrú (Catalunya Romànica 1992a, p. 283). Aquest és el primer esment d'aquest castell, que es conserva al barri homònim de l'actual població de Vilanova i la Geltrú. Al seu costat s'hi aixeca l'església de Santa Maria, documentada des de mitjans del segle XII com a parròquia (Español 1991, doc. 13). No s'ha pogut confirmar l'existència del nucli de la Geltrú pel període d'estudi, per bé que a partir del segle XIV és corrent que aparegui definida com a vila (Carbonell 2001, p. 221).

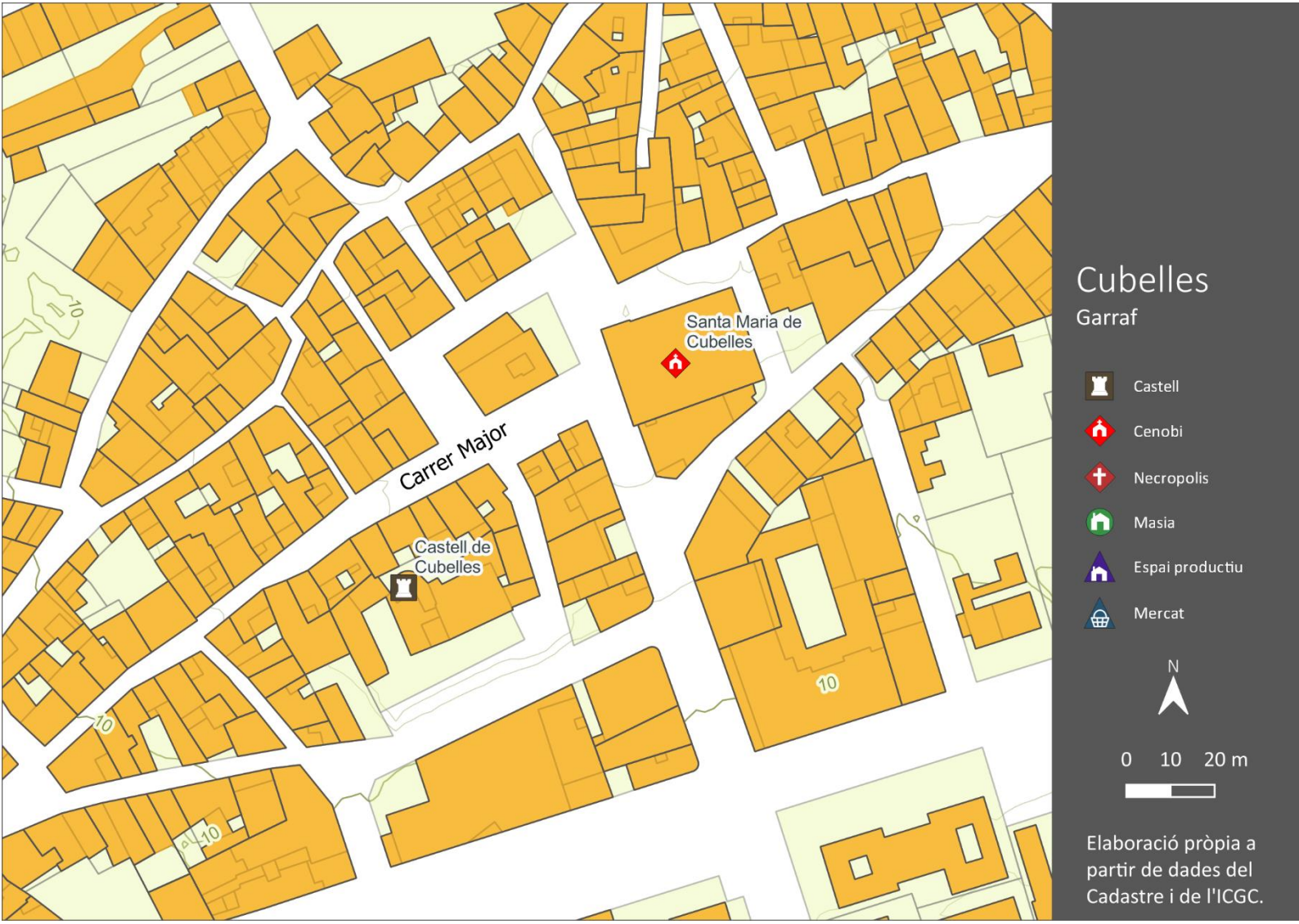

Figura 114. Nucli actual de Cubelles i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

La morfologia actual mostra l'existència de parcel·les rectangulars, contigües entre elles i compatibles per habitatges entre mitgeres (Fig. 113). La seva disposició, però, és variada: mentre al sud del castell de la Geltrú i de l'església de Santa Maria s'observa una trama ortogonal; al nord s'observa una alineació de cases que encercla el conjunt. Es detecta, doncs, una morfologia heteromòrfica, on es combina una organització concèntrica de les unitats domèstiques amb una trama ortogonal.

CUBELLES

El primer esment al terme de Cubelles data de l'any 977, quan aquest és esmentat entre els límits del terme castral de Castellet (Baiges i Puig 2019, fol. 682). El primer esment a la fortalesa, però, no es produeix fins el 1072, en la donació d'unes vinyes.[123] El nucli de Cubelles, en canvi, s'esmenta per primera vegada l'any 1100 quan Engucia va donar a Guillem Bernat un alou

[123] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 63, doc. 175.

"prope ipsa villa" (Baucells 2006, doc. 1667).[124] En aquesta cronologia, el mot "villa" ja és força probable que faci referència a una agrupació d'hàbitat concentrat. Finalment, pel que fa a l'església parroquial de Santa Maria de Cubelles apareix documentada de forma més tardana; no ho fa fins a l'any 1154, en la butlla on es defineixen les parròquies del bisbat de Tarragona (Español 1991, fol. 13).

Poc es coneix de la morfologia urbana de Cubelles en època medieval. Pel que fa al seus orígens, Anna Castellano els fixa:

> "a redós de l'església i del castell formant el que posteriorment es coneixeria com a *carrer Major.* Al mateix temps podien haver sorgit alguns dels carrerons al voltant de l'església. Pel que fa aquesta última, l'edifici actualment no es correspon exactament amb la planta del temple original encara que sí en conserva l'orientació" (Castellano 1998, p. 51).

Posteriorment, s'ha detectat que l'antic clos de la fortalesa va urbanitzar-se al llarg dels segles XVI i XVII (Díaz i Galí 2021, p. 15), de manera que pot suposar-se que el nucli medieval s'aixecava més allunyat i respectava l'entorn del castell.[125] En l'actualitat, al centre històric de la població es detecta un parcel·lari format per unitats domèstiques entre mitgeres de tendència rectangular i contigües entre elles (Fig. 114). La morfologia, però, no segueix una ordenació ortogonal, si no que té un caràcter força irregular. Ara bé, sí que sembla detectar-se que el carrer Major exercia com a eix estructurador del nucli de població. Pel que fa al camí ral que enllaçava la *Strata Francisca* amb Vilanova i Sitges, Anna Castellano apuntava que aquest hauria pogut passar per aquest mateix carrer o pel sud del nucli històric (Castellano 1998, p. 48).

VILANOVA DE CUBELLES

L'any 1274 el Jaume I va atorgar carta de poblament als pobladors dels llocs de la Llacuna i Vilanova. D'aquest últim nucli s'especificava que es trobava al terme de Cubelles i al costat de la Geltrú (Font 1969, doc. 327). Com el seu nom indica, es tractava d'un hàbitat de recent creació que el rei va crear al límit del terme cubellenc i a tocar del castell de la Geltrú, que depenia del bisbe de Barcelona i al voltant del qual és probable que ja existís una petita població. Tres dècades després, el 1306, la Vilanova ja disposava d'una capella sota l'advocació de Sant Antoni

[124] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 63, doc. 174.
[125] A la Bisbal del Penedès, el senyor del castell Guillem de Çalbaçà va fer cremar i enderrocar les cases més properes a la fortalesa per esclafar una revolta i preveure'n de futures l'any 1330 (Català 1998, p. 93). Mantenir el perímetre dels castells buit, doncs, no era un fet inhabitual a l'època.

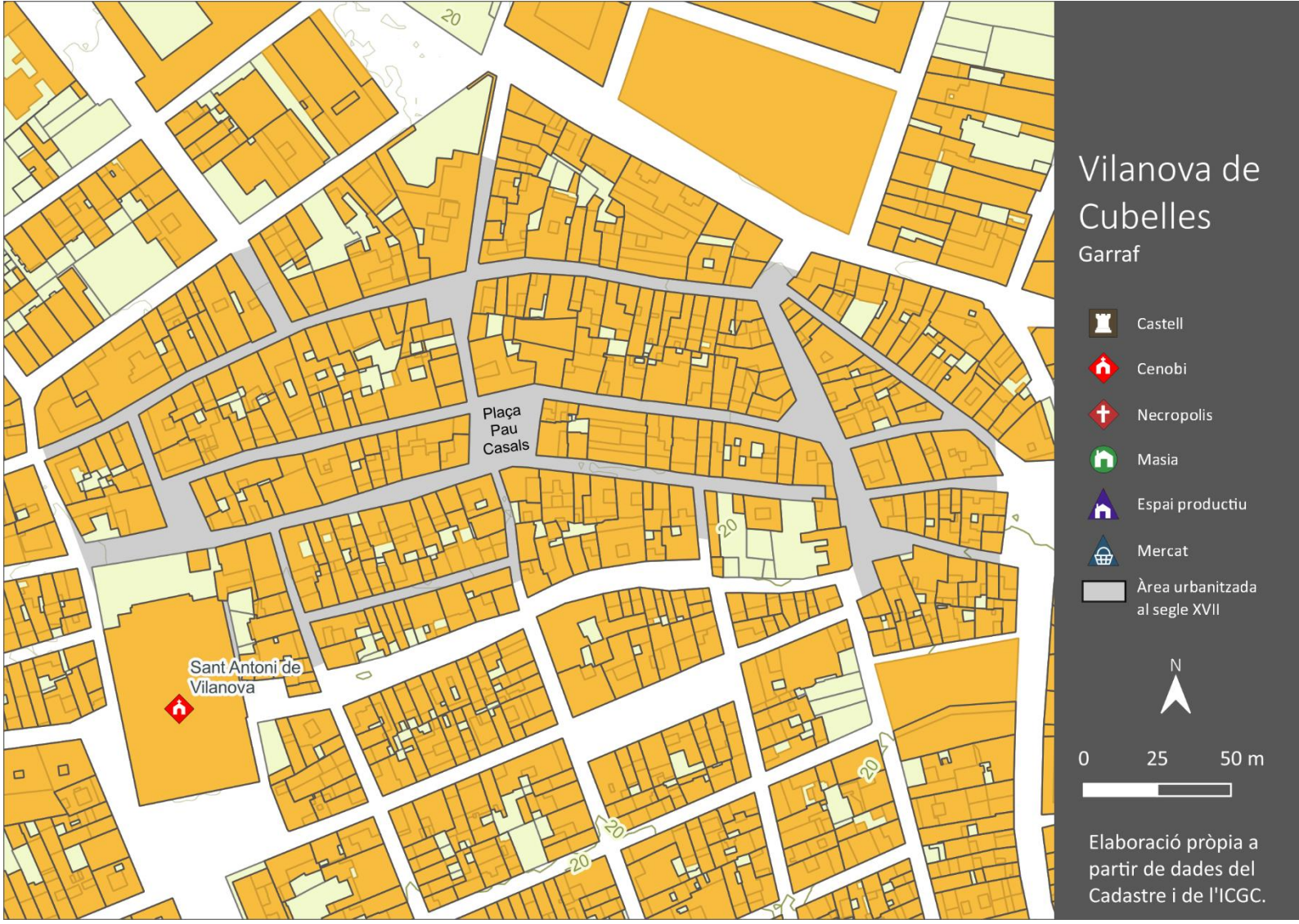

Figura 115. Nucli actual de Vilanova i la Geltrú i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros). En color gris es marca l'àrea urbanitzada al segle XVII.

que donava servei als seus veïns. De fet, aquests, durant la visita pastoral del bisbe Ponç de Gualba, van sol·licitar-li poder-hi ser enterrats, ja que l'església parroquial de Santa Maria de Cubelles quedava considerablement lluny (Martí i Niqui 2017, p. 381).

El centre històric de Vilanova es troba actualment compost per habitatges entre mitgeres de planta rectangular i contigus entre ells. Aquests se situen en illes de cases que conformen una trama eminentment ortogonal, si bé presenta algunes irregularitats (Fig. 115). Aquest tipus de morfologia concordaria amb la d'una vila creada a mitjans del segle XIII de bell nou, com la majoria de les que van fundar-se al País València durant aquell moment. Es conserva un plànol del segle XVII dels nuclis de Vilanova i la Geltrú que, aquella mateixa centúria, van acabar fusionant-se en un sol nucli de població (Fig. 116). En aquest plànol, pot observar-se quina era l'extensió de les dues poblacions en aquella època i permet fer-se una idea de l'abast que haurien pogut tenir els dos nuclis medievals.

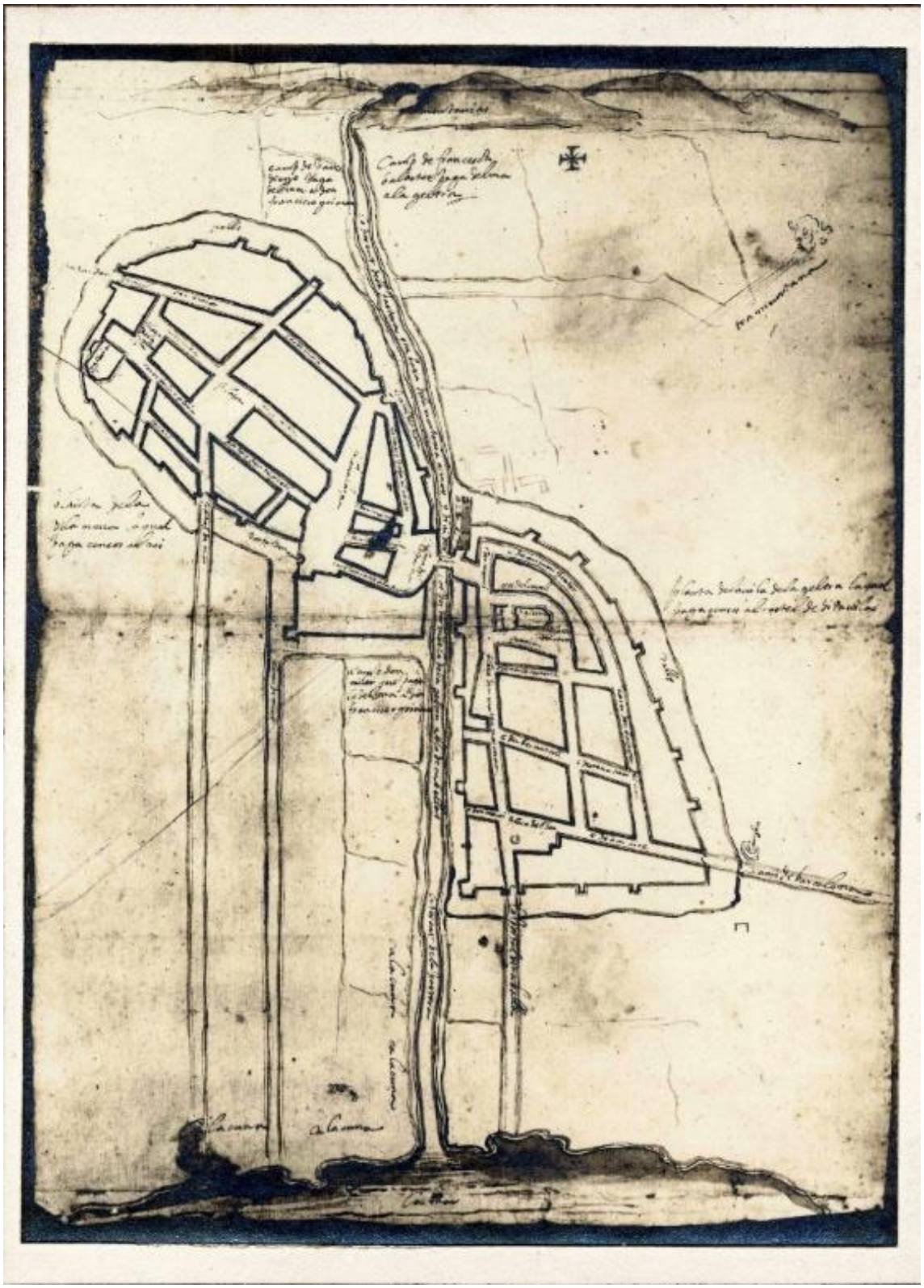
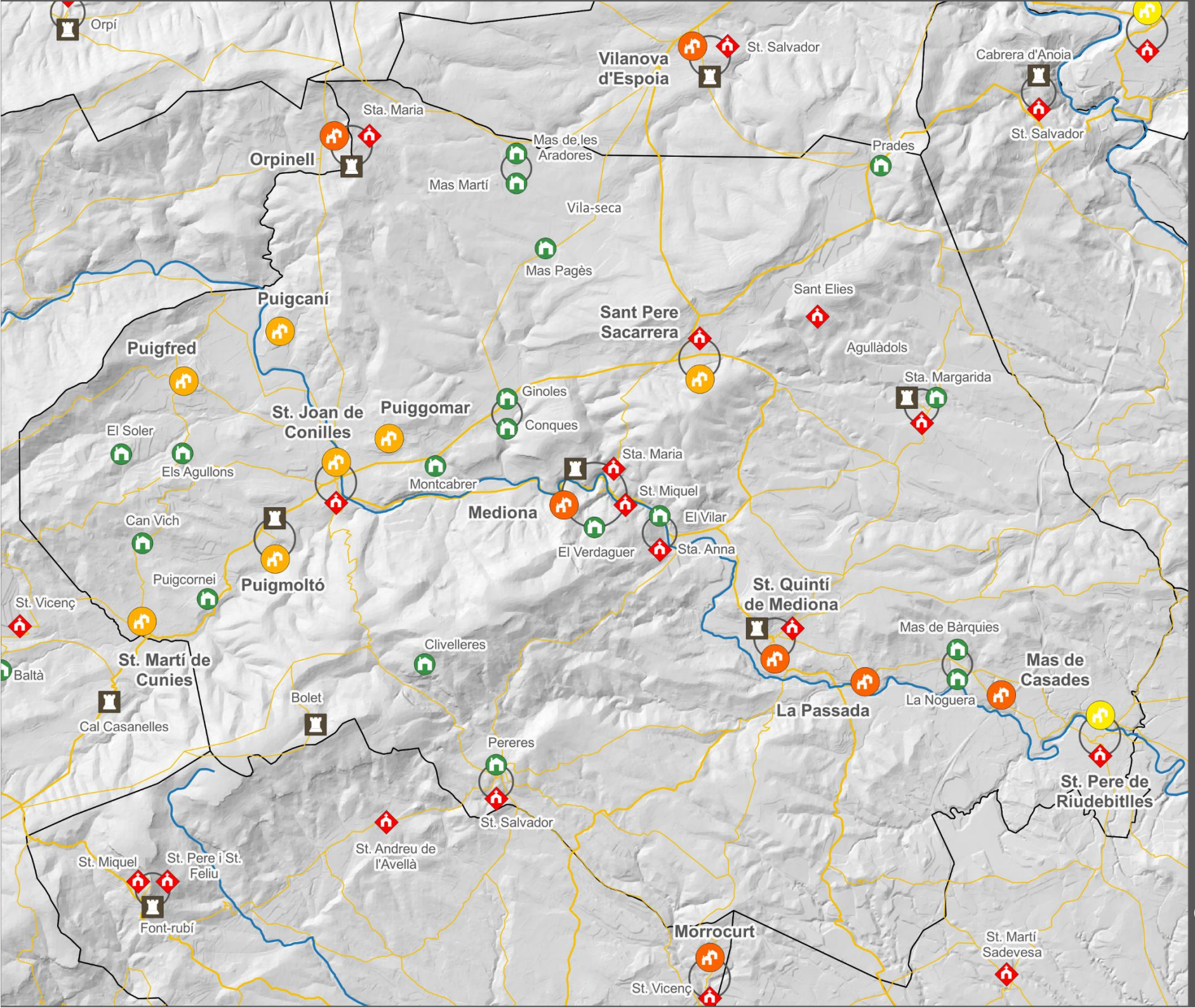

Figura 116. Vilanova i la Geltrú segons un plànol dels segles XVII o XVIII. Pot observar-se com els dos nuclis, separats per una riera, constituïen una sola població (Riu-Barrera, p. 45).

La Llacuna

Com s'ha esmentat, la carta de poblament que el rei Jaume I va atorgar a Vilanova de Cubelles el 1274 també anava destinada als pobladors de la Llacuna. D'aquest petit nucli se'n deia que se situava al costat del mar, al mateix terme cubellenc. No se'n tenen més notícies, per bé que en la carta de poblament es dona a entendre que, com Vilanova, es tractava d'un nucli de recent creació. Ara bé, la Llacuna no va prosperar i deuria abandonar-se en un moment incert durant la Baixa Edat Mitjana. Tot i així, ha estat inclòs en la mostra de nuclis com a nuclis d'existència probable, ja que pot suposar-se que a finals del segle XIII deuria existir-hi encara alguna petita agrupació d'hàbitat. La seva localització és incerta, per bé que s'associa amb els barris marítims de l'actual població de Vilanova i la Geltrú.

El terme de Mediona

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hàbitat aïllat

- Hidrografia
- Xarxa viària

Agrupació hàbitat: Orpinell

Hàbitat aïllat, espais defensa i culte: La Noguera

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

L'ESCALA LOCAL: EL TERME DE MEDIONA

A cavall entre la plana penedesenca i la conca d'Òdena, al mig de la serralada Prelitoral, s'hi situava el terme de Mediona (Fig. 117). El terme, documentat des de l'any 954 (Baiges et al. 2019, doc. 345), estava dominat per la fortalesa de Mediona, erigida en un estrep damunt de l'estreta vall del riu Mediona-Riudebitlles. En un inici, el castell controlava també els actuals municipis de Sant Quintí de Mediona, Sant Pere de Riudebitlles i una part del de Torrelavit. A principis del segle XI, però, sembla que va segregar-se el terme de Terrassola i el petit enclavament de Sant Pere de Riudebitlles, que l'any 1011 Guifré i Guisla de Mediona van donar al monestir de Santa Maria i Sant Martí de l'illa Gallinària, a la Ligúria, perquè hi fundés un monestir (Feliu i Salrach 1999, doc. 100). Sant Quintí de Mediona, en canvi, tot i que Bernat de Mediona va donar-lo a Santa Maria de Ripoll el 1088 per fundar-hi un priorat,[126] va seguir parcialment controlat pels senyors del castell (Argemí et al. 1999, p. 61).

Figura 118. Vista parcial del castell de Mediona des de la seva torre de l'homenatge, la qual formava part del recinte primitiu. Es pot veure l'església de Santa Maria, així com l'estret congost per on discorre el Mediona-Riudebitlles i el camí que l'acompanyava (M. Díaz Ros 2019).

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 117. Poblament del terme castral de Mediona finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

[126] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. *Regest de la donació de Sant Quintí de Mediona al monestir de Santa Maria de Ripoll (s. XIX).*

El terme del castell de Mediona correspon a una àrea força muntanyosa de la Serralada Prelitoral, que engloba també bona part del tram inicial del riu Mediona-Riudebitlles (Fig. 118).. Aquest riu neix al municipi de la Llacuna i travessa diferents serres i valls fins a desembocar al riu Anoia. Gran part del terme castral de Mediona, doncs, presenta un relleu força accidentat i, de fet, la pròpia fortalesa s'aixeca en un estret congost, dominant el riu i l'antic camí que hi discorria en paral·lel (Vives 2007, p. 449). Tot i així, el terme també incloïa algunes zones més planeres i aptes pel conreu. Al sud del terme, allà on el Mediona-Riudebitlles s'obre en direcció a la plana penedesenca, és on se situa el nucli de Sant Quintí.

La documentació del segle XIX evidencia que el terme de Mediona es trobava dividit en quatre quadres: Puigmoltó, Orpinell, Bolet/Pereres i Agullàdols (Llorac i Costa 1993, annex 10). Tot i que no es pot confirmar, és probable que aquestes subdivisions tinguessin orígens medievals, segurament, afegint-hi una cinquena quadra, la de Sant Quintí.[127] Com es veurà a continuació, els possibles cinc "caps de quadra" tenen uns orígens suficientment reculats com per haver exercit aquesta funció. A més, també cal tenir en compte que la documentació escrita evidencia que al segle XI el terme de Mediona ja es trobava força ben estructurat i organitzat, de manera que no seria estrany que també es trobés subdividit en unitats més petites (Martí 1997; Bolòs 2004, p. 274).

ORPINELL

El lloc d'Orpinell manté una llarga tradició d'ocupacióI s'hi han localitzat restes d'època prehistòrica i ibèrica.[128] Segons Ramon Martí, podria tractar-se d'un assentament anterior al segle VII, al derivar el seu topònim del topònim d'Orpí. L'arqueòleg considera que el fenomen de duplicació de diminutius, detectat també a Girona, es dona sempre en paraules anteriors a la germanització de l'onomàstica (Martí 1992, p. 280).

La primera referència escrita al topònim d'Orpinell, però, data del 1057. En aquesta data, Ramon de Mediona va encomanar al seu germà Bernat la meitat del terme de Mediona, incloses les dècimes d'Orpinell (Feliu i Salrach 1999, doc. 491). La recaptació d'aquest impost en el lloc

[127] De fet, la quadra d'Agulladòlç es documenta el 1403 [ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 35v] i la de Pareres el 1698 [ACAP, 20-2041-T2-837, Capbreu de la quadra de Pareras et termino de Mediona. Josep Soler, notari. 1698].
[128] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia]. Pujol d'Orpinell [consulta: 25/08/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/4134.

d'Orpinell indica que es tractava d'un espai on probablement hi havia una església i que es trobava habitat, tot i que no sabem de quina forma.

A principis del segle XII, el lloc d'Orpinell apareix novament documentat els anys 1143 i el 1136 (Miret 1910, p. 267, 36). En aquesta última data, Pere Berenguer va donar un mas del terme de Vilademàger a l'orde de l'Hospital i especificava que les seves terres afrontaven amb els termes de Mediona i d'Orpinell (Miret 1910, p. 267). L'esment al "terme d'Orpinell" podria indicar l'existència d'una fortificació al lloc, encara que aquesta no s'ha pogut documentar fins el 1298. En aquesta data, apareix documentat Jacob d'Orpinell, *milites* del castell d'Orpinell, fet que permet corroborar l'existència d'una fortalesa a l'indret.[129] Malauradament en l'actualitat no se'n coneix cap vestigi, si bé mossèn Mas a principis del segle XX especifica que "del antiquíssim castell del qui per record ne resta un tros de torre prop de dita capella" (Mas 1907, p. 99).

També el 1298, els cònjugues Guillem Pereres i Berenguera van vendre a Martina, muller del difunt Prixana, una casa al lloc d'Orpinell. L'habitatge afrontava amb la casa de Jacob d'Orpinell, amb el camí i amb les cases de Santa Maria d'Orpinell, d'on Martina era devota.[130] Aquestes referències permeten confirmar, doncs, que finals del segle XIII el lloc d'Orpinell es trobava ocupat, com a mínim, per una església, un parell d'habitatges i una petita fortificació.[131]

Ara bé, en el Manual Notarial de Santa Maria de Mediona s'esmenten almenys dues persones més que provenen d'Orpinell. Un és Guillem Cenglada[132] i l'altre, Pere Çabater, fill de Guillem Çabater d'Orpinell i Elisenda Messeguer, de Puigcaní.[133] Es pot pressuposar, doncs, l'existència d'almenys dues unitats domèstiques més als entorns d'Orpinell que, tot i que no pot afirmar-se que visquessin agrupades a l'entorn de l'església i el castell, resultaria probable que fos així. De fet, la presència de ceràmica grisa medieval, ceràmica blava catalana i d'altres restes arqueològiques localitzades al lloc, semblen indicar que aquest indret va viure una ocupació intensa (Martí 1997, p. 283).[134]

[129] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 7.
[130] Ibídem, fol. 12v.
[131] El castell d'Orpinell apareix novament citat en la creació del comtat de Cardona el 1375, on s'especifica que el comtat inclou aquest castell juntament amb el de Mediona, Claramunt, Orpí, Castellolí, Òdena i Jorba, entre d'altres (Sabaté 1997, p. 55).
[132] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 59.
[133] Ibídem, fol. 43v.
[134] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia]. Quadra d'Orpinell [consulta: 30/09/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/4136.

L'abandonament del lloc d'Orpinell, però, fa difícil resseguir-ne la morfologia.[135] L'església de Santa Maria és troba completament abandonada i en l'actualitat només se'n conserven els murs perimetrals (Fig. 119). Al seu voltant s'observa l'existència de possibles estructures, per bé que seria necessària una intervenció arqueològica per conèixer-ne la forma i datació.

Figura 119. Restes popularment associades a l'antiga església de Santa Maria d'Orpinell. A l'esquerra, murs exteriors reforçats per carreus rectangulars d'una mida considerable. A la dreta, interior del recinte (M. Díaz Ros 2022).

VILA-SECA

L'any 1057, en la donació que Bernat de Mediona va fer al seu germà Ramon, li va concedir per feu:

> "ipsa parrochia de Vilasseca cum suis decimis que ad ecclesiam pertinet et mandamentum et destrictum et ipsas terres et vineas que ad dominium suum tenerunt in Vilaseca Amat Castelanum et Berenuer Guadamir et ipsos prochos annales que ipsi tenerunt" (Feliu i Salrach 1999, doc. 491).

En la donació, Bernat també hi incloïa la "terciam partem de parrocia maiore que advenit ad ipsum castrum" (Feliu i Salrach 1999, doc. 491). Si ens atenem al document, doncs, sembla que aquest reflecteix l'existència d'almenys de dues parròquies al terme medionenc. La principal estaria situada al castell de Mediona i la seva seu correspondria a l'església de Santa Maria, mentre que la segona se situaria al lloc de Vila-seca, on avui en dia no hi ha restes de cap temple.

El topònim Vila-seca ha perviscut fins a l'actualitat per designar la part més septentrional del terme de Mediona, aquella que segurament estaria integrada dins la quadra d'Orpinell. Entre

[135]A menys de 40 metres de les restes de Santa Maria d'Orpinell s'hi troben les restes de la masia d'Orpinell, on va adossar-s'hi una nova capella, molt més moderna i les cases dels masovers. Tot el conjunt sembla haver estat construït al segles XVIII i XIX.

els anys 1057 i el 1403, però, no s'han localitzat més referències escrites a aquesta àrea. Es pot suposar que deuria seguir habitada, tenint en compte les diverses troballes arqueològiques localitzades a la zona, majoritàriament fetes sense metodologia científica i, per tant, amb una cronologia orientativa (Roig et al. 1992).

Figura 120. Les masies de mas Martí i cal Marimón i el nucli de Mas Pagès. A dalt a l'esquerra, mas Martí l'any 1980. Actualment es troba desaparegut, tot i aparèixer documentat ja el 1403.[136] Al seu costat, cal Marimón durant la segona meitat del segle XX. Al seu interior van trobar-s'hi dues olles medievals encastades, així com restes de tres possibles sitges. Avui la masia es troba desapareguda.[137] A baix, estat actual del nucli de mas Pagès, completament abandonat. Les restes arquitectòniques actuals no semblen anteriors als segles XVIII o XIX, per bé que la documentació mostra que el lloc es trobava ocupat ja el 1403 (M. Díaz Ros 2020).

El capbreu de 1403 mostra que, a principis del segle XV, la zona de Vila-seca seguia densament ocupada per masos, situats en un radi força reduït. Guim Martí confessa tenir-ne un,[138] que amb el temps va prendre el nom de mas Martí[139] i que actualment es troba completament enderrocat (Fig. 120). Pròxim a aquest mas s'hi trobava la barriada de mas Pagès, actualment abandonada

[136] ACAP, 20-1012. Salvem les Imatges. Arxiu fotogràfic de Mediona. Núm. 289
[137] Ibídem. Núm. 400.
[138] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 30v.
[139] En el capbreu de 1572 Pere Campanera confessa tenir el Mas Martí, que el 1403 pertanyia a Guim Martí [AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona de 1572, fol. 146v].

però documentada com a mas també a inicis del segle XV.[140] Així mateix, en el capbreu de 1403 també es citava el mas de les Aradores,[141] que podria correspondre al desaparegut mas d'en Ponç,[142] i dos masos més que no s'han pogut localitzar. El primer és el mas Vell, documentat el 1403 en mans de Pere Calderó i el seu sogre Guillem de Vich de Cases Sobiranes,[143] i el mas Nou, que el 1403 es trobava en mans d'Arnau Jaume.[144] Finalment també caldria fer esment al cas del mas Marimon, documentat el 1572 com a mas Dolçet,[145] i on es localitzà la presència d'*opus spicatum* i on van trobar-se dues olles encastades a les parets, a les quals se'ls donà una cronologia a l'entorn del segle X (Roig et al. 1992).

La zona de Vila-seca, doncs, es trobava ocupada a inicis del segle XV per, almenys, sis masos diferents, una xifra que possiblement, amb anterioritat al segle XIV era més elevada. La majoria d'aquests masos s'ubiquen a l'entorn del pla de Vila-seca, de manera que encerclen les terres més fèrtils i conreables. L'estructura del poblament en aquest sector va perviure de forma substancial fins a mitjans del segle XX. És una incògnita, però, saber si aquesta organització territorial ja es trobava vigent al segle XI. De fet, la desaparició de la possible parròquia de Vila-seca planteja forces dubtes sobre quin podria haver estat el poblament i l'estructura d'aquesta àrea.

Una de les formes de poder-ho aclarir, seria poder localitzar-hi la possible església parroquial. Ara bé, els únics indicis que se'n tenen és presència, a tocar de mas Pagès, d'un turó conegut com el Pla del Cementiri, que indueix a pensar l'existència d'una necròpolis i, potser també, en d'un petit temple. Per altra banda, la memòria oral també considera que a l'entorn de can Marimon s'hi conservaven les restes d'una petita ermita, fet que mai s'ha pogut confirmar.

[140] En el capbreu de 1403 mas Pagès es trobava en mans de Guillem Castellví, el 1572 de Joan Castellví i el 1716 de Francisco Castellví [ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 29 / AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona de 1572, fol. 144v / Llorac i Costa 1993, p. 380].

[141] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 30v.

[142] En el capbreu de 1572 s'especifica que el mas, que el 1403 era de Guillem Corney, afrontava amb el pla de Vilaseca [AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona de 1572, 177v].

[143] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 47v.
És en el capbreu de 1572 on s'indica que es troba proper a mas Pagès: AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona de 1572. 145v

[144] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 25v.

[145] En el capbreu de 1572 es descriu la localització del mas Dolçet a l'est de Mas Pagès i Mas Martí, ubicació que correspondria a la de mas Marimon. Tanmateix, no pot descartar-se també que es tracti de Mas Bolet, situat una mica més a l'oest, en una zona més abrupte [AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona de 1572, fol. 146].

SANT PERE SACARRERA, SANT ELIES I EL SEU ENTORN

L'actual poble de Sant Pere Sacarrera se situa a la zona oriental del municipi, segurament en un punt intermedi entre els territoris de les quadres d'Agullàdols i Orpinell. Degut al seu estil arquitectònic, la capella de Sant Pere Sacarrera ha estat datada de mitjans del segle XI (Catalunya Romànica 1992a, p. 132). Es tracta d'un edifici d'una sola nau amb un absis semicircular que, tot i algunes transformacions posteriors, conserva diversos vestigis d'estil romànic, com ara les decoracions del mur absidal on s'hi troben arcuacions cegues agrupades de tres en tres entre lesenes (Fig. 121). Malauradament el temple no apareix documentat fins a finals del segle XIII.[146]

Figura 121. L'església de Sant Pere Sacarrera és d'estil romànic i el seu absis conserva arcuacions cegues agrupades de tres en tres entre les lesenes. Això permet suposar que va ser construïda al segle XI (M. Díaz Ros 2021).

En el Manual Notarial de Santa Maria de Mediona de 1298-1299 s'esmenta nombrosos veïns de Sant Pere de "Carraria": Berenguer Francesc,[147] Ramon Borrell,[148] el matrimoni de Francesc Ferrer i Elisenda,[149] Arnau Bernat i la seva dona Berenguera Mulner (filla de Sant Quintí),[150]

[146] Salvador Llorac i Montserrat Costa (1993, p. 270-271) afirmen que durant la segona meitat del segle XIII Sant Pere de la "Carreria" apareix esmentat en la venda del lloc de "Vixet" però no cita d'on extreu aquesta informació.
[147] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 1.
[148] Ibídem, fol. 4v.
[149] Ibídem, fol. 11v.
[150] Ibídem, fol. 16v.

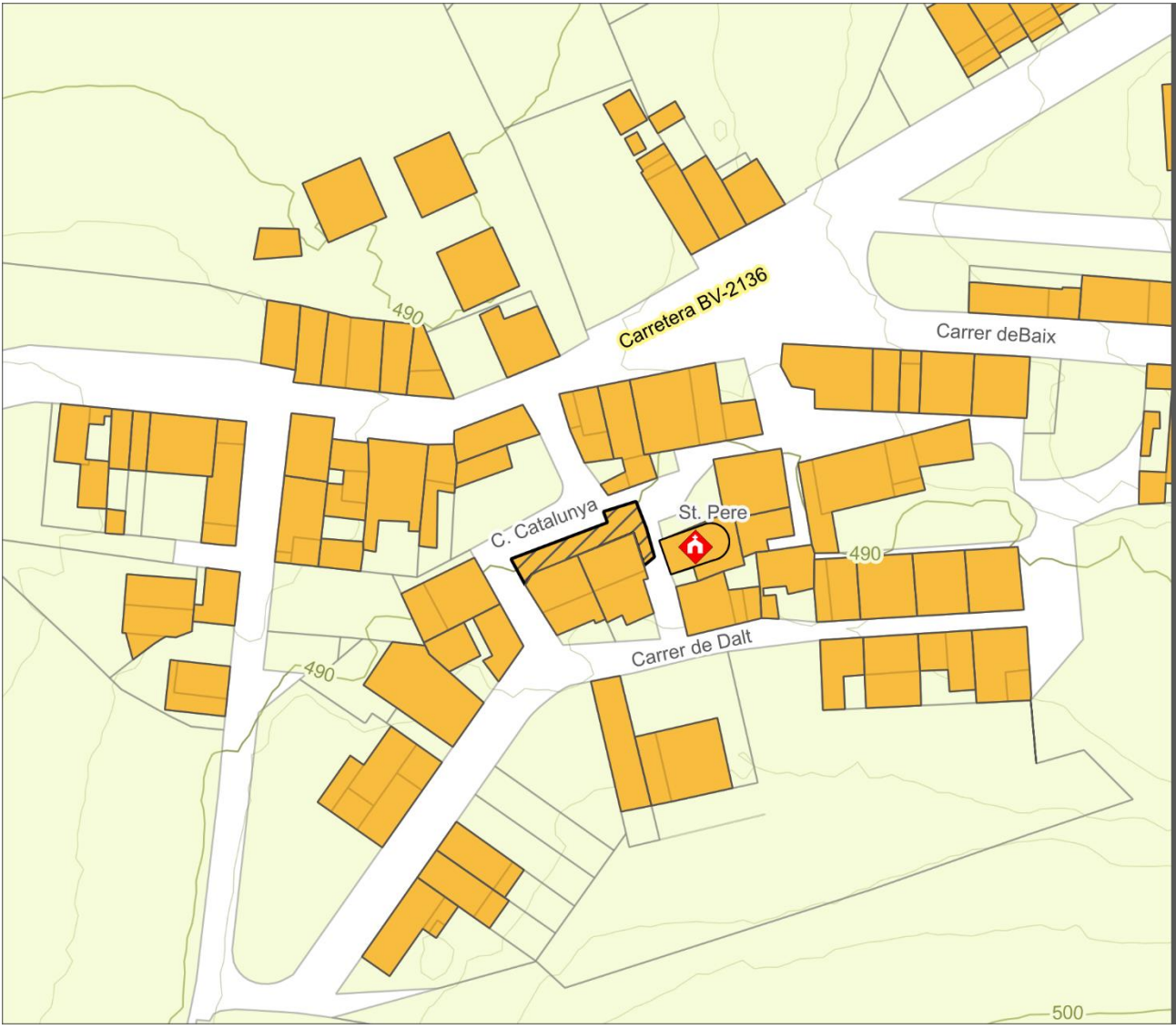

Figura 122. Nucli actual de Sant Pere Sacarrera i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Elisenda Gomar i el seu home Ramon Cortès,[151] Bernat Cavaler i Alamada,[152] Romeu Costa,[153] Pere de Coll i Elisenda,[154] Guillem Bernat i Saurina,[155] Francesc Pere,[156] C. Miquel,[157] Berenguer Fàbrega,[158] Arnau Bertran[159] i els conjugues Berenguer Solà i Arsenda.[160] En total, es comptabilitzen catorze possibles unitats domèstiques diferents, una xifra sensiblement superior a la detectada en d'altres nuclis del mateix terme, com Sant Joan o Sant Martí de Conilles.

[151] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 35.
[152] Ibídem, fol. 35v.
[153] Ibídem, fol. 37v.
[154] Ibídem, fol. 38v.
[155] Ibídem, fol. 46, 53.
[156] Ibídem, fol. 53.
[157] Ibídem, fol. 30
[158] Ibídem, fol. 42.
[159] Ibídem, fol. 42.
[160] Ibídem, fol. 53, 49.

Una de les causes d'aquest major nombre de veïns de Sant Pere en el manual podria deure's a una major tendència d'aquests a assistir a la notaria de Santa Maria de Mediona, a diferència dels d'altres nuclis, que potser preferien desplaçar-se a d'altres notaries. Ara bé, la diferència és suficientment important com per considerar que possiblement indicaria una tendència a una major concentració del poblament a Sant Pere Sacarrera. Cal tenir en compte que, com el seu nom indica, aquest nucli es trobava situat a tocar d'una via de comunicació important en època medieval. Per Sant Pere hi passava un dels camins que unien el Bages amb la Catalunya Nova i que partia de la Guàrdia de Montserrat, passava pels castells de Castellolí i Cabrera d'Anoia i, mitjançant el coll de la Guixera, s'introduïa al terme de Mediona en direcció Sant Pere Sacarrera. Des d'aquest punt es podia seguir envers Font-rubí, Pontons o la Llacuna, sempre en direcció al Camp de Tarragona (Vives 2007, p. 470).

Tot i així, no es pot confirmar que tots els veïns documentats a Sant Pere visquessin de forma concentrada a l'entorn de l'església. És probable que existís un petit nucli, tal i com ho demostren les fonts escrites d'època moderna.[161] Es tractaria, doncs, d'un poble eclesial, que podria tenir el seu origen al segle XI, en el moment de construcció del temple romànic. Es pot plantejar que existís una agrupació de cases en un entorn reduït a l'entorn de l'església i que podria allargassar-se seguint el camí, actualment de traçat incert. Malauradament, la morfologia del nucli actual es troba força alterada pel pas de la carretera BV-2136 i, segurament, també pel despoblament que va patir el lloc al segle XVII (Fig. 122).[162]

Al nord de Sant Pere Sacarrera s'hi documenten un seguit de masos, entre els quals, destaca el mas de Prades. El lloc de Prades apareix documentat com a "feu" l'any 1057, en la donació que Ramon de Mediona va fer al seu germà Bernat (Feliu i Salrach 1999, p. 491). La denominació de feu porta a pensar en un espai habitat i conreat, d'on podien obtenir-se rèdits. De fet, en el capbreu de Sant Valentí de les Cabanyes realitzat a cavall dels segles XII i XIII s'esmenta que l'hospital posseïa la dècima de tots els fruits, sis quarteres d'ordi i tres quarteres de forment

[161] En el capbreu del terme de Mediona de 1572 confessen tenir casa, pati de cases enderrocades o mas a Sant Pere Sacarrera els veïns Montserrat Santacana, Antoni Poch, Joan Santacana i Mateu Pujó. Poch afirma tenir-hi una casa que afronta "ab un pati de cases enderrocades queson de Matheu Pujó que fonch den Ferriol part y part ab uns corrals del dit Montserrat Sancta Cana que antigament foren cases de Ramon Borrell" [AHMSQM, Capbreu de Mediona de 1572, fol. 122v, 82v, 47v]. En el capbreu, a més, s'indica que algunes d'aquestes cases ja existien el 1403, com seria el cas de la de Montserrat Santacana, que era de Montserrat Gomar, i la de Joan Santacana, que era de Pere Dolcet. Les confessions de Gomar i Dolcet han estat localitzades en el capbreu de 1403, juntament amb les d'altres veïns de Sant Pere com Berenguer Rovira, Pere Coll i Pere Sabater [ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 35, 26, 47, 29v, 30].

[162] Ibídem.

anuals del mas de Prades (Miret 1991, doc. 9). Sembla doncs, que l'antic feu havia passat a considerar-se un mas.

El 1299 apareix, entre els testimonis d'uns esponsalicis, Jacob de Prades[163] i el 1314 Pere de Prades confessa tenir un mas al lloc de Berengueres.[164] Un segle més tard, en el capbreu de 1403 Antoni Riera afirma posseir el mas de Prades[165] i Pere Esteve confessa tenir dos masos més a la zona.[166] Les informacions parcials semblen apuntar, doncs, a una continuïtat del poblament al llarg de tota l'Edat Mitjana a l'indret de Prades, encara que aquest fos definit primer com un feu i després com un mas. No és possible determinar amb claredat, però, l'estructura del seu poblament, si bé sembla força segur que seria una àrea d'hàbitat dispers.[167]

Pel que fa a la localització concreta del mas de Prades, Salvador Llorac i Montserrat Costa l'associaven a l'actual masia de Can Massana (Llorac i Costa 1993, p. 303). Tanmateix, en el capbreu de 1572, Antoni Esteve confessava posseir el mas de la Guixera, que antigament havia estat conegut com a mas de Prades.[168] El mas de la Guixera, encara dempeus, se situa en un en un estratègic coll on en època medieval es trobaven els camins provinents de Capellades, Cabrera, Mediona i la vall del Riudebitlles. Per Miquel Vives, aquest punt exercia d'eix de connexió entre la Catalunya Nova i la Catalunya central (Vives 2007, p. 441, 470). El feu o mas de Prades gaudiria, doncs, d'una situació estratègica i ben comunicada i, atenent als indicis actuals, cal pensar que constava d'un hàbitat dispers.

Al sud del mas de la Guixera i a l'est de Sant Pere Sacarrera s'aixeca la capella de Sant Elies, avui envoltada per una urbanització. Tot i les profundes transformacions, l'església de Sant Elies manté una finestra de l'absis la qual:

> "conserva gairebé íntegra la seva estructura que respon a les fórmules característiques de l'arquitectura del segle XI i principi del segle següent, tant per la forma de la finestra,

[163] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 53
[164] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 59
[165] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 28.
[166] Ibídem, fol. 25.
[167] En època moderna, en aquesta àrea també s'hi documenta el mas de Coll-roig, que el 1403 estava en mans de Bernat de Castellví [ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 26]. Al segle XVI el mas era en mans de Mateu Pujó i apareix descrit a ponent del camí que va de Sant Pere Sacarrera a Igualada i al sud de la serra de Coll-roig [AHMSQM, Capbreu de Mediona del 1572, fol. 165v]. El 1607 es documenta a Mateu Pujó del mas de Coll-roig de Mediona i el 1617 el mas pertanyia a Pere Pujó, del mateix lloc [ACAN, 10-41-T2-1420 / ACAN, 10-41-T2-5861]. El 1716 el mas es trobava en mans de Miquel Pujó. Salvador Llorac i Montserrat Costa han associat el mas dels Pujó amb l'actual mas de Cal Maristany (Llorac i Costa 1993, p. 373).
[168] AHMSQM, Capbreu de Mediona del 1572, fol. 117.

> com per l'aparell de carreu, que s'estén per tota la conca absidal" (Catalunya Romànica 1992a, p. 132).

Per tant, doncs, els orígens de l'església caldria situar-los a cavall dels segles XI i XII. La primera referència escrita al temple, però, data de l'any 1298 quan Arsenda, muller de Bernat Sala, va fer-hi una deixa de sis diners.[169] Al segle XIV la documentació sobre el lloc és abundant i possiblement en aquesta centúria o la següent fou reformada i adquirí l'aspecte actual (Llorac i Costa 1993, p. 273). La memòria oral del municipi recorda l'existència de la "casa de l'ermità" al costat de l'església, per bé que no s'ha pogut documentar.[170]

LA QUADRA D'AGULLÀDOLS

La quadra d'Agullàdols encara és el topònim emprat actualment per designar l'àrea oriental més planera del terme de Mediona, que limita amb l'actual municipi de Cabrera d'Anoia. L'epicentre d'aquesta àrea es trobaria en l'actual masia d'Agullàdols, on s'aixeca l'església de Santa Margarida. Aquest temple, tot i haver estat força modificat, conserva parcialment un seguit d'arcuacions cegues, en sèries de dues lesenes, que podrien datar-se de finals del segle XI, degut al seu relleu marcat (Catalunya Romànica 1992a, p. 131).

Figura 123. Santa Margarida i la masia d'Agullàdols. Pot observar-se la torre de planta quadrada, un possible vestigi de l'antiga casa forta que controlava la quadra homònima (Maria Rosa Ferre 2012).

Tanmateix, les notícies escrites del lloc són més aviat minses. En el manual notarial de Santa Maria de Mediona de 1298-1299 s'ha documentat l'existència dels conjugues Francesc d'Agullàdols i Elisenda.[171] També s'ha localitzat la venda que Berenguer de Feixes i Guerauda,

[169] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 49
[170] Josep Gallart, estudiós del municipi, esmenta la casa adossada a aquesta església com una de les "masies" desaparegudes del terme de Mediona.
[171] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 59v.

del terme de Mediona, van fer al matrimoni de Berenguer de Senbet i Elisenda de tot el seu mas de Santa Margarida amb les seves terres.[172] Pot suposar-se, doncs, que a finals del segle XIII, la masia annexa al temple ja existia. Pel que fa a l'existència d'una possible fortalesa o casa forta que exercís de "cap de quadra", aquesta no s'ha pogut confirmar. Sí que és cert, que en el capbreu de 1403 ja s'esmenta la "quadra d'Agudols"[173] i en la masia actual s'ha conservat una antiga torre de planta quadrangular, força modificada (Fig. 123).

EL CASTELL DE MEDIONA

Encara que el terme de Mediona apareix documentat per primera vegada l'any 954, la fortalesa que el domina no ho fa fins el 990 (Baiges i Puig 2019, doc. 345, 1056). Les intervencions arqueològiques dirigides per Miquel Barceló i Helena Kirchner entre 1988 i 1990 a la fortalesa van identificar una possible fase fundacional del castell, que comprendria les estructures situades sobre d'un esperó rocallós. Van localitzar-shi un seguit de murs que resseguien el perímetre del turó, així com possibles restes d'una bestorre i del possible absis d'una església (Fig. 124). El seu interior es trobava compartimentat en diverses estances, que foren arrasades a finals del segle XIII, quan el conjunt va patir una reordenació generalitzada. A finals d'aquest segle i principis del XIV va afegir-se al sud-est de la bestorre un baluard i una aula gòtica, coberta almenys per cinc d'arcs apuntats (Barceló et al. 1992, p. 101-103).

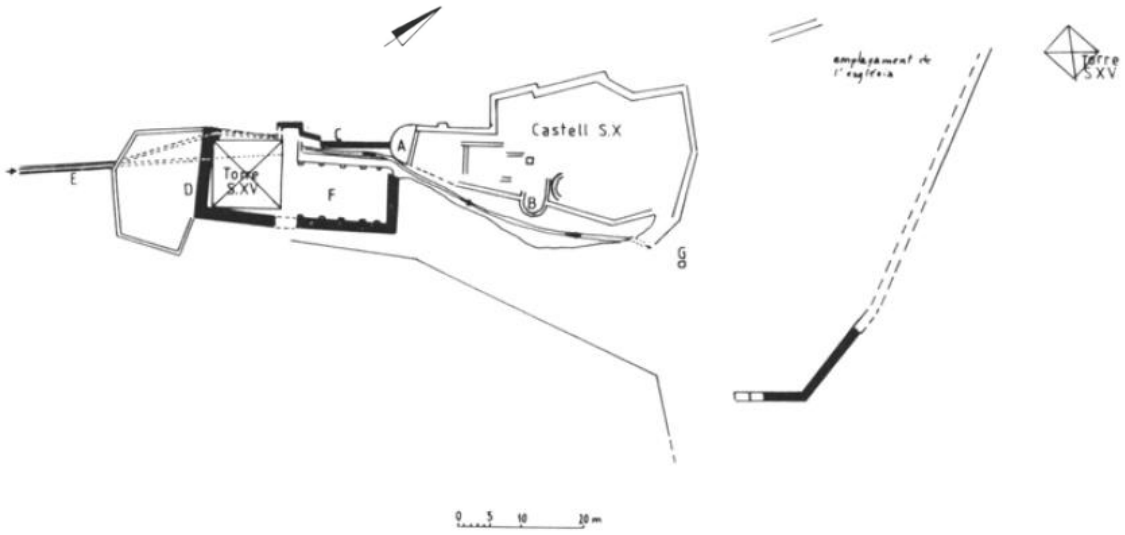

Figura 124. Croquis del recinte estricte de la fortalesa de Mediona. Pot observar-s'hi el castell del segle X (que deuria incloure l'església primitiva de Sant Miquel), així com l'ampliació feta al segle XV. L'església parroquial de Santa Maria i la zona d'hàbitat apareixen dibuixades, per bé que quedarien incloses dins del segon clos murallat (Barceló et al. 1992, p. 102).

[172] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 61v.
[173] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 35v.

Com s'ha esmentat, durant les excavacions al recinte fundacional del castell de Mediona va localitzar-se el possible absis d'una esglesiola. De fet, és força habitual que els castells de frontera comptessin amb una capella sota advocació de Sant Miquel. En el cas del castell de Mediona, la documentació sembla reflectir que també fou així. El 1298, Guillem Gomar de Puig Gomar va fer una deixa de 12 diners a la "capelle ipsis castri"[174] i, uns anys més tard, en la visita pastoral del 1310 s'esmentava una disputa sobre els rèdits de la capella de Sant Miquel "que est in castro intra murum de Mediona" (Martí i Niqui 2017, p. 461). Tot sembla indicar, doncs, que existiria una primera capella dins del recinte castral fundacional, la qual estava sota l'advocació de Sant Miquel i que va perviure almenys fins al segle XIV.

En un segon moment, però, s'hauria construït l'església de Santa Maria, fora del recinte del castell i que exerciria coma església parroquial. La primera referència que se'n té és del 1130, quan Guillem Ramon i Ramon Bermud van donar la meitat de l'alou de Ginoles al temple (Bach 1984, doc. 43). Es tractaria d'un primer edifici romànic, avui desaparegut. L'església actual sembla que va ser aixecada durant el breu domini templer del castell, a partir del 1226 (Llorac i Costa 1993, p. 261). La nau única de planta rectangular, la volta de canó amb dos arcs torals i el campanar d'espadanya del mur de ponent serien alguns dels elements de l'església de Santa Maria que serien propis de l'arquitectura d'aquesta orde militar.[175]

Tradicionalment, s'ha considerat que els castells medievals són un important factor de concentració del poblament, especialment en cronologies alt-medievals i durant les primeres fases de la conquesta comtal. Tanmateix, arreu del territori observem fortaleses situades en espais inaccessibles, on no hi resta cap vestigi de poblament, ni tant sols entre la memòria orals dels veïns de la zona. Tot i així, com s'està observant en casos com el castell de Mur o Sant Gervàs, aquests espais, que des d'una òptica actual semblen gairebé impossibles d'habitar, es trobaven ocupats en època medieval. Pel que fa al castell de Mediona, són poques les informacions que la documentació ens aporta en aquest sentit.

Entre 1241 i 1242, durant el procés de permuta que els vescomtes de Cardona i Cabrera van fer dels castells de Vilobí i Mediona, aquest últim és esmentat en diverses ocasions com a "castrum

[174] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 36

[175] Joan Fuguet detalla que una de les característiques de les esglésies construïdes pels templers serien la falta de creuer, la utilització de voltes de canó apuntades o per aresta, la volta de quadrant d'esfera als absis o l'ús sistemàtic d'arcs torals (Fuguet 1995, pàg. 55).

Figura 125. Restitució hipotètica de la morfologia del castell de Mediona i del possible nucli situat als seus peus a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros)..

et villam de Mediona" (Alvarez 1990, doc. 85, 93). Desconeixem a quina "vila" medionenc podia referir-se el document, per bé que habitualment les fonts solen citar Sant Quintí pel seu propi nom. Així doncs, pot plantejar-se que la "vila de Mediona" correspongués a un petit nucli agrupat a l'entorn del castell.

De fet, les fonts més tardanes apunten en aquesta direcció. El 1403 Guillem de Vich confessava en el capbreu del comte de Cardona que tenia dins la "fortitut" del castell de Mediona unes cases amb un alberg, les quals afrontaven amb les cases de Bartolí Castellví i amb el mur.[176] Al segle XVI, Pere Colomer confessava novament tenir un pati de cases enderrocades que, el 1403, havien estat de Berenguer Castellví. Aquestes afrontaven a l'est i al nord amb els honors dels vicaris de Mediona, al sud amb la muralla "gran ahont salta l'aygua qui va al castell" i a l'oest amb el camí que duia a l'església i al portal del castell.[177] Així mateix, el 1572 Pere de

[176] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 47
[177] AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona, 1572, fol. 171.

Puigdengoles també hi tenia un pati de cases enderrocat, que el 1403 era de Pere Borrassà i que limitava amb la muralla.[178] En època moderna, doncs, sembla que el castell estava envoltat d'antics habitatges en desús i que la fortalesa s'encaminava a esdevenir un lloc isolat. De fet, el 1777 es descrivia l'església com una parròquia "sola, con la casa en la que habita el Vicario curado, en un Castillo ruïnosos, situado en unes montañas desiertas y ásperas rocas, distando la casa más cercana quarto y medio de dicha iglesia" (Kamen 1998, p. 14).

Les fonts escrites baix-medievals i d'època moderna deixen entreveure, doncs, que en èpoques passades hauria existit una modesta zona d'hàbitat entorn al castell. De fet, avui encara es conserven restes d'habitatges adossats a l'església de Santa Maria de Mediona (Fig. 126). A mode d'hipòtesi, pot plantejar-se la urbanització de deus fileres de cases entorn d'un carrer a la part baixa de l'esperó rocallós ocupat pel castell. Al capdavall d'aquesta via va és on va construir-se l'església de Santa Maria, en un espai de fort pendent, segurament quan la resta de l'esperó ja es trobava urbanitzat (Fig. 125). És difícil determinar si les vies d'accés al castell des del fons de la vall també es trobaven ocupades. L'accidentalitat del terreny sembla que ho faria difícil, però el cas del jaciment d'Olèrdola mostra una important capacitat d'adaptació dels hàbitats medievals en aquest sentit.

Figura 126. Interior d'una de les edificacions del castell de Mediona. Concretament, es tracta d'un dels habitatges construïts entre el camí que duia de la fortalesa fins a Santa Maria de Mediona (M. Díaz Ros 2019).

[178] AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona, 1572, fol. 176.

L'ENTORN DEL CASTELL

Seguint el curs del Mediona-Riudebitlles, allà on el congost s'eixampla, abans d'arribar a Sant Quintí, s'aixeca la capella de Santa Anna. Segons Salvador Llorac i Montserrat Costa la capella de Santa Anna apareix documentada per primer cop el 1299, per bé que no hem pogut localitzar aquesta referència (Llorac i Costa 1993, p. 275). Entre aquesta capella i el castell de Mediona s'hi troba el Vilar, un mas actualment habitat que conserva un topònim de possibles reminiscències alt-medievals (Martí 1997, p. 275). Les primeres notícies del lloc, però, daten de finals del segle XIII, quan Jacob i Romeu Boixadors, fills de Pere Boixadors, del mas Vilar apareixen citats en el Manual notarial de Santa Maria de Mediona. [179] En una cronologia semblant també apareix documentat Guillem deç Vilar, per bé que figura com a veí de Sant Quintí.[180] Segons Ramon Martí, la masia actual encara conserva al seu interior arcs apuntats que donarien fe d'aquest origen reculat (Martí 1997, p. 275).

Així mateix, al nord-oest del castell de Mediona, un una àrea planera coneguda com el pla de Ginoles que separa els actuals nuclis de Sant Joan de Mediona i Sant Pere Sacarrera, també es documenten diversos masos (Fig. 127). Aquesta plana es troba presidida pel mas de Ginoles, actualment encara habitat, que apareix documentat el 1057 quan s'esmenten "ipsas vineas de Genoles" (Feliu i Salrach 1999, doc. 491). El 1130 se'n tornen a tenir notícies: Guillem Ramon i Ramon Bermund, testimonis de la darrera voluntat de Bernat Ramon, van declarar que aquest havia donat la meitat de l'alou de Ginoles a Sant Pere de Riudebitlles, Sant Quintí i Santa Maria de Mediona (Bach 1984, doc. 43). El 1175, en el capbreu de l'Hospital de Sant Valentí de les Cabanyes també s'especifica que del mas de Ginoles de Mediona se'n rep la cinquena part del pa i el vi, així com un pernil cada any (Miret 1991, doc. 6). Estranyament, però, Ginoles no apareix esmentat en el Manual Notarial de Santa Maria de Mediona exceptuant una dubtosa referència al lloc de "Junolus."[181] En canvi, el 1314, en el capbreu del Priorat de Sant Quintí de Mediona, Bernat de Ginoles sí confessava tenir un mas amb els seus honors.[182] El mas apareix novament

[179] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 6v, 36.
[180] Guillem deç Vilar apareix citat en dues ocasions al Manual Notarial de Santa Maria [ADB,Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 21v i 47]. Guillem també és un dels parroquians cridats a testificar en la visita pastoral que el 1310 es feu a Santa Maria de Mediona (Martí i Niqui 2017, p. 461).
[181] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 51v
[182] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 34v.

documentat els anys 1403[183] i 1572[184] amb la comanda de Sant Joan de Jerusalem de Vilafranca, successora de Sant Valentí de les Cabanyes, com a senyors directes.

Proper a Ginoles s'hi troba el mas de Conques, documentat el 1313[185] i el 1403,[186] així com el mas Rodó, documentat el 1572.[187] Tanmateix, d'aquest últim no se n'ha pogut comprovar l'existència amb anterioritat. Finalment, també caldria esmentar el Verdaguer, una masia situada a uns tres-cents metres del castell de Mediona, en una àrea més elevada. Apareix documentat el 1313 en mans de Pere Verdaguer.[188]

Figura 127. El pla de Ginoles. A l'esquerra s'hi pot observar la masia de Conques, documentada el 1403. Al seu costat, de color blanc, la casa de Ginoles, documentada des del 1057. El torrent que hi passa pel costat desemboca al Mediona-Riudebitlles i esdevé zona de pas per accedir al castell de Mediona (AECCM, 2022).

BOLET I PERERES

El sector meridional del municipi actual de Mediona correspondria a la quadra de Bolet i es troba ocupat per diversos espais d'hàbitat que són poc accessibles des del centre del municipi, ja que es reparteixen pel vessant meridional de la serralada Prelitoral. De fet, avui en dia, a molts

[183] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 32v.
[184] AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona de 1572, fol 130v.
[185] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 57.
[186] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 47
[187] AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona de 1572, fol. 130v.
[188] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 32v.

d'aquests espais resulta més fàcil arribar-hi des del municipi de Font-rubí. Un bon exemple n'és la masia de Pereres. Aquesta es troba situada en un coll, que porta el mateix nom, que permet dirigir-se envers la plana penedesenca, ja al terme de Font-rubí.

Aquest lloc apareix documentat per primera vegada el 1143, quan Guillem Ramon va deixar al seu fill Pere el castell de Santa Oliva amb les seves pertinences, entre les quals l'alou de Pereres a Mediona (Rius 1945, doc. 946). En el Manual Notarial de Santa Maria s'esmenten diverses persones que són de Pareres o *Piraris*, com el cas d'Arnau Queralt de Pereres,[189] Berenguer de Calaner (?) de Pareres[190] i Pere Oliver de Pereres.[191] En el mateix document, però, també es produeix una referència explícita al mas Pareres, quan Castellví i Elisenda, que viuen en aquest mas, reconeixen al seu fill Bartolomeu 170 sous per raó de les seves núpcies.[192] Com en el cas de Prades, el lloc de Pareres sembla incloure un seguit d'habitatges, agrupats o dispersos, entre els quals podria haver-hi la masia que ha sobreviscut fins a l'actualitat.

Figura 128. A l'esquerra, capella de Sant Salvador de Pereres, situada a l'inici de la plana penedesenca. A la dreta, Bolet, situat en un punt elevat de la Serralada Prelitoral, amb molt bona visibilitat (M. Díaz Ros 2020, 2021).

A un centenar de metres de la masia de Pereres, en un petit turó, s'hi localitza la capella de Sant Salvador o Santa Magdalena (Fig. 128), àmpliament documentada al segle XIV per Salvador Llorac i Montserrat Costa, si bé no se'n pot confirmar un origen anterior (Llorac i Costa 1993, p. 278). El seu absis semi-circular, la seva planta i la seva estructura han dut a plantejar un possible origen al segle XII, que caldria confirmar mitjançant un estudi arqueològic dels propis paraments i del subsol (Catalunya Romànica 1992a, p. 58).

[189] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol.33v.
[190] Ibídem, fol. 49v.
[191] Ibídem, fol. 26.
[192] Ibídem, fol. 33.

Mentre que Pereres se situa en una zona planera, als peus de la Serralada Prelitoral i a 478 metres d'altitud, el lloc del Bolet se situa al capdamunt de la serra homònima, a 700 metres. La seva situació privilegiada li permet obtenir una visibilitat envers tot el pla del Penedès. L'any 1136 apareix documentada per primer cop la fortalesa de "Boled"[193] i el 1298 el comte de Cardona Ramon Folch IV va confirmar la custòdia a Arnau Queralt de Bolet de diverses terres i cases.[194] Pot plantejar-se, doncs, que en l'espai ocupat actualment per la masia, hi existís una casa forta o torre que disposés d'una bona visibilitat i que permetés al castell de Mediona observar els moviments de la plana penedesenca (Fig. 128). De fet, al segle XVII, Bolet segueix apareixent documentat com a castell.[195]

Al nord-est de Bolet, seguint la serralada Prelitoral, s'hi localitza el mas de Clivelleres, actualment abandonat, però que també gaudeix d'una bona visibilitat damunt la plana penedesenca (679 metres). En aquest cas, per documentar-lo, només consta una referència indirecte, ja que Arnau de *Crivelleres* apareix com a testimoni en una de les escriptures recollides en el manual notarial de Santa Maria de 1298-1299.[196]

SANT JOAN, PUIGMOLTÓ I PUIGGOMAR

Actualment, Sant Joan de Mediona és el poble que exerceix com a cap del municipi de Mediona. El nucli va ser majorment urbanitzat durant els segles XVIII i XIX en el context del procés d'expansió de la vinya que visqué el Penedès i que provocà la creació dels nuclis de colonització vitícola (Colomé 2019, p. 68). Únicament té arrels medievals el barri conegut popularment com l'Altra Banda, on s'ubica l'església de Sant Joan de Conilles.

El primer esment del lloc de Conilles data del 1057, quan Bernat de Mediona va donar al seu germà Ramon una part del terme del castell, incloses les mujades de terra que hi havia al lloc de Conilles (Feliu i Salrach 1999, doc. 491). Malauradament aquest primer esment documental resulta massa auster per poder determinar l'existència de poblament en el lloc i, encara menys, d'un possible nucli i/o església.

Cal esperar fins a l'any 1200 per tornar a trobar notícies sobre l'indret, en aquest cas la venda que Pere de Conilles va fer al seu germà Guillem d'un honor amb terres, vinyes, cases i arbres al

[193] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 84, núm 221.
[194] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 53v.
[195] ACAP, 20-2041-T2-837, Capbreu de la quadra de Pareras et termino de Mediona. Josep Soler, notari. 1698.
[196] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 11v.

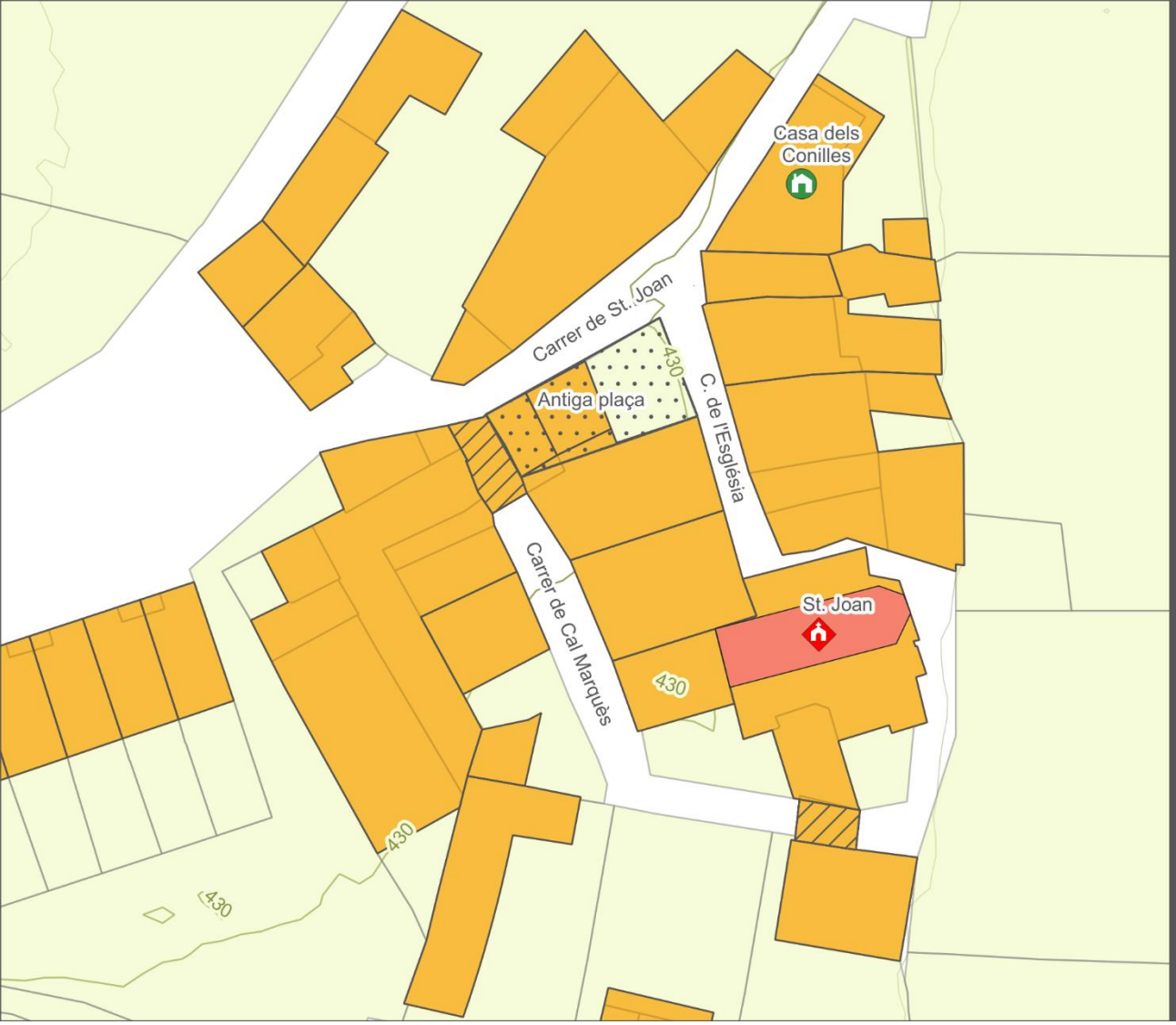

Figura 129. L'actual nucli de Sant Joan de Conilles i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros). Cal destacar l'existència d'una possible plaça, documentada en època moderna, així com del possible casal medieval dels Conilles.

lloc de Conilles del terme de Mediona, "apud turrem in separatis locis" (Papell 2005, doc. 407). Actualment, però, no es conserva al poble de Sant Joan cap tipus de torre, ni fortificació defensiva, encara que es podria estar fent referència a la torre de Puigmoltó, documentada el 1202 i situada en una masia veïna.

El primer esment de l'església de Sant Joan data de l'any 1225, quan Guillem Mulet de Valls i Berenguera van donar també al monestir de Santes Creus els honors i possessions que tenien al lloc de Sant Joan de Conilles (Papell 2005, doc. 602). En el manual notarial dels anys 1298 i 1299, conservat a l'arxiu parroquial de Santa Maria de Mediona, s'esmenten els noms de dues famílies de Sant Joan de Conilles: els Esblada i els Bolet.[197] De fet, Bernat d'Esblada ja apareix esmentat al llistat de caps de casa del terme del 1281.[198] És difícil confirmar si els Esblada i els Bolet vivien agrupats a l'entorn de l'església de Sant Joan, encara que resulta probable si es té en compte

[197] ADB, Fons parroquial de Santa Maria de Mediona, Manual notarial de 1298-1299, fol. 7v, 9v, 52v, 61v.
[198] ACA, Cancelleria, Registre, 47, fol. 24v.

que en el capbreu fet un segle després, el 1403, es mostra l'existència d'un petit llogaret.[199] A més, com indica Jordi Bolòs, el parcel·lari de Sant Joan mostra que l'origen d'aquest nucli està vinculat a l'església existent, per bé que no pot confirmar-se que es tractés d'una sagrera (Fig. 129 / Bolòs 2004, p. 196). Per altra banda, el que és segur és que l'església es trobava ja envoltada d'una zona d'horta, tal com es documenta el 1298: aquest any, diversos membres de la família Esblada van vendre a Ermessenda Maçona, filla de Ramon Bolet, un hort a Sant Joan, a tocar de la riera (Fig. 130).[200]

Figura 130. El nucli antic de Sant Joan de Conilles, avui conegut com l'Altra Banda a principis del segle XX. Pot observar-se l'església de Sant Joan, ampliada al segle XIX, amb el cementiri annex. Davant seu, s'estén una zona d'hort i el Mediona-Riudebitlles (AECCM).

L'estudi dels capbreus del terme de Mediona dels anys 1403 i 1572, conjuntament amb el Manual notarial de 1298-1299 i el cadastre de 1716, permet resseguir, almenys, els orígens medievals d'una de les cases del nucli de Sant Joan. La casa de Cal Tutosaus, enderrocada a finals del segle XX, és recordada en la memòria popular com l'habitatge de la família Conilles i com un casal amb arcs de pedra al seu interior. Segons el cadastre de 1716 aquest habitatge pertanyia a Joan Tutosaus (Llorac i Costa 1993, p. 340) i en el capbreu de 1572 apareix en mans d'un possible avantpassat seu, Bartolomeu Tutosaus.[201] En aquest últim document s'esmenta que les cases havien pertangut a Bartomeu Bolet, que també les havia confessades en el capbreu de

[199] Malauradament, del capbreu de 1403 només ens en resta una còpia d'època moderna, en la qual no van transcriure's les afrontacions dels habitatges. La seva localització aproximada ha pogut ser extreta del Capbreu de 1572, on s'esmenten els límits de les cases i els seus antics propietaris [ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367, Capbreu de Mediona 1403 / AHMSQM, Capbreu de Mediona de 1572].
[200] ADB, Fons parroquial de Santa Maria de Mediona, Manual notarial de 1298-1299, fol. 7v.
[201] AHMSQM, Capbreu del terme de Mediona de 1572, fol. 153.

1403.[202] Com s'ha esmentat, aquesta família Bolet apareix documentada a Sant Joan tant el 1314[203] com el 1298.[204] Aquest fet permet plantejar-se, a mode d'hipòtesis, la possibilitat que la casa de Cal Tutosaus existís, com a mínim, a finals del segle XIII, quan estaria en mans dels Bolet.

Figura 131. Dibuix de la quadra de Puigmoltó on pot veure's l'existència d'una torre rodona, avui desapareguda (AECCM).

Pel que fa a la torre i la masia de Puigmoltó, com s'ha esmentat, correspondria al centre de control de la quadra més occidental del terme de Mediona i, segurament, exercia el seu control sobre el possible nucli i l'església de Sant Joan de Conilles. Puigmoltó apareix citat a principis del segle XIII quan Guillem de Conilles i la seva mare El·liarda van vendre a Berenguer Gallissà i Ermessenda un honor al lloc de la torre de Puigmoltó amb cases, terres i vinyes (Papell 2005, p. 427). Aquell mateix any, els Gallisà van donar aquest honor al monestir de Santes Creus (Papell 2005, p. 428). L'any 1241 és Ponç Moltó i la seva dona Ermessenda qui tornen a donar al monestir la mateixa quadra, sota aprovació de Gerard, vescomte de Cabrera i senyor de Mediona (Fort 1972, p. 135). A finals del mateix segle, es documenta en nombroses ocasions que, almenys, una família cognominada Queralt habitava al lloc.[205] Aquesta mateixa família apareix també a Puigmoltó en el capbreu de 1403 com a posseïdora de dues cases, juntament amb Bernat Borràs i Bartolomeu des Vilar.[206] Crida l'atenció el fet que en els límits de l'alberg

[202] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367, fol. 7v, 41v.
[203] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 31.
[204] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 52.
[205] Ibídem, fol. 3v, 9, 27, 61, 48v.
[206] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367, fol. 47v, 48

d'Arnau Queralt se citi el carrer, així com altres habitatges, fet que sembla indicar l'existència d'un nucli concentrat que, en època moderna, hauria acabat esdevenint un sola masia.[207] Ara bé, les fonts no permeten confirmar amb seguretat que amb anterioritat a la data de 1403 existís un nucli a l'entorn de la torre, encara que és força probable (Fig. 131).

Al nord de Sant Joan de Mediona i de Puigmoltó, a poca distància i damunt d'un turó, s'hi situa la masia de Can Sans, històricament coneguda com a Puiggomar i que també incloïa la desapareguda masia de Can Revifa. La documentació de finals del segle XIII i principis del segle XIV mostra que el lloc de Puiggomar es trobava habitat per diversos individus, que indiquen provenir del lloc: Pere i Guillem Gomar,[208] els conjugues Bernat Riba i Berenguera,[209] el matrimoni de Pere Reuter/Reverter i Rúmia,[210] Guillem Maçó[211] i Berenguer Queralt, Elisenda i el seu fill Pere.[212] Altre cop les fonts permeten intuir un espai d'hàbitat que, lluny de ser una masia habitada per una sola família, sembla estar compost per l'agrupació de diverses cases. En el capbreu de 1403 quatre individus declaraven també tenir habitatge a Puiggomar, però és la capbrevació del mas Puiggomar de Sebastià Sans del 1572 la que resulta més aclaridora:

> "termena la casa ab un pati contiguo murallat o circuhit de tapia. Dins aquestas afrontacions son compresos tres patis de cases enderrocades les quals antigament foren, so es, una de Pera Mas y altres de Guillem Bolet y les altres de Barthomeu Bolet entre la qual casa que dit Barthomeu Sans capbreva y la de Barthomeu Bolet y havia cami lo qual vuy es arresat y compres ab lo sobredit pati de les cases de dits confessants."[213]

Les fonts d'època moderna semblen confirmar allò que les fonts del segle XIII permeten intuir de forma tímida. En el cas de Puiggomar sembla evident que fins al segle XV va existir un nucli de població modest però compacte. Si es té en compte que les fonts de finals del segle XIII esmenten

[207] En el capbreu de 1572 del terme de Mediona s'esmenta que les cases que el 1403 pertanyien a Bernat Borràs, Arnau Queralt i Maria Queralt eren en mans de Simeó Gustems. Mica en mica, doncs, es produeix una concentració de propietats en mans d'una sola família, que acabarà donant lloc al mas actual [AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de 1573, fol. 190v].
[208] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 35v, 36v, 55v ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 48.
[209] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 30v, 40, 60v, 61v.
[210] Ibídem, fol. 13v, 30v, 47v.
[211] Ibídem, fol. 3v. / ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 56.
[212] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 18v.
[213] AHMSQM, Capbreu del terme de Mediona, 1572, fol. 138.

almenys cinc famílies provinents "de Puiggomar" resulta adient plantejar la possibilitat de l'existència d'una agrupació d'hàbitat concentrat ja en aquest període.

PONENT DEL TERME

Al nord-oest de Puiggomar i a l'est del Mediona-Riudebitlles, s'hi localitza el turó de Puigcaní, actualment ocupat per les masies de Cal Sabater i Can Ferrer, aquesta última en molt mal estat de conservació. El manual notarial de Santa Maria de 1298 i 1299 torna a oferir altra vegada les primeres referències del lloc. Una d'elles és la venda que els conjugues Berenguer Pujol i Olona van fer a Maria de Puigcaní d'una terra que es trobava al lloc de Puigcaní, a tocar de la resclosa i de la riera de Mediona.[214] També s'esmenten com "de Puigcaní" a Raimunda, muller del difunt Bartolomeu Queralt, i la seva filla Sança,[215] a Elisenda, filla de Bernat Messeguer,[216] i al matrimoni de Guillem de Prixana i Maria i al seus fills Guillem i Elisenda.[217] Tot i que l'esment d'una persona com "de Puigcaní" pot fer referència a la seva procedència de naixença i no a la seva residència, l'esment de quatre unitats familiars vinculades al lloc, totes elles amb cognoms diferents, porta a plantejar novament l'existència d'una petita agrupació d'habitatges.

Altre cop, les fonts més tardanes permeten fer un acostament a allò que la documentació del segle XIII permet intuir. El 1403 Pere Bonastre, de Sant Martí de Conies, va capbrevar l'alberg i les terres que havien estat de Berenguer Perpinyà i que es trobaven a Puigcaní. Aquests béns limitaven amb "les cases del dit alberch d'en [Bernat] Nivelló e ab alguns corrals d'en Toreys e d'en Massó e ab lo carrer qui travessa per lo loch."[218] Aquesta i d'altres confessions recollides en el capbreu del terme del 1403[219] mostren l'existència d'un petit nucli agrupat a Puigcaní que estava en procés de despoblament. Aquest fet, juntament amb les citacions considerables de diversos veïns de Puigcaní en la documentació de finals del segle XIII, permeten plantejar-se l'existència d'un modest nucli de població al lloc en aquesta cronologia.

A l'oest de Puigcaní i a l'altra banda del Mediona-Riudebitlles, en un dels vessants de la Serra de Puigfred, al cim d'un turó, s'hi situa les masies de Puigfred i Cal Mallofré, separades tant sols per 20 metres. De la mateixa manera que els masos esmentats fins ara, "Podio Frigidi" apareix documentat per primera vegada en el manual notarial de Santa Maria de 1298-1299. Vinculats

[214] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 24v
[215] Ibídem, fol. 21
[216] Ibídem, fol. 59.
[217] Ibídem, fol. 14, 21v, 37, 55
[218] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 40v.
[219] Ibídem, fol. 33, 43, 45.

amb aquest lloc s'hi citen dues pubilles, totes dues anomenades Maria. La primera és filla d'Arnau de Vilanova de Puigfred i va casar-se amb Bernat Çapassada,[220] mentre que la segona és filla de Bernat Torrelles de Puigfred i es va prometre amb Pere Queralt de Puiggomar.[221] La documentació no permet confirmar els Torrelles i els Vilanova visquessin al lloc de Puigfred. Ara bé, en el capbreu del terme fet un segle més tard, l'any 1403, tenen alberg a Puigfred Guim Vilanova[222] i Francesca, muller de Galceran de Bages, que confessa tenir-hi tres albergs.[223] S'evidencia, altre cop, que al lloc hi constaven almenys quatre habitatges, que la documentació d'època moderna indica que es trobaven parcialment adossats.[224] D'aquesta manera, no resulta forassenyat plantejar-se que al segle XIII tant els Vilanova com els Torrelles poguessin habitar el turó de Puigfred, segurament en un conjunt d'habitatges agrupats o adossats. De fet, la pròpia existència actual de dos masos, el de Puigfred i el de Cal Mallofré, pot ser herència d'aquestes dues de les unitats domèstiques que podrien haver format aquest nucli.

Figura 132. Vista actual de la masia de Can Vich, documentada el 1298 com a Cases Sobiranes i que a principis del segle XV ja figura vinculada als Vich, que encara en són propietaris (L. Vich 2021).

A l'oest de Puigfred i al vessant meridional de la serra que exercia de frontera entre aquest terme i el del castell de Vilademàger, s'hi localitzen un seguit de masies, majoritàriament documentades a finals del segle XIII. La primera d'elles, coneguda actualment com a Can Vich, és esmentada en la documentació com a Cases Sobiranes, apareix documentada el 1298[225] i a inics del segle XV ja estava en mans de la família Vich (Fig. 132).[226] Pròxim a Can Vich s'hi troba la

[220] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 8.
[221] Ibídem, fol. 18v.
[222] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 51.
[223] Ibídem, fol. 39.
[224] En el capbreu de 1572 Antoni Mateu confessa tenir a Puigfred un pati de cases enderrocades que havien estat capbrevades el 1403 per Francesca, muller de Galceran de Bages, i per Guillem de Barberà com a alberg. Aquest pati de cases es trobava "unit a les sobredites cases" d'Antoni Mateu, successor de la família Vilanova [AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de Mediona, 1572, fol. 151].
[225] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 27.
[226] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 39.

masia dels Agullons i la masia del Soler. Tots dos topònims apareixen documentats en el manual notarial de Santa Maria entre 1298 i 1299.[227] A l'entorn dels Agullons, Ramon Martí va realitzar-hi un seguit de prospeccions on va detectar diverses mostres ceràmiques de tipologia similar a d'altres llocs del terme, interpretades per l'autor com a pròpies del segle X, així com un fragment de molí de mà, anterior als segles XII i XIII (Martí 1997, p. 283).

Finalment, caldria esmentar que al sud de Can Vich i al sud-oest de Puigmoltó, s'hi localitza la masia actualment coneguda com la Torreta. Carles Sales ha realitzats l'estudi històric d'aquest edifici que ha permès identificar-lo com l'antic mas de Puigcornei. En el manual notarial de Santa Maria de 1298-1299 s'esmenta a Arnau Conrei de Puigcornei, de manera que es pot plantejar l'existència del mas en aquesta cronologia. Així mateix, en el capbreu de 1403 torna a esmentar-se el mas, aquest cop vinculat a Rotlan Riba.[228]

Sant Martí de Conilles

La documentació reflecteix també l'existència d'una zona d'hàbitat coneguda com a Sant Martí de Conilles, avui desapareguda i que sovint ha estat associada a Sant Joan de Conilles. Salvador Llorac i Montserrat Costa, de fet, consideraven que les cites a Sant Martí feien referència a una possible doble advocació de l'església de Sant Joan o a una petita barriada de cases propera a aquest mateix lloc (Llorac i Costa 1993, p. 264).

Els primers esments a Sant Martí de Conilles els trobem a finals del segle XIII. En el Manual Notarial de Santa Maria de Mediona de 1298-1299 apareixen diversos veïns que diuen provenir d'aquest lloc, com ara Berenguer Pastor[229] i Guillema, muller de Vives Borredà.[230] En el capbreu realitzat el 1403 tornen a figurar les confessions de diversos veïns de Sant Martí de Conilles. Els confessants esmenten d'altres cases en les afrontacions dels seus habitatges i evidencien que viuen en un nucli d'hàbitat concentrat.[231] Entre els confessants hi figuren Pere Cornell,[232] Pere Bonastre[233] i Bernat Torrents.[234] Aquest últim, a més esmentava que el seu alberg afrontava amb

[227] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 10v, 11, 13.
[228] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 51.
[229] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 9v
[230] Ibídem, fol. 61.
[231] Alguns dels habitatges són denominats com "albergs" que, com Víctor Farías (2011, p. 215) i Ivo Elies (2012) indiquen, és una denominació emprada per definir les cases de viles o nuclis concentrats amb posterioritat al segle XIII. En el cas de Sant Martí, però, també s'esmenta l'existència de masos que, com s'ha vist en alguns casos, també podien estar integrats en un nucli (Farías 2011, p. 214).
[232] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367, fol. 39.
[233] Ibídem, fol. 40
[234] Ibídem, fol. 49v.

el de Pere Borredà que, a mode d'hipòtesi, podria plantejar-se que fos descendent de Vives Borredà, documentat al mateix lloc el 1298.[235] Aquests indicis semblen indicar que Sant Martí podria haver constituït un petit nucli agrupat i que segurament ja existia a finals del segle XIII. Tanmateix, és el capbreu del terme de Mediona de 1572 el que ofereix majors pistes sobre el lloc. En ell March Bas, com a procurador de Narcís Gili, confessava posseir:

> "aquell mas anomenat lo mas de Sant Martí ab la gleva de aquell que antigament fonch de Pere Bonastre, que aquell capbrevà en lo capbreu de dit terme fet en lo any MCCCCIII [1403] e posseeix dos altres masos ab las terres, honors y possessions de aquells unides i agleveades, lo un dels quals capbrevà en Bernat Torrens y l'altre en Pera Conrell del dit lloc de St. Martí, los quals masos, terres, honors y possessions de aquella estan units i agregats ab lo dit mas de St Martí."[236]

El 1572, doncs, els habitatges de Bernat Torrents, Pere Conrell i Pere Bonastre, que figuraven en el capbreu de 1403, havien estat units al mas de Sant Martí, a les mans de March Bas. Sembla clara, doncs, l'existència d'una petita barriada en època medieval que, entre els segles XV i XVI, havia estat reconvertida en un sol mas.

Sobre la localització de Sant Martí de Conilles cal tenir en compte diversos aspectes. Per una banda, en la documentació mai apareix esmentada l'església de Sant Martí i Sant Joan de Conilles, com podria correspondre a una doble advocació, tal com proposaven Salvador Llorach i Montserrat Costa. Per l'altra, els notaris no empren els dos mots de forma indistinta, sinó que els apliquen a persones i llocs determinats. Per tant, doncs, no sembla que els dos topònims facin referència a un mateix assentament.

Respecte la possible localització de Sant Martí de Conilles és difícil de concretar-la. En el capbreu de 1572 s'indica que el mas de Sant Martí es trobava a l'est del límit del terme de Vilademàger, al sud dels honors de Miquel Vich de Cases Sobiranes i a l'oest de les possessions de Jaume Riera de Puig Cornei. De forma aproximada, doncs, podria localitzar-se el lloc de Sant Martí als entorns de l'actual barriada de les Cases Noves de Can Pardo, creada a mitjans del segle XIX[237] i situada al sud de les terres de Can Vich, al límit dels termes de Mediona i Vilademàger i al nord de la masia de la Torreta (abans Puig Cornei). Malauradament, no disposem de més informació sobre

[235] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 61.
[236] AHMSQM, Capbreu de Sant Quintí de 1573, fol. 171v.
[237] A la població s'hi conserva una placa amb el següent text: "MARIANO BATET / FUNDA ESTE PUE / BLO- A SANSA. (L)A- / TERA EN. JAIME / OLIVELLA / 1861". Tot i així, no pot descartar-se un origen anterior del mas de Can Pardo.

Sant Martí. Els orígens d'aquest nucli resulten incerts, així com també ho resulta el seu topònim que indicaria l'existència d'alguna possible església, potser de tradició tardo-antiga, de la qual no en tenim constància.

Ara bé, la identificació dels nuclis de Sant Joan i Sant Martí porta a plantejar-se a què podria haver fet referència el topònim *Conilles* que, com hem vist, apareix documentat ja el 1057 (Feliu i Salrach 1999, doc. 491). La separació geogràfica dels dos possibles nuclis, distants entre ells uns quatre quilòmetres en línia recta, porta a pensar que una àmplia zona del terme medionenc era coneguda sota el topònim Conilles. De fet, al sud del terme municipal, en el que seria la quadra de Pareres, s'hi localitza també la font de Conilles, que apuntaria en aquesta direcció.[238]

ELS MASOS DE SANT QUINTÍ

Finalment, caldria fer referència també als masos més propers a la vila de Sant Quintí. Al sud-oest d'aquesta població, a tocar de la carretera C-244, s'aixeca encara avui la masia de la Passada (Fig. 133). El mas de la Passada apareix esmentat en el capbreu de Sant Quintí de l'any 1313 i, com succeeix al municipi de Mediona, també sembla intuir-s'hi la presència d'un petit nucli. En el document, Guillem ça Passada confessava tenir casa i hort al mas de la Passada, les quals afrontaven amb casa de Bartolomeu Besora, de Bernat Cauleró i un altre hort.[239] També confessava tenir-hi casa Berenguer Marquès de la Passada, la qual afrontava amb la de Bernat de Sa Passada.[240] Atenent a aquestes referències, doncs, pot plantejar-se la hipòtesis que al mas de la Passada existís una agrupació d'habitatges constituïda per almenys cinc unitats domèstiques, que a més, hauria comptat amb l'existència d'un molí proper.[241]

Una mica més a l'est del mas de la Passada, a tocar del municipi de Sant Pere de Riudebitlles i proper al Mediona-Riudebitlles, hi havia també el mas de Casades o *Casatis*, avui desaparegut.

[238] A les proximitats de Bolet s'hi troba la font de Conilles. Aquest topònim és àmpliament documentat en tot el terme de Mediona i resulta difícil conèixer a què es refereix. En la confessió que Jaume Oliver, pagès del castell de Bolet, va fer el 1698 en el capbreu de la Quadra de Pereres esmenta que una de les seves propietats afronta a ponent amb la capella de Sant Salvador [de Pereres, s'entén] "que antigament se deia la capella de Sant Martí." [ACAP, 20-2041-T2-837, Capbreu de la quadra de Pareras et termino de Mediona. Josep Soler, notari. 1698, fol. 8]. Aquest fet permet plantejar-se que el lloc de Sant Martí de Conilles correspongués a l'actual Sant Salvador de Pereres. Ara bé, les proves documentals semblen clares en aquest sentit, ja que el mas de Sant Martí, hereu de l'antic nucli homònim, ha estat clarament documentat a l'est del terme de Mediona i no al sud. Per ara, doncs, pot atribuir-se aquesta referència a Sant Salvador a una mera confusió de Jaume Oliver, tot i que cal estar obert a que futures investigacions canviïn el paradigma actual.

[239] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5, Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 14.

[240] Ibídem, fol. 17.

[241] Ibídem, fol. 40, 58.

En aquest mas, en el capbreu del 1313, també confessen tenir-hi habitatge diversos veïns, com Arnau Riera de Casades, [242] Berenguer Canet,[243] Guillem Passada,[244] Berenguer Canet i Bernat Canaló.[245] Com en els casos anteriorment vistos, doncs, el mas de Casades hauria constituït també una possible agrupació d'hàbitat. A més, aquest possible nucli comptava amb una àrea d'horts[246] i un molí en les seves immediacions.[247]

Al terme actual de Sant Quintí també s'han documentat dos masos més que correspondrien a habitatges isolats. El primer d'ells seria el mas de Bàrquies,[248] avui desaparegut, però que es pot suposar que es trobaria a tocar del torrent homònim que fa de frontera amb el terme de Sant Pere de Riudebitlles. El segon, en canvi, correspondria a l'abandonat mas de la Noguera, que es documenta a finals del segle XIII i que se situava al peu del camí que duia cap a Sant Pere.[249]

Figura 133. Masia de la Passada en l'actualitat. A tocar de l'edifici hi passa la carretera que condueix a Sant Quintí. En època medieval, en aquest punt s'hi agrupaven un seguit d'habitatges (11299883, 2015).

[242] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5, Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 15.
[243] Ibídem.
[244] Ibídem, fol. 29.
[245] Ibídem, fol. 14v.
[246] Ibídem, fol. 14v, 15v-17v.
[247] Ibídem, fol. 29v.
[248] Ibídem, fol. 14v.
[249] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 20v, 52, 40v, 42v.

MASOS SENSE IDENTIFICAR

Tot i que la documentació escrita i els indicis arqueològics han permès localitzar diversos espais de poblament dispers i concentrat, les fonts també remeten a diversos masos que no s'han sabut identificar, perquè han desaparegut o perquè han canviat de nomenclatura. Un d'ells seria el mas de Joan Amad, que apareix citat en el capbreu de l'hospital de Sant Valentí del 1175 (Miret 1991, doc. 9).

Per altra banda, tant en el manual de Santa Maria de 1298-1299, com en el capbreu de Sant Quintí de 1313 s'esmenten els masos d'Esplugues[250] i el mas sa Serra,[251] tots dos de localització incerta. Aquest últim, a més, es trobava proper al mas Torrada, que actualment també ens és desconegut.[252] A l'àrea de Sant Quintí es documenten també masos que avui no localitzem, com un mas situat a les roques i coves que hi havia damunt de la font comuna de la vila,[253] el mas d'en Colom,[254] el mas d'en Falgaç,[255] el mas d'en Pelegrí[256] i el mas d'en Solà.[257]

L'ESCALA URBANA: SANT QUINTÍ DE MEDIONA

L'any 1088 Bernat de Mediona va donar l'indret de Sant Quintí al monestir de Santa Maria de Ripoll perquè hi fundés un priorat.[258] Aquest és el primer esment al lloc on es pot suposar que ja hi existia una església. L'any 1130 torna a esmentar-se Sant Quintí, que ja deuria ser un cenobi, al qual Bernat Ramon li va deixar mig alou de Ginoles, a compartir amb Santa Maria de Mediona i Sant Pere de Riudebitlles (Bach 1984, doc. 43).

El primer esment a l'existència d'un nucli concentrat a l'entorn del priorat, però, no es produeix fins a finals del segle XIII, quan en el manual notarial de Santa Maria s'esmenta la vila de Sant Quintí.[259] En el capbreu del lloc realitzat l'any 1313[260] es reflecteix l'existència d'un nucli urbà plenament consolidat i en procés d'expansió urbana, del qual se n'ha pogut restituir la

[250] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 25-25v, 47 / ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 48v.
[251] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 13v, 27, 44v, 45.
[252] Ibídem, fol. 13v.
[253] Ibídem, fol. 4v, 55.
[254] Ibídem, fol. 14v, 19v.
[255] Ibídem, fol. 35.
[256] Ibídem, fol. 55v.
[257] Ibídem, fol. 62.
[258] ACB, , Caritat o mensa capitular, Priorats, Sant Quintí de Mediona.
[259] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 21.
[260] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Medional, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313.

morfologia. El buidatge d'aquest capbreu i de tres més de la mateixa vila de Sant Quintí (1403,[261] 1543[262] i 1572[263]) ha permès la contrastació d'informacions diverses per definir una proposta hipotètica d'evolució urbana (Fig. 136).

La plaça de Barenyes

A diferència d'altres poblacions, Sant Quintí no conserva una morfologia clara que permeti determinar que l'origen del nucli va ser l'església o el priorat fundat el 1088.[264] El centre fundacional de Sant Quintí, però, podria trobar-se a tocar del temple, en l'actual carrer d'Anselm Clavé. En l'actualitat, aquest carrer té un traçat tortuós i tres sortides, de manera que comunica amb la plaça de l'Església i amb el carrer de Pi i Margall per dos punts diferents (Fig. 136).

En època medieval, aquest vial rebia el nom de carrer de Barenyes i, pel que sembla, era un carrer sense sortida, al qual només s'hi podia accedir des de la plaça de l'Església. En el capbreu de 1542, en la confessió de Miquel Orpí, s'especificava que la sortida més occidental que comunica amb el carrer Pi i Margall havia estat creat recentment. Rebia el nom de "carrer Nou" i s'especificava que "lo carrer que ara és aquí (...) antigament no passava."[265]

Pel que fa a la tercera sortida, la més oriental, tot sembla indicar que al segle XVI ni tan sols existia. En el capbreu de 1573, l'últim tram del carrer Barenyes era descrit com "un carrer que no passa que antigament se anomenava carrer de Barenyes"[266] o com "carrer del hospital que no passa, antigament se deya carrer de Barenyes."[267] Així doncs, a finals del segle XVI, el carrer semblava comptar únicament amb un carreró d'enllaç a mig tram que li donava sortida al carrer Pi i Margall, però en el seu últim tram seguia sense tenir sortida. De fet, en la part final es parla d'una "plassa que aquí és, que antigament se deya de Barenyes."[268]

La documentació del segle XVI, doncs, mostra que el carrer Anselm Clavé, fins feia relativament poc, havia estat un carrer sense sortida, només amb l'accés de la plaça de l'Església. D'altra banda, els habitatges documentats en el capbreu de 1313, atenent a les seves afrontacions,

[261] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367, Capbreu del terme de Mediona de 1403.
[262] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1542.
[263] AHMSQM, Capbreu del terme de Mediona de 1573.
[264] Jordi Bolòs ofereix un bon recull de nuclis eclesials, formats i organitzats a l'entorn d'un temple (Bolòs 2004, p. 183-202).
[265] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1542, fol. 144.
[266] AHMSQM, Capbreu del terme de Mediona de 1573, fol. 15.
[267] Ibídem, fol. 123-124.
[268] Ibídem, fol. 207-208.

semblen confirmar aquesta idea. Les cases d'aquest carrer declaren limitar al sud amb el cementiri de l'església de Sant Quintí,[269] mentre que al nord i a l'est amb la vall del poble.[270] Les defenses d'aquesta vall incloïen també una torre, coneguda com de Berenguer Begueta, on hi afrontaven les cases de Ramon Sorell i Guillem Guardiola.[271] Aquesta mateixa torre apareix documentada el 1542 com l'antiga torre del Prior, la qual havia estat reconvertida en un corral.[272]

Per tant, a principis del segle XIV, el carrer o la plaça d'en Barenyes sembla que constituïa un nucli clos, almenys fortificat pels costats nord i est, i que limitava amb el cementiri de l'església parroquial al sud. Només tindria una sortida a l'extrem sud-oest, a tocar de l'església i del monestir de Sant Quintí. En aquest carrer, doncs, les parets posteriors de les cases funcionarien com un element defensiu.

La morfologia actual del carrer mostra l'existència d'habitatges entre mitgeres, de planta rectangular, a la banda sud del vial. Per contra, el costat nord té un parcel·lari irregular, força més transformat, segurament a causa dels canvis que el carrer sofrí en època moderna.

Tot i així, l'existència d'un nucli clos i la seva disposició central en l'entramat urbà actual permeten plantejar, únicament a nivell hipotètic, que el carrer Barenyes correspongués al recinte original del nucli de Sant Quintí. Es tractaria d'una primera agrupació d'habitatges, tancada en sí mateixa, a la qual, potser en un moment més tardà, se'ls hauria afegit una església a l'exterior, al costat sud.

[269] La casa de Pere Guislabert es trobava "intus villam Sancti Quintini, in vico de Barenes" i termenava amb el carrer, el cementiri de l'església, la casa de Pere Guardiola i de Pere Janer. Així mateix, la casa de Berenguer Cortal també limitava amb el "ciminterio quod est ad latus ecclesie Sancti Quintini" [ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 6, 40v].

[270] La casa d'Arnau Reuter, situada "intus villam Sancti Quintini, in vico nominato Barenes", afrontava amb la vall de la vila d'una part, la casa de Pere Molner, el camí i la casa de Pere Martí [ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 62v].

[271] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 49, 60.

[272] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1542, fol. 143v-144v.

El priorat de Sant Quintí i la plaça del mercat

Com ja s'ha esmentat, l'any 1088 Bernat de Mediona fundà a l'església de Sant Quintí un priorat, subjecte al monestir de Santa Maria de Ripoll.[273] L'església actual no conserva vestigis d'aquest període, però pot suposar-se que el temple ja existia a mitjans del segle XI. La fundació del cenobi, però, va anar acompanyada de la construcció de diverses edificacions per acollir la comunitat, de les quals avui en dia en queden algunes traces. Malauradament, no s'ha dut a terme cap estudi monogràfic sobre el priorat, de manera que únicament es disposa d'informacions parcials.

Figura 134. Restes del que podria haver estat el claustre del monestir de Sant Quintí a l'actual plaça dels Avis (M. Díaz Ros 2021).

El capbreu de 1313 mostra que al nord de l'església de Sant Quintí s'hi situava el cementiri, que afrontava directament amb els darreres de les cases del carrer Barenyes. Les dependències monàstiques es trobaven al sud del temple, en els actuals edificis de l'Ajuntament i del capítol, així com a la plaça dels Avis, on es conserva una part de l'antic claustre (Fig. 134). L'actual illa de cases compresa entre l'església, el carrer de Baix, l'avinguda de Catalunya i el carrer Ramon i

[273] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. *Regest de la donació de Sant Quintí de Mediona al monestir de Santa Maria de Ripoll (s. XIX).*

Cajal constituïa la parellada del monestir.[274] El cenobi, doncs, controlava tot aquest sector de la població, que majorment ha restat sense urbanitzar fins a l'actualitat.

Per la seva banda, el nucli de Sant Quintí va expandir-se, respectant la parellada del monestir, a l'entorn de les actuals plaça de l'Església i d'Enric Prat de la Riba. En aquesta última plaça, on convergien els camins que duien cap al castell de Mediona, Sant Pere de Riudebitlles i Vilafranca del Penedès, és on se celebrava mercat en època baix-medieval (Soler 2016, p. 23). La morfologia actual d'aquest sector de la població mostra l'existència d'un parcel·lari força irregular i uns carrers tortuosos a la zona més propera a l'església, possiblement a causa de les reformes que el priorat visqué al llarg dels segles. Segons el capbreu de 1313, però, les cases arribaven a tocar del priorat: Pere Martí tenia una casa que limitava directament amb el "muro dicti monasterii."[275] Així mateix, els habitatges de Berenguer Teixidor i Pere Sastre se situaven davant de l'església i el cementiri[276] i el de Pere Guilabert al costat del camí que sortia de l'església.[277]

La plaça de Prat de la Riba o del mercat sí que sembla que va funcionar com un eix organitzador del parcel·lari, format per habitatges entre mitgeres, que s'estructuraven de forma concèntrica al seu voltant. Maria Soler proposava la celebració d'un mercat des de finals de l'edat mitjana en aquest espai (Soler 2016, p. 23), fet que corroborarien les diferents referències a la mesura de Mediona a principis del segle XIV.[278] Tot i així, ni la plaça ni el mercat no surten directament esmentats en el capbreu de 1313 i cal esperar al 1403 per trobar-ne la primera referència escrita.[279] Aquesta omissió es pot deure al fet que aquest espai es trobés sota domini dels senyors de Mediona, en comptes del monestir.

Pel que fa a les estructures defensives de la vila, aquestes s'evidencien ja en el capbreu de 1313, on la vall de la vila és esmentada en nombroses ocasions.[280] Si bé per època moderna, el nucli

[274] No es pot descartar que aquesta fos més gran.
[275] ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313. Fol 69v.
[276] Ibídem, fol. 46v, 54v,
[277] Ibídem, fol. 67v.
[278] Aquesta mesura és esmentada en els pagaments de Guillem del mas de la Passada, Berenguer Marquès de la Passada i Guillem Passada del mas de Casades [ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 14, 17v, 29].
[279] Berenguer Borredà tenia un alberg a la plaça, igual que Bernat Massó [ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, 1367. Capbreu del terme de Mediona de 1403, fol. 4, 6].
[280] Arnau Riera de Casades confessava tenir una casa dins la vila que afrontava amb la vall, Berenguer Dela tenia el seu habitatge al farraginal de Bernat Begueta i a tocar de la vall, Berenguer de Bruc també tenia un habitatge al costat del vall, Pere Roqueta tenia una casa que afrontava amb la vall de la vila, igual que el seu germà. Aquestes són algunes de les vint referències que es fan a la vall de la vila en el capbreu de 1313 [ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 15v, 23, 28, 30].

clos ha estat definit amb cert detall, no ha pogut fer-se el mateix per a principis del segle xiv ja que manca definir alguns sectors.[281] Una zona on s'evidencia la presència de la vall és en el punt d'unió entre l'actual plaça de Prat de la Riba, llavors plaça del mercat, i el carrer de Baix. En aquest punt, la casa de Bernat i Ermessenda Molner s'especifica que es troba fora de la vila, a la parellada del monestir, i que afrontava amb la mateixa parellada i la vall de la vila.[282] Donat que aquesta casa ha pogut ser identificada amb precisió com el número 1 del carrer de Baix,[283] resulta versemblant situar la vall al seu nord.

La vall de la vila, doncs, deuria passar pel sud de les cases de la plaça d'Enric Prat de la Riba, continuaria encerclant els edificis monàstics i enllaçaria amb el nucli clos del carrer de Barenyes, actualment carrer d'Anselm Clavé. Com ja s'ha esmentat, al nord d'aquest carrer existiria almenys una torre, coneguda com de Berenguer Bagueta. El traçat de la vall, a partir d'aquí, resulta una incògnita, si bé caldria imaginar-lo paral·lel a l'actual carrer de Dalt. De fet, en el capbreu del 1313, les cases d'aquesta àrea apareixen definides com a fora vila, així que pot suposar-se que la vall es trobava a l'est de l'actual carrer de Dalt.

L'expansió urbana

La morfologia urbana de Sant Quintí a principis del segle XIV es trobava, però, en plena transformació. Als camins d'accés a la vila s'estaven urbanitzant i en molts d'ells, tot i estar parcel·lats, s'alternaven cases i patis de cases. Aquest seria el cas, almenys, del costat oriental del carrer de Baix[284] on es documenten dotze habitatges[285] que s'alternaven amb alguns patis de cases, com els de Maimó Casades.[286] La part final del carrer, on Berenguera, muller de Romeu

[281] El primer esment a la vall de Sant Quintí data del 1299, en l'establiment que Albert de Mediona fa a Pere Core d'unes cases a la vila [ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 64v].

[282] ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 64v.

[283] Una de les poques cases de les quals se n'aconsegueix fer l'evolució dels propietaris de forma segura entre els anys 1313 i 1572 és el número 1 del carrer de Baix. Aquest habitatge, construït a l'antiga vall de la vila, el 1572 era confessada pel boter Barthomeu Conill, que la tenia com a usufructuari i marit d'Esperança Morell [AHMSQM, Capbreu del terme de Mediona de 1572, fol. 130]. En el capbreu de 1545-1548, la mateixa casa és confessada per Quintí Morell, qui les havia heretat del seu pare Antoni. També s'indica que segons el capbreu de pergamí, és a dir, el de 1313, havien estat de Bernat Molner [ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1545-1548, fol. 104.]. Això permet identificar de forma precisa el número 1 del carrer de Baix com la casa de Bernat Molner i, mitjançant les afrontacions esmentades en el capbreu de 1313, restituir la morfologia de la resta del carrer de Baix al segle XIV.

[284] Del costat occidental no se'n troben confessions en el capbreu de Sant Quintí de 1313. Això es podria deure al fet que encara no estava urbanitzat o que depenia d'un altre senyor diferent al Priorat de la vila.

[285] ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 22v, 31, 38-39v, 41v, 44-46v, 52, 64, 69-69v.

[286] Ibídem, fol. 13-13v.

Mateu, hi tenia dues cases s'especifica que és una zona on encara no s'havien construït altres habitatges.[287] En aquest cas, el promotor de la urbanització fou el priorat de Sant Quintí, que va optar per permetre la construcció d'habitatges al límit de la seva parellada limitava amb el camí que sortia cap a Vilafranca.

Un altre espai d'urbanització a finals del segle XIII i inicis del segle XIV era l'actual carrer de Pi i Margall, almenys en el seu costat septentrional. Llavors, era conegut com el camí de la Passada o de Sant Pere i s'hi van aixecar tot un seguit d'habitatges,[288] que s'alternaven també amb alguns patis de cases com el de Ramon Boixadors.[289] Aquest se situava a la part final del carrer, al costat de la casa de Bernat Albert de Mediona. Pel que sembla, el senyor de Mediona s'hauria fet construir una residència en aquest vial, potser una espècie de casa forta o *domus*, en un moment en què el castell deuria considerar-se poc confortable i allunyat del nucli urbà.[290]

El principal promotor de la urbanització del carrer Pi i Margall fou Berenguer Bagueta, que va parcel·lar un antic farraginal, tal i com indiquen diversos declarants del capbreu de 1313.[291] Bagueta, el qual no confessa les seves propietats en el capbreu del cenobi, controlava també la torre que hi havia a l'altra banda del mateix carrer i, per tant, pot deduir-se que disposava de cert poder polític i social dins de la vila. Únicament, les cases de l'extrem més occidental del carrer Pi i Margall sembla que no formaven part del seu farraginal. Aquests habitatges es trobaven al pati de Sant Maurici, una zona indeterminada en la confluència dels actuals carrers Pi i Margall, del Salt i de Dalt.

Pel que fa a la renglera de cases del costat sud del carrer Pi i Margall no pot determinar-se si es trobava construïda a principis del segle XIV, per bé que en aquest punt sembla que hi discorria encara la vall de la vila, on afrontaven les cases del carrer Barenyes.[292]

[287] IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 31.
[288] Ibídem, fol. 22v, 23, 43v, 68.
[289] Ibídem, fol. 36-37.
[290] En l'actualitat, l'edifici és conegut com "el Jardí" i és propietat de la parròquia del poble. Exerceix com a centre social i encara no ha perdut la seva centralitat.
[291] Berengarius Dela confessa tenir una casa "in villa sancto Quintini ex valli que fuit costructe illo patio ferreginalis Bernardi Begueti quod est subtus ortus dicti Bernardi Begueti" [ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 23].
[292] Entre ells, cal esmentar la casa d'Ermengou, que és citada en repetides ocasions en les afrontacions dels veïns del carrer Barenyes, però que no és confessada en el capbreu. La seva localització és una incògnita i fa pensar en una primera urbanització de la vall de la vila [ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona. Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 21, 42v, 51, 69v].

Tant en el carrer de Baix com en el carrer de Pi i Margall es detecta en l'actualitat la presència d'habitatges entre mitgeres de planta rectangular, adossats entre ells i alineats a l'entorn d'un carrer rectilini. Tot i no ser comparable a les urbanitzacions ortogonals detectades en d'altres nuclis més grans, les parcel·lacions de Sant Quintí de finals del segle XIII semblen encaixar amb la tendència general de l'època.

Per altra banda, cal dir que en el capbreu de 1313 hi figuren un bon nombre d'habitatges que no s'han pogut localitzar amb un mínim de seguretat. Alguns d'ells se situen a la "via que vadit ad fonte comune"[293] i d'altres al lloc anomenat el Salt, que sembla que es trobava a tocar.[294] Actualment encara es conserva el carrer del Salt, de manera que es pot suposar que totes aquestes cases es trobaven en aquesta àrea (Fig. 135). En aquest punt, també hi havia el patri del "petronum"[295] que no s'ha identificat, però que podria constituir algun tipus de fita.

Figura 135. El costerut carrer del Salt de Sant Quintí, que tot i que no s'ha pogut documentar amb seguretat en el capbreu de 1313 és molt probable que es trobés urbanitzat o semi-urbanitzat a principis del segle XIV (M. Díaz Ros 2021).

[293] ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 23v, 36, 40v, 41v, 60.
[294] Ibídem, fol. 40, 40v.
[295] Ibídem, fol. 40v, 41, 59v.

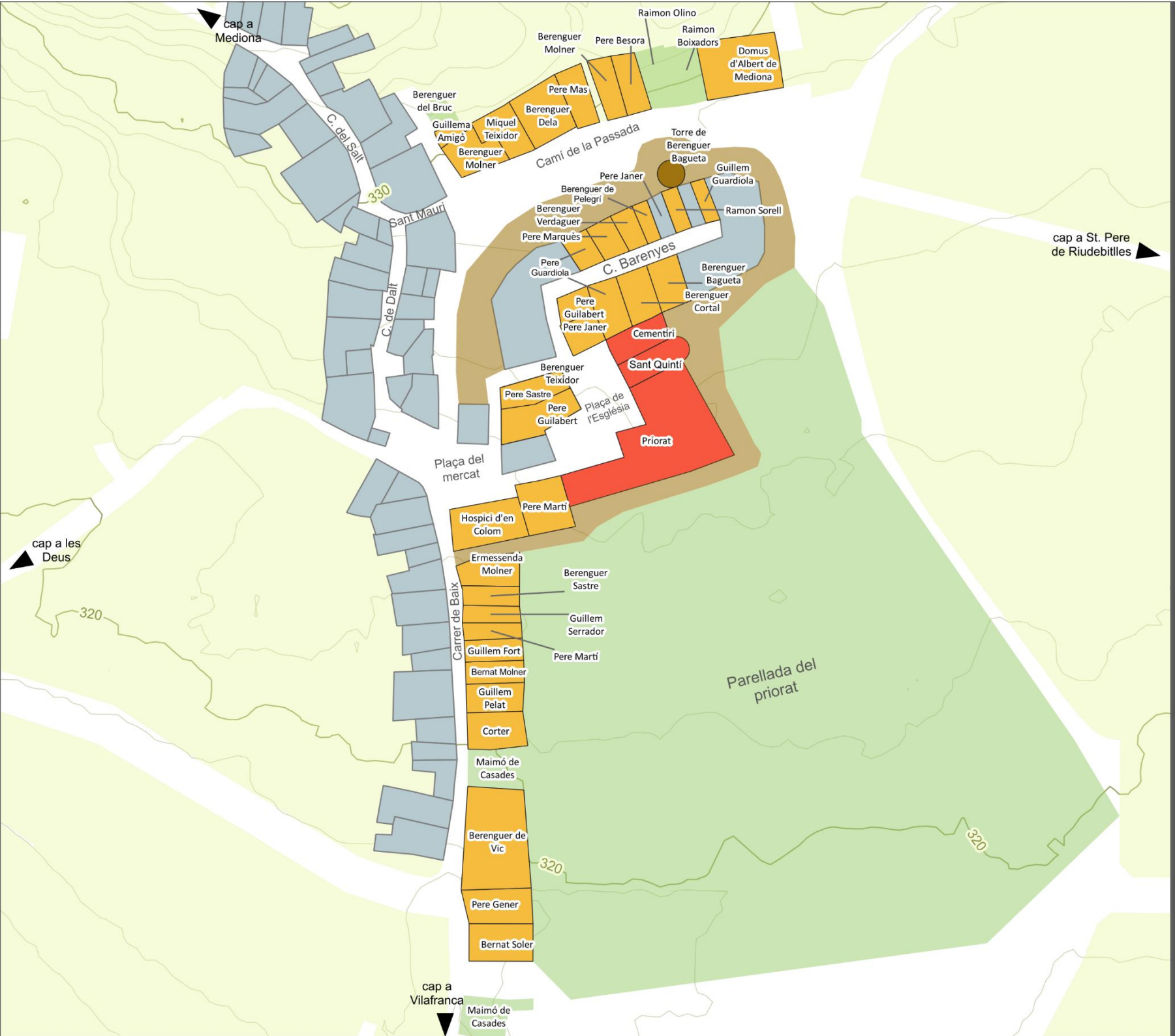
Finalment, també cal esmentar l'existència de recs a la vila, el traçat dels quals podria correspondre a grans trets amb el dels recs a cel obert que van conservar-se fins a mitjans del segle XX (Argemí et al. 1999, p. 108). Un d'ells és el rec que sortia de la casa i l'hort de Berenguer Bagueta,[296] regava el seu antic farraginal i baixava fins a la parellada del monestir.[297] Així mateix, també hi havia un rec que duia aigua del Salt i de la font comuna cap al poble.[298]

En estreta relació amb els recs, s'hi documenten els molins, molt abundants a l'àrea de Sant Quintí. Es documenta la venda d'uns molins per part del prior del cenobi quintinenc en el manual notarial de Santa Maria,[299] però és en el capbreu de 1313 on se'n documenten més, majoritàriament desconeguts: el molí de Rourell,[300] el molí del Cub del mas de la Passada,[301] el molí de Berenguer Begueta,[302] el molí d'es Turç,[303] el molí Rourich[304] i el molí de la Torre.[305] Cap d'ells s'ha localitzat, per bé que cal tenir en compte la seva vulnerabilitat davant les riuades, així com les transformacions que degueren patir en època moderna per esdevenir molins paperers, els més habituals a la zona.

[Peu d'imatge de la pàgina següent]

Figura 136. Restitució hipotètica de la morfologia del nucli de Sant Quintí de Mediona a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

[296] ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 23.
[297] Ibídem, fol. 48v, 51v, 59v.
[298] Ibídem, fol. 26, 32v,
[299] ADB, Fons de la parròquia de Santa Maria de Mediona, Manual notarial 1298-1299, fol. 13.
[300] ACB. IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu del priorat de Sant Quintí de Mediona, 1313, fol. 14, 40.
[301] Ibídem, fol. 18.
[302] Ibídem, fol. 21v.
[303] Ibídem, fol. 22v, 24v, 31v, 33v, 39, 52, 69v.
[304] Ibídem, fol. 59v.
[305] Ibídem, fol. 62, 66.

Sant Quintí de Mediona

Alt Penedès

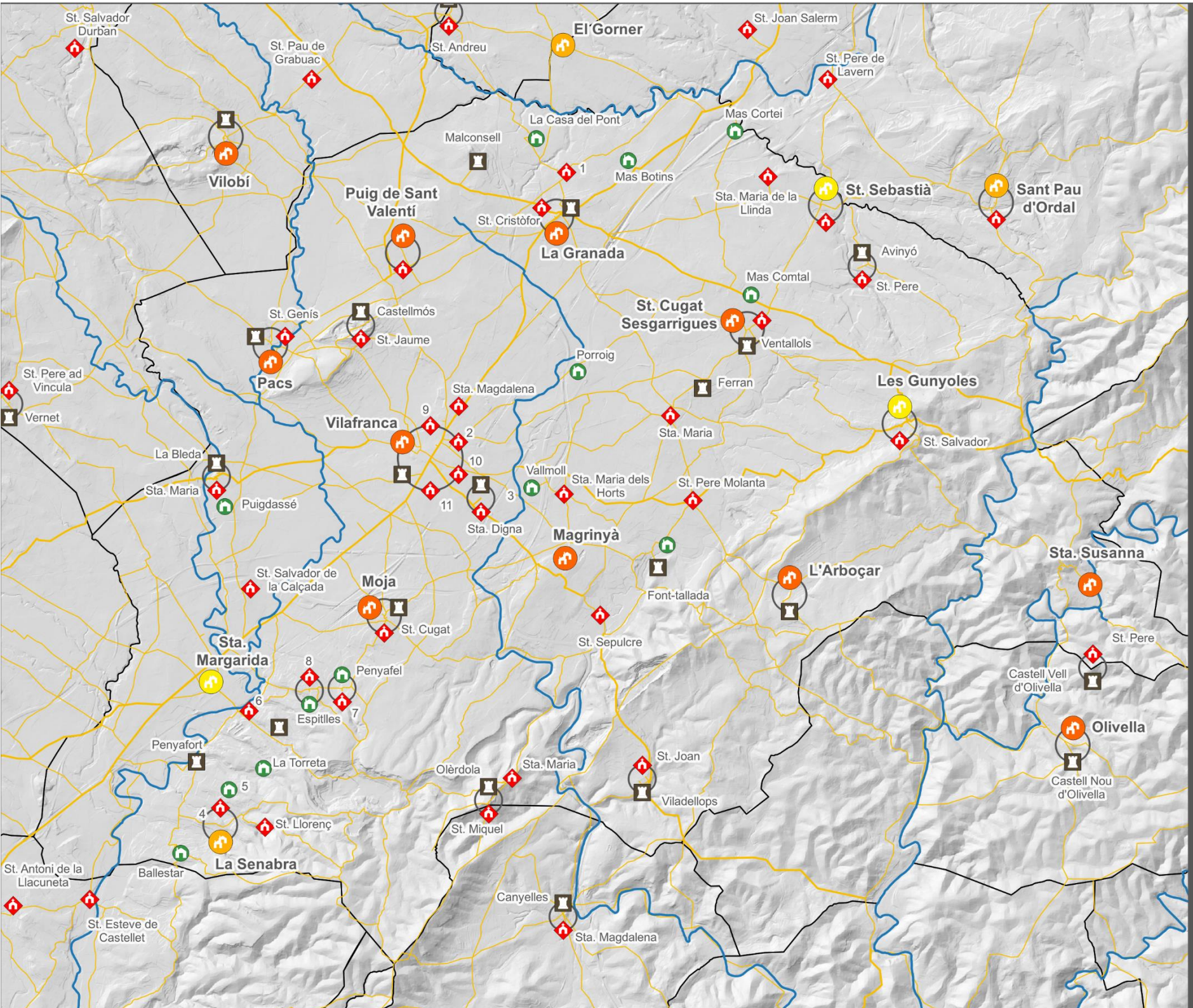
Edificacions l'any 1313

- Casa documentada
- Casa probable
- Defensa
- Vall
- Cenobi
- Pati / horts

N

0 25 50 m

Elaboració pròpia a partir de dades del Cadastre i de l'ICGC.

El terme d'Olèrdola

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

- Castell / Torre
- Església / Cenobi
- Hàbitat aïllat

- Hidrografia
- Xarxa viària

Agrupació hàbitat Vilobí

Hàbitat aïllat, espais defensa i culte Penyafort

1. Sta. Maria de Santa Fe
2. Sta. Maria
3. Sta. Clara
4. Sta. Maria
5. Cases Blanques
6. Sta. Margarida
7. Sta. Maria
8. Sta. Maria
9. St. Joan
10. St. Francesc

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

L'ESCALA LOCAL: EL TERME D'OLÈRDOLA

A finals del segle XIII, l'extens terme d'Olèrdola havia vist la seva superfície completament retallada. Tal i com documenta Carolina Batet, al segle X aquest terme ocupava una extensió de 285 km^2 que s'estendria des del mar Mediterrani, a l'actual costa del Garraf, fins a les proximitats de l'actual municipi del Pla del Penedès, que pertanyia al terme castral de Lavit (Batet 2005, p. 39-40). A finals d'aquest mateix segle i inicis del segle següent les escissions dels termes castrals de Ribes, Canyelles, Olivella i Cubelles van provocar la circumscripció del terme olerdolà a l'àrea central de la plana penedesenca i als estreps més septentrionals del massís del Garraf, on justament s'aixecava el castell d'Olèrdola (Fig. 137).

Figura 138. Vista àrea de l'esperó rocallós on se situava el castell d'Olèrdola. Aquesta assentament, que va exercir com a "capital" del Penedès fins al segle XII, incloïa un castell, però també esglésies i un important nucli urbà. Des del punt més alt del jaciment s'obté una bona panoràmica de la plana penedesenca (Font: MNAC).

Generalment, les sub-infeudacions de les fortaleses secundàries situades en punts estratègics i de més difícil control afavoria a la llarga la segregació d'aquestes fortificacions en termes castrals propis, com pot documentar-se a Olèrdola, però també als termes castrals de Piera i Font-rubí. En el cas del terme d'Olèrdola, aquest va subdividir-se des de mitjans del segle x en unitats més modestes, sobretot a la zona de la costa i del massís del Garraf, de més difícil control (Batet

[Peu d'imatge de la pàgina anterior]

Figura 137. Poblament al terme d'Olèrdola a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

1996, p. 29). El primer castell en segregar-se fou el de Cubelles, possiblement a arran de la venda de terres de la zona que el 999 el comte de Barcelona Ramon Borrell va fer a Gombau Besora (Baiges i Puig 2019, doc. 1496). Per Carolina Batet, el canvi de propietat va suposar a la llarga la independència *de iure* i *de facto* del terme castral cubellenc. Pel terme de Canyelles, en canvi, documentat els anys 964 i 992 (Mas 1914, doc. 37; Baiges i Puig 2019, doc. 1144), Batet en situa la segregació durant la primera meitat del segle XI, quan en diversos juraments de fidelitat que es van fer al comte Ramon Berenguer I el castell de Canyelles apareix sense subordinació al d'Olèrdola (Batet 1996, p. 45). Finalment, la independència del terme castral de Ribes degué produir-se de forma paral·lela arran de la donació que Folc Geribert va fer d'aquest terme a la seu de Barcelona el 1039, tot i que en aquesta encara s'hi especificava que el castell formava part del terme d'Olèrdola (Baucells et al. 2006, doc. 583).[306]

A mitjans segle XI, doncs, el terme del castell d'Olèrdola havia estat desposseït de les terres més meridionals. Teòricament, restava sota el seu control gran part de la plana penedesenca, un territori fèrtil i ben comunicat, fàcilment visible des del propi castell. També en aquesta àrea, però, el terme d'Olèrdola també va patir un seguit d'escissions molt menys estudiades i que, sovint, no mostren una evolució lineal. Carolina Batet apuntava que uns dels primers termes en escindir-se foren els dels castells de la Granada i d'Avinyó.

La torre de la Granada ja apareix lligada al bisbe de Barcelona des d'inicis del segle XI, quan el bisbe Aeci va vendre un seguit de propietats per restaurar-la, sense fer cap esment al terme del castell d'Olèrdola (Baucells et al. 2006, doc. 62). Pel que fa al castell termenat d'Avinyó, la seva escissió sembla més tardana. El 1081, en la donació a la Canonja de Barcelona d'un alou de la parròquia de Sant Pere d'Avinyó s'especificava encara que aquest es trobava al terme d'Olèrdola (Mas 1914, doc. 1002). En canvi, el 1156 el comte Ramon Berenguer IV va donar a Berenguer d'Avinyó el puig anomenat d'Avinyó perquè hi aixequés cases i un castell[307] i el 1194 el rei Alfons va concedir perpètuament a Guillem de la Granada el castell d'Avinyó amb la seva vila i parròquia, sense que s'especifiqués en cap dels dos documents que el lloc estigués subordinat al castell d'Olèrdola.[308] El 1211, però, quan Ermessenda de Font-tallada i el seu marit van establir una vinya a la quadra d'Avinyó, van especificar que se situava al terme d'Olèrdola.[309] La

[306] Posteriorment, el terme del castell de Ribes també va patir dues escissions, els castells de Sitges i la Geltrú.
[307] ACB, 4-138-1(a).
[308] Ibídem, 4-138-2.
[309] ACB, 4-130-122.

documentació escrita, doncs, resulta ambivalent pel que a la pertinença o no del lloc d'Avinyó al terme olerdolà.

En general, resulta difícil resseguir quin era l'*status* de les fortificacions secundàries de la plana penedesenca. A mesura que avancin els segles medievals, la seva importància social, econòmica i política anirà en ascens en detriment de la del propi castell d'Olèrdola, que esdevindrà un convidat de pedra d'allò que passava a la plana. Ara bé, la cadena de subinfeudacions fa difícil deduir quin és el grau que ocupava cada senyor o castlà en una determinat castell. Batet apunta que alguns castells, com el de Ferran, actuarien de forma gairebé autònoma, tot i seguir sota el domini eminent d'Olèrdola, mentre que d'altres llocs com Sant Valentí o Santa Fe van acabar-se segregant del terme tot i no ser castells (Batet 2005, p. 40). És complicat fixar amb precisió, doncs, els límits de tots aquests termes de la plana penedesenca per cada moment històric. Això no treu, però, que es percebi de forma clara que totes aquestes fortaleses i llocs de la plana actuaven amb certa independència del castell d'Olèrdola.

Com es detallarà a continuació, fins al segle XII, el castell d'Olèrdola no constituïa tan sols una fortificació, sinó que també era un important nucli urbà que arribà a ser descrit com a *civitas* (Fig. 138). Olèrdola exercia entre els segles X i XI com a centre poder polític, social i econòmic, no només dins del seu terme, si no per tota l'àrea penedesenca. La "rebel·lió" fallida del seu senyor, Mir Geribert, contra el comte de Barcelona entre el 1041 i el 1058 va suposar l'inici del final d'aquest assentament (Lluch 2018). Per evitar futures insubordinacions, els comtes de Barcelona van promoure la fundació de la vila de Vilafranca, situada en un entorn més planer dins del mateix terme i que es trobava en ple funcionament a mitjans del segle XII. A més, l'atac almoràvit del 1107 suposà l'estocada final per al un nucli encimbellat d'Olèrdola, que va ser definitivament abandonat.

El terme d'Olèrdola, doncs, esdevé un territori ideal pel seu estudi espacial des d'una perspectiva diacrònica. La intensa ocupació d'aquest sector de l'àrea penedesenca al llarg del període d'estudi, així com el trasllat del seu "lloc central"[310] fan que resulti rellevant estudiar-ne l'evolució dels seus assentaments. Per aquest motiu, aquest serà l'únic apartat de l'atles que oferirà alguns espais d'hàbitat o defensius amb cronologies d'ocupació anteriors al segle XIII. Evidentment, aquests assentaments no han estat inclosos en les anàlisis espacials sobre la xarxa de nuclis, però permetran obtenir una visió més àmplia d'algunes dinàmiques i transformacions del poblament de l'època.

[310] En arqueologia, un lloc central és aquell que inclou una concentració de funcions específiques, serveis i productes (Bolòs 2004, p. 229).

OLÈRDOLA

Les primeres evidències d'ocupació del lloc d'Olèrdola daten dels inicis de l'edat del ferro, entre els segles VIII-VI aC. Posteriorment s'hi va erigir un *oppidum* ibèric i al segle I aC va instal·lar-s'hi un campament militar romà i s'hi van construir la muralla, la cisterna i la torre. L'existència d'una necròpolis durant el segle VIII és el primer indici de la reocupació medieval d'Olèrdola (Molist i Bosch 2012, p. 474).

Tanmateix, és a partir del segle X quan el jaciment viu una etapa de creixement i monumentalització lligada a l'expansió del casal comtal de Barcelona envers el sud del Llobregat. S'atribueix al comte Sunyer (ca. 890-950) la construcció de noves defenses a l'indret, així com la consagració de les esglésies del lloc de la mà del bisbe de Barcelona Toderic (911-937). Ara bé, no s'ha conservat cap font directa que ho expliqui, si no que són referències posteriors les que n'informen (Baiges i Puig 2019, doc. 210). El primer esment al terme d'Olèrdola, doncs, data del 951 i són abundants a finals del mateix segle les referències al lloc, que en alguns casos és qualificat de *civitate* (Rius 1945, doc. 134). La documentació, a més, evidencia una intensa ocupació urbana de l'indret amb descripcions d'habitatges que limiten amb d'altres cases o carrers (Baiges i Puig 2019; Rius 1945, doc. 130, 258, 259).

Per la seva banda, l'arqueologia ha confirmat i ampliat les dades facilitades per la documentació i ha permès esbossar l'estructura urbana del recinte emmurallat i de les barriades exteriors, com Santa Maria del Pla dels Albats o l'hàbitat troglodític de la Vall (Molist et al. 2018, p. 161).

Olèrdola és una assentament situat en un esperó rocallós amb bona visibilitat, que s'adapta a l'orografia del terreny i s'organitza mitjançant terrasses. Al sud del jaciment, en el punt més alt, s'hi situen les restes del castell, pendents encara d'excavar. En una terrassa inferior s'hi aixeca l'església de Sant Miquel d'Olèrdola, construïda al segle X i parcialment sobreposada la necròpolis del segle VIII, que va seguir activa entorn al temple fins al segle XIX (Molist i Bosch 2012). La muralla romana, que tanca la plataforma de l'esperó pel costat nord, presenta una ampliació del segle X. En les terrasses compreses entre l'església de Sant Miquel i la muralla romana s'han localitzat estructures d'hàbitat i de producció. Un carrer principal, possiblement d'origen ibèric, estructurava l'espai i enllaçava directament el portal de la muralla amb el punt més alt del recinte, on hi havia el castell (Fig. 139).

La majoria d'unitats domèstiques documentades al jaciment presenten una planta poligonal i estan parcialment tallades a la roca per tres dels quatre costats. Les seves parets s'alçaven amb la pedra en sec, extreta del mateix lloc, o amb estructures fetes amb pals de fusta entrellaçats

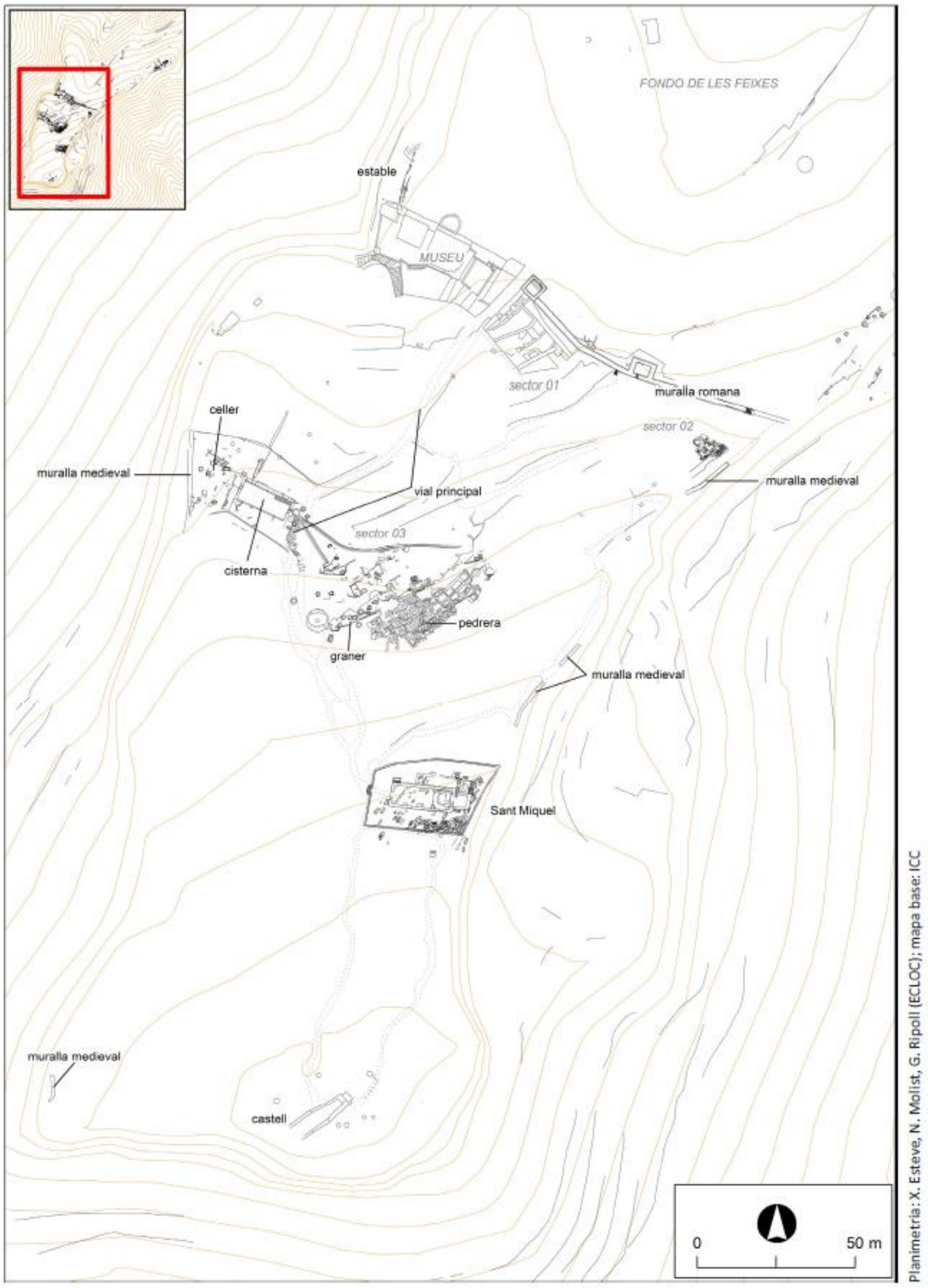

Figura 139. Planimetria del jaciment d'Olèrdola (Molist et al. 2018, p. 164). Pot observar-se com al sud s'hi aixeca el castell medieval, en el punt més alt de l'esperó. En un segon nivell s'hi trobaria l'església parroquial de Sant Miquel i, finalment, l'àrea d'hàbitat, a tocar de les muralles.

amb elements vegetals i fang. La mateixa roca feia de paviment i les cobertes eren fetes de materials peribles.

Just a tocar de la muralla s'hi situa el sector 01, on els espais d'hàbitat han estat més ben estudiats. Envers el segle IX s'hi documenten diversos fogars sense estructures associades, que van ser substituïts posteriorment per un conjunt de sitges. Entre els segles X i XI, en canvi, es detecten diverses estructures d'hàbitat. En un primer moment, s'observa l'obertura d'un sol carrer transversal a la muralla i paral·lel al vial principal. A la seva vora s'hi localitza una unitat domèstica envoltada de pilastres aixecades amb morter de calç, així com una casa de planta rectangular, dividida en dos ambients i amb diferents llars arrenglerades als murs. Finalment, adossat a la muralla, es va identificat un tercer habitatge unicel·lular amb una llar central. En una segona fase, ocorreguda possiblement al segle XI, va produir-se una reestructuració global del sector mitjançant l'obertura d'un nou carrer, paral·lel a la muralla i que enllaçava el camí principal amb el carrer identificat en la fase anterior. Les unitats domèstiques detectades per aquest període corresponen a un gran edifici en forma de *L* i amb una àmplia entrada al carrer principal. Al seu interior, s'hi detecten dues llars de foc adossades als murs. Aquest mateix edifici fou dividit en tres petits àmbits a *posteriori*, segurament per acollir tallers artesans.

En el sector 02, proper a l'anterior, s'ha documentat l'única casa de dos pisos del jaciment. Al costat d'aquest habitacle també va identificar-se una unitat domèstica de planta rectangular d'uns 35 m^2 amb encaixos per pals de fusta. Així mateix, en el sector 03, situat en una terrassa més elevada, s'observen espais domèstics d'un o dos àmbits de planta rectangular, retallats a la roca, que van ser aixecats amb una superestructura de pals de fusta i fang. A l'interior tots ells disposen d'una sitja i una llar. La seva cronologia, però, és incerta, encara que s'associa al període de màxima ocupació del lloc, entre els segles X i XI.

Fora del recinte emmurallat també es detecten diverses unitats domèstiques, pendents d'excavar. Generalment presenten una planta rectangular amb una amplada de 4 i 7 metres i un sòcol de roca, remuntat en pedra en sec. D'entre ells, destaquen dos grups d'habitatges alineats, disposats seguint les corbes de nivell. Un d'ells es va localitzar el 1971 quan s'obrí la carretera d'accés al jaciment, i l'altre a tocar de Santa Maria del Pla dels Albats (Molist et al. 2018, p. 165-169). Finalment, a la Vall i a les cingleres a l'entorn del jaciment s'han documentat 850 metres lineals de restes tallades a la roca i nombroses indicis d'hàbitat troglodític, que van estar en ús almenys fins els segles XIV-XV (Farré i Molist 2016).

Tot i tractar-se d'informacions encara parcials, Olèrdola mostra pels segles X i XI la convivència d'unitats domèstiques unicel·lulars i de mòduls agregats que, en alguns casos, comptaven amb un pis superior. Independentment de la tècnica constructiva, les plantes rectangulars o poligonals resulten preeminents. La majoria d'elles es disposen de forma contínua, possiblement degut a una intensa ocupació de l'espai, i en ocasions formant una alineació. La morfologia del nucli és heteromòrfica, al combinar alineacions d'habitatges i agrupacions a l'entorn de l'eix viari principal. Com hem vist, doncs, el seu urbanisme no escapa de la tendència general del moment.

El conflicte entre Mir Geribert i el comte Ramon Berenguer I a mitjans del segle XI va suposar l'inici del declivi d'Olèrdola com a nucli habitat (Lluch 2018). L'atac almoràvit del 1107 va accelerar el procés i la majoria dels seus habitants sembla que van traslladar-se a la plana, on s'estaven desenvolupant les viles-mercat de la Granada i Vilafranca del Penedès. Tot i així, l'església de Sant Miquel va seguir desenvolupant funcions de parròquia fins al segle XIX (Bosch et al. 2004; Arnabat i Vidal 2008, p. 94-95).

La Granada

La primera referència al lloc de la Granada data de l'any 951 quan el bisbe de Barcelona, Guilarà, va infeudar una terra al lloc a Sisovall, a tocar de la "strada calciata" (Baiges i Puig 2019, doc. 326). El 974 torna a esmentar-se el topònim de la Granada (Baucells et al. 2006, doc. 629) i l'any 992 en l'acte de dotació de l'església de Sant Miquel d'Olèrdola, s'esmenta l'església sufragània de Sant Cristòfol de la Granada (Baiges i Puig 2019, doc. 1150).

El 1005 es cita per primera vegada la torre del lloc, quan el bisbe Aeci va vendre diverses propietats per restaurar-la després dels atacs dels exèrcits sarraïns (Baucells et al. 2006, doc. 62). El 1064 s'evidencia una millora del complex defensiu ja que passa a esmentar-se com a castell (Baucells et al. 2006, p. 1058). En l'actualitat, però, només en resten tres parets del que podria haver estat la torre i els murs més meridionals i occidentals del castell, datats per Jordi Bolòs del segle XIII (Catalunya Romànica 1992a, p. 126).

Com ja s'ha esmentat, l'església de Sant Cristòfol va ser documentada per primer cop l'any 992. És possible que el primer temple es localitzés a l'interior del recinte castral, com també succeeix al castell de Mediona (Catalunya Romànica 1992a, Casanovas i Alvarez 1992, p. 34-36). En un segon moment, s'hauria construït una segona església a la plaça Major, que deuria tenir el cementiri parroquial en les seves immediacions. La documentació mostra que el temple disposava de diverses capelles lateral: el 1114 es documenta la capella de Sant Joan, que

disposava del privilegi de fer-hi testaments sacramentals,[311] i el 1310 la de Santa Maria, que va ser motiu de queixes en una visita pastoral perquè el rector no n'encenia la llàntia (Martí i Niqui 2017, p. 432). El 1388 el nombre d'altars documentats a Sant Cristòfol ascendia a quatre, els dos anteriorment esmentats i els de Sant Nicolau i Sant Cugat. Tanmateix, no se'n coneix la disposició, ja que la construcció d'un nou temple el 1552 va desdibuixar la morfologia de l'espai, que resulta difícil de restituir (Casanovas 1992, p. 43. 90).

Figura 140. Possible fotografia del portal dels Moros, avui desaparegut, que donaria accés al nucli clos de la Granada pel sud-oest.[312]

La notícia més antiga sobre l'existència d'un nucli d'hàbitat agrupat a la Granada data de l'any 1114 i correspon al testament sacramental de Guillem Bonfill, on s'esmenta la "villam Granate."[313] En aquesta cronologia el mot vila refereix majoritàriament a un nucli de poblament concentrat que, en aquest cas, deuria haver-se creat a redós del castell i a peu de la carrerada. De fet, unes dècades abans, el 1080, s'esmenta per primera vegada el "fòrum" de la Granada (Rius 1945, doc. 699), que Maria Soler classifica com un encontre comercial "d'origen antic però

[311] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 124, doc. 319.
[312] ACAP, J. Mestres-Hero, 1951, 20-1007-N-3348.
[313] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 124, d. 319.

cronologia incerta, que amb l'adveniment del feudalisme esdevingué el mercat més important del territori penedesenc" (Soler 2016, p. 19). És possible que aquest mercat es celebrés a la plaça de l'església de Sant Cristòfol, on es van localitzar les restes d'una antiga porxada (Casanovas 1992, p. 126). El mercat va mantenir la seva rellevància comercial fins al segle XII però, posteriorment, la creació i el desenvolupament del mercat de Vilafranca van provocar la seva decadència (Soler 2016, p. 20).

Durant el segle XII són nombroses les referències a habitatges a la Granada, que permeten confirmar que es tractava d'un nucli de poblament consolidat. El 1133, Guillem de la Granada va donar a a Pere Alemany "ipsum cortilium quem solebat tenere Bernardus Bonifilii intus in villa Granate simul cum ipsa aprisiona quam habes facta iuxta casas de Buschet ad ipsum mercadal" (Miret 1910, p. 33). Cinc anys més tard, el mateix Guillem va donar també a l'Hospital de Jerusalem les cases de Pere Alemany a la Granada:

> "ipsas casas que sunt Petri Alamandi cum solo et superpositis (...) in comitatu Barchinone in ipsa Granata ad forum, habent afrontationes ab oriente in casas de Buschet, a meridie in ipso marchato, ab occidu in domo Stephani" (Udina 1947, doc. 11).

Aquests mateixos habitatges s'esmenten en el capbreu de les possessions de l'Hospital de Sant Valentí de les Cabanyes, de la segona meitat del segle XII (Miret 1991, doc. 9). Finalment, l'última notícia d'unes cases a la Granada durant aquesta centúria data del 1188, quan el bisbe de Barcelona condonà a Santes Creus els delmes sobre unes cases de la població, que es trobaven davant de les cases de Pere Bassa (Fort 1972, p. 184).

Resulta evident, doncs, que al segle XII la Granada constituïa un nucli d'hàbitat plenament consolidat i que, a més, tenia un espai específic per desenvolupar-hi mercat. L'estudi de la seva morfologia urbana, però, resulta complex (Fig. 140, 141). Com és habitual, el castell de situa al punt més alt de la població, mentre que la zona d'hàbitat s'estén als seus peus. L'actual església de Sant Cristòfol s'aixeca a l'extrem nord-oriental del nucli, potser evidenciant que fou construïda en un moment més tardà.

La morfologia allargassada del nucli de la Granada, però, permet intuir que, si bé el castell fou el seu element generador, la *Strata Francisca* fou l'eix estructurador del seu urbanisme. El carrer Poeta Cabanyes, del Mig i de Dalt es disposen tots tres de forma paral·lela i, probablement, per un d'ells hauria transcorria l'antiga Via Augusta. Els habitatges, doncs, van disposar-se des d'un primer moment a banda i banda d'aquest camí i, després, en paral·lel a aquest. En aquest sentit, Maria Soler proposa que l'origen de la vila es trobaria a l'entorn del carrer Poeta Cabanyes, mentre que les zones pròximes al castell correspondrien a un eixample baix-medieval (Soler

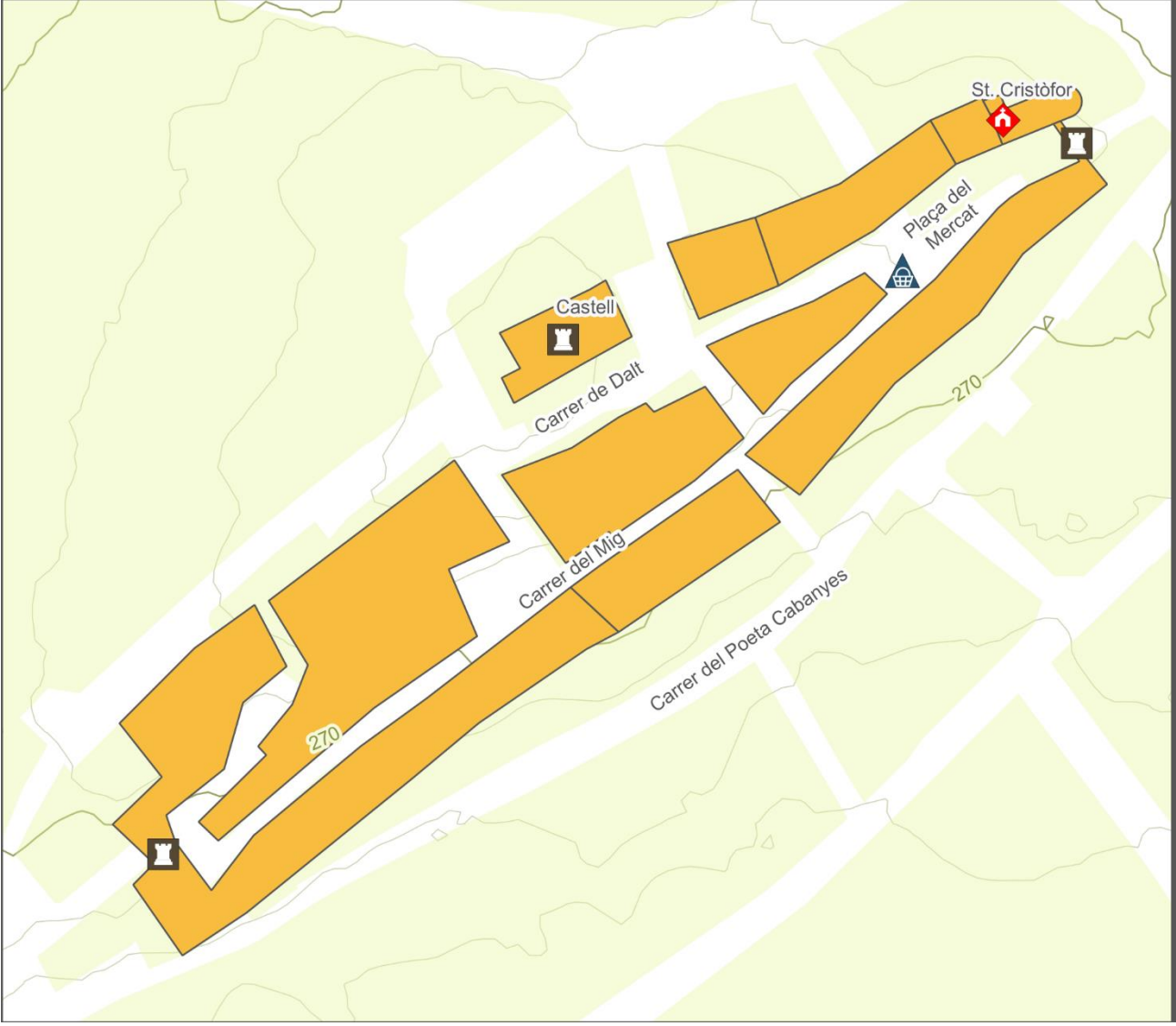

Figura 141. Restitució hipotètica de la Granada medieval i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

2015, p. 74, 86). Cal afegir, però, que a la Granada, la documentació no ha permès localitzar cap etapa de creixement urbà durant el segle XIII, com sí que succeeix en d'altres nuclis penedesencs, com Vilafranca del Penedès o Sant Quintí de Mediona.

A l'entorn de la vila també s'ha documentat l'existència de diversos masos que, malauradament, no s'han pogut localitzar al complet. Un d'ells és el mas de Curtilio, que podria correspondre a l'actual mas Cortei, i l'altre el mas de Malgrad, al nord de l'alou de l'església de Santa Fe. Tots dos són documentats el 1195 (Rius 1945, doc. 1207). Uns anys més tard, el 1247, també es documenta el mas Oller, que no s'ha pogut localitzar (Fort 1972, p. 29).

Santa Fe

A cinc-cents metres al nord de la Granada, s'hi troba el poble de Santa Fe del Penedès. El 1142 Albert va testar el lloc a la catedral de Barcelona (Catalunya Romànica 1992a, p. 39) i el 1175, entre les possessions de l'Hospital de Sant Valentí de les Cabanyes, s'esmenta la "quadra" de Santa Fe (Miret 1991, doc. 9). El 1189, Guillem de la Granada va deixar la seva casa de Santa Fe,

amb la seva quadra i pertinences, als seus marmessors perquè hi aixequessin una església sota l'advocació de Santa Maria (Casanovas 1992, doc. 5). Aquell mateix any, també s'esmenta la parròquia de Santa Fe del terme d'Olèrdola, que podria fer referència a un temple anterior al que va manar fer construir Guillem de la Granada (Rius 1945, doc. 1181).

Així doncs, si bé es documenta l'existència d'una església i, almenys, un habitatge al lloc, respecte l'existència d'un possible nucli, no n'existeixen proves escrites. La majoria d'edificacions que han perviscut a Santa Fe semblen datar dels segles XVIII i XIX, encara que algunes d'elles podrien tenir un origen anterior. Aquest seria el cas de les cases de Cal Montserrat i Ca la Mília, que conserven elements renaixentistes[314] i que s'adossen a una paret de roca, d'una forma similar a la que ho fan alguns dels masos medievals localitzats per l'arqueologia (Fig. 142).

Figura 142. Les cases conegudes com a Cal Montserrat i Ca la Mília de Santa Fe, dues edificacions amb ornamentacions renaixentistes. Totes dues se situen al carrer del Mig, per on passava el camí que duia a les poblacions veïnes (M. Díaz Ros 2021).

A set-cents metres a l'est de Santa Fe s'hi localitza el mas Botins. La masia actual conserva diverses estructures d'època gòtica, com arcs de diafragma, i segons els seus propietaris s'hi conserva documentació del segle XII (Pons-Julian et al. 2011, p. 43). Un altre possible mas

[314] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya* [en línia]. Ca la Mília, Cal Montserrat [consulta: 02/09/2023]. Disponible a: https://invarquit.cultura.gencat.cat/card/15903 / https://invarquit.cultura.gencat.cat/card/15900

d'aquest període és la casa del Pont, que també presenta arcs de diafragma de factura gòtica en una de les parets exteriors, fet que permet recular la seva cronologia fins almenys els segles XIV-XV.[315]

EL CASTELL DEL MALCONSELL

El primer esment documental al lloc del Mal Consell data de l'any 956 quan s'especifica com un dels límits occidentals del lloc de l'Aranyó (Baiges i Puig 2019, doc. 369). El 1013 la Seu de Barcelona va afermar el control sobre l'indret, que és descrit com un puig fortificat (Baucells et al. 2006, doc. 624, 627, 628, 629, 630). El lloc apareix novament esmentat com una de les afrontacions del lloc de Pinells el 1096 i també en el capbreu de l'Hospital de Sant Valentí del 1175 (Bach 1984, doc. 25; Miret 1991, doc. 9). La notícia documental més recent data del 1195, quan Sant Cugat del Vallès va permutar amb Guillem de la Granada la meitat de tot el que tenia al castell del Malconsell. S'especificava que el castell i les seves terres limitaven a l'est amb la quadra de Santa Fe i les dècimes d'Avinyó i Olèrdola, al sud amb el terme de Sant Martí i al nord amb el camí que hi duuia. D'aquesta fortalesa, però, no se'n conserva cap vestigis i tradicionalment la seva localització s'assigna als Pujols, a l'oest del terme de la Granada.

LA PERA, SANT VALENTÍ I LES CABANYES

L'espai on actualment s'ubiquen les Cabanyes era conegut durant els segles XI i XII com el lloc de la Pera, el qual apareix documentat en diverses ocasions, la primera d'elles el 1060. En aquesta data, Ponça i Berenguer van vendre a Guisla de Besora, vídua de Mir Geribert, un alou amb terres, vinyes, cases i casals al lloc de la Pera. Les afrontacions que es detallen permeten situar-aquest espai on avui hi ha el poble de les Cabanyes.[316] Uns dies més tard, Folc, possiblement germà de Berenguer, també va vendre a Guisla de Besora quatre mujades de terra al mateix lloc, que incloïen, a més, l'església de Sant Valentí de les Cabanyes (Baucells et al. 2006, doc. 1007, 1008). L'espai apareix novament documentat els anys 1066, 1067 i 1069 com un espai agrícola, amb cases, corrals, una font i recs (Baucells et al. 2006, doc. 1098, 1153, 1183). A més, el 1079, també es documenta una sagrera a Sant Valentí (Baucells et al. 2006, doc. 1325).

A mitjans del segle XI, doncs, el lloc de la Pera constituïa un espai poblat que comptava amb, almenys, alguns habitatges, l'església de Sant Valentí i una sagrera (Fig. 143). Es desconeix, si

[315] Vilanova, Oriol, 2008. *Mapa del Patrimoni Cultural. Santa Fe del Penedès* [en línia]. Casa del Pont. [consulta: 20/12/2023]. Diputació de Barcelona. Disponible a: https://patrimonicultural.diba.cat/element/la-casa-del-pont-0

[316] Afrontava a l'est amb el terme de la Granada, al sud amb el terme de Castellmós (possiblement a la muntanya de Sant Pau de Vilafranca), a l'oest amb el terme del castell de Pacs i al nord amb el terme del castell de Sant Martí Sarroca.

aquesta sagrera va arribar a agrupar poblament al seu voltant o si, simplement, va exercir com a espai d'emmagatzematge.

A partir del segle XII, es documenta la presència dels hospitalers a la zona. El primer indici data del 1108, quan diversos homes van donar a l'Hospital de Jerusalem el mas Socarrada,[317] situat a les immediacions del lloc de Sant Valentí. No és fins uns anys més tard, el 1135, quan es confirma l'existència d'una comanda hospitalera a l'església de Sant Valentí. En aquesta data, Berenguer Bonfill va donar a la comanda de Sant Valentí un mas proper al lloc (Miret 1991, doc. 4).

Figura 143. Església de Sant Valentí de les Cabanyes en l'actualitat. Al seu interior s'hi conserven pintures que han estat datades dels segles XIII i XIV (M. Díaz Ros 2020).

Es desconeix si els hospitalers van aconseguir aglutinar poblament al voltant del temple. L'arqueologia només ha pogut confirmar que l'est de l'església sembla que fou ocupat per una necròpolis (Varas 2009). Tanmateix, segons Moisès Viadiu, que no cita la font, el 1137 Ramon de Cuirereta posseïa una casa davant mateix de la porta de l'església de Sant Valentí, que va donar al mateix hospital. Les restes d'aquest possible nucli encara serien visibles a mitjans del segle XVII, quan es parlava dels "tapiots que son per la vora de dit camp de la sagristia" (Viadiu 2018, p. 233-234). Fos com fos, res va evitar que l'any 1306 es traslladés la comanda hospitalera

[317] El topònim de la Socarrada s'ha conservat i s'assigna en l'actualitat a una vinya, on es van localitzar restes d'època ibèrica, a les immediacions de la masia de Cal Cotoliu (Vilobí del Penedès). Les afrontacions esmentades en la donació del mas Socarrada el 1108 coincideixen amb les d'aquesta àrea: el terme de la Granada a l'est, el camí cap a Sant Martí Sarroca al sud i el torrent de Vilobí a l'oest.

de Sant Valentí a Vilafranca, segurament en busca d'un entorn urbà més propici per la seva activitat (Miret 1991, p. 61).

Al segle XIII, però, sí que s'ha documentat amb seguretat l'existència d'un nucli al desconegut puig de Sant Valentí. La primera notícia de l'indret data del 1227 quan Dolça de Puig i Raimon de Cabanyes van establir a Francesc de Buibulida i Berengaria una casa que havia estat el celler de Bernat de Puig i que es trobava sota les cases dels mateixos venedors, al puig de Sant Valentí.[318] Uns anys més tard, el 1240, Bernat de Castellet va establir a Francesc Reguer unes cases que tenia al mateix indret. Els habitatges termenaven a orient amb les cases de Castelló, a migdia amb cases del comprador, a occident amb la "carraria" i al nord amb l'honor del venedor.[319] Així mateix, el 1262 Guillem Celoni va vendre al mateix lloc una casa amb cort a Durand de Puig. Aquesta casa, que Celoni la tenia per Pere Nicolau sota cens de dues gallines, termenava amb les cases del comprador, el "vallum" del puig i els béns de Parets Francesc. Celoni també va vendre el farraginal que afrontava amb la vall i amb les seves pròpies cases.[320]

La documentació escrita, doncs, reflecteix l'existència al puig de Sant Valentí d'una agrupació d'hàbitat composta per almenys quatre o cinc cases[321] i que comptava amb una mínima estructura defensiva. En l'actualitat, però, es desconeix la localització exacta del lloc, per bé que cal suposar que se situaria en les immediacions de l'església de Sant Valentí. Moisès Viadiu proposa que podria localitzar-se a l'actual barri de l'Albornar (Viadiu 2018, p. 280). Aquest és un espai lleugerament sobrealçat on s'aixequen la masia de l'Estrella i el mas Albornar, ambdues amb estructures arquitectòniques pròpies dels segles XVI i XVII.

D'altra banda, les fonts escrites també reflecteixen l'existència d'un segon espai d'hàbitat, conegut com les Cabanyes. El topònim apareix esmentat el 1227[322] i el 1299 es documenta l'existència de Guillem Mulner, que exercia com a batlle [de la Pia Almoina, s'entén] als llocs del Puig i de les Cabanyes. En la visita pastoral realitzada el 1303 a Sant Valentí, es va cridar a diversos parroquians, entre ells Ferrer de ses Cabanes (Martí i Niqui 2017, p. 257) i el 1320 es documenta l'existència del mas Cabanyes de Sant Valentí.[323] Per tant, pot deduir-se que al segle XIII, a l'indret actual de les Cabanyes s'hi situaria almenys una masia aïllada que, en segles posteriors, assoliria una major importància, fins al punt d'aglutinar una nova població al seu

[318] ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca s.XIII-XIV, fol. 245v-246.
[319] Ibídem, fol. 242v-243.
[320] Ibídem, fol. 240v-241.
[321] Als veïns esmentats caldria afegir-hi almenys a Guillema, muller de Montserrat Solà del Puig de Sant Valentí, que el 1283 va establir dues quarterades de terra a Alexandre Nicolau de Vilafranca [ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca s.XIII-XIV, fol. 280v].
[322] ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca s.XIII-XIV, fol. 245v-246.
[323] Ibídem, fol. 287v, 241-242.

voltant. Per contra, tot sembla apuntar que el nucli del Puig viuria un procés invers i s'aniria despoblat progressivament a partir del segle XIV.

CASTELLMÓS

El puig de Castellmós, actualment conegut com la muntanya de Sant Jaume, entre Vilafranca i Pacs del Penedès, apareix documentat l'any 1057 en les afrontacions de diverses terres del lloc de Vallmoll. El 1125 s'esmenta el camí que hi conduïa, el 1209 es cita a Raimon de Castellmós i el 1260 es parla d'un hort que es trobava al lloc[324] (Miret 1991, doc. 4; Papell 2005, doc. 58). Malauradament, no se n'han localitzat cap resta, encara que el topònim Castellmós permet pensar que es tractaria d'un espai fortificat. De fet, la seva localització al capdamunt de la muntanya de Sant Jaume li oferiria una bona visibilitat damunt de la plana penedesenca. L'any 1348, però, sí que es documenta l'església de Sant Jaume de Castellmós[325] que sembla que va estar activa fins al segle XVIII (Catalunya Romànica 1992a, p. 61).

PACS DEL PENEDÈS

La primera referència al lloc de Pacs recula fins a l'any 990, data en què apareix esmentat el camí que hi porta (Rius 1945, doc. 258). Dos anys després, també s'esmenta l'església de Sant Genís de Pacs, que figura com un dels temple sufraganis de Sant Miquel d'Olèrdola (Baiges i Puig 2019, doc. 1150). Aquest església, que se situa a dos-cents metres del poble de Pacs, torna a aparèixer novament esmentada el 1058, en la sentència entre Ramon Berenguer I i Mir Geribert (Feliu i Salrach 1999, doc. 523).

A banda de l'església de Sant Genís, les fonts permeten documentar també el castell de Pacs. Aquesta fortalesa s'esmenta el 1013, en la donació d'un mas que va fer Guisla de Besora a Santa Maria de Solsona , i altre cop el 1069 (Bach 1984, doc. 23; Baucells et al. 2006, doc. 1183). Tanmateix, en l'actualitat, no queden d'aquest castell, per bé que pot plantejar-se la seva situació a l'actual plaça Major de Pacs.

Pel que fa a l'existència d'un nucli al lloc, els primers indicis daten del 1186. Aquell any, Giró i el seu fill Arnau de Pacs van vendre als germans Dalmau i Bernat Baiona les cases que tenien al castell de Pacs, "iuxta ipsum vallum de castro, infra illas alias vestras domus et illas nostras quas ibi retinemus" (Papell 2005, doc. 281). El 1220, Bernat Baiona va donar la seva heretat de Pacs al monestir de Santes Creus i el 1499 aquest cenobi va establir-la a la família Batlle, que va posseir la casa, sota el nom de Cal Batlle, durant els segles següents (Papell 2005, doc. 562,

[324] ANC, 1-1087-T-2022.
[325] ACAP, 20-17-T2-587.

563).[326] En l'actualitat, Cal Batlle encara es troba dempeus i al seu interior es conserven estructures arquitectòniques que donen fe de la seva antiguitat (Llorac 2003a, p. 122). Els seus orígens, doncs, sembla que es remuntarien almenys al segle XII, quan ja existiria una agrupació de cases al lloc de Pacs.

Així doncs, pot plantejar-se la hipòtesis que Cal Batlle i la resta de cases de la plaça Major envoltessin el castell de Pacs, que es trobaria al centre de la plaça. El nucli constituiria una fortificació en sí mateix, ja que fins a finals del segle XX l'espai constava d'uns accessos molt limitats que, de fet, dificultaven l'accés amb vehicle rodat (Fig. 144).

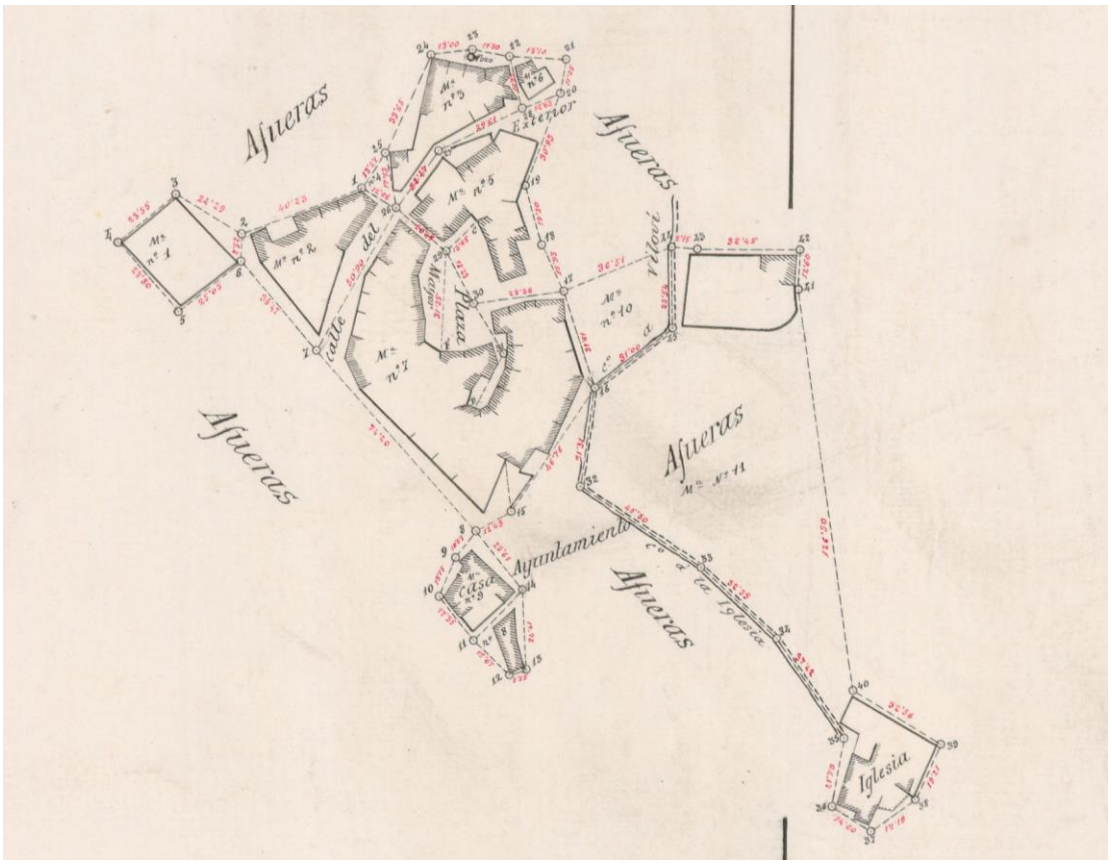

Figura 144. Detall d'un plànol de Pacs de l'any 1913. Pot observar-se com encara era visible un nucli clos que s'estructurava a l'entorn de la plaça Major. L'església, en canvi, se situava isolada a l'exterior de la població.[327]

Pel que fa als masos de l'entorn de Pacs, el 1055 s'esmenta el mas que Lanfred i Adelaida havien empenyorat a Mir Bernat i que situava a l'oest de la riera de Pacs (Baucells et al. 2006, doc. 893). Així mateix, segurament a tocar de la mateixa riera, també existia el molí del mas de Ponç Joan, documentat en el capbreu de l'Hospital de Sant Valentí a finals del segle XII (Miret 1991, doc. 9).

[326] APCB. Cal agrair als seus propietaris la disponibilitat i confiança per poder-lo consultar.
[327] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Pacs del Penedès (1923). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#.

Per la seva banda, Salvador Llorac informa que a l'actual Mas d'en Benet s'hi va trobar un bol amb reflexos metàl·lics, un croat de Ferran II i dues peces dels reis catòlics encunyades a Granada i Sevilla (Llorac 2003a, p. 41).

VITRÀ

El topònim Vitrà apareix citat en diverses ocasions a la fi del segle X, la primera d'elles el 978, tant per definir un indret habitat, com un curs fluvial, que correspondria a l'actual riera de Llitrà (Baiges i Puig 2019, doc. 654, 1091, 1092, 1356). A partir del 1012 es documenta amb seguretat l'existència de cases a la zona, així com també d'una torre (Baucells et al. 2006, doc. 184).[328] L'alou de Vitrà es trobaria al nord de la calçada que conduïa a Tarragona (l'antiga Via Augusta o *Strata Francisca*), a l'est de la riera de Vitrà (avui Llitrà) i al sud del turó de la "Gissera" (identificat com el turó de Sant Pau) i del terme de Pacs (Baucells et al. 2006, doc. 184). Segons aquesta descripció, doncs, l'alou avui ocuparia una part de la zona esportiva de Vilafranca del Penedès i del primer tram de la carretera que d'aquesta població porta fins a Sant Martí Sarroca. El lloc torna a aparèixer documentat el 1100 i el 1148(Baucells et al. 2006, doc. 1672).[329] A partir de la segona meitat del segle XII, però, no se'n troben més referències escrites. Això es podria deure a un possible canvi de nomenclatura o al seu abandonament.

LA BLEDA

La primera menció al lloc de la Bleda data de l'any 995, quan en el seu testament, el bisbe Vives de Barcelona va concedir els alous d'"ipsa Bleda" a la seu de barcelonina (Baiges i Puig 2019, doc. 1084). El 1032 es cita altre cop el lloc i el 1100 s'esmenta l'església de Santa Maria de la Bleda (Feliu i Salrach 1999, doc. 225; Baucells et al. 2006, doc. 1672). El diplomatari de Sant Pere de Casserres, editat per Irene Llop (2009, doc 926) dona diverses notícies referents a Santa Maria de les quals només se n'ha conservat el regest. Aquest fet, sumat a la possible existència d'un priorat anomenat la Bleda, a tocar de Casserres, fa difícil esgrimir, però, a quina església es refereixen.[330]

[328] En un altre document de datació insegura al que se li atorga la data de l'any 1002 també s'esmenta el lloc de Vitrà amb un seguit de cases (Baucells et al. 2006, doc. 1682).
[329] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 114, doc. 290.
[330] La dependència del monestir de Sant Pere de Casserres que afirmen alguns autors (Adell 1992, p. 192) es basa en l'enviament per part de Cluny de diferents delegats al "prioratum de Bleda, qui inmediate subest domui Cassera, consueverunt tenere monachi. Nunc autem ponuntutr ibi clerici seculares in rectores. Item invenimus quod dictus prior fecit emptionem redituum" (Llop 2009, fol. 926). A jutjar per la descripció, sembla que aquest possible cenobi es trobaria proper a Sant Pere de Casserres (Osona). D'altra banda, en la visita pastoral del bisbe Ponç de Gualba el 1303 a Santa Maria de la Bleda s'especifica

Recentment, les excavacions arqueològiques han pogut localitzar una part del parament de l'església romànica de Santa Maria, precedent de l'actual i que tindria la mateixa , així com indicis d'un cementiri de cronologia medieval amb tombes de fossa simple a l'entorn de l'església. A banda d'això, també s'han trobat restes del que seria l'antiga rectoria, així com cinc sitges al seu interior (Esteve 2020, p. 41).

A poca distància de Santa Maria s'aixeca el castell de la Bleda (Fig. 145), avui totalment transformat en masia i que apareix documentat per primer cop el 1080, quan Ramon Berenguer II va lliurar-ne la meitat al seu germà (Baiges et al. 2010, doc. 113). El 1129 el castell torna a parèixer esmentat en una permuta (Baiges et al. 2010, doc. 621). Les recents excavacions arqueològiques que s'han dut a terme, han posat de manifest les restes de la torre medieval que ocupava l'espai de l'actual mas, així com de sitges del mateix període. També s'ha evidenciat una ocupació anterior pertanyen als períodes iber i romà (Esteve 2020).

Figura 145. A l'esquerra, Santa Maria de la Bleda. A la dreta, el castell de la Bleda. L'edifici actual va ser aixecat en època moderna, però les excavacions arqueològiques han posat de manifest l'existència d'una torre d'origen medieval (T. Carneros Escudero 2019).

A uns tres-cents metres al sud de Santa Maria de la Bleda, s'hi localitza la barriada Puigdassé. El lloc es documenta per primera vegada l'any 1210, quan Raimon de Freixà i Saurina van vendre a Guillem de Coll el mas de "Podio Sceti" al terme del castell de la Bleda.[331] Malauradament, però, aquesta és una de les poques referències d'un espai hàbitat que s'han pogut localitzar per l'àrea de la Bleda.

Actualment, aquesta àrea, dividida entre els municipis de Sant Martí Sarroca i Santa Margarida i els Monjos, mostra una interessant distribució a cavall entre el poblament concentrat i dispers. Els seus habitatges, majoritàriament construïts en els últims dos segles, s'aixequen a una

que el rector paga part de les rendes a Sant Pere de Casserres, fet que justificaria es parlés d'un "priorat," però no es fa cap menció a cap comunitat (Martí i Niqui 2017, p. 256).

[331] ACB, 4-145-1.

distància curta entre ells, sovint separats per alguna parcel·la de vinya, però sempre evitant afrontar directament. Els orígens d'aquesta distribució són incerts, per bé que podrien correspondre a una espècie de poblament semi-dispers de possibles reminiscències alt-medievals (Bolòs 2004, p. 150).

SANTA MARGARIDA DEL PENEDÈS

La primera menció indirecta a l'església de Santa Margarida data de l'any 978 on s'esmenta el gual del mateix nom (Rius 1945, doc. 130). En aquest mateix document, també es fa esment d'un molí, situat a tocar de la "calciata Francischa" i que Maria Soler i Alfred Mauri van demostrar que podria correspondre a l'actual molí del Foix a jutjar per les seves afrontacions (Soler i Mauri 2005). Més difícil resulta, però, localitzar la torre que se cita en el mateix document i que sembla que se situaria a les immediacions del mateix molí. Les afrontacions que es descriuen indiquen que se situaria al nord dels molins, a l'oest del riu Foix i del gual esmentat, a l'est de la "calciata Francischa i al sud del puig de "Carreroles" (Rius 1945, doc. 130, 134). Segons aquesta descripció, doncs, pot plantejar-se que l'alou i la torre es trobarien a l'àrea aproximada de l'estació de tren de Santa Margarida i els Monjos.

A finals de la mateixa centúria, però, Isimbard va atorgar també al monestir de Sant Cugat del Vallès diversos béns, entre els quals cases, una torre i un molí amb resclosa al lloc de Santa Margarida. Les afrontacions detallades només permeten aclarir que el molí i la torre afrontaven a l'oest amb "ipsa rocha et in rivos de s. Martini et de Vitrano" (Rius 1945, doc. 313). Salvador Llorac considera aquesta torre i la documentada el 978 serien la mateixa (Catalunya Romànica 1992a, p. 40). Ara bé, tot i localitzar-se totes dues a la zona de Santa Margarida, les afrontacions que se'n descriuen són difereixen: la torre del 978 es trobava a l'est del riu Foix, mentre que la del 996 se situava a l'oest d'aquest riu i de la riera de Llitrà. Tot plegat, doncs, porta a plantejar-se la possible existència de dues torres als entorns de Santa Margarida, cap de les quals ha arribat als nostres dies.

Pel que fa a l'església de Santa Margarida i al nucli del seu entorn, aquests van perdre la seva centralitat amb la construcció de la carretera reial a mitjans del segle XVIII i actualment es troben abandonats. Tanmateix, donat que la documentació esmenta l'espai com una àrea habitada, es pot plantejar l'existència d'una petita agrupació de cases amb anterioritat al segle XIV.

Com ja s'ha esmentat, l'actual molí del Foix, situat al nucli dels Monjos, apareix documentat a finals dels segle X (Soler i Mauri 2005). Ara bé, no era l'únic molí d'aquesta àrea. El riu Foix compta encara avui amb un gran nombre de vestigis d'antics molins, alguns dels quals és probable que tinguessin orígens medievals (Palau 1988). De fet, el 1233 Bernat Coll va establir a

Raimon Rovira dos molins a la parròquia de Santa Margarida,[332] que no s'han identificat però que tornen a esmentar-se el 1277 vinculats al mas de Coll.[333] Tant el mas com els molins van passar a mans de la Pia Almoina de Barcelona a principis del segle XIV, juntament amb un altre mas de la zona, conegut com el mas del Puig.[334]

ESPITLLES I PENYAFEL

A uns vuit-cents metres a l'est de Santa Margarida se situa el lloc d'Espitlles. Aquest topònim, vinculat a espais defensius, s'esmenta per primer cop el 993 com a "ipsas Espilias" (Rius 1945, doc. 292). Més de dos segles més tard, el 1228, es documenta la quadra d'Espitlles que estaria sota domini del "milites" Eimeric d'Espitlles.[335] La masia actual és popularment coneguda com "el castell" i a tocar seu s'hi localitza l'església de Sant Jaume, documentada per primer cop el 1421.[336]

Figura 146. La masia de Penyafel en l'actualitat (Angela Llop 2012).

A uns quatre-cents metres a l'est d'Espitlles, s'hi troba el lloc de Penyafel, actualment ocupat per l'església de Santa Maria i una masia amb un barri tancat (Fig. 146). El lloc apareix

[332] ACB, 4-145-4.
[333] Ibídem, 4-145-6.
[334] Ibídem, 4-145-8, 9.
[335] Ibídem, 4-145-7 (a).
[336] ADB, Visites pastorals, Vol. 14, fol. 638.

documentat per primera vegada el 1097 com una fortalesa (Rius 1945, doc. 764). Les mencions escrites a l'indret es repeteixen el 1131 i el 1143, sempre lligades a la família nobiliària dels Santa Oliva (Rius 1945, doc. 908, 946). El 1211, però, Penyafel deixa de ser qualificada com a fortalesa i és descrita com la "domo Penne Fidelis" (Papell 2005, doc. 504, 505). Pot suposar-se, doncs, que es tractava d'una *domus*, una casa forta de segon ordre que, tanmateix, fins al segle XVI va mantenir la seva antiga torre (Girona 1982, p. 91). Per altra banda, al costat de la fortalesa de Penyafel va aixecar-se una petita església sota l'advocació de Santa Maria. Tot i que aquesta no apareix documentada fins a finals del segle XIII,[337] conserva una portalada romànica que evidencia els seus orígens anteriors (Miret 1987, doc 7; Catalunya Romànica, 1992a, p. 192).

PENYAFORT I LA SENABRA

Al sud-oest del terme d'Olèrdola, fent frontera amb el terme de Castellet, s'hi trobaven el lloc de la Senabra i la torre de Penyafort. Els primers esments d'aquest indret van lligats a la vida i la trajectòria de Sant Raimon de Penyafort (1180-1275). Tanmateix, no és fins a l'època baix-medieval quan es confirma l'existència d'una torre i una petita fortificació al lloc, quan el 1405 és descrita com "la turrim meam dirrutam" (Barcons et al. 2003, p. 28). [338]

El lloc de la Senabra, en canvi, apareix documentat molt més freqüentment des de finals del segle X: el 960 s'esmenta l'espluga de la Senabra, el 992 el lloc de "Sinapi" i el 993 la Senabra (Baiges i Puig 2019, doc. 852, 1150, 211). Cal esperar al 1017, però, per trobar la primera referència a l'existència d'un hàbitat en aquest indret, quan Susanna i els seus fills van vendre a Company Forts cases, corrals, coves, avencs, terres i fruiters que tenien al terme d'Olèrdola, "in locum que vocant ad ipsa Senabre" (Rius 1945, doc. 465).

Molt probablement, l'epicentre del paratge de la Senabra es trobava a l'entorn de l'església de Sant Llorenç (Fig. 147). La construcció d'aquest temple, que no és esmentat per la documentació fins al segle XIV, ha esta fixada pels arqueòlegs entre els segles X i XII (Del Fresno i Socorregut 2019, p. 42). A jutjar pel seu estil romànic, però, podria fixar-se la seva construcció al voltant del segle XI, quan va aixecar-se un temple d'una sola nau amb un accés lateral a la paret sud.

Durant la campanya arqueològica no es va poder confirmar l'existència d'una necròpolis, ni tampoc de cap espai d'hàbitat a l'entorn de l'església de Sant Llorenç (Del Fresno i Socorregut 2019, p. 33). Tanmateix, la documentació més tardana, dels segles XVI i XVII, sí que esmenta l'existència al puig de Sant Llorenç d'unes "casas andarrocades que vulgarment u anomena

[337] ACAP, 20-17-T2-583 / ADB, Visites pastorals, vol. 14, fol. 638.
[338] CRAI-UB, Reserva, Manuscrit 241. Pàg. 288, 347 i 348.

Arenyols de la montanya de Sant Llorens."[339] Aquest espai abandonat en d'altres ocasions apareix esmentat com a Mayolls[340] o Mayoles[341] i segurament pot correspondre als vestigis d'un hàbitat medieval a l'entorn de la capella.[342] Caldrien, però, noves indagacions arqueològiques per confirmar-ho, per bé que s'ha pogut confirmar que al segle XIV l'espai ja estava abandonat.[343]

Figura 147. A l'esquerra, Sant Llorenç de la Senabra, actualment en ruïnes però que va ser construïda al segle XI (D. Galí-SPAL 2019). Al seu costat, Santa Maria de la Senabra, situada en una zona més accessible i construïda al voltant del segle XIII (M. Díaz Ros 2020).

A poca distància del puig de Sant Llorenç s'aixeca l'església de Santa Maria (Fig. 147), actualment integrada com a capella dins de la finca de la masia de la Senabra. Aquest temple romànic és de cronologia posterior al de Sant Llorenç i, atenent al tipus d'aparell que forma la seva fàbrica, la seva construcció podria situar-se a cavall dels segles XII i XIII, (Catalunya Romànica 1992a, p. 190-191). Santa Maria, a més, se situa en un espai més accessible des de la plana del Penedès i fins a mitjans del segle XX conservava el que hauria estat un petit nucli al seu voltant.

Les visites pastorals de principis del segle XIV permeten confirmar que tant Sant Llorenç com Santa Maria havien estat integrades com a capelles sufragànies de la parròquia de Santa Margarida i que disposaven d'un prevere beneficiat al seu càrrec (Martí et al, 2017, p. 345). En

[339] AHBSF, Fons parroquial de Santa Margarida i els Monjos, 710.135 (20), Capbreu de 1511. Conjunt de notes escrites a cavall dels segles XVI i XVII on es reprodueixen fragments de capbreus.

[340] AHBSF, Fons parroquial de Santa Margarida i els Monjos, 710.135 (20), Notes vàries de l'arxiu parroquial, segle XVIII, núm. 12. Establiment de terres part del puix de S. Llorens de la Sanabra per son Beneficiat a Pere Morató de la Sanabra, sense data.

[341] AHBSF, Fons parroquial de Santa Margarida i els Monjos, 710.135 (20), Causa entre Antoni Bellver, rector de Santa Margarida, i Bartomeu Raventós, pagès de la Sanabra, 1621, fol. 9.

[342] El topònim de les Malloles ja apareix documentat al segle XIII, quan Berenguer de Senabra concedí a Guillem de Cases Blanques i Ermessenda la potestat sobre unes terres al lloc de les Malloles [ACA, ORM, Monacals, Pergamins de monestirs benedictins, Carp. 26, perg. 718. Facilitat per Albert Trilla Vilaró].

[343] Les excavacions arqueològiques van fixar l'abandonament de la capella de Sant Llorenç entre els segles XII i XVII (Del Fresno i Socorregut 2019, p. 42). El 1364, però, Guillem Mascaró, beneficiat de la capella, va establir a Pere Morató del mas de la Senabra el puig de Sant Llorenç amb les cases allà existents. Aquest fet fa pensar que el puig ja es trobava abandonat al segle XIV [AHBSF, Fons parroquial de Santa Margarida i els Monjos, 710.135 (20), Causa entre Antoni Bellver, rector de Santa Margarida, i Bartomeu Raventós, pagès de la Sanabra, 1621, fol. 9].

el cas de Santa Maria, el religiós ocupava probablement la casa adossada a la capella, enderrocada envers el 1980, i que podria correspondre's a l'edifici esmentat en la documentació del segle XIX com la casa dels Frares (Fig. 148).[344] Pel que fa a Sant Llorenç, es desconeix l'espai on vivia el beneficiat, si bé podria haver format part de l'esmentat nucli de les Malloles. A nivell d'hipòtesi, doncs, es pot plantejar que tots dos temples haguessin arribat a aglutinar un petit nucli de població al seu voltant, per bé que en el cas de Sant Llorenç això resulta més insegur.

Figura 148. Edifici annex a Santa Maria de la Senabra, avui desaparegut, l'any 1979. Podria correspondre al lloc on vivien els beneficiats de la capella durant els segles medievals. (Arxiu fotogràfic Estudi Hèlix, 1979).

A la Senabra, a més, existeixen un seguit de masies que testimoniarien l'existència d'un poblament dispers en aquesta àrea. Una d'elles és Cases Blanques, situada entre Penyafort i Santa Maria de la Senabra. La primera referència d'aquest mas data del 1201, quan Berenguer de Senabra va establir a Guillem de Cases Blanques i Ermessenda una vinya i un marge d'oliveres a les Malloles.[345] Ballestar és també una altra masia propera, que és documentada al segle XIII, quan en les afrontacions d'uns honors s'esmenta a Guillema de "Belestar."[346] Actualment, l'edifici es troba en ruïnes, per bé que al seu interior es conserven restes d'arcs de factura

[344] AHBSF, Fons parroquial de Santa Margarida i els Monjos, Compliment Pasqual. 710.40 (9). Llibreta de compliment Pasqual de 1876-1897.
[345] ACA, ORM, Monacals, Pergamins de monestirs benedictins, Carp. 26, núm. 718. Facilitat per Albert Trilla
[346] ACB, 4-130-121.

gòtica.[347] Finalment, també cal tenir en compte que al sud de la Senabra, al conegut com a fondal de Borrelleres, s'han localitzat també traces del que podria haver estat un hàbitat troglodític de cronologia medieval.[348]

MOJA

La primera notícia documental del lloc de Moja data del 981, quan es produeix una venda de terra a l'indret (Baiges i Puig 2019, doc. 759). La torre de Moja, encara dempeus, també està àmpliament documentada a inicis del segle XI arran de les disputes pel seu domini, que finalment va recaure en el monestir de Sant Cugat del Vallès (Rius 1945, doc. 431, 432, 437, 439, 441, 460). Es tracta d'un edifici de planta circular, que presenta uns 14 metres d'alçada i que podria datar-se del segle X (Catalunya Romànica 1992a, p. 154).

Figura 149. A l'esquerra, la torre de Moja en procés de restauració. A la dreta, l'església romànica de Sant Jaume de Moja (M. Díaz Ros 2021).

A uns 60 metres de la torre de Moja i en una cota una mica més elevada, s'aixeca l'església de Sant Jaume, inicialment dedicada a Sant Cugat (Fig. 149). Aquest temple apareix citat per primera vegada el 1098 quan el papa Urbà II en confirmà la seva propietat al cenobi de Sant Cugat del Vallès (Rius 1945, doc. 774). Atenent al seu estil romànic (Fig. 149), la seva construcció s'associa a una obra "ancorada en les formes arquitectòniques del segle XI, però probablement construïda ja al segle XII" (Catalunya Romànica 1992a, p. 152). El fet d'estar situada en el punt més elevat de l'entorn planteja la possibilitat de tenir un origen anterior a la torre de Moja, ja que habitualment són les construccions defensives les que ocupen els espais més alts, en detriment dels espais religiosos o d'hàbitat.

[347] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia]. El Bellestar [consulta: 3/09/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/4887
[348] Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* [en línia]. Fondal de Borrelleres [consulta: 2/09/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/4910 .

Pel que fa als indicis de poblament a la zona, l'any 1011 s'esmenta l'existència de "cases" a la torre de Moja (Rius 1945, doc. 432). El lloc torna a ser mencionat el 1108, quan després de la ràtzia almoràvit el comte Ramon Berenguer va dotar de privilegis i exempcions als pobladors del terme d'Olèrdola, entre els quals, els habitants del lloc de Moja (Rius 1945, doc. 801).

És a finals d'aquest segle, però, quan es localitza la primera referència d'un nucli concentrat a l'indret: en l'establiment d'una parellada de terra el 1197 es qualifica Moja com a "villa" (Rius 1945, doc. 1218). De fet, les fonts més modernes, com els capbreus de la pabordia del Penedès de Sant Cugat del Vallès, ens mostren Moja com un nucli habitat que a finals del segle XVI disposava de diversos carrers, una bassa comuna i un portal anomenat del Bon Consell.[349]

Pel que fa a la morfologia del nucli, aquest ha patit en els últims dos segles transformacions que n'han alterat substancialment el traçat. La primera alteració es deu a la construcció d'una nova església parroquial, a finals del segle XIX, que es va adossar al temple romànic. La segona modificació important, en canvi, va consistir en l'enderroc d'un seguit d'edificis al sud de la plaça de l'Església a mitjans del segle XX per obrir un carrer i construir equipaments municipals (Fig. 150).

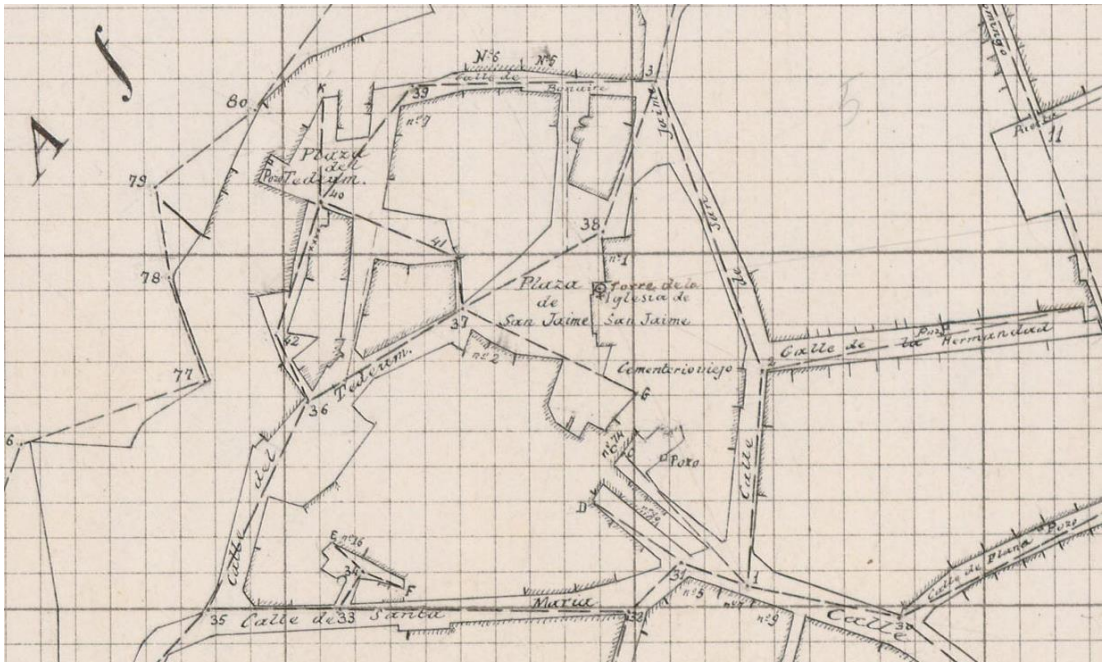

Figura 150. Detall d'un plànol de Moja de l'any 1914. S'hi pot observar la nova església parroquial i els edificis del sud de la plaça, actualment desapareguts.[350]

[349] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, núm. 1400. Capbreu de la pabordia del Penedès del monestir de Sant Cugat del Vallès, 1591-1598, fol. 19, 8.
[350] Arxiu del IGN, *Planos de población (1870-1950)*, Olèrdola (1914). Disponible mitjançant el Centre de Descàrregues de l'institut: https://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp#

Per tot plegat, doncs, resulta difícil identificar possibles traces de la morfologia medieval al nucli de Moja. Avui, únicament es pot constatar que la seva torre es troba parcialment envoltada d'edificacions, segurament a causa de la seva capacitat d'atracció com a element nucleador.

SANT PERE MOLANTA

L'alou de "Palatio Moronta" s'esmenta per primera vegada el 966 en el testament del comte Miró (Baiges i Puig 2019, doc. 528). El 992, en l'acta de dotació de Sant Miquel d'Olèrdola, s'esmenta com a sufragània l'església de Sant Pere, que diversos autors han identificat amb la de Sant Pere Molanta (Muntaner 1995; Catalunya Romànica 1992a, p. 154). Tanmateix, la primera notícia segura de l'existència d'un temple data de l'any 1010, quan es feu lectura sacramental del testament d'Adalbert en l'altar de "s. Petri apostoli Dei, cuius basílica sita est in comitatu Barch, in terminio et accessu de Penites, in confino de Olertula, in locum ubi dicunt Palacium Moranta" (Rius 1945, doc. 432). L'església és novament esmentada el 1036 i el 1069 (Feliu i Salrach 1999, doc. 249; Baucells et al. 2006, doc. 1460). No és té constància, però, que Sant Pere agrupés població al seu voltant. L'actual nucli de població, de fet, se situa 500 metres al nord i sembla tenir uns orígens clarament atribuïbles als segles XVIII i XIX.[351]

Figura 151. La masia de Porroig o Puig-roig al terme municipal d'Olèrdola. El seu aspecte actual és fruit de remodelacions d'època més moderna i és difícil apreciar-hi vestigis medievals (A. Esteves, 2013).

Al nord-oest de Sant Pere, a tocar del punt on es creuen l'autopista AP-7 i l'autovia C-15, s'hi aixeca la masia de Puig-roig (Fig. 151). Aquest mas apareix documentat en diverses ocasions al llarg del segle XII, la primera el 1122[352] i la segona, el 1141 (Mas 1914, doc. 1514). El 1160 es descriuen les terres de Puig-roig, que ja se situaven a tocar del camí que duia cap a Vilafranca

[351] Sant Pere correspondria al que Josep Colomé defineix com a "nuclis de colonització vitícola" (Colomé 2019, p. 55).
[352] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 108, doc. 272.

(Papell 2005, doc. 91). El 1196 es documenta un tal Pere de Puig-roig, que va cedir els drets del castell de Terrassola a l'orde de l'Hospital (Llorac 2003b, p. 184), i el 1281 torna a aparèixer esmentada la casa de Puig-Roig.[353] Aquesta masia, però, no es trobava plenament isolada, si no que al seu entorn n'existia com a mínim una altra, que el 1160 era coneguda com el "manso Sedis" i que avui ha desaparegut (Papell 2005, doc. 91).

FERRAN

Tot i que en l'actualitat el topònim de Ferran descriu un petit nucli del terme d'Olèrdola, en època medieval es coneixia amb aquest nom una fortalesa, avui desapareguda. L'alou de Ferran apareix documentat per primer cop el 1035, en les afrontacions de la quadra de l'Arboçar (Baucells et al. 2006, doc. 525). A mitjans del segle XI se cita per primera vegada l'existència del castell de Ferran, el qual apareix documentat en diverses ocasions al llarg dels segles XI i XII (Papell 2005, doc. 91, 119, 385; Rius 1945, doc. 1196, 1328, 1332; Casanovas 1992, doc. 5). Tot i tractar-se d'una fortalesa menor, el 1141 se cita el seu terme com a referència territorial (Mas 1914, doc. 1514), i el 1295 es documenta que comptava amb una església dedicada a Santa Maria (Miret 1987, doc. 9).

Tanmateix, aquesta fortalesa no ha arribat al nostres dies i la seva localització resulta incerta. La memòria oral situa el castell a tocar de la carretera N-340, en un espai conegut com La Torrota. En aquest punt, és on es conservava material constructiu divers, que va ser emprat, en una data indeterminada, per la construcció de la masia de Cal Torrents, al nucli de Ferran.[354] Respecte als orígens d'aquest nucli, no se'n tenen notícies conegudes. Actualment està compost per tres masies de planta basilical i elements arquitectònic d'època moderna, però sense cap indici d'una ocupació anterior.

VALLMOLL

Tal com indicava Carolina Batet, Vallmoll era un dels llocs més citats en la documentació del segle X per l'àrea penedesenca, fins al punt d'aparèixer esmentat fins a vint-i-dos cops en la documentació (Batet 2005, p. 61). La primera referència a aquest topònim data de l'any 975 en una venda de terres (Baiges i Puig 2019, doc. 638), per bé que el primer esment a l'existència d'un hàbitat al lloc és de l'any 980. En aquesta data, Ermengarda va vendre a Joan unes terres al lloc de "Valle Molle" per cent sous que incloïen cases amb cort i una torre, possiblement en

[353] ACAP, 69 - 14 - T.

[354] Tríade Serveis Culturals, 2001. *Mapa del Patrimoni Cultural d'Olèrdola Penedès* [en línia]. Cal Torrents de Ferran. [consulta: 20/12/2023]. Diputació de Barcelona. Disponible a: https://patrimonicultural.diba.cat/element/cal-torrents-de-ferran

referència a la torre de Flodevara, documentada un any després al mateix indret (Baiges i Puig 2019, doc. 758). Vint anys després, una altra Ermengarda va vendre a Matfred "casas cum solos et superpositos et curtes et foveas, et terras cultas vel incultas, et pratis cum pascuis, et terras pariterque cum vineas" també al lloc de Vallmoll (Baiges i Puig 2019, doc. 1525).

Segons Carolina Batet, entre l'any 975 i l'any 1000, cinquanta-dues persones posseïen alguna propietat a Vallmoll. Això podria indicar una alta ocupació d'aquest espai, almenys a finals del segle X (Batet 2008, p. 204-205). També s'ha observat que entre els anys 981 i 984 es va produir un procés de concentració de la propietat per part de Gondfered, que va adquirir terres a l'entorn del camí i de la riera (Arnabat i Vidal 2008, p. 79).

Respecte la localització d'aquest assentament, diversos autors l'han situat al nord o a l'oest de Vilafranca, entre aquesta vila i la muntanya de Sant Pau (Batet 2008, p. 204; Arnabat i Vidal 2008, p. 77). Ara bé, hi ha dos documents que permeten precisar millor la seva ubicació. El primer és una venda de terres al lloc de l'any 996. Es descriu que afrontaven al nord amb la Calbera [no identificada], a l'est amb Palacio Moranta [Sant Pere Molanta], al sud amb Santa Digna [sud-oest de Vilafranca] i l'oest amb la torre Dela [avui el centre de Vilafranca] (Feliu i Salrach 1999, doc. 29). El segon document que aporta informació sobre la localització de Vallmoll és també una venda de terres del lloc, en aquest cas de l'any 1057. En ella s'especifica que les terres afrontaven a l'est amb el Puig Manfred [no identificat], al sud amb Santa Digna, a l'oest amb la torre Dela i al nord amb Sant Valentí de les Cabanyes i el puig de Castellmòs [actual muntanya de Sant Jaume] (Feliu i Salrach 1999, doc. 487, 1888).

En tots dos casos, les afrontacions són força similars i semblen indicar que la zona considerada com a Vallmoll es situaria al nord de Vilafranca, per bé que els límits són imprecisos. D'altra banda, el mapa topogràfic actual de l'ICGC encara mostra la pervivència del topònim Vallmoll a l'est de Vilafranca, a la zona del Molí d'en Rovira, juntament amb el de Magrinyà (també d'ascendència antiga). El topònim de Vallmoll, doncs, sembla que podria referir-se a una zona àmplia, que comprendria el nord de l'actual Vilafranca des de les muntanyes de Sant Pau i Sant Jaume fins a les proximitats de Sant Pere Molanta.

Al llarg del segle XI les notícies escrites segueixen mostrant Vallmoll com un espai amb força poblament, com ho demostren diversos documents d'entre els anys 1056 i el 1065, en què les terres s'acompanyen de cases, casals i corts. (Feliu i Salrach 1999, doc. 487, 488; Baucells et al. 2006, doc. 908, 1080). Cal destacar, però, un testament de l'any 1065 on s'esmenta:

> "ipsum meum alodium quod habeo in termine de Olerdula in loco quem dicunt Valle Mollis id sunt, terris et vineis et casis et pratis et aqualis et aquis exceptus ipsas vineas

> qui sunt ad ipsos ortis et illas vineas qui sunt tres ipsa **villa** quos ego dedi sive ad filia mea" (Baucells et al. 2006, doc. 1080).

L'esment de la paraula "villa," per aquesta cronologia, és poc clar. Com ja s'ha esmentat, les "villae" solien fer referència a les divisions territorials anteriors a les parròquies i als termes castrals (Mauri 2006, p. 132-146). No és fins al segle XII que aquest mot fa referència d'una forma clara a un nucli concentrat (Farías 2011, p. 210). Per tant, sense evidències arqueològiques, és difícil determinar si a mitjans del segle XI Vallmoll constituïa un nucli concentrat.

A partir del segle XII, però, les referències escrites a Vallmoll desapareixen progressivament. Carolina Batet apuntava que la manca d'evidències podria indicar la desaparició o el declivi d'aquest espai de poblament, juntament amb d'altres assentaments com Torres Beces o Vitrà (Batet 2005, p. 66). Afortunadament, en els últims vint anys les dades escrites sobre el lloc han incrementat. Tot i que és evident un declivi en el nombre de cites documentals, sí que podem confirmar la pervivència del poblament dispers pels segles XII i XIII a l'indret de Vallmoll.

El 1152 Guillem de Castellví va cedir a Ramon d'Arsenda un mas al terme de Vallmoll, al lloc de Mal Granada (Baiges i Salrach 2010, doc. 950). Un anys més tard, el 1200, Bernat, clergue de Vilafranca, va donar a Santes Creus el mas que tenia a Vallmoll, prop de l'honor que era sobre el camí de Vallmoll a Santa Digna, del qual el monestir n'aconseguiria els drets anys després. Tretze anys més tard, el matrimoni de Ramon Ricart i Benencasa van vendre al mateix cenobi una peça de terra al mas Ricard, a la quadra de Vallmoll, que limitava directament amb les parets de la masia (Papell 2005, doc 410, 417, 444, 451, 524, 542, 572).

Aquestes notícies indiquen que el topònim de Vallmoll va seguir delimitant una àrea de poblament dispers almenys fins al segle XIII. Tanmateix, no podem confirmar si amb anterioritat hi havia existit algun nucli concentrat, ni quin va ser el grau de despoblament que hauria pogut patir el lloc. El que si que podem apuntar, però, és que la localització de Vallmoll entre dues poblacions importants entre els segles XII i XIII, com Vilafranca i la Granada, deuria fer poc viable la creació d'un nucli en aquest indret.

SANTA DIGNA

Actualment, el nom de Santa Digna defineix algunes zones del barri de la Girada de Vilafranca, que va ser urbanitzat a principis d'aquest segle. El topònim fa referència a l'antiga església de Santa Digna, avui desapareguda, que se situaria entre les actuals poblacions de Vilafranca i Sant Miquel d'Olèrdola. N'ha perviscut la creu que en porta el nom, erigida en època baix-medieval

per senyalitzar el límit oriental del terme vilafranquí i actualment integrada dins de la trama urbana.

Santa Digna apareix documentada per primer cop l'any 978, quan s'esmenta la "via qui pergit a Sancta Digna" (Baiges i Puig 2019, doc. 700). Tanmateix, l'existència d'una església no es confirma fins a l'any 992 (Baiges i Puig 2019, doc. 1150). Sis anys després, el 998, el prevere Todemon feia testament i especificava:

> "concedo ad domum Sancte Crucis et ad Sancte Eulalie omnia quantum habeo in alodio de Sancta Digne, in Penitense: casa cum terras et vineas, cum pane et vino, tam de vetere quam de novo, et tonnas II et cubo I et parilio I de bubus cum suo apeiro et cum sua rastelada" (Baiges i Puig 2019, doc. 1440).

Aquesta és una de les poques referències a un espai habitat als entorns de l'església de Santa Digna i només s'esmenta un sol habitatge, possiblement isolat. L'any 1000 es torna a mencionar l'existència de cases, aquest cas entre Vallmoll i Santa Digna (Baiges i Puig 2019, doc. 1525). Les poques referències escrites com a espai d'hàbitat, doncs, porten a pensar que l'espai no era excessivament poblat i que hi ha poques possibilitats que l'església aglutinés cases al seu entorn.

A finals del segle XIII, però, sí que es documenta al costat de la "capella" de Santa Digna un castell.[355] Es tracta d'un cas peculiar, ja que amb anterioritat al 1294 no se'n té cap notícia. Així, doncs, es pot suposar que la construcció d'aquesta fortalesa deuria produir-se entre els segles XII i XIII i que deuria tractar-se d'una fortificació menor, similar a una *domus*.

MAGRINYÀ, LA TORRE DEL BOTANET I SANTA MARIA DELS HORTS

El lloc de Magrinyà apareix documentat per primera vegada l'any 984 quan els esposos Plàcid i Riquil·la van donar a l'església de Sant Miquel de Barcelona diverses terres amb una cova al lloc del Papiol i de Magrinyà, al terme d'Olèrdola (Baiges i Puig 2019, doc. 842). És, però, en la donació que van fer Joan i Susana el 997 al monestir de Sant Cugat quan es facilita major informació sobre el lloc. El matrimoni va donar al cenobi les cases on residien amb una torre, terres i vinyes al lloc de Magrinyà, fet que permet assegurar que es tractava d'un espai d'hàbitat i que comptava amb almenys una estructura defensiva (Rius 1945, doc. 324).

[355] ACB, 4-133-5b / ACB, 4-40-4.

Al llarg dels segles XI i XII es produeixen diversos esments al lloc,[356] si bé és novament a principis del segle XIII quan es torna a obtenir informació més detallada. El 1205 es produeix una concòrdia entre el monestir de Sant Cugat del Vallès i Ramon Calders sobre la dominicatura de Magrinyà. En aquesta s'acorda que els habitants del lloc treballaran els honors de l'abat de Sant Cugat quan sigui necessari i que Ramon de Calders i la seva dona Elisenda tindran perpètuament la seva casa a la "vila" de Magrinyà, amb els farraginals que hi ha sota el nucli (Rius 1945, doc. 1260). L'esment d'una vila en aquesta cronologia permet plantejar l'existència d'un nucli concentrat, potser a l'entorn d'una torre, que hauria estat habitat com a mínim entre els segles XII i XIII.

A la Baixa Edat Mitjana no es localitzen referències de poblament concentrat al lloc. El 1378 s'esmenta la quadra de Magrinyà[357] i en el capbreu de la cambreria de Sant Cugat del Vallès del 1495 s'esmenta el topònim per denominar l'espai on se situen diverses terres. [358] Possiblement, doncs, al segle xv el nucli ja havia deixat d'estar poblat.

Respecte a la seva ubicació, les dades disponibles suggereixen que Magrinyà es localitzaria a l'est de Vilafranca i al nord de Sant Miquel d'Olèrdola, a les proximitats del castell de Font-tallada, actualment conegut com de la Barquera. De fet, el topònim Magrinyà encara es conserva en els mapes topogràfics a escala 1:5.000 de l'ICGC, per designar els afores del barri vilafranquí d'en Molí d'en Rovira. A partir de diversa documentació parroquial, però, Remei Vendrell identificava Magrinyà d'una forma més concreta, en el tossal entre els masos de la Torreblanca i Mas Rabassa,[359] a l'extrem septentrional de la Serreta que s'aixeca al sud-est de Vilafranca i al nord de Sant Miquel d'Olèrdola (Vendrell 1993, p. 53).

Hi ha, però, una notícia històrica discordant, que planteja dubtes sobre la localització de Magrinyà en el lloc que fins ara apuntàvem. El 1285 es documenta per primera vegada l'església de Santa Magdalena, que el 1295 és esmentada com l'"altari sancte Marie Magdalene de Magrinyà" (Miret 1987, doc. 8, 9). Aquest temple, que va sobreviure fins al segle XIX, se situava en un punt indeterminat al nord del centre històric de Vilafranca (on encara es conserva el carrer de Santa Magdalena), just davant del corriol de Font-tallada (Catalunya Romànica 1992a, p. 61). Per tant, si l'església de Santa Magdalena s'ubicava a Magrinyà, sembla incompatible que l'àrea de Magrinyà fos també al sud de Vilafranca. És necessària, doncs, una major recerca per poder fixar-ne la seva localització amb precisió.

[356] El 1021 s'esmenta una vinya a Magrinyà (Rius 1945, doc. 481), el 1023 es docuemnta que el lloc era sota domini de Sant Cugat del Vallès (Rius 1945, doc. 486) i el 1161 se cita en unes afrontacions (Rius 1945, doc. 1039).
[357] ACAP, 20-17-T2-24.
[358] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, núm. 1247, fol. 1, 4, 5, 6.
[359] Aquest mas apareix documentat el 1337 [ACAP, 65 – 1 – S].

Entre Vilafranca i Olèrdola, a les proximitats de Santa Digna, s'aixecava també la torre del Botanet, esmentada una única vegada el 1058, en el testament de Seniol (Alturo 1985, doc. 70). Tot i que la torre va desaparèixer, el topònim va perviure almenys fins al segle XV. En el capbreu de la cambreria de Sant Cugat del Vallès del 1495 s'esmenten nombroses terres al lloc del Botonet, al territori de Vilafranca. [360]

A les proximitats d'on deuria situar-se la torre del Botanet, s'aixeca encara avui l'església romànica de Santa Maria dels Horts (Fig. 152). Es conserva poca informació històrica del seus orígens i no apareix documentada per primera vegada fins el 1285, en el testament de Gerarda, muller de Ferran de Vilafranca, que hi deixà tres sous (Miret 1987, doc. 7). Tanmateix, degut al seu estil romànic, se li pot atribuir un origen anterior.

Figura 152. Església romànica de Santa Maria dels Horts, al municipi de Vilafranca del Penedès (M. Díaz Ros 2020). El temple consta d'una sola nau amb absis semicircular amb una finestra de doble esqueixada al centre. El campanar d'espadanya és d'època posterior.

CASTELL DE LA FONT-TALLADA I SANT SEPULCRE

El castell de la Font-tallada s'associa a les restes arqueològiques que actualment es coneixen com el castellot de la Barquera, al sud del nucli de Sant Pere Molanta (Catalunya Romànica 1992a, p. 156). La torre de la Font-tallada apareix documentada per primera vegada el 1001 quan el matrimoni de Lunes i Ermogigia van permutar amb l'abat Odó de Sant Cugat del Vallès

[360] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, núm. 1247, fol. 5.

l'alou del lloc de la Font-tallada, que incloïa cases, corrals, terres, vinyes i una torre amb edificacions. Aquell mateix any, el matrimoni de Rossell i Igulo van permutar també amb el mateix abat les cases, corrals i terres a tocar de la torre de la Font-tallada (Rius 1945, doc. 358, 359). La documentació deixa clar, doncs, que entre els segles X i XI aquest era un espai habitat, si bé no es pot constatar l'existència d'un nucli concentrat.

L'alou de la Font-tallada apareix documentat novament el 1035 i el castell homònim el 1054, quan Mir Llopsanç el va deixar en testament a Bernat Ermenard (Baucells et al. 2006, doc. 525, 850). Com la resta del terme d'Olèrdola, el lloc va veure's afectat per l'atac almoràvit del 1107, de manera que el comte Ramon Berenguer va dotar de privilegis als pobladors que s'hi establissin (Rius 1945, doc. 801).

El 1205 el camí que portava a la Font Tallada i al mas de la Cotina van esdevenir els límits que dividien la dominicatura de Magrinyà en dues zones: al nord, aquella on l'abat de Sant Cugat podia exigir diversos drets, i el sud, que quedava sota influència de Raimon de Calders i Elisenda (Rius 1945, doc. 1260).[361]

A tocar del castellot de la Barquera o de Font-tallada s'hi aixeca l'església del Sant Sepulcre, esmentada per primer cop el 1058, quan Seniol va deixar en testament "ad ecclesia qui est edificata in onore Sanctum Sepulcrum Domini proper ipsa Tallada ipso solario et mansiones et curtes et terra qui es circuitu et hodie est terminata et insulas qui sunt prope ipso torrente" (Alturo 1985, doc. 70). L'edifici actual, d'una sola nau, planta circular i cúpula semiesfèrica és possiblement el mateix que apareix documentat ja al segle XI. L'església apareix com a possessió del Sant Sepulcre en la confirmació emesa pel papa Honori II el 1128 i també en la butlla d'Alexandre III del 1164 (Jaspert 1991, p. 104-106). No es tenen referències sobre si el temple va aglutinar cap tipus d'hàbitat al seu entorn, més enllà del mas que se li adossa, que apareix documentat en el capbreu de la cambreria del Penedès de Sant Cugat del Vallès del 1495, quan es trobava en mans de Pere Raventós.[362] En el mateix document també s'esmenta la masia veïna de la Torre Blanca, en mans d'Antoni Venrell, de Vilafranca.[363]

[361] En el capbreu de la cambreria de Sant Cugat del 1495s'esmenta el camí que duu al castell de la Font-tallada, el qual travessava la zona de Magrinyà [ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, núm. 1247, fol. 6]. És probablement el mateix camí que s'esmenta en la concòrdia del 1205 entre Sant Cugat i Raimon de Calders i Elisenda. A peu d'aquest camí s'hi trobava el mas de Joan Casanovas, que havia passat a mans de Antoni Venrell.

[362] ACA, ORM, Monacals-Hisenda, Volums, núm. 1247, fol. 4.

[363] Ibídem, fol. 6.

VILADELLOPS

Al sud del terme de Vilafranca i a l'est del castell d'Olèrdola, en una àrea planera, s'hi localitza el nucli de Viladellops. El primer esment documental del lloc data del 976, quan el matrimoni d'Alvar i Bonadona van donar a Sant Cugat les terres, les vinyes, les cases i els corrals al nord de Viladellops (Baiges i Puig 2019, doc. 651). Uns anys més tard, el 992, Enengó Bonfill i Ervigi, marmessors del jutge Teudiscle, van donar a Sant Cugat del Vallès i Sant Pere de les Puel·les l'alou i la vila de Viladellops. Aquesta donació incloïa també el terme, les terres, les cases i les corts, així com "ipsa ecclesia que infra est et altaria venerata, vel et cum universis edificiis" (Rius 1945, doc. 277; Baiges i Puig 2019, doc. 1144). Per bé que és evident que el lloc estava poblat, l'esment d'una "villa" en una cronologia tant primerenca no equival a l'existència d'un nucli concentrat d'hàbitat. Tal com apuntava Alfred Mauri, el terme "villa:"

> "es refereix a demarcacions ben definides, de superfície notable i entre les quals segurament l'exemple de Viladellops no seria de les més grans, i que se situen dins un marc més ampli que en uns casos és el terme castral (a la dreta del Llobregat), i en altres, ocasionalment, el terme d'un palau (als dos Vallès i Maresme)" (Mauri 2006, p. 146).

Figura 153. A l'esquerra, la torre de Viladellops, possiblement aixecada al segle XI. A la dreta, l'església de Sant Joan, documentada per primera vegada l'any 992 (M. Díaz Ros 2021).

La demarcació de Viladellops comprendria més de 8 km^2 que inclourien terres, habitatges i l'església de Sant Joan, encara avui conservada (Mauri 2006, p. 139). La torre que hi ha al lloc, en canvi, no apareix esmentada, fet que podria indicar que s'aixequés amb posterioritat al segle X (Fig. 153). Jordi Bolòs, de fet, va datar el seu origen al segle XI, atenent a l'aparell de pedres irregulars, arrenglerades, però poc treballades (Catalunya Romànica 1992a, p. 156).

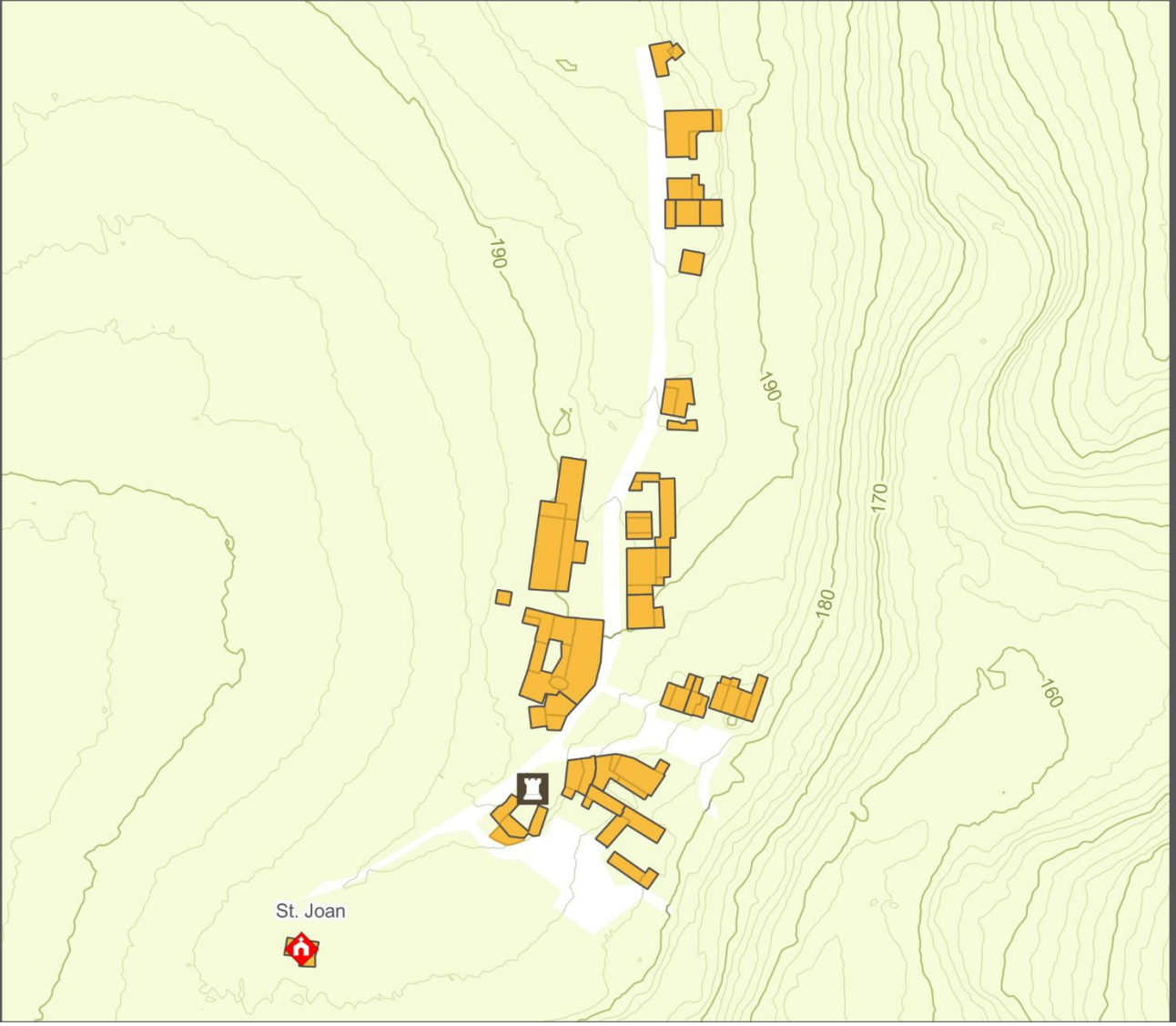

Figura 154. Nucli actual de Viladellops i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Viladellops és també esmentat al llarg del segle XI en diverses ocasions però cap d'elles permet confirmar l'existència de cap nucli d'hàbitat (Rius 1945, doc. 382, 486; Baucells et al. 2006, doc. 525). El lloc figura entre aquells cridats a repoblar en la carta de població del terme del castell d'Olèrdola, atorgada pel comte Ramon Berenguer després de l'atac almoràvit del 1107 (Rius 1945, doc. 801). El 1297 Viladellops continua sent definit com un "lloc",[364] de manera que no pot confirmar-se l'existència de cap agrupació d'hàbitat.

En l'actualitat, Viladellops és un nucli molt poc compacte, alineat a l'entorn d'un sol carrer i que mostra habitatges formats per l'agregació de mòduls i disposats de forma alveolar entre ells (Fig. 154). La torre s'integra dins l'entramat urbà, mentre que l'església de Sant Joan se situa a l'exterior del nucli, al sud-oest. Donats els pocs indicis que permeten confirmar l'existència d'una agrupació d'hàbitat i a la morfologia actual del lloc, s'ha optat per no incloure'l a la mostra de nuclis analitzats.

[364] ACA, Gran Priorat, Armari 17, pergamí 117.

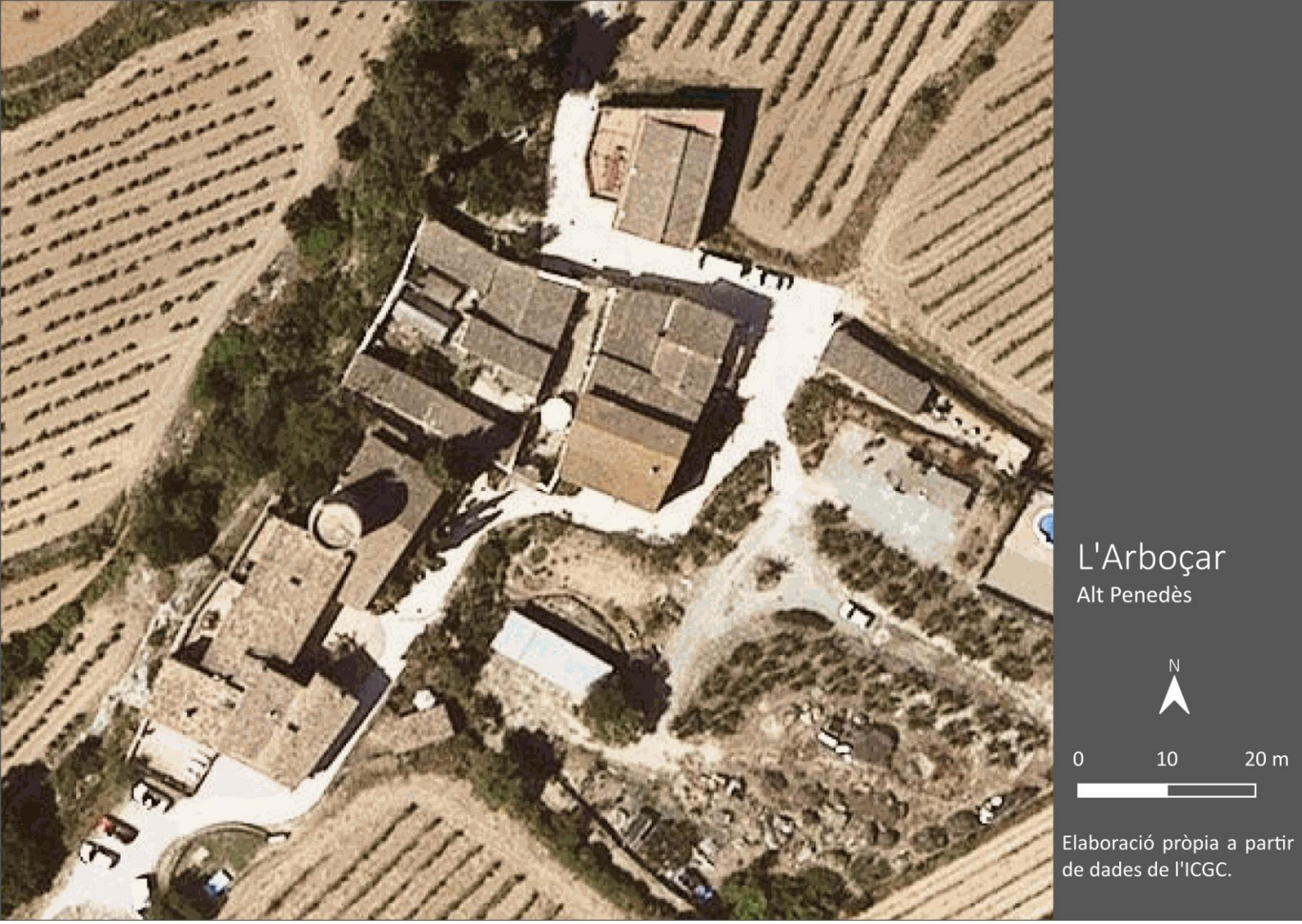

Figura 155. Nucli actual de l'Arboçar de Baix i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

L'ARBOÇAR

L'any 1035 els comtes Ramon Berenguer i Almodis van establir la quadra de l'Arboçar, al terme del castell d'Olèrdola, als esposos Ferriol i Bonadona. L'objectiu era que construïssin al lloc cases i una torre, així com que explotessin les seves terres (Baucells et al. 2006, doc. 525). Cal esperar al segle XIII, però, per tornar a tenir notícies del lloc. El 1221 s'esmenta a Bernat d'Arboçar[365] i el 1291 els esposos Bernat, del castell de l'Arboçar, i Gueralda van vendre a Guilló Bages una casa al lloc. L'habitatge termenava amb la resta de cases dels venedors, així com amb la casa de Guillem Gomà, la de Raimon Cantallops i el camí públic.[366] Pot constatar-se, doncs, que al segle XIII existia a l'Arboçar una fortificació i un nucli, tal i com s'havia ordenat en la carta de poblament del segle XI. Aquesta agrupació de cases és probable que correspongui a l'actual barriada de

[365] ACA, Cancelleria, Pergamins, Jaume I, Sèrie general, número 181.
[366] ACB, 4-141-4.

l'Arboçar de Baix, on es conserva una torre d'origen medieval, així com un seguit de cases que s'apinyen al seu voltant (Fig. 155).

SANTA SUSANNA

A l'extrem més oriental del terme d'Olèrdola s'aixeca l'antic caseriu de Santa Susanna, documentat a mitjans del segle XII quan Ramon de Ribes i Sibil·la van concedir aquest puig a Berenguer d'Avinyó perquè hi bastís una fortalesa i diverses cases (Catalunya Romànica 1992a, p. 38; Miró 1983, p. 22). Tanmateix, no es tenen més notícies del lloc fins al segle XIV (Miró 1983, p. 22).

Actualment, el nucli de Santa Susana es troba despoblat, però es preserva dempeus al damunt d'un roquissar. S'hi conserva una torre quadrangular i tot de cases apinyades al seu voltant, en una espècie de nucli fortificat. Aquesta morfologia encastellada permet plantejar un possible origen medieval, de manera que el lloc s'ha inclòs en la mostra d'estudi.

LES GUNYOLES

A finals del segle X són abundants els esments de cases, corts i edificacions al lloc de les Gunyoles (Baiges i Puig 2019, doc. 703, 711, 760, 1129). En la dotalia de Sant Miquel d'Olèrdola del 992 s'esmentava l'església sufragània de Sant Salvador, sovint associada a Sant Salvador de les Gunyoles però que també podria fer referència al temple homònim del sud de Vilafranca (Baiges i Puig 2019, doc. 1181). El 1160 es documenta per primera vegada el comanador de la comanda hospitalera de les Gunyoles (Font 1969, doc. 115) i a principis del segle XIII apareix documentada la parròquia de Sant Salvador (Rius 1945, doc. 1289). Tot i així, no s'ha pogut documentar l'existència d'un nucli al voltant d'aquest temple amb anterioritat al segle XIV.

En l'actualitat, al centre històric de les Gunyoles es conserva el casal popularment conegut com el castell, que compta amb una torre de possible origen romà que va ser reaprofitada durant època medieval. Aquesta fortificació es troba al punt més alt del nucli, amb la plaça del poble al davant i l'església de Sant Salvador a un costat (Fig. 156). Pel que fa al parcel·lari, hi predominen els habitatges formats per l'agregació de mòduls, de manera que es genera un traçat viari irregular, on no pot identificar-se cap trama. Així doncs, en base a aquesta morfologia urbana compatible amb el període d'estudi (segles X-XIII) i a les referències escrites del lloc, s'ha inclòs el nucli de les Gunyoles en la mostra d'estudi com un nucli d'existència hipotètica.

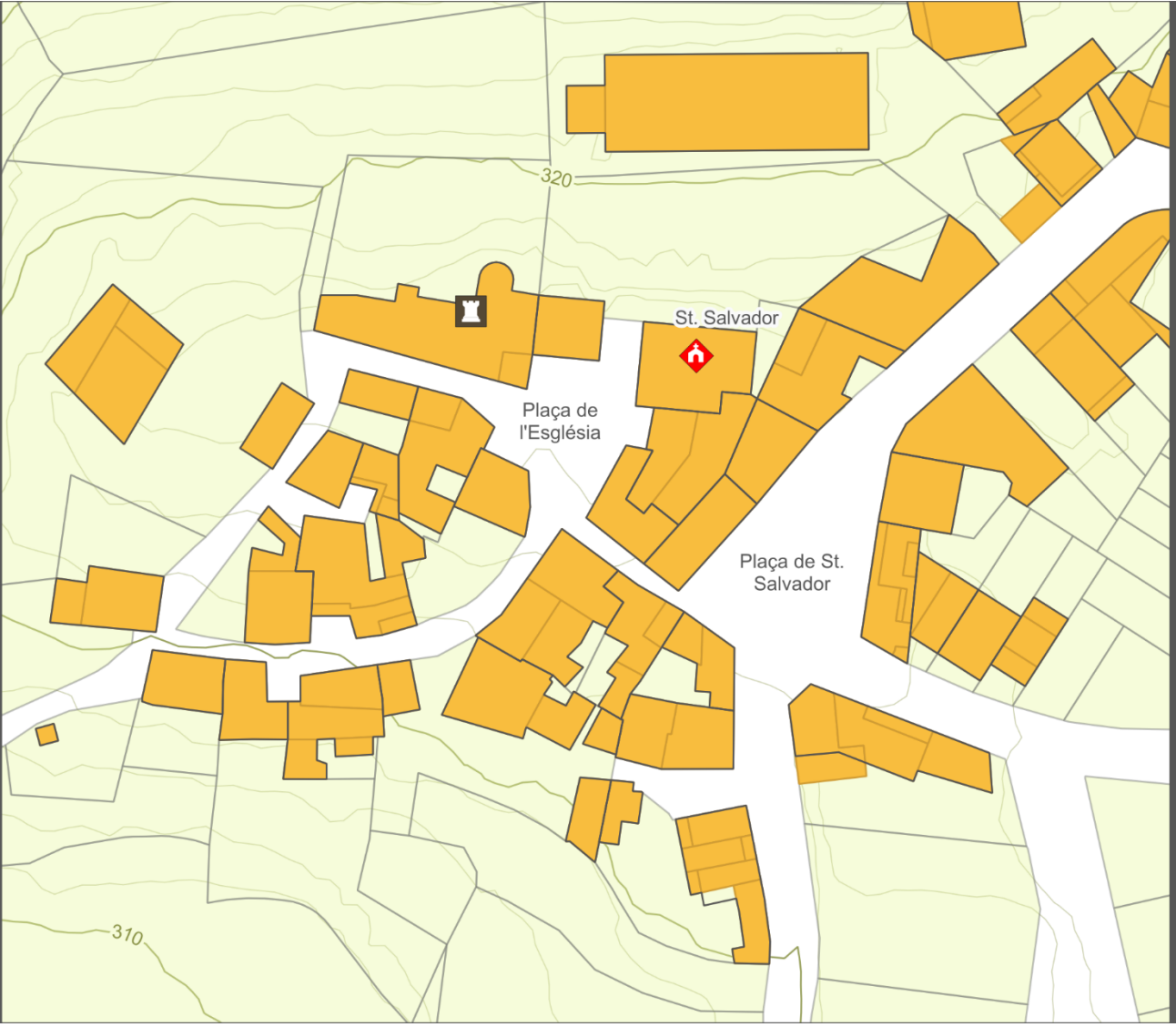

Figura 156. Nucli actual de les Gunyoles i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

SANT CUGAT SESGARRIGUES

L'origen del poble de Sant Cugat ha estat tradicionalment associat a la torre de Ventallols, topònim documentat per primera vegada l'any 987 (Baiges i Puig 2019, doc. 931). La primera notícia sobre la fortificació, però, data del 1018, quan Hug va donar al seu fill Bonfill la torre de Ventallols amb el seu alou, cases, fonts, corts i edificis (Papell 2005, doc. 7). La fortalesa és novament esmentada el 1029.

El 1075 es fa referència a l'indret de "s. Cucugatis de Garrigas sive Ventaiols" (Baucells et al. 2006, doc. 437), fet que indica que Sant Cugat i Ventallols es consideraven com el mateix indret. En aquesta mateixa data, Pere va fer donació al monestir de Sant Cugat del Vallès de l'alou on vivia amb tres masos, les cases, els casals i una torre, així com les cases que tenia a l'església de Sant Cugat Sesgarrigues (Rius 1945, doc. 685). Les fonts semblen apuntar, doncs, que a finals del segle XI, al lloc de Ventallols o Sant Cugat, hi existia almenys una petita agrupació de cases, una església i una torre.

La localització de la torre de Ventallols és incerta, si bé Salvador Llorac proposava que correspongués a l'actual mas Comtal, a peu de la Carrerada (Catalunya Romànica 1992a, p. 39). Daniel Sancho, en canvi, no descartava que la fortificació se situés a l'interior de l'actual nucli de Sant Cugat (Amigó et al. 2006, p. 52).

Al llarg del segle XII es segueixen trobant referències a Sant Cugat, així com a l'alou de Ventallols (Rius 1945, doc. 849, 890; Papell, doc. 39). L'església rep el qualificatiu de parròquia l'any 1168,[367] però cal esperar al segle XIII per trobar el primer esment a la "villa" de Sant Cugat i al cementiri de la població, concretament a l'any 1232.[368] En aquella mateixa centúria, el 1245 i el 1259, es documenta la venda de cases a l'interior de la població, les quals afronten amb d'altres habitatges. [369] D'aquesta manera, doncs, es corrobora plenament l'existència d'un nucli concentrat a l'indret.

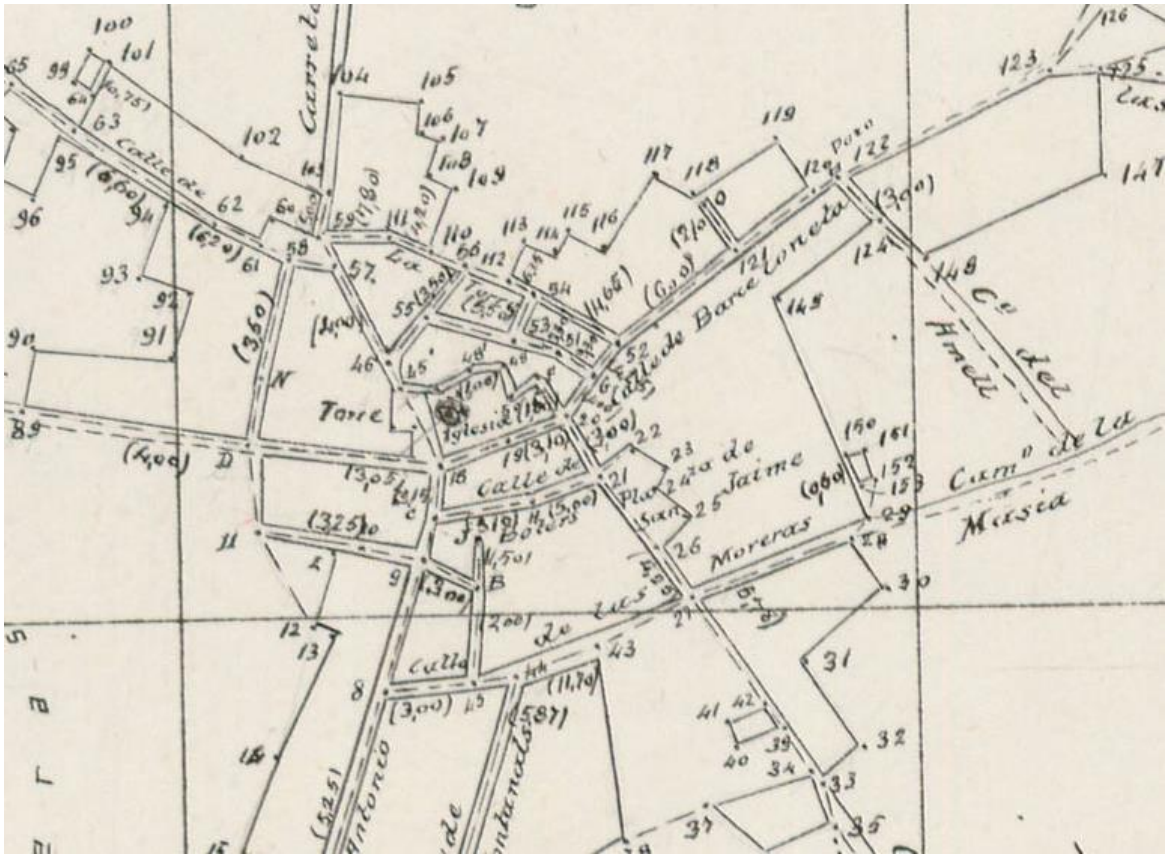

Figura 157. Detall d'un plànol de Sant Cugat de l'any 1915. Pot observar-se com es tracta d'un nucli compacte, sense gairebé cap espai obert, excepte davant de l'església i la plaça de Sant Jaume.

[367] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 107, d. 268 (2).
[368] ACB, 4-139.1(d).
[369] Ibídem, 4-139-1(a) / 3-139-II (a)

Pel que fa a la morfologia del seu centre històric, Sant Cugat mostra un nucli força compacte, on la placeta de l'Església i la plaça de Sant Jaume esdevenen els únics espais oberts (Fig. 157).[370] Les parcel·les actuals són rectangulars o de tendència rectangular, encara que la morfologia urbana del nucli és irregular i no s'observa cap trama geomètrica, més enllà d'una certa organització dels espais a l'entorn de l'església.

Respecte els masos de l'entorn de Sant Cugat, el 1232 apareix documentat Gerard de Garrigues[371] i el 1235 es documenta el mas Garrigues (Rius 1945, doc. 1328). Aquest mas, situat als afores de l'actual població de Sant Cugat, torna a aparèixer esmentat el 1306.[372] També el 1344 s'esmenta el mas de Cortil, a la parròquia de Sant Cugat, per bé que se'n desconeix la seva localització.[373]

AVINYÓ I SANT SEBASTIÀ DELS GORGS

La primera referència al castell d'Avinyó i la seva església de Sant Pere correspon a un document datat de l'any 992, quan el bisbe Vives de Barcelona va consagrar-hi un nou altar (Baiges i Puig 2019, doc. 1154). Actualment, la fortalesa ha desaparegut, mentre que l'església de Sant Pere es troba isolada i a un quilòmetre al nord de l'actual nucli d'Avinyó Nou, construït a tocar de la carretera N-340.

El 1081 es documenta l'alou de Sant Pere d'Avinyó, que rep consideració de parròquia i que inclou cases, horts, recs, prats, així com "ipso sacrario que habeo ad Sanctum Petrum de Avinono cum ipsa tonna et cubo maiore et alui minore et cum hortos que sunt in predicto sacrario."[374] No es pot confirmar l'existència de cap nucli d'hàbitat, però sí d'estructures d'emmagatzematge en el perímetre de la sagrera de Sant Pere, un fet força habitual a l'època (Farías et al. 2007, p. 30). El 1130, però, Guisla va donar a la Canonja de Barcelona "ipsis domibus quos abebat infra sacriaria Sancti Petri de Avinione in quibus ego habito."[375] Per tant, almenys a inicis del segle XII, sembla que la sagrera de Sant Pere havia aconseguit nuclear població al seu voltant.

Dues dècades més tard, el comte Ramon Berenguer va donar a Berenguer d'Avinyó i els seus hereus el destruït puig d'Avinyó "ad hedificandum et construendum ibi domos et fortitudine."[376] Donat que es desconeix la localització de la fortalesa, es difícil especificar si la donació del comte

[370] A més, és molt probable que aquest espai hagués correspost a l'antic cementiri.
[371] ACB, 4-130-139.1(d).
[372] Ibídem, 4-130-125.
[373] ANC, 1-1087-T-3482.
[374] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol 101, doc. 252.
[375] Ibídem, fol. 108, doc. 265.
[376] ACB, 4-138-1(a).

efectivament va suposar la creació d'un nou nucli. A finals del mateix segle, l'any 1194, el rei Alfons va concedir a Guillem de la Granada el castell d'Avinyó "cum villa et parrochia sua."[377] La referència a una vila permet suposar que seguia existint un nucli a Avinyó, encara que desconeixem si aquest es trobava al puig de la fortalesa o a l'antiga sagrera de Sant Pere. De fet, aquesta és l'última notícia documental que se'n té. En canvi, pel que fa al castell d'Avinyó, apareix en la documentació, almenys, fins a finals del segle XIII.[378] Per aquest motiu, doncs, donades les poques dades sobre la seva localització i la incertesa de la seva existència, el nucli d'Avinyó no s'ha inclòs en la mostra del present estudi.

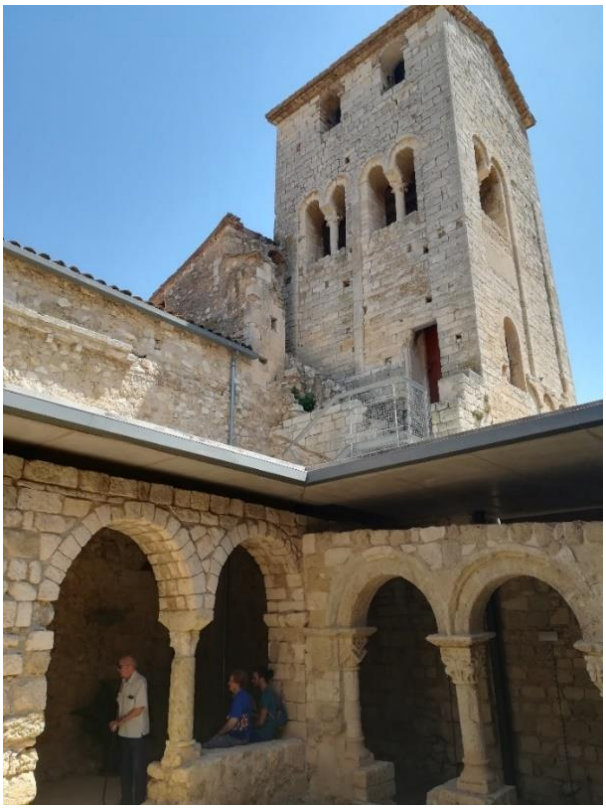

Figura 158. Claustre i campanar romànic de Sant Sebastià dels Gorgs, fundat l'any 1029 per Ermengarda (M. Díaz Ros 2019).

Al nord-oest de Sant Pere, seguint el torrent d'Avinyó, s'hi troba el monestir de Sant Sebastià dels Gorgs (Fig. 158). Aquest cenobi va ser fundat l'any 1029 quan, en el seu testament, Ermengarda va deixar al seu fill Mir Geribert l'església de Sant Sebastià amb la meitat de l'alou de Ventallols perquè hi fundés una comunitat monàstica (Baucells et al. 2006, doc. 437). Tot i que el cenobi es documenta en diverses ocasions al llarg de l'edat Mitjana, no passa el mateix amb el nucli de poblament que actualment l'envolta Morfològicament, es tracta d'un nucli senzill, amb carrers de traçat rectilinis i habitatges majoritàriament entre mitgeres (Fig. 159).

[377] ACB, 4-138-2(c).
[378] Ibídem, 4-138-9(c) / 4-138-8(j) / 4-138-8(2).

Figura 159. Nucli actual de les Sant Sebastià dels Gorgs i principals edificacions documentades a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Tanmateix, donada l'antiguitat del cenobi i l'existència d'alguns habitatges que escapen d'aquesta trama urbana regular, Sant Sebastià s'ha incorporat a la mostra com un nucli d'existència hipotètica

Torres Beces

L'any 998, es documenta per primera vegada l'alou de "Turres Becias." Aquest se situava al terme d'Olèrdola, proper a la Granada i incloïa cases amb cort, terres i vinyes (Rius 1945, doc. 331). El 1014, l'abat Guitard de Sant Cugat del Vallès va establir als esposos Ellemare i Emma unes terres al lloc perquè hi construís una torre (Rius 1945, doc. 458). Un segle més tard, el 1111, el cenobi va tornar a establir a Arnau Berenguer un alou al lloc, que comprenia dues cases amb farraginal, una de les quals era propera a la vila de Torres Beces (Rius 1945, doc. 814). El lloc es documenta per última vegada l'any 1151 (Rius 1945, doc. 988). L'esment d'una torre i una vila entre els segles XI i XII permet plantejar-se l'existència d'un nucli concentrat d'hàbitat que, davant de la manca de més referències documentals, deuria abandonar-se abans del segle XIV.

L'ESCALA URBANA: VILAFRANCA DEL PENEDÈS

La fundació de la vila

L'origen de Vilafranca està vinculat a l'existència de la torre Dela. Aquesta antiga edificació podria localitzar-se en algun punt del centre de la vila i apareix documentada per primera vegada l'any 996, en les afrontacions d'unes terres de Vallmoll (Baiges i Puig 2019, doc. 1340). La fortalesa és esmentada en diverses ocasions al llarg del segle XI[379] i l'any 1065 els comtes de Barcelona van iniciar un procés de concentració de propietats per controlar-la tant a ella, com al seu entorn. Ermengol Ebrí i Bel·liarda van permutar amb el comte Ramon Berenguer la meitat de la torre Dela i els seus alous el mateix 1065 (Baucells et al. 2006, doc. 643). Un any més tard, els comtes també van comprar a Esteve Mir, Adalvira, Dela i Guisla unes terres properes a la fortificació i a Albert Berenguer, una part de la fortalesa amb els alous del seu voltant, incloses terres i cases (Baucells et al. 2006, doc. 660, 676). Finalment, el 1067 Ramon, Guillem i Berenguer Domnuç van vendre als comtes els drets que tenien sobre la torre (Baucells et al. 2006, doc. 687).

D'aquesta manera, el comte Ramon Berenguer s'assegurava el control de la torre Dela i del seu voltant i tenia via lliure per afavorir-hi la creació d'un nou nucli urbà, Vilafranca. L'objectiu principal era fer la competència a les poblacions veïnes d'Olèrdola, sota control del díscol Mir Geribert, i la Granada, sota domini del bisbe de Barcelona. D'aquesta manera, Ramon Berenguer I "segava l'herba sota els peus dels senyors dels castells" (Lluch 2018, p. 814) i s'assegurava de tenir un punt de control al bell mig de la plana penedesenca.

Aproximadament un segle més tard, vers el 1151, el comte Ramon Berenguer IV i va establir a diversos cavallers dotze mujades de terra a l'entorn de Vilafranca (Font 1969, doc. 83). L'any 1191, els seus descendents, Berenguer i Pere de Vilafranca, Dalmau Canyelles i Vidià de Sa Rafuebuera, van tornar a rebre la vila de part del rei Alfons. Aquesta donació incloïa també els drets sobre el mercat i la fira, sempre i quan es jurés fidelitat al batlle reial i se n'hi donés una tercera part (Font 1969, doc. 188).

Per altra banda, el 1167, el matrimoni de Pere de Carcassona i Marquesa van vendre a Reverter Sastre una casa a Vilafranca, a la fira. L'habitatge afrontava al sud amb la casa de Pere Fortoris i la fira, a l'oest i al nord amb la casa de Bernat de Santa Digna i a orient amb el carrer que tenia

[379] L'any 1033 Sendred i Bonadona van vendre sis mujades de terra al lloc de la torre Dela (Feliu i Salrach 1999, doc. 229); el 1054 Mir Llopsanç va deixar el seu alou de la torre Dela al monestir de Montserrat (Baucells et al. 2006, doc. 850); el 1057 Ramon Aguiló i Adaleus van vendre unes terres que afrontaven amb la torre i el mateix any Eromir Folc va vendre terres també voltant seu (Feliu i Salrach 1999, doc. 483, 687).

a l'entrada les cases de Pere Soler i Bernat, clergue.[380] Aquesta referència, doncs, permet deduir que a mitjans del segle XII Vilafranca constituïa un nucli concentrat amb unes funcions comercials consolidades. Justament, la fira i el mercat setmanals eren els garants de l'èxit de la vila. Des d'un bon inici, els comtes de Barcelona van afavorir-ne el seu desenvolupament (Soler 2016, p. 21). La primera referència documental del mercat data del 1177 quan el rei Alfons va donar la tercera part de tots els beneficis que n'obtenia a la seu de Barcelona i al seu bisbe.[381] Aquest encontre comercial, a més, deuria veure's també afavorit pel pas de la *Strata Francisca* a tocar de la vila, que correspondria als actuals carrers Sant Pere, de les Corts i dels Ferrers.

És també durant la segona meitat del segle XII quan es localitza la primera referència documental a l'església de Santa Maria. Tot i una possible esment en la dotalia de Sant Miquel d'Olèrdola del 992 (Baiges i Puig 2019, doc. 1181), les primeres referències segures al temple daten del 1187, quan Pere de Vilafranca va fer-li una deixa en el seu testament, i del 1188, quan el rei Alfons va donar-li les notaries vilafranquines (Miret 1987, doc. 3, 4). De l'església romànica no se'n conserva cap vestigi, encara que se suposa que deuria situar-se al mateix espai que el temple actual.

A finals del segle XII, doncs, Vilafranca comptava amb una església parroquial, una trama urbana consolidada, un mercat setmanal, una fira i, possiblement, una torre o fortificació. La torre Dela no ha estat mai localitzada, però en època baix-medieval es documenta el castell de la vila a l'actual illa de cases del mercat de la Carn, al nord-oest de Santa Maria.[382] Pot suposar-se, doncs, que el primer nucli urbà va bastir-se a l'entorn d'aquesta fortalesa i de l'església parroquial, per bé que no se'n conserva cap indici. Actualment, en aquesta àrea s'hi dibuixen els carrerons més estrets de la vila que tradicionalment s'associen a un urbanisme medieval més primigeni, fruit de processos edilicis més espontanis i de caràcter més modest. Tanmateix, cal pensar que aquests carrers són més aviat fruit d'intervencions urbanístiques del període gòtic, com ara l'edificació del Palau Baltà o de l'actual basílica de Santa Maria.[383] Per tant, a l'espera de futures

[380] ANC, 1-1087-T-3618.
[381] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 210, d. 474.
[382] L'any 2007 es van realitzar diferents sondeigs al subsol del mercat de la Carn. Es van documentar uns murs, un pou i unes escales, que no es van poder datar. Així mateix, es va detectar el reompliment del sector més septentrional, que es va considerar que correspondria a la supressió de l'antic fossar de la fortalesa, autoritzada l'any 1451.
Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontológic* [en línia]. Plaça de Santa Maria [consulta: 15/09/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/18257
[383] La construcció de Santa Maria (1285-1484) va suposar la compra d'habitatges del seu entorn per poder-la ampliar, de manera que va desdibuixar-se el traçat urbà previ (Miret 1987, doc. 14). Pot suposar-se que, en el cas del palau Baltà, va produir-se un procés similar.

investigacions, ara mateix resulta difícil plantejar una hipòtesi de morfologia urbana per la Vilafranca de finals del segle XII.

Cal fer esment, però, de la proposta de l'estudiós vilafranquí Pere Mas i Parera, recollida per Antoni Massanell, de l'existència d'una "vila vella", documentada tant el 1294 com el 1604. L'autor plantejava l'existència d'un nucli anterior que se situaria fora del centre històric. Segons es recull al Llibre Verd de la vila, durant la construcció de les muralles del segle XIV, la universitat de Vilafranca havia hagut d'endeutar-se per comprar les cases d'aquesta vila fora murs i fer-les edificar de nous a l'interior del recinte emmurallat (Massanell 1984, p. 6). Tanmateix, no es conserven més referències escrites d'aquest possible nucli i les notícies reportades són força insegures.

L'expansió del segle XIII

L'any 1231 Saurina, filla de Guillem de Santa Oliva, i Guillem de Terrassa van vendre a Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona, una parellada de terra íntegra, amb tots els drets, censos i pertinences. Aquesta porció de terra es trobava al comtat de Barcelona, al terme del castell d'Olèrdola, al lloc anomenat Vilafranca i havia pertangut als avantpassats de Saurina, tal i com ho testimoniaven uns documents antics. La venda també incloïa l'honor de Simó, que es trobava al costat de Santa Digna, entre la "carraria" que duia de Vilafranca fins a Magrinyà i l'altra "carraria" que duia de Santa Digna, passant per Vilafranca i fins al "Montem Asperum."[384]

La compra feta pel bisbe de Barcelona suposava apoderar-se dels terrenys localitzats a l'est de la nova vila de Vilafranca, una zona planera on s'acabarien edificant gran part dels nous eixamples de la població, a finals del segle XIII. La documentació permet suposar que la fase més intensa d'aquests processos urbanitzadors va iniciar-se a partir de la dècada de 1280, sota l'impuls dels procuradors de la Pia Almoina de Barcelona, que havien passat a ostentar les antigues propietats del difunt bisbe.

Els administradors de l'Almoina, però, no controlaven directament la construcció dels habitatges, sinó que en delegaven la gestió a particulars.[385] Aquest és el cas de Guillem de Rosanes i Miquel de Palallol, canonges de la seu de Barcelona i procuradors de l'Almoina, que el 1280 van concedir perpètuament a Pere Morelló i als seus la parellada de terra que tenien al costat de Vilafranca. Aquesta peça de terra, que afrontava per dues bandes amb el mur de la vila i que era tinença del mas Simó, li concedien juntament amb la llicència i potestat per fer-hi

[384] ACB, 4-130-1.
[385] Sobre la gestió del patrimoni de l'Almoina de Barcelona, vegeu: López 1998.

edificar cases, amb hort o sense. Les parcel·les pels habitatges s'establirien als nous veïns a canvi del pagament d'una entrada, l'import de la qual es dividiria a parts iguals entre l'Almoina i Morelló. A més, els nous habitants haurien de pagar un cens anual que es dividiria en dotze parts: set serien per l'Almoina i cinc per Morelló i els seus.[386]

Aquell mateix 1280, es va produir un establiment similar amb Ramon Salrà. En aquest cas, se li va establir una peça de terra que afrontava per tres bandes amb el camí públic i per l'altra amb la tinença que l'Almoina ja havia concedit a Morelló. A Ramon Salrà també se li permetia la construcció de cases amb hort o sense, així com un repartiment dels beneficis igual al que s'havia pactat amb Morelló.[387]

Els establiments que l'Almoina va fer a Morelló i Salrà poden considerar-se el tret de sortida de la urbanització controlada dels eixamples orientals de la Vilafranca medieval. Dues dècades després, en la tinença del mas Simó s'hi documenten almenys disset parcel·les, de les quals en nou s'hi havia aixecat una casa, mentre que les vuit restants hi havia horts o solars de terra. Tot i no poder-se confirmar amb seguretat, les afrontacions d'aquests habitatges suggereixen que la seva disposició era alineada al voltant d'una mateixa "via publica." Els censos que pagaven els tenidors oscil·laven entre els 15 diners i els 5 sous, pagaments que deurien fixar-se en base a la superfície de la parcel·la.[388]

Els honors del mas Simó, administrats pels Morell, deurien trobar-se propers a l'actual carrers Sant Joan i de la Parellada. Pel que fa a aquest últim carrer, les fonts escrites evidencien que era un vial en procés d'urbanització, on s'hi documenten diverses cases, com les de Berenguer de la Granada o Guillem Parellada, però també solars i horts tapiats.[389] Pel que fa al carrer Sant Joan, en canvi, el 1307 s'informa que els habitatges d'aquest vial afrontaven directament amb la parellada d'en Morell (Miret 1991, doc. 86) i el 1395 s'especifica que les cases que hi havia li havien pertangut.[390]

Les fonts escrites, doncs, permeten intuir que al llarg del segle XIII va dur-se a terme una important expansió urbana cap a l'est de la vila primitiva i, possiblement, també en direcció nord, encara que en aquest cas no s'ha pogut documentar. Cal suposar que aquest creixement

[386] ACB, 4-130-7.
[387] Ibídem, 4-130-186
[388] Ibídem, 4-130-30.
[389] ACB, 4-130-30.
[390]Concretament, s'especifica que les cases del carrer del Mar [actual carrer Sant Joan] eren de Valentí Golet, però anteriorment havien pertangut a en Morell [ACB, , Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca 1395, fol. 43-44].

es degué mantenir constant, almenys fins a les primeres dècades del segle XIV, quan es deuria assolir una superfície parcel·lada similar a l'àrea encerclada per les noves muralles, iniciades el 1330 (Feliu 2019, p. 97). Cal recordar, però, que no tots aquests eixamples es trobaven completament edificats, si no que en molts d'ells deurien conviure-hi cases, horts i patis.

Un exemple d'aquest tipus d'espais oberts s'hauria localitzat a l'actual pati de Cal Badia, a tocar del nou edifici del Vinseum. Aquest pati particular, on s'ha proposat la possible existència d'una part del call jueu, [391] ha estat recentment excavat. Les intervencions arqueològiques, però, van documentar que durant el segle XIII aquest era un espai obert on es dipositaven les peces de rebuig d'un forn de càntirs proper i que no va ser urbanitzat fins al segle XIV (Esteve i Amorós 2019, p. 75).

Les defenses

La Vilafranca del segle XIII sembla que comptava amb una estructura defensiva que en garantia la seva protecció, tal com ho reflecteix la documentació. De fet, el 1984 Josep Maria Masachs i Antoni Massanell van proposar l'existència d'una primera vall que passaria pels carrers Consellers, Indústria, plaça de la Constitució, Vall del Castell i de l'Oli, carrer del Marquès d'Alfarràs i en paral·lel als carrers d'en Clascar i General Prim. Tanmateix, els mateixos autors admetien que aquest traçat obeïa a criteris únicament de morfologia urbana i que no s'havia pogut avalar ni documentalment ni arqueològicament (Massanell 1984, p.6).

La primera referència documental d'una vall a Vilafranca data del 1258, quan els castlans Guillem de Vilafranca, Maria i Bernat de Canyelles van reconèixer a l'Almoina de Barcelona la propietat d'unes cases al costat de la vall de la vila.[392] El 1284 es documenta altre cop la vall en les afrontacions d'un solar de terra "ad construendum domos et ortum"[393] i el 1287 s'esmenta el mur de la vila, en les afrontacions d'unes altres cases.[394]

També es documenta l'existència d'un portal el 1280, en els establiments d'uns solars de terra per a la construcció de cases que es trobaven "iuxta portallum Sancti Petri in Villafrancha." [395] Segurament, aquest portal se situaria al capdavall de l'actual carrer de la Cort, a tocar de

[391] Al segle XIV, la documentació evidencia l'existència d'un call completament urbanitzat en aquesta àrea, amb una important densitat de població (Massanell 1983). El 1291 es va donar permís pel tancament del carrer del call de Vilafranca mitjançant portals. Calia que s'habilitessin dues claus, una pels jueus que vivien al carrer i l'altra pels cristians que també hi habitaven (Benito 2013, doc. 3).
[392] ACB, 4-130-135.
[393] ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca s.XIII-XIV, fol. 395.
[394] ACB, 4-130-194.
[395] ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca s.XIII-XIV, fol. 253v, 342.

l'església de Sant Pere. Així mateix, el 1291 es documenta el "portale de Canyamars," que sol ubicar-se a l'actual carrer Ferran (Benito 2013, doc. 3; Esteve 2011, p. 360).

En algunes ocasions, la documentació també parla d'habitatges que es trobaven dins de la vila,[396] és a dir, dins del nucli clos, per bé que la frontera entre l'intramurs i l'extramurs deuria ser cada vegada més difusa. El 1292, Ferrer de Vilafranca, Elisenda, esposa del castlà Guillem de Vilafranca, i Galceran de Canyelles, amb consentiment dels batlles reials, van donar llicència a Pere Mata per construir casa, cort i hort a la vall i la mota de la vila, darrere les cases del seu pare Bernat (Miret 1991, doc. 18). Quatre anys més tard, els mateixos castlans van tornar donar llicència i plena potestat a Arnau Ponç per construir cases o qualsevol altre edificació que volgués "in illo vallo contiguo" als honors de la família Morell."[397] Mica en mica, doncs, les autoritats de la vila donaven permís per a la urbanització dels espais on hi havia les antigues defenses.

Així mateix, el 1304 els castlans van establir també a Pere Mata un solar de terra perquè hi construís més cases, un "turrellum" o allò que ell volgués. Aquest solar es trobava a la vall i mota de Vilafranca, sota el pont acabat de construir entre les cases de Guillem de Jafre i Elisenda de Casma (Miret 1991, doc. 23). Es coneix la localització d'aquests habitatges, ja que les cases de Guillem de Jafre i Elisenda de Casma van ser comprades pels hospitalers entre 1306 i 1307 per a l'edificació de la nova comanda de Sant Joan (Miret 1991, doc. 26, 31, 40). Així doncs, es pot deduir que on hi havia aquesta comanda, a l'actual capella i la plaça de Sant Joan, és un dels punts per on a finals del segle XIII transcorria la vall de la vila.

A principis del segle XIV, doncs, l'antiga vall de la vila sembla que s'havia vist escanyada per la construcció d'edificacions i que havia perdut tota utilitat. Com a conseqüència, doncs, va fer-se necessària la construcció d'un nou recinte emmurallat que englobés els nous eixamples i que va iniciar-se envers la dècada de 1330 (Feliu 2019, p. 97).

Els entorns

L'expansió urbana de Vilafranca també va afectar àrees més allunyades del nucli primigeni. L'any 1240 es documenta la casa i l'hort de Pere Forner, propers a la riera de Llitrà i a tocar del rec del molí de Ponç de Llitrà.[398] Així mateix, el 1301 es documenten almenys quatre habitatges en el "vico vocato de Sancta Clara"[399] que cal imaginar que es trobava proper al convent de Santa

[396] ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca s.XIII-XIV, 135.
[397] Ibídem, fol. 221.
[398] Ibídem, fol. 410.
[399] ACB, 4-130-30.

Clara, fundat entorn el 1300 per Blanca de Nàpols, esposa de Jaume II, i que quedaria exclòs del nou recinte emmurallat (Garí i Jornet 2020, p. 41).

Al llarg de la *Strata Francisca* també es van construir algunes edificacions, especialment al tram sud, que correspon l'actual carrer Sant Pere. Allà es documenta des del 1283 l'església i el convent de Sant Francesc, en un espai on ja hi existia l'hospital i l'església de Sant Pere (Catalunya Romànica 1992a, p. 61). A tocar seu també s'hi aixecava també l'església de Sant Jacob de la Calçada, documentada el 1258[400] i enderrocada al segle XVII per poder ampliar el citat hospital (Catalunya Romànica 1992a, p. 61).

Mentre que la barriada de Sant Pere es trobava just a tocar d'un dels portals de la vila, una mica més al sud, s'hi trobava l'església de Sant Salvador de la Calçada, esmentada per primera vegada l'any 1136.[401] El temple apareix documentat també el 1285 (Miret 1987, doc. 8) i el 1301 s'esmenta com a parròquia.[402] La seva localització és incerta i el seu topònim s'utilitza per denominar la creu de terme que encara avui s'aixeca al sud de la vila, al capdavall del carrer Sant Pere. Pot suposar-se, doncs, que l'església deuria trobar-se en un punt proper.

La morfologia

Pel que fa a la morfologia urbana de la Vilafranca dels segles XII i XIII, malauradament són pocs els carrers que es referencien en la documentació, de manera que resulta difícil restituir-la. El primer esment a un carrer concret data del 1273, quan en el repartiment dels béns que havien estat del seu pare, Ponç Soler es queda la "botiga" franca de la fira de Vilafranca "in vico Sabaterie." El 1403 es documenta el carrer de la Sabateria Antiga al primer tram del carrer Graupera, on desemboca amb la plaça de la Constitució (Bosch 2008, p. 139). Aquestes dades concordarien, doncs, amb les de la botiga de Ponç Soler, que es trobava entre la fira, possiblement l'actual plaça Constitució,[403] i el carrer de la Sabateria, l'actual carrer Graupera.

En el mateix document del 1273 també s'esmenta una taula que es localitzava a la "platea."[404] La plaça de Vilafranca correspondria a l'actual plaça Constitució, llavors de mides més reduïdes i traçat més irregular. Aquest espai ja es trobava porxat a finals del segle XVII i, de fet, a principis

[400] ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca s.XIII-XIV, 135v.
[401] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 84, núm 221.
[402] ACB, 4-130-30.
[403] Josep Maria Masachs proposava la celebració de la fira fora de les muralles, on actualment hi ha la plaça Penedès, donat que es documenta una partida que rep el nom de fira (Masachs 2008, p. 98). Tanmateix, es fa difícil imaginar un carrer de la Sabateria en un punt que no es va urbanitzar fins al segle XIX. Per aquest motiu, si bé és probable que la fira es celebrés extramurs, aquest fet no exclouria que la plaça del mercat, actual plaça Constitució, fos coneguda també com la fira a causa de la seva activitat comercial, tal com s'esmenta el 1273.
[404] ACB, 4-130-127.

del segle XIX el Baró de Maldà feia notar que aquesta era l'única plaça de què disposava Vilafranca (Moreno 2008, p. 246). Avui en dia, aquest espai ha estat eixamplat i forma un continu amb el carrer de la Vall del Castell i la plaça de l'Oli, fruit d'una reforma del segle XIX. Anteriorment, però, el carrer de la Vall del Castell era molt més estret i la plaça de l'Oli comptava amb unes dimensions més reduïdes, de manera que la plaça Constitució tenia una morfologia més tancada que l'actual (Fig. 160, 161).

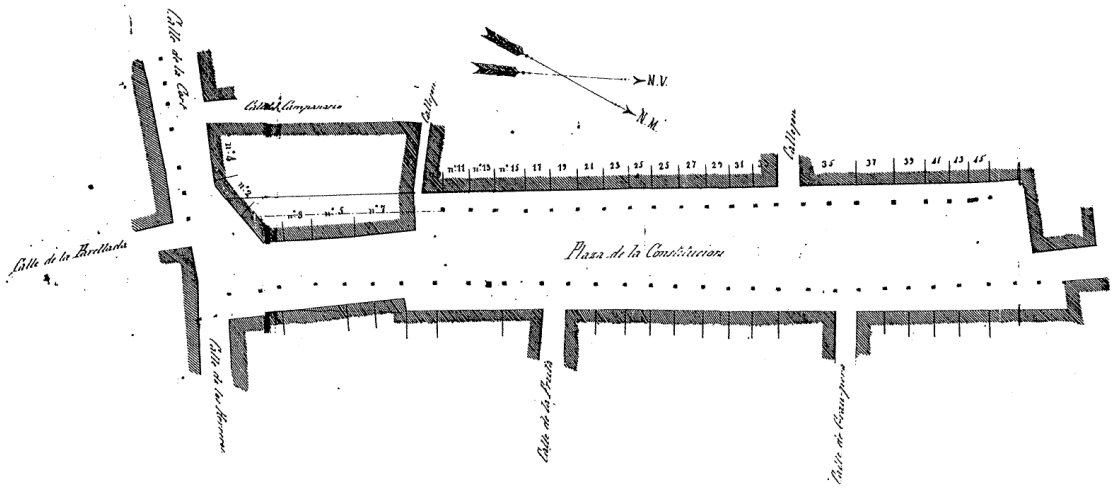

Figura 160. Projecte d'alineació de la plaça de la Constitució del 1878. Llavors, l'espai encara es trobava edificat pels dos extrems (Alió 1984, p. 267).

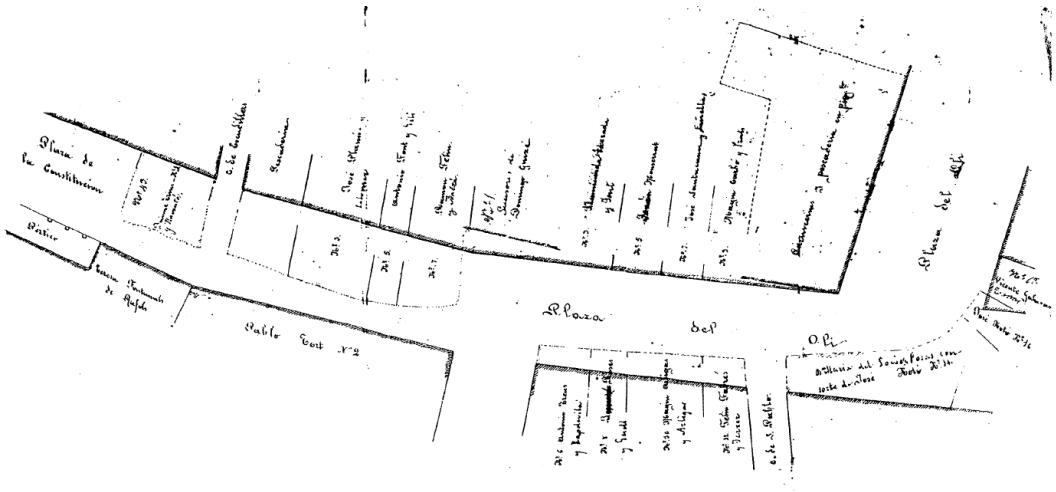

Figura 161. Projecte d'alineació de la plaça de l'Oli del 1893, que evidencia com entre aquest espai i la plaça de la Constitució existien un seguit d'habitatges que els diferenciaven (Alió 1984, p. 268).

Per la seva banda, l'actual plaça de Jaume I també deuria tenir en època medieval unes dimensions més reduïdes. A principis del segle XX, la plaça va ser objecte d'un procés d'alineació de façanes, de manera que van enderrocar-se un seguit de cases porxades, que reduïen l'espai de circulació (Fig. 162 / Alió 1984, p. 269). A més, cal tenir en compte que l'espai obert davant de la basílica de Santa Maria, així com el seu lateral, es trobaven ocupats pel cementiri parroquial, de manera que pròpiament no eren una plaça com en l'actualitat.[405]

Figura 162. La plaça Jaume I entre els segles XIX i XX, durant el seu procés de alineació. Pot observar-se com encara sobrevivien diversos habitatges que empetitien l'espai i que constaven d'arcs de possible factura medieval.

A partir del segle XIV, però, les referències concretes a carrers i vies públiques esdevenen cada vegada més abundants. El 1307 s'esmenta el carrer d'en Borràs Lleger que deuria situar-se a l'entorn de l'actual plaça Sant Joan (Miret 1987, doc. 39). Així mateix, el 1317, apareix documentat el forn que era de Jacob de Vilafranca al carrer del Coll, vial que actualment encara

[405] A l'actual plaça de Santa Maria, durant una excavació feta el 1987, van localitzar-se 4 sitges amb ceràmica d'època baix-medieval i moderna. Tot i que no es conserva cap memòria de la intervenció, les restes s'han associat amb una possible sagrera de Santa Maria o a l'existència d'habitatges en aquest espai, posteriorment ocupat pel cementiri parroquial.
Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontológic* [en línia]. Plaça de Santa Maria [consulta: 15/09/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/7533

manté aquesta nomenclatura.[406] Finalment, el 1325 es documenta el carrer d'en Baster, que malauradament no s'ha pogut localitzar.[407]

D'altra banda, les excavacions arqueològiques al solar del nou edifici del Vinseum han permès localitzar també un carrer en ús durant el segle XIII, actualment desaparegut, i que tindria un recorregut paral·lel al carrer Sant Bernat. Aquest vial, doncs, transcorreria pel lateral del Palau Reial (antic edifici del Vinseum) i connectaria la plaça de Jaume I amb el carrer Hermenegild Clascar (Amorós i Mesas 2022, p. 176). De fet, a la mateixa illa de cases encara hi perviuen dos carrerons més, paral·lels a aquest i que actualment no tenen sortida. La presència d'aquests tres carrers tallats o desapareguts indueix a pensar que la retícula viària d'aquesta àrea ha estat força transformada. Tot sembla indicar que només han sobreviscut aquells carrers que disposaven d'un portal de sortida fora muralles, com el carrer Bernat o el carrer Ferran.

La morfologia urbana medieval, doncs, igual que l'actual, no era immutable, sinó que sofria canvis i transformacions (Fig. 163).[408] En el cas de Vilafranca, la documentació escrita també reflecteix alguns d'aquests canvis. Per exemple, el 1304, en la subhasta de les cases d'Elisenda, muller de Ferrer de Casma, s'esmentava que aquestes afrontaven amb el "vico publico qui nunc noviter factum fuit inter ipsas domos [les d'Elisenda] et domos Guillelmi Jaffero" (Miret 1991, doc. 22). Aquesta referència, doncs, evidencia que s'havia produït l'obertura d'un carrer que fins llavors no existia. De la mateixa manera, el 1313 també es documenta que l'ampliació de l'església de Santa Maria va comportar l'enderroc de diverses cases veïnes, uns fets que van repetir-se durant la construcció del nou recinte emmurallat a partir de 1330 (Miret 1987, doc. 6, 14).[409]

Pel que fa al parcel·lari, al centre històric de Vilafranca es detecten una gran majoria de parcel·les de planta rectangular, aptes per a habitatges entre mitgeres,[410] i només en algunes zones concretes s'evidencia formes més irregularitats, segurament fruit del transcurs dels segles.

[406] ACB, 4-130-216.
[407] ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca s.XIII-XIV, fol. 269.
[408] Un dels espais que van haver-se d'enderrocar va ser l'hospital del Sant Esperit, que a mitjans del segle XIV va bastir-se en l'actual espai on hi ha el claustre dels Trinitaris. L'excavació arqueològica del claustre va posar de manifest l'existència d'un mur que es relacionaria amb els habitatges arrasats per construir el nou hospital.
Departament de Cultura. *Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontológic* [en línia]. Claustre de l'Antic Convent dels Trinitaris, carrer de la Font, 43 [consulta: 15/09/2023]. Disponible a: https://invarque.cultura.gencat.cat/card/13177
[409] ACB, Pia Almoina, Capbreu de Vilafranca 1394, fol. 43.
[410] En la seva tesi doctoral, Maria Àngels Alió identificava un prototip de parcel·la gòtica vilafranquina que es caracteritzaria per tenir una línia de façana entre els 3,60 i els 4 metres. Alió considerava que aquest

El sector sud-occidental del nucli històric, que correspondria a la plaça Jaume I, la plaça Constitució i la plaça de l'Oli, és el que tradicionalment ha estat associat al nucli fundacional de la vila. Tanmateix, com hem vist, aquesta àrea va ser fortament transformada durant els segles XIX i XX i també durant els segles XIV i XV. Per tant, és difícil poder-hi identificar traces morfològiques que corresponguin al període d'estudi.

A l'àrea sud-oriental del centre de la vila, en canvi, s'intueix una trama de tendència ortogonal conformada pels carrers Parellada, Sant Joan, la Palma, Indústria i de les Corts. Aquesta àrea correspondria als antics honors del mas de Simó, que van ser urbanitzats al final del segle XIII per la Pia Almoina i els seus agents i on es pot pressuposar una certa planificació general, pròpia de l'època. Pel que fa al nord del centre històric, en canvi, el que serien els carrers dels Ferrers, de la Font i de la Fruita, s'ha obtingut molt poca informació històrica sobre ells. Es desconeix quan i qui va impulsar-ne la urbanització. Tanmateix, és fàcil detectar que la *Strata Francisca*, l'actual carrer dels Ferrers, era l'eix que organitzava aquesta àrea i que provoca que la resta de carrers s'urbanitzessin de forma més o menys paral·lela a ell. En aquest sentit, en aquesta àrea també es genera una trama urbana de tendència ortogonal, com en l'eixample impulsat per la Pia Almoina.

[Peu d'imatge de la pàgina següent]

Figura 163. Restitució hipotètica de la morfologia de Vilafranca del Penedès a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

tipus de parcel·la es trobava circumscrit únicament al centre històric de la vila, tot i que admetia que les seves mides podien mostrar una certa variabilitat (Alió 1984, p. 220). Tanmateix, en algunes vies urbanitzades al segle XIX, com al carrer Sant Pere, també es detecten parcel·les inferiors als 4 metres, així que resulta difícil prendre aquesta mesura com un vector cronològic.

Tot i que no es documenta fins el 1451, és probable que ja existís algun tipus de defensa en aquest punt.

Santa Maria va començar-se a construir el 1284. A principis del segle XIV s'estava enllestint l'absis.

No s'han pogut documentar els ravals del nord de la vila, per bé que segurament ja deurien estar-se construint a l'entorn de la Strata Francesca.

En aquesta àrea deuria situar-s'hi el portal de Canyamàs, documentat el 1291, juntament amb el call. Gran part del sector no es va començar a urbanitzar fins al segle XIV.

La vall de la vila només s'ha pogut localtizar amb seguretat a tocar de la capella Sant Joan. També es docmenta el portal de Sant Pere, segurament al capddavall de l'actual carrer de la Cort.

El sud-est de la vila és on semblen situar-se els dominis de la Pia Almoina que van començar a urbanitzar-se a partir de 1280.

A la vila es construeixen nous convents. Als afores, el de Sant Francesc, al costat de l'església de Sant Pere. Intramurs, la nova comanda de Sant Joan.

El Castell
La Plaça
Santa Maria
Santa Clara
Strata Francesca
Carrer del Coll
Sant Joan
La Parellada
Carrer Sant Joan
Strata Francesca
Sant Francesc
220

Vilafranca del Penedès

Alt Penedès
Principis del segle XIV

Edificació
- Documentada
- Hipotètica
- Defensiva
- Religiosa

Vall de la vila (s. XIII)
- Documentada
- Hipotètica

Muralla (s. XIV)
- Documentada
- Hipotètica

N

0 50 100 m

Elaboració pròpia a partir de dades del Cadastre i de l'ICGC.

ANÀLISI I RESULTATS

ELS FACTORS ESPACIALS DE NUCLEACIÓ

Des del camp de l'arqueologia britànica, Brian K. Roberts va plantejar en la seva obra *The making of the English village* (Roberts 1987) un seguit de qualitats a tenir en compte a l'hora d'analitzar l'espai en què es troba un assentament (Fig. 164). L'autor diferenciava entre qualitats extrínseques i intrínseques: les primeres farien referència al "lloc" en el sentit estricte de la paraula, és a dir, únicament a l'espai ocupat pel recinte de l'assentament; les segones, estarien vinculades a la seva "situació," és a dir, al seu entorn. Posteriorment, l'esquema proposat per Roberts, va ser adaptat per Jordi Bolòs a la realitat catalana (Bolòs 2004, p. 155).

Tant la proposta de Roberts com la de Bolòs han servit per plantejar les anàlisi espacials de la xarxa de nuclis concentrats penedesencs de finals del segle XIII. Mitjançant l'ús dels Sistemes d'Informació Geogràfica, doncs, hem establert diversos paràmetres per tal d'avaluar en quin grau algunes de les qualitats plantejades en el diagrama de Roberts haurien afavorit els processos de nucleació poblacional, sense diferenciar, això sí, entre qualitats extrínseques i intrínseques. Com s'ha esmentat en el capítol metodològic, les eines d'anàlisi que hem utilitzat, han estat prèviament emprades i avaluades per d'altres autors, com Josep Maria Bosch (2017) i Marc Fernández-Ferrrer (2019).

D'aquesta manera, de l'esquema realitzat per Roberts i adaptat per Bolòs n'hem avaluat les següents qualitats o factors de localització: la disponibilitat de terres planes i camps, la proximitat a cursos fluvials i al mar, la comunicació i la protecció o defensa del lloc. L'anàlisi d'altres qualitats, en canvi, hem preferit descartar-la davant la manca de dades fiables per poder-la dur a terme. Aquest seria el cas, per exemple, de les anàlisis sobre la disponibilitat de sòls forestals, de prats de pastura o d'activitats mineres o industrials. Aquests paràmetres hem considerat que resultaven difícils d'avaluar sense una profunda i detallada investigació prèvia, que hauria escapat de l'abast de la present recerca.

Per altra banda, tot i que per avaluar l'accessibilitat i el grau d'encimbellament d'un assentament existieixen diversos índexs, els hem descartat al resultar excessivament similars als índexs de visibilitat, que sí que els hem tingut en compte. De la mateixa manera, tot i que hem fet algunes proves amb eines facilitades pel software QGIS per avaluar el grau d'insolació dels nuclis, els resultats obtinguts resultavaen poc il·lustratius, així que també hem optat per no incloure'ls.

Cal afegir, però, que per part nostra sí que hem incorporat un paràmetre que no es preveïa en l'esquema de Roberts, com és la proximitat a un centre d'intercanvi comercial, és a dir, a un

mercat. La xarxa de mercats catalana va viure un període d'expansió i consolidadció a finals del segle XII i fins a inicis del segle XIV, especialment durant el regnat de Jaume I "que fou un gran fundador i protector de les reunions mercantils per afavorir poblacions reconquerides o fundades per ell mateix i també algunes ja existents però necessitades de millora" (Batlle 2004, p. 63). Com va detectar Víctor Farías al nord-est català, la majoria de viles disposaven d'un espai d'intercanvi comercial i, al Penedès, Maria Soler ha demostrat que la xarxa de mercats es trobava força ben desenvolupada a finals del segle XIII (Farías 2011, p. 282; Soler 2002, p. 87; 2016). Per tant, donat que sembla existir una relació entre la nucleació poblacional i l'establiment d'una xarxa de mercats, hem optat per incorporar aquesta xarxa com un paràmetre més de les anàlisis.

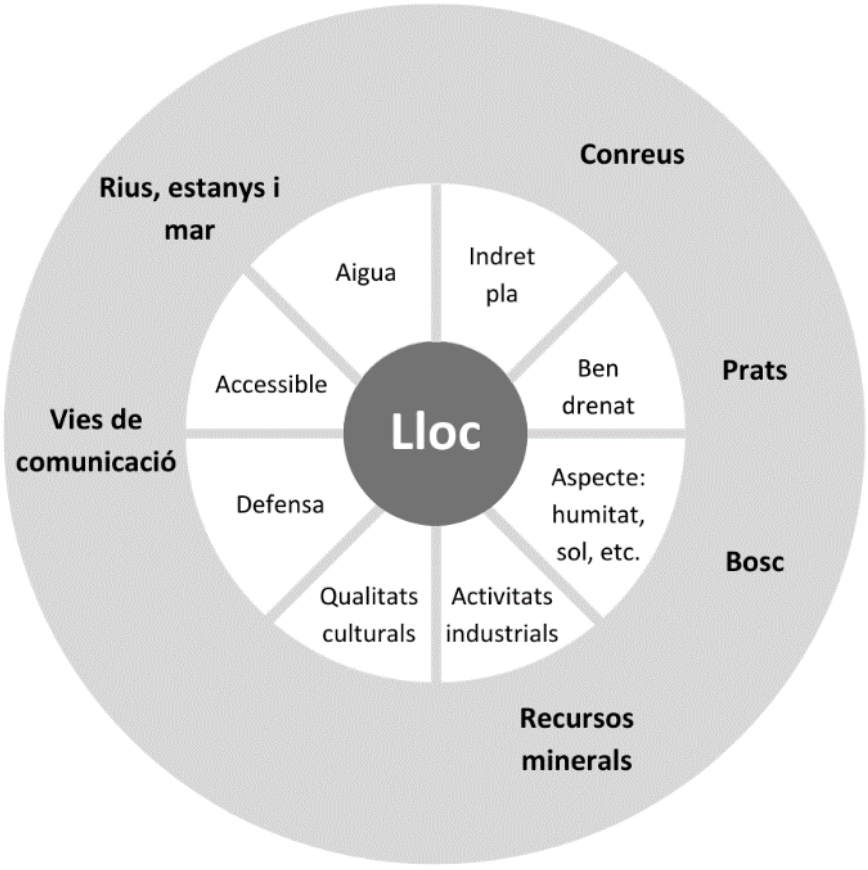

Figura 164. Les qualitats ideals que ha de tenir un espai per acollir un assentmanet segons Brian Roberts, adaptades a la realitat catalana per Jordi Bolòs (2004, p. 155). En gris, es dibuixen les qualitats "extrínseques", és a dir, corresponents a l'entorn. En blanc, hi figuren les qualitats "intrínseques", és a dir, aquelles pròpies del recinte de l'assentament.

L'ÀREA DE CAPTACIÓ DE RECURSOS

Com ja hem esmentat anteriorment, l'ACR correspon al territori abastable des d'un assentament en un límit de temps determinat, habitualment 60 minuts. Aquesta porció de terreny és entesa com l'espai d'aprovisionament principal d'un assentament, ja que en les societats preindustrials els desplaçament de més d'una hora de durada només haurien estat assumits de forma puntual, però no diàriament, per a l'obtenció de recursos. Pel seu càlcul hem seguit l'exemple de Marc Fernández-Ferrer i hem emprat l'eina *r.walk* que ofereix el software QGIS (Fernández-Ferrer 2019, p. 57). Aquest instrument requereix l'ús de dos fitxers de dades en format ràster: un model d'elevació del terreny (MED) i un altre amb els costos de fricció del desplaçament. D'aquesta manera es pot calcular la velocitat de desplaçament en un territori concret tenint en compte el seu pendent però també els "impediments" derivats d'allò que l'ocupa: boscos, rius, prats, etc.

Hem emprat un MED de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya amb una resolució de 5x5 metres que, tot i no ser la més alta, permet un processament dels càlculs més àgil. Pel que fa al fitxer amb els costos de fricció, aquest hem hagut de crear-lo ex professo. Per fer-lo, donat que no existeixen models històrics d'aquest tipus, hem partit de l'ús de dades actuals i històriques per crear el nostre propi model (Fig. 165).

En primer lloc, doncs, per establir els costos de fricció derivats de la hidrografia, hem emprat informació cartogràfica provinent de l'Agència Catalana de l'Aigua (ACA) amb algunes modificacions. En aquest cas, diversos estudis han revelat que, entre els segles X i XIII, l'Anomalia Climàtica Medieval va afectar el nord-est de la península ibèrica i va provocar un temps més sec amb baixa freqüència d'episodis de pluja, però on aquests eren més extrems (Moreno et al. 2012; Corella et al. 2019). Salvant distàncies, aquestes condicions podrien tenir certa semblança amb les del present. Així doncs, hem considerat que l'ús de dades actuals era l'opció més viable, tot i assumir que els cursos fluvials modifiquen el seu recorregut al llarg dels segles. [411] Per establir uns costos de fricció proporcionals al cabal de cada riu (Fig. 165), els hem classificat a partir dels treballs d'Antoni Munné i Narcís Prat (2002) i d'algunes dades històriques disponibles (Palau 1988; 1991; Sabaté 1992; Bolòs i Hurtado 2018).[412]

D'altra banda, també hem considerat la possibilitat d'incorporar els costos de fricció provinents dels usos del sòl, ja que no és el mateix travessar un camp llaurat que un bosc espès. Alguns

[411] S'han redibuixat alguns pantans, com el de Foix, per obtenir el traçat original que hauria tingut el riu en època medieval.

[412] La documentació de molins fariners en època medieval ha permès confirmar que alguns cursos fluvials constaven d'un cabal major en el passat, de manera que aquest fet s'ha tingut en compte a l'hora de classificar-los.

estudis empren informació històrica dels usos del sòl, generalment del segle XX (Fernández-Ferrer 2019). Aquesta opció, però, pel cas penedesenc ha estat descartada deguts als forts processos d'expansió i retrocés que el conreu de la vinya ha viscut a la zona penedesenca en els últims 300 anys. També s'ha plantejat l'estimació d'una àrea agrícola a l'entorn de cada assentament, però aquesta anàlisi, requeria un coneixement detallat de la xarxa d'espais d'hàbitat medieval que resultava inabastable. Així doncs, per la majoria de territori, s'ha optat per establir un petit cost de fricció que alentís la velocitat del desplaçament (Fig. 165).

En canvi, la incorporació dels costos de fricció derivats de circular emprant un camí o corriol ha dut menys problemes per ser inclosa. La xarxa viària ha estat restituïda partint del complet estudi de Miquel Vives, així com d'altres treballs sobre vies més específiques (Bolòs 2004; Vives 2007; Mallart 2008; Pla et al. 2012; Bolòs i Hurtado 2018). Aquestes dades han estat complementades amb les ortofotos preses a mitjans del segle XX i amb la cartografia d'inicis d'aquesta centúria de l'Instituto Geográfico Nacional.[413] En aquest cas, els costos de fricció que s'han associats als camins permeten, sobretot, accelerar la velocitat de desplaçament.

Nom	Característiques	Amplada	Velocitat de desplaçament
Permanent	Rius actuals, cabalosos i permanents	Domini públic hidràulic (ACA)	3 km/hora
Potencialment permanent	Rius amb cabal variable on es documenten molins medievals	Domini públic hidràulic (ACA)	3 km/hora
Estacional cabalós	Torrent amb cabal estacional i superfície de drenatge similar als potencialment permanent, així com molins medievals documentats	5 metres	3,6 km/hora
Xarxa viària	Vies d'abast interregional, regional i local.	5 metres	4,5 km/hora
Terreny no-classificat	Constituït per boscos, camps i prats	-	4 km/hora

Figura 165. Quadre de classificació dels costos de fricció inclosos en el model ràster, Pot observar-se com la velocitat de desplaçament és major quan s'empra la xarxa viària, mentre que resulta més lent travessar cursos fluvials, especialment si són cabalosos. S'ha defugit, però, considerar els rius com un gran impediment per la circulació, ja que és probable que sovint existissin guals, passeres o elements similars.

[413] Totes dues institucions permeten visualitzar aquesta cartografia mitjançant un *Web Map Service* compatible amb el software QGIS.

Els costos de fricció que acabem de detallar, així com de les dades sobre el pendent del terreny (MED) ens han permès calcular les ACRs pels nuclis de l'àrea d'estudi. Els resultats de les anàlisis indiquen que, de mitjana, els nuclis penedesencs medievals tenen una ACR de 30,64 km^2 (±6,27) amb una normal distribució de les dades (Fig. 166). Els nuclis amb una àrea de major extensió són la Granada (46,15 km^2), Banyeres (44,18 km^2) i el Puig de Sant Valentí (43,62 km^2). En canvi, els que tenen les àrees més petites són Sitges (17,10 km^2), Querol (18,78 km^2) i Santa Susanna (21,25 km^2).

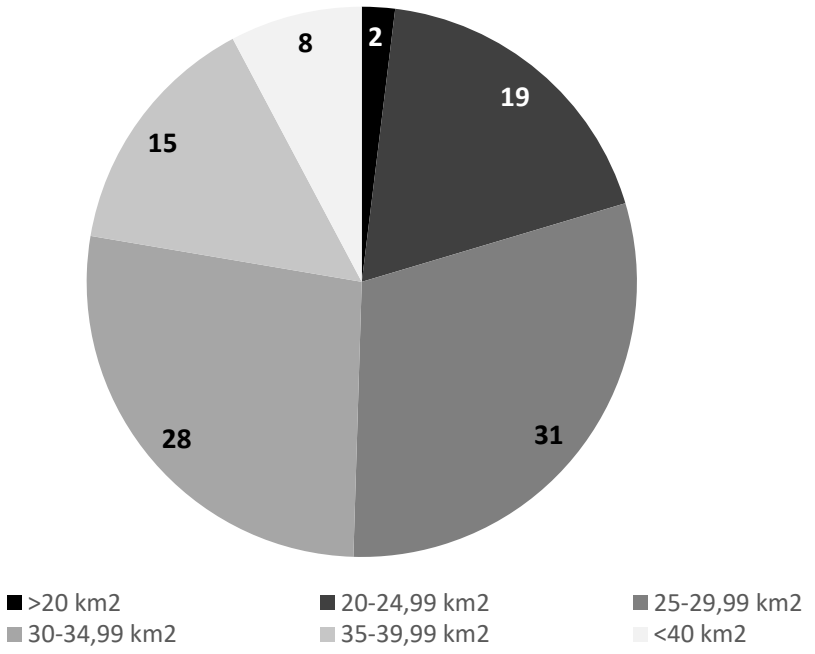

Figura 166. Nombre d'ACRs segons les seves dimensions. Pot observar-se com els valors al voltant de la mitjana (30 km^2) són els més abundants, així com hi ha una lleugera tendència a evitar els valors extremadament baixos.

Hem observat on se situaven aquelles ACR amb major superfície que, donat la importància que l'orografia té en el seu càlcul, se situen principalment en les zones més planes, especialment a la depressió penedesenca i a la vall del Gaià. De fet, les vint-i-sis àrees més extenses pertanyen a alguna d'aquestes dues zones. Per contra, aquelles amb menors dimensions se situen generalment en àrees muntanyoses de la serralada Prelitoral, al massís del Garraf o a la costa.

Ara bé, també cal tenir el compte que les ACRs són un càlcul teòric i que, per tant, esdevenen només una aproximació més a la realitat. En aquest sentit, és important destacar que la majoria d'àrees dibuixades són compartides entre els diversos nuclis analitzats o amb d'altres que no s'han inclòs en la mostra. Les ACRs no són, doncs, àrees d'obtenció de recursos exclusives de cada assentament i sovint se sobreposen les unes a les altres. Així doncs, es produeix la paradoxa

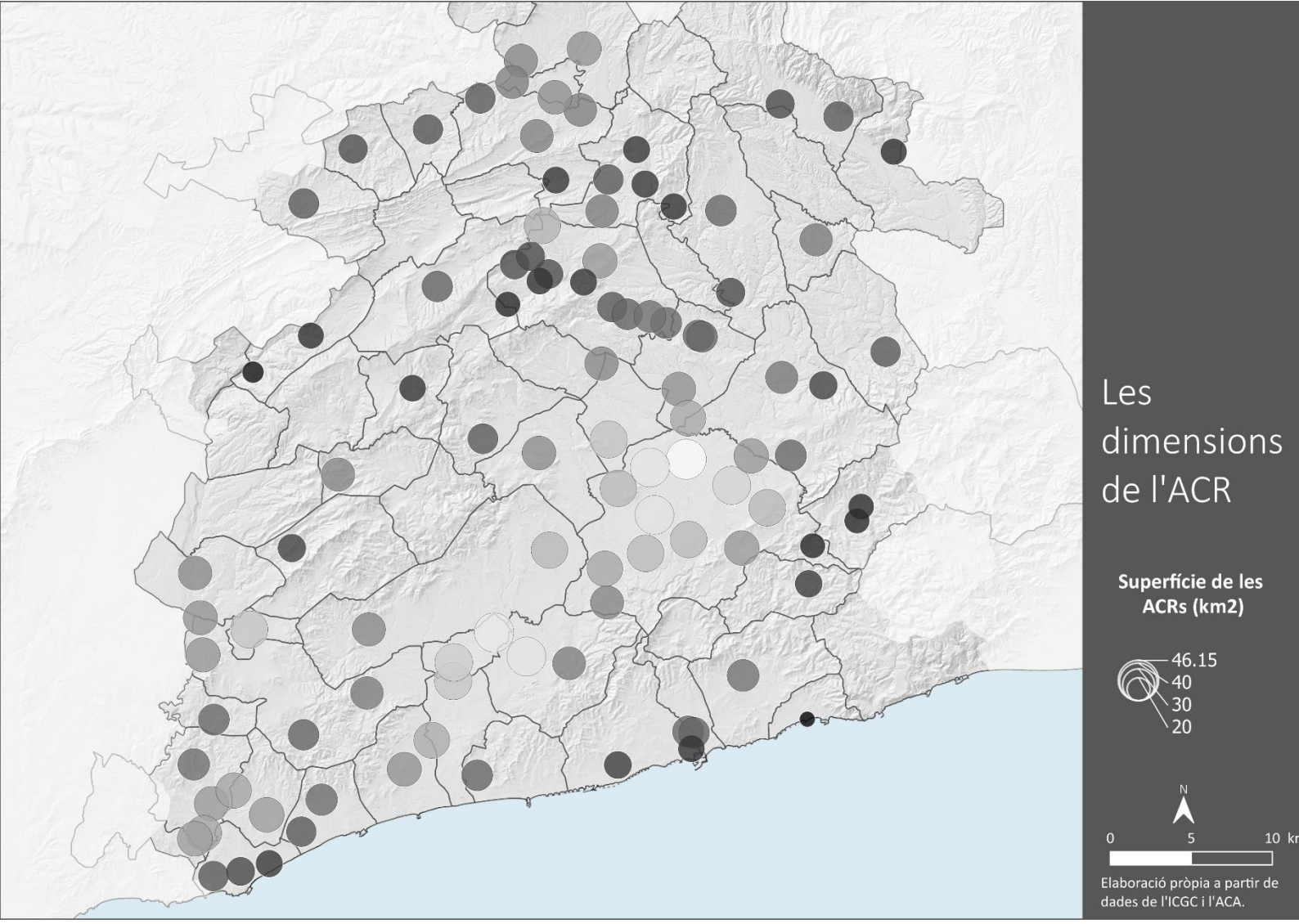

Figura 167. Les ACRs dels nuclis penedesencs del segle XIII en funció de la seva superfície (M. Díaz-Ros).

que en les zones on les ACRs mostren una major extensió, s'esdevé una major concentració de nuclis i per tant, a efectes reals, és possible que la disponibilitat de recursos també fos força limitada. Això succeeix especialment a la a la desembocadura del riu Gaià, així com a la plana penedesenca, a la conca del Mediona-Riudebitlles i a la conca d'Òdena (Fig. 167). Ara bé, aquest fet no significa que l'estudi de les superfícies de les ACRs no esdevingui una bona eina descriptiva dels entorns de cada nucli, així com un instrument per avaluar la seva màxima superfície potencial per a la obtenció de recursos.

EL POTENCIAL AGROLÒGIC

En una societat de base agrícola com la medieval, la delimitació de les ACRs resulta una eina útil per delimitar el potencial agrícola d'un assentament. Donat que limita l'àrea abastable en una hora, també permet estudiar-ne la qualitat dels sòls que inclou i, per tant, conèixer quin era el potencial agrològic de cada nucli.

La classificació de pendents és sovint assumida com un mètode precís per calcular el potencial agrícola d'una àrea, ja que històricament el pendent ha esdevingut un condicionant important pel conreu. Partint del model de classificació dels pendents àmpliament acceptat, s'ha creat un mapa de pendents per l'àrea penedesenca, partint d'un MED de l'ICGC (Fig. 168 / García-Sanjuán 2005, p. 143; Fernández-Ferrer 2019, p. 68). Tanmateix, donades les importants transformacions antròpiques transcorregudes en els últims dos segles,[414] la classificació dels pendents obtinguda hem de considerar-la únicament com una aproximació al paisatge medieval.

Pendent en graus	Característiques del sòl
0-7	Bo pel conreu i l'establiment d'assentaments
7-15	Conreable mitjançant terrasses
15-20	Conreable ocasionalment
20-60	Només apte per a usos ramaders i forestals
>60	No permet l'arrelament de vegetació

Figura 168. Classificació dels sòls en funció del seu pendent. Fins als 20° es consideren sòls conreables, tot i l'existència de condicionants importants (García-Sanjuan 2009, p. 143; Fernández-Ferrer 2019, p. 68).

Per altra banda, la taxonomia dels sòls proposada pel Departament d'Agricultura dels Estats Units planteja un seguit de factors per determinar el potencial agroecològic d'un sòl, com pot ser el mateix pendent, però també altres paràmetres com el drenatge, la profunditat o la textura (López-Acevedo et al. 1994). Actualment, les anàlisis dels sòls encara es basen en aquesta proposta taxonòmica i l'ICGC es troba immers en el procés de creació d'una cartografia agrològica pel territori català basada en ella. Tanmateix, aquesta encara està incompleta i no inclou tota l'àrea del Penedès històric.

Davant d'aquesta problemàtica, hem optat per la creació del nostre propi mapa de capacitat agrològica del territori penedesenc, partint de la classificació dels pendents que acabem d'esmentar i del mapa de sòls de Catalunya de l'ICGC. Aquest últim mapa, evidentment, és poc detallat, però ofereix una aproximació a les qualitats del sòl esmentades, com la textura o la profunditat. Així doncs, hem processat i creuat les dades de què disposem per poder obtenir un mapa dels sòls del Penedès històric classificats en tres categories: sòls òptims, sòls mitjans i sòls no-conreables (Fig. 169). Amb aquesta categorització hem pogut analitzar el tipus de sòls que cada nucli tenia en la seva ACR i obtenir una aproximació a la seva capacitat agrològica.

[414] L'expansió vitivinícola de la segona meitat del segle XIX va provocar arreu del Penedès la creació de terrasses pel seu conreu, en espais que avui en dia han tornat a esdevenir bosc. A més, en les àrees on el conreu de la vinya s'ha mantingut, s'han produït processos de concentració parcel·lària i d'aplanament.

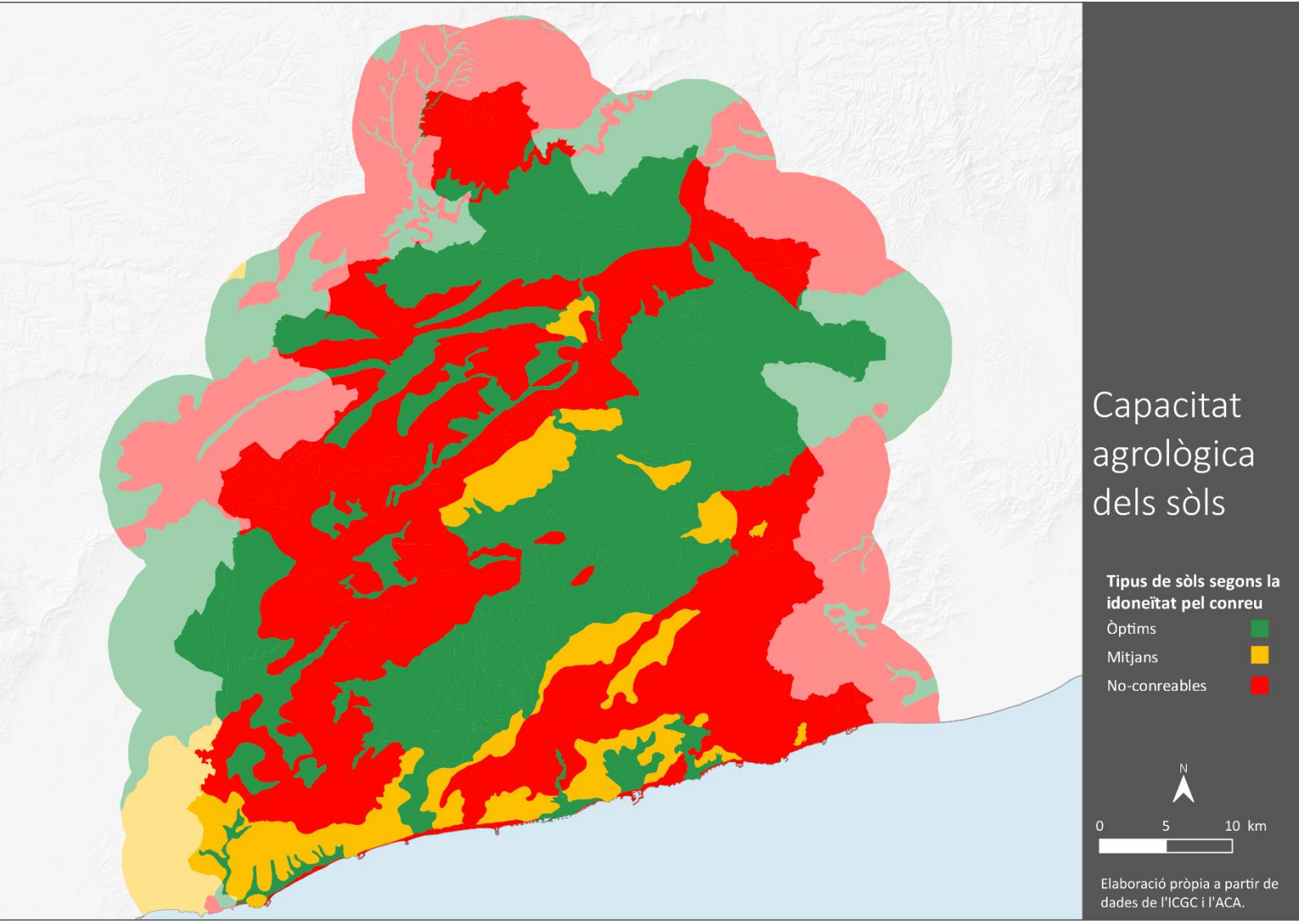

Figura 169. Classificació dels sòls de l'àrea del Penedès històric en funció de la seva capacitat agrològica (M. Díaz-Ros).

Pel que fa als sòls òptims pel conreu s'ha comptabilitzat que aquests representen de mitjana el 35,63% de les superfícies de les ACRs analitzades, que equivalen a una mitjana de 11,96 km^2. Es compten, però, fins a cinc nuclis on no es disposa de cap metre quadrat de sòls d'aquesta tipologia. Aquest seria el cas de l'Hospital i Olesa de Bonesvalls, Olivella, Querol i Santa Susanna, mentre que Pontons només en té 0,77 km^2. Com es pot observar, tots ells són nuclis situats al bell mig de les serralades Prelitorals o del massís del Garraf. Per contra, aquells que ostenten més superfície de sòls òptims, tant en valors absoluts com relatius, són Banyeres (40,23 km^2), la Granada (39,46 km^2) i el Puig de Sant Valentí (36,91 km^2) que, al mateix torn, també són els que tenen unes ACRs més extenses. Aquesta relació entre la superfície de l'ACRs i l'extensió de sòls òptims ha estat confirmada per un coeficient de Pearson de 0,8 que indica una correlació positiva quasi perfecta. Aquesta tendència s'explica pel pes que el pendent del terreny té en el càlcul de les ACRs i en la classificació dels sòls, com ja s'ha esmentat anteriorment.

Pel que fa a la distribució de les dades, la desviació estàndard és de 10,1 i indica una important dispersió. Seixanta-cinc nuclis tenen una superfície de sòls òptims inferior a la mitjana i trenta-

dos d'ells mostren valors per sota dels 5 km^2 (Fig. 170). Com hem esmentat, es tracta especialment de nuclis situats en àrees muntanyoses, però també aquells de la zona del Baix Gaià, molt més planera, però ocupada per sòls mitjans pel conreu.[415] A l'altre extrem de la mostra, s'hi situa una vintena de nuclis que presenten ACRs amb més de 20 km^2 de sòls òptims i que, en alguns casos, s'enfilen fins a més dels 40 km^2. Principalment corresponen a nuclis de la plana penedesenca, encara que també se'n comptabilitza algun de la vall del Gaià, com Vilarodona (23,76 km^2), o de la conca d'Òdena, com Igualada (21,39 km^2).

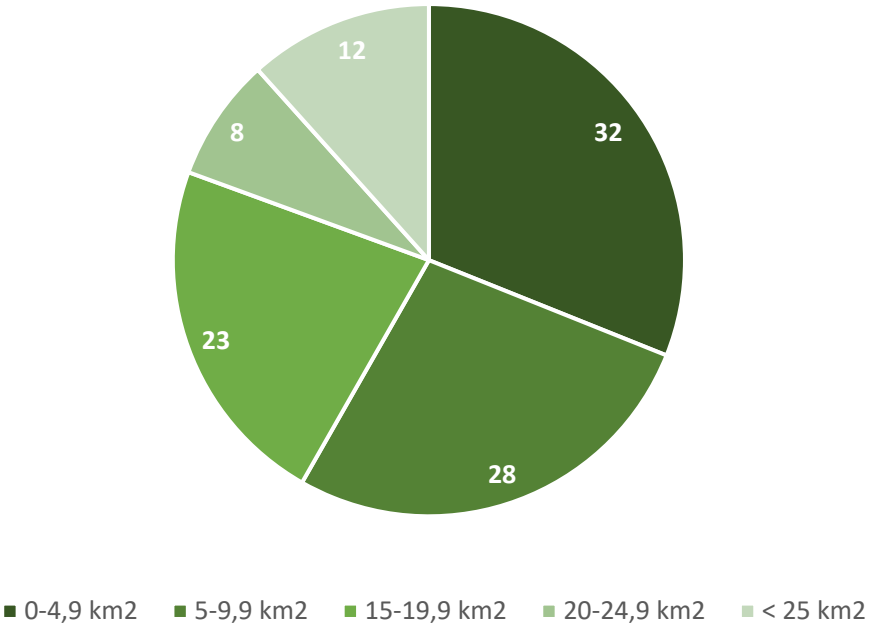

Figura 170. Nombre de nuclis segons la superfície de sòls òptims de les seves ACRs. Pot observar-se com un gran nombre de nuclis tenen superfícies de sòls òptims inferiors a la mitjana (11,96 km^2). Per contra, una petita selecció de nuclis, presenten valors molt elevats, que superen els 40 km^2 (M. Díaz-Ros 2023).

Pel que fa als sòls mitjans pel conreu, les ACRs disposen d'una mitjana de 11,32 km^2 de sòls d'aquesta tipologia. Entre els municipis amb valors més baixos s'hi compta Querol (1,64 km^2), Olivella (2,03 km^2) i Santa Susanna (2,86 km^2). Com es pot observar, aquests són els mateixos nuclis que tampoc disposaven d'un sol metre quadrat de sòls òptims. Per contra, els nuclis amb una major extensió de sòls mitjans pertanyen principalment al Baix Gaià, com ara Virgili (29,30 km^2), la Riera de Gaià (28,53 km^2) i la Nou de Gaià (26,86 km^2).

Pel que fa a la distribució de dades, la desviació estàndard és de 5,73 i evidencia una menor dispersió en comparació amb els sòls òptims (Fig. 171). En aquest cas, són només cinc els nuclis

[415] Gran part del Baix Gaià presenta sòls de xerothernt lític i calcixerept típic que presenten una alta variabilitat pel que fa a la capacitat agrològica. Per aquest motiu, han estat classificats com a sòls mitjans.

amb més de 25 km^2 de sòls mitjans, principalment aquells situats al Baix Gaià. Per contra, s'observen quaranta-un nuclis que tenen entre 5 i 10 km^2 i vint-i-vuit més, entre 10 i 15 km^2. Els sòls mitjans, doncs, són presents en totes les ACRs, per bé que d'una forma moderada i força repartida, amb algunes excepcions. En aquest cas, no hem detectat cap correlació entre la superfície de sòls mitjans i l'extensió de les ACRs.

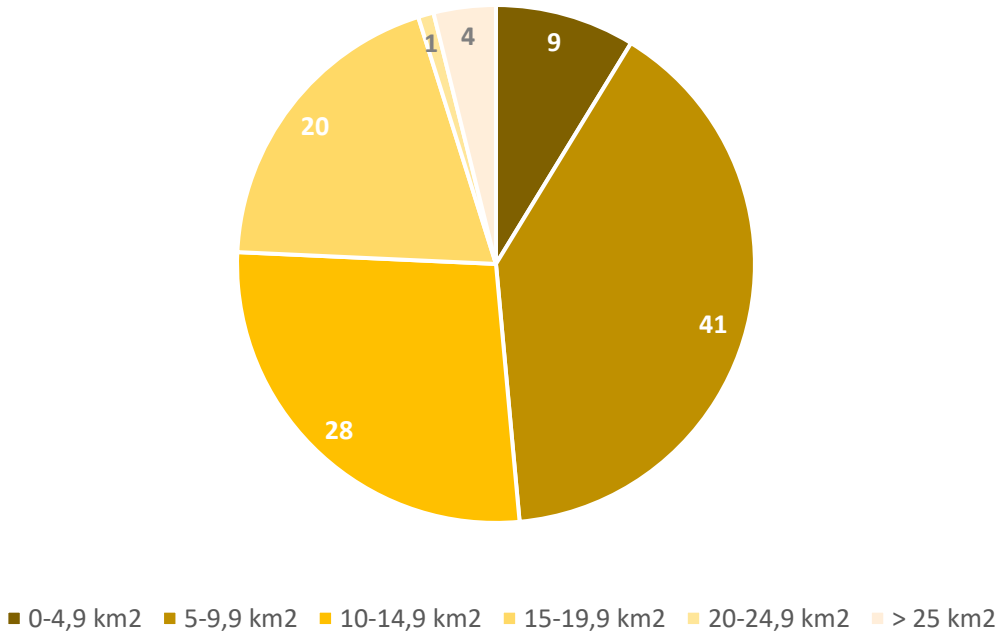

Figura 171. Nombre de nuclis segons la superfície de sòls mitjans de les seves ACRs. Pot observar-se com més de dos terços dels assentaments estudiats presenten valors que oscil·len entre els 5 km^2 i els 10 km^2 d'aquest tipus de sòls.

Finalment, pel que fa als sòls amb males condicions pel conreu, aquests representen de mitjana el 26,70% de la superfície de les ACRs analitzades. En nombres absoluts, això representen 7,24 km^2 de mitjana. Els valors més baixos corresponen als nuclis del Gorner, Òdena i Masquefa, on no es comptabilitzen sòls d'aquesta tipologia. Per contra, a l'altre extrem, s'hi situen els nuclis de Selma, on s'arriba als 22,89 km^2; Olivella, amb 21,57 km^2 i Orpinell, amb 20, 30 km^2.

Ara bé, criden més l'atenció aquells casos on els sòls no-conreables assoleixen percentatges elevats de l'extensió de l'ACR, ja que a la pràctica significa una dificultat considerable per a l'explotació agrícola de l'entorn del nucli. Aquest seria el cas de l'Hospital d'Olesa (86%), Santa Susanna (87%), Olesa de Bonesvalls (87%), Selma (91%) i Querol (91%), tots ells localitzats en àrees muntanyoses.

Per contra, es detecta un gruix important d'ACRs que presenten valors, tan absoluts com relatius, força baixos d'aquest tipus de sòls. Quaranta-cinc dels cent-tres nuclis analitzats disposen de menys de 5,5 km^2 de sòls no-conreables i vint-i-quatre més, entre 5 i 10 km^2.

També hem detectat un petit grup de nuclis, especialment aquells que tenen entre 10 i 15 km^2 de sòls no-conreables, on els valors relatius mostren que aquests sòls representen al voltant del 50% de la superfície de les ACRs. Aquest seria el cas de Puigmoltó, amb 12,63 km^2 de sòls no-conreables que representen el 55% de la seva ACR, o de Capellades, amb 11,56 km^2 que suposa el 49% de la seva ACR. Es tracta principalment de nuclis situats al primer tram de les valls del Mediona-Riudebitlles i al tram mitjà de l'Anoia.

El coeficient de Pearson mostra una correlació negativa de 0,62 entre la superfície de sòls òptims i de sòls no-conreables. En aquest sentit, es confirma l'existència de valors extrems amb ACRs amb condicions molt avantatjoses pel conreu i d'altres que presentaven serioses dificultats per la seva explotació agrícola.

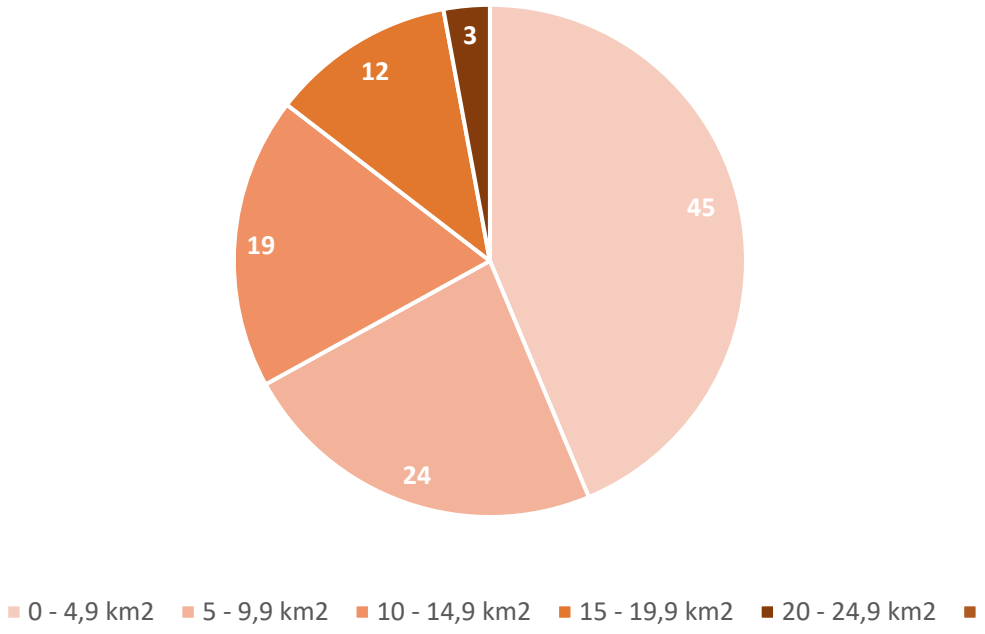

Figura 172. Nombre de nuclis segons la superfície de sòls no-conreables de la seva ACR. Pot observar-se com més de la meitat de les ACRs tenen menys de 10 km^2 d'aquest tipus de sòls i que són minoritàries aquelles on superen els 20 km^2.

L'observació de la distribució territorial de les àrees amb major o menor potencial agrícola (Fig. 173) permet copsar de forma sintetitzada les tendències que s'han anat dibuixant anteriorment. Els nuclis de la plana penedesenca són aquells que disposen d'una major superfície de sòls òptims pel conreu, juntament amb els de la conca d'Òdena. Els nuclis costaners, en canvi,

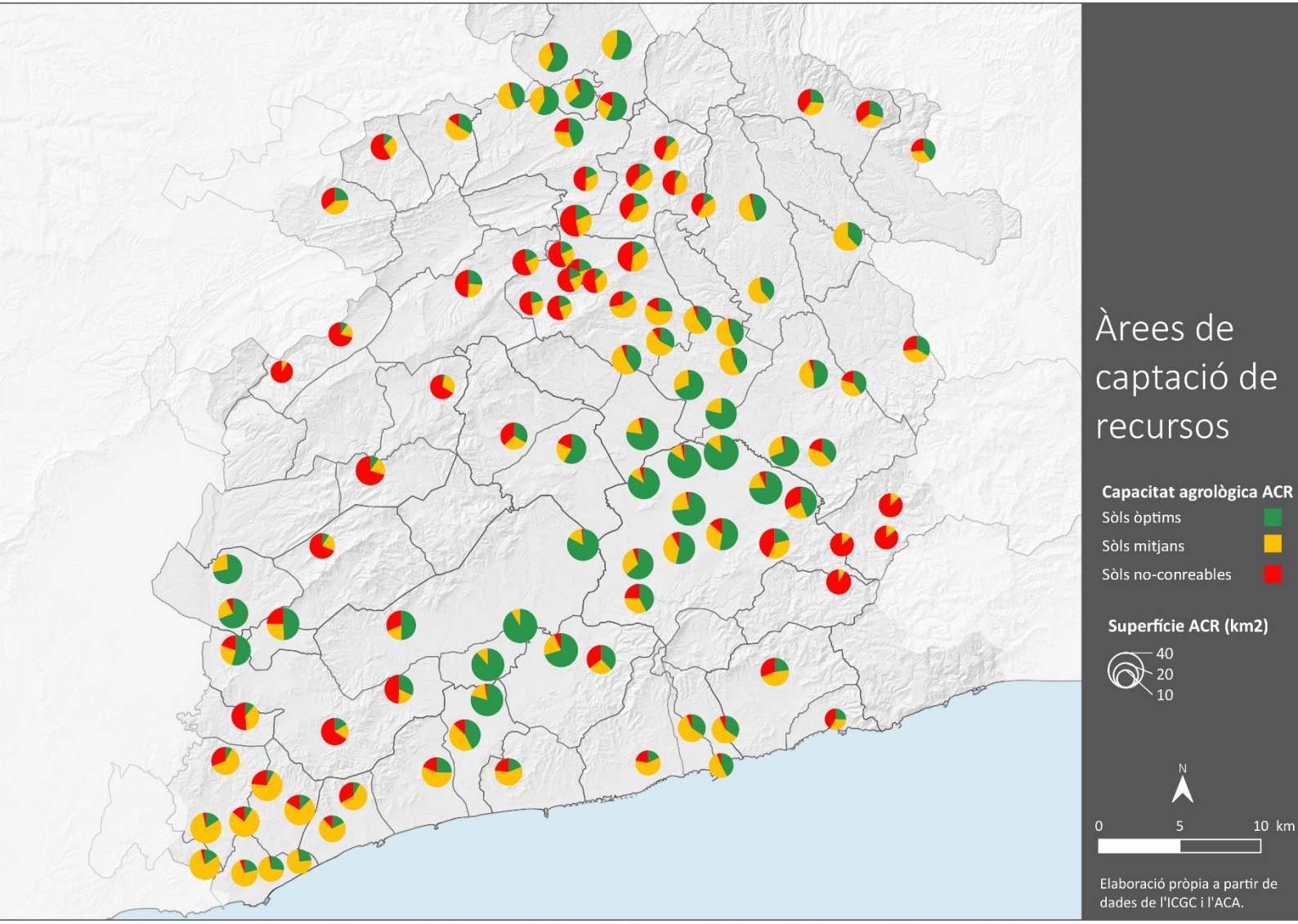

Figura 173. ACRs dels nuclis penedesencs classificades en funció dels tipus de sòls de què disposen (M. Díaz-Ros).

mostren un bon percentatge de sòls-mitjans juntament amb els assentaments del tram final del Mediona-Riudebitlles. Finalment, aquelles poblacions situades a la serralada Prelitoral, així com al massís del Garraf són les que mostren unes majors quantitats de sòls no-conreables.

El desplaçament vers l'església

El càlcul de desplaçament des del nucli fins a l'església més propera s'ha dut a terme emprant també l'eina *r.walk* del software QGIS. S'han fet servir les mateixes dades geogràfiques que pel càlcul de les ACRs, si bé en aquest cas s'ha produït una lleugera modificació en el model dels costos de fricció dels desplaçaments. En aquesta ocasió, la velocitat de desplaçament pels terrenys no-classificats s'ha reduït fins als 0 km/h, de manera que s'han limitat el moviments únicament a través de la xarxa viària. D'aquesta manera, s'ha obtingut el temps de viatge a peu des del nucli a l'església més propera mitjançant l'ús únicament dels camins documentats a finals del segle XIII però tenint en compte també l'orografia del terreny (Fig. 174).

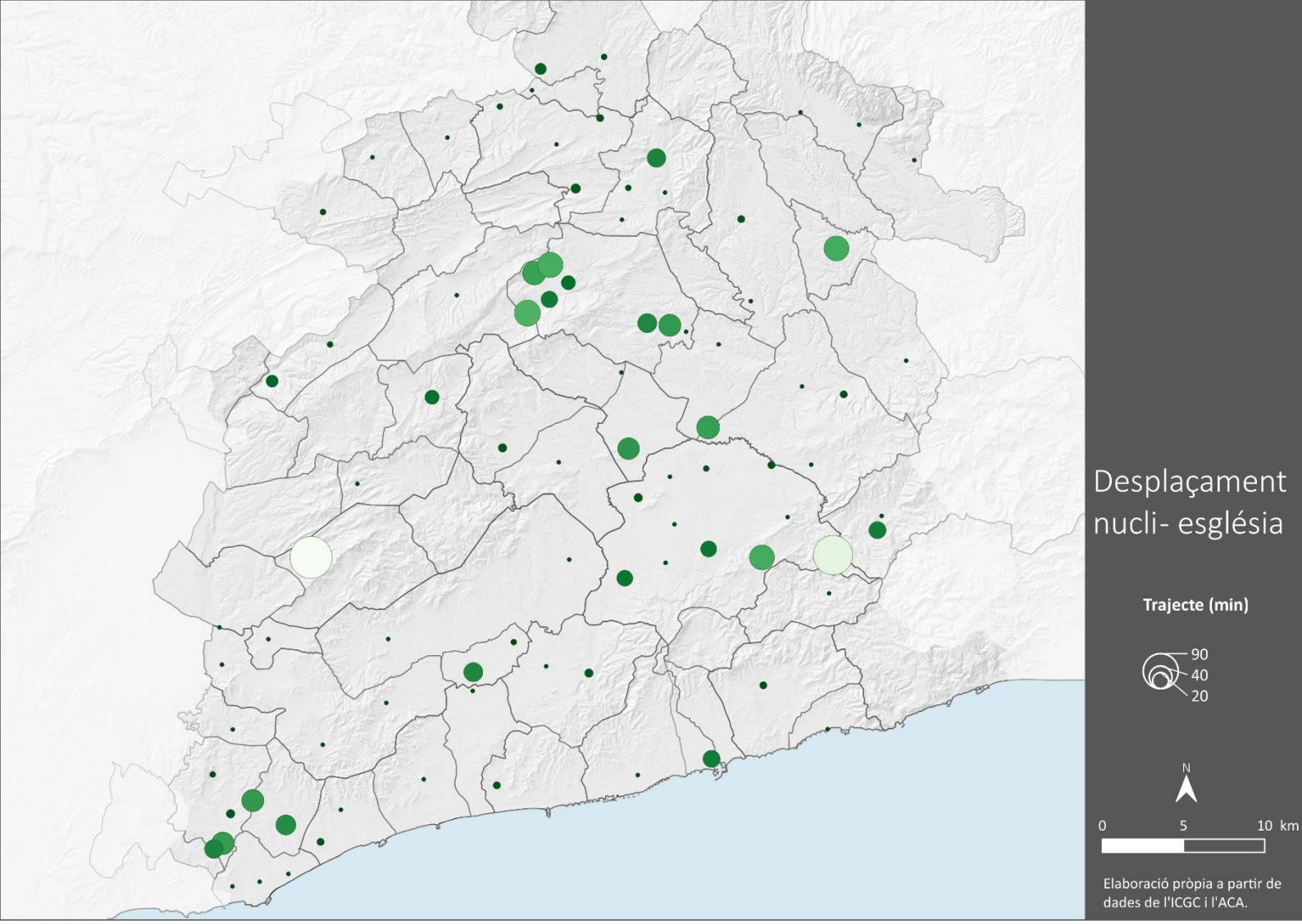

Figura 174. Nuclis penedesencs de finals del segle XIII en funció del temps de desplaçament fins a l'església més propera (M. Díaz-Ros).

Les esglésies i els monestirs gairebé són omnipresents en qualsevol nucli medieval i, de fet, el desplaçament mitjà a peu entre els nuclis analitzats i el temple més proper és de 8 minuts (±15). Així doncs, no resulta estrany que el 77% dels nuclis analitzats es trobin a menys de 10 minuts de desplaçament del temple més proper. En valors absoluts, això són 79 dels 103 nuclis de la mostra i, de fet, 76 d'ells es troben a menys de cinc minuts.[416]

Ara bé, crida l'atenció el 23% restant, els 24 nuclis que es troben a més de 10 minuts de l'església més propera i que mostren una situació variada, que explicaria l'elevada desviació estàndard observada (15). D'aquests 24 nuclis, nou es troben a menys de 20 minuts i vuit entre 20 i 29 minuts. Dels set nuclis restants, cinc se situen entre 30 i 39 minuts del temple més pròxim i els altres dos mostren valors molt més dispars (Fig. 175). Santa Susanna se situa a 84 minuts a peu de Sant Pere d'Olivella i la Cogullada a 96 minuts de l'església de Sant Miquel. Aquests valors

[416] De fet, una part dels nuclis de la mostra han estat seleccionats en base al fet de presentar morfologies de possible origen medieval i trobar-se en les immediacions d'esglésies dels segles X-XII. Així doncs, no resulta estrany que un elevat percentatge dels assentaments mostri distàncies baixes fins al temple més proper.

extrems són els que provoquen que la mitjana de temps de desplaçament a peu entre els nuclis i l'església més propera sigui de 7 minuts, amb una important desviació estàndard de 15.

Si s'observen alguns dels vint-i-quatre nuclis a més de 20 minuts de l'església més pròxima es detecten algunes pautes en comú. La primera d'elles és que alguns d'ells són assentaments poc documentats, actualment molt modestos o que han esdevingut masies. Aquest seria el cas de Sant Martí de Cunies (37 min), Puigcaní (35 min), Puigfred (30 min), el Gorner (29 min), Virgili (28 min), Rubials (27 min) o el mas de Casades (27 min). Per altra banda, també s'hi engloben nuclis situats en entorns muntanyosos i lligats a elements defensius: l'Arboçar (34 min), Santa Susanna (84 min) i la Cogullada (96 min). Les dades, doncs, permeten entreveure una realitat poc coneguda, vinculada a petites agrupacions d'hàbitat de poca entitat, que van sobreviure de formes diverses a les crisis baix-medievals, però que no van esdevenir viles, ni seus de la parròquia. Es tracta, doncs, d'una xarxa de llogarets d'origen divers, però que no aglutina suficient població per tenir un temple en el seu perímetre.

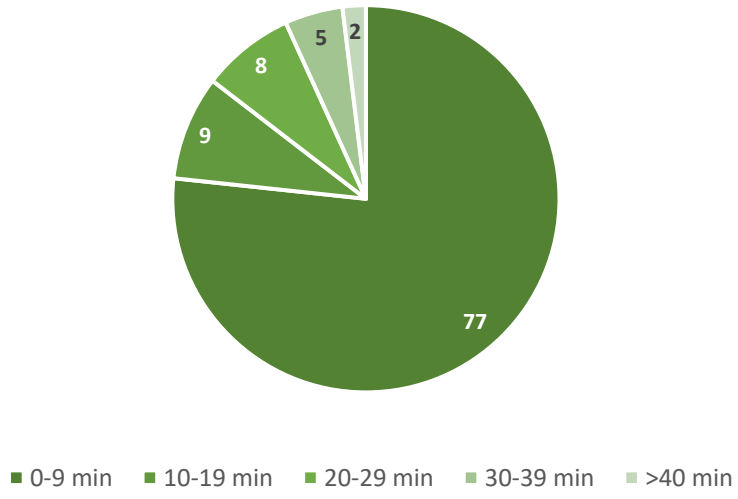

Figura 175. Nombre de nuclis segons el temps de desplaçament fins a l'església més propera (min). Pot observar-se com tres quartes parts de la mostra es troben a menys de 10 minuts del temple més proper. Tanmateix, el 23% restant mostra una situació més variada lligada a l'existència de petits nuclis més modestos que no deurien poder assumir la construcció d'una església.

LA DEFENSA I EL CONTROL

L'avaluació de la capacitat de defensa i control ha estat analitzat a partir de dos instruments diferents. Per una banda, hem calculat el temps de desplaçament a peu envers el castell o torre més proper, de la mateixa manera que hem fet en el cas de les esglésies. Per l'altra, hem complementat aquesta anàlisi amb l'estudi del grau de visibilitat de cada nucli. Mitjançant l'ús

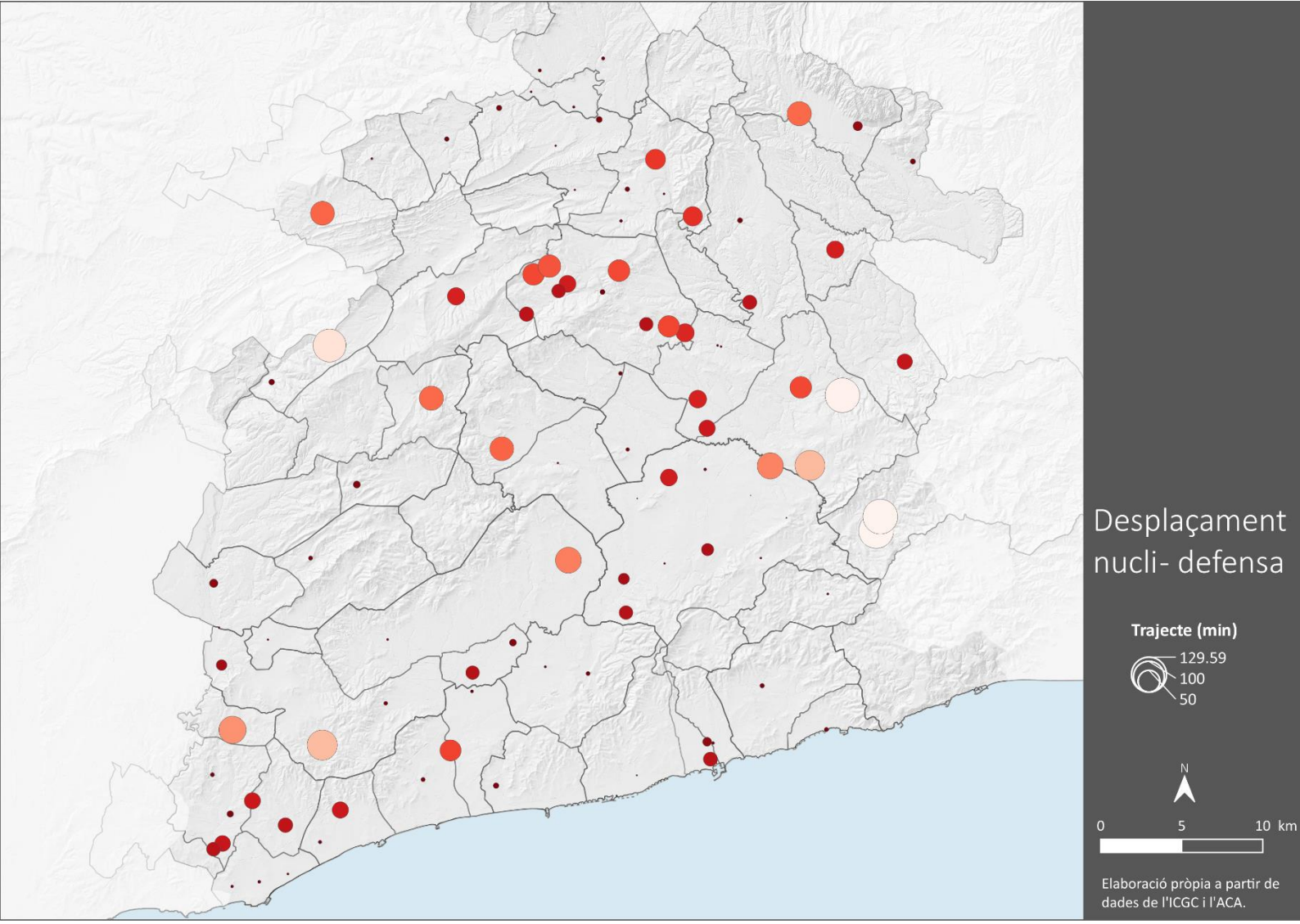

Figura 176. Nuclis penedesencs de finals del segle XIII en funció del temps de desplaçament fins a l'element defensiu més proper (M. Díaz-Ros).

de les eines *r.viewpoint* i *r.viewshed* del software QGIS, hem calculat el territori visible des de cada un dels cent-tres nuclis analitzats, tenint en consideració l'orografia del terreny (Fig. 176).

Els cent-tres nuclis inclosos en la mostra presenten un desplaçament a peu mitjà de 22 minuts envers la defensa més pròxima, ja sigui un castell, una torre o una *domus*. Aquest és un temps menor al que s'ha observat per l'església més propera, a l'entorn dels 8 minuts. Tot i així, torna a observar-se una considerable desviació estàndard, de 31, que evidencia l'existència de valors extrems en la mostra analitzada.

Per aquest motiu, per poder descriure més correctament aquesta variable hem desestimat l'anàlisi de freqüències i hem optat per aplicar els talls naturals de Jenks, que ofereix el mateix software QGIS. Aquest mètode agrupa els individus d'una mostra de manera que en cada grup existeixi la mínima desviacions estàndard. Pel que fa als temps de desplaçament envers la defensa més propera, els talls naturals de Jenks han agrupat els nuclis en quatre clústers.

El primer i més nombrós està constituït per 61 nuclis repartits per tota l'àrea d'estudi que mostren desplaçaments de com a màxim 13 minuts (Fig. 167). En un segon grup s'hi troben 21 nuclis amb trajectes d'entre 16 i 35 minuts, majoritàriament situats a la plana penedesenca, així com al Baix Gaià o la vall del Mediona Riudebitlles. En són bons exemples, els casos de Saifores (20 min), Sant Joan de Conilles (20 min) o Rubials (28 min). El tercer clúster està format per 14 poblacions situades a la meitat septentrional de l'àrea d'estudi, especialment a la serralada Prelitoral, excepte en el cas del Vendrell (47 min). Finalment, l'últim grup està compost per 7 nuclis amb valors extrems, que van des del cas de Salomó (79 min) fins al de l'Hospital d'Olesa de Bonsevalls (130 min).

De fet, si s'observa la distribució territorial dels nuclis tenint en compte el seu trajecte fins a la defensa més propera, s'evidencia que aquells amb valors més alts se situen a la serralada Prelitoral o als marges de la depressió penedesenca, mentre que a les àrees més planeres és on es concentren els valors més baixos (Fig. 176). Ara bé, caldria considerar aquí el possible biaix en les dades per les àrees muntanyoses, sovint menys estudiades i documentades, on és possible que manqui informació sobre algunes fortaleses.

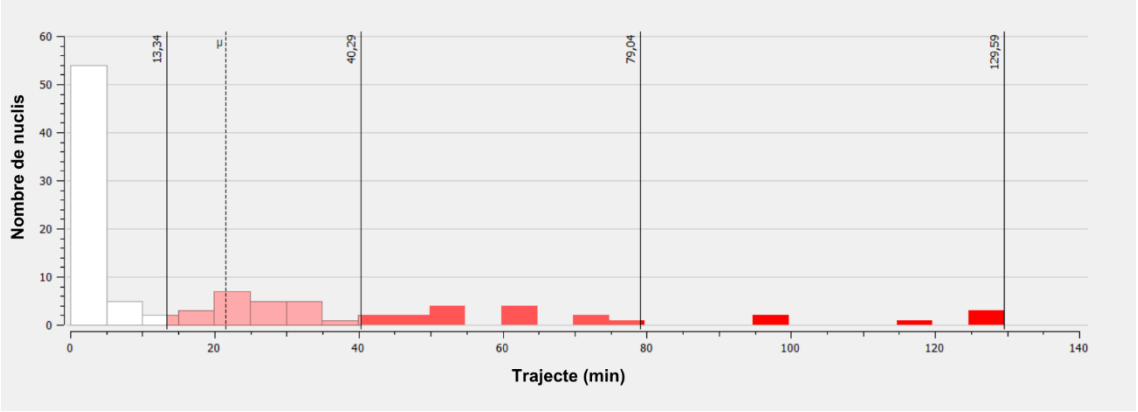

Figura 177. Nombre de nuclis segons el desplaçament fins a l'església més propera (minuts). Poden observar-se, a més, les agrupacions fetes mitjançant els talls naturals de Jenks (M. Díaz-Ros).

Com hem esmentat, la visibilitat ha estat el segon paràmetre calculat per avaluar la capacitat defensiva dels nuclis de la mostra. Disposar d'un ampli camp de visió permetia preveure amb antelació l'arribada de possibles atacants i facilitava la comunicació sonora i visual amb els assentaments veïns (De Castellet 2016). Per la realització del càlcul del grau de visibilitat, s'ha optat per adoptar dues altures diferents del punt d'observació. Aquesta xifra se suma a l'altitud del terreny per simular el camp de visió d'un observador o d'un edifici. La primera altura que hem adoptat ha estat de 1,6 metres, per representar l'observació d'una persona d'estatura mitjana. La segona, en canvi, ha estat de 4 metres, per emular l'alçada mínima que podria tenir

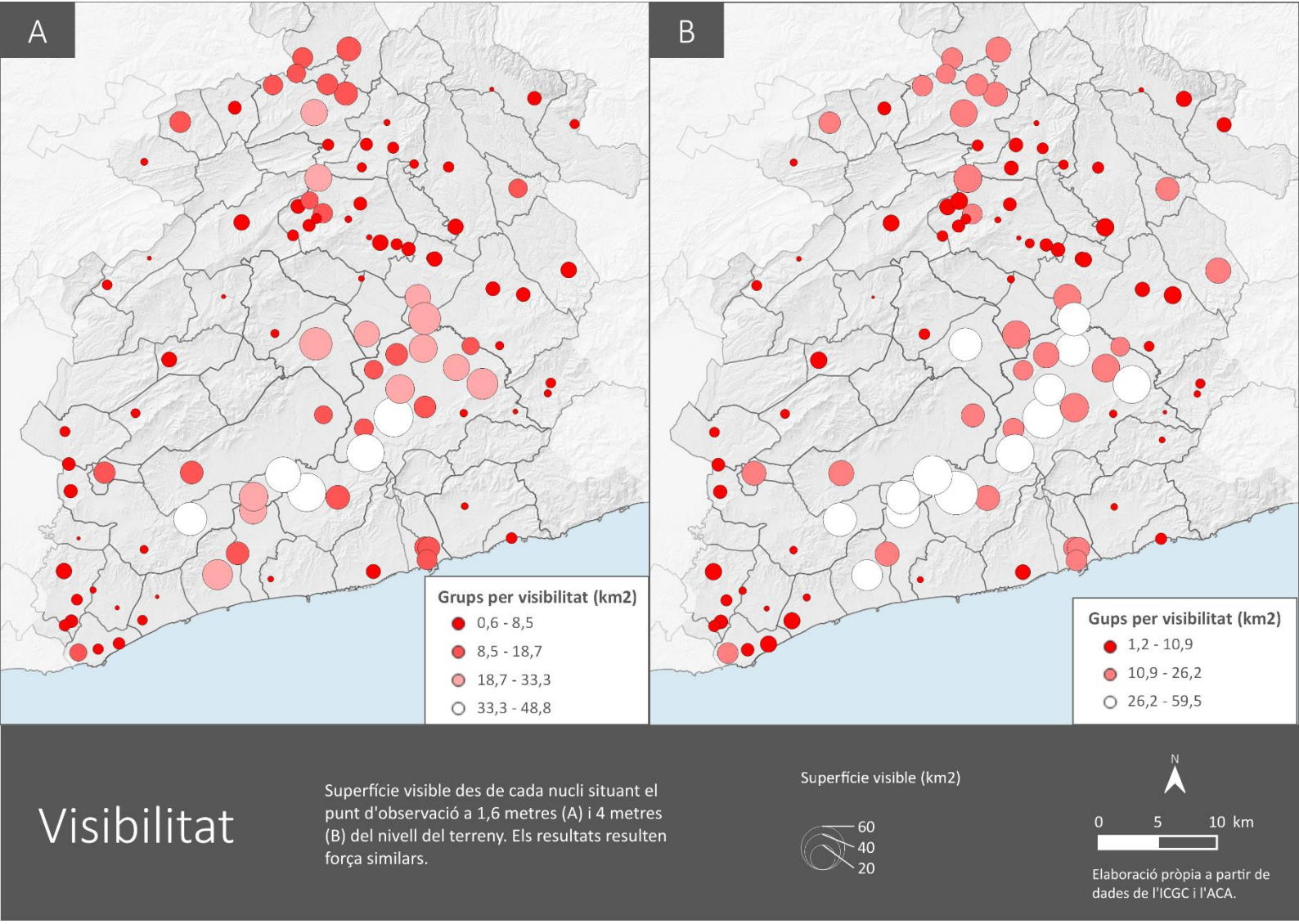

Figura 178. Resultats de les anàlisis de visibilitat en funció de l'altura del punt d'observació (M. Díaz-Ros).

qualsevol construcció de l'època. Tot i així, les diferències entre una i altra anàlisis han estat mínimes (Fig. 178)

Des d'un punt d'observació a 1,6 metres, la superfície visible dels nuclis en un radi de 10 km a la rodona que hem obtingut és d'11 km^2 de mitjana, amb una desviació típica de 11 que evidencia altre cop l'existència de valors extrems. Els nuclis que disposen de menys superfície visible són Olivella, Salomó i Roda de Berà, que amb prou feines arriben al quilòmetre quadrat. En oposició s'hi troben els nuclis de la Senabra (44 km^2), l'Arboç (47 km^2) i Moja (49 km^2), tots ells ubicats en la plana penedesenca.

Donada la disparitat de valors, en aquesta ocasió s'ha tornat a realitzar l'agrupació mitjançant els talls naturals de Jenks (Fig. 179). El primer grup està compost per 61 nuclis amb una visibilitat inferior als 8,5 km^2. Es tracta de nuclis situats a la serralada Prelitoral, com Sant Quintí de Mediona (2 km^2); al massís del Garraf, com Olesa de Bonesvalls (4 km^2); a la desembocadura del Gaià, com Virgili (6 km^2) o a d'altres àrees muntanyoses, com els entorns de Montserrat. El segon grup està constituït per 24 nuclis que mostren una superfície visible entre els 8,5 km^2 i els gairebé

19 km^2. Tot i que hi figura algun nucli situat en entorns més accidentats, com Puiggomar (13 km^2), majoritàriament se situen en àrees planes o a la costa. En són bons exemples Igualada (14 km^2), el Vendrell (17 km^2) o la Geltrú (16 km^2). Finalment, la tercera categoria engloba 13 nuclis amb una visibilitat entre els 20 km^2 i els 33 km^2; mentre que la quarta inclou únicament 4 nuclis amb visibilitats superiors als 35 km^2.

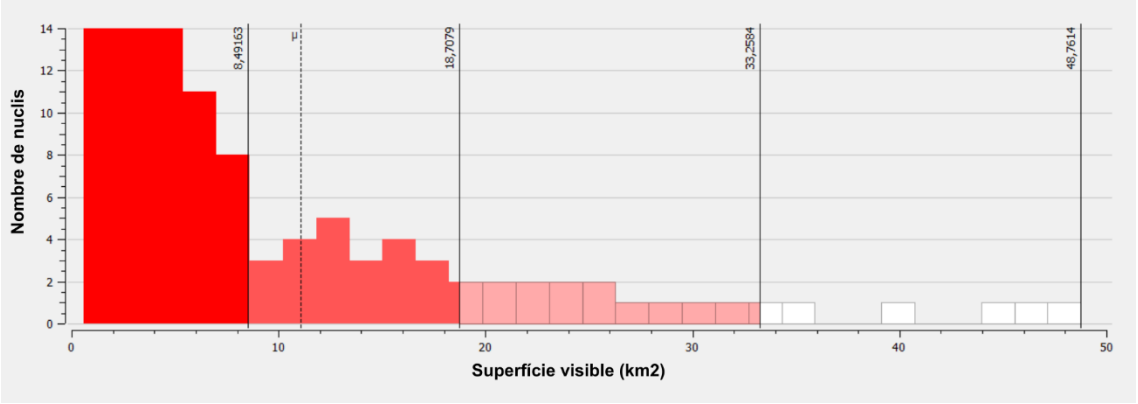

Figura 179. Nombre de nuclis en funció de la superfície visible (km^2) des d'una altura d'1,6 metres, classificats segons en quatre grups segons els talls naturals de Jenks. Pot observar-se com el primer grup és el més nombrós i inclou superfícies inferiors als 8 km^2. La resta d'agrupacions, especialment les que mostren unes superfícies més extenses són menys nombroses.

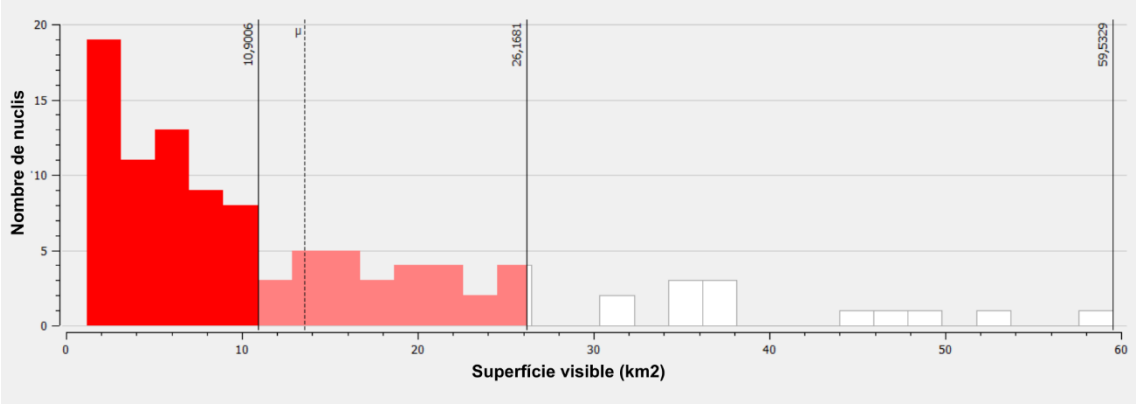

Figura 180. Nombre de nuclis en funció de la superfície visible (km^2) des d'una altura de 4 metres, classificats segons en tres segons els talls naturals de Jenks. Pot observar-se com el primer grup és el més nombrós i inclou superfícies inferiors als 10 km^2. La resta d'agrupacions, especialment les que mostren unes superfícies més extenses són menys nombroses.

Els resultats de la conca de visibilitat amb un punt d'observació de 4 metres d'altura resulten similars. De mitjana, s'obté una superfície visible superior, de 14 km^2 amb una desviació típica de 13 que torna a mostrar valors extrems. Els talls naturals de Jenks mostren en aquest cas un gran conjunt de nuclis que tenen superfícies de visibilitat que oscil·len entre el poc més d'un quilòmetre quadrat de Salomó als gairebé 11 km^2 de Sant Jaume Sesoliveres de Piera (Fig. 180). Es tractaria d'un grup format per 61 nuclis, majoritàriament situats en les àrees més muntanyoses. La següent agrupació estaria formada per 29 nuclis amb superfícies visibles entre

12 i 26 km^2, majoritàriament situats a la plana penedesenca, com la Múnia (18 km^2) o el Pla del Penedès (24 km^2). Finalment, el tercer grup està constituït per 13 nuclis amb valors que assoleixen els gairebé 60 km^2 en el cas de l'Arboç o els 52 km^2 pel que fa a Moja.

Per acabar, cal esmentar que, contra el que es podria arribar a pensar, no s'ha observat una correlació entre la proximitat a un element defensiu i el grau de visibilitat dels nuclis. Donat que la mostra no té una distribució normal, però, cal ser prudent a l'hora d'extreure conclusions d'aquest fet.

POBLAMENT CASTRAL I ECLESIAL

Donada la importància que la historiografia ha atorgat a les esglésies i els castells en els processos de nucleació poblacional, s'ha dut a terme una selecció d'aquells nuclis dels quals se'n té una primera menció documental segura per poder realitzar un anàlisi dels trajectes nucli-església i nucli-castell[417] des d'una perspectiva temporal. S'ha obtingut una mostra constituïda per seixanta-quatre nuclis, formada per aquells assentaments d'existència comprovada, però també per alguns nuclis documentats amb anterioritat al segle XIII i que no s'ha pogut documentar la seva continuïtat durant aquesta centúria.[418]

En aquest cas, el desplaçament a peu mitjà envers l'església més propera se situa als 14 minuts amb una desviació estàndard de 21, que evidencia també l'existència de valors extrems. Quaranta-nou d'aquests seixanta-quatre nuclis se situen a menys de 10 minuts de l'església més pròxima, però els quinze restants mostren desplaçaments que oscil·len entre els 11 i els 96 minuts.

Per aconseguir una visió diacrònica dels desplaçaments nucli-església, hem analitzat la relació entre el primer esment documental i la proximitat nucli-església. Com es pot veure al gràfic adjunt (fig. 181), al llarg de tot el període d'estudi s'observa una tendència general a situar-se a les immediacions del temple més proper, tot i que els nuclis documentats de forma més tardana presenten una situació més variada. A partir de la segona meitat del segle XII, s'observa un lleuger canvi de tendència amb l'aparició dels primers nuclis allunyats d'esglésies i monestirs, que es manté de forma constant fins a mitjans del segle XIV. Si fins a l'any 1151, els setze nuclis

[417] Pel seu càlcul, s'ha adoptat el mateix mètode d'anàlisi que ja s'ha detallat en els apartats anteriors.
[418] Aquest és el cas de Pontons Vell, un possible nucli situat a l'entorn de l'antic castell vell de Pontons i documentat el 1066 (Feliu et al. 1999, doc.681); Monistrol, on s'estableix una torre amb cases l'any 1125 (Rius 1945, doc. 878); Espiells, esmentat com a vila el 1125 (Rius 1945, doc. 886); Coma-ruga, que s'esmenta el 1180 com a vilar i Vilarnau, on l'any 1196 es documenten un seguit de cases a tocar de la casa forta homònima (Catalunya Romànica 1992a, p. 188).

documentats es troben a menys de 10 minuts de l'església més propera, a partir d'aquesta data, només ho fan el 69% dels nuclis. De fet, quinze dels quaranta-vuit nuclis documentats entre l'any 1153 i el 1347 mostren temps de desplaçament que oscil·len entre els 11 minuts de Pontons i els 96 de la Cogullada.

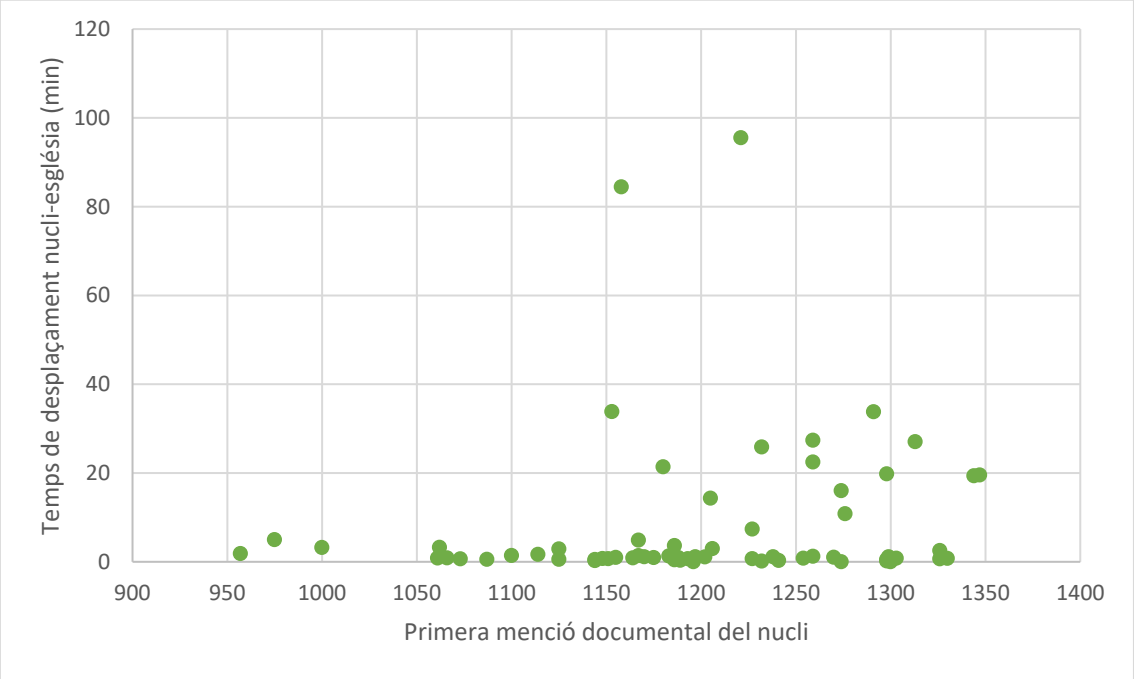

Figura 181. Relació entre la primera menció documental dels nuclis i el temps de desplaçament envers l'església més propera. Pot observar-se com els trajectes fins al temple més pròxim mostren una major variabilitat a partir de la segona meitat del segle XII. Tot i tractar-se d'una mostra força petita, amb anterioritat a l'any 1150, els nuclis documentats poden ser un reflex dels processos d'ensagrerament.

L'aparició documental de nuclis allunyats d'una església pot deure's, per una banda, a una major disponibilitat de fonts i tipologies documentals a partir del segles XII i XIII. Això hauria permès obtenir una mostra més variada per aquest període, amb la inclusió de nuclis més modestos, potser de tradició tardo-antiga, que durant l'establiment de la xarxa parroquial no haurien estat considerats suficientment importants per acollir una església o, simplement, no haurien tingut capacitat d'aixecar-la. Aquest podria ser el cas de la "villa" de Magrinyà, documentada el 1205 i a 14 minuts de l'església més propera, o també de la "vila" de Saifores, citada el 1347 i a 20 minuts del temple més pròxim.

Per altra banda, però, també s'observa una nova realitat referent a nuclis que no se situen a les immediacions d'esglésies perquè prioritzen espais més avantatjosos. Aquest seria el cas de Pontons, vila a la que se li atorga permís per fer mercat al segle XIII i que se situa a onze minuts de l'església de Santa Margarida. També seria el cas de Masquefa, situada en una àrea planera a mitja hora de distància del castell i l'església castral de Santa Maria, o de la Pobla de Montornès

i Rubials, dos nuclis fundats pel monestir de Santes Creus, que es troben allunyat del temple més proper. Alguns d'aquests nuclis, un cop consolidats i amb posterioritat al període d'estudi, però, sí que haurien assumit la construcció d'un temple dins del seu entramat urbà.

Pel comtat de Barcelona, Maria Soler va comptabilitzar que d'una mostra de 100 nuclis de població, a l'entorn del 40% tenia el seu origen a l'entorn d'una església. La historiadora apuntava també que a l'àrea penedesenca el procés d'ensagrerament hauria tingut un èxit menor en comparació amb els Vallès (Soler 2002, p. 78). De fet, les sagreres es documenten especialment a la Catalunya vella durant el segle XI i la primera meitat del XII. A més, segons l'estudi fet per Jordi Morelló (2022) el Penedès constituiria l'àrea més meridional de Catalunya on es documenta aquest fenomen.

D'altra banda, hem aplicat la mateixa anàlisi per observar la relació entre la primera menció documental de cada nucli i la proximitat envers un element defensiu. Dels seixanta-quatre nuclis recopilats, el 67% es troba a menys de deu minuts d'una fortificació. En valors absoluts, això es tradueix en quaranta-tres nuclis, una xifra lleugerament inferior als nuclis que es troben a menys de deu minuts d'un temple, que són quaranta-nou. Aquesta dada concordaria amb una major capacitat de nucleació per part de les esglésies en comparació amb els castells, torres i *domus*, que ja s'ha observat en la mostra global. Els vint-i-un nuclis restants mostren desplaçaments que oscil·len entre els 16 minuts de Magrinyà fins als 79 minuts de Salomó. El trajecte mitjà, per tant, se situa als 14 minuts amb una desviació típica de 21, que evidencia altra cop l'existència de valors molt extrems.

Des d'una perspectiva cronològica, observem altra cop un canvi de tendència a partir de mitjans del segle XII (Fig. 182). Els catorze nuclis documentats fins a 1144 mostren desplaçaments inferiors als 10 minuts, exceptuant els casos de Gelida (26 min) i el Pla del Penedès (34 min). Això representa, tot i la migradesa de la mostra, que el 86% dels assentaments d'aquest període se situaven a tocar d'una fortificació. A partir d'aquest moment, aquest percentatge descendeix fins al 62%. Dels cinquanta nuclis documentats entre l'any 1144 i el 1347, trenta-un se situaven a menys de 10 minuts d'una fortificació i els dinou restants mostraven desplaçaments superiors.

Els motius d'aquest canvi de tendència són similars als ja vistos pel cas de les esglésies. Per una banda, la major disponibilitat de fonts escrites permet incrementar la mostra d'estudi i permet documentar amb més facilitat nuclis de caràcter més marginal i allunyats dels espais de poder.

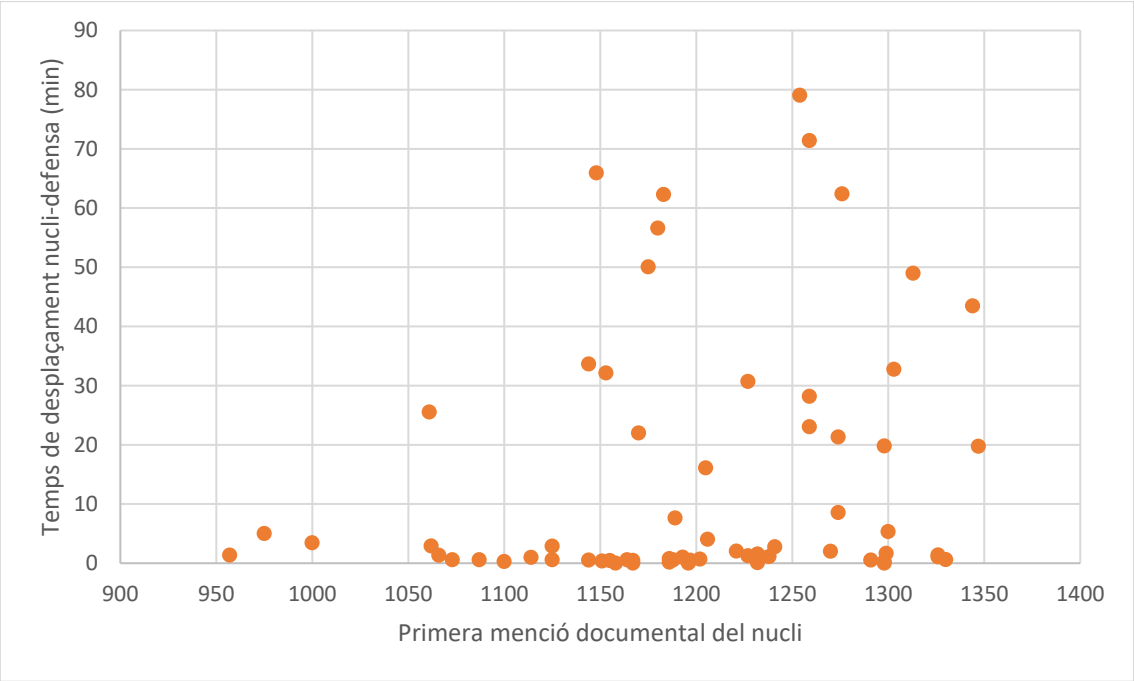

Figura 182. Relació entre la primera menció documental dels nuclis i el temps de desplaçament envers la fortificació més propera. Pot observar-se com els trajectes fins a la defensa més propera mostren una major disparitat a partir de la segona meitat del segle XII. Tot i tractar-se d'una mostra força petit, amb anterioritat a l'any 1144, els nuclis documentats poden ser un reflex dels processos d'*encastellament*.

Cal afegir, però, que dels setze nuclis documentats entre el 951 i el 1151, tots es troben a menys de deu minuts d'una església però també, generalment, a menys deu minuts d'una fortificació. En són una excepció Gelida, el Pla del Penedès i Sant Martí Sadevesa. Així doncs, el binomi defensa-església en els processos de nucleació poblacional sembla que va ser clau, almenys, fins a mitjans del segle XII, encara que amb posterioritat sembla que també va jugar un paper important.

Per altra banda, cal tenir en compte que aquests resultats tenen un grau de seguretat alt per la realitat existent a finals del segle XIII, però esdevenen menys segur pels moments anteriors. Això es deu al fet que, dels 128 castells i esglésies més propers als nuclis analitzats, 19 d'ells no han pogut ser documentats amb anterioritat al nucli que tenen més proper. En alguns casos, aquesta diferència és de pocs anys, de manera que es pot assumir que van existir de forma contemporània, com en el cas de Sant Salvador i Vilanova d'Espoia, documentats el 1199 i el 1193. respectivament. En d'altres, però, el resultat és més incert. Aquest seria el cas de Clarà i l'església de Sant Joan; el primer apareix documentat el 1073, mentre que la segona, el 1235. Tanmateix, hem optat per no suprimir aquests nuclis de la mostra ja que representaven un percentatge baix del total i perquè pensem que, en moltes ocasions, caldria una major recerca arqueològica i documental per trobar uns orígens més remots d'aquests castells i esglésies.

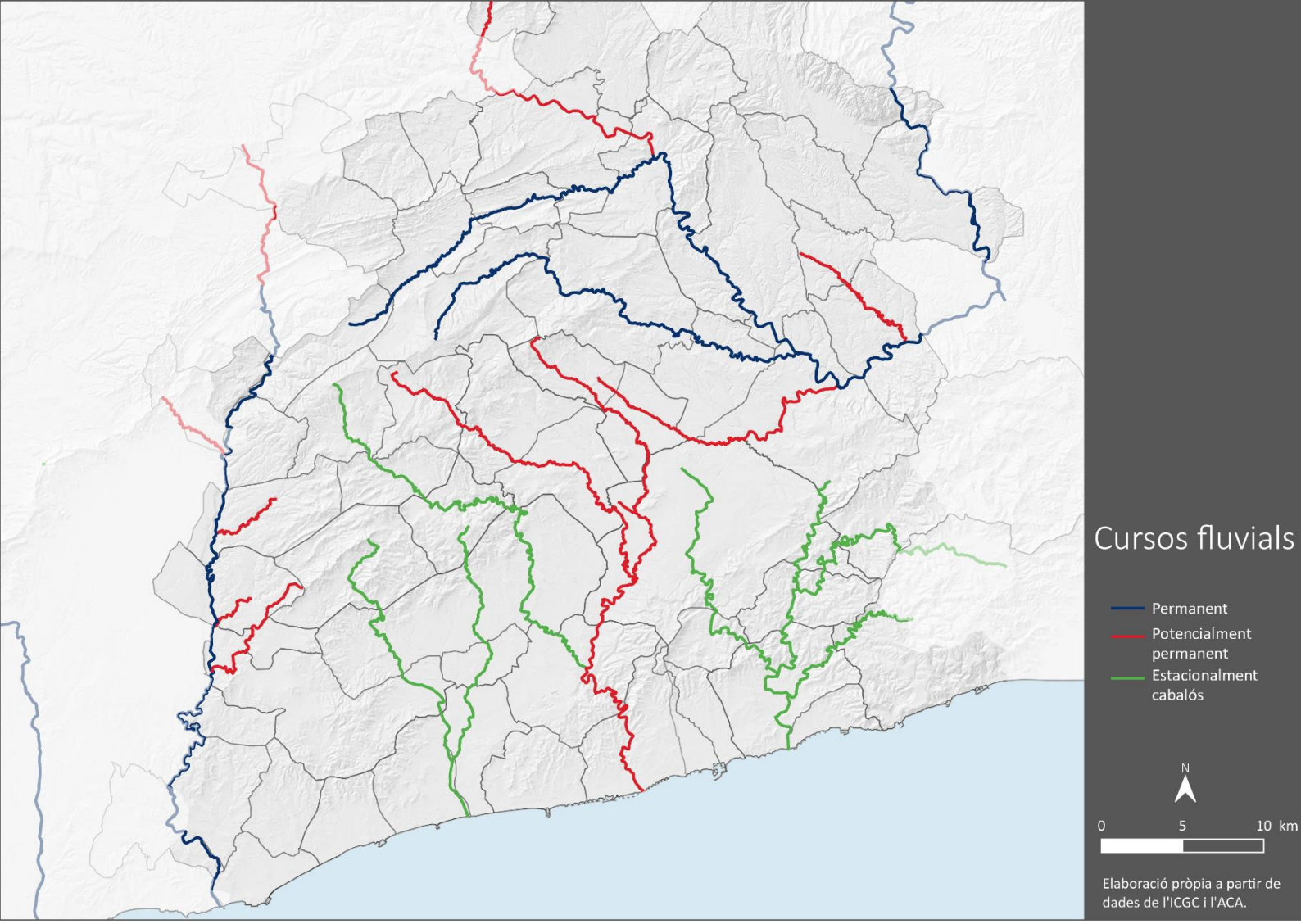

Figura 183. Cursos fluvials del Penedès històric classificats en funció del seu possible cabal en època medieval (M. Díaz-Ros).

ELS RIUS I EL MAR

La disponibilitat d'aigua és un requeriment bàsic per assegurar la supervivència de qualsevol nucli o assentament i aquesta pot ser obtinguda a partir de pous, canals, fonts o rius. Pel que fa a les fonts i als pous, però, es disposa de dades geogràfiques sobre la seva presència actual a Catalunya que es troben en procés d'actualització constant. Tanmateix, donat que no existeixen recerques històriques, ni paràmetres que permetin fixar-ne la seva antiguitat, s'ha descartat incloure-les a l'anàlisi i s'ha assumit que, en la majoria de casos, els nuclis disposaven d'una font o pou per assegurar la seva supervivència. En aquest sentit, en un futur, l'anàlisi dels nivells piezomètrics del terreny podria esdevenir una bona opció per avaluar la possibilitat d'excavar pous. Actualment, però, l'Agència Catalana de l'Aigua no disposa encara d'informació espacial prou detallada per dur-lo a terme.

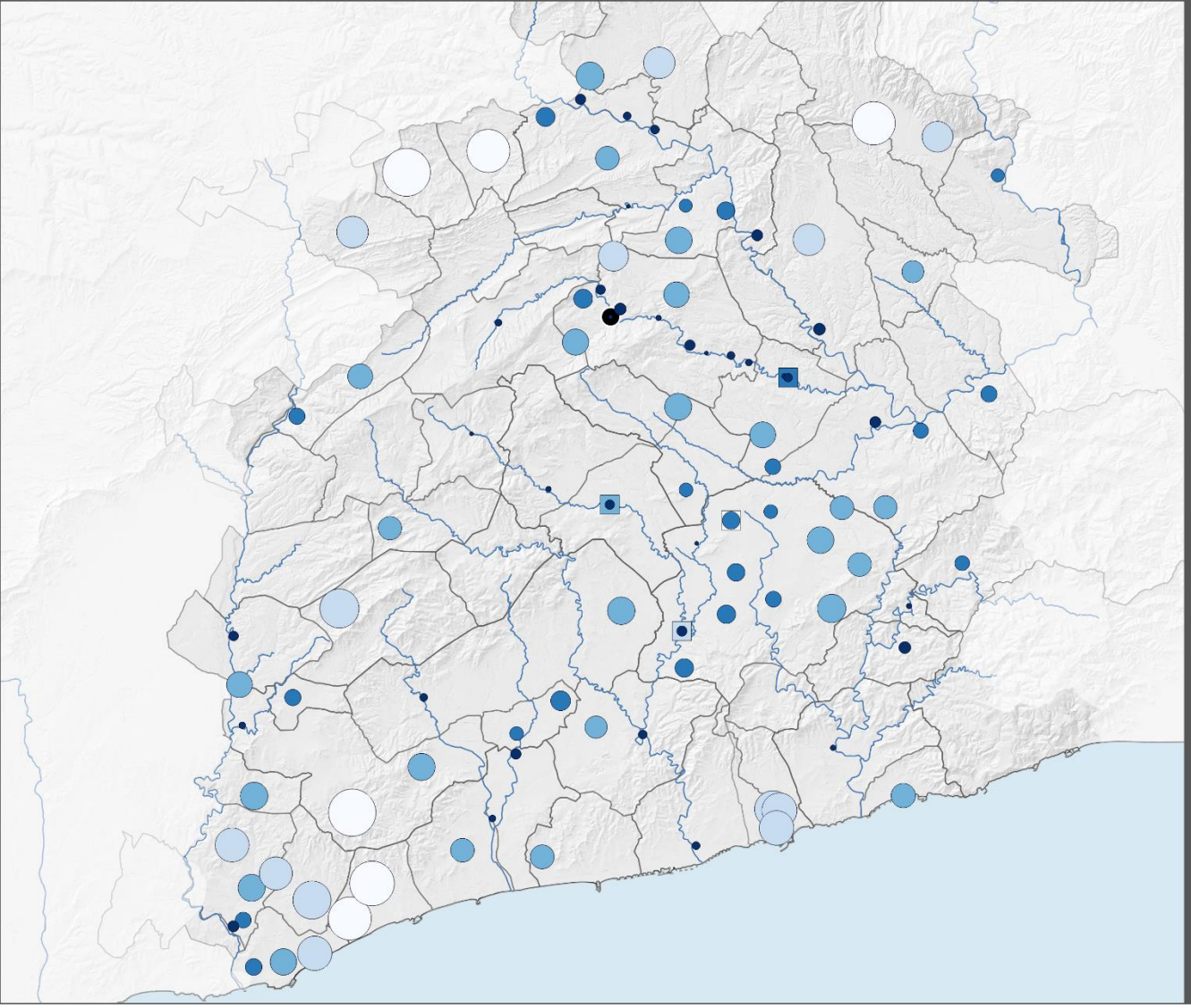

Figura 184. Temps de desplaçament envers el nucli més proper (min) dels nuclis penedesencs documentats a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

Com a resultat, en el present estudi només hem tingut en compte l'existència d'aigua en grans quantitats, és a dir, la facilitada pel mar i pels rius. Per avaluar el pes d'aquest últim element geogràfic, s'ha calculat altre cop el temps de desplaçament des de cada nucli fins al curs fluvial més proper emprant la xarxa viària de l'època (de la mateixa manera que s'ha realitzat en el cas de les esglésies i les defenses). En aquest càlcul, hem inclòs únicament els rius permanents, potencialment permanents i els torrents estacionalment cabalosos, a partir de la classificació realitzada en el model de costos de fricció dels desplaçaments (Fig. 183, 184).

El temps de desplaçament mitjà entre un nucli i el curs fluvial més proper és de 32 minuts, amb una desviació típica de 34, que indica una important dispersió de les dades. L'aplicació, altre cop, dels talls naturals de Jenks mostra l'existència d'un primer grup, format per 34 nuclis a menys de 9 minuts del curs fluvial més proper (Fig. 185). Entre aquests s'hi comptabilitzen nuclis sorgits a tocar d'un riu com la Pobla Vella de Claramunt (1 min) o Sant Sadurní d'Anoia (8 min). La segona agrupació està formada per 25 nuclis amb trajectes que van dels 9 minuts fins als 25, com seria el cas de Gelida (17 min) o Puigfred (23 min). El tercer grup, també format per 25

nuclis, mostra desplaçaments que oscil·len entre els 31 minuts de Masquefa i els 52 minuts de l'Arboçar. Finalment, la quarta agrupació està formada per 13 nuclis amb valors a cavall entre l'hora i l'hora i mitja, mentre que la cinquena està constituïda per 6 nuclis amb valors extrems, com el del Bruc (120 min) o Fillol (146 min).

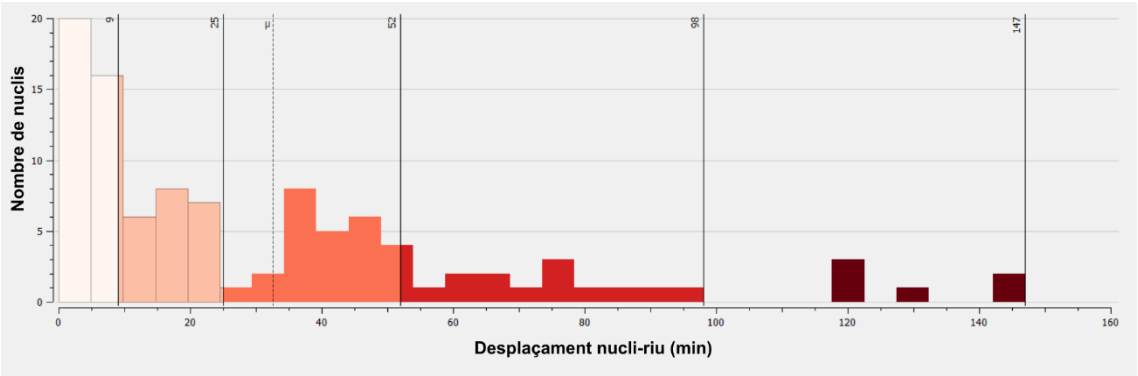

Figura 185. Nombre de nuclis en funció del temps de desplaçament envers el riu més proper (min). Pot observar-se un primer grup molt nombrós, seguit de dos grups de dimensions iguals. Finalment, les dues últimes agrupacions pertanyen a valors extrems i cada vegada menys representatius.

Les anàlisis també permeten observar quin són els cursos fluvials que atrauen més nuclis de poblament al llarg del seu curs (Fig. 186). Tant per la mostra global, com pels 51 nuclis a menys de 20 minuts del riu més pròxim, el Mediona-Riudebitlles esdevé el curs fluvial amb major capacitat d'atracció. En el primer cas, és el riu més proper per 17 nuclis; mentre que en el segon cas, per 13. Sense cap mena de dubte, aquests resultats es veuen clarament influïts per l'estudi en major detall realitzat a l'antic terme castral de Mediona, on s'ha documentat un major nombre de nuclis. Independentment, sí que és cert que les diverses valls per on transcorre el Mediona-Riudebitlles han estat assenyalades amb freqüència per la seva densitat de poblament. Jordi Bolòs en destacava l'intens aprofitament de l'aigua que se n'ha fet al llarg dels segles, gràcies a la surgència d'aigua de les Deus de Sant Quintí de Mediona (Bolòs i Hurtado 2018, p. 102). Així mateix, Ramon Martí va analitzar els sistemes hidràulics de tota la conca, que va datar d'entre els segles X i XI, i mitjançant diverses prospeccions ceràmiques va confirmar l'existència d'un poblament estructurat a tota la vall per aquest període (Martí 1994; 1997).

Un altre curs fluvial que manté un bon nombre de nuclis al seu entorn és l'Anoia que, igual que el Mediona-Riudebitlles, compta amb una llarga tradició d'aprofitament moliner.[419] En la mostra global, catorze nuclis el tenen com el més proper; mentre que en la mostra dels cinquanta-un

[419] Salvador Palau va comptabilitzar noranta-dos molins fariners a la conca del riu Anoia, trenta dels quals els documentava al mateix curs fluvials i els seixanta-dos restants als seus afluents. Al Mediona-Riudebitlles n'hi assignava deu. Val a dir, però, que si es tinguessin en compte els molins paperers, s'incrementaria encara més aquesta xifra (Palau 1991).

nuclis a menys de 20 minuts del riu més proper, són set els que es troben a tocar de l'Anoia. Uns resultats similars són els que s'obté respecte al Gaià. Aquest riu és abastable per 15 nuclis i, pel que fa als cinquanta-un nuclis a menys de 20 minuts d'un curs fluvial, cinc d'ells es troben a les seves immediacions. La vall d'aquest curs fluvial, que durant els segles X i XI va esdevenir una àrea de frontera amb l'Al-Andalus, per Jordi Bolòs tenia des de l'any 1000 "un poblament sotmès a canvis, assetjat per perills constants, però tossudament establert" (Bolòs i Hurtado 2018, p. 106). De fet, Antoni Virgili, en els seus nombrosos treballs sobre aquesta àrea ha evidenciat una intensa ocupació i organització de l'espai, especialment a partir del segle XII (Virgili 1985; 2019; Serra i Virgili 2017).

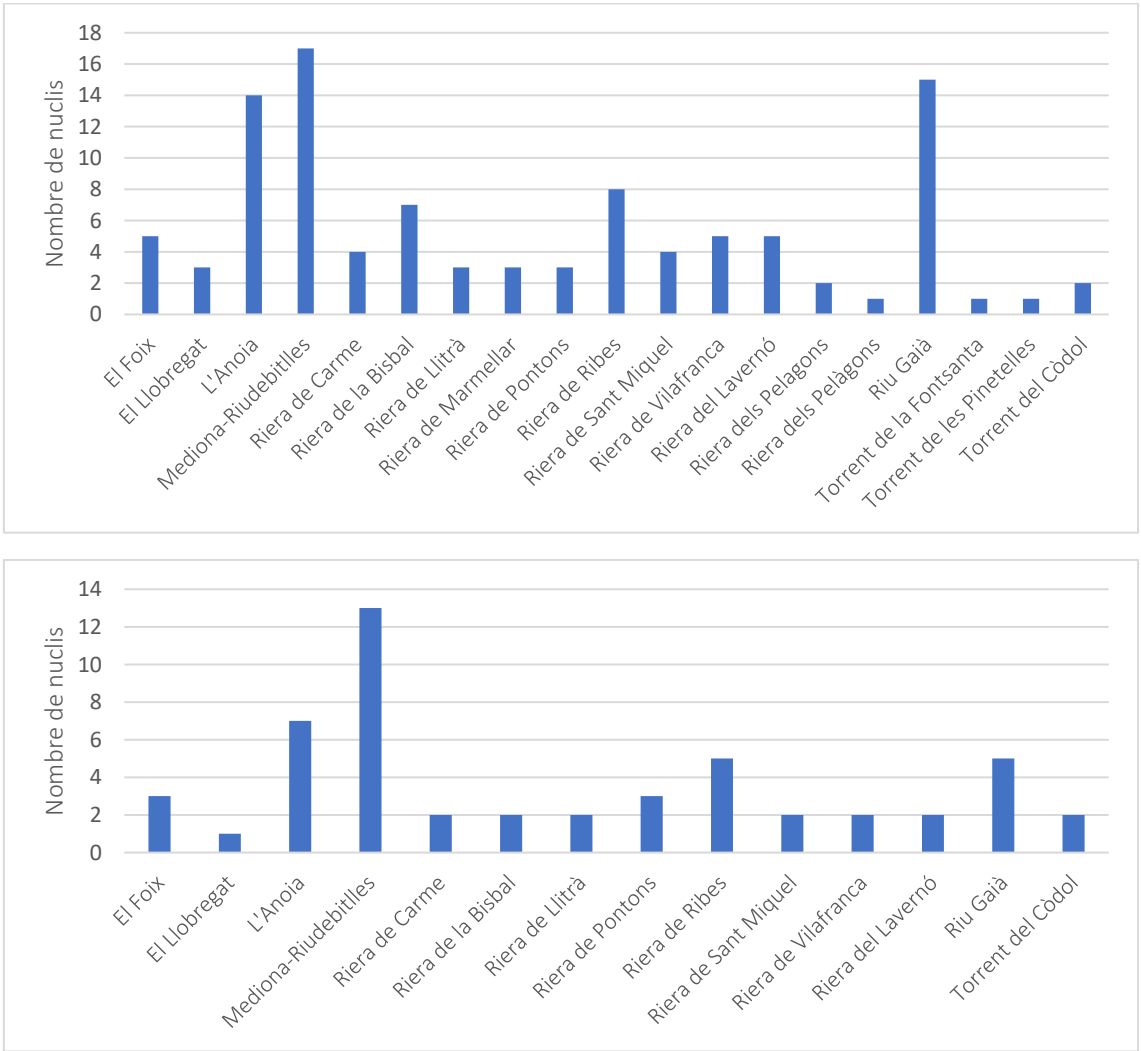

Figura 186. A dalt, cursos fluvials segons el nombre de nuclis que els tenen com a més propers. A baix, els cursos fluvials que es troben a menys de 20 minuts de trajecte del nucli més pròxim i el nombre de poblacions que els són més properes.

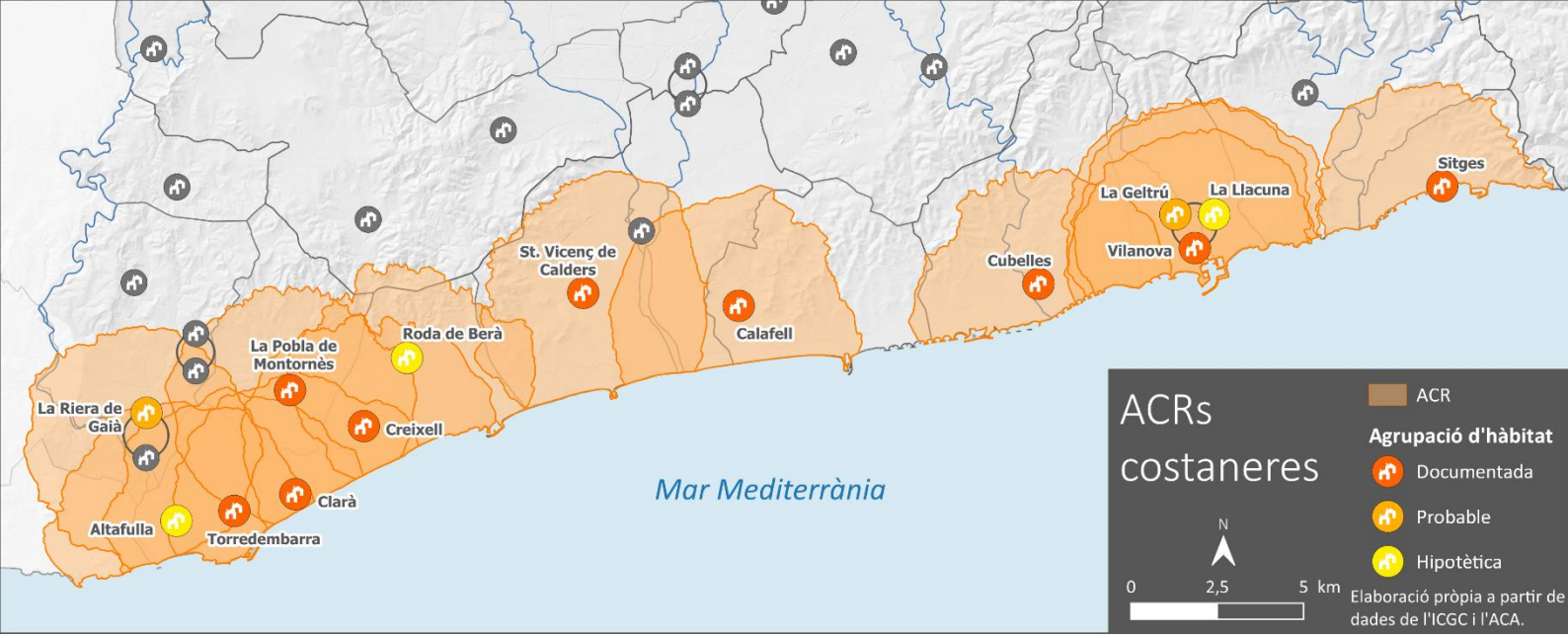

Figura 187. ACRs dels nuclis penedesencs de finals del segle XIII que limiten amb el mar (M. Díaz-Ros).

Pel que fa al mar, aquest és un factor de localització amb un caràcter dual. En paraules de Jordi Bolòs, el mar era "alhora atractiu i repulsiu. Era un indret de pesca, però també era un lloc on arribaven pirates i corsaris enemics" (Bolòs 2004, p. 162). Pel que fa a l'avaluació d'aquesta variable, doncs, s'ha analitzat quines poblacions hi disposaven d'accés directe, és a dir, quins nuclis incloïen el mar dins de la seva ACR i, per tant, el tenien a menys d'una hora de desplaçament (Fig. 187).

Les anàlisis han mostrat que són catorze les àrees de captació de recursos que hi limiten, per tant, només un 14% dels nuclis analitzats tenien la mar com a possible font de recursos. Molts d'aquests assentaments costaners solien situar-se a una distància prudencial de la platja, que podia ser un espai de pesca, però també porta d'entrada de flotes enemigues. De fet, dels nuclis de la mostra, només Sitges es troba a primera línia de mar i, possiblement, el nucli de desaparegut de la Llacuna. La resta de nuclis es troben enretirats en major o menor grau. Clarà es troba a només 300 metres de la línia de costa actual, mentre que Sant Vicenç de Calders es troba a més de 2 quilòmetres a l'interior.

Per altra banda, s'ha observat que els catorze nuclis costaners mostren distàncies superiors a la mitjana envers el curs fluvial més proper. Per aquest subgrup, el trajecte mitjà fins al riu més pròxim és de 60 minuts, el doble que la mitjana de la mostra global. De fet, únicament Cubelles, la Riera de Gaià i Altafulla mostren uns desplaçaments inferiors als 30 minuts. La meitat dels nuclis, costaners, a més, mostren valors superiors a l'hora en els trajectes fins al riu més proper. En general, doncs, s'observa que aquests nuclis marítims, tot i no renunciar a trobar-se a les proximitats d'un curs fluvial, tenen una tendència menor situar-s'hi al costat.

ELS NODES DE COMUNICACIÓ

La tesi doctoral de Miquel Vives ofereix una visió global del conjunt de la xarxa viària medieval per la meitat oriental de la regió penedesenca (Vives 2007) que, com ja hem esmentat, ha estat complementada amb diferents estudis referents a vies concretes, així com amb la cartografia d'inicis del segle XX. S'ha obtingut, doncs, una malla de camins que, tot i possibles variacions, probablement ja existien en època medieval.

Ara bé, la restitució de la xarxa no implica la seva jerarquització. Pel conjunt del Penedès no existeixen estudis que permetin detectar quines eren les vies de comunicació més rellevants, més enllà de camins d'abast internacional com la *Strata Francisca*, el camí ral de l'Aragó i el camí ral d'Olesa. La realització d'una recerca per tal d'obtenir la jerarquia interna de la malla viària penedesenca s'ha considerat inviable degut a l'abast del present estudi. Per aquest motiu, s'ha optat per analitzar el temps de desplaçament entre cada nucli i els nodes de comunicació més importants de la xarxa viària del Penedès medieval (Fig. 188).

La definició d'aquests nodes s'ha dut a terme emprant un dels aspectes més bàsics de l'anàlisi de xarxes com és el càlcul del grau de cada node, és a dir, la suma del nombre de línies que hi interseccionen (Brugmans i Peeples 2020, p. 279). Així doncs, per definir els nodes principals:

- Hem seleccionat aquells punts de la xarxa viària on convergien més vies de comunicació d'importància interregional o regional i els hem definit com a nodes. Per cada node, s'han comptabilitzat aquells camins que es podien abastar caminant 30 minuts.
- Hem tingut en compte la xarxa viària del territori d'anàlisi, però com també la dels seus marges. Per delimitar-los, vam optar per crear una àrea perimetral a la regió d'estudi de 4.806 metres d'amplada, distància que correspon a la distància mitjana entre els nodes mitjans i grans de l'interior de l'àrea d'estudi. Això ha permès limitar l'error de càlcul pels nuclis situats als marges de l'àrea d'estudi.
- De tots els nodes obtinguts, hem escollit aquells on convergien més vies de comunicació i que s'han considerat com a nodes rellevants. Es tracta de nodes punts on interseccionen entre 7 i 10 camins, és a dir, un 17,97% del total. Si bé aquest percentatge pot semblar elevat, és el que permet una major distribució geogràfica de nodes rellevants a tot el territori, fet que s'ha considerat més ajustat a la realitat (Fig. 188).
- Finalment, hem considerat com a nodes rellevants totes aquelles interseccions de camins regionals o interregionals que es produïen amb les vies de caràcter internacional, com ara la *Strata Francisca*, el camí ral de l'Aragó i el camí ral d'Olesa. Aquest fet ha

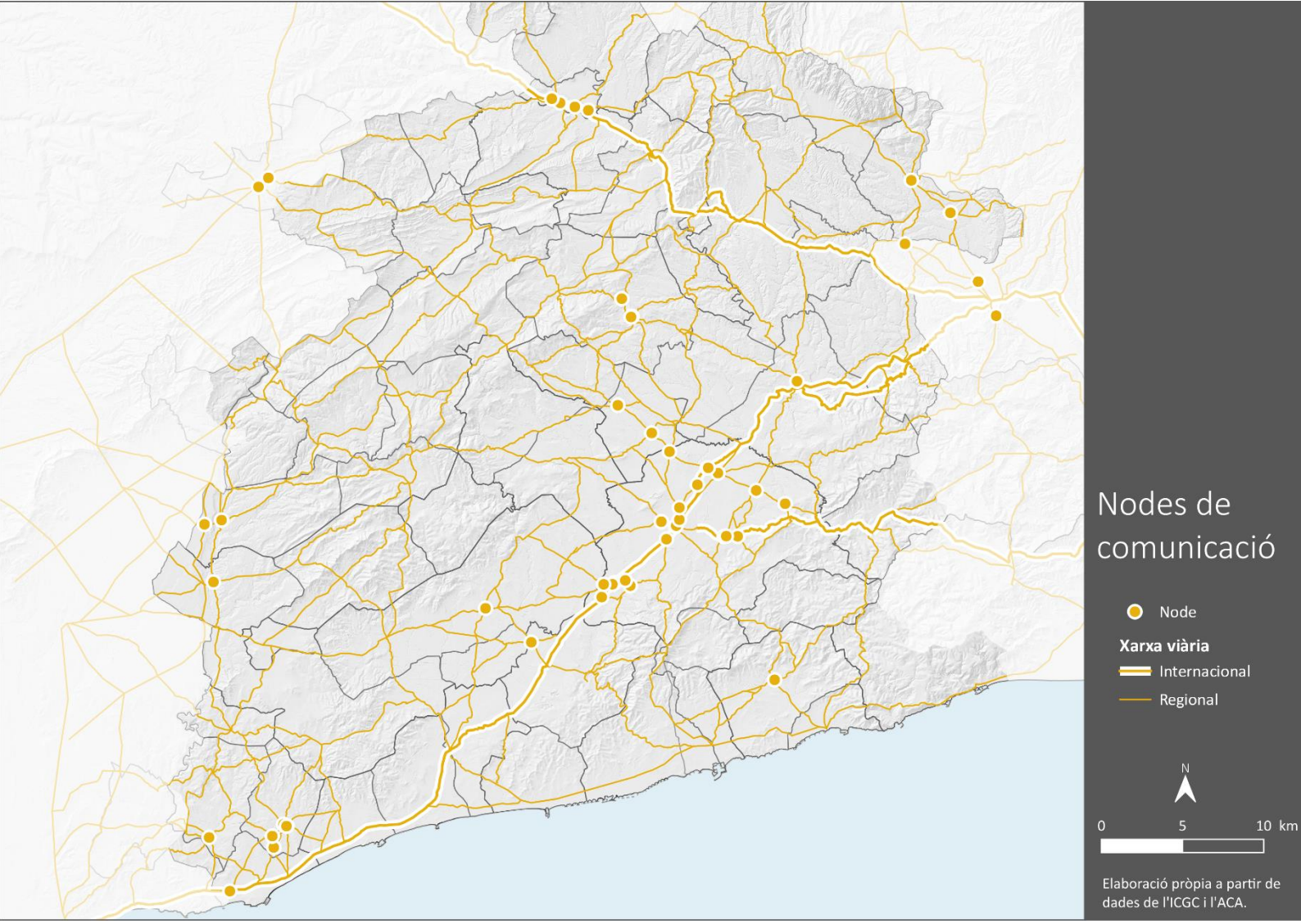

Figura 188. Nodes de comunicació de la xarxa viària penedesenca detectats a partir d'un anàlisi de xarxa bàsic (M. Díaz-Ros).

generat una concentració considerable de nodes en algunes àrees, però ho hem considerat adequat tenint en compte la importància cabdal que exercien aquests eixos viaris a finals del segle XIII.

Una vegada seleccionats els nodes de comunicació més rellevants, hem calculat el temps de desplaçament entre cada nucli i el node més proper (Fig. 189). Aquest càlcul s'ha dut a terme tenint en compte la xarxa viària de l'època, de la mateixa manera que s'ha fet amb les esglésies, les defenses i els cursos fluvials.

El temps mitjà de desplaçament a peu des del nucli fins al node de comunicació més proper que s'ha obitngut és de 60 minuts, amb una desviació típica de 51. De les diferents variables analitzades, aquests és un dels que mostra un temps de trajecte mitjà més elevat. Això no significa que els nuclis de la mostra es trobessin incomunicats, però sí que aquest és un dels elements territorials dels quals, generalment, es trobaven més allunyats.

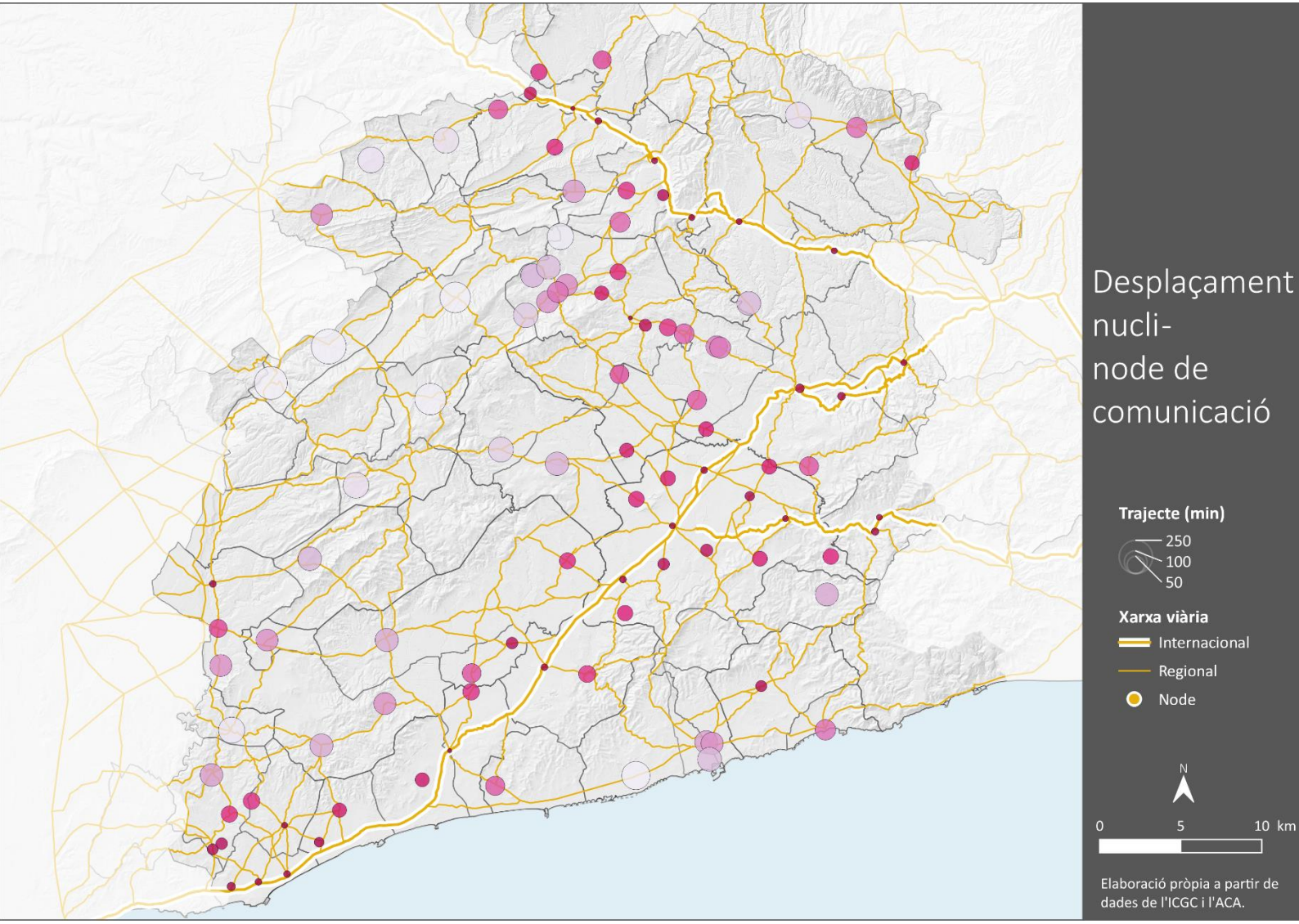

Figura 189. Temps de desplaçament a peu entre els nuclis penedesencs i el node de comunicació més proper a finals del segle XIII (M. Díaz-Ros).

En aquest sentit, s'ha observat l'existència de nuclis situats a peu d'una via important, com podria ser l'Arboç o Igualada, però també nuclis que es troben a més de tres i quatre hores del node més proper, com Esblada (4 hores i 38 minuts) o Querol (4 hores). Altre cop, s'ha realitzat la divisió de la mostra mitjançant els talls naturals de Jenks (Fig. 190).

El mètode de Jenks ha facilitat un primera agrupació de trenta-quatre nuclis que mostren desplaçaments inferiors als 20 minuts del node més pròxim. Es tracta principalment de nuclis situats a tocar de la *Strata Francisca* o del camí ral de l'Aragó, amb algunes excepcions, com els casos de Vila-rodona, Sant Quintí de Mediona o Ribes. En segon lloc, es detecta un grup de vint-i-quatre nuclis amb desplaçaments entre 20 minuts i una hora; també situats principalment a l'entorn dels grans eixos de comunicació, i un tercer grup de vint-i-sis nuclis, amb trajectes d'entre 57 i 100 minuts. Finalment, es mostra un quart grup de dinou nuclis amb desplaçament d'entre 100 i 171 minuts i un cinquè de quatre nuclis i trajectes entre 171 i 278 minuts. Aquests dos últims grups corresponen a nuclis situats bàsicament en àrees muntanyoses, com Esblada (278 min) però també en àrees costaneres, com en el cas de Vilanova (102 min) o Cubelles (171).

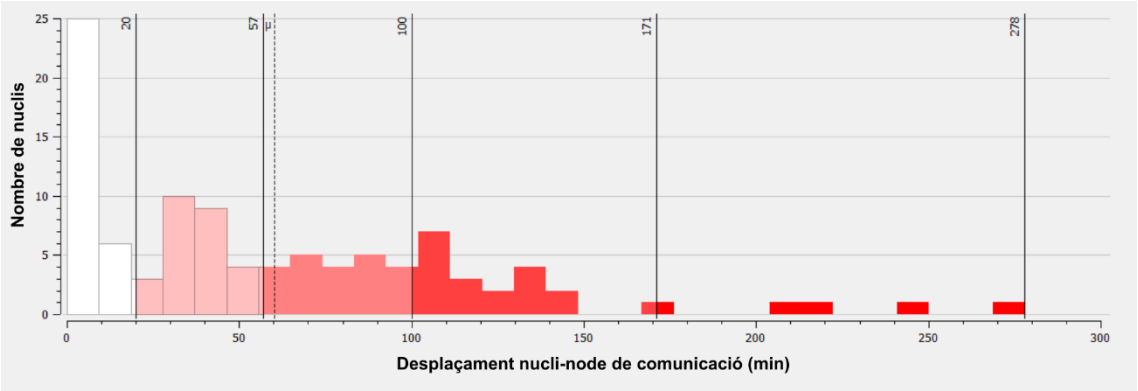

Figura 190. Nombre nuclis en funció del temps de desplaçament a peu fins al node de comunicació més pròxim. En diferents tons, poden observar-se les agrupacions fetes pels talls naturals de Jenks. Els primers grups resulten compactes, mentre que les últimes agrupacions mostren valors extrems, que possiblement escapen de la mostra normalitzada.

EL DESPLAÇAMENT VERS EL MERCAT

L'últim paràmetre incorporat en la present anàlisi ha estat el temps de desplaçament envers el mercat més pròxim per cada un dels nuclis. Aquest càlcul s'ha realitzat de la forma ja esmentada, emprant únicament la xarxa viària restituïda. Per poder localitzar la xarxa de mercats existent a finals del segle XIII han resultat cabdals els treballs de Maria Soler, que ha estudiat gran part de l'àrea penedesenca, així com els treballs d'altres autors que han permès complementar la informació per les àrees perifèriques (Soler 2015; 2016; Murillo 2010; Batlle 2004).[420]

El desplaçament mitjà entre nucli i mercat se situa als 119 minuts (±74), és a dir, gairebé unes dues hores de trajecte. Evidentment, els nuclis que mostren major proximitat envers els mercats són aquells que n'acullen un, com Sant Quintí de Mediona, Vila-rodona, Sitges o l'Arboç. De fet, el mètode de talls de Jenks ofereix una primera agrupació de dotze nuclis, nou dels quals acullen mercats (Fig. 191). Els altres tres nuclis es troben molt propers a les viles-mercat, com la Geltrú (8 min), la Llacuna de Garraf (18 min) i la Passada (20 min).

[420] El mercat de Martorell tindria un possible origen antic i s'hauria mantingut en època medieval (Soler 2015, p. 73); Tarragona va rebre dret a fer mercat el 1189 (Catalunya Romànica 1995, p. 81); el mercat d'Igualada apareix documentat el 1196 (Rius 1945, doc. 1215); Vilafranca comptava amb dret a fer mercat i fira des d'almenys el 1191 (Font 1969, doc. 188); l'Arboç va obtenir el dret de fer mercat el 1202 i Valls el 1210 per part del rei Pere el Catòlic (Conde 1991, doc. 1; Murillo 2010, p. 14); el mercat de Vila-rodona comptava amb la protecció del mateix monarca (Porta 2014, p. 100); el rei Jaume I va concedir el dret de mercat a Pontons, Vilanova de Cubelles (Soler 2007, p. 339), Santa Coloma de Queralt (Carceller 2018, p. 23) i la Múnia [ACA, Cancelleria, Registre, 11, fol. 156]; el 1307 el rei Jaume II va donar el privilegi de fer mercat a la vila de Sitges (Muntaner 2014, p. 144); el mercat de Sant Quintí no s'ha pogut documentar fins a època baix-medieval, però sí la mesura de Medion el 1313 que indicaria la seva preexistència [ACB, IV Caritat o Mensa Capitular, 5. Priorats, Sant Quintí de Mediona, Capbreu 1313, Fol. 14, 17, 29]. Finalment, també s'ha incorporat el mercat d'Olesa de Montserrat, encara que el seu origen podria ser baix-medieval (Soler 2016).

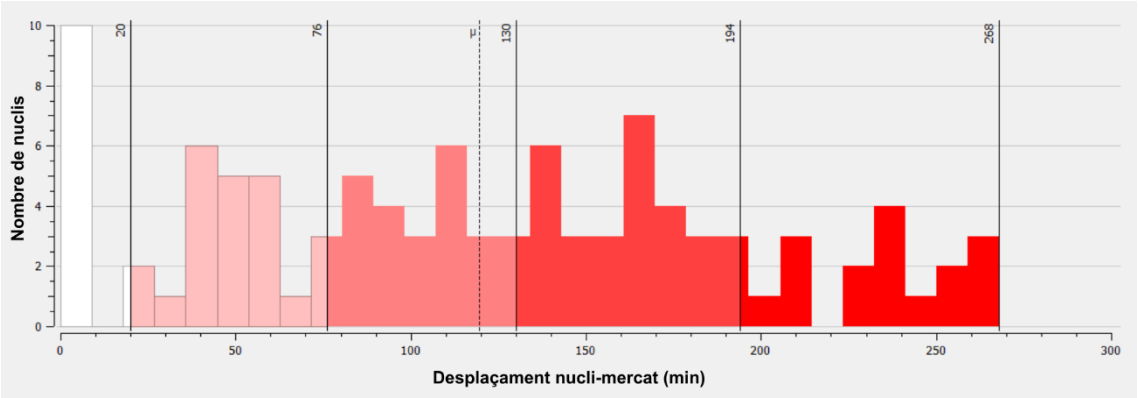

Figura 191. Nombre de nuclis segons el temps de desplaçament fins al mercat més proper (min). Tot i que es pot observar un grup força nombrós entre els 120 i els 194 minuts de trajecte, el repartiment de les dades és força homogeni entre tot el rang de dades.

Segons el mateix mètode, un segon grup estaria format per 20 nuclis amb trajectes entre els 20 i els 76 minuts. S'hi situen nuclis principalment planers pròxims a viles-mercat, com Vilanova del Camí (30 min) o Castellet (52 min). Una tercera agrupació està composta per vint-i-cinc nuclis amb trajectes que van dels 76 minuts, fins a poc més de dues hores (130 min), com seria el cas de Vilobí (92 min) o Terrassola (113 min). El quart grup, el més nombrós, està constituït per trenta nuclis que mostren desplaçaments d'entre 130 i 194 minuts, el que vindria a ser entre dues i tres hores. Aquesta categoria està constituïda per nuclis que es troben gairebé equidistants en línia recta a dos o més mercats, com podria ser el cas de Capellades (162) o Olivella (183 min). Finalment, l'última agrupació està constituïda per setze nuclis amb valors que superen les 4 hores. En aquesta grup s'hi comptabilitzen la majoria de nuclis del Baix Gaià, on no s'ha documentat cap espai de mercat proper. Com es pot observar, donat el seu caràcter setmanal, anar a mercat era una activitat de caràcter més esporàdic i, per tant, la població dels nuclis podia assumir recórrer una major distància fins a l'espai d'intercanvi més proper.

D'altra banda, el mercat que atrauria els habitants d'un major nombre de nuclis al seu voltant seria Sant Quintí de Mediona, que és el més proper per a 20 nuclis amb 107 minuts de desplaçament mitjà. El segueix de molt a prop per Vilafranca del Penedès, que és el mercat més pròxim per 19 nuclis amb 116 minuts de trajecte mitjà. Altre cop, aquests resultats no sorprenen si tenim en compte que totes dues poblacions i els seus entorns han estat objecte d'estudi en un major grau de detall.

En tercera posició, però, hi figura el mercat d'Igualada, que seria el més proper per a 12 nuclis amb uns 86 min de trajecte de mitjana. Els mercats de l'Arboç, amb 11 nuclis i 119 minuts de

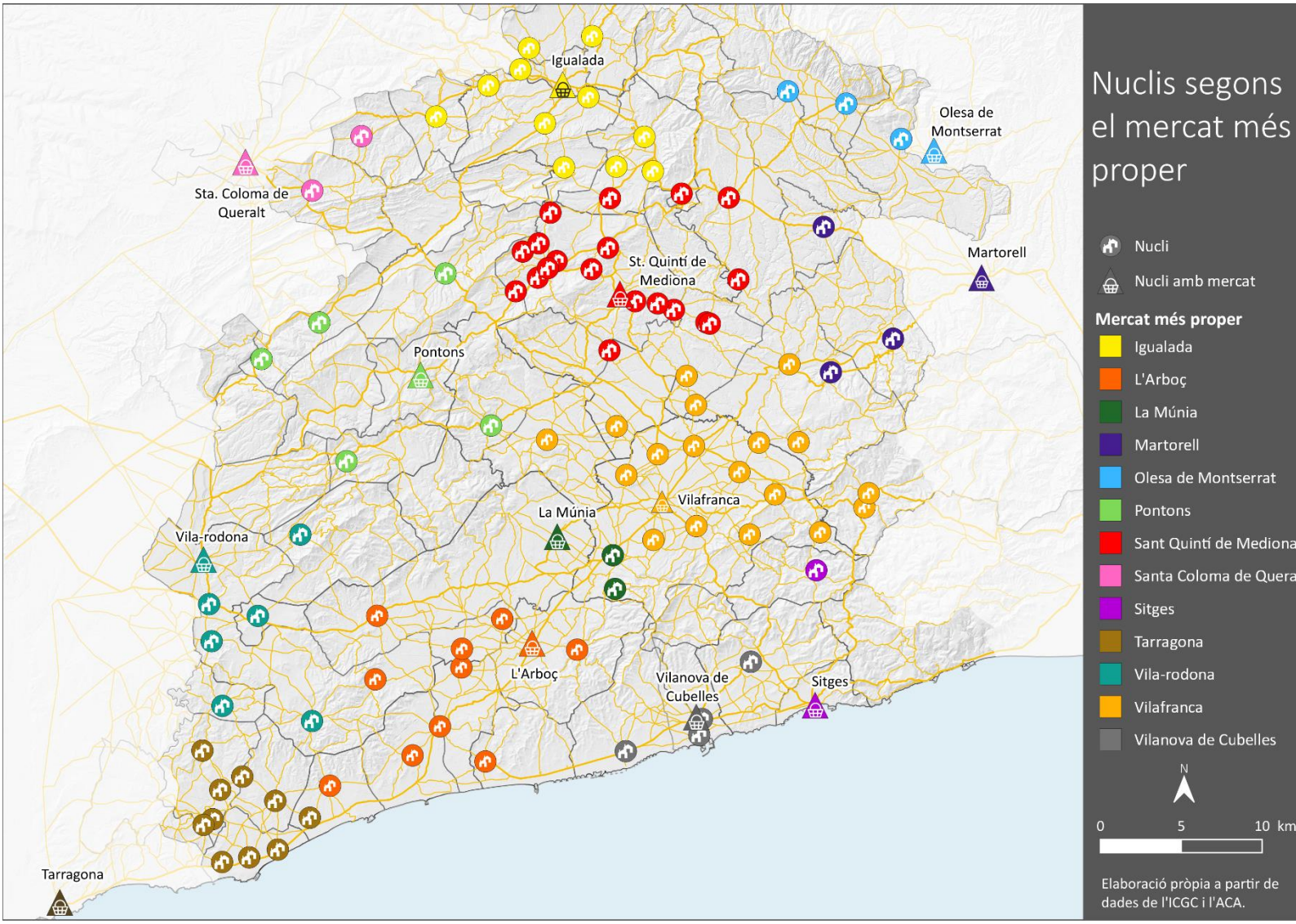

Figura 192. Nuclis penedesencs documentats a finals del segle XIII classificats segons quin era el mercat de l'època que els quedava més proper en un desplaçament a peu (M. Díaz-Ros).

desplaçament mitjà, i Tarragona, amb 10 nuclis i 225 minuts de trajecte mitjà, ocupen la quarta i cinquena posició.

Les àrees d'influència de cada mercat són visibles en el mapa adjunt (Fig. 192). Pot observar-se el poc recorregut que el mercat de la Múnia hauria tingut des d'un bon inici, escanyat pels mercats de tradició més antiga i més ben comunicats de Vilafranca i l'Arboç (Soler Sala 2016, p. 25). D'altra banda, també crida l'atenció que Sitges i Vilanova de Cubelles haurien comptat amb pocs nuclis en el seu radi d'influència, però possiblement ho haurien compensat amb un important poblament dispers del massís del Garraf. Finalment, els resultats també evidencien com la població d'alguns nuclis acudiria a mercat de fora de l'àrea penedesenca, com ara Santa Coloma de Queralt, Martorell, Olesa de Montserrat i Tarragona.

CLUSTERITZACIÓ

Les dades obtingudes de cadascun dels paràmetres analitzats permeten realitzar una anàlisi de clusterització. Tal com va demostrar Marc Fernández-Ferrer (2019) pel cas del Baix Montseny,

l'agrupació en clústers permet detectar assentaments amb estratègies de localització i condicionants geogràfics similars. En el present estudi, l'agrupació de nuclis en funció de la seva similitud permet caracteritzar-los amb major detall, observar els punts en comú entre ells i detectar en quins contextos la nucleació s'originava i es perpetuava a finals del període d'estudi.

Cal matisar que, com s'ha observat al llarg de l'apartat, les dades de les diferents variables d'anàlisi presenten una desviació típica elevada, la qual evidencia l'existència d'uns valors extrems que escaparien d'una distribució normal. En aquest cas, s'hauria pogut optar per la supressió d'aquests valors, però la mostra hagués esdevingut excessivament petita i, per tant, igualment poc representativa. Per aquest motiu, s'ha optat per mantenir les anàlisis de clusterització amb el global de la mostra, tenint en compte, però, que aquests valors extrems influeixen clarament en el seu resultat.

Així doncs, mitjançant el programari estadístic R, s'ha dut a terme un anàlisi de clústers amb les dades obtingudes de les anàlisis espacials. Per escollir el nombre de clústers, s'ha emprat la funció *nbClust.* Aquesta funció analitza el conjunt de dades, hi aplica 30 índexs diferents per determinar el nombre idoni de grups i n'extreu un valor mitjà. Pel que fa a la nostra mostra de cent-tres nuclis, *nbClust* ha proposat l'agrupació en tres categories.

A partir d'aquí, seguint els passos de Fernández-Ferrer (2019, p. 274), s'ha aplicat la matriu de distàncies de Gower, emprant les funcions *daisy* i *h.clust* amb la mètrica Ward2. El coeficient de semblança Gower calcula les dissimilituds entre les diferents variables dels individus de la mostra i els transforma en distàncies. Com a resultat, permet obtenir un dendrograma on pot observar-se gràficament el grau de similitud o diferència entre cada membre de la mostra.

Pel que fa als cent-tres nuclis analitzats, per la realització de l'anàlisi de clústers s'han inclòs la majoria de variables anteriorment descrites: superfície de l'ACR, superfície de sòls conreables,[421] superfície visible, accés al mar i temps de desplaçament envers l'església, l'element defensiu, el mercat i el node de comunicació més propers. S'ha obviat, però, la variable de sòls no-conreables per intentar evitar una sobre-representació de les variables que estan directament influenciades per l'orografia del terreny i, per tant, que són dependents entre elles, fet que distorsionaria les anàlisis.

La funció *nbClust* ha proporcionat una divisió de la mostra en tres grans categories (Fig. 193). L'estudi de les mitjanes de cada variable pels diferents clúster permet obtenir una caracterització més precisa i entendre com s'ha dut a terme el procés d'agrupació (Fig. 194). El

[421] Obtinguda de la suma de sòls òptims i sòls mitjans pel conreu.

primer grup obtingut és el de majors dimensions i està constituït per cinquanta-quatre nuclis concentrats, com ara Pacs del Penedès, Santa Oliva, Igualada o Rubials. Aquests assentaments destaquen principalment per ser:

- *Planers.* Aquesta primera categoria mostra àrees de captació de recursos superiors a la mitjana global (31 km^2) i, sobretot, un bon nombre de superfícies de sòls òptims pel conreu. Mentre la mitjana de la mostra se situa en els 24 km^2 de sòls conreables, en aquesta categoria la mitjana ascendeix fins als 30 km^2. De fet, dels cinquanta-cinc nuclis que la composen, només vuit mostren valors inferiors als 24 km^2.
- *Controlats*. Els nuclis d'aquest clúster mostren uns temps de desplaçament inferiors als de la mostra cap aquells elements territorials vinculats al poder i al control territorial: envers el castell més proper, presenten trajecte mitjà de 13 minuts ($\bar{X}$ global = 22 min) i cap a l'església més pròxima, de 6 minuts ($\bar{X}$ global = 8 min). Tot i que no s'ha pogut demostrar una correlació entre el grau de visibilitat i la proximitat envers els elements defensius, aquests nuclis també disposen d'una bona visibilitat assolint els 19 km^2, davant d'una mitjana global de 14 km^2.
- *Comunicats.* Aquesta proximitat envers castells i fortaleses també es reflecteix en els nodes de comunicació, on la mitjana global se situa envers els 60 minuts desplaçament i la de la categoria descendeix fins als 37. El trajecte mitjà fins al mercat més proper també descendeix dels 119 minuts de la mitjana global fins als 88 minuts i el del desplaçament fins al riu més proper dels 42 minuts i als 21.

La segona categoria està constituïda per trenta-cinc nuclis, com ara Pontons, Olivella o el Bruc. Aquests es caracteritzen generalment per ser:

- *Muntanyosos.* Les àrees de captació de recursos dels nuclis d'aquesta categoria tenen de mitjana 27 km^2, mentre que la mitjana global se situa als 31 km^2. A més, aquests nuclis mostren una superfície mitjana de sòls aptes pel conreu considerablement inferior, de 12 km^2 enfront els 23 km^2 pel global de la mostra. De fet, tots els nuclis d'aquesta categoria tenen una superfície de sòls conreable inferior a la mitjana.
- *Indefensos?* El desplaçament mitjà envers la defensa més propera se situa als 41 minuts de trajecte a peu, un valor que gairebé dobla el global de la mostra, de 22 minuts de mitjana. Dels trenta-cinc nuclis d'aquesta categoria, només tretze se situen a les immediacions d'una fortalesa. La resta, es troben a distàncies considerables, arribant a més de dues hores de desplaçament en alguns casos. Així mateix, la visibilitat també se situa molt per sota de la mitjana global (14 km^2), a l'entorn dels 7 km^2.

- *Mal comunicats.* Els desplaçaments envers els altres elements analitzats també mostren valors generalment per sobre dels valors mitjans de la mostra global: el node de comunicació més proper es troba de mitjana a 100 minuts ($\bar{X}$ global = 60) , el mercat més accessible a 160 minuts ($\bar{X}$ global = 119) i el riu més pròxim a 60 minuts ($\bar{X}$ global = 32).

Finalment, la tercera categoria està formada per catorze nuclis, bàsicament aquells que inclouen la costa dins de la seva àrea de captació de recursos, com ara Calafell, Sitges o la Riera de Gaià. Les seves característiques principals són:

- *Agrícoles.* L'àrea de captació de recursos mitjana d'aquesta categoria, 28 km^2, està lleugerament per sota de la mitjana global, de 31 km^2. De fet, només Sant Vicenç de Calders (34 km^2), la Pobla de Montornès (35 km^2) i la Riera de Gaià (35 km^2) mostren valors superiors. Ara bé, la superfície mitjana de sòls aptes pel conreu és de 24 km^2, una superfície un xic per sobre de la mitjana global (23 km^2) i posa de manifest que es tracta d'àrees amb una proporció més elevada de sòls conreables que la majoria.
- *Defensats.* Per altra banda, destaca la proximitat envers elements defensius, com ara castells o torres. Mentre la mitjana global se situa envers els 22 minuts de desplaçament des del nucli, en aquesta categoria aquesta variable descendeix fins als 8 minuts. De fet, dels 14 nuclis que la composen, vuit es troben a tocar d'una fortalesa. Només quatre es troben a més de 20 minuts, sent el més allunyat Roda de Berà, a 29 minuts.
- *Comunicats.* Els nuclis costaners es mostren com a espais ben comunicats, probablement degut al pas de la *Strata Francisca* per un bon sector de la costa penedesenca. Així, es troben a 51 minuts de mitjana del node més proper, mentre que la mitjana global ascendeix fins als 60 minuts. Aquestes bones connexions, però, no els garanteixen un accés ràpid als mercats: el trajecte mitjà del grup és de 143 minuts, mentre que la mitjana global és de 119 minuts.
- *Sense riu, però amb mar*. Com ja hem vist, la seva proximitat al mar sembla que els permet prescindir de trobar-se pròxims a cursos fluvials. Els nuclis costaners se situen, de mitjana, a una hora de desplaçament del riu més proper, xifra que duplica la mitjana global, fixada en 32 minuts de desplaçament.

Si s'observa la distribució dels nuclis de cada categoria damunt del mapa resulta fàcil arribar a una conclusió evident. La primera categoria està composta per nuclis situats a la depressió penedesenca, a les valls fèrtils del Mediona-Riudebitlles i del Gaià i a la zona més planera de la conca d'Òdena. Per contra, la segona categoria, s'escampa principalment per la serralada

Prelitoral, pels massissos del Garraf i de l'Ordal i per l'entorn de Montserrat. Finalment, la tercera categoria engloba els nuclis situats a tota la franja marítima.

Es pot deduir, doncs, que el procés de clusterització s'ha vist fortament influenciat per les variables dependents de l'orografia, com són la superfície de l'ACR i dels sòls conreables o la visibilitat. Per intentar suprimir aquest biaix i observar amb major precisió les semblances entre les altres variables, s'han repetit les anàlisis de clusterització suprimint les variables de visibilitat i superfície de les ACRs. D'aquesta manera, es pretenia donar més pes a paràmetres menys dependents de la orografia, principalment aquells que avaluen la proximitat dels nuclis envers esglésies, castells, mercats i camins. Tanmateix, els resultats que s'han obtingut són essencialment similars (Fig. 195).

Principalment, s'han observat canvis en la classificació d'alguns nuclis que saltarien de la primera gran categoria de nuclis planers a la de muntanyosos, i viceversa. Aquest seria el cas de la Nou de Gaià, Rubials i Piera que, al suprimir-se les variables vinculades amb l'orografia del terreny, passen de la primera categoria a la segona. En sentit invers, en canvi, s'observen els casos de Sant Pere Sacarrera, que passaria del segon grup al primer, així com de Bellprat i Santa Susanna. En la majoria de casos, però, es tracta de nuclis que se situen en àrees de transició entre les serres que envolten el Penedès i les àrees més planeres.

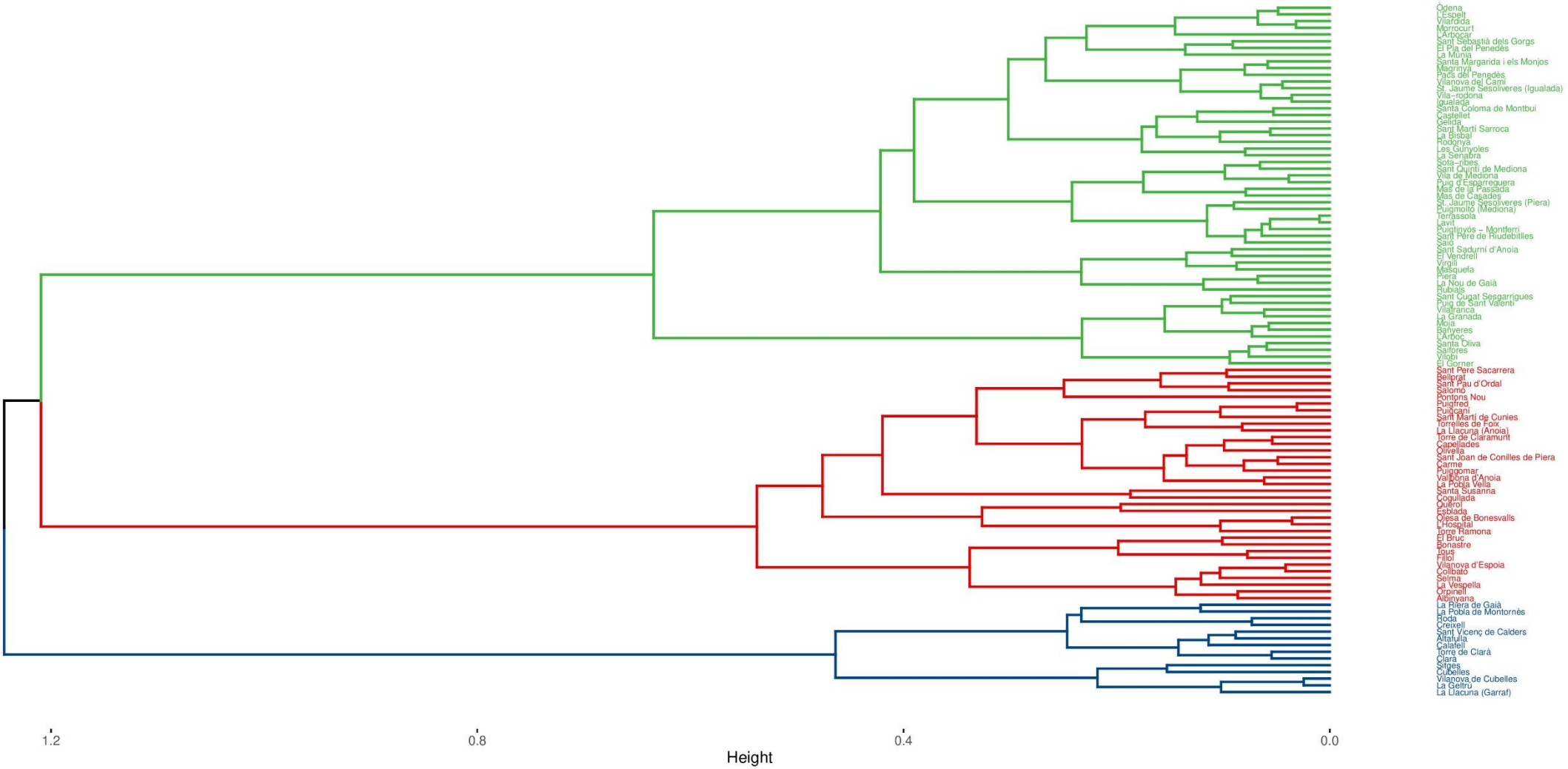
Ara bé, la supressió de les variables d'orografia i el manteniment dels clústers confirma la robustesa dels resultats obtinguts. Per una banda, ajuda a descartar la idea que les variables més dependents de l'orografia hagin condicionat excessivament la clusterització: com hem vist, la seva supressió no altera essencialment la classificació dels nuclis. Per l'altra, ens permet, confirmar l'existència d'una nucleació diferenciada en les àrees muntanyoses, marítimes i planeres, on el pes dels diversos factors de localització variava.

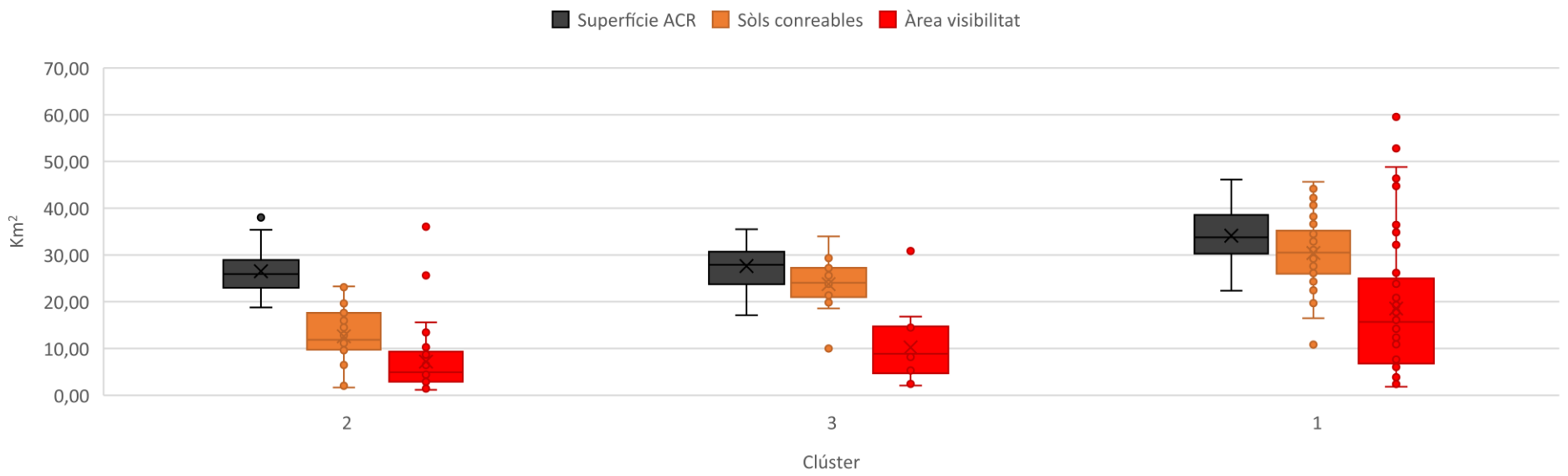
[Peus d'imatge de les pàgines següents]

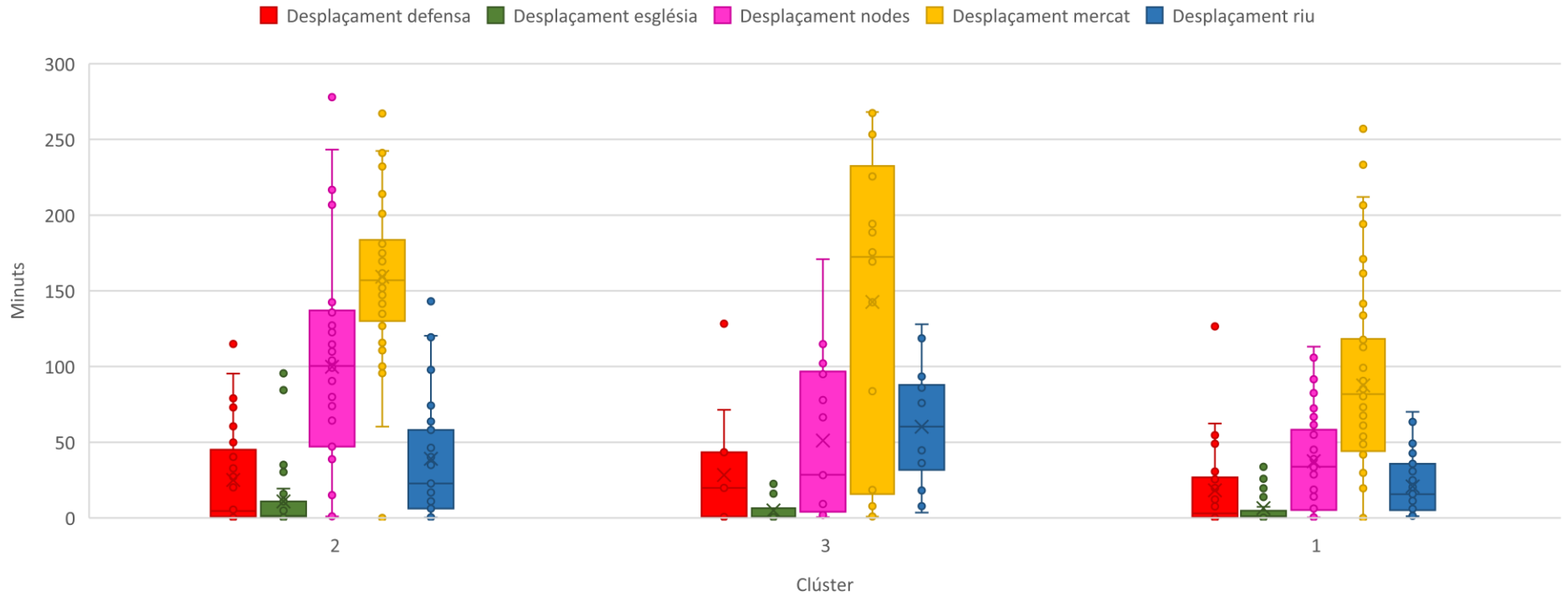
Figura 193. Classificació dels nuclis penedesencs en tres clústers principals mitjançant la funció *nbClust* del programari *R* (M. Díaz-Ros).

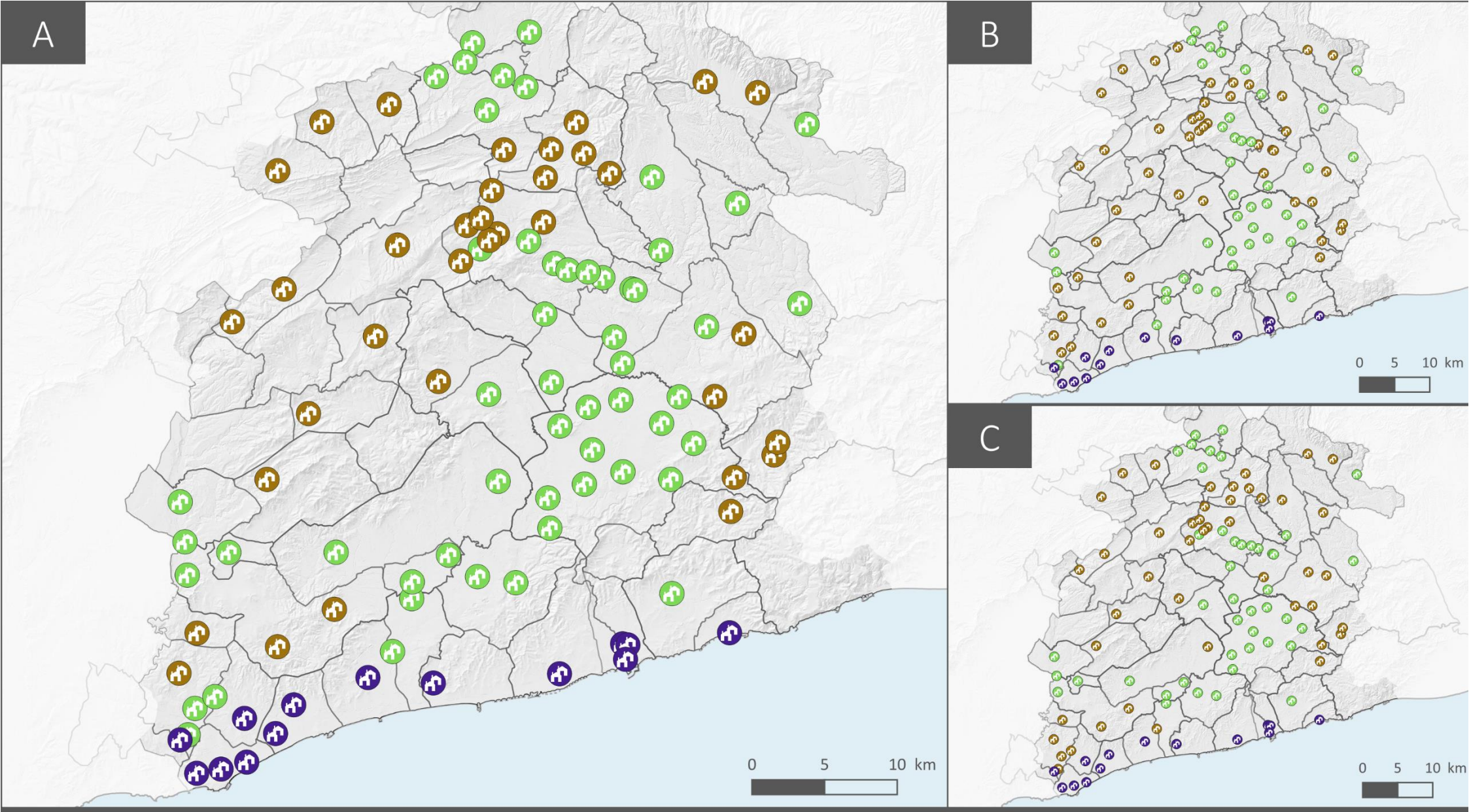
Figura 194. Comparativa entre les mitjanes de les variables analitzades per cada clúster de nuclis (M. Díaz-Ros). L'observació d'aquestes mitjanes, permet caracteritzar la localització de cada agrupació.

Figura 195. Resultats obtinguts a partir de la clusterització dels nuclis penedesencs tenint en compte variables diferents en cada cas (M. Díaz-Ros). Com pot observar-se, són essencialment similars.

Òdena
L'Espelt
Vilardida
Morrocurt
L'Arbocar
Sant Sebastià dels Gorgs
El Pla del Penedès
La Múnia
Santa Margarida i els Monjos
Magrinyà
Pacs del Penedès
Vilanova del Camí
St. Jaume Sesoliveres (Igualada)
Vila-rodona
Igualada
Santa Coloma de Montbui
Castellet
Gelida
Sant Martí Sarroca
La Bisbal
Rodonya
Les Gunyoles
La Senabra
Sota-ribes
Sant Quintí de Mediona
Vila de Mediona
Puig d'Esparreguera
Mas de la Passada
Mas de Casades
St. Jaume Sesoliveres (Piera)
Puigmoltó (Mediona)
Terrassola
Lavit
Puigtinyós – Montferri
Sant Pere de Riudebitlles
Sajó
Sant Sadurní d'Anoia
El Vendrell
Virgili
Mesquefa
Piera
La Nou de Gaià
Rubials
Sant Cugat Sesgarrigues
Puig de Sant Valentí
Vilafranca
La Granada
Moja
Bahyeres
L'Arboç
Santa Oliva
Sitjores
Vilobí
El Gornter
Sant Pere Sacarrera
Bellprat
Sant Pau d'Ordal
Salomó
Pontons Nou
Puigtred
Puigcaní
Sant Martí de Cunies
Torrelles de Foix
La Llacuna (Anoia)
Torre de Claramunt
Capellades
Olivella
Sant Joan de Conilles de Piera
Carme
Puiggomar
Vallbona d'Anoia
La Pobla Vella
Santa Susanna
Cogullada
Querol
Esbiada
Olesa de Bonesvalls
L'Hospital
Torre Ramona
El Bruc
Bonastre
Tous
Fillol
Vilanova d'Espoia
Collbató
Selma
La Vespella
Olzinell
Albinyana
La Riera de Gaià
La Pobla de Montornès
Roda
Creixell
Sant Vicenç de Calders
Altafulla
Calafell
Torre de Clarà
Clarà
Sitges
Cubelles
Vilanova de Cubelles
La Geltrú
La Llacuna (Garraf)
1.2
0.8
0.4
0.0
Height

Superfície ACR
Sòls conreables
Àrea visibilitat
70,00
60,00
50,00
40,00
30,00
20,00
10,00
0,00
Km²
2
3
1
Clúster

Desplaçament defensa
Desplaçament església
Desplaçament nodes
Desplaçament mercat
Desplaçament riu
300
250
200
150
100
50
0
Minuts
2
3
1
Clúster

Les tres categories de nuclis

Nuclis classificats en funció del clúster assignat. Es mostren els resultats obtinguts mitjançant la clusterització tenint en compte totes les variables (A), suprimint les variables dependents de l'orografia excepte la superfície de sòls conreables (B) i eliminant totes les variables més dependents de l'orografia (C).

Categories de nuclis

- Planers
- Muntanyosos
- Marítims

N

Elaboració pròpia a partir de dades de l'ICGC i l'ACA.

UN RECORREGUT HISTÒRIC

A continuació es presenten de forma cronològica els diferents resultats obtinguts al llarg de la recerca. Com s'ha esmentat, es tracta d'evidències parcials que, a mode de calidoscopi, ens permet plantejar una primera interpretació de l'evolució dels assentaments d'hàbitat al Penedès entre els segles X i XIII. A grans trets, l'estudi de les tres escales d'anàlisi, ha conduït a detectar un seguit de dinàmiques i tendències que permeten distingir principalment tres fases històriques: un moment primerenc a l'entorn de l'any 1000 on s'identifiquen alguns espais d'hàbitat poc definits, una segona fase en què s'incrementa la documentació de nuclis de població i una tercera fase en què les fonts permeten copsar, de forma més precisa, una major varietat de tipus d'assentaments.

UN HÀBITAT PRIMERENC (950-1050)

Per la primera meitat del segle X són poques les dades que s'han recopilat al llarg de la present recerca.[422] Cal esperar a la segona meitat d'aquesta mateixa centúria per obtenir un corpus d'informació major, que permeti oferir una visió de caràcter aproximatiu però global de l'hàbitat penedesenc del moment. Per aquest període històric és d'obligat compliment esmentar Olèrdola com un jaciment que aporta i aportarà un coneixement precís i palpable sobre els nuclis de poblament. Tant la documentació escrita com l'arqueologia evidencien, en aquest assentament, l'existència d'un poblament concentrat i intens format per unitats domèstiques de mòduls agregats i unicel·lulars que es disposen de forma contínua entre elles. A més, tot i no detectar-se una trama geomètrica en el seu urbanisme, s'hi observa una organització sectorial dels diferents espais (Molist et al. 2018). Olèrdola, doncs, mostra que al Penedès dels segles X i XI era factible l'existència de concentracions d'hàbitat que gaudien d'una certa entitat i organització interna.

Malauradament, la importància d'Olèrdola com a jaciment rau també en la seva unicitat. És difícil trobar paral·lels de la mateixa cronologia en un estat de conservació semblant. Al territori penedesenc, únicament als castells de Calafell i Gelida les intervencions arqueològiques han

[422] No és l'objectiu d'aquesta tesi incidir en el debat entre la continuïtat o no del poblament penedesenc amb anterioritat i posterioritat a l'ocupació comtal. Josep Maria Bosch (2017) ja va centrar-se en aquest aspecte pel terme d'Olèrdola i va aconseguir evidenciar que eren poques les proves que apuntaven cap un trencament en l'ocupació del territori.

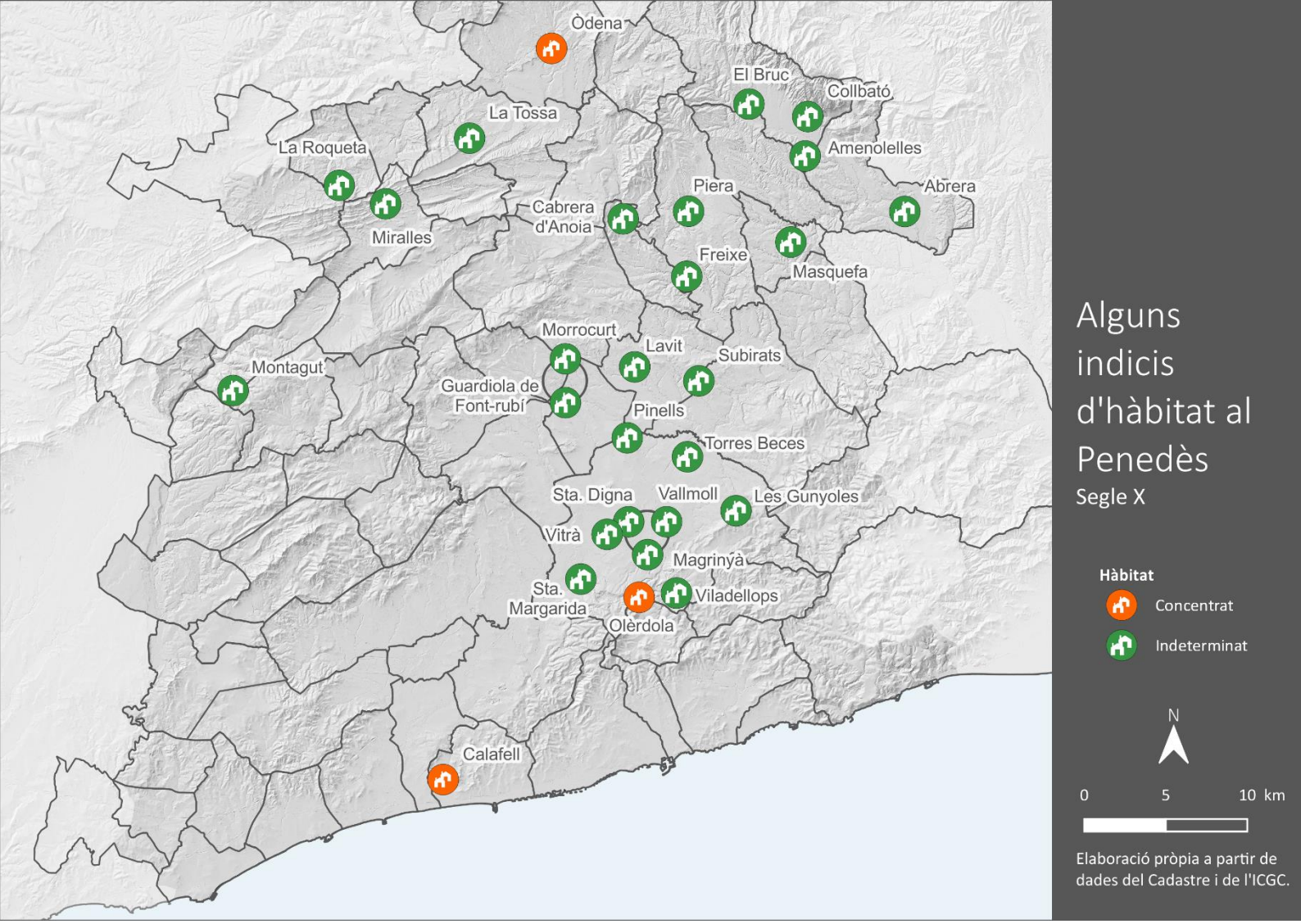

Figura 196. Espais d'hàbitat documentats al Penedès històric entre finals del segle X i inicis del segle XI. La majoria són citats en la documentació escrita com a llocs amb "cases" però també se n'ha localitzat gràcies a l'arqueologia, com en els casos d'Olèrdola i Calafell (M. Díaz-Ros).

detectat restes del que hauria pogut ser un nucli d'hàbitat encimbellat, però de menor entitat que Olèrdola (Santacana 1986, p. 41; Mauri 2006, p. 212; Santacana, Alari i Pou 2021, p. 59).

Amb tot, la documentació escrita permet localitzar-ne, almenys, un altre exemple. Es tracta també d'un espai d'hàbitat encimbellat; el castell d'Òdena. L'any 957 s'hi documenten les "kasas cum torre et solo et superposito (...) infra kastro Muro de Odena" que afrontaven "de oriente in kasa de Senderedo vel suos heredes et de meridie in via vel in kasa de Oliba et de occiduo in kasa de Madexio et de circi in ipso Muro" (Ordeig 1999, doc. 769). A partir d'aquesta referència, es posa de manifest l'existència d'almenys tres habitatges contigus entre ells, disposats a l'interior d'un recinte fortificat. Uns anys més tard, el 973, es torna a documentar la venda d'uns solars al mateix lloc que afronten amb dos habitatges i la muralla (Ordeig 1999, doc. 1133). A Òdena, doncs, es pot confirmar l'existència d'un nucli concentrat al segle X, que probablement era de menor entitat en comparació amb Olèrdola.

Ara bé, la majoria de referències escrites a espais d'hàbitat al Penedès resulten escasses i molt aproximatives. Generalment, en la documentació s'esmenta l'existència de "cases", un mot de caràcter genèric emprat per definir qualsevol tipus d'habitatge (Mauri 2006, p. 171-199). Per exemple, el 956 en la compra-venda d'un alou del terme del castell de Lavit s'especifica que aquest es ven "cum ture et solario, casas et casalibus, cum terris et vineis atque oliveti" (Baiges i Puig 2019, doc. 369). De "cases" se n'han localitzat en diversos punts del territori penedesenc (Fig. 196), com ara a Collbató i el Bruc el 931 (Baiges i Puig 2019, doc. 174), a Montserrat el 945 (Baiges i Puig 2019, doc. 262), a Freixe el 954 (Baiges i Puig 2019, doc. 345), al castell de la Roqueta el 960 (Font 1969, doc. 6), a Pinells el 971 (Baiges i Puig 2019, doc. 589), a Masquefa el 975 (Rius 1945, doc. 109), a Guardiola de Font-rubí el 982 i 984 (Baiges i Puig 2019, doc. 806, 846), a Morrocurt el 984 (Baiges i Puig 2019, doc. 846), a Montagut, Querol i Pinyana el 990 (Baiges i Puig 2019, doc. 1061), a les Amenolelles el 991 (Baiges i Puig 2019, doc. 1125) i a Piera i Cabrera d'Anoia el 994 (Baiges i Puig 2019, doc. 1235, 1251).

La relació d'espais habitats a finals del segle X que acabem d'exposar, però, no pretén ser exhaustiva, ni molt menys, completa. Com ja s'ha esmentat anteriorment, el buidatge complet de les fonts escrites per tot el territori penedesenc durant el període d'estudi s'ha descartat al considerar-se una tasca que escapava de les possibilitats de la present recerca (vegeu apartat "Escales d'anàlisi"). Els hàbitats esmentats serveixen, però, per exemplificar que en gran part del Penedès s'hi documenten "cases" i espais de poblament. De fet, en els seus atles, Jordi Bolòs i Víctor Hurtado ja van evidenciar que el Penedès del segle X era un espai poblat i habitat (Bolòs i Hurtado 2004; 2018). Ara bé, el problema principal rau en conèixer la tipologia d'aquest hàbitat i quina morfologia mostrava. En aquest sentit, l'estudi a escala local del terme castral d'Olèrdola permet obtenir una imatge més precisa del seu poblament que, si bé no resulta extrapolable a la resta de territori penedesenc, permet suggerir algunes pautes generals.

A finals del segle X es documenten al terme d'Olèrdola fins a nou espais d'hàbitat (Fig. 197). Com és habitual, la documentació escrita és poc detallista i mostra certa vaguetat pel que fa a les tipologies d'hàbitat, de manera que únicament fa referència a l'existència de "cases." Aquest és el cas de Viladellops, on el 976 se citen les "terras et vineas et casas et curtes" que hi havia (Baiges i Puig 2019, doc. 651) o el cas de Vallmoll, on l'any 980 es parla de les "kasas cum curte" (Baiges i Puig 2019, doc. 726). L'existència d'habitatges també es documenta a les Gunyoles els anys 978 i 979 (Baiges i Puig 2019, doc. 703, 711, 760, 991), a Pinells el 988 (Baiges i Puig, doc. 977), a Santa Margarida el 996 (Rius 1945, doc. 313), a Vitrà entre els anys 996 i 1012 (Baiges i

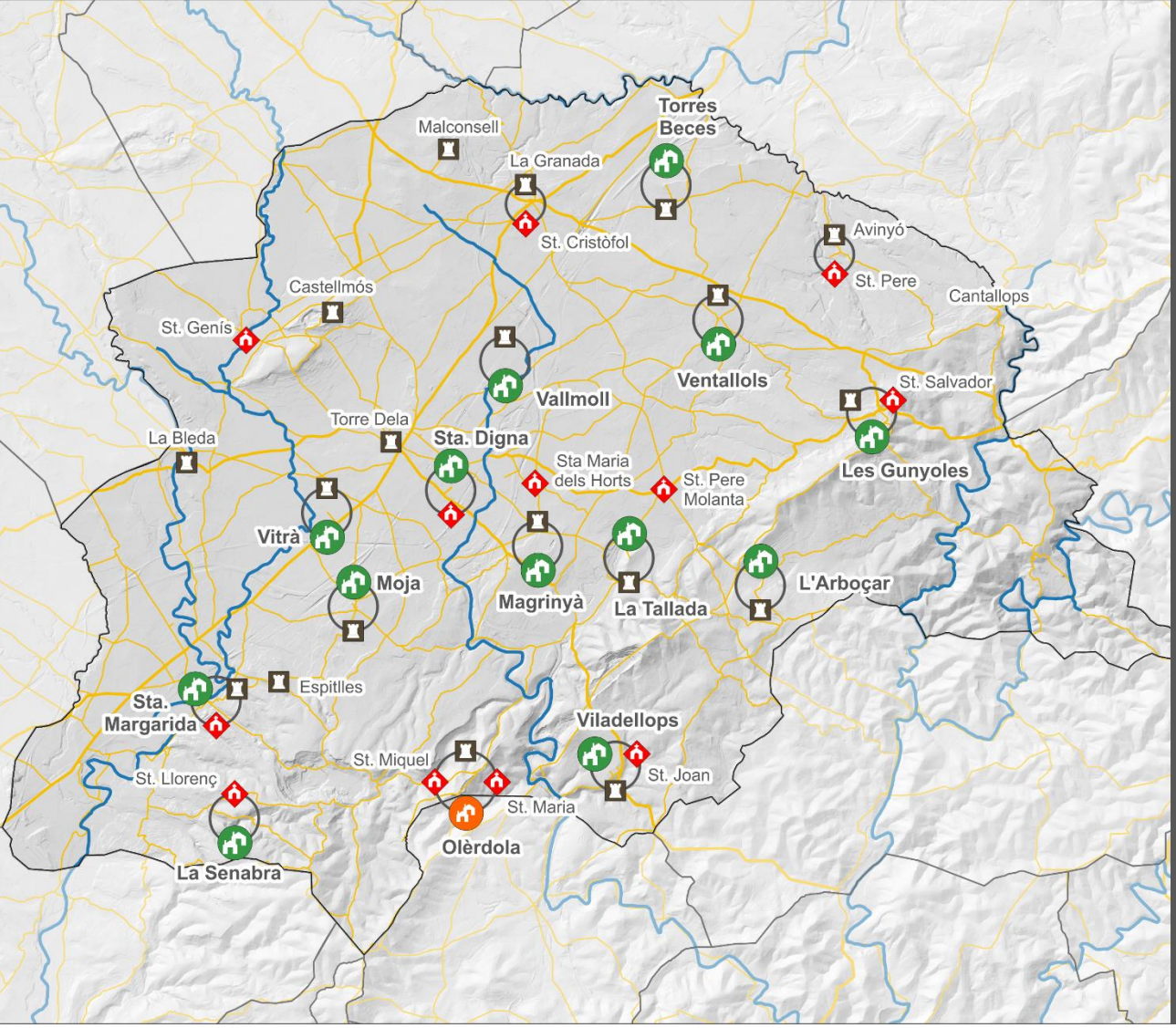

Figura 197. Espais d'hàbitat documentats al terme d'Olèrdola entre finals del segle X i inicis del segle XI (M. Díaz-Ros).

Puig 2019, doc. 1356; Baucells et al. 2006, doc. 184), a Magrinyà el 997 (Rius 1945, doc. 324), a Torres Beces el 998 (Rius 1945, doc. 331) i entre Santa Digna i Vallmoll l'any 1000 (Baiges i Puig 2019, doc. 1525). A aquests nou espais d'hàbitat se n'hi poden sumar quatre més durant els primers anys del segle XI: la Senabra el 1017 (Rius 1945, doc. 465), Moja el 1011 (Rius 1945, doc. 432), Font-tallada el 1001 (Rius 1945, doc. 358, 359) i Ventallols el 1018 (Papell 2006, doc. 7).

És lícit preguntar-se si aquests assentaments constituïen nuclis concentrats o àrees de poblament dispers o semi-dispers. Tanmateix, les fonts escrites no aporten informació prou precisa al respecte i les dades arqueològiques actuals són més aviat minses. De fet, dels tretze espais d'hàbitat documentats a finals del segle X i inicis del segle XI només quatre pot confirmar-se amb seguretat que van constituir nuclis de poblament entre els segles XII i XIII: Magrinyà, Torres Beces, Moja i Ventallols. A aquests, caldria afegir-hi els casos de les Gunyoles, Santa Margarida i la Senabra, susceptibles també d'haver arribat a concentrat un petit grup

d'habitatges abans del segle XIV, encara que no ha pogut confirmar-se amb total seguretat (Fig. 198).

Davant la manca d'evidències arqueològiques o de testimonis escrits sobre la seva morfologia, pot plantejar-se que alguns d'aquests espais podrien haver estat similars al jaciment de Sant Marc d'Argençola o Sidillà. Tots dos jaciments mostren unes cronologies d'ocupació similars. En el primer cas, l'hàbitat s'estructurava de forma alveolar a l'entorn d'un turó, al capdamunt del qual s'hi concentrava una important quantitat de sitges (Nadal i Pascual 2004). En el segon cas, es produeix una agrupació d'unitats domèstiques de forma contínua a l'antiga església de Sant Romà (Ripoll et al. 2019).

Assentament	Evidència d'hàbitat	Evidència d'hàbitat concentrat	Evidència de defenses		Evidència de temple
Les Gunyoles	978	Probable	981		992?
Vallmoll	980	1080?	980		-
Viladellops	976	-	s. XI		992
Vitrà	996	-	1012		-
Santa Margarida	996	Probable	978		978
Magrinyà	997	1205	997		-
Torres Beces	998	1111	1014		-
Santa Digna	1000	-	1294		992
Font-tallada	1001	-	1001		-
Moja	1011	1197	1011		1098
La Senabra	1017	Probable	-		s. XI
Ventallols		1018	1232	987	-

Figura 198. Quadre amb els espais d'hàbitat documentats al terme d'Olèrdola al voltant de l'any 1000. Pot observar-se com molts d'ells es trobaven associats a una torre de defensa i, en menor grau, a una església.

De la mateixa manera que resulta difícil definir si es tractava d'hàbitats dispersos o concentrats, resulta igualment complicat determinar quina relació tenien aquests assentaments amb espais de poder com esglésies o castells, que segons la historiografia jugaven un important paper en l'organització del territori en aquestes cronologies, com pot veure's també en el mapa adjunt (Fig. 197). En vuit d'aquests hàbitats s'hi documenta l'existència d'algun element defensiu, generalment torres, com seria el cas de Vallmoll, on el 980 Ermengarda va vendre a Joan unes

"terres et kasas et curte cum ipsa turre" (Baiges i Puig 2019, doc 726). Es documenten situacions similars a Santa Margarida, el 978 (Rius 1945, doc. 130); a les Gunyoles, el 981 (Baiges i Puig, doc. 760); a Ventallols (Papell 2005, doc. 7), el 987 (Rius 1945, doc. Magrinyà, el 997 (Rius 1945, doc. 324); a la Font-tallada, el 1001 (Rius 1945, doc. 358, 359); a Moja, el 1011 (Rius 1945, doc. 432), a Torres Beces, el 1014 (Rius 1945, doc. 814) i Viladellops, on les característiques constructives semblen indicar que la torre del lloc va construir-se també al segle XI (Catalunya Romànica 1992, p. 155). En total, en nou dels dotze espais de poblament documentats a la plana penedesenca s'evidencia que estan relacionats amb un element defensiu a principis del segle XI.

Menys abundant és la presència d'esglésies, que poden documentar-se amb seguretat només en quatre d'aquests espais: Viladellops, el 992 (Baiges i Puig 2019, doc. 1144); Santa Margarida, el 978 (Rius 1945, doc. 130); Santa Digna, entre el 978 i el 992 (Baiges i Puig 2019, doc. 700, 1150) i les Gunyoles, el 992 (Baiges i Puig 2019, doc. 1181). A aquests quatre assentaments s'hi podrien afegir també els casos de la Senabra, on tot apunta que l'església de Sant Llorenç fou aixecada al llarg del segle XI,[423] i Moja, on el temple de Sant Jaume es documenta l'any 1098 (Rius 1945, doc. 774).

A cavall dels segles X i XI, doncs, al terme d'Olèrdola s'observa l'existència d'espais d'hàbitat vinculats a esglésies i, especialment, a torres o castells. Aquest fet concordaria amb la tesi de Carolina Batet, que plantejava una estratègia de control de la marca penedesenca per part de les elits cristianes durant el segle X consistent en la construcció de castells termenats i fortaleses menors (Batet 1996).

D'altra banda, però, cal tenir en compte que les fonts escrites que hem utilitzat van ser produïdes principalment per la noblesa i l'Església i, per tant, fan referència als assentaments controlats per aquests dos sectors socials. Com a conseqüència, resulta força més difícil documentar els espais d'hàbitat que escapaven, en major o menor grau, de les infraestructures del poder de les elits cristianes (torres, castells, monestirs i esglésies). Malauradament, per l'arqueologia localitzar i documentar aquest tipus d'assentaments és complicat ja que habitualment les excavacions arqueològiques es duen a terme en base a l'existència d'estructures visibles avui en dia, que sovint corresponen a temples o fortificacions. A més, sovint només s'estudien hàbitats que van ser abandonats durant el mateix període medieval,

[423] Segons les excavacions arqueològiques, Sant Llorenç de la Senabra va construir-se entre el segles X i XII (Del Fresno i Socorregut 2019, p. 42) però el seu estil romànic apunta a una edificació pròpia de l'XI.

mentre que resulta més difícil estudiar-ne d'altres que ha perviscut fins al nostres dies. Com s'esmentarà més endavant, però, en el cas del terme de Mediona, sí que s'han detectat alguns nuclis de poblament a finals del segle XIII sense cap relació amb esglésies o castells. Podria tractar-se d'una mostra d'aquests hàbitats més allunyats dels espais de control feudal que, cal plantejar-se, si en les àrees muntanyoses haurien tingut més possibilitats de supervivència.

Partint de les poques dades obtingues, en el trànsit dels segles X i XI, s'observa l'existència d'un poblament en procés de reorganització, on les noves elits comtals havien establert estratègies de control del territori mitjançant la construcció de fortificacions i temples. Això no vol dir que la xarxa d'assentaments anteriors a l'ocupació comtal hagués desaparegut, si no que s'estava enquadrant dins d'unes noves estructures territorials impulsades per la noblesa i l'alta jerarquia eclesiàstica. En seria un bon exemple el cas de Freixe, al terme de Piera, àmpliament estudiat (Font 1969, p. 665; Casals i Sabaté 1999, p. 121) . En aquest lloc, l'any 954 el vescomte Guitart de Barcelona va establir a diversos homes unes terres per treballar, edificar-hi cases i construir-hi una torre (Baiges i Puig 2019, doc. 345). És difícil determinar si els espais d'hàbitat observats al terme d'Olèrdola tenien un origen similar. Pot suposar-se que en alguns casos eren fruit de la iniciativa senyorial, mentre que en d'altres ocasions segurament haurien estat heretats de períodes precedents i s'hauria garantit el seu control mitjançant la construcció d'una torre.

Per acabar, amb molta prudència i a l'espera de futures recerques amb un corpus de dades majors, pot plantejar-se que a finals del segle X i inicis del segle XI el paper de les esglésies resultés més aviat modest a l'hora d'enquadrar i nuclear el poblament a l'àrea penedesenca. En els casos esmentats en aquest apartat, les torres i els castells semblen protagonitzar el control i l'organització dels hàbitats.[424] Aquest fet concordaria amb una implantació d'una xarxa parroquial més aviat tardana, a l'entorn del segle XI. A més, en un context en què les ràtzies eren encara freqüents, tindria sentit que les fortificacions fossin doblement útils, tant per defensar el territori, com per garantir el control damunt de la població que hi viva.

[424] A la conca d'Òdena, Pere Benito proposava pel segle X l'agrupació de l'hàbitat al voltant de torres i castells encimbellat i el despoblament de la plana (Benito 2009, p. 436). Es tractaria d'un fenomen similar al del terme d'Olèrdola, on les torres exercien un paper important en l'estructuració del poblament documentat.

NOVES FONTS, NOUS NUCLIS (1050-1150)

A mitjans del segle XI s'esdevé un moment decisiu a tot Occident amb l'adveniment de les "revoltes feudals," que a Catalunya es van traduir en l'assalt al poder comtal per part de la noblesa. L'abast, la cronologia, la significació i les conseqüències d'aquests aixecaments nobiliaris han estat i són encara motiu de debat (Sabaté 2001; Feliu 2010). Com ja s'ha esmentat, el Penedès fou protagonista d'una de les "sublevacions nobiliàries" més ben documentada a Catalunya, de la mà de Mir Geribert, senyor d'Olèrdola, que encapçalà l'aixecament d'un seguit de nobles locals contra el comte de Barcelona (Lluch 2018).

Al mateix temps, durant la segona meitat del segle XI, es trenca el buit d'informació pel que fa als nuclis de població penedesencs i se'n troben noves evidències, força més precises. En aquesta etapa, les fonts escrites esmenten amb més detall la localització de les "cases" i comencen a emprar el mot "vila" com a sinònim de nucli concentrat (Fig. 199). El 1061 es parla de la vila de Sant Miquel de Gelida (Feliu i Salrach 1999, doc. 572),[425] el 1062 es documenta una casa i cort "dins" de Piera i a prop de l'església de Santa Maria (Feliu i Salrach 1999, doc. 596), el 1066 s'esmenten las cases on és construït el castell vell de Pontons (Baiges et al 2010, doc. 681), el 1073 es documenta la plaça del nucli de Clarà (Serra i Virgili 2017, apèndix), el 1081 s'afirma que existien cases al voltant de Sant Pere d'Avinyó,[426] el 1087 s'esmenta la vila de Capellades (Alvarez 1990, doc. 26) i el 1100 la de Cubelles (Baucells 2006, doc. 1667).[427] Es tracta de set mencions escrites que, si bé podrien no ser una mostra estadísticament significativa, marquen un canvi de tendència. A banda, a la plana penedesenca es detecta també un nou indret amb l'existència de "cases," el lloc de la Pera, esmentat entre els anys 1060 i 1067 i que correspondria a l'actual terme de les Cabanyes (Baucells et al. 2006, doc. 1007, 1008, 1098, 1153).

Durant la primera meitat del segle XI la documentació escrita permet confirmar l'existència de sis nuclis més: el 1114 es s'esmenta la vila de la Granada, [428] el 1125 els nuclis de Monistrol i Espiells (Rius 1945, doc. 878, 886), el 1144 els pobles de Lavit i el Pla del Penedès (Ordeig 2001,

[425] Tot i que els esments a "villae" amb anterioritat al segle XII s'associen a demarcacions territorials, en aquest cas s'ha fet una excepció seguint els raonaments d'Alfred Mauri (2007, p. 333).
[426] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV. Fol 101, doc. 252.
[427] Ibídem, fol. 63, doc. 174.
[428] Ibídem, vol. IV, fol. 124, d. 319.

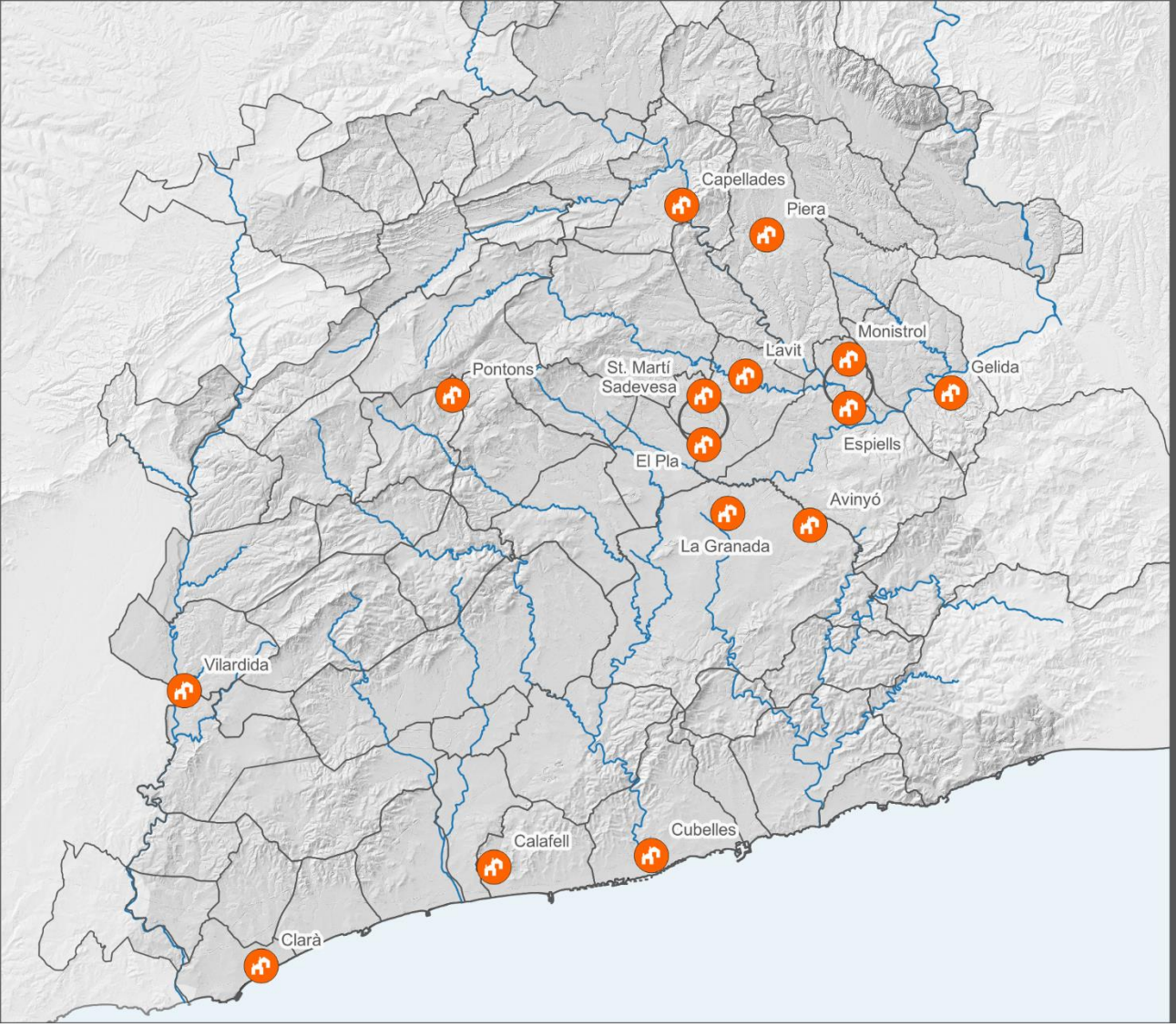

Figura 199. Nuclis de població concentrada documentats al Penedès històric entre mitjans del segle XI i mitjans del segle XII (M. Díaz-Ros).

doc. 360), el 1149 Sant Martí Sadevesa (Puig 2013, doc. 81) i el 1151 el de Vilardida.[429] Poc se sap, però, de la morfologia que presentaven tots aquests hàbitats. Únicament, els paral·lels arqueològics ens permeten fer-nos-en una idea. Com ja s'ha esmentat, els nuclis concentrat dels segles XI i XII estudiats l'arqueologia mostren l'existència d'unitats domèstiques unicel·lulars o compostes per l'agregació (generalment horitzontal) de diverses estances o mòduls. Aquests habitatges solien tenir una planta irregular de tendència ortogonal i es disposaven de forma contínua entre ells. Com a resultat, la morfologia dels nuclis que conformaven corresponia a un agregat d'edificacions condicionada principalment per l'orografia.

Com ja s'ha vist anteriorment, els tretze nuclis documentats entre els anys 1061 i 1151 al Penedès se situen tots ells a menys de 10 minuts de desplaçament a peu de l'església més propera. Així mateix, d'aquests nuclis, onze també es troben en les proximitats d'un element

[429] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 172, d. 409

defensiu (vegeu l'apartat "La defensa i el control"). Tot i tractar-se d'una mostra petita, aquests assentaments evidencien l'existència d'un poblament eminentment castral o eclesial. Aquest fet no seria una raresa a la plana penedesenca que, com s'ha vist, a l'entorn de l'any 1000 ja presentava uns espais d'hàbitat vinculats principalment a elements defensius, especialment torres de defensa.

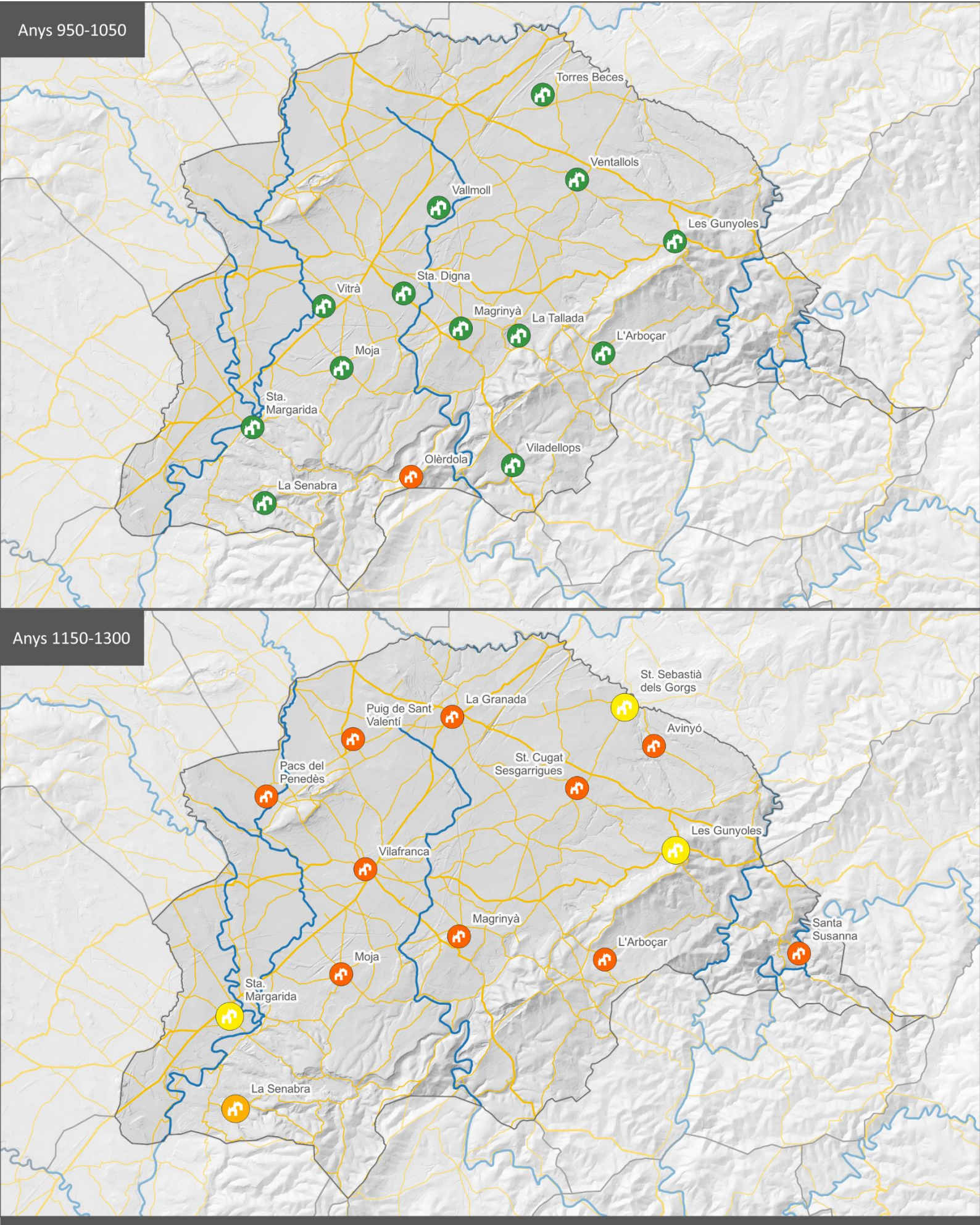
El model de poblament castral parteix del trasllat de la població, fins llavors dispersa, per poder crear un hàbitat encimbellat i arrecerat al costat d'una fortalesa (Toubert 1990, p. 221). Al Penedès no s'han pogut documentar processos que corresponguin exactament a aquest esquema. Tanmateix, les fonts escrites sí que permeten entreveure alguns exemples de possible creació de nuclis castrals, és a dir, nuclis arrecerats al voltant d'una fortalesa. Entre el 1012 i el 1017 es va establir la torre de Santa Oliva per tal que fos habitada (Rius 1945, doc. 451, 466), el 1035 es va cedir la quadra de l'Arboçar perquè s'hi fes una torre i cases (Baucells et al. 2006, doc. 525) i el 1057 va fer-se el mateix amb les torres de Clarà i Sant Jaume Sesoliveres d'Igualada (Font 1969, doc. 26; Ribas 1990, apèndix 8). A aquets casos d'agrupacions de "nova creació,"[430] se n'hi podrien afegir d'altres que es documenten entre el 1050 i el 1150, com ara Piera, Clarà, Cubelles o la Granada on els habitatges encara avui es concentren a l'entorn d'un dels vestigis d'un antic castell medieval.

Pel que fa a l'*ensagrerament*, el Penedès és una àrea on la presència de sagreres és força més baixa en comparació a la Catalunya Vella (Farías et al. 2007, p. 27). Un dels pocs exemples detectats correspondria al cas d'Avinyó, on el 1081 es documenten l'existència de cases i d'una sagrera.[431] Tot i així, com hem apuntat anteriorment, sembla que durant la segona meitat del segle XI les esglésies haurien adquirit un major protagonisme en els processos de nucleació i enquadrament de la població, en comparació amb els primers moments de l'ocupació comtal. Així doncs, en aquest moment es documenten els primers nuclis eclesials, com Capellades (1087), el Pla del Penedès (1144) o Sant Martí Sadevesa (1149).

[Peus d'imatge de les pàgines següents]

Figura 200. Comparativa entre el poblament del terme d'Olèrdola entre els anys 950-1050 i els anys 1050-1150 (M. Díaz-Ros). El primer mapa es troba condicionat pel fet que únicament poden documentar-se assentaments d'hàbitat sense especificar-ne la morfologia, mentre que en el segon les fonts permeten documentar un major nombre de nuclis concentrats.

[430] Tot apuntaria que aquestes cartes de poblament principalment cercaven oficialitzar o imposar el nou poder feudal damunt d'uns assentaments preexistents.
[431] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol 101, doc. 252.

El terme d'Olèrdola

Alt Penedès

Hàbitat

Agrupació d'hàbitat

- Documentada
- Probable
- Hipotètica

Xarxa viària

- Internacional
- Comarcal / Local

N

0 1 2 km

Elaboració pròpia a partir de dades del Cadastre i de l'ICGC.

Tant en el cas dels nuclis eclesials, com en el dels nuclis castrals, resulta difícil determinar com van originar-se. A nivell morfològic, quan el castell o l'església del nucli se situen al centre o al punt més elevat de la població amb la resta de carrers entorn seu, es tendeix a considerar que la població va sorgir arran de la construcció d'aquest temple o fortificació. Ara bé, casos com el d'Olèrdola, Calafell o Gelida posen en evidència que no es pot descartar l'existència d'espais habitats precedents que, en un segon moment, van ser substituïts per la construcció d'un complex senyorial.

De fet, altre cop, l'estudi a escala local del terme d'Olèrdola, pot aportar una perspectiva complementària d'aquest fenomen. Els dotze espais d'hàbitat conformats per "cases" i documentats a cavall dels segles X i XI apareixen citats en la documentació escrita de tres formes diferents durant els segles posteriors (Fig. 200). En primer lloc, quatre d'ells apareixen esmentats com a nuclis de poblament concentrat (Ventallols, Moja, Torres Beces i Magrinyà), que no pot descartar-se que ja als segles X i XI existissin com a tal. Per l'altra, cinc més haurien designat àrees de poblament dispers o semi-dispers (Vallmoll, Viladellops, Vitrà, Santa Digna i Font-tallada). Finalment, els tres espais d'hàbitat restants no han pogut ser documentats com a nuclis amb anterioritat al segle XIV, encara que és força probable que ho fossin (les Gunyoles, la Senabra i Santa Margarida). Per tant, si bé pot plantejar-se l'existència d'alguns processos de nucleació afavorits per l'Església i la noblesa, no sembla que aquesta fos una dinàmica general, ja que bona part d'aquests espais d'hàbitat van perviure com a àrees de poblament dispers durant els segles posteriors.

Les evidències recollides, doncs, semblen apuntar cap al fet que l'afermament del poder senyorial i la disminució del poder comtal produïts a mitjans del segle XI no haurien suposat un canvi substancial en les estratègies del control del territori i del poblament. Al terme d'Olèrdola, l'hàbitat a les proximitats de torres i castells es documenta tant a finals del segle X, com als segles XI i XII. Pel que fa a les esglésies, però, sí que pot plantejar-se que juguessin un major protagonisme com a elements d'enquadrament i nucleació del poblament durant els segles XI i XII, potser a causa de la generalització de la sacralització de l'espai al voltant dels temples.

Finalment, per aquesta fase, cal destacar un últim fenomen poblacional com és l'aparició del mas de forma generalitzada en la documentació escrita. Al Penedès, els primers esments aïllats a masos daten de l'entorn de l'any 1000 (Baiges i Puig 2019, doc. 1440; Bach 1987, doc. 23). Pel comtat de Barcelona, però, Alfred Mauri va detectar com el mot "manso" era emprat de forma

generalitzada a partir del 1050, quan el seu ús creixia de forma acusada (Mauri 2006, p. 179), mentre que Víctor Farías situava aquesta acceleració entre el 1100 i el 1125 (Farías 2011, p. 27). En qualsevol cas, la generalització d'aquest mot aniria lligada al fet que, durant la segona meitat del segle XI, el mas va deixar de designar una casa rural aïllada per passar a denominar una explotació agrícola cedida pels senyors, emprada també com a unitat d'imposició de càrregues i com a eina d'enquadrament de la pagesia (Bonnassie 1979, p. 260-267; To 1995). Les dades recopilades en la present recerca no permeten anar massa més enllà de confirmar l'ús del mot "manso" també en terres penedesenques entre el 1050 i el 1150. A mode d'exemple, el 1055 s'esmenta un mas a tocar de la riera de Pacs (Baucells et al. 2006, doc. 893), el 1108 es menciona el mas de la Socarrada a tocar de Sant Valentí (Miret 1991, doc 1), el 1122 el mas de Puig-roig[432] i el 1152 un mas al terme de Vallmoll (Baiges i Salrach 2010, doc. 950). No s'ha pogut determinar, però, quin fou l'abast de l'expansió del mas a les terres penedesenques, ni quins efectes tingué en el poblament d'aquestes cronologies, per bé que se'n parlarà més àmpliament en el següent apartat.

VILES I NUCLIS (1150-1333)

Vers el 1108 es va produir un atac almoràvit a la plana penedesenca, que va ser una de les últimes ràtzies musulmanes a la zona (Rius 1945, doc. 801). Els seus efectes damunt del nucli encimbellat d'Olèrdola han estat anteriorment detallats: la incursió va donar el cop de gràcia a l'assentament, en estat crític des de la "revolta" del seu senyor, Mir Geribert. Ara bé, resulta una incògnita saber si aquesta ràtzia també va causar el despoblament d'altres nuclis de la plana penedesenca. Si bé resulta lògic pensar que podria haver estat així, se'n tenen pocs indicis. L'atac almoràvit, de fet, sembla que va accelerar una transformació de més llarg abast, com seria l'abandonament dels nuclis d'altura per nous enclavaments a la plana.

Arreu del Principat s'han detectat casos d'aquest procés de des-encimbellament i l'arqueologia n'ha reportat alguns exemples: a banda del ja citat d'Olèrdola-Vilafranca, al Pallars s'ha documentat el cas de l'Espluga-el Pui-la Pobla de Segur i a Osona el de l'Esquerda-Roda de Ter (Alegría i Castell 2020; Ollich et al. 2021). Al Penedès, es podrien esmentar també els casos de Pontons, la Senabra i Gelida. En aquest últim cas sembla que hauria existit una àrea d'hàbitat al voltant de la fortalesa en un primer moment (Mauri 2006, p. 212), però que va ser abandonada en favor de l'actual població, a tocar de l'església de Sant Miquel i documentada el 1061 (Feliu i

[432] ACB, Liber Antiquitatum, vol. IV, fol. 108, d. 272.

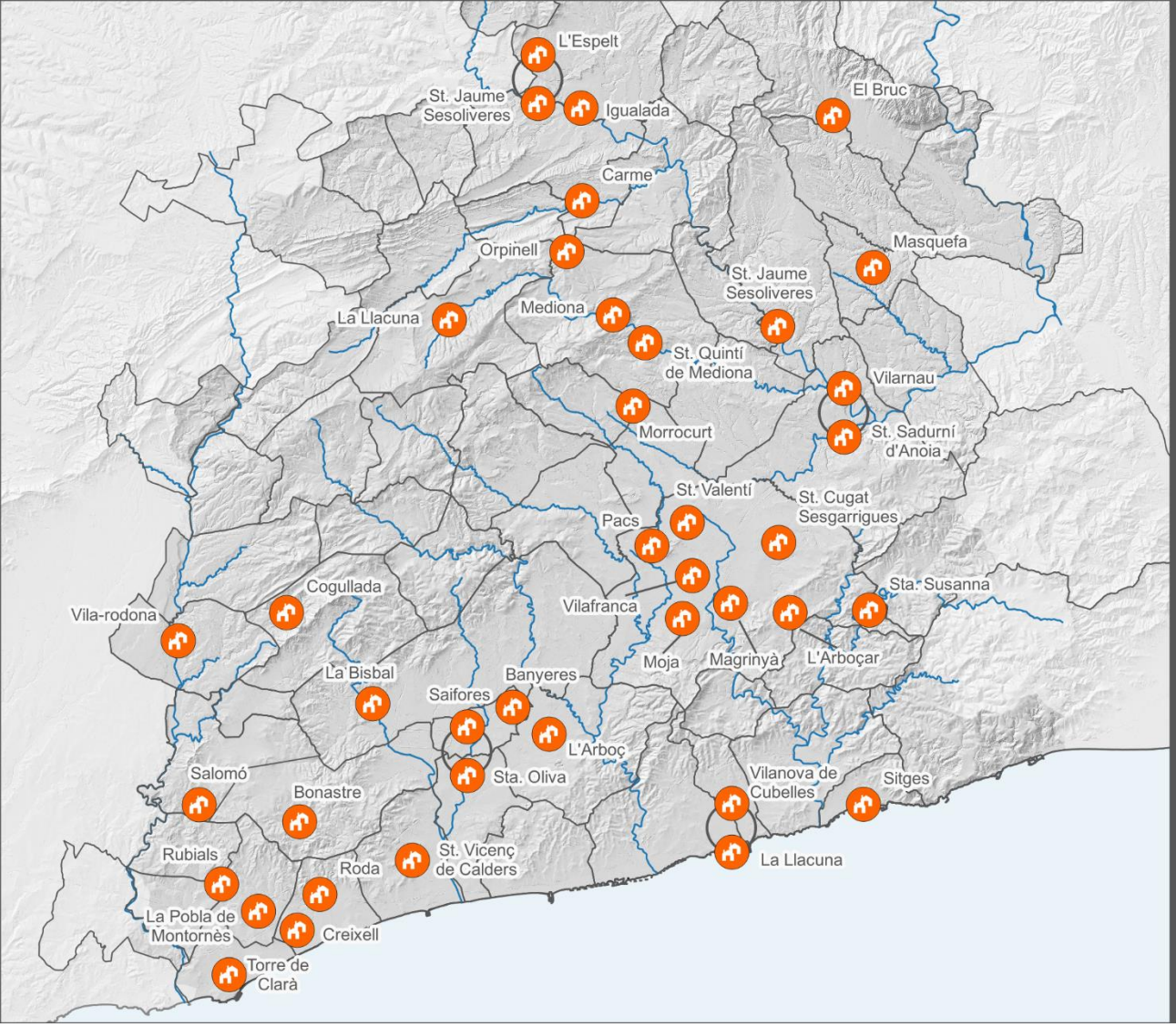

Figura 201. Nuclis de població concentrada documentats al Penedès històric entre mitjans del segle XII i principis del segle XIV (M. Díaz-Ros). La informació històrica sobre el poblament per aquest període és qualitativament més detallada i permet caracteritzar millors els tipus d'assentaments d'hàbitat existents.

Salrach 1999, doc. 572). Pel que fa a Pontons, el 1066 es documenta l'existència d'un hàbitat a l'entorn del castell vell (Baiges et al. 2010, doc. 681), mentre que la població actual, que va rebre una concessió de mercat al segle XIII per part del rei Jaume I, se situa a tocar de la riera de Pontons (Soler 2016, p. 25). Finalment, en el cas de la Senabra, la construcció del temple de Sant Llorenç al segle XII i, a molt poca distància, el naixement del llogaret de Santa Maria al segle XIII indueixen a pensar en un procés similar.[433]

Dins d'aquesta lògica, doncs, cal emmarcar també alguns dels nous nuclis documentats a partir de la segona meitat del segle XII que se situaven en àrees més planeres i allunyades de les fortaleses que els controlaven (Fig. 201). En serien un exemple el cas de Masquefa (1153),

[433] En aquest cas, no pot confirmar-se amb seguretat l'existència d'un nucli a l'entorn de cada temple, encara que se'n tenen alguns indicis.

situada en una plana a mitja hora de distància a peu del castell i l'església castral de Santa Maria, i els casos de la Pobla de Montornès i de Rubials (1255-1259), dos nuclis fundats pel monestir de Santes Creus i que es trobaven força allunyats del temple més proper. En aquest sentit, potser cal tenir en compte que pel control de la població i l'exacció de rendes, doncs, no deuria ser estrictament necessari tenir el nucli de població a tocar d'un castell o d'una església. De fet, només amb que aquest nucli es trobés a una distància *visualment* adequada de la fortalesa o mitjançant la construcció d'una "domus" al recinte, es podia mantenir un nivell de control similar (Bosch 2009). Per altra banda, també cal tenir en compte que l'allunyament de la frontera hauria fet disminuir les necessitats militars a la zona penedesenca, que ja no havia de preveure les incursions andalusines, i, per tant, no resultaria tant necessari situar-se a la vora d'una torre o d'un castell.

Com a la resta de Catalunya, doncs, al Penedès sembla que progressivament també van abandonar-se alguns hàbitats en altura i es va prioritzar la plana per la fundació de nous nuclis de poblament. Tanmateix, en aquest territori cal matisar la importància que pogué tenir aquest fenomen ja que, com s'ha vist anteriorment, molts assentaments ja se situaven en àrees planeres als segles X i XI.

Tot i el nou context, la noblesa i l'alta jerarquia eclesiàstica, però, no va renunciar al control dels nuclis de població. Les anàlisis espacials segueixen mostrant que una immensa majoria dels hàbitats concentrats segueixen localitzant-se a tocar d'una església o castell. Poblacions com Sant Sadurní d'Anoia (1175), Igualada (1186) o Sant Jaume Sesoliveres de Piera (1170) es trobaven concentrades al costat d'una església. D'altres com Sant Martí Sarroca (1155), Olivella (1164), Pacs del Penedès (1186), la Cogullada (s. XI-XII) i Mediona (1241) també es trobaven a recer d'una fortificació.

En d'altres ocasions, va optar-se per la construcció de fortaleses menors a tocar dels hàbitats. A la conca d'Òdena, a cavall dels segles XII i XIII, s'observa la creació de nous nuclis de poblament a recer de les edificacions conegudes com a *domus*, nova denominació que refereix a un tipus de fortificació modesta, que jugaria un paper similar al de les torres documentades al segle XI al terme d'Olèrdola. Aquest seria el cas de les *domus* de Montbui, de Vilanova d'Espoia o de Vilanova del Camí (Benito 2009, p. 442). A la plana penedesenca, on sembla que el fenomen

tingué menys presència, es localitza també el cas de la *domus* de Vilobí, documentada el 1180 (Alvarez 1990, doc. 43) i que el 1232 comptava amb un nucli al seu voltant. [434]

Al llarg del segle XII i, especialment, durant el segle XIII les fonts escrites disponibles augmenten en nombre i, al mateix temps, empren un vocabulari més ric i precís per referir-se al poblament. Aquest fet, genera una millora qualitativa de la informació escrita que permet definir diverses tipologies de poblament lligades a un topònim cada vegada més concret. En conseqüència, comencen a emergir en la documentació nuclis més modestos, sovint allunyats de les infraestructures del poder de l'aristocràcia.

Aquest podria ser el cas dels assentaments de Puiggomar, Puigfred, Puigcaní, la Passada o Mas de Casades, tots ells localitzats en l'estudi a escala local del terme castral de Mediona. En tots els casos, aquests nuclis es denominen com a "masos" en la documentació baix-medieval, d'entre finals del segle XIII i principis del XV. Cal tenir en compte que aquesta nomenclatura no tenia per què equivaler sempre a l'existència d'un únic habitatge aïllat (Bolòs 2004, p. 255). De fet, qualificar-los com a "masos" era una forma d'encaixar en l'ordre feudal aquests assentaments concentrats, allunyats dels espais de poder nobiliari i eclesiàstic i potser d'origen anterior, tal com Elvis Mallorquí ha demostrat pels veïnats del bisbat de Girona.[435]

Per altra banda, a la conca d'Òdena Pere Benito va detectar l'existència de masos aïllats que havien acabat provocant la creació de nuclis al seu voltant. L'autor plantejava que es tractaria de masos fortificats, amb funcions similars a una *domus* o torre, que haurien esdevingut pols d'atracció del poblament, tant a l'Anoia com al Penedès. En serien un exemple el mas Andreu dels Moletons o el mas Vendrell, tots dos al municipi de Vilanova del Camí. De fet, el mas Vendrell, després de la construcció d'una *domus* a prop seu, va acabar conformant el propi nucli de Vilanova (Benito 2009, p. 439). En els casos detectats al terme castral de Mediona, però, no s'ha pogut localitzar una tendència similar. Únicament, i a nivell hipotètic, pot plantejar-se que els tres "puigs," és a dir, Puiggomar, Puigfred i Puigcaní, haguessin pogut tenir alguna funció defensiva.

[434] ACB, 4-81-11.

[435] Elvis Mallorquí afirma que els veïnats correspondrien a "una forma d'evolució de les vil·les i els vilars de l'alta edat mitjana cap a unes agrupacions de masos aïllats, tot i que en alguns s'arribà a consolidar un petit nucli de poblament agrupat" (Mallorquí 2009b, p. 379).

Sembla que no és casual, però, que aquests nuclis denominats com a "masos", que pot semblar que formen part dels marges del sistema feudal, es trobessin en una àrea muntanyosa, com és el terme medionenc. De fet, els resultats de les anàlisis espacials de la xarxa de nuclis penedesencs de finals del segle XIII mostren que els assentaments del primer clúster, aquells situats en àrees planeres, són els que es troben, de mitjana, més propers a fortaleses i esglésies. Els seus desplaçaments a peu es redueixen als 13 minuts i 6 minuts de mitjana respectivament. Així mateix, aquells situats a la costa mostren unes dades similars. Per contra, en el clúster format per nuclis d'àrees muntanyoses, el desplaçament mitjà envers la defensa més propera ascendeix fins als 41 minuts i el trajecte fins a l'església més pròxima, fins als 22 minuts. Sembla, doncs, que els nuclis castrals i eclesials van tenir un menor èxit a l'interior de les serralades penedesenques on, d'altra banda, el poblament obeïa a uns patrons espacials diferenciats. Potser la noblesa i l'alta jerarquia eclesiàstica va prioritzar el control de les àrees més rendibles a nivell agrícola o potser va establir estratègies de control diferents a les àrees muntanyoses, que no s'han pogut detectar.

Les anàlisis aplicades, de fet, han resultat inoperants per detectar els factors de localització que condicionaven els nuclis situats en àrees muntanyoses. S'ha observat que molts d'ells disposaven de poca superfície de sòls agrícoles en comparació amb la mitjana i, generalment, es trobaven allunyats de rius, camins i mercats. Cal plantejar-se, doncs, que el seu desenvolupament es trobés lligat a l'explotació silvícola i forestal, així com a la ramaderia i al pasturatge. De cara a futures recerques, doncs, caldria pensar la forma de documentar aquestes activitats per tal de caracteritzar amb major precisió aquest tipus de nuclis.

Per acabar, cal fer referència al sorgiment i la consolidació de les viles al territori penedesenc entre els segles XII i XIII. Prenent la definició de "vila" proposada per Víctor Farías,[436] al Penedès podrien incloure's dins d'aquesta categoria les poblacions de Vilafranca del Penedès (1167), Igualada (1187), Vila-rodona (1189), l'Arboç (1202), Sitges (1270), Vilanova de Cubelles (1274) i Sant Quintí de Mediona (1313). A totes elles, s'hi ha documentat un mercat setmanal i s'ha confirmat l'existència d'una trama urbana densa, així com, a la llarga, l'establiment d'un règim

[436] Farías (2011) defineix la vila a partir de tres premisses. La primera d'elles seria la premissa senyorial: la vila, tot i la diversitat en la seva gènesi, sempre neix tutelada per un senyor o pel rei. La segona premissa seria de caràcter estructural: es tractava d'assentaments concentrats i densament edificats, disposava d'una activitat comercial i artesanal vinculada a la celebració d'un mercat setmanal i, arran d'aquesta, se la dotava d'un règim jurídic específic. Finalment, la tercera premissa seria de tipus funcional: la vila s'integrava en una xarxa local on donava béns i serveis als assentaments de l'entorn, però també formava part d'una xarxa supra-local de poblacions iguals i interconnectades entre elles.

jurídic propi.[437] A més, en la majoria d'aquests casos s'ha pogut constatar l'atorgament de franqueses o d'una carta de poblament: a Vilafranca els anys 1151 i el 1191 per part dels comtes de Barcelona (Font 1969, doc. 83, 188), a Vila-rodona el 1189 per part del bisbe de Barcelona (Font 1969, doc. 184), a l'Arboç durant el regnat de Pere el Catòlic (Bonet i Resina 1988, p. 124), a Igualada el 1236 per part de Jaume I (Font 1969, doc. 263) i a Vilanova de Cubelles el 1274 també per part del mateix monarca (Font 1969, doc. 327). Sant Quintí de Mediona, sota jurisdicció dels senyors del castell de Mediona i del monestir de la població, constitueix una excepció respecte la resta de viles documentades. Tot apunta a que els seus pobladors mai van rebre l'atorgament de franqueses. De tots els nuclis esmentats, però, era segurament el de menor entitat. La resta constituïen poblacions de major importància política, econòmica i social, de manera que no es estrany que els privilegis i les franqueses que se'ls atorgaven es posessin per escrit i es conservessin amb cura.

Des de finals del segle XII, però sobretot durant el segle XIII, aquestes viles van viure un considerable creixement urbanístic. Sovint, els mateixos agents senyorials i reials que supervisaven el seu govern i el seu desenvolupament econòmic, van promoure i tutelar aquests processos d'expansió urbana. En aquests contextos, l'urbanisme es caracteritza per les parcel·lacions d'habitatges entre mitgeres de planta rectangular continus entre ells, cercant el màxim aprofitament de l'espai. Com s'ha vist en el capítol "L'hàbitat i les seves formes," l'arqueologia n'ha documentat casos a Barcelona (Huertas et al. 2011, p. 170), a Girona (Palahí 2006), a Santa Creu de Rodes (Ollich et al. 2021) o a Manresa (Achón i Morera 2011). Sovint, aquestes parcel·lacions anaven associades a l'existència d'una trama ortogonal, com s'ha detectat al jaciment de la Ciutadella de Roses (Puig 2016; Pujol 2018). De fet, d'aquest tipus de trames n'existeixen nombrosos exemples en poblacions encara habitades, com serien els casos de Terrassa, Reus o Puigcerdà[438] i al País Valencià també s'ha documentat la fundació al llarg del segle XIII de diverses viles seguint una planta hipodàmica (Felip 2008; Gil 2008; Rosselló 2017). Aquest era, doncs, un model conegut i consolidat al Principat. De fet, les regulacions urbanístiques no eren quelcom estrany. El 1189 el rei Alfons I, en la carta de poblament que va atorgar a Tàrrega, especificava les mides exactes que havien de tenir els habitatges de nova

[437] S'han exclòs els casos de Pontons i la Múnia, on es documenta la concessió de mercats en època de Jaume I, però que sembla que no van prosperar (Soler 2016).
[438] Vegeu el complet apartat titulat "Les ciutats i les viles" del volum *Arquitectura III. Dels palaus a les masies* de la col·lecció "L'art gòtic a Catalunya" (Riu-Barrera 2003, p. 46-145).

construcció, que es dedueix que havien de ser de planta rectangular.[439] Així mateix, a finals del segle XIV, Francesc Eiximenis recollia a *Lo Crestià* la tradició urbana romana i afirmava que "tota bella ciutat devia ésser quadrada, car ret-se'n pus bella e pus ordonada, car llavors, al mig de cada costat, deu és-ser un portal principal" (Guixeras 2009, p. 81).

Al Penedès s'ha observat l'aplicació d'aquest tipus d'urbanisme en nuclis fundats al segle XIII com ara Vilanova de Cubelles, que va rebre carta de poblament el 1274 (Font 1969, doc. 327), o la Pobla de Montornès, fundada pel monestir de Santes Creus entre 1255 i 1259. També l'hem detectat en les poblacions del Vendrell o Vila-rodona, encara que amb certes irregularitats. Aquestes trames ortogonals, però, no només s'aplicaven en viles de nova fundació, si no que també podien ser emprades en ravals que s'afegien a tocar dels nuclis primigenis. Aquest podria ser el cas de l'Arboç, Sitges o Vilafranca. En aquest últim cas, que hem pogut estudiar amb més detall en aquesta recerca, hem observat com la Pia Almoina de Barcelona a finals del segle XIII va promoure la urbanització de la part nord i est de l'actual centre històric, que hauria obeït al model de trama ortogonal i parcel·lació entre mitgeres propi d'aquest període.

Aquest nou model d'urbanisme també s'hauria fet extensible de forma parcial en poblacions de menor entitat, com la Llacuna, la Geltrú o Sant Quintí de Mediona. En aquest últim cas, en la urbanització del carrer de Baix i del camí de la Passada va fer-se ús d'alineacions de parcel·les rectangulars per habitatges entre mitgeres, que s'adaptaven a un camins preexistents força rectilinis.[440]

En tots els nuclis citats, els promotors van preveure des d'un primer moment uns processos urbanitzadors intensius, de manera que van buscar l'aprofitament màxim de l'espai mitjançant les parcel·lacions rectangulars. Com hem vist, en el cas de Vilafranca, la Pia Almoina de Barcelona derivava la tasca a diversos particulars, que deurien encarregar-se de subdividir en lots de terra les possessions de la institució. Pel que fa a Sant Quintí de Mediona, sembla que fou el monestir de la vila qui se n'encarregà directament de la urbanització del carrer de Baix, mentre que el camí de la Passada va ser parcel·lat per Berenguer Begueta, segurament un personatge influent que posseïa l'única torre documentada a la població.

[439] "(...) habeatis domos de VIII astis in longitudine et IIII astis in amplitudine. Similiter fiat de ortis" (Assumpta Serra 2000, p. 1032).
[440] La reutilització d'antigues vies de comunicació per la fundació de viles planificades és també habitual al País Valencià (Zaragoza 2008, p. 7).

CONCLUSIONS

La recerca sobre el poblament i els assentaments d'hàbitat al Penedès medieval ha plantejat la necessitat d'establir unes estratègies de recerca que permetessin assolir els objectius plantejats, però també, atenir-se als recursos propis d'una investigació doctoral. En aquest sentit, som conscients que queden jaciments per estudiar, fons documentals per buidar i assentaments per visitar. Tot i així, creiem que hem pogut oferir una primera aproximació vàlida a un fenomen, el poblament, que s'espera que pugui seguir sent estudiat en futurs projectes de recerca.

Com ja s'ha esmentat, la delimitació de tres escales d'estudi ha estat la solució adoptada per tal de poder assolir els objectius de recerca plantejats i, al mateix temps, poder fer front a un volum d'informació abastable i analitzable. Les anàlisis en escala regional, local i urbana han permès copsar diverses realitats, que esdevenen complementàries entre elles i que basteixen el discurs històric. Com s'ha detallat en els apartats metodològics, el buidatge de les fonts d'informació defugia ser global i total, cosa que d'altra banda és gairebé impossible, i cercava esdevenir estratègic per aconseguir la informació més òptima a nivell quantitatiu i qualitatiu. Això significa, doncs, que a la nostra base de dades i a les nostres interpretacions, sense cap mena de dubte, podran fer-s'hi noves aportacions, que de ben segur seran molt benvingudes.

El primer objectiu de recerca plantejat consistia en la restitució d'una cartografia del poblament penedesenc el màxim acurada i minuciosa possible. Des d'un primer moment, però, va fer-se evident que no seria possible aconseguir el mateix grau de detall per tota l'àrea penedesenca, ni tampoc per tots els moments històrics. Tot i així, sí que es va optar pel disseny d'una base de dades d'extensió espacial que permetés la màxima versatilitat i que possibilités adaptar-se als diferents nivells d'estudi. Com a resultat, per una banda, s'han aconseguit localitzar cent-tres nuclis de població concentrada, d'alguns dels quals en desconeixíem l'existència, que es repartien per tota l'àrea penedesenca a finals del segle XIII. La seva classificació en tres categories en funció del grau de seguretat amb què s'han pogut datar (documentats, probables, hipotètics) ha permès corroborar que bona part dels nuclis penedesencs actuals tenen els seus orígens en un moment anterior al segle XIV. En aquest sentit, s'ha demostrat que el Penedès del segle XIII comptava amb una xarxa de nuclis concentrats força àmplia i, segurament, força consolidada que abastava totes les seves àrees.

La base de dades de la nostra recerca, però, no només inclou aquests cent-tres nuclis concentrats, sinó també altres assentaments d'hàbitat aïllats documentats al termes d'Olèrdola i Mediona, així com les formes urbanes dels nuclis de Vilafranca i Sant Quintí. A més, també s'hi han incorporat altres tipologies d'assentaments, com ara castells, esglésies, torres o monestirs, que han estat tinguts en compte en les anàlisis espacials. Tots aquests espais han estat digitalitzats amb la major precisió possible i se'ls han enllaçat les dades històriques principals, que han permès afinar les anàlisis realitzades. Com a resultat, s'ha construït una base de dades que esperem que es pugui ampliar en futures recerques i que, al mateix temps, obre la porta a dur a terme nous estudis espacials amb la informació que ja es té emmagatzemada.

Com a pas previ a la incorporació dels diferents assentaments a la base de dades, s'ha dut a terme l'estudi morfològic de diversos jaciments arqueològics compostos per nuclis i hàbitats aïllats datats entre els segles X i XIII. Aquest estudi era un dels objectius de recerca plantejats, però també una eina que havia de permetre identificar possibles formes urbanes d'origen medieval tant en la cartografia, com en el treball de camp, així com prendre consciència del grau de transformació que haurien pogut patir. En aquest sentit, hem volgut evidenciar que les morfologies no sempre queden fossilitzades al llarg del temps i que entre els segles X i XIII també van produir-se reformes i transformacions urbanes, de major o menor abast. A Vilafranca s'ha documentat l'enderroc de diversos habitatges per la construcció de la nova basílica de Santa Maria al segle XIV, així com la urbanització de l'antiga vall de la vila i l'obertura de nous vials al segle XIII. A Sant Quintí de Mediona, en canvi, les transformacions poden associar-se sobretot a l'època baix-medieval i moderna, però manifesten que el seu traçat urbà actual no és herència directa de l'època medieval.

L'anàlisi de les morfologies urbanes, però, no s'ha cenyit únicament al buidatge de fonts escrites referents als nuclis de Sant Quintí de Mediona i Vilafranca. Com s'ha esmentat, ha estat complementada amb l'estudi d'una mostra variada de jaciments d'hàbitat catalans amb cronologies d'ocupació entre els segles X i XIII. La seva anàlisi ha evidenciat l'existència d'una tradició local força estesa en l'ús de mòduls de tendència rectangular o, si més no, poligonal. Cal tenir en compte que l'ús d'aquestes formes permet un major aprofitament de l'espai i fa més fàcil adossar nous àmbits, en comparació amb les formes circulars. Per les cronologies més reculades, jaciments com Sidillà (segles X-XII) o l'Esquerda (segles XI-XII) evidencien que el més habitual era l'agrupació d'unitats domèstiques unicel·lulars o formades mitjançant l'agregació de mòduls. Com ja hem esmentat, però, això no significa que aquests nuclis no disposessin d'una

organització interna, si no que la seva distribució espacial no obeïa cap trama geomètrica definida. Cal tenir en compte, també, que la manca d'una planificació prèvia en l'urbanisme no significa que no hi hagués una regulació d'aquest. Com dèiem, les agrupacions d'unitats domèstiques unicel·lulars o de mòduls agregats es documenten sobretot durant els segles X i XI, però segueixen sent freqüents en jaciments d'àmbits rurals durant els segles XIII i XIV.

Sovint l'adjectiu "espontani" ha estat emprat per definir l'urbanisme medieval, entès com un urbanisme que es definia de forma més o menys improvisada en funció de les necessitats del moment. Ara bé, caldria evitar emprar aquestes generalitzacions, ja que són nombroses les evidències de nuclis planificats durant aquest període. Cal tenir en compte que, almenys, a partir del segle XII, comencen a detectar-se traces d'un nou tipus d'urbanisme que obeeix a la necessitat d'un major aprofitament de l'espai. Aquest fenomen s'ha d'emmarcar especialment en viles en procés de creixement, on es vivien processos d'urbanització intensiva que obligaven a l'optimització de l'espai i, per tant, a la seva planificació i distribució. Es tracta d'un urbanisme que obeeix a una trama ortogonal o, en d'altres ocasions, busca l'alineació dels habitatges a l'entorn d'un vial preexistent. N'existeixen indicis en alguns jaciments, com ara Olèrdola (segle XI) o Santa Creu de Rodes (segle XIII), però també en poblacions que han continuat habitades fins a l'actualitat, tant a Catalunya com al País Valencià. Aquestes urbanitzacions, progressivament s'associaran a la construcció d'unitats domèstiques entre mitgeres, les quals s'adapten perfectament a parcel·les rectangulars de façana estreta i permeten una ocupació més intensa. L'estudi a escala urbana dels nuclis de Vilafranca del Penedès i Sant Quintí de Mediona també ha permès detectar aquest tipus de parcel·lacions durant la segona meitat del segle XIII. Totes dues poblacions mostren l'existència d'un nucli primitiu, segurament format per l'agregació d'habitatges, al qual van afegir-se alguns eixamples més o menys planificats.

Per altra banda, la identificació dels nuclis de poblament concentrat del Penedès medieval ha permès assolir un altre dels objectius de recerca plantejats: la detecció dels factors que en condicionaven la localització. Atenent a aquest objectiu, s'ha intentat determinar quines variables geogràfiques i històriques haurien afavorit els processos de nucleació i s'ha intentat corroborar estadísticament unes tendències generals per l'àmbit i el període d'estudi (segles X-XIII). S'ha fet èmfasi especialment en el paper que les fortificacions i les esglésies haurien tingut en la localització dels nuclis. A tot Europa, existeix una important tradició historiogràfica que ha considerat aquestes infraestructures del poder com una de les principals promotores de la

nucleació del poblament. Estudiar la seva relació envers els nuclis habitats en el cas del Penedès, doncs, esdevenia gairebé una obligació ineludible.

En aquesta línia, mitjançant l'estudi a escala local del terme d'Olèrdola, s'ha detectat, per una banda, el paper que les torres haurien jugat en el control territorial i en l'ordenació de l'hàbitat de la plana penedesenca a les acaballes del segle X i a l'inici del segle XI.[441] Aquest moment històric correspondria a una fase posterior al procés de conquesta del Penedès per part del comte de Barcelona, quan la frontera ja es trobava situada en un espai indefinit a l'entorn del riu Gaià. Les fonts escrites i arqueològiques reflecteixen el procés d'ordenació territorial impulsat per les noves autoritats cristianes que, com és evident, no van poder fer *tabula rasa* amb els elements anteriors, però si que van adaptar-los i transformar-los en funció dels seus propis interessos.

En aquest sentit, els estudis de Carolina Batet ja apuntaven cap a una ordenació de la *marca* penedesenca en termes castrals definits al llarg del segle X, que posava de manifest l'existència d'una divisió territorial acurada i planificada per part de les noves elits comtals (Batet 1996). Els termes castrals i les fortaleses que els encapçalaven obeïen, doncs, a una estratègia regional de control del territori amb l'objectiu d'aconseguir el sotmetiment de la població sota la tutela de les noves autoritats i, al mateix temps, garantir el control militar efectiu de les noves terres conquerides.

Tanmateix, les necessitats estratègiques militars a l'hora de localitzar una fortificació no solen seguir les mateixes lògiques que les necessitats de l'hàbitat i el poblament. Com es documenta en altres indrets de Catalunya, són habituals els casos de poblacions abandonades a l'entorn d'una fortalesa i creades de bell nou en espais més idonis,[442] habitualment en llocs on convergeixen un seguit de variables geogràfiques, sovint relacionades amb l'existència d'una via de comunicació, de terres fèrtils o del pas d'un riu. És possible que a la plana penedesenca de l'entorn de l'any 1000 es produís una dicotomia similar. Els castells termenats possiblement permetien un control estratègic i militar del conjunt del territori però deurien mostrar-se més

[441] L'estudi a escala local del terme de Mediona, en canvi, ha resultat molt menys prolífic per poder caracteritzar el seu hàbitat per a unes cronologies més reculades (segles X-XI).
[442] Al llarg de la recerca se n'han anat detallant exemples. A mode de recordatori, poden citar-se els casos de l'Espluga-el Pui-la Pobla de Segur (Alegría i Castell 2020), l'Esquerda-Roda de Ter (Mataró et al 2021), Gelida o Olèrdola-Vilafranca (Molist et al. 2018).

ineficaços en la supervisió dels assentaments d'hàbitat existents.[443] Com s'ha vist anteriorment, al terme d'Olèrdola, els topònims on es documenta l'existència de "cases"[444] apareixen sovint vinculats a l'existència d'una torre. Es pot deduir, doncs, durant els segles X i XI aquestes fortaleses menors eren eines de control efectives de l'hàbitat, que complementaven als castells termenats. Les fonts d'informació disponibles, però, no permeten corroborar quina era la morfologia d'aquests hàbitats vinculat a les torres. Els paral·lels arqueològics permeten suposar que alguns d'ells deurien trobar-se nucleats al seu voltant, però no permeten anar més enllà.

Cal afegir, per altra banda, que tant els castells termenats, com les torres que en depenien no s'han d'atribuir a una creació completament comtal, sinó que podrien tenir un origen anterior. Les fonts únicament permeten corroborar que aquestes infraestructures eren emprades per les elits comtals i que, per tant, eren útils per al compliment dels seus interessos. Ara bé, això no treu que aquesta ordenació territorial no fos heretada dels períodes precedents i que hagués estat adaptada a les noves necessitats de les autoritats comtals.

Entre els segles XI i XIII, les fortaleses van seguir desenvolupant un important paper en l'organització del poblament penedesenc. L'anàlisi del temps de recorregut entre els nuclis i el temple i la fortalesa més propers mostra que, a partir de de la segona meitat del segle XI, el poblament nucleat seguia situant-se de forma preeminent a tocar d'esglésies i castells. El 67% dels nuclis estudiats se situaven a menys de 10 minuts a peu de la fortalesa més propera i el 77% a menys de 10 minuts a peu del temple més pròxim. Resulta evident, doncs, que castells i torres van seguir sent elements territorials fortament relacionats amb la nucleació poblacional. Ara bé, és inevitable constatar que, si al terme d'Olèrdola les fortaleses menors exercien un important paper ordenador a cavall dels segles X i XI, a partir de la segona meitat del segle XI les esglésies haurien començat a ser també un important factor de nucleació. De fet, les dades globals mostren que va arribar a ser més comuna la presència d'un temple en els nuclis que no pas la d'un element defensiu.

[443] El castell de Castellví de la Marca, popularment conegut com el Castellot, és un bon exemple d'aquesta dinàmica. Les excavacions arqueològiques evidencien l'existència d'un recinte modest en una fase primerenca, que va ser ampliat durant el segle XI. Tanmateix, és evident que es tractava d'un recinte castral força senzill que, donada la seva localització inaccessible i la seva limitada superfície, difícilment hauria estat un espai central a nivell econòmic i social (Folch et al. 2018).

[444] Com ja s'ha esmentat al llarg del treball, el mot genèric "casa" és gairebé l'única referència als espais d'hàbitat que es fa en la documentació dels segles X i XI.

En aquest punt, però, cal fer un aclariment a l'entorn de les relacions que s'estableixen entre l'existència de nuclis i de fortaleses i temples. Les fonts consultades i les anàlisis realitzades no permeten corroborar una relació causa-efecte entre els processos de nucleació i l'existència d'un castell o església. Ni la documentació escrita, ni l'arqueologia ens forneixen de dades suficients per poder esgrimir què va ser primer si la creació de l'hàbitat o de l'espai de poder. L'arqueologia ha posat en evidència casos com el de Calafell o Olèrdola on ja existirien estructures d'hàbitat anteriors a l'ocupació senyorial. Al mateix temps, però, els estudis morfològics apunten a l'existència de nuclis que semblen clarament sorgits a partir de la construcció d'un castell o d'una església. La present recerca, doncs, ha pogut corroborar una estreta relació entre les infraestructures del poder i els nuclis de població, però no determinar com naixia aquesta relació.

Per altra banda, l'anàlisi de la xarxa de nuclis penedesencs de finals del segle XIII ha posat en evidència que les fortificacions i les esglésies no eren els únics factors que influïen en la localització d'aquests nuclis. En una economia de base agrària com la medieval, la disponibilitat de sòls agrícoles era un factor determinant per una bona part dels nuclis analitzats, que cercaven tenir un important percentatge de sòls aptes pel conreu al seu entorn, ja fossin de qualitat òptima o mitjana. Com s'ha vist, existeix una relació proporcional entre una bona qualitat del sòl i un terreny planer i, per tant, una major àrea de captació de recursos. Com a resultat, un bon nombre dels nuclis analitzats se situaven en àrees planeres, on disposaven de terrenys agrícoles i també millors temps de desplaçament envers d'altres elements territorials, com ara rius, mercats i camins de primer ordre. De fet, aquest tipus de nuclis són els que constitueixen el primer grup obtingut a partir de l'anàlisi de clusterització. Es tracta de poblacions com Santa Oliva, la Granada, Piera o Igualada, situats en àrees planeres i amb millors temps de desplaçament que la mitjana.

Unes característiques similars mostra un dels altres tres grups obtinguts en l'anàlisi de clusterització i que està conformat per aquells nuclis situats a tocar de la costa, com Sitges, Calafell o Clarà. Són nuclis amb ACRs inferiors a la mitjana, però amb un percentatge mitjà de sòls aptes pel conreu gens menyspreable, que permetria un aprofitament superior de l'espai agrícola. Aquestes poblacions, però, tot i mostrar bones comunicacions, es trobarien força allunyades del mercat i el curs fluvial més propers. Ara bé, el seu tret diferencial principal seria la proximitat al mar.

Finalment, l'anàlisi de clusterització ha mostrat l'existència d'un tercer grup de nuclis amb unes característiques que trenquen, en gran mesura, amb tot el que s'ha exposat fins ara. Es tracta d'una trentena d'hàbitats concentrats que es caracteritzaven per tenir unes ACRs i uns sòls aptes pel conreu inferiors a la mitjana. Generalment, aquests assentaments se situaven en entorns amb una orografia més accidentada, fet que provocava que els seus temps de desplaçament envers rius, mercats i nodes de comunicació també resultessin superiors. Dins d'aquesta categoria s'hi engloben nuclis com Orpinell, la Cogullada i Esblada, actualment abandonats i força aïllats, però també d'altres com Olivella, Carme o Salomó. Com ja hem esmentat al llarg de la recerca, resta incompleta la caracterització d'aquest conjunt de nuclis, que semblen obeir unes lògiques de localització diferenciades, segurament basades en factors com l'explotació forestal, ramadera o minera. Per tant, és una assignatura pendent detectar-ne algunes de les variables espacials que en van condicionar la seva localització.

Per altra banda, els nuclis d'aquest clúster mostren una altra característica comuna, com és un desplaçament mitjà envers la fortificació més propera (41 min) considerablement superior al de la mitjana global (22 min). En comparació, els altres dos grups de nuclis obtinguts, els planers i els costaners, tenen uns temps de recorregut molt més menors (13 minuts i 8 minuts respectivament).[445] Els nuclis situats en àrees més muntanyoses, doncs, solien situar-se més allunyats de les fortaleses i, per tant, posen de manifest que no tots els processos de nucleació anaven lligats a castells o torres. De fet, les fonts escrites permeten corroborar aquesta realitat. L'estudi a escala local del terme de Mediona ha permès documentar nuclis avui desapareguts, com Puiggomar, Puigcaní o el mas Casades, tots ells qualificats llavors com a masos, però que estaven constituïts per una petita agrupació d'habitatges sense cap torre o església a la vora.

Malauradament, l'anàlisi de clusterització no ha permès individualitzar un comportament clar pel que fa a la proximitat amb les esglésies en cada un dels clústers. En tots ells, els temps de desplaçament mitjà obtinguts són força similars a la mitjana global (8 minuts). Ara bé, l'existència d'una important desviació estàndard (±15) evidencia, com hem vist, que un percentatge gens menyspreable dels nuclis analitzats tampoc se situaven a tocar de cap església.

Cal matisar, però, que el fet de trobar-se allunyats de castells i esglésies no significa que no existís un domini senyorial sobre aquests nuclis. Aquest domini podia manifestar-se d'altres

[445] Com hem vist, al terme d'Olèrdola, constituït principalment per nuclis "planers," aquesta estreta relació entre espais d'hàbitat i torres es remuntaria als segles X i XI.

maneres com, per exemple, a través d'un control visual del nucli des de la fortalesa. A més, cal tenir en compte que, a causa dels menors rendiments agraris que oferien aquests hàbitats, deurien ser necessàries estratègies alternatives d'extracció de les rendes.

Aquesta tipologia de nuclis sorgits al marge de les infraestructures del poder, però, posen de manifest que aquesta era una realitat existent a l'època i que, sovint, ens resulta difícil de resseguir als historiadors. En futures investigacions, doncs, cal tenir present aquesta xarxa de nuclis "invisible" a l'hora de realitzar determinades interpretacions i, al mateix temps, dedicar nous esforços per poder-la documentar de la millor manera possible.

Per acabar, cal fer referència a l'últim objectiu plantejat a l'inici de la recerca, com era aconseguir teixir un discurs històric sobre el poblament penedesenc i delimitar unes fases evolutives a partir de les evidències i els processos documentats. Com era d'esperar, la forja d'aquest discurs s'ha vist influenciada per la informació desigual de què disposem en cada moment històric. En aquest sentit, la tasca d'interpretació de les fonts ha resultat difícil per les cronologies més reculades del període d'estudi, els segles X i XI, ja que els espais d'hàbitat sovint apareixen documentats sota el mot genèric "casa". Tot i que hem procurat creuar dades per aconseguir intuir tendències i algunes realitats, no sempre hem aconseguit els resultats que voldríem. L'estratègia metodològica de recerca que s'ha adoptat, però, sí que ha permès aïllar i analitzar diversos fenòmens poblacionals que, si bé no permeten obtenir un discurs absolut sobre el tema, sí que permeten mostrar realitats complementàries entre sí.

Els resultats de les anàlisis efectuades i la seva interpretació han permès delimitar tres fases històriques principals. La primera, caracteritzada per l'estudi en escala local del terme d'Olèrdola,[446] comprendria un moment posterior a l'ocupació comtal, a cavall entre els segles X i XI, quan encara s'està produint l'organització del territori penedesenc, a càrrec de les noves elits cristianes. Com s'ha esmentat, a la plana penedesenca, l'hàbitat documentat queda estretament relacionat amb l'existència de torres i, en un segon terme, també esglésies.

Tant les fortificacions com els temples esdevindran elements lligats a la nucleació poblacional en la segona fase històrica detectada, que comprèn entre mitjans del segle XI i mitjans del segle XII. Durant aquesta etapa va produir-se un afermament del poder senyorial, tot i la presència encara de ràtzies andalusines. Les fonts escrites mostren cada vegada amb major claredat

[446] L'estudi de Mediona ha donat fruits més aviat minsos fins a la primera meitat del segle XI.

l'existència de nuclis, lligats sempre a castells i esglésies, i s'empra un llenguatge més específic per la denominació dels espais d'hàbitat: ja no només s'esmenten "cases" sinó que s'indica on es troben i es comença a fer ús del terme "vila" i "mas" per classificar els assentaments d'hàbitat.

Finalment, a mitjans del segle XII i fins a principis del segle XIV té lloc una tercera etapa històrica. Aquesta nova fase es caracteritza per l'allunyament definitiu de la frontera musulmana i la generalització d'un nou fenomen, com és el sorgiment de les viles. Aquests nous nuclis de poblament concentrat hostatjaven en alguns casos un mercat setmanal, així com un seguit de serveis i poders que, a la llarga, van fer ombra als castells senyorials. Per aquest nou moment històric, les fonts escrites esdevenen més abundants i precises i permeten documentar un gran nombre d'hàbitats concentrats amb una major disparitat de localitzacions. D'aquesta manera, es posa de manifest que no totes les agrupacions d'hàbitat se situaven a l'entorn d'un castell i d'una església, sinó que existia també una xarxa de nuclis situada majoritàriament en entorns muntanyosos, amb un major pes de l'economia forestal i ramadera i que escapava del binomi castell-poble o poble-església.

Com comentàvem, aquest no és un discurs històric complet, sinó que presenta llacunes i interrogants per resoldre. Som conscients que cal un major buidatge documental per incrementar la mostra de nuclis, així com realitzar unes anàlisis de caràcter més quirúrgic, enfocades a resoldre problemàtiques concretes i que permetin aprofundir en algunes de les etapes històriques primerenques. Com s'acostuma a dir, però, és d'esperar que futures recerques puguin fer aquestes aportacions i millorar els plantejaments que s'acaben d'exposar. Aquesta és, de fet, l'única via perquè la investigació científica avanci i és un camí que ens mostrem satisfets d'haver pogut, modestament, transitar.

BIBLIOGRAFIA

ABBÉ, JEAN-LOUP, 2020. *Une longue histoire. La construction des paysages méridionaux*. Tolosa: Presses Universitaires Mirail.

ACHÓN CASAS, Oriol i MORERA CAMPRUBÍ, Oriol, 2011. "El solar de les finques 29-43 del carrer Arbonés de Manresa." A: Fernández del Moral, Isabel; Menchon Bes, Joan i Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona i Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 367-377.

ADSERIAS SANS, María i TEIXELL NAVARRO, 2003. "L'assentament medieval dels Molins de la Vila: Duesaigües o Vila-salva (Montblanc, Conca de Barberà)." A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002*. Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Vol. 2, pàg. 529-535.

ALEGRÍA TEJEDOR, Walter i CASTELL GRANADOS, Pau, 2020. "Les Esplugues de Segur i el Pui de Segur. Campanyes 2017-2018 (La Pobla de Segur, Pallars Jussà)." A: *Segones jornades d'arqueologia i paleontologia del Pirineu i Aran: Tremp, 31 de maig i 1 de juny de 2019*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Pàg. 166-171.

ALIÓ TORRES,Maria Àngels, 1984. La Ciutat de Vilafranca del Penedès: estructura urbana i procés d'urbanització (segles XIX-XX) [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: Horacio Capel Sáez.

ALÒS TREPAT, Carme; CAMATS MALET, Anna; MONJO GALLEGO; Marta i SOLANES POTROY, Eva, 2007. "Les cases andalusines del Pla d'Almatà." A: *Tribunda d'Arqueologia 2006.* Pàg. 274-290.

ALTURO PERUCHO, Jesús, 1985. *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200: aproximació històrico-lingüística*. Barcelona: Fundació Noguera.

ALVAREZ MÁRQUEZ, Maria del Carmen, 1990. *La Baronia de la Conca d'Òdena*. Barcelona: Fundació Noguera.

ALVAREZ MORA, Bruna; ESTEVE GRÀCIA, Xavier; SENABRE JUNCOSA, Maria Rosa I SOLER SALA, Maria, 2003. "Traçat i morfologia de la muralla medieval de Vilafranca del Penedès." A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002*. Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Vol. 2, pàg. 309-317.

AMORÓS GURRERA, Jordi i MESAS TORRONTERAS, Inma, 2022. Memòria de la intervenció arqueològica a Cal Pa i Figues – VINSEUM, plaça Jaume I, nº 5 (Vilafranca del Penedès, Alt Penedès) [memòria d'intervenció arqueològica]. Vilafranca del Penedès: Tríade Serveis Culturals.

AMORÓS GURRERA, Jordi; ESTEVE GRÀCIA, Xavier; FELIU ROCA, Josep Maria i VARAS RANZ, Oscar, 2011. "La muralla medieval de Vilafranca del Penedès: darreres excavacions arqueològiques. 2000-2009". A: *Tribuna d'arqueologia*, núm. 2009-2010. Pàg.359-382.

ARGEMÍ SALAT, Xavier; SADURNÍ HILL, Maria Teresa i SERRA ARMAN, Joan, 1999. *Sant Quintí de Mediona: evolució socieconòmica i cultural d'una vila de l'Alt Penedès.* Sant Quintí de Mediona: Ajuntament de Sant Quintí de Mediona.

ARNABAT MATA, Ramon (ed), 2001. *Els moviments socials al Penedès. Actes del II Seminari d'Història del Penedès.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

ARNABAT MATA, Ramon (ed), 2007. *Els treballs i el món del treball al Penedès. Actes del III Seminari d'Història del Penedès.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

ARNABAT MATA, Ramon i VIDAL PLA, Jordi. *Història de Vilafranca del Penedès*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Vilafranca del Penedès.

ARNABAT MATA, Ramon, 2010. "De la vegueria de Vilafranca a la vegueria Penedès." A: *Del Penedès*, núm. 23. Pàg. 5-12.

ARNABAT MATA, Ramon, 2014. "Què és el Penedès?" A: *Recull de Treballs*, núm. 15. Pàg. 229-245.

ASTON, Michael, 1985. *Interpreting the landscape: landscape archaeology in local studies*. Londres: Batsford.

AVENTÍN PUIG, Mercè i SALRACH MARÈS, Josep Maria, 1998. *Història medieval de Catalunya.* Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.

AZKARATE GARAI, Agustín i SOLAUN BUSTINZA, José Luís, 2009. "Nacimiento y transformación de un asentamiento altomedieval en un futuro centro de poder: Gasteiz desde fines del siglo VII d. C. a inicios del segundo milenio." A: Quirós Castillo, Juan Antonio (dir.). *The Archeology of early medieval villages in Europe*. Bilbao: Universidad del País Vasco - Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio de Publicaciones Pàg. 405-428.

AZKARATE GARAI, Agustín i SOLAUN BUSTINZA, José Luís, 2015. "Espacios domésticos, urbanos y rurales, de época medieval en el País Vasco." A: Díez Jorge, María Elena (ed.). *La casa medieval en la Península Ibérica*. Madrid: Sílex Ediciones. Pag. 541-576.

AZKARATE GARAI, Agustín, 2013. "La construcción y lo construido. Arqueología de la Arquitectura." A: Quirós Castillo, Juan Antonio. *La Materialidad de la historia. La arqueología en los inicios del siglo XXI*. Madrid: Akal. Pàg. 271-298.

BACH RIU, Antoni, 1984. *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles x-xv)*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

BAIGES JARDÍ, Ignasi i PUIG USTRELL, Pere (ed.), 2019. *El Comtat de Barcelona.* Col·lecció Catalunya Carolíngia. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

BAIGES JARDÍ, Ignasi; FELIU MONTFORT, Gaspar i SALRACH MARÈS, Josep Maria (ed.), 2010. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Barcelona: Fundació Noguera.

BALSERA MORAÑO, Raúl i ROIG BUXÓ, Jordi, 2011. "La intervenció arqueològica als Pinetons II (Ripollet, Vallès Occidental), un mas medieval abandonat al segle XIV." A: Fernández del Moral, Isabel; Menchon Bes, Joan i Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 935-946.

BALSERA MORAÑO, Raúl; MATAS PAREJA, Oscar i ROIG BUXÓ, Jordi, 2009. "Els Pinetons, un assentament prehistòric i medieval a la plana del Vallès (Ripollet, Vallès Occidental)." A: *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2009. Pàg. 237-284.

BANACH ROVIROSA, Rosa Maria; BELARTE FRANCO, Maria Carme; CANYELLES VILAR, Núria; CARALT SALVÓ, Salvador; COLET DURÁN, Joan M.; GONZÁLEZ, Francesc; GUINOVART, Gerard, XAVIER HERNÀNDEZ, Francesc; INGLÈS, Josep M; QUEROL, JOsep M.; REVILLA, VÍCTOR; SABANÉS, Anna, SANTACANA MESTRE, Joan i VIDIELLA, Alfons, 2003. *Història del Vendrell.* Valls: Cossetània Edicions.

BANKS, Philip, 2003. "El creixement físic de Barcelona, segles X-XIII." A: *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 8. Pàg. 11-33.

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel, 1991. "Assentaments àrabs i berbers a les regions del nord-est d'Al-Andalus: el cas de l'Alt Penedès (Barcelona)." A: Sénac, Philippe, *La Marche supérieure d'al-Andalus et l'Occident Chrétien*. Madrid: Casa de Velázquez i Universidad de Zaragoza. Pàg. 89-97.

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena i MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, 1992. "Un projecte de recerca arqueològica al Castell de Mediona (Alt Penedès): Assentaments àrabs i berbers al Penedès. Els Madyuna; El Castell de Mediona; Una xarxa de castells original a ponent del Llobregat." A: *Tribuna d'Arqueologia, 1990-1991*. Pàg. 97-106.

BARCONS GRAU, Antoni; LACUESTA CONTRERAS, Raquel; LÓPEZ MULLOR, Àlvar; SUREDA BERNÁ, Maria José i VILAMALA ALIGUER, Imma, 2003. Castell-convent de Penyafort (Convent de Sant Ramon del Penedès). Santa Margarida i els Monjos (Alt Penedès). Informació i prediagnòstic [inèdit]. Diputació de Barcelona, Servei de Patrimoni Arquitectònic Local.

BARROS GUIMERÁNS, Carlos, 1999. "La humanización de la naturaleza en la Edad Media." A: *Edad Media: revista de historia*, núm. 2. Pàg. 169-194.

BATET COMPANY, Carolina, 2008. "Per què Olèrdola va donar l'esquena al mar?" A: Benito Julià, Roger (ed). *De la marca hispànica a les terres de la marca: el Penedès. XVII Jornades d'estudis penedesencs*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs. Pàg. 197-212.

BATET COMPANY, Carolina, "La Marca encastellada?" A: *Afers: fulls de recerca i pensament*, vol. 10, núm. 21. Pàg. 341-360.

BATET COMPANY, Carolina, 1993. "L'església i les esglésies en els inicis del domini comtal a la Marca del comtat de Barcelona." A: *I Congrés d'Història de l'Església Catalana: des dels orígens fins ara*. Pàg. 341-360.

BATET COMPANY, Carolina, 1994. "L'església i les esglésies en els inicis del domini comtal a la Marca del comtat de Barcelona." A: *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, vol. 67, núm. 1. Pàg. 243-257.

BATET COMPANY, Carolina, 1996. *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

BATET COMPANY, Carolina, Carolina, 1995. "La Marca encastellada? Castells i pautes d'assentament a la Marca del Comtat de Barcelona (segles X-XI)." A: *Afers*, núm. 21. Pàg. 341-360.

BATET i COMPANY, Carolina, 2005. *El castell termenat d'Olèrdola*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.

BATLLE GALLART, Carme, 1981. "La família i la casa d'un draper de Barcelona, Burguet de Banyeres (primera meitat del segle XIII)." A: *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 2. Pàg. 69-91.

BATLLE GALLART, Carme, 1988. *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV).* Col·lecció "Història de Catalunya", direcció: Pierre Vilar. Barcelona: Edicions 62.

BATLLE GALLART, Carme, 1998. "La casa i els béns de Bernat Dufort, ciutadà de Barcelona, a la fi del segle XIII." A: *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 9. Pàg. 9-51.

BATLLE GALLART, Carme, 2004. *Fires i mercats, factors de dinamisme econòmic i centres de sociabilitat (segles XI a XV).* Barcelona: Rafel Dalmau.

BAUCELLS REIG, Josep; FÀBREGA GRAU, Àngel; RIU I RIU, Manuel; HERNANDO DELGADO, Josep i Batlle Gallart, Carme, 2006*. Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la catedral de Barcelona, segle XI.* Barcelona: Fundació Noguera.

BEA CASTAÑO, David; DILOLI FONS, Jordi; FERRÉ ANGUIX, Ramon; GÓNZALEZ ORTIZ, Aleix; VILÀ LLORACH, Jordi; KIRCHNER, Helena i VIRGILI COLET, Antoni, 2011. "L'urbanisme del suburbi meridional de la

ciutat de Tortosa en època medieval (segles XI - XIV). La intervenció arqueològica al carrer Montcada de Tortosa (Baix Ebre).” A: Fernández del Moral, Isabel; Menchon Bes, Joan i Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 497-510.

BENITO JULIÀ, Roger (ed.), 2008. *De la Marca Hispànica a les terres de Marca: El Penedès. XVII Jornades d'Estudis Penedesencs.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

BENITO JULIÀ, Roger, 2013. “Conflictes jueus al Penedès medieval.” A: Sancho París, Daniel (ed). *La vida quotidiana al Penedès Històric. Actes del IV Seminari d'Història del Penedès.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs. Pàg. 19-30.

BENITO MONCLÚS, Pere, 2001. “La formació de la gran tinença pagesa i la gènesi del mas com a estructura senyorial (segles XII-XIII).” A: Ferrer Mallol, María Teresa; Riu Riu, Manuel i Mutgé i Vives, Josefina (coord.), *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII): Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999.* Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals. Pàg. 103-124.

BENITO MONCLÚS, Pere, 2006. “«Et si sterilitas, ut solet, in terra illa fuerit...» Frecuencia, longevidad y gravedad de las carestías en Cataluña durante la «fase de crecimiento» de la economía medieval (siglos XI-XIII).” A: Oliva Herrer, Hipólito Rafael i Benito Monclús, Pere. *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media.* Sevilla: Secretariado de Publicaciiones de la Universidad de Sevilla. Pàg. 79-110.

BENITO MONCLÚS, Pere, 2009. “Poblament i territori a cavall de les dues Catalunyes. Masos i viles noves a l'entorn d'Igualada: la quadra de Vilanova del Camí (1188-1482).” A: Bolòs Masclans, Jordi i Vicedo Rius, Enric (eds.), *Poblament, territori i història rural: VI Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local.* Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. Pàg. 435-462.

BERGADÀ ZAPATA, Maria Mercè, 1990. Memòria de l'actuació arqueològica d'urgència a la basílica de Santa Maria [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural.

BERGADÀ ZAPATA, Maria Mercè, 1991. “Resultats de la intervenció arqueològica d'urgència a la basílica de Santa Maria (Igualada, Anoia).” A: *Estrat,* núm. 4. Pàg. 87-106.

BLANCH I TORREBADELL, Joan Carles, 2011. *La Nou de Gaià*. Valls: Cossetània Edicions.

BLANCH I TORREBADELL, Joan Carles, 2013. *El llibre de Vespella*. Valls: Cossetània Edicions.

BLANCO-ROTEA, Rebeca, 2017. "Arquitectura y paisaje. Aproximaciones desde la arqueología." A: *Arqueología de la Arquitectura*, núm. 14. Pàg. 1-49.

BOHIGAS CONDAL, Miquel; NAVARRO SÁENZ, Rosario i VIVES TORT, Miquel, 1992. "Aportaciones al estudio de la Vía Augusta a su paso por el Penedès." A: *El miliario extravagante*, núm. 38. Pàg. 17-23.

BOLÒS MASCLANS, Jordi (ed), 1996*. Un mas pirinenc medieval. Vilosiu B (Cercs, Berguedà): estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions: 1984-1986*. Lleida: Universitat de Lleida.

BOLÒS MASCLANS, Jordi i HURTADO CUEVAS, Víctor, 2004. *Atles del comtat de Manresa (798-993).* Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

BOLÒS MASCLANS, Jordi i HURTADO CUEVAS, Víctor, 2018. *Atles del comtat de Barcelona (801-993).* Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

BOLÒS MASCLANS, Jordi, 1994. "Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana." A: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 14. Pàg. 143-174.

BOLÒS MASCLANS, Jordi, 1998. "Els masos a l'edat mitjana. Història i arqueologia." A: To, Lluís; Moner, Jeroni i Noguer, Berta. *El mas medieval a Catalunya. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyes*, núm. 19. Pàg. 95-111.

BOLÒS MASCLANS, Jordi, 1998. "Els pobles de Catalunya a l'Edat Mitjana: aportació a l'estudi de la morfogènesi dels llocs de poblament." A: Bolòs Masclans, Jordi i Busqueta Riu, Joan Josep (ed), *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Lleida: Universitat de Lleida. Pàg. 69-138.

BOLÒS MASCLANS, Jordi, 1999. "El mas «B» de Vilosiu." A: *L'Erol. Revista Cultural del Berguedà*, núm. 61. Pàg. 61.

BOLÒS MASCLANS, Jordi, 2004. *Els orígens medievals del paisatge català.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

BOLÒS MASCLANS, Jordi, 2014. "L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval." A: *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 25. Pàg. 101-170.

BONET DONATO, Maria i RESINA NAVAS, Joan Anton, 1988. "L'Arboç a través dels seus documents." A: *Miscel·lània penedesenca*, núm. 11. Pàg. 115-132.

BONNASSIE, Pierre 1983. *Vocabulario básico de la historia medieval*. Barcelona: Editorial Crítica.

BONNASSIE, Pierre, 1979. *Catalunya mil anys enrere: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjans segle x al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62.

BONNASSIE, Pierre. 1994. "Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le "cercle de paix" des églises (XIe siècle)." *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales: IIIe Congrès international d'Archéologie médiévale, Aix-en-Provence, 1989.* París: Éditions de la Maison des sciences de l'homme. Pàg. 68-79.

BOSCH CASADEVALL, Josep Maria, 2009. No ens veieu però hi som. Anàlisi de pautes de visibitilitat en la distribució de les esglésies del terme castral d'Olèrdola (900-1050) [Diploma d'estudis avançats]. Universitat de Barcelona.

BOSCH CASADEVALL, Josep Maria, 2017. L'escenari del feudalisme a la frontera del comtat de Barcelona. Anàlisi territorial dels assentaments, l'espai obert i els camins del terme castral d'Olèrdola [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: Imma Ollich Castanyer.

BOSCH CASADEVALL, Josep Maria; SENABRE JUNCOSA, Maria Rosa; MESTRES MERCADÉ, Josep i MOLIST CAPELLA, Núria, 2004. "Estat de la recerca i problemes d'interpretació del conjunt històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)." A: Genera Monells, Margarida (coord). *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

BOSCH PLANAS, Josep, 2008. "Vilafranca, entre la crisi i l'esplendor, segles XIV i XV." A: Arnabat Mata, Ramon i Vidal Pla, Jordi (coord). *Història de Vilafranca del Penedès*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Vilafranca del Penedès. Pàg. 121-165.

BRUGHMANS, Tom and PEEPLES, Mathew A. 2020. "Spatial networks." A: Gillings, Mark; Hacigüzeller, Piraye i Lock, Gary, 2020. *Archaeological spatial analysis: a methodological guide.* Londres: Routledge. Pàg. 273-295.

CABALLÉ ESTEVE, Francesc i GONZÁLEZ, Reinald, 2003. "Notes per a una definició de l'arquitectura civil baixmedieval a Barcelona." A: *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 8. Pàg. 85-98.

CABALLÉ ESTEVE, Francesc; GONZÁLEZ, Reinald i NOLASCO AZUAGA, Núria, 2004. Estudi Històrico-arquitectònic de la finca núm. 7 de carrer Lledó de Barcelona [inèdit]. Barcelona: Veclús.

CAMP HERRERO, Joaquim i DANTÍ RIU, Jaume, 1994. "El Casal d'Olivet." A: *Lauro: revista del museu de Granollers.* Pàg. 25-34.

CANAL ROQUET, Josep; CANAL, Eduard; NOLLA BRUFAU, Josep Maria i SAGRERA ARADILLA, Jordi, 2010. *Atles d'Història Urbana de Girona*. Girona: Institut Cartogràfic de Catalunya, Ajuntament de Girona.

CANTOS RUEDA, José Antonio, 2003. Trasllat de l'Església de Sant Marc de Porquerisses [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural.

CANYELLES VILAR, Núria, 2009. *Clergues i pecats a la Baixa Edat Mitjana: El cas del Vendrell i Sant Vicenç de Calders.* Calafell: Llibres de Matrícula.

CANYELLES VILAR, Núria, 2020. *Un camí que porta a l'origen del Vendrell medieval.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

CARBONELL VIRELLA, Vicenç, 1990. *Apunts de la història d'Olivella*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

CARBONELL VIRELLA, Vicenç, 2001. *Noms de lloc de Vilanova i la Geltrú*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

CARCELLER BARRABEIG, Gerard, 1998. *La baronia de Queralt al segle XV*. Montblanc: Consell Comarcal de la Conca de Barberà i Universitat Rovira i Virgili.

CASALS MARTÍNEZ, Àngel; SABATÉ I CURULL, Flocel; COBERÓ FARRÉS, Montserrat i SANTACANA TORRES, Carles, 1999. *Història de Piera*. Lleida: Pagès Editors.

CASANOVAS INSENSER, Pere, 1992. *La Granada mil·lenària : edició commemorativa del mil·lenari de la Parròquia de Sant Cristòfor.* La Granada: Parròquia de Sant Cristòfor de la Granada.

CASELLAS PORCAR, Miquel, 2000. "Descripció d'Albinyana del segle XVI segons el Capbreu de 1562 (1a part)." A: Miscel·lània Penedesenca, núm. 25. Pàg. 401-424.

CASTELLANO TRESSERRA, Anna, 1998. "L'evolució urbana de la vila de Cubelles." A: DD. AA. *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental. El castell de Cubelles. Textos de recerca històrica. 50è aniversari del Catàleg de la ciutat de Barcelona.* Barcelona: Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona. Pàg. 45-67.

CATALÀ BENACH, Benjamí, 1998. *La Bisbal: El llarg batec d'un poble al Penedés*. La Bisbal del Penedès: Benjamí Català Benach i Ajuntament de la Bisbal del Penedès.

CATALUNYA ROMÀNICA 1984 [obra col·lectiva]. *Catalunya Romànica. Osona. Vol. XII.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana. 2 volums.

CATALUNYA ROMÀNICA 1985 [obra col·lectiva]. *Catalunya Romànica. Berguedà. Vol. XII.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

CATALUNYA ROMÀNICA 1987 [obra col·lectiva]. *Catalunya Romànica. Solsonès. Vall d'Aran. Vol. XIII.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

CATALUNYA ROMÀNICA 1989-1990 [obra col·lectiva]. *Catalunya Romànica. L'Empordà. Vol. VIII i iX.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

CATALUNYA ROMÀNICA 1992a [obra col·lectiva]. *Catalunya Romànica. El Penedès. L'Anoia. Vol. XIX.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

CATALUNYA ROMÀNICA 1992b [obra col·lectiva]. *Catalunya Romànica. El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme. Vol. XX.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

CATALUNYA ROMÀNICA 1993 [obra col·lectiva]. *Catalunya Romànica. Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Vol. XV.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

CATALUNYA ROMÀNICA 1995 [obra col·lectiva]. *Catalunya Romànica. Tarragonès. Baix Camp. Alt Camp. Priorat. Conca de Barberà. Vol. XX.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

CHAVARRIA ARNAU, Alexandra, 1998. "Els establiments rurals del Llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat Tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals." A: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 39. Pàg. 9-30.

CHAVARRIA ARNAU, Alexandra, 2001. "Poblamiento rural en el territorium de Tarraco durant la antigüedad tardía." A: *Arqueologia y territorio medieval*, núm. 8. Pàg. 55-76.

CHING, Francis D. K. 1982. *Arquitectura: Forma, espacio y orden.* Mèxic: Gustavo Gili.

CHOUQUER, Gérard. 1997. *Les formes du paysage.* París: Editions Errance.

CLARKE, David Leonard, 1977. S*patial Archaeology.* Londres: Academic Press.

CLEMENTE RAMOS, Julián (coord), 2001. *El medio natural en la España medieval: Actas del I Congreso sobre Ecohistoria e Historia Medieval.* Càceres: Universidad de Extremadura, Servicio de Publicaciones.

CLEMENTE RAMOS, Julián, 1986. "La organización del espacio en el Fuero de Cáceres." A: *Norba. Revista de historia*, núm. 7. Pàg. 193-196.

CLEMENTE RAMOS, Julián, 2018. "Modelos agrarios en Extremadura. Entre el islam y occidente." A: Torró Abad, Josep i Guinot Rodríguez, Enric, *Trigo y ovejas: el impacto de las conquistas en los paisajes andalusíes (siglos XI-XVI)*. València: Universitat de València. Pàg. 77-92.

COLOMÉ FERRER, Josep, 2019. *Terra de ceps: Especialització vitivinícola i món rabassaire a les comarques de l'Anoia i l'Alt Penedès al segle XIX*. Barcelona: Ajuntament d'Igualada, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

COMPANYS FARRERONS, Isabel, 1999. *Torredembarra i Clarà medievals*. Torredembarra: Ajuntament de Torredembarra.

CONDE DELGADO DE MOLINA, Rafael (ed.), 1991. *El llibre vermell de l'Arboç.* Tarragona: Diputació de Tarragona.

CORELLA AZNAR, Juan Pablo; BENITO FERNÁNDEZ, Gerardo; WILHELM, Bruno; MONTOYA ROMO, Encarnación; RULL DEL CASTILLO, Valentí; VALERO-GARCÉS, Blas; VEGAS-VILARRÚBIA, Teresa, 2019. "A millenium-long perspective of flood-related seasonal sediment yield in Mediterranean watersheds." A: *Global and Planetary Change*, núm. 177. Pàg. 127-149.

COSTA BADIA, Xavier. 2019. Paisatges monàstics. El monacat alt-medieval als comtats catalans (segles IX-X) [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: Blanca Garí i Maria Soler.

CRUANYES OLIVER, Esteve, 2002. *100 fites històriques de la vila de l'Arboç*. L'Arboç: Ajuntament de l'Arboç.

CUBO CÓRDOBA, Adrià; MERCADAL FERNÁNDEZ, Oriol; MORERA CAMPRUBÍ, Jordi; OLESTI VILA, Oriol i OLLER GUZMÁN, Joan, 2015. "El Castellot de Bolvir. Un vilatge cerdà dels segles XI-XII." A: Vila Carabassa, Josep Maria (coord), 2015. *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya: Barcelona, del 22 al 25 de maig de 2014*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval.

DANÉS TORRAS, Josep, 2010. *Materials per a l'estudi de la masia*. Girona: Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica Documenta Universitaria i Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

DD. AA. 2001. *1r Congres d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: 13, 14 i 15 de novembre de 1998: actes*. Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval.

DD. AA. 2003. *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Sant Cugat del Vallès 18-21 d'abril de 2002*. Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval.

DD. AA. 2007. *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. *Sabadell, del 18 al 21 de maig de 2006*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

DE BOLÒS CAPDEVILA, Maria, 1992a. "Antecedentes." A: De Bolòs Capdevila (dir). *Manual de ciencia del paisaje: Teoria, métodos y aplicaciones*. Barcelona: Editorial Masson.

DE BOLÒS CAPDEVILA, Maria, 1992b. "El geosistema, modelo teórico del paisaje." A: De Bolòs Capdevila (dir). *Manual de ciencia del paisaje: Teoria, métodos y aplicaciones*. Barcelona: Editorial Masson.

DE CASTELLET DE RAMON, Laura, 2016. "Cartografia sonora de la comunicació castral. La fonosfera del corn i del dret a cornar a la Catalunya medieval." A: *SVMMA. Revista de Cultures Medievals,* núm. 8. Pàg. 4-25.

DEL CASTILLO YURRITA, Alberto, 1965. "El manso medieval A de Vilosiu." A: *Homenaje a Jaime Vicens Vives*. Pàg. 219-228.

DEL FRESNO BERNAL, Pablo o SOCORREGUT DOMÈNEC, Josep, 2019. Memòria de la intervenció arqueològica preventiva a Sant Llorenç de la Senabre [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Sistemes de Gestió del Patrimoni.

DEL FRESNO BERNAL, Pablo, 2007. Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça de l'Església, Gelida [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural.

DÍAZ ROS, Marçal i GALÍ, David, 2021. "L'entorn edificat. L'hostal, les botigues de grans i les cases." A: Galí, David. *El castell de Cubelles. Casa senyorial i explotació agrícola entre els segles XVII i XIX.* Barcelona: Diputació de Barcelona.

DÍAZ ROS, Marçal, 2021. "A methodological approach to settlement location factors. The case of monastic communities in the medieval Penedès (Catalonia)." A: Prevosti Monclús, Marta i Guitart Duran, Josep (ed.). *Proceedings of the 1rst TIR-FOR Symposium. From territory studies to digital cartography.* Barcelona: Publicat per Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Societat Catalana d'Estudis Històrics. Pàg. 263-273.

DILOLI FONS, Jordi; GÓNZALEZ ORTIZ, Aleix; VILÀ LLORACH, Jordi I BEA CASTAÑO, David, 2010. "Excavacions arqueològiques al solar de l'antic institut d'ensenyament secundari del carrer Montcada de Tortosa (Baix Ebre)." A: *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009*. Pàg. 59-85.

ELIES OLIVERAS, Ivo, 2012. "Infra terminum Castro Subirads: els agents estructuradors i dinamitzadors del territori a petita escala a l'època medieval." A: *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 69. Pàg. 5-29.

ELIES OLIVERAS, Ivo, 2012. Entre senyors i pagesos: El terme castral de Subirats durant els segles XV i XVI [Treball de Final de Màster]. Universitat de Barcelona. Tutorització: Rosa Lluch.

ESCALONA MONGE, Julio i MARTÍN VISO, Iñaki, 2013. "Los palatia, puntos de centralización de rentas en la meseta del Duero (siglos IX-XI)." A: Vigil-Escalera, Alfonso, *Horrea, barns and silos: Storage and incomes in early medieval europe.* Bilbao: Universidad del País Vasco. Pàg. 103-126.

ESCALONA MONGE, Julio, 2001a. "Comunidades, territorios y poder condal en la Castilla del Duero en el siglo X". A: *Studia Historica- Historia Medieval*, núm. 18-19. Pàg. 85-119.

ESCALONA MONGE, Julio, 2001b. "De «señores y campesinos» a «poderes feudales y comunidades». Elementos para definir la articulación entre territorio y clases sociales en la Alta Edad Media castellana." A: Álvarez Borge, Ignacio (ed), *Comunidades locales y poderes feudales en la Edad Media*. Logronyo: Universidad de La Rioja. Servicio de Publicaciones. Pàg. 115-156.

ESCALONA MONGE, Julio, 2001c. "Jerarquización social y organización del espacio: bosques y pastizales en la Sierra de Burgos (siglos X-XII)." A: Gómez-Pantoja, Joaquín i Fernández-Salguero, Pantoja (ed.), *Los rebaños de Gerión: pastores y trashumancia en Iberia antigua y medieval: Seminario celebrado en la Casa Velázquez (15-16 de enero de 1996)*. Madrid: Casa de Velázquez. Pàg. 109-138.

ESPAÑOL BELTRÁN, Francesca, 1991. *L'arquitectura religiosa romànica a la Conca de Barberà i Segarra tarragonina.* Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà.

ESTEVE GRÀCIA, Xavier i AMORÓS GURRERA, Jordi, 2019. Cal Badia. Memòria de la intervenció arqueològica [memòria d'intervenció arqueològica]. Vilafranca del Penedès: Tríade Serveis Culturals.

ESTEVE GRÀCIA, Xavier, 2020. Informe final. Castell de la Bleda. Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès [memòria d'intervenció arqueològica]. Vilafranca del Penedès: Tríade Serveis Culturals.

FARÍAS ZURITA, Víctor, 2011. El mas i la vila a la Catalunya medieval: els fonaments d'una societat senyorialitzasa (segles XI-XIV). València: Universitat de València.

FARÍAS ZURITA, Víctor; MARTÍ, RAMON i CATAFAU, AYMAT (coord.). 2007. *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.

FARRÉ HUGUET, Jordi i MOLIST I CAPELLA, Núria, 2016. "Les àrees suburbials de la civitas Olèrdola. Hàbitat i espais productius a la cinglera entre les fonts de l'Avellaner i de l'Ametlló (Olèrdola, Alt Penedès)." A: Esteve Gracia, Xavier; Miró Alaix, Carme; Molist i Capella, Núria i Sabaté Piqué, Gemma (eds). *Jornades d'Arqueologia del Penedès 2011.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs. Pàg. 311-327.

FELIP SEMPERE, Vicent, 2008. "La villa de Nules como ejemplo de urbanismo de nueva planta en la época de Jaime I." A: Zaragoza Catalán, Arturo (coord), *Jaime I (1208-2008). Arquitectura año cero*. València: Generalitat Valenciana. Pàg. 72-95.

FELIU MONTFORT, Gaspar, 1999. "La demografia baixmedieval catalana: estat de la qüestió i propostes de futur." A: *Revista d'història medieval*, núm. 10. Pàg. 13-44.

FELIU MONTFORT, Gaspar i SALRACH MARÈS, Josep Maria (dir.), 1999. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona: Fundació Noguera.

FELIU MONTFORT, Gaspar, 2010. *La llarga nit feudal, Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. València: Universitat de València.

FELIU ROCA, Josep Maria, 2019. "La muralla medieval de Vilafranca del Penedès: després de les intervencions arqueològiques, 2000-2018." A: Esteve Gràcia, Xavier; Farré Huguet, Jordi; Feliu Roca, Josep Maria; Garcia Targa; joan; Miró Alaix, Carme; Molist Capella, Núria i Sabaté Piqué,

Gemma. *Muralles urbanes. Diàleg entre urbanisme i patrimoni.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs. Pàg. 95-109.

FERNÁNDEZ DEL MORAL, Isabel; MENCHON BES, Joan i VILA CARABASSA, Josep Maria (coord). *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona i Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval.

FERNÁNDEZ MIER, Margarita 1999. *Génesisi del territorio en la Edad Media. Arqueología del paisaje y evolución histórica en la montaña asturiana: el valle del río Pigüeña*. Oviedo: Universidad de Oviedo.

FERNÁNDEZ MIER, Margarita i QUIRÓS CASTILLO, Juan Antonio, 2015. "El aprovechamiento de los espacios comunales en el noroeste de la Península Ibérica entre el período romano y el medieval." A: *Il capitale culturale. Studies on the value of cultural heritage*, núm. 12. Pàg. 689-717.

FERNÁNDEZ-FERRER, Marc, 2019. Arqueologia del paisatge altmedieval al Baix Montseny, segles VI-X. Una demostració pràctica dels sistemes d'informació geogràfica [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: Marta Sancho.

FERRÉ ANGUIZ, Ramon i NAVARRO JUST, Sergi, 2016. "Intervencions arqueològiques al carrer de la Mercè (Tortosa, Baix Ebre) Anys 2009 i 2010." A: Martínez Tomás, Joan; Diloli Fons, Jordi i Villalbí Prades, Maria del Mar (coord.). *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre.* Vol. II, pàg. 42-51.

FERRER MALLOL, María Teresa, 2001. "Establiments de masos després de la Pesta Negra." A: Ferrer Malloll, Maria Teresa; Riu i Riu, Manuel i Mutgé i Vives, Josefina (coord). *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII): Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999.* Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals. Pàg. 189-241.

FERRER MALLOL, María Teresa; RIU RIU, Manuel i MUTGÉ i VIVES, Josefina (coord.), 2001. *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII): Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999.* Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals.

FIERRO MACIÀ, Xavier, 1987. "Excavaciones en la iglesia de Sant Marçal de Terrassola (Torrelavit, Barcelona)." A: *Arqueología medieval española: II Congreso.* Madrid: Comunidad de Madrid, Consejeria de Cultura, Dirección General de Patrimonio Cultural, Asociación Española de Arqueología Medieval. Pàg. 421-428.

FIERRO MACIÀ, Xavier, 1991. "Evolución arquitectónica de la iglesia del santuario de Santa Maria de Foix (Torrelles de Foix, Alt Penedès)." A: *Quaderns científics i tècnics 3. Simposi: Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles x al XVIII). Barcelona, 5, 6 i 7 d'octubre de 1989*. Barcelona: Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

FIERRO MACIÀ, Xavier, 2004. Memòria de l'excavació d'urgència duta a terme a la plaça de l'Església d'Esparreguera durant els dies 13 i 15 de febrer del 2004 [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Servei de Patrimoni Arquitectònic Local.

FOLCH IGLESIAS, Cristian; GIBERT REBULL, Jordi; GONZALO ARANGO, Xavier; MARTÍ CASTELLÓ, Ramon i MARTÍNEZ JIMÉNEZ, Núria, 2018. "La fortificació antiga i medieval de Castellví de la Marca (Barcelona), primeres dades arqueològiques." A: *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 22. Pàg. 83-105.

FONT RIUS, José María (ed.), 1969. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto de Geografía, Etnología e Historia.

FONT RIUS, Josep Maria, 1998. "Les cartes de poblament medievals." A: *Territori i societat a l'Edat Mitjana II*. Lleida: Universitat de Lleida. Pàg. 11-18.

FORT COGUL, Eufemià, 1972. *El senyoriu de Santes Creus*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.

FORTÓ GARCÍA, Abel; ALEGRÍA TEJEDOR, Walter; VIDAL SÁNCHEZ, Àlex; GALLEGO CAÑAMERO, José Miguel; AUGÉ MARTÍNEZ, Òscar i MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Pablo, 2019. "El despoblat de la Roureda de la Margineda: nova proposta interpretativa a partir del registre arqueològic." A: *III Congrés Internacional d'Història dels Pirineus. Actes i comunicacions. La Seu d'Urgell – Andorra la Vella, juny 2017.* Sant Julià de Lòeria: Institut d'Estudis Antorrans. Pàg. 103-116.

FRANCOVICH, Riccardo i GIANTEMPO, Maria (ed.), 2000. *Castelli: storia e archeologia del potere nella Toscana medievale*. Florència: All'Insegna del giglio.

FRANCOVICH, Riccardo i HODGES, Richard, 2003. *Villa to village: the transformation of the Roman countryside in Italy, c. 400-1000*. Londres: Duckworth.

FRANCOVICH, Riccardo, 2008. *La arqueología medieval: entre la historia y la gestión del patrimonio*. Granada: Universidad de Granada.

FUGUET SANS, Joan, 1995. *L'arquitectura dels templers a Catalunya.* Barcelona: Rafel Dalmau, Editor.

GARCÍA CAMINO, Iñaki, 2002. *Arqueología y poblamiento en Bizkaia, siglos VI-VIII. La configuración de la sociedad feudal*. Bilbao: Biskaio Foru Aldundia.

GARCÍA CASAS, David; OLIVA, Marta i GASSIOT BALLBÈ, Ermengol, 2015. "Assentaments ramaders d´alta muntaya al Pallars i l´Alta Ribagorça: aparició i canvis durant l´antiguitat tardana i l´Edat Mitjana (segles IV-XIV)." A: Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya: Barcelona. 22-25 de maig de 2014*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Vol 2, pàg. 603-614.

GARCIA MARTÍNEZ, Dolors; SOLÉ BORDES, Joan i CALVET BUTÍ, Josep Anton (ed), 2017. *Els conflictes al Penedès històric. Actes del VI Seminari d'Història del Penedès.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

GARCÍA ROSSELLÓ, Joaquim i SANTACANA MESTRE, Joan, 1993. "El conjunt medieval del castell de Calafell." A *Estudis Universitaris Catalans*, núm 29. Pàg. 901-920.

GARCÍA SANJUÁN, Leonardo, 2005. *Introducción al Reconocimiento y Análisis Arqueológico del Territorio.* Barcelona: Ariel.

GARCÍA TARGA, Joan i LÓPEZ MULLOR, Albert, 1997. Memòria de l'exacavació duta a terme al Puig d'Esparreguera (Baix Llobregat) durant l'any 1997 [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Servei del Patrimoni Arquitectònic Local.

GARÍ DE AGUILERA, Blanca i JORNET BENITO, Núria, 2020. "Un manuscrito y dos conventos (s. XIV-XVI). La regla en catalán de Santa Clara de Vilafranca del Penedés y Santa María de Jerusalén." A: *Histpania Sacra*, vol. 72, núm. 145. Pàg. 39-49.

GARÍ DE AGUILERA, Blanca, 1985. *El linaje de los Castellvell en los siglos XI y XII*. Bellaterra: Instituto Universitario de Estudios Medievales, Universidad Autònoma de Barcelona.

GIBERT REBULL, Jordi, 2004. "L'evolució del poblament tardoantic a la depressió penedesenca i els seus marges (segles V-VII)." A: DD. AA. *De Constantí a Carlemany: el pas de l'antiguitat tardana al món medieval. III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme*. Mataró: Grup d'Historia del Casal. Pàg. 175-186.

GIBERT REBULL, Jordi, 2007. "Els inicis de l'edat mitjana (segels VIII-IX) al Penedès i el Baix Llobregat: una aproximació arqueològica." A: *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,* núm. 17. Pàg. 65-84.

GIBERT REBULL, Jordi, 2011. L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central [tesi doctoral no publicada]. Universitat Autònoma de Barcelona. Direcció: Ramon Martí Castelló.

GIL VICENT, Vicent, 2008. "El paisatge urbà de Vila-real al temps de Jaume I." A: Zaragoza Catalán, Arturo (coord), *Jaime I (1208-2008). Arquitectura año cero*. València: Generalitat Valenciana. Pàg. 96-113.

GILLINGS, Mark i WHEATLEY, David, 2020. "GIS-based visibility analysisi." A: Gillings, Mark; Hacigüzeller, Piraye i Lock, Gary, 2020. *Archaeological spatial analysis: a methodological guide.* Londres: Routledge. Pàg. 313-332.

GILLINGS, Mark; HACIGÜZELLER, Piraye i LOCK, Gary, 2020. *Archaeological spatial analysis: a methodological guide.* Londres: Routledge.

GIRALT BALAGUERÓ, Josep; BENSENY GEA, Josep i CAMÍ BUIRA, Àlex, 1995. "Intervencions arqueològiques al pla d'Almatà (Balaguer, Noguera). 1983-1994. A *Tribuna d'Arqueologia, 1993-1994*. Pàg. 107-123.

GIRONA GALIMANY, Jaume, 1982. *Santa Margarida i els Monjos: passeig per la nostra història*. Santa Margarida i els Monjos: Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos.

GONZÁLEZ, Reinald i MIRÓ ALAIX, Carme, 2021. "Habitar Barcelona, habitar el Born en època medieval i moderna. Notes sobre arquitectura domèstica històrica." A: *Rodis: Journal of Medieval and Postmedieval archaeology*, núm. 3. Pàg. 175-206.

GONZÁLEZ, Reinald, 2010. *La construcció a la Barcelona Romànica*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona).

GRAU MIRA, Ignasi 2006. *La aplicación de los SIG en la arqueología del paisaje*. Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

GUÀRDIA, Manel, 2003. "Les formes urbanes." A: Riu Barrera, Eduard (coord), *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III. Dels palaus a les masies.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana. Pàg. 34-45.

GUIDI-SÁNCHEZ, José Javier, 2010a. "*Domus ruralis penetense*. Estrategias y formas de hábitat entre Barcelona y Tarragona en el tránsito de la Antigüedad tardía a la Alta Edad Media." A: *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 20. Pàg. 93-123.

GUIDI-SÁNCHEZ, José Javier, 2010b. "El poblamiento del Penedès alto-medieval, siglos V-XI." A: Bolòs i Masclans, Jordi; Jarne Mòdol, Antonieta i Vicedo Rius, Enric (dir). *Família pagesa i economia rural.* Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. Pàg. 105-132.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i ESQUILACHE MARTÍ, Ferran, 2012. "La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII." A: *Debates de Arqueología Medieval*, núm. 2. Pàg. 229-276.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i MARTÍ, Javier, 2006. "Las villas nuevas medievales valencianas (siglos XII-XIV)." A: *Boletín Arkeolan*, núm. 14. Pàg. 183-216.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, 2009. "La construcción de una ciudad feudal Valencia (1238-1300)." A: Hermosila Pla, Jorge (coord). *La ciudad de Valencia: historia, geografía y arte de la ciudad de Valencia*. València: Universitat de València.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, 2011. "El paisatge històric de les hortes medievals mediterrànies." A: *Estudis d'història agrària*, núm. 23. Pàg. 59-80.

GUIXERAS OLIVET, David, 2009. "L'urbanisme al Dotzè del Crestià." A: *Mot so razo*, núm. 8. Pàg. 68-87.

GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, José Avelino, 1995. *Fortificaciones y Feudalismo en el origen y formación del reino de León (siglos IX-XIII).* Valladolid: Universidad de Valladolid.

GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, José Avelino, 1999. "Génesis del Urbanismo en la Ciudad de León y su transformación en la Edad Media." A: *Codex aquilarensis: Cuadernos de investigación del Monasterio de Santa María la Real*, núm. 15.

GUTIÉRREZ LLORET, Sonia, 2012. "Gramática de la casa. Perspectivas de análisis arqueológico de los espacios domésticos medievales en la península Ibérica (siglos VII-XIII)." A: *Arqueología de la Arquitectura*, núm. 9. Pàg. 139-164.

HODDER, Ian i ORTON, Clive, 1976. *Spatial analysis in archaeology.* Cambridge: Cambridge University Press.

HOSKINS, William George, 1954. *The Making of the English landscape.* Londres: Hodder and Stoughton.

HUERTAS ARROYO, Josefa; SOBREÓN RODRÍGUEZ, Mikel i FERNÁNDEZ ESPINOSA, Antoni, 2011. "Urbanisme i artesanat al quarter de Sant Pere de la Barcelona medieval." A: *Quarhis: Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, núm. 7. Pàg. 166-191.

IGLÉSIES FORT, Josep, 1988. *Estudi de les xifres de poblaicó de l'Alt Penedès en el curs de sis segles (1358-1975).* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

JAPSERT, Nikolas, 1991. "La estructuración de las primeras posesiones del Capítulo del Santo Sepulcro en la Península Ibérica: La génesis del priorato de Santa Anna en Barcelona y sus dependencias." A: *La orden del Santo Sepulcro. Primeras jornadas de estudio [Calatayud-Zaragoza 2-5 de abril de 1991]*. Madrid: Alpuerto.

JUNYENT SUBIRÀ, Eduard, 1992. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

KAMEN, Henry, 1998. *Canvi cultural a la societat del Segle d'Or: Catalunya i Castella, segles XVI-XVII.* Lleida: Pagès Editors.

KIRCHNER, Helena i NAVARRO, Carmen, 1994. "Objetivos, métodos y práctica de la Arqueología hidráulica." A: *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 1. Pàg. 159-182.

KIRCHNER, Helena i VIRGILI COLET, Antoni, 2015. "De Ṭurṭûša a Tortosa. La ciutat abans i després de la conquesta catalana (1148)." A: Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya: Barcelona. 22-25 de maig de 2014*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Pàg. 117-144.

KIRCHNER, Helena i VIRGILI COLET, Antoni, 2021. "Islas fluviales en el bajo Ebro en época medieval (siglos XII y XIII)." A: *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 22. Pàg. 27-55.

KIRCHNER, Helena, 2012. "Hidráulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal." A: Torró, Josep i Guinot, Enric (coord), *Hidraúlica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios*. Pàg. 21-50.

KVAMME, Kenneth L. 2020. "Analysing regional environmental relationships." A: Gillings, Mark; Hacigüzeller, Piraye i Lock, Gary, 2020. *Archaeological spatial analysis: a methodological guide.* Londres: Routledge. Pàg. 212-230.

LALIENA CORBERA, Carlos, 1994. "Los regadíos medievales en Huesca: agua y desarrollo social, siglos XII-XV." A: Laliena Corbera, Carlos (coord), *Agua y proceso social: siete estudios sobre el regadío en Huesca, siglos XII-XX*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses. Pàg. 19-44.

LALIENA CORBERA, Carlos, 2004. "Conquista y colonización (1100 - 1300): El proceso de urbanización." A: De Ayala Martínez, Carlos; Cantera Montenegro, Enrique; Caunedo del Potro, Betsabé i Laliena Corbera, Carlos. *Historia Medieval: Economía y sociedad en la España medieval.* Tres Cantos: Istmo. Pàg. 291-295.

LALIENA CORBERA, Carlos, 2008. "Hidráulica mudéjar en una sociedad feudal: Infraestructura, producción y renta en el regadío musulman del valle del Ebro en los siglos XII y XIII." A: *IX Simposio Internacional de Mudejarismo*. Terol: Instituto de Estudios Turolenses i Centro de Estudios Mudéjares. Pàg. 279-304.

LALIENA CORBERA, Carlos, 2010. "Arqueología del poblamiento en el Aragón medieval (siglos X-XIII): problemas de historia social." A: *I Jornadas de Arqueología Medieval en Aragón. Balances y novedades*. Terol: Museo de Teruel ; Instituto de Estudios Turolenses. Pàg. 29-52.

LALIENA CORBERA, Carlos, i ORTEGA ORTEGA, Julián M. 2006. "Villas nuevas y morfogénesis del poblamiento agrupado en el Bajo Aragón." A: *Boletín Arkeolan*, núm. 14. Pàg. 163-182.

LATORRE SOLÉ, Joan, 2011. *El priorat de Santa Maria de Santa Oliva (s. XII-1835) i els primers temps de la parròquia*. Santa Oliva: Ajuntament de Santa Oliva.

LATORRE SOLÉ, Joan, 2016. "És el 1296 l'any de la plena independència de la parròquia de Santa Magdalena de Bonastre?" [inèdit]. Comunicació presentada a: *III Jornades Arnau Estella d'Estudis Bonastrencs*. Pàg. 1-9.

LLOP JORDANA, Irene, 2009. *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*. Barcelona: Fundació Noguera.

LLORAC SANTÍS, Salvador i COSTA VIA, Montserrat, 1993. *Conèixer Mediona: un municipi de l'Alt Penedès*. Mediona: Ajuntament de Mediona.

LLORAC SANTÍS, Salvador, 1989. *Sant Martí Sarroca, pòsit del temps: descripció general del municipi (Alt Penedès).* Sant Martí Sarroca: Ajuntament de Sant Martí Sarroca.

LLORAC SANTÍS, Salvador, 1995. "La parròquia i església de Sant Sadurní d'Anoia, olim Subirats, des dels seus orígens fins al moment actual." A: *Miscel·lània penedesenca*, núm. 19. Pàg. 179-200.

LLORAC SANTÍS, Salvador, 2003a. *Pacs del Penedès : un municipi en harmonia amb la natura.* Pacs del Penedès: Ajuntament de Pacs del Penedès.

LLORAC SANTÍS, Salvador, 2003b. *Torrelavit: ahir i avui d'un poble del Penedès*. Torrelavit: Ajuntament de Torrelavit.

LLUCH BRAMON, Rosa i MALLORQUÍ GARCIA, Elvis, 2003. "Els masos a l'època medieval. Orígens i evolució." A: Congost i Colomer, Rosa; Jover Avellà, Gabriel i Biagioli, Giuliana, *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània: masos, possessions, poders.* Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines. Pàg. 37-64.

LLUCH BRAMON, Rosa, 1998. "El mas i la servitud en els segles XIV i XV. Una aproximació." A: To, Lluís; Moner, Jeroni i Noguer, Berta. *El mas medieval a Catalunya. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyes*, núm. 19. Pàg. 85-94.

LLUCH BRAMON, Rosa, 2010. "De nuevo sobre los mansos bajomedievales catalanes." A: Sesma Muñoz, José Ángel (coord), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458: Aspectos económicos y sociales. Zaragoza y Calatayud, 24 al 26 de noviembre de 2009.* Saragossa: Grupo de Investigación de Excelencia C.E.M.A, Universidad de Zaragoza. Pàg. 89-108.

LLUCH BRAMON, Rosa, 2018. "El conflicte de Mir Geribert en el marc de la feudalització del Penedès (1041-1058)." A: *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 48/2. Pàg. 793-820.

LÓPEZ ACEVEDO, Marta; PORTA CASANELLES, Jaume i ROQUERO DE LABURU, Carlos, 1994. *Edafología para la agricultura y el medio ambiente*. Madrid: Mundi-Prensa.

LÓPEZ MULLOR, Antonio i FIERRO MACÍA, Javier, 2015. "L'excavació arqueològica del mas Montgròs, segles XI-XV. El Brull (Osona)." A: Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *V Congrés d'Arqueologia*

medieval i moderna a Catalunya: Barcelona. 22-25 de maig de 2014. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Volum II, pàg. 729-744.

LÓPEZ MULLOR, Antonio; CAIXAL MATA, Àlvar i FIERRO MACÍA, Javier, 1993. Memòria de les excavacions realitzades a l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igualada, Anoia. Campanya 1993) [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Servei del Patrimoni Arquitectònic Local.

LÓPEZ PIZCUETA, Tomàs, 1998. *La Pia Almoina de Barcelona (1161-1350). Estudi d'un patrimoni eclesiàstic català baixmedieval.* Barcelona: Fundació Noguera.

LÓPEZ VILAR, Jordi; FONTANALS TORROJA, Marta; VERGÈS BOSCH, Josep Maria i ZARAGOZA SOLÉ, Josep, 2011. "La torre d'Esblada (Querol): una nova fortificació medieval a la conca del Gaià." A: Fernández del Moral, Isabel; Menchon Bes, Joan i Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 1009-1010.

LORIENTE PÉREZ, Ana 2003. "L'urbanisme andalusí de la ciutat de Lleida." A: *Plecs d'història local*, núm. 108. Pàg. 1704-1707.

LORIENTE PÉREZ, Ana; GIL GABERNET, Isabel i PAUÀ MERCÈ, Xavier, 1997. "Un exemple del model urbà andalusí: medina Larida. L'aportació de l'arqueologia urbana al món àrab." A: *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 7. Pàg. 77-106.

MALLART RAVENTÓS, Maria Lurdes, 2008. "El camí ral a la Llacuna." A: *Del Penedès,* núm. 18. Pàg. 43-60.

MALLORQUÍ GARCIA, Elvis; 2000. *Les Gavarres a l'edat mitjana: poblament i societat d'un massís del nord-est Català*. Girona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.

MALLORQUÍ GARCIA, Elvis; 2007. Parròquia i societat rural al Bisbat de Girona, segles XIII i XIV

MALLORQUÍ GARCIA, Elvis; 2009a. "Les celleres medievals de les terres de Girona." *Quaderns de la Selva*, núm. 21. Pàg. 117-148.

MALLORQUÍ GARCIA, Elvis; 2009b. "Els veïnats: orígens i evolució d'una demarcació territorial a l'interior de les parròquies del bisbat de Girona." A: Bolòs, Jordi i Vicedo Rius, Enric (eds.), *Poblament, territori i història rural: VI Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local.* Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. Pàg. 363-396.

MALLORQUÍ GARCIA, Elvis; 2010. "Masos agraris o ramaders?" A: Bolòs i Masclans, Jordi; Jarne Mòdol, Antonieta i Vicedo Rius Rius, Enric (dir). *Família pagesa i economia rural.* Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. Pàg. 169-199.

MALLORQUÍ GARCIA, Elvis; 2011. *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII-XIV.* Lleida: Pagès Editors.

MALLORQUÍ GARCIA, Elvis; 2022. "Celleres i viles fortificades de les terres gironines (segles XI-XIV): Evidències a partir de la documentació escrita." *Rodis*, núm. 5. Pàg. 81-112.

MALLORQUÍ GARCIA, Elvis; LLUCH BRAMON, ROSA; TO FIGUERAS, LLUÍS; SOLDEVILA TEMPORAL, XAVIER I DONAT PÉREZ, Lídia, 2001. "Usos i abusos del concepte de mas: el cas de la regió de Girona (segles XIII-XIV)." A: Ferrer Mallol, María Teresa; Riu Riu, Manuel i Mutgé i Vives, Josefina (coord.), *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII): Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999.* Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals. Pàg. 125-158.

MARAZZI, Federico, 1995. "El incastellamento veinte años después: observaciones de la generación post-Toubertiana." A: *Studia Historica-Historia Medieval*, núm. 13. Pàg. 187-198.

MARTÍ BONET, Josep Maria i NIQUI PUIGVERT, Leandre, 2017. *Glossa a Ponç de Gualba: Visites Pastorals (1303-1331).* Barcelona: Bubok.

MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, 1994. "Sistemes hidràulics i poblament en els límits de Catalunya Vella: la unitat hidrològica del riu de Bitlles (Anoia/Alt Penedès)." A: *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en transición.* Alacant: Diputació Provincial d'Alacant, Asociación Española de Arqueología Medieval. Pàg. 587-594.

MARTÍ CASTELLÓ, Ramon, 1997. "Ceràmica medieval i pagesos indocumentats a la vall del riu de Bitlles." A: Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. *Ceràmica medieval catalana: Actes de la taula rodona celebrada a Barcelona els dies 15 i 16 de desembre de 1994*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Institut d'Edicions. Pàg. 273-294.

MARTÍN VISO, Iñaki i BARRIOS GARCÍA, Carlos, 2000. "Reflexiones sobre el poblamiento rural altomedieval en el norte de la Península Ibérica." A: *Studia Historica, Historia Medieval*, núm. 18-19. Pàg. 53-83.

MARTÍN VISO, Iñaki, 2002. "Territorios, poder feudal y comunidades en la Castilla septentrional (siglos XI-XIV)." A: *Edad Media. Revista de Historia*, núm. 5. Pàg. 217-263.

MARTÍN VISO, Iñaki, 2015. "Espacio y poder en los territorios serranos de la Región de Madrid (siglos X-XIII)." A: *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 9. Pàg. 53–84.

MARTÍNEZ ALIER, Juan, 1984. *L'ecologisme i l'economia: història d'unes relacions amagades*. Barcelona: Edicions 62..

MARTÍNEZ ALIER, Juan, 1993. "Temas de historia económico-ecológica." A: *Revista Ayer*, núm. 11. Pàg. 19-48.

MAS DOMÈNECH, Josep, 1907. *Notes històriques del Bisbat de Barcelona. Volum II*. Barcelona: Establiment tipogràfic de Jaume Vives.

MAS DOMÈNECH, Josep, 1914. *Notes històriques del Bisbat de Barcelona. Rúbrica dels* Libri Antiquitatum *de la Sèu de Barcelona.* Barcelona: Establiment tipogràfic de Jaume Vives. 3 volums.

MASACHS SURIOL, Josep Maria, 2008. "El Penedès a l'alta edat mitjana i els inicis de Vilafranca (segles XII-XIII). A: Arnabat Mata, Ramon i Vidal Pla, Jordi (coord). *Història de Vilafranca del Penedès*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Vilafranca del Penedès. Pàg. 87-119.

MASPOCH OLLER, Mònica, 2013. Els embigats medievals en l'arquitectura domèstica barcelonina: tipologies estructurals i programes pictòrics [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: Rosa Alcoy Pedrós.

MASSANELL ESCLASSANS, Antoni (1984) "Algunes consideracions sobre Vilafranca i les seves muralles". A: *Olerdulae*, núm 24. Pàg. 6-9.

MATARÓ PLADELASALA, Montserrat; OLLICH CASTANYER, Imma i PUIG GREISSENBERGER, Anna Maria, 2017. Santa Creu de Rodes. L'origen i l'evolució del poble medieval i la seva relació amb el territori del Cap de Creus. Memòria d'intevencions 2014-2017 [memòria d'excavació arqueològica]. Girona: Universitat de Barcelona.

MATARÓ PLADELASALA, Montserrat; OLLICH CASTANYER, Imma i PUIG GREISSENBERGER, Anna Maria, 2015. "Santa creu de Rodes. Un poble medieval a la serra de Verdera." A: *Tribuna d'Arqueologia*, núm. 2013-2014. Pàg. 248-270.

MAURI MARTÍ, Alfred i SALA BARTROLÍ,Roger, 2007. "La vila de Sant Miquel de Gelida: un exemple de topografia urbana medieval." A: *III Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. *Sabadell, del 18 al 21 de maig de 2006*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell. Vol. I, pàg. 332-336.

MAURI MARTÍ, Alfred, 1998. Església de Sant Pere de Masquefa [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Direcció General de Patrimoni Cultural.

MAURI MARTÍ, Alfred, 2006. La configuració del paisatge medieval: el comtat de Barcelona fins al segle XI [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: José Ignacio Padilla.

MENÉNDEZ DE LUARCA, José Ramón i SORIA PUIG, Arturo, 1994. "El territorio como artificio cultural. Corografia histórica del Norte de la Península Ibérica." A: *Ciudad y Territorio: Estudios territoriales*, núm. 99. Pàg. 63-94.

MERCADER RIBA, Joan, 1953. *La Ciutat d'Igualada*. Barcelona: Editorial Barcino.

MESTRE CASANOVA, Josep Vicenç, 1988. *Història del castell d'Òdena: dels orígens al segle XII.* Òdena: Departament de Cultura de l'Ajuntament d'Òdena.

MIQUEL LÓPEZ, Júlia, 1993. "La venda i redempció de la jurisdicció d'Albinyana, Albornar, Bonastre, El Vendrell, Sant Vicenç de Calders, Santa Oliva i Tastal (1380-1382)." A: *Miscel·lània penedesenca*, núm. 17. Pàg. 193-228.

MIQUEL ROSELL, Francesc Xavier, 1945-1947. *Liber feudorum maior*. Barcelona: Escuela de Estudios Medievales: Sección de Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

MIQUEL VIVES, Marina i VILA CARABASSA, Josep Maria, 2005. "La quadra de la Cogullada. Poblament feudal a la marca del comtat de Barcelona (segles X-XIII)." A: *La Resclosa*, núm. 9. Pàg. 65-113.

MIQUEL VIVES, Marina, 2004. "Pagesos de vila i pagesos de mas. L'estructura de la propietat agrària a Vila-rodona a l'inici del segle XV." A: La Resclosa, núm. 8. Pàg. 89-116.

MIRET NIN, Maria Montserrat, 1987. *La Basílica de Santa Maria. Vilafranca del Penedès.* Vilafranca del Penedès: Museu de Vilafranca.

MIRET NIN, Maria Montserrat, 1991. *La capella de Sant Joan de Vilafranca del Penedès*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Vilafranca del Penedès.

MIRET SANS, Joaquim, 1910. *Les Cases de templers y hospitalers en Catalunya: aplech de noves y documents històrichs*. Barcelona: Impremta de la Casa Provincial de Caritat.

MOLIST CAPELLA, Núria (coord), 2009. *Intervenció al sector 01 del conjunt històric d'Olèrdola de la Prehistòria a l'etapa romana: (campanyes 1995-2006)*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.

MOLIST CAPELLA, Núria (coord), 2012. *De Sanctus Michaelis a Sant Miquel. L'església de Sant Miquel d'Olèrdola entre el segle x i el segle XXI, Catàleg de l'exposició*. Olèrdola: Ajuntament d'Olèrdola i Museu d'Arqueologia de Catalunya.

MOLIST CAPELLA, Núria i BOSCH CASADEVALL, Josep Maria, 2012. "El cementiri medieval de Sant Miquel d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès)." A: Molist Capella, Núria i Ripoll López, Gisela. *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII).* Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. Pàg. 469-494.

MOLIST CAPELLA, Núria i BOSCH CASADEVALL, Josep Maria, 2014. "Olèrdola. Un nucli urbà dels segles X i XI al Penedès." A: Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya: Barcelona. 22-25 de maig de 2014*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Vol. I, pàg. 373-384.

MOLIST CAPELLA, Núria; ESTEVE GRACIA, Xavier i RIPOLL LÓPEZ, Gisela, 2018. "Olèrdola (Alt Penedès). Urbanisme de la ciutat alt medieval." *Tribuna d'Arqueologia*, 2016-2017. Pàg. 157-181.

MOLIST CAPELLA, Núria; ESTEVE GRACIA, Xavier i RIPOLL LÓPEZ, Gisela, 2020. "Intervenció a l'església medieval de Santa Maria d'Olèrdola. Patrimoni, arqueologia i gestió forestal." A: *VIII Trobada d'Estudiosos del Garraf i d'Olèrdola*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Pàg. 311-325.

MONER CODINA, Jeroni, 1998. "L'estructura tipològica del mas: els precedents medievals." A: To Figueras, Lluís; Moner Codina, Jeroni i Noguer, Berta. *El mas medieval a Catalunya. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyes*, núm. 19. Pàg. 127-140.

MONER CODINA, Jeroni, 2001. "La "sala" com a espai vertebrador de l' evolució tipològica del mas." A: Ferrer Mallol, Maria Teresa; Riu i Riu, Manuel i Mutgé Vives, Josefina (coord.). *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII): Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999.* Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals. Pàg. 263-278.

MONTAÑÉS PRÍNCEP, Cinta i RAMOS FERNÁNDEZ, Àlex, 2016. "Intervenció al carrer de la Mercè, 6 de Tortosa, seu de la biblioteca comarcal Marcel·lí Domingo." A: Martínez Tomás, Joan; Diloli Fons, Jordi i Villalbí Prades, Maria del Mar (coord.). *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre.* Vol. II, pàg. 28-41.

MORÁN ÁLVAREZ, Marta i PAYÀ MERCÈ, Xavier, 2021. "Excavacions al parc de la Cuirassa, el barri jueu de Lleida." A *Tribuna d'Arqueologia, 2018-2019.* Pàg. 49-71.

MORANT CLANXET, Jordi, 2012. "Construcció de l'església parroquial de Santa Maria de la Pobla de Montornès. «Liber operis Eclesiae»" A: *Estudis Altafullencs*, núm. 36. Pàg. 63-76.

MORELLÓ BAGET, Jordi. 2015. "La Comuna del Camp de Tarragona: un model (singular?) d'associacionisme intercomunitari." A: *Butlletí Arqueològic*, núm. 5. Pàg. 36–37,

MORELLÓ BAGET, Jordi. 2022. "Construir en espacios sacralizados: a propósito del surgimiento y expansión territorial de las sagreras catalanas, siglos XI-XIII." A: DD. AA. *Construir para perdurar. Riqueza petrificada e identidad social. Siglos XI-XIII.* Pamplona: Govern de Navarra. Pàg. 301-339.

MORENO CABALLUD, Ana; PÉREZ, ANA; FRIGOLA FERRER, Jaime; NIETO-MORENO, Vanesa; RODRIGO-GÁMIZ, Marta; MARTRAT SOTIL, Belén; GONZÁLEZ-SAMPÉRIZ, Penélope; MORELLÓN MARTELES, Mario; MARTÍN-PUERTAS, Celia; CORELLA AZNAR, Juan Pablo; BELMONTE RIBAS, Ánchel; SANCHO, Carlos; CACHO LASCORZ, Isabel; HERRERA, Gemma; CANALS ARTIGAS, Miquel; GRIMALT OBRADOR, Joan; JIMÉNEZ-ESPEJO, Francisco; MARTÍNEZ-RUIZ, Francisca; VEGAS-VILARRÚBIA, Teresa i VALERO-GARCÉS, Blas Lorenzo, 2012. "The Medieval Climate Anomaly in the Iberian Peninsula reconstructed from marine and lake records." A: *Quaternary Science Reviews*, núm. 43. Pàg. 16-32.

MORENO CLAVERÍAS, Belén, 2008. "La Vilafranca del segle XVIII: derrota política, creixement econòmic i desigualtat social" A: Arnabat Mata, Ramon i Vidal Pla, Jordi (coord). *Història de Vilafranca del Penedès*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Vilafranca del Penedès. Pàg. 237-270.

MORERA CAMPRUBÍ, Jordi, 2009. "Arqueologia a Manresa a partir del PIRNA." A: *Dovella. Revista cultural de la Catalunya Central*, núm. 100. Pàg. 61-64.

MORERA CAMPRUBÍ, Jordi, 2015. "Les muralles baixmedievals de l'Arboç." A: Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya : Barcelona, del 22 al 25 de maig de 2014*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 337-346.

MORRIS, Anthony Edwin James, 1984. *Historia de la forma urbana. Desde sus orígenes hasta la revolución industrial.* Barcelona: Editorial Gustavo Gili, SL.

MUNTANER ALSINA, Carme, 2014. Terra de masos, vila de mar. Vida, economia i territori al castell de Sitges i el seu terme entre els segles XIV i XV (1342-1418). [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: Teresa-Maria Vinyoles.

MUNTANER ALSINA, Carme, 2018. *Terra de masos, vila de mar. Sitges en els primers anys del domini de la Pia Almoina de Barcelona (1342-1418).* Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans.

MUNTANER PASCUAL, Ignasi Maria, 1995. *El terme d'Olèrdola al segle X segons el document de dotació de l'església de Sant Miquel*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

MURILLO GALIMANY, Francesc, 2010. "800 anys de mercat a Valls." A: *Quaderns de Vilaniu*, núm. 58. Pàg. 9-71.

MUSET PONS, Assumpta, 2009. "Els capbreus com a font històrica: el cas de Collbató (segles X-XVII)." A: *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. 27. Pàg. 7-32.

NADAL OLLER, Jordi, 1983. "La població." A: Nadal i Farreras, Joaquim i Wolff, Philippe. *Història de Catalunya*. Vilassar de Mar: Oikos-tau.

NADAL ROMA, Esteve i PASCUAL GARCÍA, Sonia, 2004. "El conjunt medieval de Sant Marc." A: *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 11. Pàg. 217-228.

NEGRE PÉREZ, Joan, 2013. De Dertosa a Ṭurṭūša: L'extrem oriental d'al-Ṯagr al-Aʕlà en el context del procés d'islamització d'al-Andalus [tesi doctoral no publicada]. Universitat Autònoma de Barcelona. Direcció: Ramon Martí Castelló i Juan A. Barceló.

OLLICH CASTANYER, Imma i DE ROCAFIGUERA ESPONA, Montserrat, 2019. "Antiguas pautas de asentamiento en el yacimiento de l'Esquerda (Osona, Barcelona): un ejemplo de arqueología

diacrónica." A: Fernández Ibáñez, Carmelo (coord). *Al-Kitab. Juan Zozaya Stabel-Hansen*. Madrid: Asociación Española de Arqueología Medieval. Pàg. 155-160.

OLLICH CASTANYER, Imma, 2002. "Arqueologia i vida quotidiana a l'època medieval. L'excavació i interpretació d'una casa del segle XIII al jaciment de L'Esquerda." A: *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 23. Pàg. 145-165.

OLLICH CASTANYER, Imma; MATARÓ PLADELASALA, Montserrat i PUIG GREISSENBERGER, Anna Maria, 2021. "Dos exemples d'urbanisme medieval a Catalunya: l'Esquerda de Roda de Ter (Osona) i Santa Creu de Rodes al Port de la Selva (Alt Empordà)." A: Rodis*: Journal of Medieval and Postmedieval archaeology*, núm. 3. Pàg. 85-118.

OLLICH CASTANYER, Imma; OCAÑA SUBIRANA, Maria; RAMISA VERDAGUER, Maties i DE ROCAFIGUERA ESPONA, Montserrat, 1995. *A banda i banda del Ter. Història de Roda.* Vic: Eumo i Ajuntament de Roda de Ter.

ORDEIG MATA, Ramon (ed.), 1993-2004. *Les Dotalies de les esglésies de Catalunya: segles IX-XII.* Vic: Ramon Ordeig. 4 volums.

ORDEIG MATA, Ramon (ed.), 1999. *Els Comtats d'Osona i Manresa.* Col·lecció Catalunya Carolíngia. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

OREJAS SACO DEL VALLE, Almudena, 1991. "Arqueología del paisaje: historia, problemas y perspectivas." A: *Archivo Español de Arqueología*, núm. 64. Pàg. 191-230.

PADILLA LAPUENTE, José Ignacio, 1986. "Últimas intervenciones en el despoblado de Sant Miquel de la Vall." A: *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986.* Pàg. 75-82.

PALAHÍ GRIMAL, Lluís, 2006. "Excavacions a l'entorn de l'hospital de Santa Caterina de Girona." A: *Revista de Girona*, núm. 236. Pàg. 34-39.

PALAU RAFECAS, Salvador, 1988. "Inventari de molins fariners al riu Foix." A: *Miscel·lània Penedesenca*, núm. 12. Pàg. 255-286.

PALAU RAFECAS, Salvador, 1991. "Inventari dels molins fariners de la conca de l'Anoia." A: *Miscel·lània Penedesenca*, núm. 15. Pàg. 591-619.

PALET MARTÍNEZ, Josep Maria, 2003. "Organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tarraco: estudi arqueomorfològic." A: Prevosti i Monclús, Marta; Guitart i Duran, Josep i Palet Martínez, Josep Maria (dir). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental: Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès, El Vendrell, del 8 al 10 de novembre de 2001.* Pàg. 211-229.

PAPELL I TARDIU, Joan, 2005. *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (925-1225)*. Barcelona: Fundació Noguera.

PASSARRIUS, Olivier i CATAFAU, Aymat, 2009. "Ropidera: un poble medieval en els seus territoris." Bolòs, Jordi i Vicedo Rius, Enric (eds.), *Poblament, territori i història rural: VI Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local.* Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. Pàg. 285-334.

PASTOR BATALLA, Isidre ,1997. "El domini del grup familiar dels Lotger a Rodonyà en els segles XII i XIII." A: *La Resclosa*, núm. 1. Pàg. 37-48.

PASTOR BATALLA, Isidre, 2009. "Articulació territorial del poblament a la baronia de Rodonyà durant l'edat mitjana." A: Bolòs Masclans, Jordi i Vicedo Rius Rius, Enric (eds.). *Poblament, territori i Història rural. VI Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, Fundació Pública de la Diputació de Lleida. Pàg. 415-434.

PASTOR BATALLA, Isidre, 2010. Castell de Rodonyà [memòria d'intervenció arqueològica]. Ajuntament de Rodonyà.

PIERA TEIXIDÓ, Marc, 2007. Memòria del desmuntatge d'estructures al jaciment del carrer Arbonés 29-43 de Manresa [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural.

PLA SANABRE, Casimir; PASTOR BATALLA, Isidre; SERRA PALLARÈS, Maribel; VENTURA SALA, Joan Anton i VIVES TORT, Miquel, 2012. "Treballant sobre el camí de Vilafranca a Montblanc." A: *La Resclosa,* núm. 16. Pàg. 23-34.

PLADEVALL FONT, Antoni (dir), 2003. *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III. Dels palaus a les masies.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

PLADEVALL FONT, Antoni i CATALÀ ROCA, Francesc, 1974. *Els monestirs catalans*. Barcelona: Edicions Destino.

PLADEVALL FONT, Antoni, 1963. "La disminució de poblament a la Plana de Vich a mitjans del segle XIV." A: *Ausa*, vol. 4, núm. 44. Pàg. 361-373.

PLADEVALL FONT, Antoni, 1971. "Dues llistes de parròquies del Bisbat de Vic del segle XII." A: *Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, núm. 113–120. Pàg. 283-304.

PONS-JULIAN SLP I INDRET SERVEIS JURÍDICS SLP, 2011. Pla d'Ordenació Urbanística Municipal. Catàleg de Béns a protegir de Santa Fe del Penedès. Ajuntament de Santa Fe del Penedès.

PORTA MASSANA, Lluís, 2014. "Les ordinacions de la fira de Vila-rodona." A: *La Resclosa*, núm. 18. Pàg. 99-103.

POU VALLÈS, Josep Maria, 2011. "Evolució del nucli històric de Calafell (Baix Penedès) durant l'Edat Mitjana i Moderna." A: Fernández del Moral, Isabel; Menchon Bes, Joan i Vila Carabassa, Josep Maria (coord). *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona i Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 433-453.

PREVOSTI MONCLÚS, Marta; ARXÉ GÁLVEZ, Joaquim i CABALLÉ CRIVILLES, Antoni, 1995. "Mas la Posada." A: *Autopistas i arqueologia: memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19.* Barcelona: Prevosti Monclús, Marta; Arxé Gálvez, Joaquim i Caballé Crivilles, Antoni. Autopistas. Concesionaria Española, S.A. i Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Pàg. 209-224.

PUCHE FONTANILLES, Josep Maria, 2021. "Urbanisme i demografia medieval i moderna. Bonastre des dels seus inicis fins al segle XVIII." A: *Butlletí Arqueològic*, núm. 43. Pàg. 139-185.

PUIG GREISSENBERGER, Anna Maria, 2016. "L'evolució urbana de la vila de Roses. La trama ortogonal i la pacrel·lació gòtica a l'ampliació del segle XIII." A: *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos,* núm. 47. Pàg. 341-380.

PUIG GREISSENBERGER, Anna Maria, 2021. "La modulació urbana a l'eixample baixmedieval de Roses. El prototip de casa." A: *Rodis: Journal of Medieival and Postmedieval archaeology*, núm. 3. Pàg. 35-56.

PUIG USTRELL, Pere, 1995. *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa: Diplomatari dels segles x i XI.* Barcelona: Fundació Noguera.

PUIG USTRELL, Pere; ROBLES MONTESINOS, Javier; RUIZ GÓMEZ, Vicenç; SOLER JIMÉNEZ, Joan i CAPELLADES RIERA, Alan, 2013. *Diplomatari de Sant Llorenç de Munt (1101-1230).* Barcelona: Fundació Noguera.

PUIG VERDAGUER, Ferran i LÁZARO ANDRÉS, Purificación. "Les excavacions a l'Antic Portal de Magdalena: noves dades sobre l'urbanisme antic de la ciutat de Lleida." A: *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986.* Pàg. 83-88.

PUJADES BATALLER, Ramon Josep i SUBIRANAS FÀBREGAS, Carme, 2000. "La domus d'Olivet (Canovelles): l'excavació i els materials arqueològics." A: *1r Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: 13, 14 i 15 de novembre de 1998*. Barcelona: Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 400-413.

PUJOL HAMELINK, Marcel, 2018. "L'urbanisme de la vila de Roses (segles XI-XIII). *Rodis: Journal of Medieval and Postmedieval archaeology. Dossier. Urbanisme i espai públic en les ciutats baixmedievals del nord-oest de la Mediterrània*, núm. 1. Pàg. 71-94.

QUEROL ROVIRA, Carles (ed.), 2010. *L'Atles de Can Guineu (1400-1865): Sant Sadurní d'Anoia i Subirats en la cartografia de Jaume Mir Molins.* Sant Sadurní d'Anoia: Ajuntament de Sant Sadurní d'Anoia.

QUIRÓS CASTILLO, Juan Antonio (dir), 2009. *The archaeology of medieval villages in Europe*. Bilbao: Universidad del País Vasco - Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio de Publicaciones

QUIRÓS CASTILLO, Juan Antonio, 2012. "Archaelogy of Architecture and Archaelogy of houses in Early Medieval Europe." A: *Arqueología de la arquitectura*, núm. 9. Pàg. 131-138.

QUIRÓS CASTILLO, Juan Antonio, 2017. "Identitdades locales y despoblamiento en la Baja Edad Media. Microhistorias y tendencias a través de la arqueología de los despoblades de Álava (País Vasco)." A: *Reti Medievali Rivista*, núm. 18.2. Pàg. 89-121.

RAFÍ BLANCH, Jaume, 1985. *Apunts històrics de la Riera de Gaià.* La Riera de Gaià: Comissió Festes 175 aniversari Sta. Creu.

RAURICH SANTALÓ, Xim; MARTÍ, Lydia i MESTRE, Anna, 1992. "Excavacions al Barri i Castell de Mataplana." A: *Revista de Girona*, núm. 152. Pàg. 85-88.

RÉMY, Isabelle i CATAFAU, Aymat, 2021. "Maisons urbaines à Perpignan dans les lotissements du XIIIe siècle." A: *Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology*, núm. 3. Pàg. 57-84.

RIBA GABARRÓ, JOSEP, 1972. *La Pobla de Claramunt. Evolució econòmico-social d'un municipi de la comarca d'Igualada.* Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

RIBAS CALAF, Benet, 1990. *Història de Montserrat: 888-1258*. Barcelona: Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

RIPOLL LÓPEZ, Gisela; TUSET BERTRAN, Francesc; BENSENY GEA, Josep I MESAS TORRONTERAS, Imma, 2019. " Sidillà, de vil·la romana a aglomeració medieval." A: *Revista de Girona*, núm. 312. Pàg. 46-49.

RIU RIU, Manuel i Segret Riu, Manuel, 1986. "Les "torres" o masies fortificades de la Vall del Lord." A: *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia. Annexos d'Arqueologia Medieval. Fortaleses, torres, guaites i castells de la Catalunya Medieval*. Annex 3, pàg. 201-215.

RIU RIU, Manuel, 1972. "El manso de "La Creu de Pedra", en Castelltort, municipio de Guixers (provincia de Lérida)." A: *Noticiario Arqueológico Hispánico. Arqueología*, núm. 1. Pàg. 183-196.

RIU RIU, Manuel, 1975a. *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers.* Madrid: Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia.

RIU RIU, Manuel, 1975b. "Estaciones medievales en el término municipal de Saldes (Barcelona)." A: *Noticiario Arqueológico Hispánico*, núm. 3. Pàg. 269-285.

RIU RIU, Manuel, 1978. "Hàbitat, tècniques i economia rural." A: Salvat, Joan (ed.). *Història de Catalunya.* Barcelona: Salvat Ediciones. Vol. 2, pàg. 158-166.

RIU RIU, Manuel, 1989. *L'arqueologia medieval a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès, Barcelona: Els llibres de la frontera.

RIU RIU, Manuel, 2001. "Aspectes històrics i arqueològics del mas." A: Ferrer Mallol, Maria Teresa; Riu i Riu, Manuel i Mutgé i Vives, Josefina (coord.), *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII): Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del Col·loqui celebrat a Barcelona, del 3 al 5 de novembre de 1999.* Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals. Pàg. 19-48.

RIU-BARRERA, Eduard, 2003. "Tipus i evolució de les cases urbanes." A: Riu-Barrera, Eduard (coord). *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III. Dels palaus a les masies.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana. Pàg. 146-151.

RIUS SERRA, José (ed), 1945. *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Sección de Estudios Medievales de Barcelona.

RIUS SERRA, José (ed), 1946. *Rationes decimarum Hispaniae: 1279-80*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Sección de Estudios Medievales de Barcelona.

ROBERTS, Brian K. 1987. *The making of the English village*. Harlow: Longman.

ROCA I PASQUAL, Bernat, 2011. Els Tous: ascens i caiguda d'un llinatge nobiliari català (segles XIII, XIV i XV). A: *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 14. Pàg. 41-77.

RODRÍGUEZ BERNAL, Francesc, 2016. *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona* (965-1230). Barcelona. Fundació Noguera.

ROIG BUXÓ, Jordi, 2003. "Santa Creu de Llagunes (Soriguera, Pallars Sobirà): un vilatge ramader d'època medieval al Pirineu." A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès, del 18 al 21 d'abril de 2002*. Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 617-633.

ROIG BUXÓ, Jordi; MOLINA VALLMITJANA, Josep Antoni i COLL RIERA, Joan Manuel, 1992. "Unes olles alto-medievals reutilitzades com a reconditori (Can Marimon, Mediona, Alt Penedès)." A: *Olerdulae: Òrgan del Museu de Vilafranca*, núm. 17. Pàg. 113-128.

ROSSELLÓ VERGER, Vicenç Maria, 2017. *Viles planificades valencianes medievals i modernes*. València: Publicacions de la Universitat de València.

SABATÉ BALADA, Mireia i FOLCH IGLESIAS, Cristian, 2018. "El castell de Vilademàger (La Llacuna, l'Anoia): arqueologia d'una fortificació comtal (segles X-XV)." A: *Treballs d'Arqueologia*, núm. 22. Pàg. 135-154.

SABATÉ I CURULL, Flocel, 1992. "Estructura socio-econòmica de l'Anoia (segles X-XIII)." A: *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 13. Pàg. 175-238.

SABATÉ I CURULL, Flocel, 1995. "L'Anoia durant l'època romànica (segles X-XIII)." A: *Miscellanea Aqualatensia*, núm. 7. Pàg. 411-420.

SABATÉ I CURULL, Flocel, 1997. *El territori de la Catalunya Medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.

SABATÉ I CURULL, Flocel, 2001. "L'espai i el temps del feudalisme." A: Sabaté i Curull, Flocel i Farré, Joan (coord), *El temps i l'espai del feudalisme : Reunió científica, VI Curs d'Estiu Comtat d'Urgell (Balaguer, 11, 12 i 13 de juliol de 2001)*. Lleida: Pagès Editors. Pàg. 9-74.

SABATÉ I CURULL, Flocel, 2003. *Història de Vilanova del Camí.* Vilanova del Camí: Ajuntament de Vilanova del Camí.

SALRACH MARÉS, Josep Maria, 1988. *El procés de feudalització (segles III-XIII).* Col·lecció "Història de Catalunya", direcció: Pierre Vilar. Barcelona: Edicions 62.

SALRACH MARÉS, Josep Maria, 1997. "Mas prefeudal i mas feudal." A: Bolòs Masclans, Jordi i Busqueta i Riu, Joan Josep (ed.), *Territori i Societat a l'Edat Mitjana I.* Lleida: Universitat de Lleida. Pàg. 13-40.

SALRACH MARÉS, Josep Maria, 1998. "Tres mots polèmics: «villa», mas i alou en època carolíngia." A: To, Lluís; Moner, Jeroni i Noguer, Berta. *El mas medieval a Catalunya. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyes*, núm. 19. Pàg. 9-28.

SALVADÓ JAMBRINA, Iván, 2009. "La fortificació andorrana de la Margineda (segles XII-XIII). Antecedents, evolució i característiques constructives poliorcètiques." A: *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d'Arqueologia Medieval*, núm. 4/5. Pàg. 50-69.

SALVATORI, Enrica, 2007. "Poteri locali e popolamento in Lunigiana tra XII e XIII secolo." A: Manfredi, Antonio i Sverzellati, Paola, *Da Luni a Sarzana 1204-2004, Ottavo Centenario della Traslazione della Sede Vescovile*. Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostòlica Vaticana. Pàg. 255-272.

SALVATORI, Enrica; BALDASSARI, Monica i MOGOROVORICH, Paolo, 2012. "Web-gis storico-archeologico della Val di Vara." A: DD. AA. *Atti 16a Conferenza Nazionale ASITA - Fiera di Vicenza 6-9 novembre 2012 .* Milà: ASITA.

SÁNCHEZ CLIMENT, Xavier (ed.), 2006. *Capbreu de Montserrat 1496: veïns i masos de Collbató i el Bruc al segle XV*. Olesa de Montserrat: Associació Cultural del Montserrat.

SANCHO PARÍS, Daniel (ed), 2013. *La vida quotidiana al Penedès històric. Actes del IV seminari d'Història del Penedès.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

SANCHO PARÍS, Daniel (ed), 2014. *El món de la viticultura, els vins, caves i aiguardents al Penedès històrics i al Camp de Tarragona. Actes del V Seminari d'Història del Penedès.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs.

SANCHO PLANAS, Marta i SOLER SALA, Maria, 2018. "Balnearis, hospitals i santuaris al Pirineu català: identificació i definició de les àrees d'assistència a l'edat mitjana." A: Bolòs Masclans, Jordi (ed), *Tels caràcters del paisatge històric als països mediterranis. Territori i Societat: el paisatge històric VIII.* Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida i Pagès Editors. Pàg. 233-272.

SANCHO PLANAS, Marta, 2009. "Aldeas tardoantiguas y aldeas altomedievales en la sierra del Montsec (Prepirineo leridano): hábitat y territorio." A: Quirós Castillo, Juan Antonio (dir). *The archaeology of early medieval villages in Europe.* Bilbao: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio de Publicaciones. Pàg. 275-288.

SANTACANA MESTRE, Joan, 1986. *L'excavació i restauració del castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès)*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Servei de Cultura. Institut de Prehistòria i Arqueologia.

SANTACANA MESTRE, Joan; ALARI PONS, Fermí i POU VALLÈS, Josep, 2021. *Història de Calafell: l'Adn d'un poble penedesenc al llarg del temps.* Calafell: Amics del Patrimoni de Calafell.

SERRA CLOTA, Assumpta (ed), 2019. *Primer congrés Masia-Territori. Actes. Barcelona, 11, 12 i 13 de març 2015.* Barcelona: Institució Catalana d'Estudis Agraris, filial de l'Institut d'Estudis Catalans.

SERRA CLOTA, Assumpta, 2000. "Evolución de la construcción del hàbitat en el poblamiento rural agrupado en Cataluña del siglo XI al XIII (sagreres, centros fortificados, ...)." A: Graciani Garcia, Amparo (coord). *Actas del Tercer Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Sevilla, 26-28 octubre 2000*. Sevilla: Instituto Juan de Herera, CEHOPU, Universidad de Sevilla. Pàg. 1027-1036.

SERRA CLOTA, Assumpta, 2007. "Les novetats constructives als masos «horitzontals», entre els segles XIII-XIV, a la Catalunya central." A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a*

Catalunya. Sabadell, del 18 al 21 de maig de 2006. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell. Pàg. 496-505.

SERRA CLOTA, Assumpta, 2018. "Evolució de la construcció de la masia a Catalunya relacionada amb els moments històrics (segles XI-XX)." A: *Dossiers Agraris*, núm. 21. Pàg. 11-23.

SERRA RIAL, Ramon i VIRGILI COLET, Antoni, 2017. "Un nou document sobre la Quadra o Castell de Clarà (s. XI)." A: *Recull de treballs*, núm. 18. Pàg. 4-17.

SERRA RIAL, Ramon, 2017. *Quan la torre fou dita d'en Bares: conquesta i feudalització del Baix Gaià, segles XI-XIII*. Torredembarra: Ajuntament de Torredembarra. Regidoria de Cultura.

SOLANES POTRONY Eva, 1999. Memòria de l'excavació arqueològica al Castell de Castellet (Castellet i la Gornal, Alt Penedès) [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural.

SOLER BARCELÓ, Josep; ROSSELLÓ RAVENTÓS, Joan i MARSÉ FERRER, Pere, 2011. Catàleg de Béns a protegir. Pla d'Ordenació Urbanística Municipal de Santa Margarida i els Monjos. Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos.

SOLER SALA, Maria i MAURI MARTÍ, Alfred, 2005. "El molí del Foix: un exemple d'intervenció integral en el patrimoni històric edificat." A: *I Trobada d'Estudiosos del Foix : comunicacions presentades els dis 4 i 6 de novembre de 2004 a Castellet i la Gornal i Santa Margarida i els Monjos*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Pàg. 205-210.

SOLER SALA, Maria, 2002. "Feudalisme i nucleació poblacional. Processos de concentració de l'hàbitat al comtat de Barcelona entre els segles X i XIII." A: *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 23. Pàg. 69-101.

SOLER SALA, Maria, 2006. Els espais d'intercanvi: el mercat en el procés de gènesi i consolidació del feudalisme al comtat de Barcelona: segles IX-XIII [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: Antoni Riera Melis.

SOLER SALA, Maria, 2015. "Del «forum Granate» a la fira de Vilafranca. Origen, creació i articulació d'una xarxa de mercats al Penedès feudal (segles IX-XII)." A: *SVMMA*. *Revista de Cultures Medievals*, núm. 15. Pàg. 67-86.

SOLER SALA, Maria, 2016. "Fires i mercats a Vilafranca i al Penedès medieval." A: Arnabat Mata, Ramon (coord). *Fires i mercats a Vilafranca i al Penedès: Economia i sociabilitat.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs. Pàg. 11-34.

SUBIRANAS FÀBREGAS, Carme, 2005. Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment medieval de la Domus d'Olivet [memòria d'intervenció arqueològica]. Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cutlural.

TARRAGÓ CID, Salvador (dir), 1981. "La masia: historia y tipologia de la casa rural catalana." A: *2C: construcción de la Ciudad*, núm. 17-18.

TAYLOR, Christopher, 1974. *Fieldwork in medieval archaeology*. Londres: Batsford.

TO FIGUERAS, Lluís, 1995. "Le mas catalan du XIIe siècle: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservisment de la paysannerie." A: *Cahiers de Civlisation Médiévale*, any 36, núm. 2. Pàg. 151-177.

TO FIGUERAS, Lluís; MONER CODINA, Jeroni i NOGUER, Berta, 1998. *El mas medieval a Catalunya. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyes*, núm. 19.

TORRAS RIBÉ, Josep Maria, 1986. *Història de les comarques de Catalunya. L'Anoia.* Manresa: Parcir. 2 volums.

TORRENTS ROSÉS, Maria Àngels, 1993. Transformacions demogràfiques en un municipi industrial català, Sant Pere de Riudebitlles 1608-1935 [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Dirigida per: Jordi Nadal Oller.

TOUBERT, Pierre, 1973. *Les Structures du Latium médiéval*. Roma: École française de Rome.

TOUBERT, Pierre, 1990. *Castillos, señores y campesinos en la Italia medieval.* Madrid: Editorial Crítica.

TURON IZQUIERDO, Pau, 2013. "Sant Esteve de Caulès. Vida i mort d'un poblat medieval al massís de l'Ardenya-Cadiretes." A: *Quaderns de la Selva*, núm. 25. Pàg. 251-264.

UDINA MARTORELL, Federico, 1947. *El "Llibre Blanch" de Santas Creus: cartulario del siglo xii.* Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Escuela de Estudios Medievales .

URPÍ CASALS, , Rosa Maria i RESINA CASALS, Juan Antonio, 1991. *El Castell i el terme de Banyeres del Penedès: dels seus orígens al segle XIV.* Banyeres del Penedès: Ajuntament de Banyeres.

Varaz Ranz, Oscar, 2009. Memòria de la intervenció arqueològica: Cementiri Municipal de les Cabanyes. 2009 [memòria d'intervenció arqueològica]. Vilafranca del Penedès: Tríade Serveis Culturals.

VENDRELL VENDRELL, Remei 1993. *Sant Pere Molanta: Notes històriques*. Sant Pere Molanta: Akribos.

VERBRUGGHE, Gerben; DE CLERQ, Wim i VAN EETVELDE, Veerle, 2020. "Row settlements and landscape reclamations in the medieval County of Flanders." A: *Journal of Historical Geography*, núm. 70. Pàg. 47-64.

VERHAGEN, Philip i WHITLEY, Thomas G. 2020. "Predicitve spatial modelling." A: Gillings, Mark; Hacigüzeller, Piraye i Lock, Gary, 2020. *Archaeological spatial analysis: a methodological guide.* Londres: Routledge. Pàg. 232-246.

VIADIU GIL, Moisès, 2018. *Abans de Les Cabanyes: Memòries i records dels orígens*. Les Cabanyes: Moiesès Viadiu Gil amb el suport de la Diputació de Barcelona i l'Ajuntament de Les Cabanyes.

VILA CARABASSA, Josep Maria (coord), 2015. *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya : Barcelona, del 22 al 25 de maig de 2014*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval.

VILA MEDINYÀ, Josep, 2000. "Evolució arquitectònica d'una petita explotació pagesa medieval: El mas Vilar d'Olesa de Montserrat." A: *1r Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: 13, 14 i 15 de novembre de 1998*. Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval. Pàg. 308-319.

VILÀ VALENTÍ, Joan, 1984. "La formación del concepto de paisaje en la geografía contemporánea." A: *I Coloquio de Paisaje i Geosistema.* Barcelona: Universitat de Barcelona. Pàg. 21-42.

VIRGILI COLET, Antoni, 1985. "La infraestructura hidràulica a la Conca del Gaià Mitjà al segle XII, segons el «Llibre Blanch» de Santes Creus." A: *Universitats Tarraconensis. Revista de Geografia, Història i Filosofia*, núm. 8. Pàg. 215-226.

VIRGILI COLET, Antoni, 1991. *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (Segles XI i XII).* Tarragona: Centre d'Estudis d'Altafulla.

VIRGILI COLET, Antoni, 2004. *Salomó*. Valls: Cossetània.

VIRGILI COLET, Antoni, 2008. "El Penedès: un espai conquerit; plataforma de conqueridors (segles X-XII)." A: Benito Julià, Roger, *De la Marca Hispànica a les terres de marca: El Penedès*. Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs. Pàg. 9-24.

VIRGILI COLET, Antoni, 2016. "Virgili (La Riera de Gaià), vuit-cents anys enrere. Tibut a Bigas Luna (in memoriam)." A: *Estudis Altafullencs*, núm. 40. Pàg. 9-16.

VIRGILI COLET, Antoni, 2019. "Els orígens medievals de Montferri i Puigtinyós. En els extrems de Castellvell de la Marca (segles XI-XIII)." A: *La Resclosa*, núm. 23. Pàg. 5-28.

VIVES TORT, Miquel, 2007. Evolució històrica de la xarxa viària entre el Llobregat i el Foix [tesi doctoral no publicada]. Universitat de Barcelona. Direcció: Rosario Navarro Sáez i Joan Vilà Valentí.

WATTEAUX, Magali, 2009. "Settlement and landscape in English historical studies: a French view." A: *Medieval Settlement Research*, núm. 24. Pàg. 1-15.

YUBERO GÓMEZ, Maria i RUBIO CAMPILLO, Xavier, 2010. *Models geogràfics, GIS i arqueologia: el cas d'estudi del poblament prehistòric a la conca del riu Ripoll (Vallès, 5500-550 ane)*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia.

ZADORA-RIO, Elisabeth, 1987. "Archéologie du peuplement: La genèse d'un terroir communal." A: *Archéologie Médiévale,* núm. 18.

ZARAGOZA CATALÁN, Arturo, 2008. "Jaime I (1208-2008) arquitectura año cero." A: Zaragoza Catalán, Arturo (coord), *Jaime I (1208-2008). Arquitectura año cero*. València: Generalitat Valenciana. Pàg. 1-71.

ANNEXOS

ANNEX 1: JACIMENTS D'HÀBITAT A CATALUNYA

Olèrdola

Municipi	Olèrdola
Cronologia	X-XI

Situació

El jaciment de Sant Miquel d'Olèrdola se situa sobre una plataforma de 358 metres d'altitud, envoltada de cingles i inclinada, de manera que només és accessible pel costat sud. L'espai ofereix un control visual sobre la plana del Penedès, però també sobre part de la serralada Litoral i el mar Mediterrània. Als peus de l'espadat, s'hi situen diverses valls, totes elles habitades en època medieval.

Notícies històriques

Les primeres evidències d'ocupació daten dels inicis de l'edat del ferro (segle VIII-VI aC). Posteriorment va erigir-se un *oppidum* ibèric i al segle I aC va instal·lar-s'hi un campament militar romà. Fou en aquest moment quan es va construir la muralla, la cisterna i la torre. A principis del segle I dC l'espai fou abandonat (Molist 2009).

L'existència d'una necròpolis, datada per radiocarboni, durant el segle VIII és el primer indici de la reocupació d'Olèrdola durant època medieval (Molist i Bosch 2012, p. 474). És a partir del segle X, però, quan el jaciment viu una etapa de creixement i monumentalització lligada a l'expansió del casal comtal de Barcelona envers el sud del Llobregat. L'arribada de nous pobladors, obligà a la creació de noves barriades a l'exterior, com la de Santa Maria del Pla dels Albats o l'hàbitat troglodític de la Vall (Molist et al. 2018, p. 161). Durant aquest període, les referències escrites al jaciment són abundants, en alguns casos referint-s'hi com a "civitate," i mostren una urbanització intensa, al descriure cases que limiten amb altres habitatges o carrers (Rius 1945, doc. 130, 258, 259).

La revolta feudal de Mir Geribert a mitjans del segle XI va suposar l'inici del declivi d'Olèrdola com a nucli habitat (Lluch 2018). L'atac almoràvit del 1108 va accelerar el procés i la a majoria dels seus habitants van traslladar-se a la plana, on s'estaven desenvolupant les viles-mercat de la Granada i Vilafranca del Penedès. Tot i així, l'església va seguir desenvolupant funcions de parròquia fins al segle XIX (Bosch et al. 2004; Masachs 2008, p. 94).

Durant la primera meitat del segle XX van dur-se a terme les primeres excavacions arqueològiques al jaciment, que tot i alguns períodes d'interrupció, han continuat fins a l'actualitat.

Descripció de l'hàbitat

La configuració del jaciment d'Olèrdola s'adapta a l'orografia del terreny i s'organitza mitjançant terrasses. Al sud del jaciment, en el punt més alt, s'hi situen les restes del castell, pendents encara d'excavar. En una terrassa inferior s'hi aixeca l'església de Sant Miquel d'Olèrdola, construïda al segle X i parcialment sobreposada a una necròpolis originària del segle VIII, que va seguir activa entorn al temple fins al segle XIX (Molist i Bosch 2012). La muralla romana, que tanca la plataforma de l'esperó pel costat nord, presenta una ampliació del segle X per tal de tancar tot el recinte.

En les terrasses situades compreses entre l'església de Sant Miquel i la muralla s'han localitzat estructures d'hàbitat i de producció. Un carrer principal, possiblement d'origen ibèric, estructurava l'espai i enllaçava directament el portal de la muralla amb el punt més alt del recinte, on hi havia el castell.

La majoria d'unitats domèstiques documentades al jaciment presenten planta ortogonal i estan parcialment tallades a la roca per tres dels quatre costats (fins a 200 centímetres). Les parets s'alçaven amb la pedra en sec, extreta del mateix lloc, o amb estructures fetes amb pals de fusta entrellaçats amb elements vegetals i fang. La mateixa roca feia de paviment. Les cobertes eren fetes de materials peribles.

Just a tocar de la muralla s'hi situa el sector 01, on els espais d'hàbitat han estat més ben estudiats. Envers el segle IX es documenten diversos fogars sense estructures associades, que van ser substituïts posteriorment per un conjunt de sitges. Entre els segles X i XII es detecten diverses estructures d'hàbitat. En un primer moment, s'observa l'obertura d'un carrer transversal a la muralla i paral·lel al vial principal. A la seva vora s'hi localitza una unitat domèstica envoltada de pilastres aixecades amb

morter de calç, així com una casa de planta rectangular, dividida en dos ambients i amb diferents llars arrenglerades als murs. Finalment, adossada a la muralla, s'identificà un tercer habitatge unicel·lular amb una llar central. En un segon moment, va produir-se una reestructuració global de l'espai amb l'obertura d'un nou carrer, paral·lel a la muralla, que comunicava el camí principal amb el carrer identificat en la fase anterior. Les unitats domèstiques detectades per aquesta fase corresponen a un gran edifici en forma de L i amb una àmplia entrada al carrer principal. Al seu interior, s'hi detecten dues llars de foc adossades als murs. Aquest mateix edifici fou dividit en tres petits àmbits a posteriori, segurament per acollir tallers artesans.

Al sector 02, proper a l'anterior, s'ha documentat l'única casa de dos pisos. Al costat d'aquest habitable, continu a ell, va identificar-se una unitat domèstica de planta rectangular d'uns 35 m^2 amb encaixos per pals de fusta.

En el sector 03, situat en una terrassa més elevada, s'observen espais domèstics d'un o dos àmbits de planta ortogonal, retallats a la roca, que van ser aixecats amb una superestructura de pals de fusta i fang. A l'interior tots ells disposen d'una sitja i una llar. La seva cronologia, però, és incerta.

Fora murs també es detecten diverses unitats domèstiques, generalment de planta rectangular, amb una amplada de 4 i 7 metres i sòcol de roca, remuntada en pedra seca. Tots ells es troben pendents d'excavar. Destaquen dos grups d'habitatges alineats, disposats seguint les corbes de nivell. Un d'ells es va localitzar el 1971 quan s'obrí la carretera d'accés al jaciment, i l'altre a tocar de Santa Maria del Pla dels Albats (Molist et al. 2018, p. 165-169). Finalment, a la Vall i a les cingleres entorn del jaciment s'han documentat 850 metres lineals de restes tallades a la roca i nombroses indicis d'hàbitat troglodític, que van estar en ús fins els segles XIV-XV (Farré i Molist 2016).

Interpretació de l'hàbitat

Tot i tractar-se d'informacions encara parcials, Olèrdola mostra pels segles X i XI la convivència d'unitats domèstiques unicel·lulars i de mòduls agregats, en alguns casos, amb un pis superior. Independentment de la tècnica constructiva, les plantes rectangulars o de tendència ortogonal resulten preeminents. La majoria d'elles es disposen de forma contínua, possiblement degut a una intensa ocupació de l'espai, i en ocasions formant una alineació. La morfologia del nucli és heteromòrfica, al combinar plans alineats i agrupacions a l'entorn de l'eix viari principal.

	Morfologia U. D.		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma mòduls**	**Tipologia U. D.**	**Disposició U. D.**	**Organització**
XI-XII	Rectangular	Unicel·lular / Mòduls agregats	Contínua	Heteromòrfica

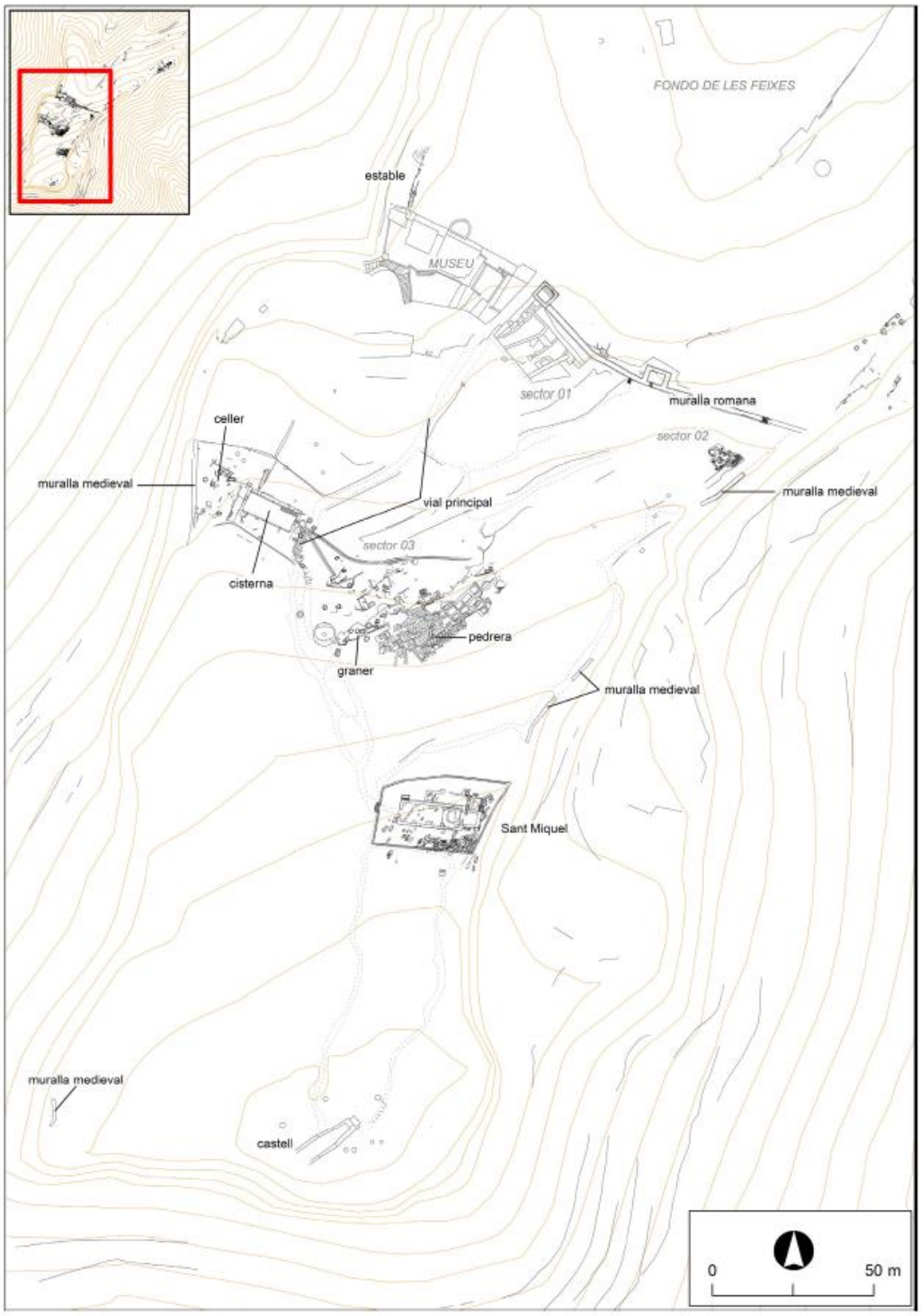

Figura 202. Planimetria del jaciment d'Olèrdola (Molist et al. 2018, p. 164).

Sidillà

Municipi	Foixà
Cronologia	X-XI

Situació

Jaciment situat al capdamunt del puig Margonell, a 36 metres d'altitud, i a l'est del riu Ter. Es troba parcialment cobert per una duna formada per la sedimentació, damunt de la qual van plantar-s'hi a finals del segle XIX pins, roures, romegueres i alzines.

Notícies històriques

Entre els segles II i III dC l'espai fou ocupat per una vil·la romana que ocuparia tot el turó. De fet, el propi nom de Sidillà sembla derivar d'un antropònim, que podria correspondre a l'antic propietari de l'explotació. També va erigir-s'hi un mausoleu funerari (segles IV-V).

Durant l'Antiguitat Tardana l'espai va ser ocupat per una necròpolis, que al segle X fou parcialment destruïda al construir-s'hi l'església de Sant Romà al damunt. Aquest temple apareix citat per primera vegada el 1065, quan el clergue Bernat Belel va donar les seves propietats a la seu episcopal de Girona (Ripoll et al. 2019, p. 47). Al seu entorn van construir-s'hi diferents estructures, que han estat identificades com un poblat.

A finals del segle XI, els canvis de meandrificació del riu Ter van provocar la formació de sediments sorrencs que van cobrir progressivament el nucli i van obligar els seus habitants a traslladar-se a Sant Llorenç de les Arenes (Ripoll et al. 2019).

El 1983 va desenterrar-se l'església, sense metodologia arqueològica, i la Diputació de Girona hi construí una coberta (Catalunya Romànica 1989-1990, p. 209). El 2014 s'iniciaren els últims treballs arqueològics i de restauració del lloc.

Descripció de l'hàbitat

L'església de Sant Romà se situa a l'extrem sud del jaciment. La superfície restant (612 m^2) està ocupada per un conjunt de setze mòduls, continus entre ells, que han estat identificada com un poblat o zona d'hàbitat. No es coneix l'extensió total del nucli, si bé les prospeccions geofísiques mostren que no deu ser massa superior.

Tots els mòduls són de planta poligonal, amb els angles arrodonits i de mides diverses, entre els 10 i els 20 m^2. Estan disposats de forma contínua entre ells i, en alguns casos, semblen comunicar-se mitjançant corriols. Es basteixen directament sobre la roca natural i els murs estan fets amb pedres lligades amb terra, amb grans blocs a les bases. Les cobertes es considera que deurien ser vegetals, ja que no s'han conservat elements associats. La funcionalitat de cada un d'ells encara està en estudi, tot i que s'hi detecten possibles habitatges, galliners, corrals i graners. La seva ocupació ha estat fixada entre els segles X i XI (Ripoll et al. 2019).

Interpretació de l'hàbitat

Les informacions actuals fan difícil identificar les diferents unitats domèstiques que conformaven el jaciment. Sí que pot observar-se que els mòduls que les conformaven eren de planta poligonal i continus entre ells, per bé que es fa difícil determinar si eren unitats de naturalesa unicel·lular o de mòduls agregats. La morfologia resultant mostra un nucli agrupat, sense que es detecti una organització espacial seguint un esquema predeterminat.

	Morfologia U. D.		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma mòduls**	**Tipologia U. D.**	**Disposició U. D.**	**Organització**
X-XI	Rectangular	-	Contínua	Agrupació

Figura 203. Ortofotografia de Sidillà (Ripoll et al. 2019).

Pla de l'Almatà

Municipi	Balaguer
Cronologia	VIII-XI

Situació

El Pla de l'Almatà se situa al nord de Balaguer, en un altiplà al damunt de la ciutat que es veu franquejat pels penya-segats del riu Segre a l'est i el barranc dels Rucs al sud.

Notícies històriques

La primera ocupació de l'espai correspondria a la fundació d'un campament militar durant la conquesta musulmana, al segle VIII. Posteriorment, aquest campament seria transformat en una ciutat, madîna Balagî, que constaria de mesquita, aljama, forns, cementiris i zones residencials. L'àrea del Pla de l'Almatà viuria el seu apogeu durant el segle XI, quan es trobava plenament urbanitzada.
Després de la conquesta cristiana de l'any 1105 per part del comte d'Urgell Ermengol VI va expulsar-se la població musulmana de la ciutat i va abandonar-se la zona del Pla de l'Almatà.
Entre el 1982 i el 1993 es va iniciar la recerca arqueològica a l'indret i entre el 2004 i el 2006 va dur-s'hi a terme una nova fase d'excavacions (Alòs et al. 2007).

Descripció de l'hàbitat

Les unitats domèstiques excavades fins al moment estan aixecades a partir d'un sòcol fet a base de còdols de riu i d'un mur de tàpia que, en ocasions, es revesteix de morter de calç. La coberta, possiblement d'una sola vessant, era feta amb teula àrab i, potser, també amb material vegetal.
Els habitatges conformen una unitat modular a l'entorn d'un pati i mostren una planta rectangular d'aproximadament 12 metres d'amplada i 15 de llargada. Val a dir, però, que els mòduls no solen envoltar el pati central per tots els costats, si no que només ho fan per dos d'ells.
Aquestes unitats domèstiques se situen contigües entre elles i conformen una trama urbana ortogonal, segons els sondejos practicats fins al moment (Giralt et al. 1995; Alòs et al. 2007).

Interpretació de l'hàbitat

Les restes localitzades al Pla de l'Almatà apunten cap a un urbanisme planificat seguint una trama ortogonal i on els habitatges corresponen a un tipus arquitectònic plenament consolidat en la societat andalusina (Alòs et al. 2007, p. 277). En aquest sentit, doncs, a la Catalunya del segle XI es constata l'existència d'operacions d'urbanització planejades i d'una certa envergadura en el sí de la cultura islàmica, però que probablement també eren conegudes en els dominis cristians.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	Forma	Disposició	Disposició	Forma
XI	Rectangular	Unitat modular entorn un pati	Contigua	Ortogonal

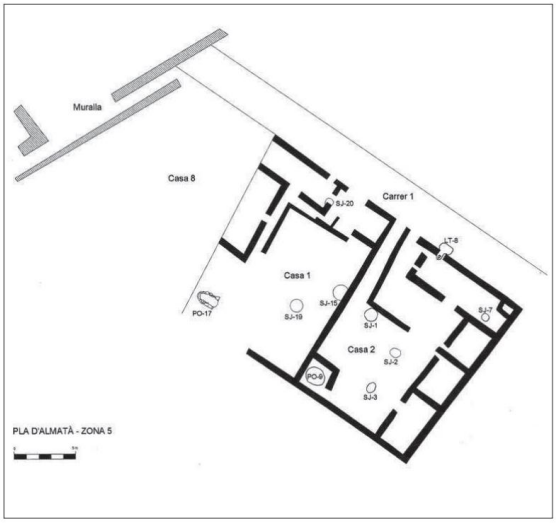

Figura 204. Planimetria dels habitatges localitzats al Pla de l'Almatà (Alòs 2007, p. 277).

La Magdalena de Lleida

Municipi	Lleida
Cronologia	XII-XV

Situació

L'àrea de l'antic Portal de la Magdalena es troba al nord-est del nucli antic de Lleida, en una zona de contacte amb els eixamples de la ciutat. Es tracta d'un espai pla, d'uns 4.000 m^2 i als peus del turó de la Seu.

Notícies històriques

Les primeres evidències d'ocupació daten dels segles II i I aC, quan es localitzen diversos materials sense estructures relacionades. Al segle I dC es detecta l'existència d'un edifici entorn d'un pati, que va ser abandonat durant aquest mateix període (Puig i Lázaro 1986, p. 85).

Entre el 713 i el 714 la ciutat va passar a estar sota domini àrab. Els primers testimonis d'aquesta primera etapa, però, són un seguit de sitges del segle X, sense estructures d'hàbitat relacionades. Al segle XI es consolida urbanísticament tota la zona i es construeix una complexa xarxa de clavegueres.

A finals del segle XI i principis del segle XII es produeix un abandonament progressiu de l'àrea, coincidint amb el període almoràvit i amb l'increment de les pressions cristianes. El 1149, amb la conquesta de la ciutat, l'espai és re-urbanitzat: tot i que es manté el traçat d'alguns carrers, d'altres són completament transformats (Loriente 2003). Entre els segles XIII i XV es construeixen habitatges de notables dimensions que mostren una complexa estructura arquitectònica. Al segle XVI es detecta una nova fase remodelació dels espais. L'àrea es va veure greument afectada durant les guerres del Segadors i de Successió i, després d'aquest últim conflicte, el barri va quedar fora del nou traçat de les muralles i va ser completament abandonat (Puig i Lázaro 1986, p. 87).

Finalment, el 1983, a causa de la construcció de l'auditori-conservatori municipal van iniciar-se les excavacions a l'indret.

Descripció de l'hàbitat

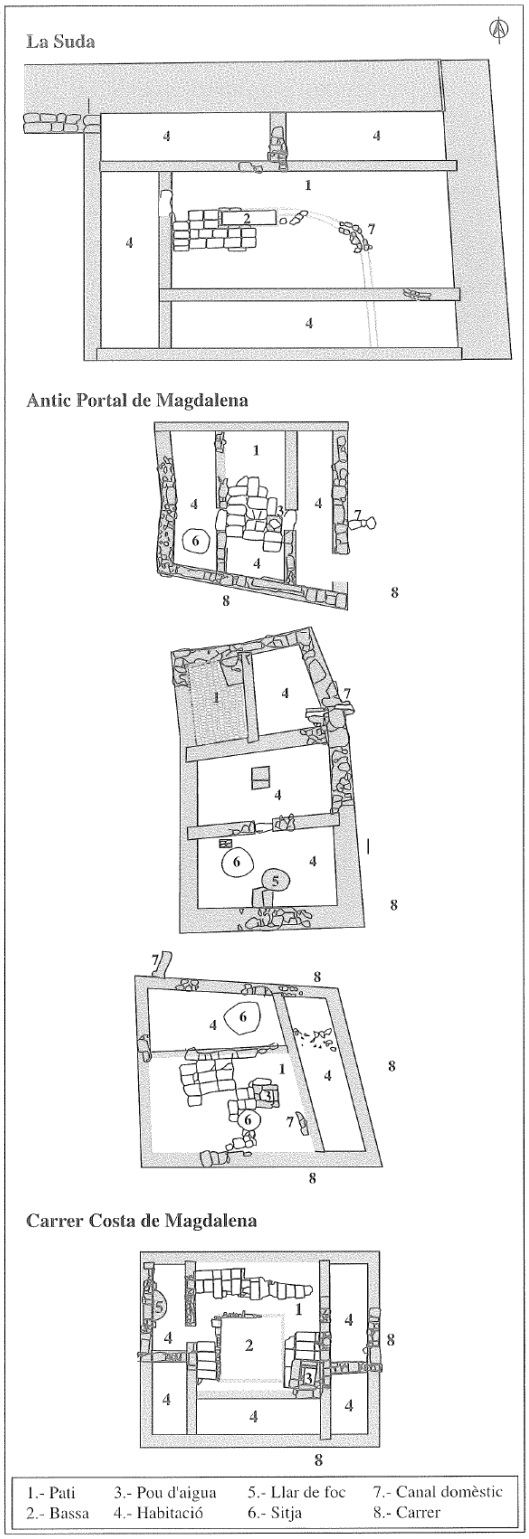
Les intervencions han documentat 9 carrers a partir de l'existència de clavegueres i pous morts, encara que Ana Loriente en planteja l'existència de tres més (Loriente 2003, p. 1706). Aquests s'adaptaven a la topografia del terreny i resseguien les corbes de nivell. Es tractava de carrers estrets amb un traçat "prou regular" (Puig i Lázaro 1986, p. 87).

Així mateix, van detectar-se fins a disset illes de cases de dimensions i formes variables. Les unitats domèstiques localitzades també adaptaven la seva forma a la topografia del terreny. Majoritàriament presentaven una planta rectangular i trapezoidal, unes mides d'entre els 50 i els 90 m^2 i una distribució tripartida: habitació d'entrada, habitació lateral i pati. Malauradament, no va poder-se determinar la funcionalitat de les diferents cambres, per bé que al pati si solien localitzarun pou, basses o parterres Les seves parets eren fetes amb un sòcol de pedra, mentre que la resta del mur s'aixecava amb tovots o tàpia que posteriorment deuria emblanquinar-se. El paviment podia ser fet de terra batuda o de lloses, especialment als patis (Loriente et al. 1997, p. 85, 100).

Interpretació de l'hàbitat

Els habitatges localitzats corresponen al tipus arquitectònic de la unitat modular a l'entorn d'un pati. Els mòduls que els conformen mostren una planta de tendència rectangular, per bé que en alguns casos poden presentar formes més irregulars per adaptar-se a la morfologia del terreny. De la mateixa manera, en certs punts del barri de la Magdalena sembla que podria haver existís una trama viària ortogonal, però caldrien més evidències per confirmar-ho.

	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XI	Rectangular	Modular entorn un pati	Contigua	Agrupació

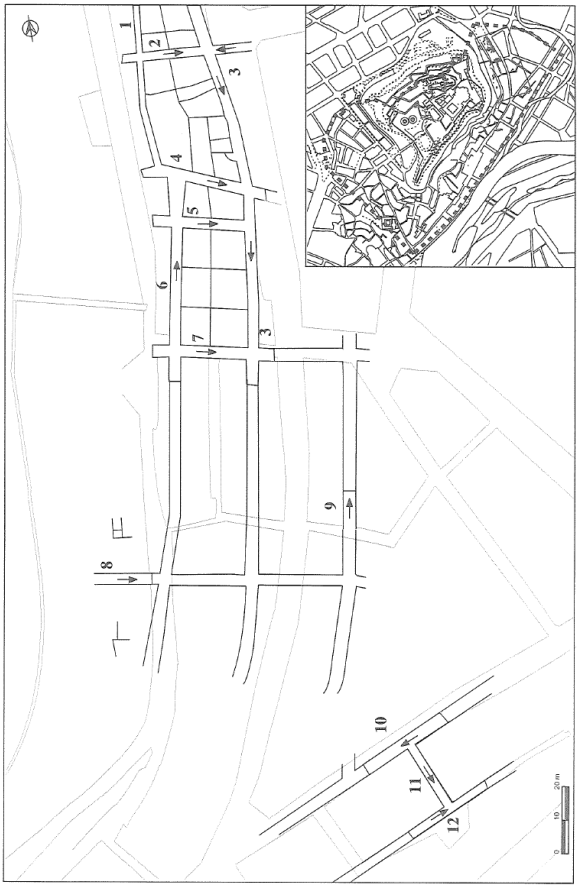

Figura 205. A l'esquerra, cases d'època andalusina localitzades en diversos punts de la ciutat de Lleida (Loriente 1997, p. 99). A la dreta, restitució del traçat urbà de la ciutat (Loriente 1997, p. 104).

El centre històric de Tortosa

Municipi	Tortosa
Cronologia	X-XIII

Situació

S'han estudiat diversos jaciments al centre urbà de la ciutat que permeten restituir la seva estructura urbana en època andalusí. Un d'ells se situa al carrer Montcada, on actualment s'aixeca la delegació del govern de la Generalitat de Catalunya, mentre que els altres dos van localitzar-se al carrer de la Mercè, on avui hi ha la delegació del Departament de Justícia i la biblioteca Marcel·lí Domingo.

Notícies històriques

Els jaciments presenten evidències d'ocupació romana. Al carrer de la Mercè van identificar-se materials dispersos i algunes estructures (Montañés i Ramos 2016, p. 37; Ferré i Navarro 2016, p. 44), mentre que al carrer Montcada sembla que s'hi hauria aixecat un edifici porticat vinculat al port fluvial (Diloli et al. 2010, p. 67; Ferré i Navarro 2016, p. 45). Ara bé, és en època andalusí quan s'ha documentat de forma més acurada l'ocupació del centre de la ciutat. Després de la conquesta cristiana del 1148, l'àrea de la Mercè va ser abandonada (Montañés i Ramos 2016, p. 35), mentre que el carrer Montcada va mantenir la seva estructura urbana. En aquest carrer, en època baix-medieval es detecta la presència de grans palaus nobles, fins que al segle XVIII va construir-s'hi un convent jesuïta (Diloli et al. 2010, p. 61). Per la seva banda, al carrer de la Mercè al segle XV s'hi va aixecar el convent Mercedari (Montañés i Ramos 2016, p. 35). Totes dues àrees, però, a principis del segle XXI van ser objecte d'estudi arqueològic a causa de la construcció de nous equipaments.

Descripció de l'hàbitat

Al carrer Montcada, en època andalusina, es detecta una "organització urbana que respon a una planificació prèvia de l'espai, amb un sistema ortogonal de carrers clarament marcats" que delimiten habitatges i tallers artesans i que disposen d'una xarxa de clavegueram (Bea et al. 2011, p. 500). S'han detectat dos carrers (C1 i C2) perpendiculars entre sí i amb una amplada de gairebé 2 metres. Els habitatges localitzats estan fets de pedra barrejada amb morter de calç o fang, mentre que les parts superiors deurien aixecar-se amb tàpia o tovots. Els paviments són de terra batuda, calç o amb signes d'haver estat enrajolats. Tot i que s'han detectat alguns espais que haurien pogut funcionar com a patis, no s'ha pogut esclarir la urbanització interna d'aquests habitatges (Bea et al. 2011, p. 500).

Al carrer de la Mercè, al solar de la biblioteca Marcel·lí Domingo, va identificar-se un carrer amb habitatges a banda i banda, dels quals el número 1 va poder ser estudiat amb més detall. Es tractava d'un edifici fet de pedra i morter de calç que constava d'un gran pati central al voltant del qual s'estructuraven la resta d'estances. La seva construcció va datar-se al voltant del segle XI, encara que al segle XII va viure un seguit de reformes puntuals, la més important de les quals fou la reducció de la superfície del pati per a construir un altre estança, aquest cop amb parets de tàpia. També es va localitzar una latrina que connectava amb la claveguera del carrer (Montañés i Ramos 2016, p. 31).

També al carrer de la Mercè, per unes cronologies similars, van localitzar-se dos habitatges més, batejats com l'edifici A i l'edifici B. Aquesta últim era de planta rectangular, s'estructurava a l'entorn d'un pati i presentava parets de tàpia amb un sòcol de pedra (Ferré i Navarro 2016, p. 46). L'edifici A presentava una estructura similar i hauria pogut arribar a tenir més de 180 m^2. Van localitzar-s'hi restes de paviments fets amb rajoles o lloses, així com l'existència d'una latrina i d'un possible aljub (Ferré i Navarro 2016, p. 47).

Interpretació de l'hàbitat

El jaciment del carrer Montcada evidencia l'existència d'una trama ortogonal a la Tortosa andalusina, que es pot suposar que havia estat prèviament planificada per algun agent de poder, el qual també fou capaç de dotar els carrers d'un sistema de clavegueram. Aquest sistema de clavegueram també s'ha localitzat als jaciments del carrer de la Mercè, on va poder-se observar com els habitatges identificats corresponien a unitats modulars entorn a patis i continus entre ells.

	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
X-XI	Rectangular	Unitat modular entorn un pati	Contigua	Ortogonal

Figura 206. A dalt, planta de les estructures d'època andalusina al carrer Montcada (Bea et al. 2010, p. 499). Al centre, restes dels espais habitables localitzats al solar de la biblioteca Marcel·lí Domingo (Montañés i Ramos 2016, p. 31) i, sota seu, edificacions andalusines localitzades a l'actual delegació del Departament de Justícia (Ferré i Navarro 2016, p. 49).

Duesaigües o Vila-salva

Municipi	Montblanc
Cronologia	XI-XIV

Situació

El jaciment, també conegut com els Molins de la Vila, se situava a l'est de la població de Montblanc, en una àrea plana entre els rius Francolí i Anguera.

Notícies històriques

L'any 1155 el comte Ramon Berenguer va atorgar carta de població al nucli de Duesaigües o Vila-salva. Vuit anys més tard, però, el 1163, el rei Alfons va manar el trasllat de la població al tossal de Santa Bàrbara, on actualment s'aixeca la vila de Montblanc. Les excavacions arqueològiques han fixat una primera etapa d'ocupació pel segle XII i una segona pel segle XIII, període en què el nucli va ser abandonant paulatinament. Al segle XIV només s'ha detectat una ocupació residual d'algunes unitats domèstiques (Adserias i Teixell 2003).

Descripció de l'hàbitat

Al jaciment de Duesaigües, van documentar-se fins a 52 habitatges distribuïts a banda i banda d'un vial d'uns 350 metres de longitud. Per a la primera fase d'ocupació del jaciment, corresponent al segle XII, les unitats domèstiques excavades estan conformades per un sol àmbit de tendència rectangular, retallats a la roca i amb una superfície d'entre 15 i 20 m^2. Al seu interior s'hi ha localitzat restes de llars i sitges. N'és una mostra l'anomenada cabana 1, un espai rectangular retallat al subsol de 4,1 metres d'ample i 6 de llarg.

En la segona fase d'ús, pertanyent al segle XIII, es documenta la divisió d'alguns dels habitatges que continuen en ús, així com l'existència de llars més complexes, de forma quadrada o rectangular i definides per lloses de pedra encastades. Per aquesta fase també van identificar-se alguns murs de pedra. A l'anomenada cabana 26 també va localitzar-se a un paviment de calç, així com estructures exteriors relacionades (Adserias i Teixell 2003).

Interpretació de l'hàbitat

El nucli de Duesaigües o Vila-salva mostra l'existència d'unitats domèstiques unicel·lulars de tendència rectangular per a les primeres fases fundacionals d'un nucli del segle XII. Donat que les evidències són parcials, és difícil determinar l'organització interna de l'assentament, per bé que sembla evident una disposició alveolar, amb alguns habitatges contigus entre ells, i amb una distribució a l'entorn d'un vial.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XII	Rectangular	Unicel·lular	Alveolar / contínua	Lineal

Figura 207. Planta general del jaciment de Duesaigües (Adseries i Teixell 2003, p. 531).

Sant Esteve de Caulès

Municipi	Caldes de Malavella
Cronologia	XII-XIV

Situació

Jaciment situat a la serra de l'Ardenya-Cadiretes, en els seus primers contraforts, i a 247 metres d'altitud. La seva situació permet controlar la vall de Can Riera i els accessos cap a Caldes de Malavella i Tossa de Mar, al pla de la Selva.

Notícies històriques

L'existència d'un mur de cronologia tardo-antiga obre la porta a possibles precedents poblacionals, mai investigats. La primera notícia documental sobre Caulès data del 919, moment en què probablement ja existia una església al lloc, les restes de la qual encara són visibles. Segons Pau Turon, atenent al reaprofitament de restes d'època romana, es pot proposar una cronologia per la seva construcció entre els segles VIII i IX (Turon 2013, p. 257). El 1032 el lloc torna a aparèixer esmentat com a *vico* i el 1079 es descriuen els límits de la seva parròquia.

A l'entorn d'aquest temple es produí la construcció d'almenys quatre habitatges entre els segles XII i XIII i es creà un cementiri, que estigué en actiu fins almenys el segle XII (Riu 1975a, p. 13).

El buidatge documental realitzat per Pau Turon Izquierdo (2013) mostrà el procés d'abandonament del lloc a finals del segle XIV. El 1377 Ramon Peisoler, rector de Sant Esteve, fou autoritzat a traslladar-se a Lloret de Mar després de valorar les rendes que obtenia i la seva situació de pobresa. Contemporàniament, Simó de Cabanyes, feligrès del lloc exposà que era l'únic parroquià que quedava a Sant Esteve, on anteriorment existien vint-i-dos focs. Finalment, el 1448 el bisbe de Girona uní la parròquia de Sant Esteve de Caulès amb la de Vidreres (Turon 2013, p. 260).

El nucli restà abandonat, tot i algunes possibles reocupacions puntuals. Durant la dècada de 1970 fou excavat per Manuel Riu i el seu equip, en una campanya pionera en jaciments d'hàbitat d'aquestes característiques (Riu 1975a, 1989).

Descripció de l'hàbitat

Les restes de l'església de Sant Esteve i el cementiri se situen a l'extrem nord del poblat, mentre que l'hàbitat principal ocupa l'àrea meridional de jaciment. En aquest sector també s'hi va localitzar dues torres i les restes d'un portal d'accés a la població. Separant la zona d'hàbitat i l'església s'hi troba l'anomenat sector 9, una zona sense excavar, on no s'observen estructures i que podria haver estat ocupat per una plaça.

El sector 7 del jaciment correspon a les dues habitacions de planta rectangular (A i B) que van aixecar-se contínues al mur meridional de l'església. Els murs són fets amb pedres lligades amb fang, excepte el mur adossat al temple, on va detectar-se l'ús de morter. Fou identificada com un habitatge d'un 24 m^2 que en la seva fase final es trobava cobert amb teules. Les abundants ceràmiques localitzades durant la seva excavació van ser datades amb una cronologia d'entre els segles XII i XIV, període en què l'espai estaria ocupat (Riu 1975a, p. 57-65).

La majoria d'estructures d'hàbitat detectades se situen a la part meridional del jaciment i corresponen als sectors 10, 11, 12 i 13. Tots ells són de planta ortogonal o trapezoidal i estan disposats de forma contínua. El sector 10 i la meitat del sector 11 van ser interpretats com una mateixa unitat domèstica formada per dos àmbits, ja que el mur que els dividia era compartit. En el sector 10 va localitzar-s'hi una llar, mentre que al sector 11 va identificar-se un forn, destinat probablement a la cocció de pa. A l'altre meitat d'aquest mateix sector, interpretada com una unitat domèstica independent, va localitzar-s'hi una altra llar.

Finalment, adossat al sector 10, va identificar-se el sector 12, de planta rectangular i on van detectar-se tres llars a tres angles de l'estança, actives durant períodes diferents. Des d'aquest espai podia accedir-se al sector 13, compost per tres estances més de forma trapezoidal, una de les quals comunicava amb una torre de planta rectangular de dimensions modestes (1,20x2 metres). Al seu torn, aquesta torre rectangular es trobava en connexió amb una altra torre quadrada, de majors dimensions (2x2 metres).

Interpretació de l'hàbitat

Les unitats domèstiques identificades per l'equip de Manuel Riu mostren 24, 26, 30 i 33 m^2 de superfície respectivament. Totes elles són de planta rectangular o trapezoidal i consten d'un o dos

àmbits, que correspondrien a la tipologia de mòduls agregats, que pervisqué fins a l'abandonament del nucli al segle XIV. Segons Manuel Riu és poc probable que tinguessin un segon pis, ja que les pedres pertanyents als enderrocs mostren que la seva altura no deuria ser superiors als 2 metres (Riu 1975a, p. 79).

Tot i que mancaria l'excavació d'altres àmbits del jaciment, les dues torres i el portal localitzat al seu costat fan pensar en l'existència d'un nucli clos, tancat en si mateix per les parets de posteriors de les cases. La disposició de les unitats domèstiques és contínua, compartint parets mitgeres, originant un traçat, avui encara conegut parcialment, que podria ser agrupat o formant una trama concèntrica entorn de la plaça.

	Morfologia U. D.		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma mòduls**	**Tipologia U. D.**	**Disposició U. D.**	**Organització**
XII-XIV	Ortogonal	Mòduls agregats	Contínua	Agregació

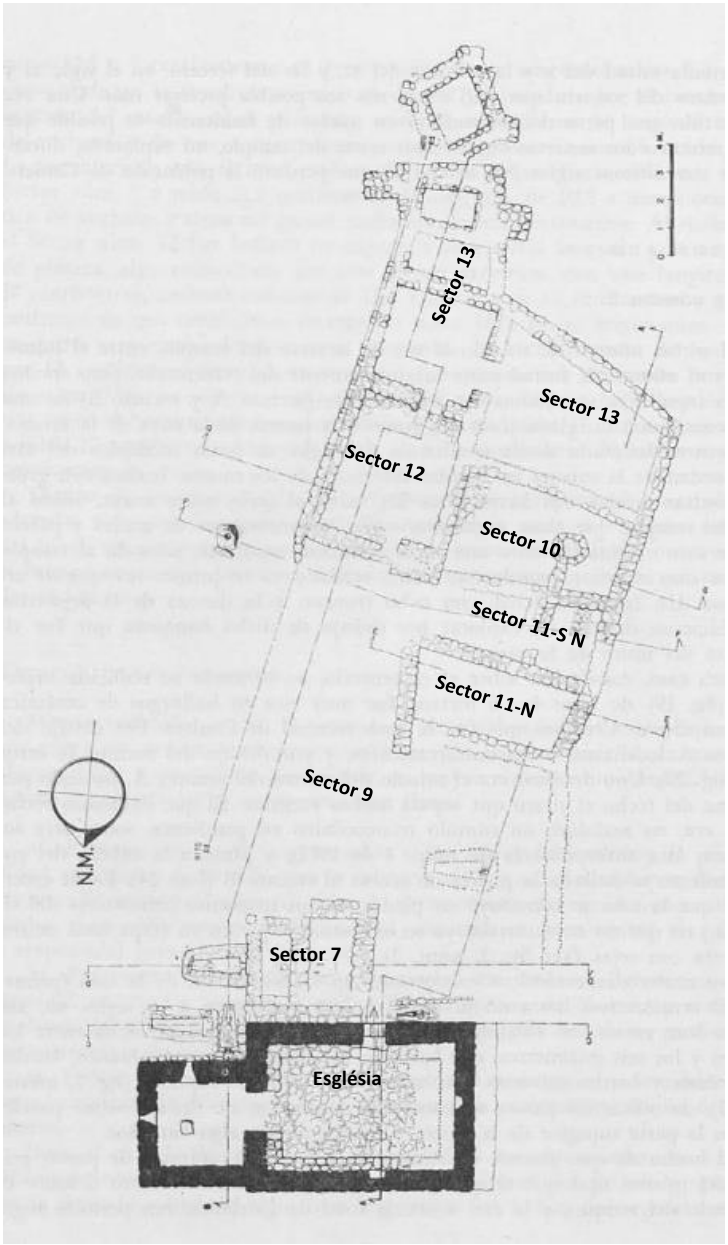

Figura 208. Planta del poblat de Sant Esteve de Caulers (Riu 1975a, p. 58).

Sant Marc d'Argençola

Municipi	Argençola
Cronologia	X-XI

Situació

Aquest jaciment actualment ha desaparegut i el seu espai és ocupat pel traçat de l'autovia A-2, a les proximitats del nucli de Porquerisses (Anoia). L'assentament ocupava el capdamunt del turó de Sant Marc i als seus vessants.

Notícies històriques

La documentació mostra que vers el 1041 la zona de Porquerisses ja es trobava habitada. Les primeres mostres d'ocupació del jaciment daten d'aquest mateix segle, quan es documenten les primeres sitges i forats per grans tenalles, així com algunes estructures arquitectòniques parcials. Als vessants del turó, entre els segles XI i XIII, van construir-se progressivament diferents unitats domèstiques i a les proximitats d'aquest nucli, on fins llavors hi havia hagut una necròpolis, va construir-se durant el segle XIII l'església romànica de Sant Marc.

Posteriorment, a finals del segle XIV, la zona d'hàbitat va viure una reforma general. Un segle més tard, però, les unitats domèstiques i d'emmagatzematge van començar a abandonar-se. La població es va establir a la plana i va fundar l'actual nucli de Porquerisses. L'església i el cementiri, però, van seguir actius fins a finals del segle XVII i principis del segle XVIII (Nadal i Pascual 2004).

L'any 2003, després de l'excavació arqueològica del jaciment, van traslladar-se les restes de l'església de Sant Marc en un nou emplaçament per evitar-ne la destrucció durant les obres d'ampliació de l'autovia A-2. No van tenir la mateixa sort la resta d'estructures (Cantos 2003).

Descripció de l'hàbitat

El jaciment de Sant Marc d'Argençola mostrava una clara divisió funcional dels espais en dos turons: en un s'hi localitzaven l'església de Sant Marc i la seva necròpolis, mentre que en l'altre la zona d'hàbitat i emmagatzematge. Al seu torn, aquest últim turó presentava una remarcada diferenciació interna. La terrassa més elevada (sectors 1 i 2) es trobava ocupada per 203 sitges. Aquestes van ser cobertes al segle XIV per la construcció d'un nous edificis amb estructures d'emmagatzematge a l'interior (dipòsits i banquetes) i amb arcades de tipus ogival, que indicarien l'existència d'un segon pis. Els seus paraments estaven fets amb pedres ben escairades i la majoria d'aquests mòduls constaven de planta rectangular. L'equip d'arqueòlegs va identificar-los com a unitats domèstiques (Nadal i Pascual 2004, p. 221).

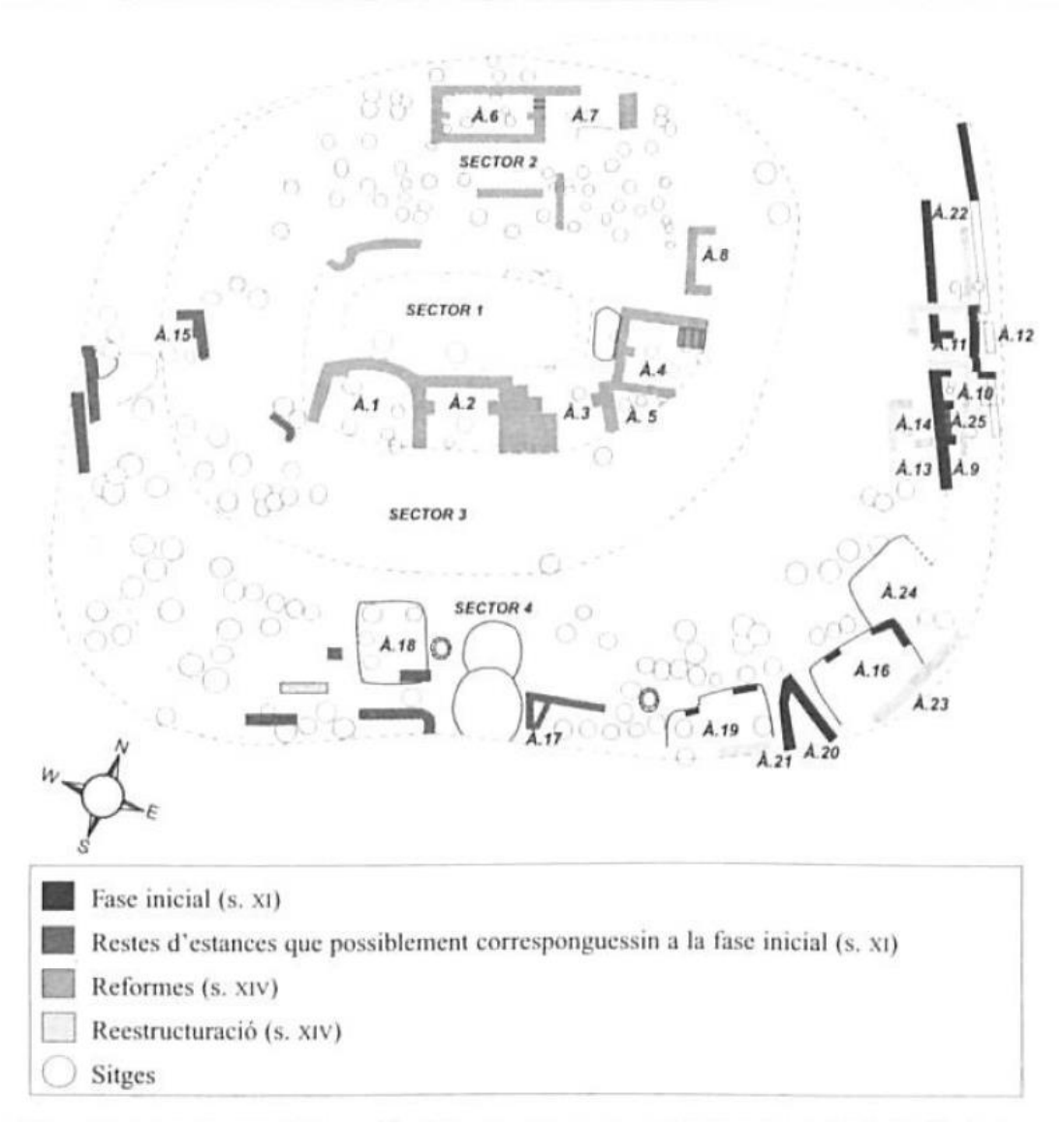
En una terrassa inferior (sectors 3 i 4) van identificar-se diversos espais interpretats també com a unitats domèstiques, però de cronologia anterior (segles XI-XIII). Correspondrien a unitats unicel·lulars amb una llar adossada a una de les parets, sitges i dipòsits de cendres. Els murs eren fets amb pedres poc treballades, lligades amb argila. Les reformes arquitectòniques de mitjans del segle XIV van reduir-ne la superfície, probablement degut al trasllat parcial dels espais d'hàbitat al capdamunt del turó.

Interpretació de l'hàbitat

Fins a finals del segle XIII, l'hàbitat de Sant Marc d'Argençola correspon a unitats domèstiques unicel·lulars disposades de forma alveolar (encara que no pot descartar-se una relació de continuïtat entre algunes d'elles). La seva distribució genera una trama concèntrica, encara que molt irregular, a l'entorn del turó.

A partir del segle XIV, però, les transformacions constaten una millora de la tècnica constructiva que es tradueix, com a mínim, en la introducció d'unitats domèstiques de dos nivells. Donat que només se'n van detectar indicis parcials, és difícil determinar si la seva disposició era alveolar o contínua. La morfologia del nucli durant aquest període sembla mantenir la trama concèntrica a l'entorn de la part més alta del turó.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XI-XIII	Rectangular	Unicel·lular	Alveolar / contínua	Concèntrica
XIV-XV	Rectangular	-	Alveolar / contínua	Concèntrica

Figrua 209. Croquis de l'assentament rural desaparegut de Sant Marc, a Argençola (Nadal i Pascual 2004, p. 218).

Quadra de la Cogullada

Municipi	El Montmell
Cronologia	XI-XIV

Situació

La Quadra de la Cogullada se situa al cim de la serra de Can Ferrer, a 533 metres d'altitud. Això li permet un ampli control visual de les valls de la Cogullada i les Ventoses, així com comunicació visual amb els castell del Montmell (Baix Penedès), centre administratiu i militar de la castellania, i els catells de l'Albà i de Selma.

Notícies històriques

La primera notícia documental de la Cogullada data de l'any 974, quan el bisbe Vives de Barcelona feu una crida als habitants del terme del Montmell perquè es traslladessin als dominis episcopals, crida que es feia extensible als habitants de la "Cuculiata". El topònim torna a aparèixer citat el 1078 i el 1118. Durant aquests segles, es dugué a terme la construcció de la torre circular, a la qual se li van adossar posteriorment un seguit d'estructures annexes.

El 1181 Guisla de Banyeres encomanà la guàrdia de la Cogullada al llinatge dels Bessons, que l'ostentà fins el 1247, quan vengueren els drets que hi tenien a la Seu de Barcelona. Fou possiblement durant aquest període, quan es van construir les estructures annexes a la torre, datades del segle XII gràcies a la troballa d'una moneda de Ramon Berenguer IV en els nivells de preparació del sòl d'ocupació.

La construcció d'una zona d'hàbitat és d'origen incert, per bé que s'ha associat al procés d'encastellament europeu. L'única notícia documental data del 1221, quan el matrimoni d'Arnau de Bessons i Stela van donar en dot al seu fill Guillem "unam partem domus nostre de Cugurada cum omnibus suis tenedonibus versus castrum de Albano et versus Sanctas Cruces, videlicet: staticum inferius cum cellario et omnes tenedones sicut dividit serra in qua domus sedet et pervadit ad collem de Hassiolis et redit ad viam que exiit de domo et transit per serram fitam et vadit ad Villa Rotundam" (Miquel i Vila 2005, p. 75).

A mitjans del segle XIV tot l'espai s'abandonà, ja que a finals d'aquest mateix segle s'esmenta la Cogullada com un conjunt de masos.

Entre 1989 i 1992 un equip d'arqueòlegs dirigit per Marina Miquel i Josep Maria Vila dugué a terme quatre campanyes d'excavació arqueològica centrades principalment en l'àmbit de la fortalesa (Miquel i Vila 2005).

Descripció de l'hàbitat

El jaciment es divideix en dos sectors físics i funcionals: el cim de la Serreta de Can Ferrer, on s'hi troben les restes d'una fortificació de dimensions reduïdes, i el vessant oest del mateix turó, on s'hi situa la zona d'hàbitat. Aquesta zona, coneguda com a sector II, s'estructura en tres terrasses paral·leles on s'hi troben restes de diverses unitats domèstiques de planta rectangular (Miquel i Vila 2005, p. 66). Malauradament, només s'excavà una estança que formaria part d'un habitatge de majors dimensions, format per mòduls continus. L'àmbit excavat, constava de 30 m^2 de superfície interna i estava retallat parcialment a la roca, on s'assentaven directament els murs eren de pedra lligats amb argila. A l'extrem nord-oest s'hi va localitzar una sitja, amortitzada a finals del segle XIII, que es trobava separada de la resta de l'estança per un petit mur. La meitat de l'estança estava coberta per les restes d'un paviment fet amb lloses de mida petita i mitjana, lligades amb morter de calç disposat directament damunt un retall de la roca.

L'estratigrafia, molt malmesa, no va poder plantejar cap interpretació acurada sobre la seva funció, ni ocupació. Únicament es va poder fixar el seu abandonament a principis del segle XIV gràcies al materials ceràmics localitzats (Miquel i Vila 2005, p. 90-91).

Interpretació de l'hàbitat

Les informacions sobre el sector II del jaciment són parcials i escasses. Els vestigis identificats mostren clarament un predomini de formes rectangulars, per bé que és difícil aclarir-ne la distribució. El mòdul excavat per l'equip de Marina Miquel i Josep Maria Vila podria pertànyer una unitat domèstica de majors dimensions, juntament amb dos mòduls continus més, i podria correspondre a una unitat de mòduls associats o agregats. La resta d'estructures del sector II resulten difícils de classificar amb les dades actuals.

Partint d'aquestes informacions parcials, la morfologia del nucli tampoc és clara. Si bé els seus excavadors descarten que estigués emmurallat (Miquel i Vila 2005, p. 66), la disposició de les unitats és difícil d'identificar, així com la trama que conformen.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	Forma	Disposició	Disposició	Forma
XI-XIV	Ortogonal	Unicel·lular / Mòduls associats / Mòduls agregats	-	-

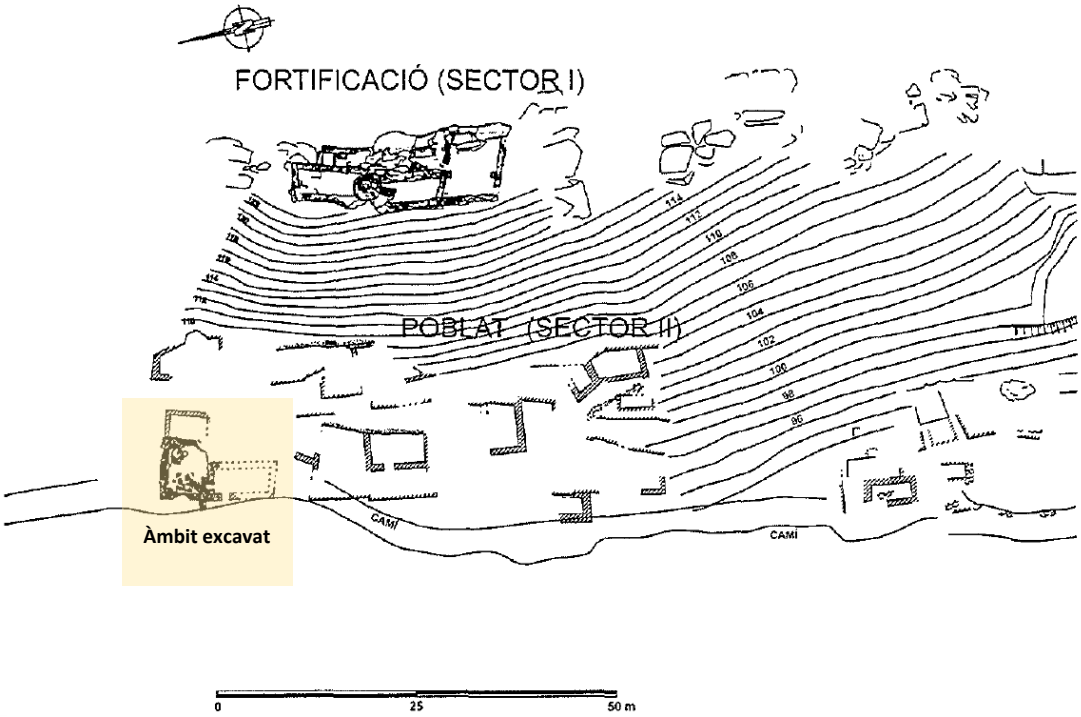

Figura 210. Planta general del jaciment de la Quadra de la Cogullada, on pot observar-se la fortificació i la zona d'hàbitat (Miquel i Vila 2005, p. 79).

L'Esquerda

Municipi	Roda de Ter
Cronologia	VIII aC -XIV

Situació

Jaciment situat a la vall mitjana del riu Ter, en una península formada per un dels seus meandres i elevada 40-50 metres per damunt del curs fluvial. Això li ofereix un ampli control visual sobre part de la plana de Vic i en possibilita l'accés només per la banda sud.

Notícies històriques

L'espai fou ocupat per primera vegada per diversos fons de cabana durant el bronze final (segle VIII aC). L'ocupació continuà durant la primera Edat del Ferro i el període Ibèric antic, quan s'observen construccions amb sòcol de pedra cap al segle VI aC. Un segle més tard, es dugué a terme la construcció d'un *oppidum* fortificat, que probablement fou planificat internament mitjançant una quadrícula hipodàmica. Tot i diverses vicissituds, el nucli restà ocupat fins a l'època romana imperial, quan fou gairebé deshabitat arran de la fundació d'*Ausa* (Vic).

Entre els segles V-VIII, en ple període visigòtic, el jaciment fou ocupat de nou, sota el nom de *Roda Civitas.* Durant l'època carolíngia se'n reformaren les muralles, arran de la proximitat de la frontera (Ollich et al. 1995, p. 47-120; Ollich i De Rocafiguera 2019, p. 156).

L'impuls constructiu del bisbe Oliba a la Catalunya Vella és considerat el causant del període de reformes urbanes que visqué el nucli al segle XI: la construcció d'una nova església romànica, va anar acompanyada de la delimitació amb un mur de l'espai cementirial al nord del temple i de l'obertura d'una plaça, on fins llavors hi havia la necròpolis carolíngia. S'encetava així una etapa de creixement que duraria fins a finals del segle XIII i durant la qual s'estima que el nucli va arribar a comptar amb un centenar de cases (Ollich et al. 2021).

A partir d'aquest moment, es detecten l'abandonament d'alguns espais, que s'estendrà a la globalitat del jaciment arran de l'atac que el 1314 les tropes reials infligiren als dominis dels vescomtes de Cabrera. La població optà per traslladar-se a tocar del pont sobre el riu Ter, on s'estava forjant l'actual nucli de Roda de Ter.

Descripció de l'hàbitat

L'urbanisme de l'Esquera es desenvolupa entorn de dos espais: l'església romànica i el carrer principal que divideix i estructura el poble. El temple amb la necròpolis se situen al punt més alt, amb una gran plaça adjacent. Des d'aquí en sorgeix un carrer principal, de dos metres d'amplada, que esdevé l'eix de comunicació amb la part baixa del poble, tancada per una muralla. Es conforma així una trama ortogonal imperfecte, amb carrer rectilinis que es creuen entre ells perpendicularment. Tot i que aquest urbanisme sembla tenir origen en el període d'ocupació ibèrica, la majoria de restes conservades corresponen al període medieval (segles XI-XIII), ja que les estructures d'èpoques anteriors van ser majoritàriament arrasades degut a l'ús continuat (Ollich i De Rocafiguera 2019, p. 158).

El carrer principal esdevé l'eix entorn del qual s'hi situaven habitatges i tallers, de planta de tendència rectangular i continus entre ells. Les seves dimensions eren modestes, entre 20 i 30 m^2, i estaven construïdes amb murs fets amb un sòcol de pedra i aixecats en tàpia, que en pocs casos van arribar a sostenir un segon pis. Les unitats domèstiques es van construir directament damunt de la roca mare que, en ocasions, era retallada per anivellar el terreny i obtenir materials constructius (Ollich et al. 2021).

Una de les unitats domèstiques estudiades amb més detall és l'estructura H-34. És una estructura de planta gairebé quadrangular amb una superfície útil de 16 m^2. Els murs són fets amb carreus de pedra lligats amb calç. En l'estrat d'ocupació va localitzar-s'hi material abundant, com ceràmica grisa i vidriada, objectes de metalls com puntes de llança o panys de bagul i les restes d'una estora de branquillons entrellaçats que cobria part l'estança. L'espai deuria desenvolupar funcions de cuina-menjador i dormitori i, possiblement, es veia complementat per l'existència d'un altell de fusta. Mitjançant la datació per Radiocarboni, s'ha datat un fragment de fusta associat a la coberta amb cronologies de mitjans del segle XI. Aquest podria ser el moment de construcció de l'habitatge, que coincidiria amb les reformes realitzades de forma general a tot el nucli. La casa va ser ocupada durant 200 anys, fins que a finals del segle XIII fou destruïda arran d'un incendi (Ollich 2002).

Interpretació de l'hàbitat				
Les unitats domèstiques localitzades mostren una preponderància de les formes rectangulars i quadrangulars en els mòduls que les composen. S'ha documentat l'existència d'unitats unicel·lulars, com la mateixa H-34, però també de mòduls agregats. Aquests habitatges es disposen de forma contínua i s'ordenen de forma agrupada a l'entorn del carrer principal, que exerceix com a eix estructurador de l'espai.				
	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XI-XIII	Ortogonal	Unicel·lular / Mòduls associats	Contínua	Agrupació

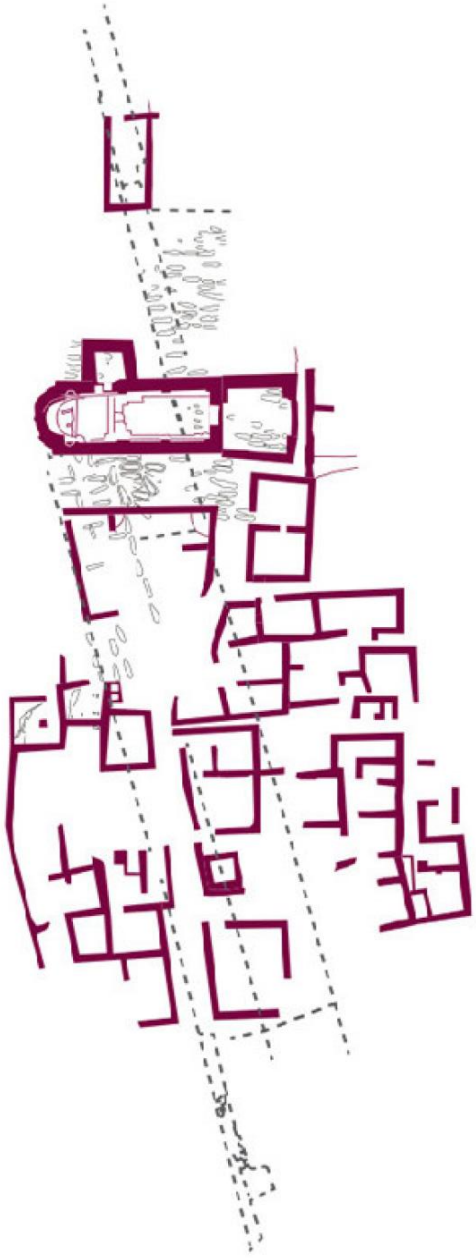

Figura 211. Planta del poble medieval de Sant Pere de Roda, actual jaciment de l'Esquerda (Ollich et al. 2021, p. 90).

El Roc de la Palomera

Municipi	Saldes
Cronologia	XI-XVI

Situació

El jaciment se situa al cim d'una penya aïllada, a 1.440 metres d'altitud, i es troba envoltat de cingleres amb un únic accés en ziga-zaga, obert a la roca. Pròxim a l'assentament s'hi localitza l'indret conegut com la Pleta de la Vila on s'hi conserven vestigis d'antigues cledes i marges de camps abandonats (Riu 1975b, p. 281).

Notícies històriques

Documentat per primera vegada el 1040, els habitants del Roc de la Palomera es dedicaren possiblement a la ramaderia, a jutjar per les abundants pastures naturals del seu entorn.
El 1312 Saura de Pinós va confirmar als habitants del Roc de la Palomera les concessions que els havia fet el seu marit, Pere de Galceran de Pinós, com ara l'exclusivitat en l'ús de les pastures properes. Tres anys més tard, el mateix Pere Galceran concedia en acapte a Ramon Arnau de Saldes un pati perquè hi fes casa i residència, que termenejava amb les cases de Simó de Palomera, Pere de Graner, el camí públic i la "Ripa dicti Rupis". La documentació del segle XIV mostra que el nucli seguí habitat durant la resta de la centúria, tot i que algunes cases comencen a restar abandonades. Alguns dels veïns van optar per traslladar-se al nucli veí de Saldes.
El 1444 el Roc apareix en la documentació com un espai habitat, mentre que el 1490, en la capbrevació encarregada pel senyor de Pinós, només hi restaven ocupades les cases d'en Joanet, en Recaptós i n'Isern. Les fons escrites i arqueològiques indiquen que l'espai quedaria completament abandonat durant el segle XVI (Riu 1975b, p. 282).
El 1971 fou excavat per Manuel Riu i el seu equip de la Universitat de Barcelona (Riu 1989, p. 54).
El 2006 va tornar-se a intervenir de nou al jaciment, en aquest cas sota la direcció d'Ainhoa Pancorbo.

Descripció

El nucli s'estructura a l'entorn d'un sol carrer, on s'hi obren les restes de fins a vint-i-set d'unitats domèstiques. Els murs són fets de pedra en sec i les parets posteriors, de fins a 80 centímetres de gruix, foren interpretades com a murs defensius bastits sobre els espadats. Les cobertes es creu que eren fetes de lloses i brancatge. No s'hi documentà cap castell, ni església, però es considera que el propi nucli era un espai fortificat.
Les diferents unitats localitzades constaven d'un o dos mòduls, però només se'n van prospectar tres pertanyents, situats als dos extrems del nucli. El primer àmbit constava de 83 m^2 de superfície, es trobava enllosat i constava d'un desaigua per evacuar les aigües residuals al carrer. S'hi van localitzar fragments de ceràmica grisa, datada dels segles XIII-XIV, i en una cantonada s'hi van trobar cendres, associades a un possible foc.
Els altres dos àmbits prospectats eren de dimensions més modestes. Un d'ells fou interpretat com una zona de pas, mentre que l'altre, en canvi, sembla que fou habitat fins a finals dels segles XIV-XV, tenint en compte la ceràmica vidriada verdosa i el morter de pedra gòtic que s'hi van localitzar (Riu 1975b).

Interpretació de l'hàbitat

Les restes estudiades permeten conèixer l'hàbitat del nucli de forma orientativa entre els segles XII i XV. Les unitats domèstiques són de caràcter unicel·lulars o de mòduls agregats, al constar generalment d'un o dos àmbits. La manca d'un estudi en extensió del jaciment impedeix conèixer si existia alguna unitat de mòduls agregats entorn un proto-pati o l'existència de segons pisos.
La morfologia del nucli, però, és clara. Els habitatges són continus entre ells, com confirma també la documentació del segle XIV, i s'estructuren a l'entorn d'un carrer, que fa d'eix d'ordenació.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XII-XV	Rectangular	Unicel·lular / Mòduls agregats	Contínua	Alineació

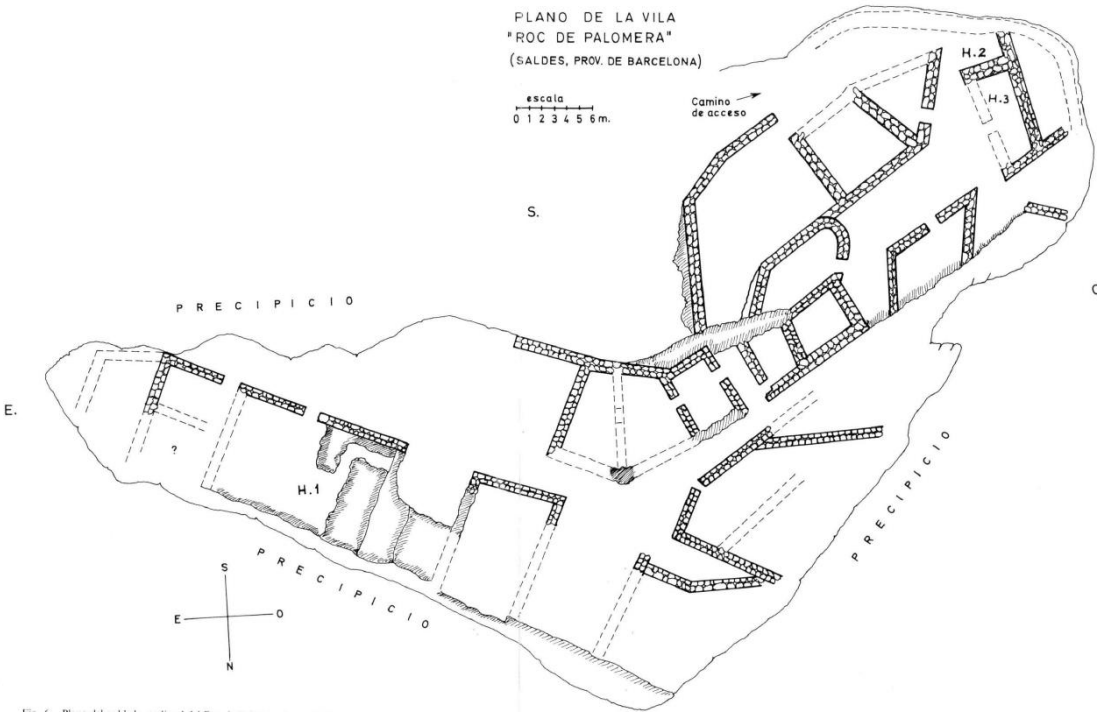

Figura 212. Planta del Roc de la Palomera (Riu 1975b, p. 282bis).

La Roureda de la Margineda

Municipi	Andorra la Vella
Cronologia	XIII-XV

Situació

El jaciment es troba a 989 metres d'altitud, en el vessant del con de dejecció del riu d'Enclar.

Notícies històriques

Les excavacions arqueològiques han posat de manifest que el nucli de la Roureda de la Margineda va estar habitat amb anterioritat al segle XII. El conjunt d'estructures excavades, però, van ser ocupades des de finals del segle XII fins a la segona meitat del segle XIV, com ho demostren els materials ceràmics trobats i les datacions radiocarbòniques. L'abandonament de l'espai fou sobtat i podria vincular-se al terratrèmol del 1373, per bé que és només una hipòtesis.
Entre el 2007 i el 2015 el jaciment fou objecte de diverses campanyes d'excavació arqueològica, que van permetre esgotar-ne l'estratigrafia (Fortó et al. 2019).

Descripció de l'hàbitat

Les excavacions arqueològiques van permetre aïllar cinc unitats domèstiques, contínues entre elles i fetes amb murs de pedra lligats únicament amb argila. La primera d'aquestes unitats és la UH1, de 72 m^2 de superfície i estructurada en quatre mòduls agregats de planta rectangular a l'entorn del que podria ser un passadís. Al costat occidental s'hi obria un àmbit interpretat com a pati, de planta irregular i compartimentat. En un dels mòduls interiors (A4) va localitzar-hi una llar i una fresquera, mentre que en un altre (A3) un forn o una estructura de combustió.
Al nord d'aquesta unitat, separada pel que podria ser un carreró, va identificar-se'n una altra unitat, la UH3, de 83 m^2 amb quatre mòduls agregats de planta irregular, un dels quals possiblement descobert. En un d'ells, també va detectar-se una estructura de combustió. Contínua a aquesta unitat de planta irregular, se n'hi va localitzar una altra de característiques similars, la UH 5, que només fou parcialment excavada.
Finalment, al nord-oest de l'assentament, s'hi troba la UH4, formada per tres mòduls agregats de planta trapezoidal, amb una superfície de 45,5 m^2 i on va documentar-se l'única llar central del jaciment (Fortó et al. 2019, p. 107-108).

Interpretació de l'hàbitat

Inicialment, el jaciment fou interpretat com una fortalesa o com una força amb funcions principalment defensives (Salvadó 2009). Les següents campanyes en extensió dutes a terme fins a esgotar l'estratigrafia van demostrar, però, que el jaciment era un espai d'hàbitat amb una cronologia que anava des de la segona meitat del segle XII fins al la segona meitat del segle XIV (Fortó et al. 2019).
Els mòduls que conformen aquestes unitats domèstiques tenen planta trapezoidal, rectangular o completament irregular, de manera que el seu conjunt conforma habitatges de planta generalment irregular. L'equip d'arqueòlegs, emprant la classificació de Sonia Gutiérrez (2012), va considerar que les unitats domèstiques semblaven correspondre a un model "cavall entre el tipus de mòduls associats independents i el tipus de mòduls associats amb un pati" ja que sembla que aquest últim espai juga un paper important en l'estructuració interna de les unitats (Fortó et al. 2019, p. 108).
Les unitats domèstiques estan disposades de forma contínua, però sense compartir parets mitgeres. La morfologia resultant del nucli correspondria a un agrupat, on no es detecta l'existència d'espais comuns, ni d'una planificació conjunta d'urbanisme.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII-XV	Irregular / rectangular	Mòduls associats / agregats	Contínua	Agrupació

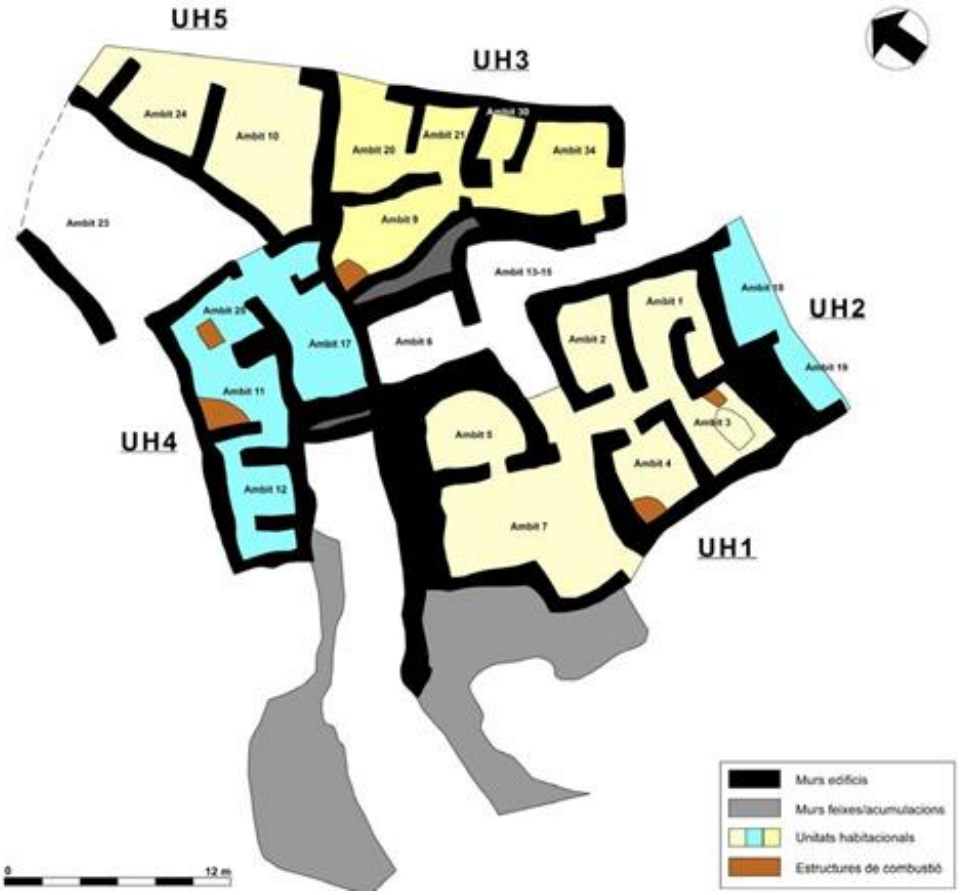

Figura 213. Planta de la Roureda de la Margineda amb les diferents unitats habitacionals (Fortó et al. 2019, p. 109)

Santa Creu de Llagunes

Municipi	Soriguera
Cronologia	X-XIV

Situació

El jaciment se situa a 1.628 metres d'altitud, a la capçalera de la Vall de Siarb. Ocupa una esplanada rocosa al cim del Tossal de la Santa Creu.

Notícies històriques

Les excavacions arqueològiques van posar de manifest els primers indicis d'ocupació durant la Prehistòria, entre el bronze mitjà i el bronze final.
Posteriorment, entorn els segles X i XI l'espai va ser reocupat per un vilatge medieval. Els materials trobats en els estrats previs a l'abandonament mostren que fou habitat fins a finals del segle XIII i inicis del XIV. Malauradament, no es disposa de referències escrites del lloc.
Durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939) el jaciment fou reocupat com a lloc d'atrinxerament puntual de tropes.
Entre 1993 i 1997, un equip dirigit per Jordi Roig va excavar l'indret (Roig 2013, p. 617).

Descripció de l'hàbitat

El nucli es troba resseguit per una muralla que en alguns sectors aprofita el desnivell natural del terreny, mentre que en d'altres podria haver disposat d'un fossat. Només s'ha localitzat una entrada al recinte, que dona accés al carrer principal, de traçat irregular, que es bifurca en dues direccions. A l'extrem nord-est del nucli s'hi aixecava una petita església romànica (segles XI-XII) i, al seu costat, una torre circular. Tots dos elements presenten una cronologia *post quem* respecte a la construcció de la resta d'estructures. També s'han detectat dos corrals o cledes, de possible ús comunal.
Van poder-se definir tres unitats domèstiques diferents, tot i que es calcula que n'hi deurien haver entre set i deu. Totes tenen una planta rectangular imperfecte. Els murs són fets de pedra lligada amb fang, les cobertes eren probablement fetes amb elements vegetals i lloses i els paviments d'argila trepitjada. En l'àmbit o casa 1 van localitzar-se quatre mòduls diferents, el primer dels quals (A) fou identificat com un petit corral que donava pas a un petit corredor (D), des d'on es podia accedir a l'àmbit B i l'àmbit C. En aquest últim s'hi localitzà la llar i una banqueta amb un forn petit integrat.
Una segona unitat domèstica, la casa 2, constava de set mòduls que conformaven un habitatge de dimensions considerables. D'aquests, fou excavat l'espai A, que donava accés al carrer i on es va localitzar una llar central. També l'espai B, continu a l'anterior i que mostrava una única obertura tapiada des del carrer. Els espais D i E van ser emprats en una última fase com a abocadors, sense que se'n pogués determinar l'ús anterior.

Interpretació de l'hàbitat

Les unitats domèstiques identificades estan constituïdes per mòduls agregats de tendència regular. La distribució entre els habitatges és contínua, de manera que es crea una agrupació, que no sembla partir de cap esquema concret, sinó que busca l'adaptació més eficient a l'orografia del terreny.

	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII-XIV	Ortogonal	Mòduls agregats	Contínua	Agrupació

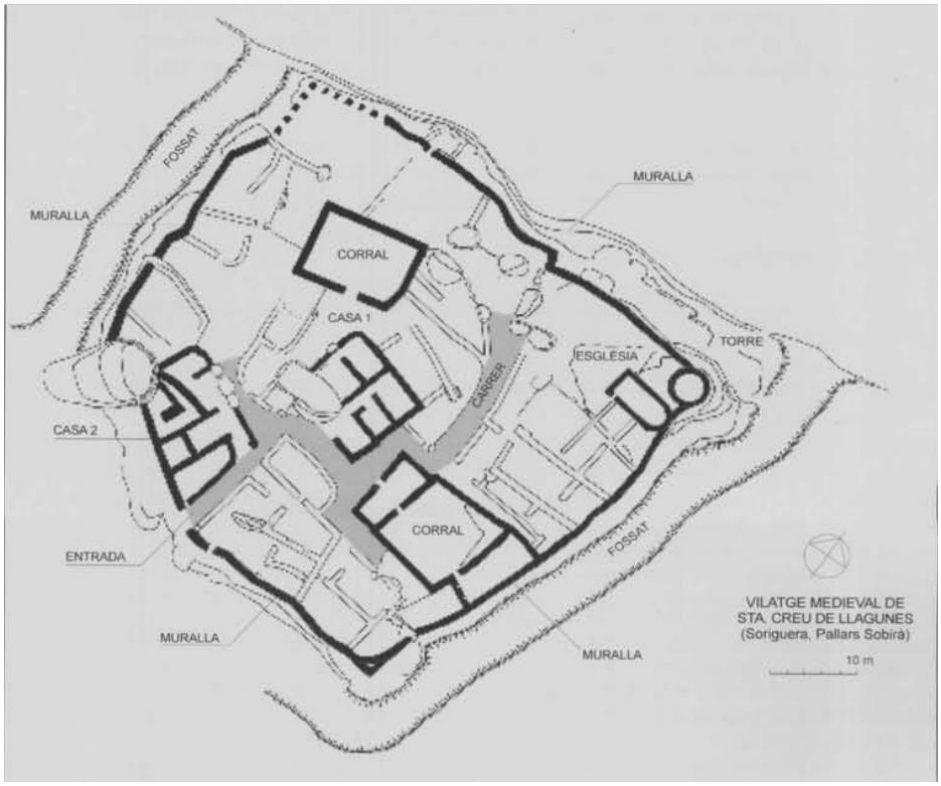

Figura 214. Planta general de Santa Creu de Llagunes (Roig 2003, p. 618).

Despoblat de Casesnoves

Municipi	Vall de Boí
Cronologia	XIII

Situació

Situat al Parc Natural de l'Alt Pirineu, a 2.215 metres d'altitud, al mig de la vall de Casesnoves, on es documenten nombrosos vestigis arqueològics.

Notícies històriques

No es tenen notícies escrites del jaciment. Les prospeccions realitzades només han permès datar el seu possible abandonament entorn el segle XIII a partir de l'anàlisi de fustes cremades. La proliferació d'aquest tipus d'assentaments s'ha relacionat amb un increment de la ramaderia a la zona entre els segles IV-XIII, període en què els anàlisi pol·línics i paleoambientals mostren un increment de plantes herbàcies en detriment de faigs, avets i pins. La millora edílicia de les estructures indicarien una major permanència i estabilitat dels patrons d'assentament. Durant el trànsit cap a l'època moderna, el model ramader va mutar envers la transhumància, de manera que aquests assentaments es van abandonar (Garcia et al. 2015, p. 611).

Descripció de l'hàbitat

Les prospeccions arqueològiques no han pogut identificar convenientment totes les estructures pertanyents al nucli. Tanmateix, van localitzar-se diverses estructures interpretades com a cabanes (12), tancats (14), magatzems (5) i sense identificar (6). Una d'aquestes últimes estructures correspon a una planta de 40 m^2 que, tenint en compte el nivell d'enderroc, es creu que estava cobert parcialment en pedra.

Les cabanes identificades són de planta circular, probablement cobertes amb volta, i d'altres de planta quadrangular, de majors dimensions. Aparentment totes elles van estar ocupades de manera sincrònica. Presenten obertures en els seus murs i estructures de combustió. A banda, també s'han localitzat tancats i estructures més petites, amb orificis de ventilació que indicarien la voluntat de conservació dels aliments i aïllament (Garcia et al. 2015, p. 610).

Interpretació de l'hàbitat

Les possibles unitats domèstiques localitzades presenten dimensions modestes i plantes quadrangulars o circulars. Es tracta d'espais unicel·lulars als quals se'ls adossen dependències annexes, que evidencien una transició cap a unitats de mòduls associats o agregats. Es fa difícil determinar si la seva estructuració delimitava un proto-pati. La seva disposició és alveolar, al trobar-se separades per tancats i cledes, formant una agrupació sense seguir cap esquema predeterminat, més enllà de l'adaptació orogràfica.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII	Rectangular / Circular	Mòduls associats - Unitària	Alveolar	Agrupació

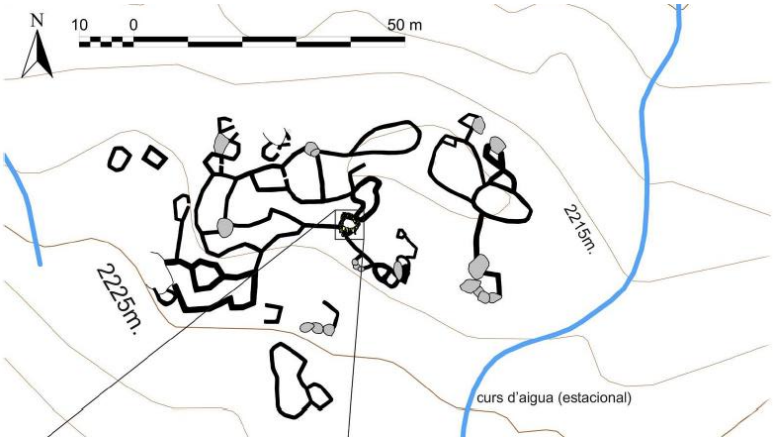

Figura 215. Planimetria general del Despoblat de Casesnoves (Garcia et al. 2015, p. 610).

El Castellot de Bolvir

Municipi	Bolvir
Cronologia	XI-XII

Situació

El jaciment del castellot de Bolvir se situa a la zona més elevada de la Corona (1.144 m), una terrassa natural enmig de la plana de la Cerdanya, que li facilita un ampli control visual.

Notícies històriques

Els primers indicis d'ocupació de l'espai daten dels segles IV-I aC. Posteriorment, el poblat fou reocupat en època medieval, per bé que no s'ha pogut fixar cronològicament el seu origen. Documentalment, la *Villa Bulver* apareix citada per primera vegada el 927, vinculada a l'òrbita dels comtes de Cerdanya. El puig de Bolvir és esmentat en les dècades següents (958, 968, 1011) per bé que el seu abandonament s'ha situat al llarg del segle XI o inicis del XII, coincidint amb l'absorció dels dominis comtals cerdans per part del casal de Barcelona (1117) (Cubo et al. 2015).

Descripció de l'hàbitat

L'assentament consta d'un circuit emmurallat, parcialment reaprofitat d'època ibèrica, on s'han localitzat les restes d'una petita torre. Les unitats domèstiques identificades presenten una estructura similar: els murs perimetrals delimiten un espai de planta rectangular que es divideix mitjançant un envà i dona lloc generalment a dos habitatges. Les parets són aixecades amb un *opus spicatum* una mica rudimentari i tàpia, presenten rasa de fonamentació i les cobertes eren fetes de materials vegetals i lloses.

Tot i que el jaciment no ha estat excavat completament en extensió, sí que s'han identificat diversos espais d'hàbitat. Al sud-oest del nucli s'han documentat els àmbits A i B que constaven d'una llar localitzada en un angle de la sala cadascun d'ells. Continus a aquestes unitats domèstiques, s'han localitzat dos mòduls més (àmbit C), comunicats entre ells, però sense restes d'estructures de combustió. A poca distància d'aquest conjunt, s'ha identificat un cinquè àmbit, el D, que tot i estar molt arrasat fou interpretat com una unitat domèstica unicel·lular de planta gairebé quadrangular amb una llar a la cantonada nord-oest.

A la zona meridional de l'assentament, s'ha identificat una alineació d'unitats domèstiques, contínues entre elles i disposades molt pròximes o adossades a la muralla. Les dues primeres corresponen als àmbit E i F, integrats dins d'una mateixa estructura de planta rectangular, subdividida internament per un envà. A l'àmbit E s'han localitzat les restes d'una llar a l'angle sud-occidental, mentre que a l'àmbit F s'hi ha trobat un armari encastat, un petit obrador, les restes d'un foc i la porta d'entrada.

Adossat a aquest últim mòdul i a la muralla d'origen ibèric, s'han localitzat els àmbits G i H, també integrats en una única unitat constructiva subdividida. En tots dos àmbits va localitzar-se una porta d'entrada al costat nord, però degut a la seva mala conservació no van poder-se documentar restes de llars. A continuació d'aquests espais, en un tercer mòdul rectangular subdividit, s'han localitzat els àmbits I i J. Del primer se'n conservaven restes molt exigües i només s'hi ha identificat un petit obrador intern, mentre que en el segon s'han trobat les restes d'una llar adossada a la muralla. Tancant aquesta filera d'unitats domèstiques, va localitzar-se l'àmbit K, conformat per una estructura de planta rectangular sense compartimentar internament i rebaixada en el terreny. Va localitzar-s'hi una llar a l'angle nord-oest, a tocar de la porta d'entrada.

Finalment, al sector oriental del jaciment s'hi localitzen els àmbits L i M, inclosos dins d'un altre estructura rectangular compartimentada, i que conformarien dues unitats domèstiques unicel·lulars diferents. En l'àmbit L s'hi han localitzat petits armariets encastats, així com un canal de desguàs i diverses estructures internes amb dos espais de combustió que s'han associat a un espai de cuina. De la mateixa manera, en l'àmbit M també s'ha localitzat una porta d'accés, un armari encastat, dues llars i restes d'olles medievals (Cubo et al. 2015).

Interpretació de l'hàbitat

Tot i les informacions parcials sobre les unitats domèstiques identificades, resulta evident una preeminència dels espais de planta quadrada o rectangular amb llars situades en un dels angles. Sembla existir una coexistència entre habitatges unicel·lulars i de mòduls agrupats. El fet que la majoria d'habitatges s'integressin en unitats constructives subdividides podria ser un indici d'una certa planificació en la urbanització dels espais. Aquestes unitats es disposen de forma contínua, generant

alineacions de cases. Donat que el nucli no ha estat excavat en extensió, però, resulta difícil definir-ne la morfologia global.				
	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XI-XII	Ortogonal	Unicel·lular	Contínua	-

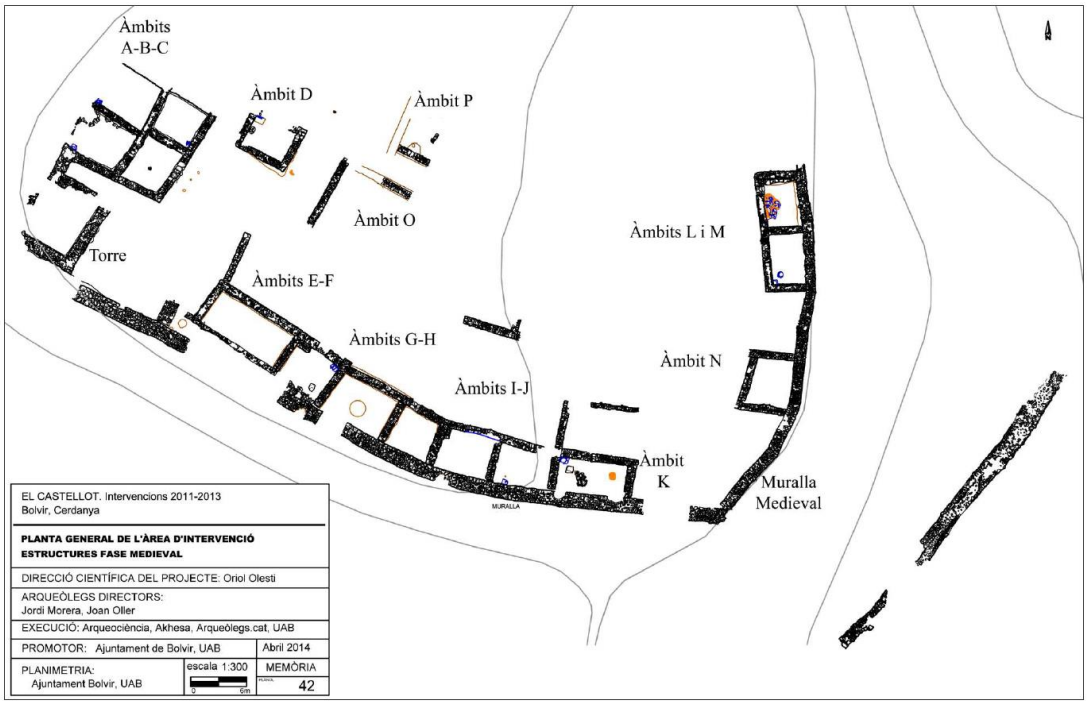

Figura 216. Planta general del Castellot de Bolvir (Cubo et al. 2015, p. 688).

La Cuirassa de Lleida

Municipi	Lleida
Cronologia	XII-XV

Situació

El jaciment del parc de la Cuirassa de Lleida es troba al centre històric de la ciutat, a tocar dels carrers Major i Cavallers, dues de les principals artèries de la ciutat.

Notícies històriques

Després de la conquesta cristiana de la ciutat de Lleida el 1149, es documenta la *cuirassa iudeourm* per primer cop el 1180. Els primers indicis d'ocupació detectats per l'arqueologia a la zona de la Cuirassa corresponen a cinc sitges d'època andalusina i a les restes d'estructures d'un habitatge. Al segle XIII, les evidències arqueològiques mostren la consolidació residencial de l'àrea i al segle XIV es detecten algunes reformes en els habitatges de la zona. Al sector nord del jaciment, a la coneguda com a casa del progrom, s'han localitzat restes de l'incendi que va produir-se el 1391 durant l'assalt al call jueu. A partir d'aquest moment, tota l'àrea va quedar abandonada i no va tornar-se a urbanitzar fins al segle XVIII. A finals del segle XX el barri va tornar a quedar desocupat, van enderrocar-se un seguit d'habitatges i el 2015 es va iniciar la construcció d'un parc, durant la qual es van dur a terme treballs arqueològics a la zona (Morán i Payà 2021).

Descripció de l'hàbitat

Al segle XIII, es documenta un carrer que amb un traçat sinuós travessa el centre de la Cuirassa en direcció sud-nord. El vial mostra un pendent del 23%, una amplada de 1,5 metres i es trobava empedrat amb còdols. La documentació ha permès documentar almenys uns altres dos carrers a la zona, així com la plaça de la Cuirassola. A banda i banda d'aquest carrer sinuós, s'han detectat un total de quatre unitats domèstiques que majoritàriament destinaven la planta baixa com a obrador, mentre que la residència deuria situar-se en els pisos superiors. L'habitatge conegut com a UR-1, de 200 m^2 de superfície, presenta una forma poligonal a l'adaptar-se al traçat sinuós del carrers. El seu interior es troba dividit per un envà i els dos àmbits resultants estan pavimentats amb terra i lloses de pedra rectangulars. Al nord d'aquesta unitat domèstica, es documenta la UR-3 (de la qual només se n'ha conservat una estança pavimentada) i davant d'aquesta, la UR-2 (també se'n conserva una sola estança amb el paviment de terra trepitjada). Al nord del jaciment va localitzar-se un últim habitatge de grans dimensions amb un seguit de dipòsits excavats a la roca que van ser interpretats com un taller per la producció de pergamins. D'aquesta unitat domèstica només se n'ha conservat la façana i dos pilars de pedra que deurien suportar un primer pis.

Al sector nord del jaciment es detecta en la mateixa cronologia una casa gòtica de 350 m^2 i de planta rectangular, franquejada per tres carrers i batejada com la casa del pròrom. No ha estat excavada completament, per bé que s'ha detectat l'existència d'almenys un pati envoltats per diversos àmbits en tres dels seus quatre costats. Els arqueòlegs proposen l'existència d'un segon pati posterior, potser també envoltat d'edificacions, encara que no s'ha pogut confirmar. El desnivell del terreny va ser aprofitat per construir una casa de dos nivells, el primer dels quals s'adossava a la roca, de manera que tots dos pisos tenien accés directe al carrer. L'edifici combina l'ús de diversos materials i tècniques constructives, com ara murs de blocs de pedra, tovots, tàpia (sobretot pel possible pis superior) i arcs de diafragma (Morán i Payà 2021).

Interpretació de l'hàbitat

El jaciment de la Cuirassa mostra com el pendent del terreny va condicionar l'urbanisme d'aquest barri de la ciutat al segle XIII. Al sud del jaciment es detecten formes irregulars, tant en la planta dels habitatges, com en el traçat del carrers. Tanmateix, es pot pressuposar que el tipus arquitectònic de la unitat domèstica entre mitgeres era el model a seguir pels seus constructors. Així mateix, al nord del jaciment, la casa del pròrom evidencia també que, quan era possible, se seguia el model de palau gòtic, és a dir, el de la unitat modular a l'entorn d'un pati.

	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII	Irregular	Mòduls agregats	Contigua	Agrupació

Figura 217. A dalt, planimetria de la zona 1 del jaciment, corresponent a un carrer sinuós amb cases a banda i banda al segle XIII. A sota, planimetria del sector nord del jaciment on va localitzar-se la batejada com a "casa del pròcrom" durant la mateixa època (Morán i Payà, p. 56, 62)

Castelló Sobirà de Sant Gervàs

Municipi	Gavet de la Conca
Cronologia	XII-XV

Situació

El Castelló Sobirà se situa en un dels vessants de la serra dels Obacs, al Montsec de Rúbies, en una plataforma plana a 998 metres d'altitud.

Notícies històriques

Entre els segles X i XI va fortificar-se la penya on s'aixecava la torre del Castelló Sobirà i va aixecar-s'hi, entre d'altres edificacions, l'església de Sant Gervàs. Als peus del recinte emmurallat, a finals del segle XI, va començar-se a construir un nucli habitat amb la seva pròpia església parroquial, sota l'advocació de Santa Maria, i el seu propi recinte emmurallat. L'allunyament progressiu de la frontera van facilitar el creixement de la població, que va créixer fins i tot extramurs. Al final del segle XIII, però, s'inicia la decadència del nucli i el 1319 només hi habitaven cinc famílies.
El 1978 van iniciar-se els treballs d'excavació al jaciment.

Descripció de l'hàbitat

El nucli estava dividit en tres terrasses compreses entre el castell, al costat est, i l'església de Santa Maria, a la banda oest. Tot el conjunt estava encerclat per una muralla però es tenen poques dades de la seva morfologia, ja que gran part de la seva superfície està pendent d'excavar. Es planteja la possibilitat que existissin dos carrers que connectarien el temple de Santa Maria i el castell, així com tres més de transversals.
Els habitatges localitzats, amb plantes de tendència rectangular, mostren parets gruixudes feta de pedra, tenen una únic pis i estaven formats per una, dues o tres estances. El sostre podria haver estat fet de lloses i branques i els paviments eren fets d'argila. Ignacio Padilla, però, detectava que el model més habitual era el d'un habitatge format per dos àmbits, un d'entrada i un altre interior, que era emprat de dormitori, cuina i menjador i organitzat al voltant d'una llar central (Padilla 1986, p. 80).
Tot i així, a la primera plataforma, a tocar del castell, van excavar-se tres habitatges d'una sola estança i contigus entre ells, que van estar en ús fins al segle XIV. A l'altre extrem del jaciment, va localitzar-se la coneguda com a "casa rectoral," conformada per la successió de tres mòduls d'est a oest i amb una superfície total de 45 m^2. S'hi accedia pel mòdul més oriental, on va localitzar-se les restes d'un forn precedit per una plataforma enllosada. En l'àmbit central s'hi van localitzar restes d'una llar i dos infants inhumats davant de cada porta (s. XIII). L'estança més occidental podria haver estat afegida en un segon moment i hauria funcionat com a magatzem i com a espai residencial. Aquest habitatge mostra comoditats que no s'han detectat en les cases veïnes, com l'existència d'una canalera per evacuar les aigües residuals.

Interpretació de l'hàbitat

Tot i els indicis parcials, el nucli del Castelló Sobirà mostra la coexistència d'unitats domèstiques unicel·lulars amb d'altres formades per mòduls de tendència rectangular agregats entre ells, que haurien estat en ús almenys fins al segle XIII. Les evidències arqueològiques actuals, però, no permeten concretar més detalls sobre la morfologia del nucli.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XI-XIII	Rectangular	Unicel·lular / Mòduls agregats	-	-

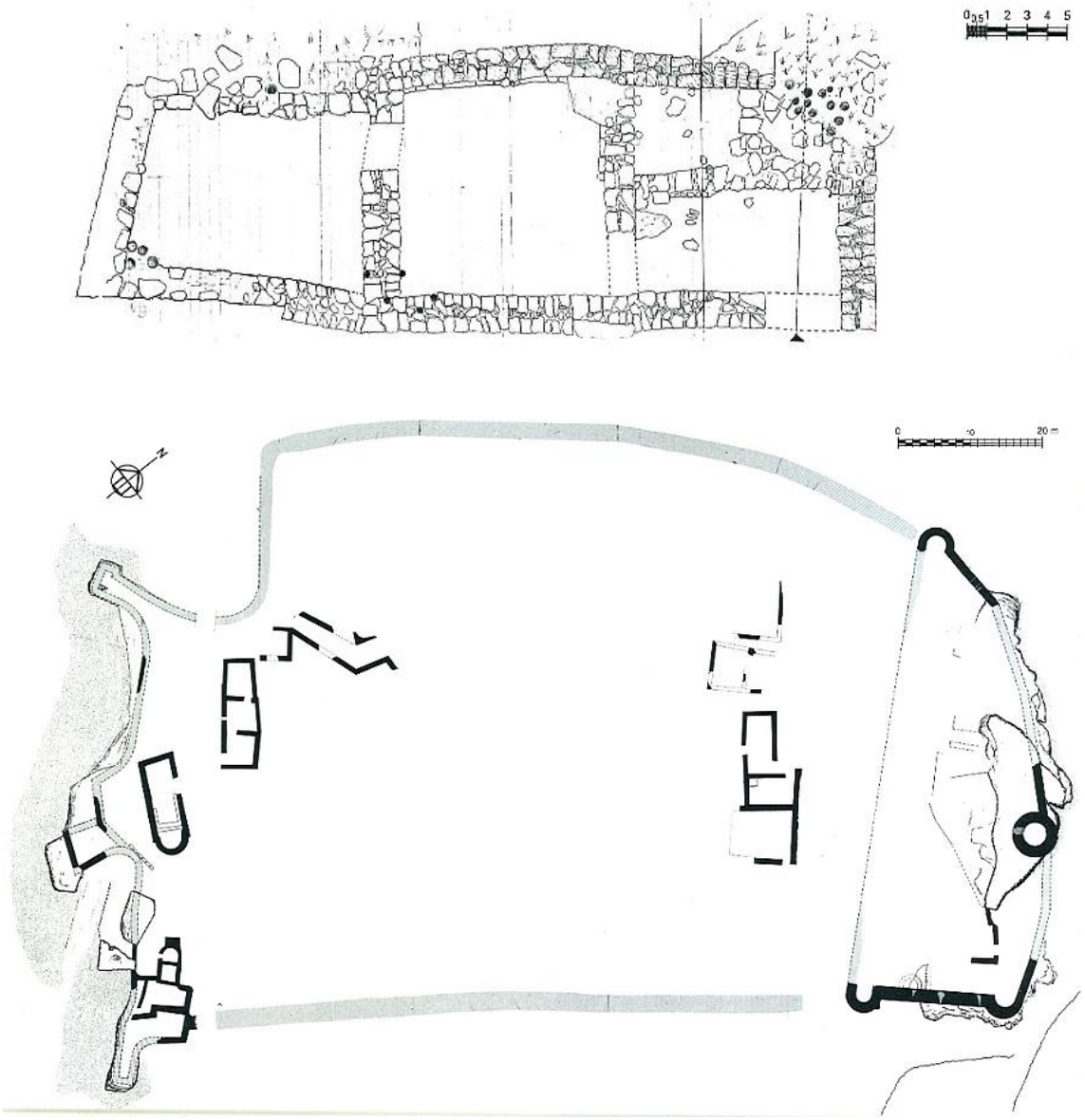

Figura 218. A dalt, planta de l'anomenada "casa rectoral" i, a baix, planimetria del jaciment (Catalunya Romànica 1993, p.336-337)

Santa Creu de Rodes

Municipi	Port de la Selva
Cronologia	X-XV

Situació

El jaciment del poble medieval de Santa Creu de Rodes se situa a poca distància del monestir de Sant Pere de Rodes, a muntanya de la Verdera i a 539 metres d'altitud.

Notícies històriques

L'església de la Santa Creu de Rodes apareix documentada al llarg del segle X, com a propietat del monestir de Sant Pere de Rodes. En aquesta primera fase es documenta una necròpolis de tombes antropomorfes, excavades al subsol rocós i datades d'entre els segles X i XI. També s'han identificat sitges i forats de pal.

Posteriorment, s'amplià l'església i es construïren els primers habitatges, els quals gairebé no s'han conservat. Les dues torres que guarden els accessos al poble han estat considerades per les investigadores com a originàries d'aquest període i confirmarien l'existència d'un nucli clos (Mataró et al. 2015, p. 252).

Entre els segles XIII i XIV, s'esdevé una etapa "d'expansió i creixement urbà" que portaria a la superació del nucli clos inicial (Ollich 2021, p. 105). Durant aquest període, el 1336, l'abat Ramon de Sant Pere de Rodes concedí a Bartomeu Peric la notaria de la muntanya, localitzada a *Sancte Crucis*, fet que evidencia l'activitat dinàmica del nucli.

A partir del segle XV es detecta l'abandonament d'algunes unitats domèstiques i a finals de la centúria es produeix l'abandonament total del nucli, identificat per l'enderroc de les teulades i les parets de tot el jaciment. L'origen del despoblament s'associa a un conjunt de causes diverses, com els assalts pirates, la pesta negra i les revoltes remences (Ollich et al. 2021, p. 103). El 1572 l'església de Santa Creu, que havia canviat d'advocació a Santa Helena, va passar a ser sufragània de Sant Pere de la Mata, a la Selva de Mar (Mataró et al. 2017).

Envers la dècada de 1970 es va dur a terme la primera intervenció al jaciment, en què es van desenrunar alguns espais. A partir de 1980 es van iniciar noves excavacions arqueològiques, actives fins a l'actualitat (Mataró et al. 2017, p. 6).

Descripció de l'hàbitat

Per les primeres fases d'ocupació, els indicis sobre l'estructura de l'hàbitat a Santa Creu de Rodes són incomplets i esparsos. Durant la fase d'expansió i creixement urbà dels segles XIII i XIV es detecta d'una pauta urbana, que ordenaria i repartiria l'espai habitable en "un mòdul de planta rectangular, llarga i estreta, que s'ajusta a la necessitat de cobrir el sostre amb un sistema d'embigat no gaire llarg" i que apareix a la documentació esmentat com a "alberg" (Ollich et al. 2021, p. 106). Es desconeix l'estructura interna d'aquestes unitats domèstiques, ja que les reformes posteriors van arrasar-la. Els murs, fets de pedra lligada amb fang, generalment no disposen de rasa de fonamentació.

Posteriorment, l'abandonament progressiu dels habitatges va comportar l'ampliació d'aquells que restaven ocupats, de manera que van donar llocs a plantes irregulars però de majors dimensions (fins a 120 m^2), en alguns casos amb un pis superior.

Interpretació de l'hàbitat

Les unitats domèstiques de Santa Creu de Rodes anteriors al segle XIV només són conegudes parcialment. Tot i així, es coneix que es tractava d'habitatges de planta rectangular que podrien ser unicel·lulars o correspondre a la entre mitgeres de dos nivells. La seva disposició és contínua i conformen una trama que es podria considerar radial, ja que els carrers s'estructuren partint de la plaça i l'església envers els portals.

	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII-XIV	Rectangular	Unicel·lular / Unitària	Contínua	Radial

Figura 219. Planta general de Santa Creu de Rodes (Ollich et al. 2021, p. 102).

Roses

Municipi	Roses
Cronologia	X-XVII

Situació

El jaciment de Roses se situa a l'interior del recinte de la Ciutadella, a poca distància de la línia de la costa.

Notícies històriques

A finals del segle V aC es fundà al golf de Roses una colònia foceo-massaliota coneguda com a *Rhode*, que restà habitada fins a principis del segle II aC. Posteriorment, al segle I dC es creà un nou nucli, *Rodae* o *Rodas*, el qual tingué continuïtat fins als segles VI-VII.

Entre els segles VIII i IX va fundar-se en el mateix indret una comunitat monàstica, Santa Maria de Roses, que a partir del segle XI va començar a concentrar població al seu entorn. Aquest va ser el naixement de la vila vella de Roses, un nucli edificat a l'oest del monestir i envoltat una muralla (Puig 2016; 2021; Pujol 2018).

A partir del segle XIII els comtes d'Empúries i el monestir de Santa Maria van impulsar la urbanització d'un nou eixample de 14.000 m^2 per a una vila que fins llavors n'ocupava a l'entorn de 10.000 m^2, incloent-hi el monestir i la seva sagrera. Aquest eixample va anar acompanyat de la construcció d'un recinte emmurallat. També es va procurar la integració de la vila vella amb el nou districte mitjançant l'enderroc d'alguns habitatges, que impedien la comunicació fluïda entre les dues zones.

Al segle XVI la població va ser emmurallada amb noves defenses, però durant la Guerra dels Segadors (1640-1652) la voladura d'un polvorí situat al nord-est del nou recinte provocar l'abandonament de del nucli del seu interior, de manera que l'espai esdevingué una Ciutadella.

El 1986 l'Ajuntament de Roses va comprar el recinte i van iniciar-se les tasques de recerca arqueològica, encara en curs.

Descripció de l'hàbitat

Es desconeix la forma i disposició dels primeres unitats domèstiques que configuraven la vila vella de Roses. Les restes conservades mostren que el barri estava estructurat a partir de l'encreuament de dos carrers principals, que definien l'espai de quatre illes de cases.

L'eixample construït al llarg del segle XIII estava constituït per una trama de carrers ortogonal que s'estructurava a partir d'un carrer principal, el carrer Major, que conduïa des del monestir fins al port. Les excavacions han permès localitzar en aquest eixample sis parcel·les de planta rectangular idèntica, associades a la primera fase d'urbanització de l'espai al segle XIII. Aquestes parcel·les tenen un allargada màxima de 13,50 metres i una amplada de 7 metres que les doten d'una superfície de 114 m^2, 96 dels quals útils. Malauradament, l'ocupació continuada de l'espai fins al segle XVII impedeix conèixer l'estructura interna d'aquestes unitats domèstiques (Puig 2016; 2021, p. 50).

Interpretació de l'hàbitat

Tot i les evidències parcials, les excavacions arqueològiques i la recerca documental associada evidencien l'existència d'unitats domèstiques de planta rectangular pels segles XIII i XIV, que possiblement correspondrien a la tipologia de casa entre mitgeres, amb més d'un nivell i amb un pati posterior. La disposició d'aquests habitatges és contínua i conformen una trama ortogonal, vertebrada a l'entorn del carrer Major.

	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII-XIV	Rectangular	Unitària	Contínua	Ortogonal

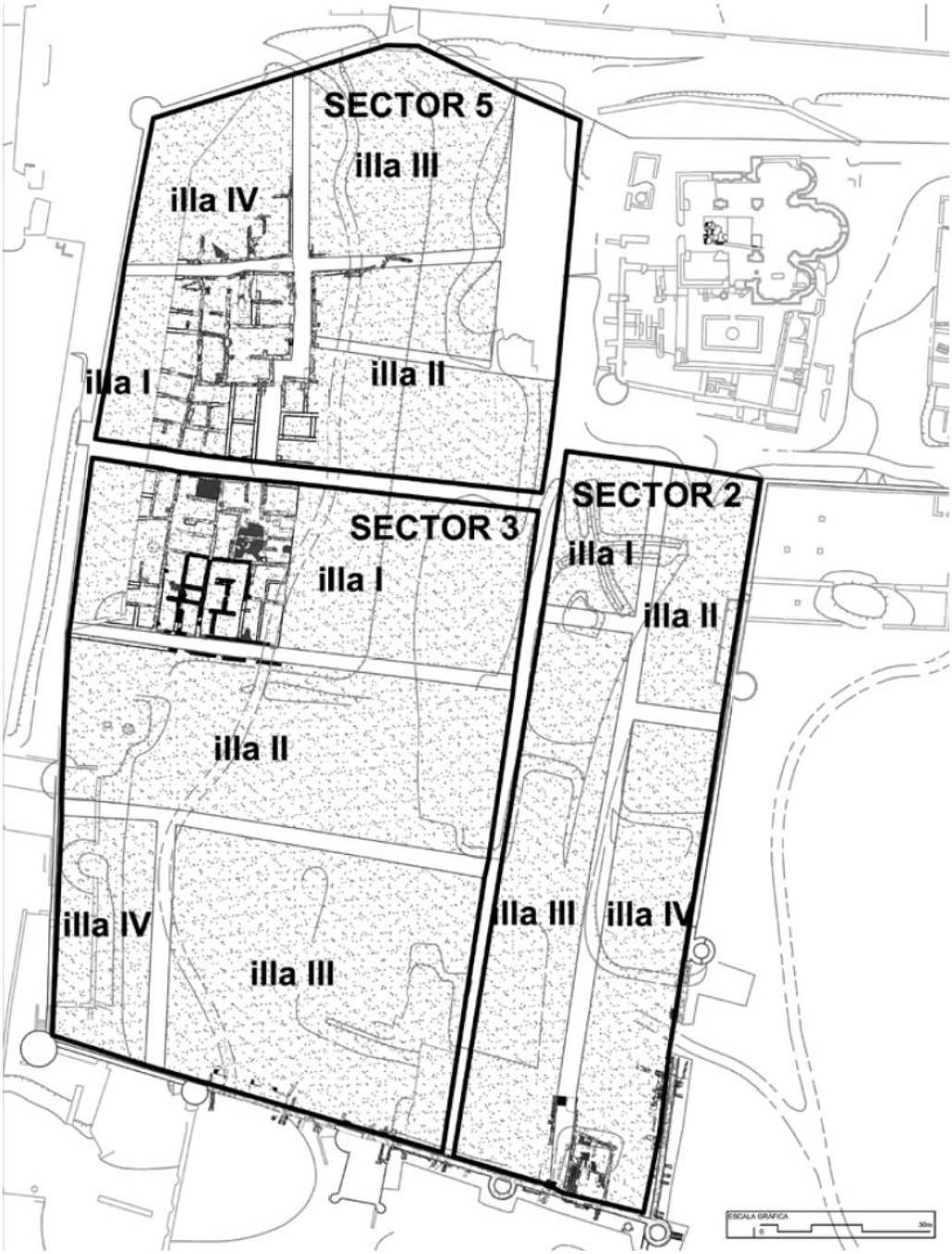

Figura 220. Planimetria del jaciment de la ciutadella de Roses (Puig 2021, p. 146).

El carrer Arbonés de Manresa

Municipi	Manresa
Cronologia	XIII-XIV

Situació

El carrer Arbonés se situa al sud del centre històric de Manresa, a tocar del la petita vall per on passa el riu Cardener i per on discorria l'antiga muralla baix-medieval de la ciutat.

Notícies històriques

Les excavacions a l'indret han revelat indicis d'ocupació en època ibera i romana, encara que principalment van localitzar-se restes ceràmiques. En època medieval, es detecta com la construcció de les cases que es van aixecar a l'indret va anar precedida de l'extracció de pedra per a la construcció. En base a l'amortització d'aquestes pedreres i al materials localitzats, va fixar-se la urbanització del carrer al llarg de segle XIII o, fins i tot, finals del segle XII. El carrer Arbonés apareix documentat per primera vegada el 1253 i a mitjans del segle XIV s'hi documenten una cinquantena de cases. A finals d'aquesta centúria es va dur a terme la construcció del nou cercle murallat i el seu corresponent camí de ronda, de manera que els habitatges van haver de reduir les seves dimensions. Durant la segona meitat del segle XV, però, vuit de les deu cases documentades van ser abandonades gradualment. Entre els segles XVIII i XIX, però, l'espai va ser novament urbanitzat mitjançant la construcció de noves edificacions que respectaven, parcialment, la morfologia d'època medieval. Finalment, a principis del segle XXI la construcció dels nous jutjats de la ciutat va comportar el seu enderroc i l'excavació de l'indret (Achón i Morera 2011).

Descripció de l'hàbitat

En una cronologia que abastaria el segle XIII i la primera meitat del XIV, van documentar-se deu habitatges de planta rectangular alineats entre ells, amb el carrer a la seva façana nord i la cinglera, a la sud. Les cases es trobaven separades per un mur mitger compartit i les parets eren de tàpia però comptaven amb un sòcol de blocs de pedra perfectament escairats, formant filades regulars i lligats amb fang. La planta baixa de la majoria d'aquestes unitats domèstiques estava dividida en dos àmbits, un d'entrada i un altre més meridional. En un moment inicial, la part posterior era ocupada, segons la documentació escrita, per horts, que van desaparèixer durant la construcció de la muralla baix-medieval. A banda, també va documentar-se l'existència de pilars adossats a les parets laterals de la majoria de cases, que indicarien l'existència d'almenys un altre pis, que estaria ocupat pròpiament per la residència. Els àmbits localitzats a la planta baixa, en canvi, es relacionen amb espais d'emmagatzematge o pel bestiar. Únicament en l'habitatge conegut com la "casa 1" va localitzar-se una llar, fet que indicaria que les funcions culinàries, en aquest cas, es feien a la planta baixa (Achón i Morera 2011).

Interpretació de l'hàbitat

L'equip d'arqueòlegs que va excavar el jaciment descrivia l'existència d'un "urbanisme espontani i improvisat sense cap planificació urbanística i supraveïnal" per bé que reconeixia l'existència del model de casa artesana o entre mitgeres (Achón i Morera 2011, p. 371). El jaciment del carrer Arbonés, doncs, pot considerar-se com una mostra més de la presència de les unitats domèstiques entre mitgeres en àmbits urbans. En aquest cas, però, els habitatges se situen de forma contigua entre ells seguint una ordenació lineal.

	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII-XIV	Rectangular	Unitat entre mitgeres	Contigua	Lineal

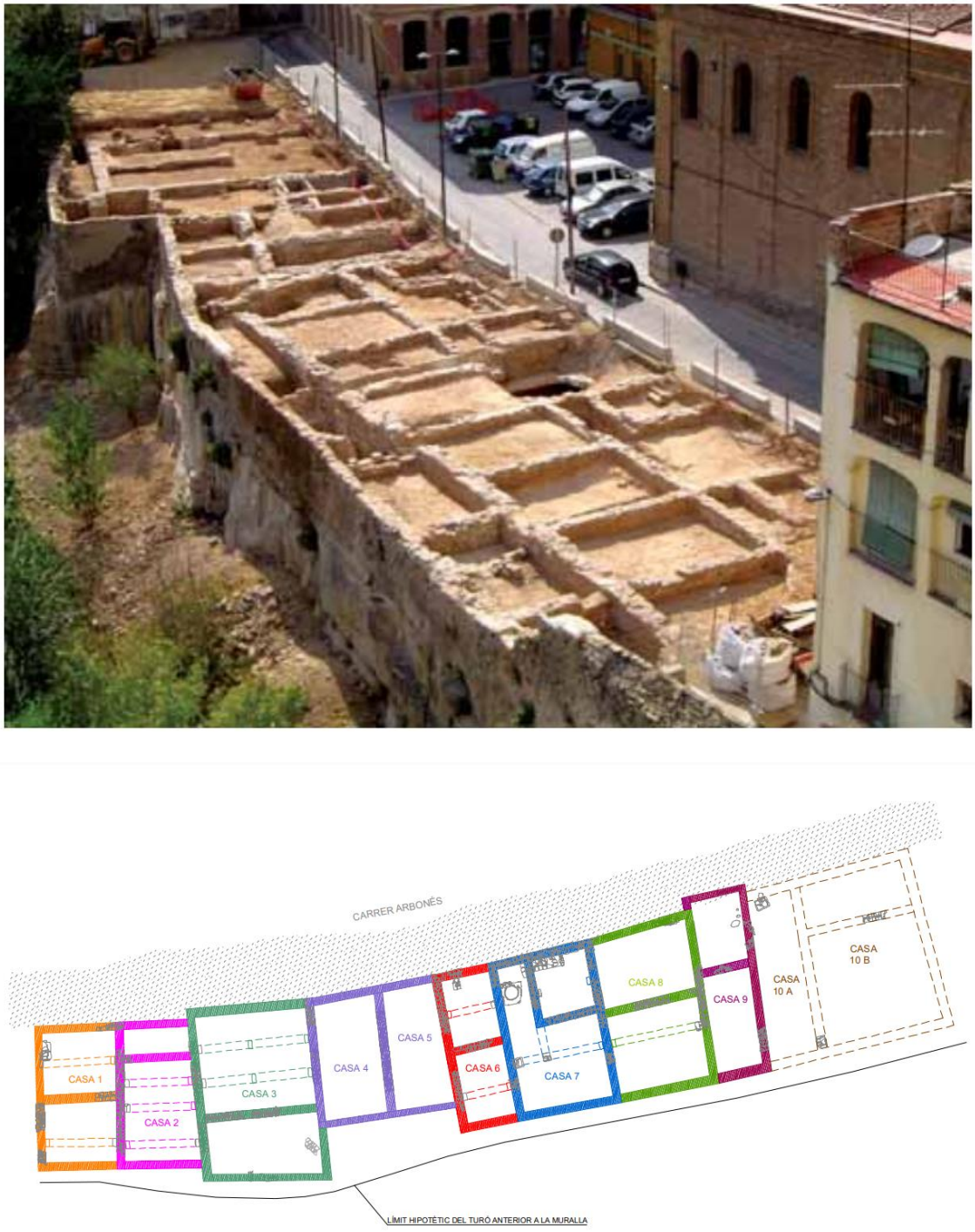

Figura 221. A dalt, vista aèria del jaciment del carrer Arbonés (Morera 2009, p. 61). A baix, hipòtesi urbanística del carrer Arbonés abans de la construcció de la muralla, entre els segles XIII i XIV (Piera 2007, p. 14)

El mas de la Creu de la Pedra

Municipi	Guixers
Cronologia	X-XV

Situació

Jaciment situat a la vall de Lord, a 825 metres d'altitud. Les restes del mas s'ubicaven a la vora del camí de bast de Berga a Sant Llorenç de Morunys, a tocar d'una creueta de terme que li donà nom. Uns vint metres més enllà, hi discorre el riu Aigua de Valls, que ofereix una zona d'horta (Riu 2001, p. 30).

Notícies històriques

El mas de la Creu de la Pedra tindria el seu origen envers l'any 1000, encara que els materials recuperats daten dels segles XII i XIII. El seu abandonament deuria produir-se arran de les crisis dels segle XIV i XV, ja que el 1483 figura com a desocupat. Posteriorment, només va ser ocupat de forma esporàdica. Tot i que no s'hi van trobar excessius materials medievals, la seva estructura i disposició va ser interpretada pròpia d'aquest període (Riu 1972; Catalunya Romànica 1987, p. 118).
Va ser excavat per un equip d'arqueòlegs liderat per Manuel Riu l'agost de 1970 (Riu i Riu 2001, p. 30).

Descripció de l'hàbitat

La masia està constituïda per dos mòduls continus de planta rectangular que ocupen una superfície a l'entorn dels 76 m^2. A la banda est s'hi adossava un tercer espai, que correspondria a un pati obert. Els dos àmbits principals foren interpretats com un espai d'hàbitat i un espai pel bestiar. En el primer va localitzar-s'hi un banc de roca tallat a la paret i una llar central. En un primer moment, l'accés al conjunt es feia per aquesta última estança, però vers el segle XVI va ser tapiada i es va obrir un nou accés a través del pati (Riu 1972; Catalunya Romànica 1987, p. 118).
Els murs són fets de pedra seca que s'adossen a una paret de roca allisada, on deurien descansar les bigues, a una alçada de 2,20 i 2,40 metres. Les cobertes probablement eren fetes amb lloses, argiles i brancatge (Riu 2001, p. 30).

Interpretació de l'hàbitat

La unitat domèstica documentada està composta per diversos mòduls agregats, continus entre ells i de planta rectangular. El pati se situa en un extrem i no sembla que estructurés la unitat. Tot i així, sí que es detecta la voluntat de que aquest espai esdevingués una zona de pas per accedir a l'habitatge, ja que va obrir-se una porta d'accés entre els dos àmbits i va tapiar la porta que comunicava el camí directament amb la cuina-dormitori (Riu 2001, p. 30)

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIV-XV	Rectangular	Mòduls agregats	-	-

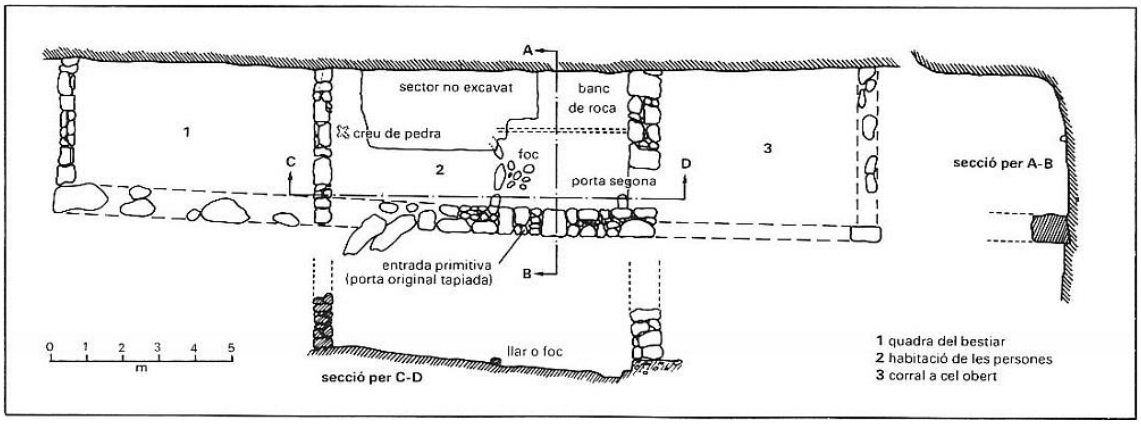

Figura 222. Planta del mas de la Creu de la Pedra (Catalunya Romànica 1987, p. 209).

El mas B de Vilosiu

Municipi	Cercs
Cronologia	X-XIV

Situació

El mas B de Vilosiu es troba al vessant meridionals de la serra coneguda com els Esquerds de Santa Marta, a uns 1.150 metres d'altitud. Es troba comprès entre un camí de bast, al costat nord, i el torrent de l'Oreller, un centenar de metres més enllà, en direcció sud. Se situa a les proximitats del conegut com a mas A de Vilosiu i a 13 metres de distància d'un corral de planta arrodonida, possiblement amb vinculació directe (Bolòs 1996).

Notícies històriques

L'any 980 el comte Oliba I de Cerdanya cedí al monestir de Sant Llorenç prop de Bagà la *Villa Osyl* que es dividia en quatre masos, un dels quals podria correspondre a l'anomenat mas B de Vilosiu. El nom d'aquests quatre masos s'esmenta en un llevador de mateix monestir de l'any 1125: Revira, Arnald, Ranmir i Chintla. Les excavacions arqueològiques confirmen aquesta ocupació, ja que s'hi van localitzar 1.325 fragments de ceràmica grisa, datada dels segles XI al XIV, però majoritàriament del XII. El seu abandonament s'ha lligat a les crisis baix-medievals del segle XIV. Probablement aquest mas fou un dels primers en ser abandonat, ja que es trobava en una posició més elevada i disposava de les terres de conreu menys rendibles (Bolòs 1996, p. 25).
Va ser excavat per un equip d'arqueòlegs dirigit per Jordi Bolòs, Albert Curtó i Assumpta Serra entre 1984 i 1986 (Riu 2001, p. 31).

Descripció de l'hàbitat

El mas B de Vilosiu està configurat per cinc mòduls diferents, dos d'ells destinats al bestiar, dos més a l'habitatge i un altre que correspondria a un possible espai productiu, on es trobava la porta d'entrada al conjunt. Els murs, fets de pedra lligada amb fang s'adossen sobre una paret de roca, on també s'hi van localitzar els forats per sostenir les bigues. L'equip que va intervenir-hi va calcular, però, que perquè el sostre tingués el pendent adequat deuria haver estat necessari alçar un mur d'un metre damunt la paret de roca.
Els sectors per a les persones està constituït per un àmbit rectangular de 9,95 m^2 destinat probablement a celler i rebost, situat al nord, on va localitzar-s'hi dos armariets encastats a la paret. A continuació, s'hi trobava un segon àmbit de planta irregular, interpretat com a menjador-dormitori, de 22,5 m^2 , amb un possible foc a terra i un altre armari encastat.
Des d'aquí, es pot accedir a l'espai del bestiar, compost per una cort i un pati semi-descobert, on s'hi va localitzar un desaigua.[447] Aprofitant un entrant fet per la paret de roca, es va tancar un cinquè àmbit, on s'hi va localitzar el que podria ser un forn i un banc excavat a la roca. Aquestes tres últimes estances presentaven un paviment enllosat. Les cobertes es creu que deurien ser fetes amb lloses i/o materials vegetals (Riu 2001, p. 31; Bolòs 1996, p. 33).

Interpretació de l'hàbitat

La unitat domèstica documentada està composta per diversos mòduls agregats, continus entre ells i de planta irregular. Val a dir, però, que aquesta irregularitat es deu principalment a la forma de la roca, mentre que els murs construïts presenten formes més regulars.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XI-XIV	Irregular	Mòduls agregats	-	-

[447] Interpretat per evacuar els fems i sucs que s'escolaven dels animals de la cort i, possiblement, també de les persones.

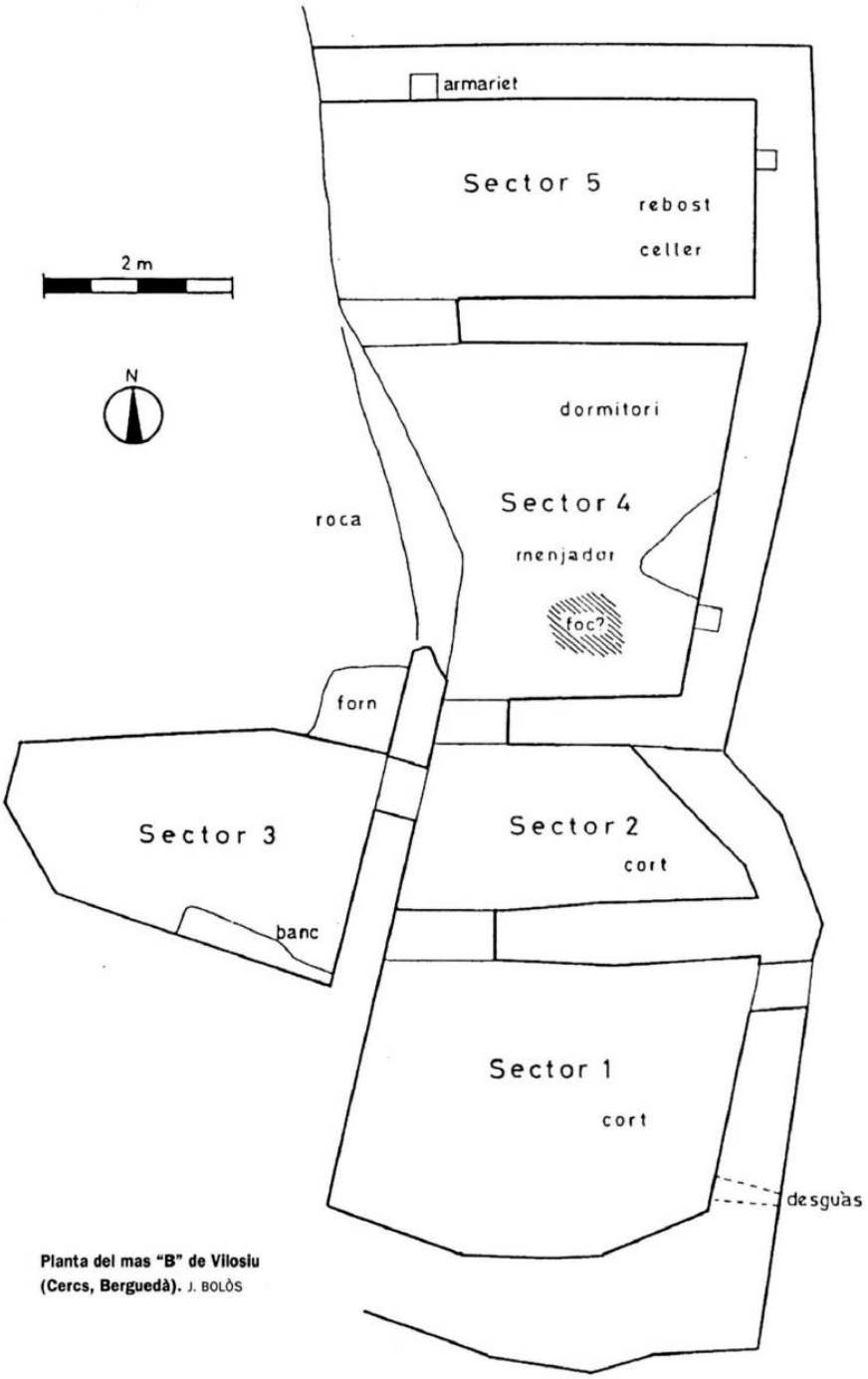

Figura 223. Planimetria del mas B de Vilosiu (Bolòs 1999, p. 18).

El mas A de Vilosiu

Municipi	Cercs
Cronologia	X-XIV

Situació

El mas A de Vilosiu es troba al vessant meridionals de la serra coneguda com els Esquerds de Santa Marta, a uns 1.150 metres d'altitud. Es troba al nord d'un camí de bast i del torrent de l'Oreller i a l'oest del conegut com a mas B de Vilosiu (Del Castillo 1965, p. 219; Bolòs 1996).

Notícies històriques

L'any 980 el comte Oliba I de Cerdanya cedí al monestir de Sant Llorenç prop de Bagà la *Villa Osyl* que es dividia en quatre masos, un dels quals podria correspondre a l'anomenat mas A de Vilosiu. Els noms d'aquests quatre masos són esmentats el 1125 en un llevador del mateix monestir: Revira, Arnald, Ranmir i Chintla (Bolòs 1996, p. 25).

Els materials localitzats en les excavacions arqueològiques al mas A de Vilosiu confirmen aquesta cronologia d'ocupació. Va localitzar-s'hi ceràmica grisa, datada dels segles XII i XIII, així com sivelles de bronze amb incrustacions de plata, un mànec d'un punyal també de bronze, un boto de ballesta, dos ganivets i monedes dels segles XIII i XIV. Tenint en compte els materials metàl·lics trobats, així com l'extensió del mas (234 m^2) es planteja una bona situació econòmica per part dels propietaris (Catalunya Romànica 1985, p. 238). Les últimes referències de la parròquia de Vilosiu daten del segle XVI.

Va ser excavat entre 1960 i 1961 per Albert del Castillo i Manuel Riu (1965).

Descripció de l'hàbitat

El mas A de Vilosiu, de planta irregular, es construí aprofitant una paret de roca on s'adossa la seva estructura. Es divideix en dos sectors que foren interpretats com un per les persones i l'altre pel bestiar. De planta rectangular, la zona d'hàbitat (37,5 m^2) es troba dividida en dues estances. La primera consta d'un foc a terra i era emprada com a cuina-menjador, mentre que la segona disposa d'un armariet encastat i servia de magatzem i, probablement, dormitori. El terra d'aquesta última es trobava enllosat i al seu interior s'hi van localitzar diversos objectes metàl·lics, així com una moneda del rei Jaume I (Del Castillo 1965; Catalunya Romànica XX, p. 238).

De planta irregular, el sector pels animals se situa a l'oest i es troba dividit en dues parts amb accessos independents. La primera correspon a dos àmbits que calia travessar per accedir a l'habitatge. La segona està constituïda per quatre àmbits més, destinats possiblement al bestiar gros i menut, encara que un d'ells, el número 4, va esdevenir zona d'hàbitat en la fase final del jaciment.

Finalment, damunt de la roca on s'adossava el mas, va localitzar-se un tercer sector de construccions emprat com a corral pels ovicàprids i amb una habitació (8) que constava de cuina i forn, adossats en una paret (riu 2001, p. 32). Es considera que deuria tractar-se d'un àmbit més tardà, afegit al segle XII (Catalunya Romànica XX, p. 238).

Interpretació de l'hàbitat

El mas A de Vilosiu està configurat per diversos mòduls agregats que presenten plantes tant ortogonals com irregulars, encara que sempre formades per parets rectes. Cal destacar, però, que l'espai d'hàbitat principal sí que presenta una planta rectangular. El pati, tot i no fer una clara funció de distribució, esdevé un espai d'accés, previ a l'habitatge. És considerat com un precedent del mas vertical de dos pisos (Riu 2001, p. 32).

	Mòduls de les unitats domèstiques		**Morfologia del nucli**	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XII-XIV	Irregular	Mòduls agregats	-	-

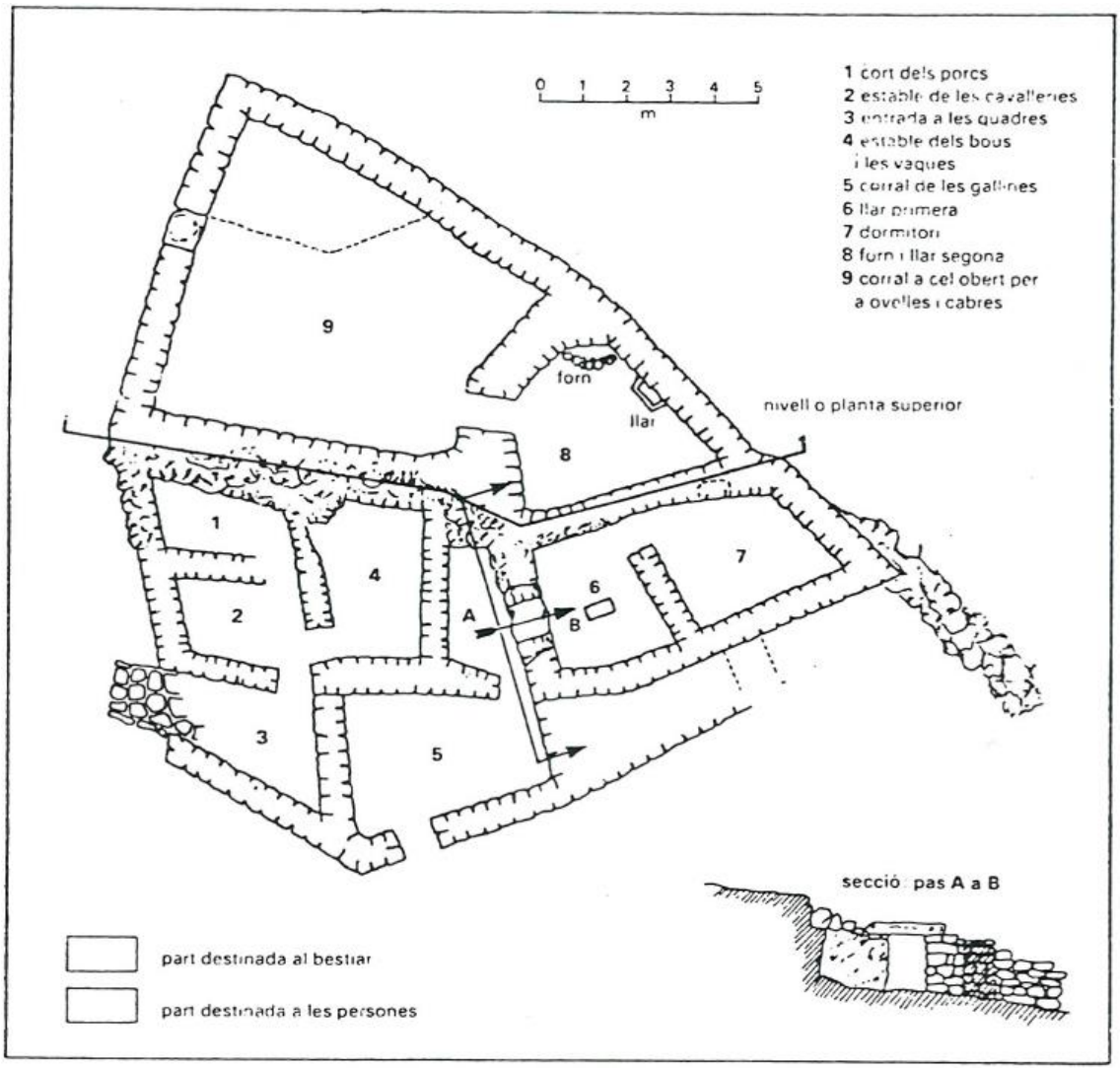

Figura 224. Planta del mas A de Vilosiu (Catalunya Romànica 1985, p. 238).

Mas Vilar

Municipi	Olesa de Montserrat
Cronologia	X-XIV

Situació

El jaciment se situa al límit de les planes del Baix Llobregat i el Vallès, en els primers contraforts de la Serralada Prelitoral i als peus del castell Sacama. Se situa a l'entorn de 350 metres d'altitud, en un lloc d'orografia trencada, amb sòls estèrils i molt pedregosos.

Notícies històriques

L'origen del mas se situa al segle XI, com a domini integrat dins de la castlania del castell de Sacama, possiblement ocupat per algun *milites.* D'aquesta primera fase, els treballs arqueològics van documentar les restes d'una torre de planta circular. Al llarg del segle XIII es van ampliar les estructures existents i van afegir-se un seguit de mòduls entorn de la torre.

La primera notícia documental data del 1388 en què Francesc Coscoll ven a Pere Vilar un mas en ruïnes, la situació del qual ha estat identificada com la mateixa del jaciment actual. La família Vilar va donar nom al mas però es desconeix quin ús va assignar-li (possiblement tasques secundàries associades a l'explotació agrícola). Durant el segle XV, es van practicar petites remodelacions, per bé que en les dècades següents l'abandonament resulta evident. Es tornen a tenir notícies escrites del mas l'any 1496, 1548 i 1735. En aquesta última data s'esmenta que es troba *derrhuit y desabitat* (Vila, p. 308).

Durant la dècada de 1980 es van iniciar les primeres prospeccions arqueològiques al lloc i entre 1996 i 1998 es van dur a terme tres campanyes d'excavació successives.

Descripció de l'hàbitat

Al llarg del segle XIII s'adossen a la torre, que havia perdut tota funció militar i senyorial, un seguit d'espais amb funcions residencials, agrícoles i ramaderes. A l'oest de la torre s'hi construeixen dos mòduls de planta rectangular, continus entre ells, als quals se n'hi afegeix un tercer que els enllaça amb la torre. L'espai central correspondria al pati, que es desconeix si es trobava tancat pel costat sud.

Interpretació de l'hàbitat

Els mòduls de planta rectangular que conformen la unitat domèstica s'estructuren a l'entorn d'un pati, juntament amb la torre, integrada també el conjunt.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII	Rectangular	Mòduls agregats – protopati	-	-

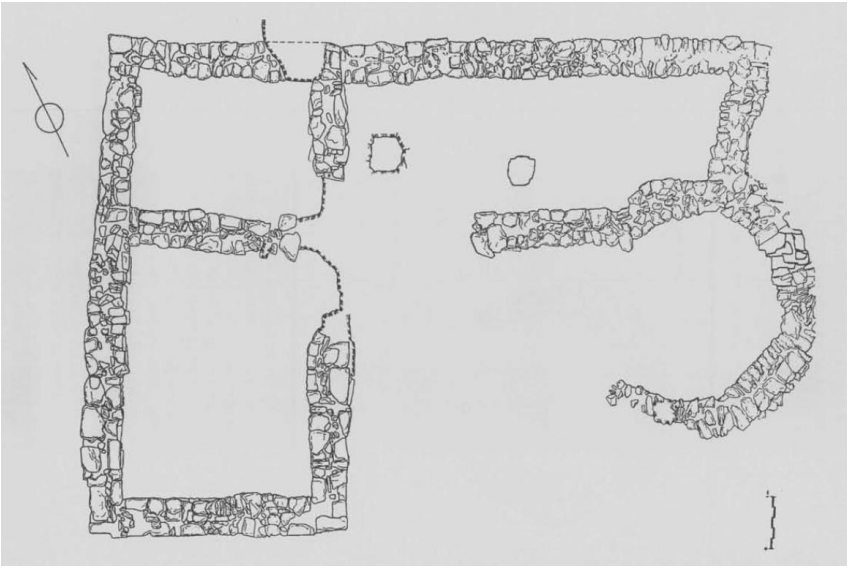

Figura 225. Planta del mas Vilar (Vila 2000, p. 313).

Domus d'Olivet

Municipi	Canovelles
Cronologia	X-XIV

Situació

El jaciment de la Domus d'Olivet se situa en un espai boscós i enclotat, a poca distància de les principals vies de comunicació que tradicionalment han travessat el Vallès. Les restes de la domus, però, se situen en una petita elevació respecte el seu entorn, a 170 metres d'altitud.

Notícies històriques

L'origen del jaciment és una torre romànica de planta circular. Al seu entorn s'hi aixequen un seguit d'estructures d'hàbitat que probablement foren ocupades, entre els segles XII i XIII, per una família feudatària del senyor amb una situació econòmica i social privilegiada. Aquest habitatge "s'ha de distingir de les masies pròpiament dites i de les famílies camperoles tradicionals" (Pujades i Subiranas 2000, p. 402). A principis del segle XII s'esmenta la *vall de Olivetti*, però és durant el segle XIV quan s'esmenta la *domus* d'Olivet. El 1454 Elionor de Riudepenes cedeix en emfiteusi a Antic Marquès la *casa dita d'Olivet* totalment derruïda (Camp i Dantí 1994, p. 25). L'origen d'aquesta destrucció s'ha plantejat que pogués estar relacionat amb el terratrèmol de 1448, per bé que les intervencions arqueològiques només van poder confirmar un incendi generalitzat a totes les estructures. Aquestes van quedar definitivament abandonades, exceptuant alguns espais, com l'àmbit 2, que van poder ser reocupats puntualment a posteriori (Pujades i Subiranas 2000, p. 405).
El 1994, després de la recerca documental de Jaume Dantí, es va localitzar i excavar el jaciment.

Descripció de l'hàbitat

El jaciment de la *domus* d'Olivet s'estructura a l'entorn d'una torre de planta circular de poc més de 6 metres de diàmetre, feta de pedra i calç i, possiblement, acabada en tàpia. Al seu entorn se li adossen diverses estances de planta irregular, de les exerceix el paper de centralitat l'àmbit 3, de planta gairebé quadrangular. En aquest mòdul s'hi ha localitzat tres graons d'accés a la torre, una volta caiguda, una sitja i un graner amb dos casals. També dues cotes de malla i material ceràmic. Continu a aquest àmbit s'hi troba l'àmbit 4, de planta rectangular; l'àmbit 2, de planta irregular, i l'àmbit 5, que no va poder-se definir pel costat oest.
Tots els murs es troben fet de pedra i morter, els sòls són de terra premsada o lloses i les cobertes un embigat de fusta, encanyissat i teules. El paviment és empedrat en la majoria d'àmbits (Pujades i Subiranes 2000; Subiranas 2005).

Interpretació de l'hàbitat

La *domus* d'Olivet mostra com entorn d'una torre de base circular s'hi estructures diversos mòduls de formes rectangulars i irregulars, continus entre ells. En aquest cas, no pot afirmar-se que s'estructurin entorn un proto-pati, si bé ho fan a l'entorn d'un àmbit central de morfologia similar.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIV-XV	Irregular	Mòduls agregats	-	-

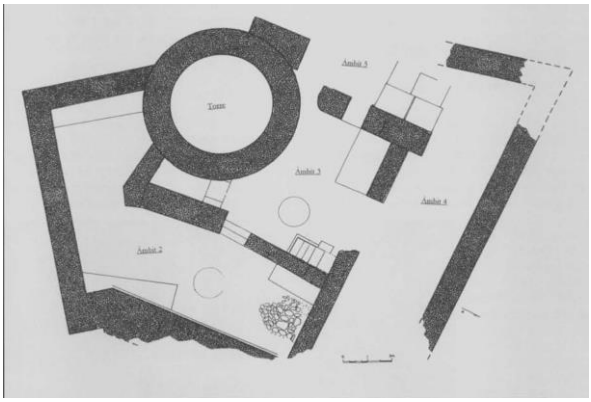

Figura 226. Planimetria de la *domus* d'Olivet (Pujades i Subiranas 2000, p. 401).

Masia dels Pinetons

Municipi	Ripollet
Cronologia	XII-XIV
Situació	
Jaciment situat al Vallès, entre els torrents de Can Duran i Can Grasses, damunt d'una suau elevació, a 111 metres d'altitud. L'espai on se situava va ser urbanitzat.	
Notícies històriques	
No es disposa d'informació documental sobre el mas, ni es coneix el nom del seu topònim original. Les excavacions arqueològiques van identificar al seu interior diverses sitges ceràmiques dels segles XII-XIII i van situar l'abandonament de la masia durant la segona meitat del segle XIV. El 2008 va ser excavat completament, en motiu de la urbanització del paratge dels Pinetons.	
Descripció de l'hàbitat	
Edificació de planta rectangular, que presentava un grau molt baix de conservació. Estava formada per una única unitat constructiva, subdividida internament en quatre àmbits, i un cinquè mòdul adossat a l'exterior. La porta d'accés original, encarada a migdia, dona pas a l'àmbit 2, de planta rectangular, on s'hi van documentar dues sitges i una llar o fornet, disposat damunt de la roca mare. Des d'aquest àmbit probablement es podia accedir a l'àmbit 1, de planta rectangular, i a l'àmbit 3, on es van localitzar tres llars. L'àmbit 4 era el de majors dimensions (25 m2) i s'hi van documentar les restes d'un possible pilar central, que aguantava la coberta. A l'exterior, pel costat meridional, on s'obria el portal de la masia, s'adossava l'àmbit 5. Al costat nord, en canvi, a no més de vint metres de la masia, s'hi va localitzar una gran rasa, que va ser amortitzada entre els segles XII i XIII (Balsera i Roig 2011).	
Interpretació de l'hàbitat	
La masia dels Pinetons està compost per diversos mòduls agregats, continus entre ells, que s'encaminen envers una solució unitària que acabarà originant el tipus de masia definit de l'època moderna.	

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIV	Rectangular	Mòduls agregats	-	-

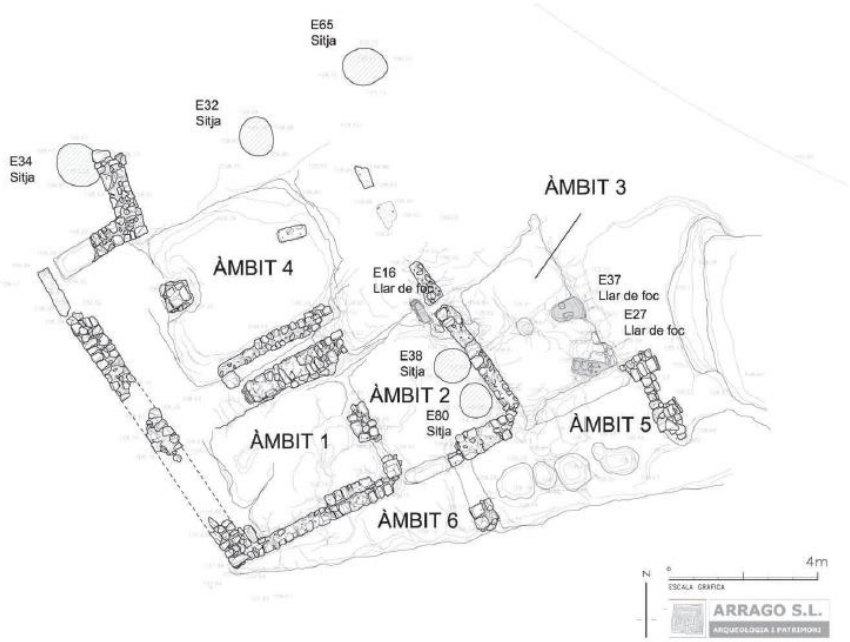

Figura 227. Planta del mas del pinetons (Balsera et al. 2009, p. 281).

Mas Montgròs

Municipi	El Brull
Cronologia	XII-XIV

Situació

El jaciment arqueològic del Montgròs se situa al Parc Natural del Montseny, a una altitud de 759 metres i ocupant una península rodejada de cingles, exceptuant un istme de fort pendent.

Notícies històriques

L'ocupació de major entitat d'aquest indret va produir-se en època ibèrica, quan es va construir una dues muralles consecutives a l'istme,el 450 i 300 a C, que protegien les 9 ha de la península.
En època medieval es produí una segona ocupació, documentada mitjançant les restes d'una masia medieval que va estar en ús entre els segles XI i XV. Les ceràmiques grises localitzades en els estrats fundacionals van ser datades mitjançant termo-luminiscència, encara que la primera menció documental escrita data del 1288. La ceràmica decorada de blau i de reflex metàl·lic, de verd i manganès i vidriat verd indica un abandonament a mitjans segle XV. Segons la documentació, el 1419 el mas encara era explotat, mentre que el 1443 estava en mans de dos propietaris de la zona, que possiblement ja no hi residien. És possible que en aquell moment, les deficiències estructurals del mas, degudes a la reutilització d'estructures ibèriques i a la manca de fonaments, provoquessin el col·lapse de l'edifici (López i Fierro 2015, p. 740). El 1975 es va dur a terme un sondeig a la zona i entre 1998 i 2009 el Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona va excavar-hi.

Descripció de l'hàbitat

El mas Montgròs, d'uns 180 m^2 de superfície, va aixecar-se adossat a la cara interna de la segona muralla ibèrica. La masia constava de planta baixa, pis i golfes i les cobertes se sostenien a partir de bigues, columnes i arcs diafragmàtics en funció de l'àmbit. La planta baixa era emprada com a estable o espai productiu, mentre que l'habitatge es deuria situar al pis superior. A banda d'aquesta estructura principal, diverses dependències secundàries s'aixecaven al seu entorn. La construcció està feta per carreu de pedra poc escairats, disposats en filades irregulars. Possiblement en un moment avançat del segle XIV, l'edifici era cobert amb teules.
A la part més meridional de la masia s'hi localitza l'àmbit I, de planta rectangular, on van trobar-se les restes d'una possible columna i que constava d'una única porta a ponent, de la qual se n'han localitzat les pollegueres. Els materials trobats indiquen l'ocupació de l'àmbit fins el segle XIV, mentre que el paviment de terra piconada localitzat mostrava una cronologia del segle XIII. Continu a aquest àmbit se n'han localitzat dos més, identificats com a II i III. Aquest últim s'adossa a la muralla, és de planta quadrangular i s'hi van trobar diversos materials, com ara fragments de ceràmica, una falç i un ganivet de ferro, a banda de l'existència d'un arc diafragmàtic entre aquest àmbit i l'àmbit veí V. En origen, aquests dos àmbits conformaven un únic espai, que posteriorment fou dividit mitjançant el tapiat de l'arc diafragmàtic. A l'àmbit V, de planta rectangular, va localitzar-s'hi ceràmica grisa i vidriada, data d'entre els segles XIII i XIV, així com un forat per una gran tenalla. També van identificar-se els vestigis d'una finestra a la paret meridional, fet que indicava que l'àmbit VII havia estat erigit a posteriori, conjuntament amb l'àmbit VI. En aquest àmbit, a més, es van identificar les restes d'un forn, amb cronologia entorn del segle XIII. L'àmbit II, de planta rectangular, era l'espai d'accés a la masia. Es trobava parcialment empedrat i s'hi van localitzar peces de vidre i metàl·liques, com un ganivet de ferro, que indicarien una ocupació fins als primers decennis del segle XV.

Interpretació de l'hàbitat

Els estrats fundacionals indiquen l'ocupació del mas des del segle XI, per bé que es desconeix la seva estructura en aquesta fase. En un moment anterior al segle XIII, però, la masia constava d'una planta quadrangular composta per diversos mòduls agregats (àmbits II, IV, II i V). Les reformes al mas, però, foren constants al llarg de la seva ocupació, degut a la manca de fonaments, al reaprofitament de les estructures ibèriques i al pendent del terreny. Així doncs, s'acabaren bastint a nord i sud de l'estructura inicial un seguit de mòduls agregats, de manera que la masia esdevingué una unitat domèstica de planta rectangular, possiblement un antecedent del tipus de masia d'època moderna.

	Mòduls de les unitats domèstiques		Morfologia del nucli	
Cronologia	**Forma**	**Disposició**	**Disposició**	**Forma**
XIII-XV	Rectangular	Mòduls agregats	-	-

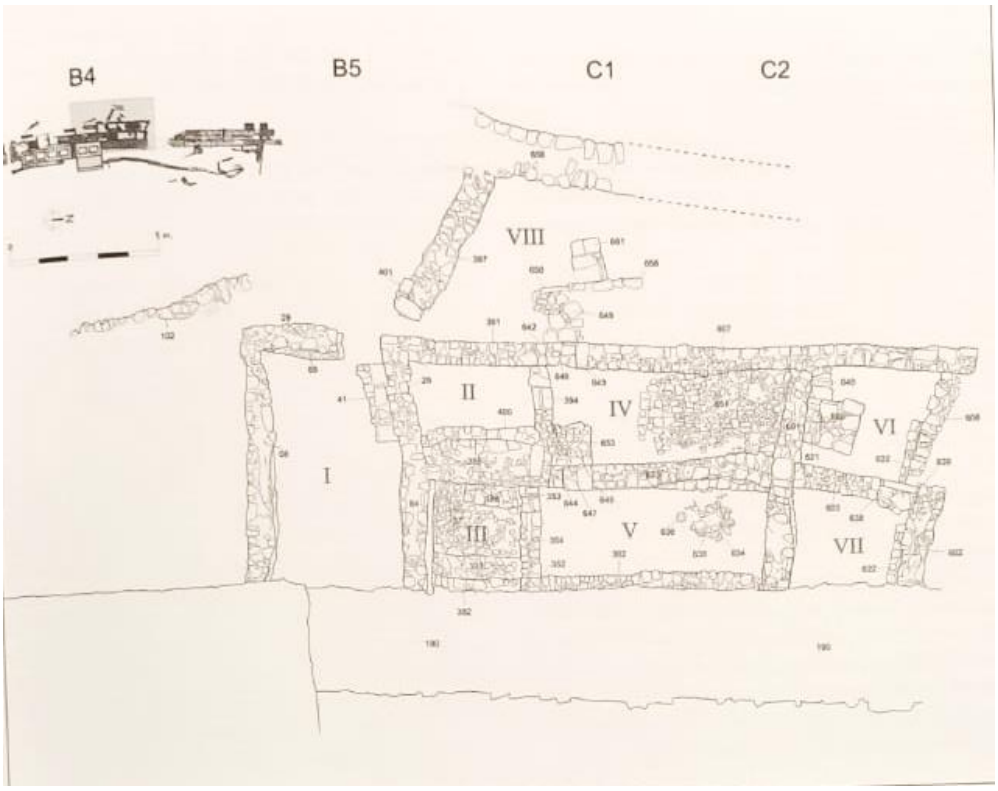

Figura 228. Planta del mas Montgròs (López i Fierro 2015, p. 733).

ANNEX 2: MOSTRA DE NUCLIS

D'existència comprovada	D'existència probable	D'existència hipotètica
Banyeres	Altafulla	Albinyana
Calafell	Collbató	Bellprat
Capellades	El Gorner	Bonastre
Carme	El Vendrell	Castellet
Clarà	La Geltrú	Esblada
Creixell	La Llacuna (Garraf)	Fillol
Cubelles	La Pobla Vella	L'Hospital d'Olesa
El Bruc	La Senabra	La Nou de Gaià
El Pla del Penedès	Magrinyà	La Riera de Gaià
Gelida	Montbui	La Torre de Claramunt
Igualada	Puig d'Esparreguera	Les Gunyoles
L'Arboç	Puigcaní	Olesa de Bonesvalls
L'Arboçar	Puigfred	Puigtinyós - Montferri
L'Espelt	Puiggomar	Querol
La Bisbal	Puigmoltó	Ribes
La Cogullada	Saifores	Roda de Berà
La Granada	Sant Joan de Conilles	Rodonyà
La Llacuna (Anoia)	Sant Martí de Cunies	Saió
La Múnia	Sant Pau d'Ordal	Santa Margarida i els Monjos
La Passada	Sant Pere Sacarrera	Sant Pere de Riudebitlles
La Pobla de Montornès	St. Jaume S. (Igualada)	Sant Sebastià dels Gorgs
Lavit	Torre Ramona	Sant Vicenç de Calders
Mas de Casades	Torrelles de Foix	Selma
Masquefa	Tous	Terrassola
Mediona	Vilardida	Vallbona d'Anoia
Moja	Virgili	Vespella de Gaià
Morrocurt		
Òdena		
Olivella		
Orpinell		
Pacs del Penedès		
Piera		
Pontons		
Puig de Sant Valentí		
Rubials		
Salomó		
Sant Cugat Sesgarrigues		
Sant Martí Sarroca		

Sant Quintí de Mediona Sant Sadurní d'Anoia Santa Oliva Santa Susanna Sitges St. Jaume S. (Piera) Torredembarra Vilafranca Vilanova d'Espoia Vilanova de Cubelles Vilanova del Camí Vila-rodona Vilobí		

ANNEX 3: CONCLUSIONS (ENGLISH VERSION)

The investigation on habitat settlements in the medieval Penedès (10th-13th centuries) has raised the need to establish research strategies to achieve our objectives, but also to stick to the resources of a doctoral research. In this sense, we are aware that there are sites, documents and settlements pending to study. Even so, we believe that we have been able to offer a first valid approach to a phenomenon, the settlement, which it is hoped can continue to be studied in future research projects.

As already mentioned, the delimitation of three scales of study has been the solution adopted to achieve the research objectives and, at the same time, to be able to deal with a suitable volume of information. The analysis on a regional, local and urban scales have made it possible to observe different realities, which become complementary to each other and which construct the historical discourse. As has been detailed in the methodological sections, the treatment of information sources avoided being total, which is otherwise almost impossible. In that sense, we have worked to obtain the most optimal information at a quantitative and qualitative level. This means, therefore, that new contributions to our database and to our interpretations can be made, which will certainly be very welcome.

The first research objective consisted in the restoration of a map of the settlement of Penedes as accurate and detailed as possible. From the outset, however, it became clear that it would not be possible to achieve the same degree of detail for the entire Penedes area, nor for all historical moments. Even so, it was decided to design a database of spatial extension that would allow maximum versatility and to adapt to the different levels of study. As a result, one hundred and three centres of concentrated population have been located throughout the Penedes area by the end of the 13th century. Their classification into three categories based on the degree of dating certainty (documented, probable, hypothetical) has made it possible to corroborate that most of the population centres have their origins before the 14th century. In this sense, it has been shown that the Penedès region of the 13th century had a network of villages and towns that was quite consolidated and that covered all its areas.

Our database not only includes one hundred and three populations centres, it also have different isolated settlements documented in the castle districts of Olèrdola and Mediona, as well as the urban forms of the localities of Vilafranca del Penedès and Sant Quintí de Mediona. In addition,

other types of settlements have also been incorporated, such as castles, churches, towers or monasteries, which have been taken into account in the spatial analyses. All these settlements have been digitized with the greatest possible precision and some historical data has been linked to them. As a result, we hope our database can be expanded in future research and, at the same time, offers the possibility to carry out new spatial studies with the information it already has stored.

Before the incorporation of the settlements into the database, it has been done a morphological study of several Catalan archaeological sites, included villages and isolated houses dated between the 10th and 13th centuries. This study was one of the research objectives, but also a tool to identify possible medieval urban forms in cartography and field work, as well as becoming aware of the degree of transformation they could have suffered. In this sense, we wanted to demonstrate that morphologies do not always remain fossilized and that between the 10th and 13th centuries urban reforms also took place. In Vilafranca del Penedès has been documented the demolition of several houses for the construction of the new basilica of Santa Maria in the 14th century, as well as the urbanization of the old walls and the creation of new streets in the 13th century. On the other hand, in Sant Quintí de Mediona the transformations mainly happened during the late medieval and modern periods, but they also show that its current urban form is not a direct inheritance of the medieval age.

The analysis of urban morphologies, however, has not been focused only on the localities of Vilafranca del Penedès and Sant Quintí de Mediona. As it has been said, it has been complemented by the study of a sample of different Catalan habitat sites with chronologies of occupation between the 10th and 13th centuries. Their analysis has shown the existence of a local tradition in the use of rectangular or polygonal rooms. It should be borne in mind that the use of these shapes allows greater use of space and makes it easier to attach new modules, compared to circular shapes. For the more remote chronologies, sites such as Sidillà (10th-12th centuries) or L'Esquerda (11th-12th centuries) show that the most common was the grouping of one-room houses or formed through the aggregation of rooms. This does not mean that these settlements did not have an internal organization, but rather that their spatial distribution did not obey any defined geometric plan. We should be conscious that the lack of urban planning does not mean that there was no regulation of this. As we said, this type of urbanism is documented especially in the 10th and 11th centuries, but also in sites from the 13th and 14th centuries in rural areas.

The adjective "spontaneous" has often been used to define medieval urban planning, understood as an urban planning that was improvised in base of the needs of the moment. However, we should avoid using these generalizations, since there is a lot of evidence of planned towns during this period. It should be borne in mind that, at least from the 12th century, traces of new urban planning began to be detected. This phenomenon must be framed in towns that were growing at that time, where the intensive urbanization processes experienced forced the optimization of space and, therefore, its planning and distribution. This urbanism used to propose an orthogonal grid or, on other occasions, a line of houses next to a pre-existing road. There is evidence of it in various sites, such as Olèrdola (11th century) or Santa Creu de Rodes (13th century), but also in towns that have continued to be inhabited until today, both in Catalonia and in the València. This urbanism was usually associated with the construction of terraced houses, that perfectly fit the orthogonal grid and allowed a more intense occupation. The study of the towns of Vilafranca del Penedès and Sant Quintí de Mediona has also made it possible to identify this type of subdivision during the second half of the 13th century. Both towns show the existence of an initial nucleus, characterized by the aggregation of houses, to which some planned widenings were added.

Also, the identification of the population centres of the medieval Penedès has made it possible to achieve another of the research objectives: the detection of factors which affected the creation and location of villages and towns. With this objective in mind, an attempt has been made to determine and statistically corroborate which geographical and historical variables would have favoured the birth of some population centres. We have particularly focused on the role that fortifications and religious buildings would have played. Throughout Europe, there is an important historiographical tradition that has considered churches and castles as one of the main promoters of population nucleation. Consequently, studying its relationship with the Penedès population centres was almost an unavoidable obligation.

In fact, during the study of the Olèrdola district, it has been detected a narrow relation between the existence of towers and habitats between the 10th and 11th centuries.[448] That historical phase corresponds to the moment after the conquest of the Penedès by the count of Barcelona. The written and archaeological sources reflect that the new Christian authorities promoted a

[448] The study of the castral district of Mediona has been less useful to study the settlements for the most ancient chronologies (10-11th centuries).

territorial planning process, which adapted and transformed the previous settlements and infrastructures.

In that sense, Carolina Batet's studies showed that Penedès was zoned in castle districts in the 10th century and that existed of a careful spatial planning of the new Christian counties (Batet 1996). The creation of castles and their districts was the consequence of a regional strategy of land control. This strategy had the aim of achieving the subjugation of the population but, also, assure the military defence of the new territories.

However, the strategic military needs to locate a fortress do not usually follow the same logic as the needs of the habitat and population. As documented in other places in Catalonia, are common the cases of villages that were located around a castle and were abandoned and replaced by new ones, located in more suitable place.[449] Usually, these new locations where often related to the existence of a communication route, fertile land or the passage of a river.

It is possible that a similar dichotomy occurred in the Penedes region at the beginning of the 11th century. The castles possibly allowed a strategic and military control of the territory, but they should have been more ineffective in the supervision of the existing habitat settlements. As previously seen, in the Olèrdola area, written sources show that the existence of "houses" often was linked to the existence of a tower. As a result, it can be deduced that during the 10th and 11th centuries these smaller fortresses were effective tools for controlling the habitat and a complement for the big castles. The sources of information available, however, do not allow corroborating what was the morphology of these settlements. The archaeological parallels allow us to assume that some of them should be composed by houses nucleated around the towers, but do not allow us to go further.

It should be added that castles and towers should not be completely attributed to a Crhistian creation, as they could have an earlier origin. The historical sources only allow us to corroborate that these infrastructures were used by the nobility and that they were useful for fulfilling their interests. However, it exists the possibility that this territorial organization was inherited from previous periods and adapted to the needs of Christian aristocracy.

[449] Along the research, we have dteailed some examples, like the case of L'Espluga – el Pui – la Pobla de Segur (Alegría and Castell 2020), l'Esquerda – Roda de Ter (Mataró et al. 2021), Gelida or Olèrdola – Vilafranca (Molist et al. 2018).

Between the 11th and 13th centuries, the fortresses continued to play an important role in the organization of the population of Penedes. The analysis of the travel time between the 103 population centres and the nearest church and fortress shows that, from the second half of the 11th century, the settlement continued to be mostly located close to churches and castles. 67% of the centres studied were located less than 10 minutes on foot from the nearest fortress and 77% less than 10 minutes on foot from the nearest temple. It is evident, then, that castles and towers remained as territorial elements strongly related to population nucleation. However, we should remark that, from the second half of the 11th century, churches would also have started to be an important factor of nucleation. In fact, global data show that the presence of a temple in the centres became more common than that of a defensive element.

At this point it is necessary to clarify some aspects about the connection between population centres and fortresses and churches. Our historical sources and analysis do not corroborate a cause-effect relation between the nucleation processes and the existence of a castle or a church. Archaeological and written sources do not allow us to identify which came first, the creation of the population centres or the constructions of fortress and temples. In fact, Archaeology has brought to light cases such as Calafell or Olèrdola, where residential structures existed prior to the aristocratical occupation. At the same time, morphological studies point to the existence of settlement that seem to have clearly emerged from the construction of a castle or a church. As a result, the present research has been able to check a close relation between power infrastructures and population centres, but not to determine how this connection was born.

On the other hand, the analysis of the settlement network at the end of the 13th century shows that fortifications and churches were not the only factors that influenced the location of these population centres at the Penedès region. In an economy based on agriculture such as the medieval one, the availability of fertile land was a determining factor for an important percentage of the settlements analysed: they sought to have a significant percentage of land suitable for cultivation in their surroundings, whether of optimal or medium quality. As we have seen, there is a proportional relationship between a good soil quality and a flat terrain and, consequently, a bigger resources catchment area (RCA). As a result, a good number of the population centres were in the plains, where they had agricultural land and better travel times to other elements, such as rivers, markets and first-order roads. In fact, these settlements joined the first group obtained from the cluster analysis. Santa Oliva, La Granada, Piera or Igualada are

good examples of them; they were all located in flat areas and had better travel times than average.

The second group obtained in the cluster analysis showed similar characteristics. This cluster is composed by those centres located close to the coast, such as Sitges, Calafell or Clarà. These are settlements with RCA surfaces lower than average, but with important percentages of soil suitable for cultivation, which would allow a better use of the agricultural space. At the same time, they were centres with good connections with communication nodes but not with markets and rivers. However, its main distinctive feature was the proximity to the sea.

Finally, the settlements of the third cluster have characteristics that break with everything that has been exposed. These thirty population centres were characterized by having below-average RCA and little soils suitable for cultivation. Generally, they were in environments with a more difficult terrain, which means that their travel times towards rivers, markets and communication nodes were also higher. This group includes towns such as Orpinell, la Cogullada and Esblada, currently abandoned and quite isolated, but also others like Olivella, Carme or Salomó. As we have already mentioned, the description of this group of settlements remains incomplete. They seem to obey different localization logics, probably based on factors such as forestry, livestock or mining activity. It is an unfinished business to detect some spatial variables that conditioned the location of this population centres, that we hope to assume in future research.

On the other hand, the settlements of this group show another common characteristic, such as an average travel time towards the nearest fortification (41 min) considerably higher than the global average (22 min). In comparison, the other two clusters show much shorter travel times (13 minutes the plain settlements and 8 minutes the coastal ones).[450] So, the population centres of mountainous areas tended to be located further away from the castles and, therefore, show that not all nucleation processes were linked to fortress or towers. In fact, written sources allow us to corroborate this reality. The study of the Mediona district has made it possible to document settlements, now disappeared, such as Puiggomar, Puigcaní or Mas Casades. They were classified as “masos” for the aristocracy documents, but they were little villages without any tower or church nearby.

[450] As we have seen, in the district of the Olèrdola castle, the relation between towers and settlements started on the 10th century.

However, the analysis did not allow us to identify a characteristic trend about churches proximity in each one of the clusters. In all of them, the travel times obtained are quite like the global average, which is of 8 minutes. Only, the existence of an important standard deviation (±15) shows that a significant part of the settlement analysed were located so far away from the nearest church.

Furthermore, it should be noted that being away from castles and churches did not mean that there was no nobility control over these population centres. The domination and power of the aristocracy could be manifested in other ways, such as a visual control of the villages from the fortress. In addition, it must be considered that the lower agricultural yields offered by settlements would have forced alternative strategies for extracting income from them.

The population centres that survived far away from churches and castles show us that this was a reality that existed at the time and that usually it is difficult for us to find. In future research, therefore, it is necessary to keep in mind this network of “invisible” settlements to do better historical interpretations. Also, at the same time, we should dedicate new efforts to document and identify them in the best possible way.

Finally, reference must be made to the last objective set at the beginning of the research: to achieve a historical account of the Penedès settlement and define some evolution phases based on the documented evidence and processes. As expected, our approximation has been influenced by the unequal information of the different historical moments. In that sense, the task of interpreting the sources has been difficult, specially for the 10th and 11th centuries, when settlements often appear documented under the generic word "house". Although we have tried to cross data to identify some trends and realities, we have not always achieved the results we would like. However, our research strategy has made it possible to define and analyse several settlement phenomena and to offer some complementary views.

The analyses carried out and their interpretation have made it possible to define three main historical phases on the evolution of settlement in the Penedès area. The first one would include the moment after the conquest of the region by the Count of Barcelona, between the 10th and 11th centuries. That time was characterised by the organization of the territory by the Christian nobility. As mentioned, in the plains of Penedes, the settlement is closely related to the existence of towers and, secondly, churches.

Castles and temples also became elements closely linked to population nucleation in a second historical phase, which started during the middle of the 11th century and finished during the middle of the 12th century. At that moment existed a reinforcement of the power of the nobility, despite the presence of Muslim attacks. The written sources show more clearly the existence of populations centres, always linked to castles and churches. Also, a more specific language was used to call the settlement: words like "villa" and "mas" started being used to classify sites and the "houses" mentioned on documents are usually better described.

Lastly, in the middle of the 12th century and until the beginning of the 14th century, a third historical phase took place. This new period was characterized by the end of Muslim attacks and the general emergence of towns. This type of settlements often hosted a weekly market and some commercial and artisanal services. They became important centres of power and during the Late Medieval centuries they overshadowed the castles as central places.[451] For this new historical moment, the written sources become much more abundant and allow us to document many population centres, with a greater range of locations. This way, we have detected settlements that were not located around a castle or church. So, ww have seen that it also existed a network of little villages, mostly located in mountains and with forestry and livestock economy, which could not be included in the schema castle-village or church-village.

As we mentioned, this is not a complete historical discourse; it presents gaps and questions to be resolved. We are aware that a greater documentary study is needed to increase the sample of settlements. Also, it is needed to carry out more specific analysis, focused on solving problems and delving deeper into the early historical stages. But, as is usually said, we hope that future research could make new contributions and improve the approaches that have just been presented. In fact, for scientific research, this is the only way to progress, and it is a path that we are pleased to have, modestly, travelled.

[451] In Archaeology, a central place is a site which offers services that are not find in the surroundings settlements.

ANNEX 4: MOSTRA EN LÍNIA DE LA BASE DE DADES

Una part de les dades històriques i geogràfiques que s'han emmagatzemat al llarg de la recerca han estat penjades a la xarxa per poder ser consultades. Concretament, es troben disponibles a la plataforma *Instamaps* de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Per problemes d'emmagatzematge, però, no hi ha tota la informació completa i només se n'ha pogut incloure una mostra.

La plataforma *Instamaps* és força intuïtiva i permet a l'usuari crear mapes on visualitzar diferents capes d'informació geogràfica. Així mateix, quan es clica damunt dels elements observats, també mostra un seguit de dades textuals sobre aquests. En el nostre cas, el nostre mapa ha esta dissenyat perquè puguin visualitzar-se les següents dades:

- La mostra de cent-tres nuclis documentats a finals del segle XIII i que han estat objecte de les anàlisis espacials detallades.
- Una bona part dels assentaments de tipologia diversa (hàbitat, defensius, eclesiàstics) que s'han documentat entre els segles X i XIII i que han estat emprats durant les anàlisis citades. Si es clica damunt seu, es mostra una part de les dades històriques que s'han recopilat sobre cada un d'ells.
- Les restitucions morfològiques de l'urbanisme de les poblacions de Vilafranca del Penedès i Sant Quintí de Mediona.
- Algunes de les divisions territorials que han estat tingudes en compte al llarg de la recerca, com ara la vegueria de Vilafranca (s. XIV) o els termes castrals penedesencs (s. X-XI).

Com ja hem comentat, el mapa en línia que es presenta no conté totes les dades estudiades, si no que només una bona part. Així doncs, ha de ser pres com una simple mostra de les tasques de recerca realitzades. Tota la informació es troba disponible al següent enllaç:

https://www.instamaps.cat/visor.html?businessid=40282464bc3e7178e09a9d18e6e37581&3D=false

ANNEX 5: ÍNDEX DE FIGURES

		Pàg.
Figura 1	Esquema conceptual sobre les bases de la recerca i la seva doble perspectiva espacial i temporal.	12
Figura 2	Esquema de la base de dades emprada per emmagatzemar informació històrica i geogràfica.	31
Figura 3	Planta-tipus d'una església a partir de l'estudi estadístic de diversos temples documentats entre els segles X i XI.	33
Figura 4	Quadre de la mostra de torres documentades penedesenques documentades entre els segles X i XI.	34
Figura 5	Planta-tipus d'una torre circular de 6 metres de diàmetre.	34
Figura 6	Mostra d'alguns masos d'època medievals excavats, amb la seva forma i la seva superfície.	35
Figura 7	Planta-tipus d'un hàbitat aïllat de 100 m^2 definit a partir de l'observació de diversos casos concrets.	35
Figura 8	Planta-tipus de quatre habitatges entre mitgeres, en aquest cas aplicat al nucli de Sant Martí de Cunies.	36
Figura 9	Els castells termenats penedesencs amb la seva primera menció.	41
Figura 10	Mapa de les possessions de Mir Geribert i dels seus aliats al Penedès.	42
Figura 11	Àrea del considerat com a Penedès històric amb les serralades i les poblacions més destacades.	49
Figura 12	Sub-àmbits d'estudi seleccionats seguint els criteris de representativa geogràfica i de respecte a les divisions administratives de l'època.	51
Figura 13	Jaciments d'hàbitat medieval recopilats per al seu estudi morfològic.	55
Figura 14	Procés de consolidació del tipus arquitectònic del palau gòtic segons Eduard Riu.	61
Figura 15	Relació entre tipologies d'unitats domèstiques i morfologies urbanes segons Sònia Gutiérrez.	64
Figura 16	Relació entre tipologies d'unitats domèstiques i morfologies urbanes segons Agustín Azkarate i José Luis Solaun.	65
Figura 17	Quadre sobre la relació condicionant entre unitats domèstiques, nuclis i poblament.	66
Figura 18	Model de classificació morfològica per a unitats domèstiques i els nuclis que conformen entre els segles X-XIII	71
Figura 19	Sectors de l'atles sobreposats a les unitats paisatgístiques del Penedès històric.	76
Figura 20	Poblament al Baix Gaià a finals del segle XIII.	77

		Pàg.
Figura 21	El nucli de Montoliu de Baix, actual Riera de Gaià, i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	80
Figura 22	Vista del nucli de Virgili, encimbellat al capdamunt d'un petit turó.	81
Figura 23	Idealització volumètrica del nucli de la Nou a mitjans del segle XVII a càrrec de Joan Carles Blanch.	82
Figura 24	El nucli d'Altafulla i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	83
Figura 25	Aspecte actual de l'antic castell de Clarà.	86
Figura 26	El nucli de Clarà i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	86
Figura 27	Idealització volumètrica del turó de la Vespella al segle XVI per Joan Carles Blanch.	87
Figura 28	Vista de la Vespella de Gaià entre 1920 i 1930 i en l'actualitat.	88
Figura 29	Vista àrea de Rubials, al municipi de la Pobla de Montornès.	89
Figura 30	El nucli de Roda de Berà i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	90
Figura 31	El nucli de Creixell i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	91
Figura 32	Poblament als termes castrals de Castellví i Albinyana a finals del segle XIII.	92
Figura 33	El Castellot, nom popular amb què es coneix la fortalesa de Castellví de la Marca, en l'actualitat.	93
Figura 34	El nucli de la Múnia i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	95
Figura 35	Vista actual de la Bisbal del Penedès.	96
Figura 36	El nucli de la Puigtinyós i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII	97
Figura 37	El nucli de Salomó i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII	99
Figura 38	El nucli de Rodonyà i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII	100
Figura 39	El nucli d'Albinyana en l'actualitat.	101
Figura 40	El nucli d'Albinyana i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII	102
Figura 41	Restitució del nucli de Bonastre segons els capbreus de 1562 i 1694 fetes per Josep Maria Puche.	104
Figura 42	El nucli de Saifores.	105

		Pàg.
Figura 43	Portal del nucli clos de Banyeres, que tanca el primer tram del carrer Major que condueix fins al turó del castell.	107
Figura 44	El nucli de Banyeres i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	107
Figura 45	Poblament a la plana penedesenca meridional a finals del segle XIII.	108
Figura 46	El nucli de Castellet i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	110
Figura 47	Restitució morfològica de l'Arboç a partir del capbreu de 1422 per Pere Simon i Joan Anton Resina.	112
Figura 48	Accés al castell de Santa Oliva des del carrer de la Planeta.	114
Figura 49	El nucli del Vendrell i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	115
Figura 50	El nucli de Sant Vicenç de Calders i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	117
Figura 51	Interpretació esquemàtica del castell de Calafell a principis del segle XI per Joaquim Garcia i Joan Santacana.	118
Figura 52	Evolució del nucli de Calafell segons Josep Pou.	118
Figura 53	Poblament al Montmell i l'Alt i el Mig Gaià a finals del segle XIII.	120
Figura 54	Portal d'accés i interior del "castell" de Vilardida.	123
Figura 55	Planta general del jaciment de la Quadra de la Cogullada.	125
Figura 56	Plànol del nucli de Selma l'any 1923.	126
Figura 57	El nucli de Querol i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	127
Figura 58	Restitució morfològica del nucli d'Esblada a partir de les ortofotos preses al llarg del segle XX.	128
Figura 59	Poblament de les Serres d'Ancosa a finals del segle XIII.	129
Figura 60	Nucli actual de Bellprat i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	131
Figura 61	Plànol del nucli de Fillol a principis del segle XX.	132
Figura 62	Nucli actual de Sant Martí de Tous i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	133
Figura 63	Nucli actual de la Llacuna i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	135
Figura 64	Interior de la casa coneguda com a Cal Joan de la Llacuna.	136
Figura 65	Poblament de la conca d'Òdena a finals del segle XIII.	137
Figura 66	El nucli d'Òdena a principis del segle XX.	139

		Pàg.
Figura 67	El nucli actual de l'Espelt.	141
Figura 68	Proposta d'evolució urbana de la vila d'Igualada feta per Josep Maria Torras.	143
Figura 69	Fragment d'un plànol d'Igualada a finals del segle XIX.	144
Figura 70	Nucli actual de la Llacuna i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	145
Figura 71	Plànol de Vilanova del Camí a principis del segle XX.	147
Figura 72	Nucli actual de Santa Margarida de Montbui i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	148
Figura 73	Nucli actual de Carme i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	150
Figura 74.	Nucli de la Pobla de Claramunt als peus del castell de Claramunt.	151
Figura 75	Nucli actual de la Torre de Claramunt i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	152
Figura 76	Nucli actual de Vilanova d'Espoia i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	153
Figura 77	Carrer de Vilanova d'Espoia.	154
Figura 78	Nucli actual de Capellades i principals edificacions documentades a finals del segle XIII	155
Figura 79	Nucli actual de Vallbona d'Anoia i principals edificacions documentades a finals del segle XIII	157
Figura 80	Poblament de Montserrat i l'Anoia penedesenca a finals del segle XIII.	158
Figura 81	Nucli actual del Bruc i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	160
Figura 82	Nucli actual del Bruc i principals edificacions documentades en època medieval.	162
Figura 83	El puig d'Esparreguera.	163
Figura 84	Plànol de Masquefa a principis del segle XX.	164
Figura 85	La vila de Piera entre els segles XIII i XIV segons la proposta d'evolució urbana de Flocel Sabaté.	166
Figura 86	Nucli actual de Sant Jaume Sesoliveres i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	167
Figura 87	Poblament dels termes castrals de Subirats i Gelida i de l'últim tram del riu Mediona-Riudebitlles finals del segle XIII	169
Figura 88	Vista des del campanar de l'església de Sant Pere del castell de Gelida.	170
Figura 89	Nucli actual de Gelida i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	171

		Pàg.
Figura 90	Plànol del nucli urbà de Gelida l'any 1860 i comparativa amb el parcel·lari actual.	173
Figura 91	Plànol del nucli de Lavit de l'any 1914 on pot observar-se l'existència de la "calle de la Torre."	174
Figura 92	Nuclis actuals de Terrassola i Lavit i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	175
Figura 93	Nuclis actuals del Pla del Penedès i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	177
Figura 94	Plànol de Sant Sadurní extret de l'Atles de Can Guineu i distribució de les terres de corneu del seu voltant, segons Ivo Elies.	180
Figura 95	Nucli actual de Sant Pau d'Ordal i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	181
Figura 96	Nucli actual de Torre Ramona i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	183
Figura 97	Poblament dels termes castrals de Pontons, Sant Martí Sarroca i Font-rubí a finals del segle XIII.	184
Figura 98	Antiga torre del castell de Font-rubí, avui enrunat	185
Figura 99	Nucli actual de Pontons i principals edificacions documentades a finals del segle XIII	186
Figura 100	El nucli antic de Potnons.	187
Figura 101	Vista del terme de Torrelles de Foix, de datació incerta, conservada a l'Arxiu Diocesà de Barcelona.	188
Figura 102	Nucli actual de Torrelles i principals edificacions documentades en època medieval.	189
Figura 103	Detall del plànol de principis del segle xx del nucli encimbellat de Sant Martí Sarroca.	190
Figura 104	Un dels habitatges, actualment desapareguts, a tocar de l'església de Santa Maria a l'antic nucli encimbellat de Sant Martí Sarroca	191
Figura 105	Església de Sant Vicenç de Morrocurt en l'actualitat.	192
Figura 106	Nucli actual de Vilobí del Penedès i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	193
Figura 107	Poblament de la plana i el massís del Garraf a finals del segle XIII.	194
Figura 108	Restitució de Sitges entre els segles XIV i XV feta per Carme Muntaner.	196
Figura 109	Nucli actual d'Olivella i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	197
Figura 110	Nucli actual de Ribes i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	199

		Pàg.
Figura 111	Nucli actual de l'Hospital d'Olesa i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	200
Figura 112	Nucli actual d'Olesa de Bonesvalls i principals edificacions documentades a finals del segle XIII	201
Figura 113	Nucli actual de la Geltrú i principals edificacions documentades a finals del segle XIII	202
Figura 114	Nucli actual de Cubelles i principals edificacions documentades a finals del segle XIII	203
Figura 115	Nucli actual de Vilanova i la Geltrú i principals edificacions documentades a finals del segle XIII	204
Figura 116	Vilanova i la Geltrú segons un plànol dels segles XVII o XVIII.	205
Figura 117	Poblament del terme castral de Mediona finals del segle XIII	207
Figura 118	Vista parcial del castell de Mediona des de la seva torre de l'homenatge.	208
Figura 119	Restes popularment associades a l'antiga església de Santa Maria d'Orpinell.	211
Figura 120	Les masies de mas Martí i cal Marimón i el nucli de Mas Pagès.	212
Figura 121	L'església de Sant Pere Sacarrera.	214
Figura 122	Nucli actual de Sant Pere Sacarrera i principals edificacions documentades a finals del segle XIII	215
Figura 123	Santa Margarida i la masia d'Agullàdols	218
Figura 124	Croquis del recinte estricte de la fortalesa de Mediona	219
Figura 125	Restitució hipotètica de la morfologia del castell de Mediona.	221
Figura 126	Interior d'una de les edificacions del castell de Mediona.	222
Figura 127	El pla de Ginoles.	224
Figura 128	Capella de Sant Salvador de Pereres i Bolet.	225
Figura 129	L'actual nucli de Sant Joan de Conilles i les principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	227
Figura 130	El nucli antic de Sant Joan de Conilles, avui conegut com l'Altra Banda a principis del segle XX.	228
Figura 131	Dibuix de la quadra de Puigmoltó on pot veure's l'existència d'una torre rodona, avui desapareguda.	229
Figura 132	Vista actual de la masia de Can Vich, documentada el 1298 com a Cases Sobiranes.	232
Figura 133	Masia de la Passada en l'actualitat	236
Figura 134	Restes del que podria haver estat el claustre del monestir de Sant Quintí de Mediona a l'actual plaça dels Avis.	240

		Pàg.
Figura 135	El costerut carrer del Salt de Sant Quintí.	244
Figura 136	Restitució hipotètica de la morfologia del nucli de Sant Qunintí de Mediona a finals del segle XIII	246
Figura 137	Poblament al terme d'Olèrdola a finals del segle XIII	247
Figura 138	Vista àrea de l'esperó rocallós on se situava el castell d'Olèrdola.	248
Figura 139	Planimetria del jaciment d'Olèrdola.	252
Figura 140	Possible fotografia del portal dels Moros, avui desaparegut.	255
Figura 141	Nucli actual de la Granada i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	257
Figura 142	Les cases conegudes com a Cal Montserrat i Ca la Mília de Santa Fe del Penedès.	258
Figura 144	Detall d'un plànol de Pacs de l'any 1913.	263
Figura 145	Església de Santa Maria de la Bleda i castell de la Bleda.	265
Figura 146	La masia de Penyafel en l'actualitat.	267
Figura 147	Sant Llorenç i Santa Maria de la Senabra.	269
Figura 148	Edifici annex a Santa Maria de la Senabra, avui desaparegut.	270
Figura 149	La Torre de Moja i l'església romànica de Sant Jaume, del mateix lloc.	271
Figura 150	Detall d'un plànol de Moja de l'any 1914.	272
Figura 151	La masia de Porroig o Puig-roig al terme municipal d'Olèrdola.	273
Figura 152	Església romànica de Santa Maria dels Horts, al municipi de Vilafranca del Penedès.	279
Figura 153	Torre i església de Santa Maria de Viladellops.	281
Figura 154	Nucli actual de Viladellops i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	282
Figura 155	Nucli actual de l'Arboçar de Baix i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	283
Figura 156	Nucli actual de les Gunyoles i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	285
Figura 157	Detall d'un plànol de Sant Cugat de l'any 1915.	286
Figura 158	Claustre i campanar romànic de Sant Sebastià dels Gorgs, fundat l'any 1029 per Ermengarda.	288
Figura 159	Nucli actual de les Sant Sebastià dels Gorgs i principals edificacions documentades a finals del segle XIII.	289
Figura 160	Projecte d'alineació de la plaça de la Constitució de Vilafranca del Penedès del 1878.	297

		Pàg.
Figura 161	Projecte d'alineació de la plaça de l'Oli de Vilafranca del Penedès del 1893.	297
Figura 162	La plaça Jaume I de Vilafranca del Penedès entre els segles XIX i XX, durant el seu procés de alineació.	298
Figura 163	Restitució hipotètica de la morfologia de Vilafranca del Penedès a finals del segle XIII.	301
Figura 164	Les qualitats ideals que ha de tenir un espai per acollir un assentmanet segons BrianRoberts, adaptades a la realitat catalana per Jordi Bolòs.	304
Figura 165	Quadre de classificació dels costos de fricció inclosos en el model ràster.	306
Figura 166	Nombre d'ACRs segons les seves dimensions.	307
Figura 167	Les ACRs dels nuclis penedesencs del segle XIII en funcó de la seva superfície.	308
Figura 168	Classificació dels sòls en funció del seu pendent	309
Figura 169	Classificació dels sòls de l'àrea del Penedès històric en funció de la seva capacitat agrològica.	310
Figura 170	Nombre de nuclis segons la superfície de sòls òptims de les seves ACRs	311
Figura 171	Nombre de nuclis segons la superfície de sòls mitjans de les seves ACRs.	312
Figura 172	Nombre de nuclis segons la superfície de sòls no-conreables de la seva ACR.	313
Figura 173	ACRs dels nuclis penedesencs classificades en funció dels tipus de sòls de què disposen.	314
Figura 174	Nuclis penedesencs de finals del segle XIII en funció del temps de desplaçament fins a l'església més propera.	315
Figura 175	Nombre de nuclis segons el temps de desplaçament fins a l'església més propera.	316
Figura 176	Nuclis penedesencs de finals del segle XIII en funció del temps de desplaçament fins a l'element defensiu més proper.	317
Figura 177	Nombre de nuclis segons el desplaçament fins a l'església més propera	318
Figura 178	Resultats de les anàlisis de visibilitat en funció de l'altura del punt d'observació	319
Figura 179	Nombre de nuclis en funció de la superfície visible (km^2) des d'una altura d'1,6 metres.	320
Figura 180	Nombre de nuclis en funció de la superfície visible (km^2) des d'una altura de 4 metres.	320

		Pàg.
Figura 181	Relació entre la primera menció documental dels nuclis i el temps de desplaçament envers l'església més propera.	322
Figura 182	Relació entre la primera menció documental dels nuclis i el temps de desplaçament envers la fortificació més propera.	324
Figura 183	Cursos fluvials del Penedès històric classificats en funció del seu possible cabal en època medieval.	325
Figura 184	Temps de desplaçament envers el nucli més proper (min) dels nuclis penedesencs documentats a finals del segle XIII	326
Figura 185	Nombre de nuclis en funció del temps de desplaçament envers el riu més proper	327
Figura 186	Cursos fluvials segons el nombre de nuclis que els tenen com a més propers. Cursos fluvials que es troben a menys de 20 minuts de trajecte del nucli més pròxim.	328
Figura 187	ACRs dels nuclis penedesencs de finals del segle XIII que limiten amb el mar.	329
Figura 188	Nodes de comunicació de la xarxa viària penedesenca detectats	331
Figura 189	Temps de desplaçament a peu entre els nuclis penedesencs i el node de comunicació més proper a finals del segle XIII	332
Figura 190	Nombre nuclis en funció del temps de desplaçament a peu fins al node de comunicació més pròxim.	333
Figura 191	Nombre de nuclis segons el temps de desplaçament fins al mercat més proper	334
Figura 192	Nuclis penedesencs documentats a finals del segle XIII classificats segons quin era el mercat de l'època que els quedava més proper en un desplaçament a peu	335
Figura 193	Classificació dels nuclis penedesencs en tres clústers principals.	340
Figura 194	Comparativa entre les mitjanes de les variables analitzades per cada clúster de nuclis.	341
Figura 195	Resultats obtinguts a partir de la clusterització dels nuclis penedesencs tenint en compte variables diferents en cada cas.	342
Figura 196	Espais d'hàbitat documentats al Penedès històric entre finals del segle X i inicis del segle XI	344
Figura 197	Espais d'hàbitat documentats al terme d'Olèrdola entre finals del segle X i inicis del segle XI.	346
Figura 198	Quadre amb els espais d'hàbitat documentats al terme d'Olèrdola al voltant de l'any 1000.	347
Figura 199	Nuclis de població concentrada documentats al Penedès històric entre mitjans del segle XI i mitjans del segle XII.	351

		Pàg.
Figura 200	Comparativa entre el poblament del terme d'Olèrdola entre els anys 950-1050 i els anys 1050-1150	353
Figura 201	Nuclis de població concentrada documentats al Penedès històric entre mitjans del segle XII i principis del segle XIV	356
Figura 202	Planimetria del jaciment d'Olèrdola	408
Figura 203	Ortofotografia de Sidillà	410
Figura 204	Planimetria dels habitatges localitzats al Pla de l'Almatà	411
Figura 205	Cases d'època andalusina localitzades en diversos punts de la ciutat de Lleida	413
Figura 206	Planta de les estructures d'època andalusina al carrer Montcada de Tortosa	415
Figura 207	Planta general del jaciment de Duesaigües	416
Figura 208	Planta del poblat de Sant Esteve de Caulers	418
Figura 209	Croquis de l'assentament rural desaparegut de Sant Marc, a Argençola	420
Figura 210	Planta general del jaciment de la Quadra de la Cogullada, on pot observar-se la fortificació i la zona d'hàbitat	422
Figura 211	Planta del poble medieval de Sant Pere de Roda, actual jaciment de l'Esquerda.	424
Figura 212	Planta del Roc de la Palomera	426
Figura 213	Planta de la Roureda de la Margineda amb les diferents unitats habitacionals	428
Figura 214	Planta general de Santa Creu de Llagunes	430
Figura 215	Planimetria general del Despoblat de Casesnoves	431
Figura 216	Planta general del Castellot de Bolvir	433
Figura 217	Planimetria de la zona 1 del jaciment, corresponent a un carrer sinuós amb cases a banda i banda al segle XIII	435
Figura 218	A dalt, planta de l'anomenada "casa rectoral" i, a baix, planimetria del jaciment	437
Figura 219	Planta general de Santa Creu de Rodes	439
Figura 220	Planimetria del jaciment de la ciutadella de Roses	441
Figura 221	Vista aèria del jaciment del carrer Arbonés	443
Figura 222	Planta del mas de la Creu de la Pedra	444
Figura 223	Planimetria del mas B de Vilosiu	446
Figura 224	Planta del mas A de Vilosiu	448
Figura 225	Planta del mas Vilar	449

		Pàg.
Figura 226	Planimetria de la *domus* d'Olivet	450
Figura 227	Planta del mas del pinetons	451
Figura 228	Planta del mas Montgròs	453